

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AARHUS

gennem Tiderne

NYT
NORDISK
FORLAG
ARNOLD
BUSCK

AARHUS GENNEM TIDERNE

A A R H U S

G E N N E M T I D E R N E

III

UNDER REDAKTION AF

JENS CLAUSEN · EJLER HAUGSTED
REGNAR KNUDSEN · EMANUEL SEJR

NYT NORDISK FORLAG · ARNOLD BUSCK
KJØBENHAVN · 1941

TRYK:

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

•

KLICHÉER:

A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK

•

FOTOGRAFERING:

DEN GAMLE BY · FABRIKANT L. ANDERSEN

A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK
MED FLERE

•

OMSLAG:

HENRIK HANSEN

INDHOLD

	Side
<i>Palle Birkelund og Emanuel Sejr: Post-, Befordrings- og Telegrafvæsen</i>	7
<i>Palle Birkelund og Emanuel Sejr: Garnisonsforhold og fjendtlige Besættelser</i>	33
<i>Palle Birkelund og Emanuel Sejr: Borgervæbnin- gen</i>	61
<i>Palle Birkelund og Emanuel Sejr: Brandvæsen</i> ..	81
<i>Ejler Haugsted: Biskopper, Præster og Kirker efter Reformationen</i>	99
<i>Regnar Knudsen: Aarhus Katedralskole</i>	168
<i>Regnar Knudsen: Private Skoler</i>	184
<i>Hans Sejerholt: Folkeskolen</i>	195
<i>Emanuel Sejr: Biblioteker og Læsning</i>	216
<i>Emanuel Sejr: Presse</i>	254
<i>Emanuel Sejr: Offentlige Forlystelser</i>	285
<i>Emanuel Sejr: Musikliv</i>	324
<i>O. Chr. Hingsberg og Emanuel Sejr: Teater</i>	353
<i>Ejler Haugsted og C. J. T. Thomsen: Helligaands- gaarden og Aarhus almindelige Hospital</i>	419
<i>Ejler Haugsted: Aarhus Mølle</i>	431

POST-, BEFORDRINGS- OG TELEGRAFVÆSEN

AF PALLE BIRKELUND OG EMANUEL SEJR

DET DANSKE POSTVÆSEN har sin Oprindelse i den »Forordning om Post-Budde«, som Christian IV udstedte Juleaftensdag 1624¹⁾.

Aarhus var da en ubetydelig By med ca. 4000 Indbyggere, saa den jyske Hoved-Postrute kom ikke til at gaa gennem Byen, men over Nr. Snede og Viborg til Aalborg. I Kolding fik man Forbindelse med Hovedruten København—Hamburg og herfra udgik Fodbude, der »gemmel Weile, Horsens, Skanderborg oc Aars« naaede Randers. Kolding var den eneste jyske By, som fik rigtigt Postkontor. Aarhus maatte nøjes med, at Magistraten akkorderede med en paalidelig Mand i Byen, gerne en Gæstgiver, hos hvem Budene kunde logere, og som kunde modtage Breve til Besørgelse, videresende Post til udenbysboende o. l. Aarhus saavel som andre Købstæder maatte deltage i Udgifterne til det nye »Væsen«. I 1626, da Budene »nu fast paa to Aars Tid haver været udi Tjenesten og endnu ingen Løn bekommet«, paalignes Byen 24 Kurantdaler²⁾. Indtil 1650 var de nørrejydske Bude *gaaende*, men da bestemtes det, at der i hver Amt skulde udtages nogle Bønder til, mod Fritagelse for Ægt o. l., at fremføre Posten med Vogn³⁾.

I 1653 forpagtede den 38-aarige Hamburg-Købmand Paul Klingenberg hele det danske Postvæsen for 30 Aar, og en Tid rig paa Reformeer tog sin Begyndelse. Klingenberg nedlagde bl. a. den midtjydske Rute og ændrede den østjydske til fra Randers over Viborg at naa Aalborg. Haderslev blev Jyllands postale Midtpunkt, og herfra udgik Post til Nørrejylland hver Uge.

Samtidig med, at Aarhus kom til at ligge paa Hovedruten, er det sandsynligt, at Byen har faaet en Postmester i egentlig Forstand. Den første kendte Oplysning om en saadan stammer dog fra 1672, da der i Justitsprotokollen omtales en Paulus Reinhardt Krahmer⁴⁾. I 1711, da Staten igen overtager Postvæsenet, ses det, at Postmester Hans Bendixen Harding faar

¹⁾ Følgende Skildring bygger, for saa vidt angaar Postvæsenets almindelige Udvikling, paa Fr. Olsens grundlæggende Værk om dansk Posthistorie: Det danske Postvæsen indtil dets Overtagelse af Staten 1711, 1889; Postvæsenet i Danmark 1711—1808, 1903; Postvæsenet i Danmark 1808—1848, 1908; Postvæsenet i Danmark 1848—1873, 1924, samt paa H. Hjorth-Nielsen: Af det danske Postvæsens Historie i: Det danske Post- og Telegrafvæsen. Red. af H. Hjorth-Nielsen. Bd. I. 1932. ²⁾ K. B. 1/8 1626. Hbz. II, S. 54 f., jvfr. S. 118. ³⁾ Anf. Værk II, S. 144 f., jvfr. Missive 12. Sept. 1660. C. C. D. VI, Nr. 417. ⁴⁾ Hbz. II, S. 231. Han bor i Mejlgade og dør i Sept. 1682; omtales da som »forrige Postmester« (Aarhus Bys Skifteprotokol), L. A. 1674 indgaar Krahmer (Kramer) Ægteskab og benævnes da »Balberer og kgl. May. Postmester«. P. T. 5. Rk. Bd. VI, 1909. S. 174.

sin Bestalling som Postmester konfirmeret, men han var da en gammel Mand og har sikkert fungeret mange Aar før. Harding var indvandret fra Tønder og fik 1663 Borgerskab i Aarhus. Han bestyrede Magistratens Vinkælder under Raadhuset, hvad der let lod sig forene med Postmester-Hvervet. I Anledning af hans Giftermaal med Madam Fallenkamp⁵⁾ i 1683 foretages Skifte, og det ses, at Postkontorets Inventar da har indskrænket sig til et gammelt Fyrretræsbord og een Stol⁶⁾. I fast aarlig Løn fik Harding 40 Rdl., hvortil kom en Del Sportler. I 1694 blev den ugentlige agende Post forandret til en to Gange ugentlig ridende Post, og der blev for privat Regning, men under Postvæsenets Kontrol, etableret gaaende Post til Grenaa og Æbeltoft.

Postrytter fra 1702.

Postrytter fra 1673.

Efter Det danske Post- og Telegrafvæsen, redigeret af H. Hjorth-Nielsen, I, 1932, S. 102-03.

Grenaa holdt lige til 1751 sit eget Bud til Aarhus. Forandringen fra agende til ridende Post betød mere end en Ændring i Befordringsmaade. Den agende Post var bortforpagtet til forskellige Kontrahenter og et halvprivat Foretagende, mens de ridende Poster — Hoved- eller Biposter — gik direkte for Postvæsenets Regning.

Efter Hans Hardings Død i 1712 saa man det Særsyn, at Postmesterembedet i de følgende 55 Aar beklædtes af flere forskellige Medlemmer af een Familie, Familien Weigner (Wegner). Købmand, Vinhandler Heinrich Weigner beskikkedes 22. August 1712 til Postmester. Han blev i 1728 impliceret i den uheldige Toldsvigsaffære, som kostede Borgmester Chr. Basballe en stor Pengebøde. En nedsat Kommission frifandt dog Weigner, bl. a. fordi han ikke — som paastaaet — »med uhøflige Ord havde begejnet Toldinspektøren«. Han efterfølges efter sin Død i 1731 af Sønnen Henrik, der er den samme som den i dansk Teaterhistorie saa bekendte Holberg-Fremstiller Henrik Wegner. Han blev efter nogle Aars Teologi-Studium »Acteur ved den danske Bande«, og paa »Den danske Skueplads« var han en af de førende. Det er en ofte gentaget, om end ubekræftet Mening, at Holberg ligefrem har opkaldt sin Henrik efter Wegner. Efter at have sagt Scenen

⁵⁾ Hans første Hustru var Raadmand Jens Sørensen Winthers Datter, Mette, der døde 1681, 30 Aar gl. ⁶⁾ Hoffmeyer I, S. 482.

Farvel vender han tilbage til Aarhus, hvor han 1730 faar Beskikkelse ikke alene som Postmester, men ogsaa som Viceborgmester. Efter Faderens Død Aaret efter overtager han Postmesterembedet. To Aar senere faar han imidlertid ved Stiftamtmand Løvenørns Hjælp en Stilling i Krigskancelliet og flytter til Hovedstaden, hvor han dør 1. Marts 1743⁷⁾.

Nu skete der det mærkelige, at hans gamle Mor — Postmesterenken — efterfølger sin Søn i Embedet. Maria Weigner bestrider ved Sønnen Christians Hjælp Embedet i en halv Snes Aar indtil sin Død i 1744. Da efterfølges hun af Christian Weigner, der dør i 1767, og Embedet glider ud af Familiens Hænder, over til Niels Holm.

I det lille Bysamfunds daglige Liv kom Postvæsenet efterhaanden til at spille en betydelig Rolle. Postmesteren, der jo i ældre Tid ved Siden af drev en borgerlig Næring, hørte som Regel til Byens »Spidser«, og Posthuset blev et naturligt Samlingssted for de ikke altid lige travle Borgere. Naar Postiljonen uden for Byen meldte sin Ankomst med en mere voldsom end køn Tratten i Posthornet, styrede man sine Skridt mod Posthuset, dels for at hente eventuelle Breve og dels for at spørge Nyt. Posthusene fungerede som Nyhedscentraler, hvor man diskuterede Avisens Indhold eller Nyheder af mere lokal Art, hvormed Postmesteren altid var godt orienteret, bl. a. fordi Brevhemmelighed dengang var et ukendt Begreb. Postfunktionærernes Forhold til Pressen er et betydeligt Kapitel i dennes Historie, og vil blive skildret andetsteds. Postmestrene havde ligefrem en Pligt til at indberette til Poststyrelsen, hvad der hændte af »mærk- eller skriveværdigt« i deres By.

Ligesom nu blev der fra Ledelsens Side lagt megen Vægt paa, at Forholdet mellem Personale og Publikum var det bedst mulige. For at Folk kunde vide, hvor Posthuset var (det kunde jo flytte sammen med Postmestrene), skulde der udenfor anbringes et tydeligt Skilt med Kongens Navnetræk og et Posthorn. I Postforordningen fra 1694 bestemmes det, at Personalet skal »bevise enhver den Høflighed som sømmeligt er«, mens paa den anden Side Publikum skal »beegne Postmesteren og hans Betjente med tilbørlig Civilité og Høflighed«. Skulde nogen blandt Publikum finde paa at gøre Alarm med »Buldren, Skældsord eller Oprør«, kan Postmesteren lade dem arrestere. En drastisk, men vist ingenlunde unødvendig Bestemmelse. I København maatte der i hvert Fald i 1743 etableres stadig militær Vagt ved Posthuset, efter Sigende fordi Publikum i flere Timer før Postens Ankomst buldrede paa Kontorets Dør, skændtes og sloges. Posthusene skulde være lukkede Søndag Formiddag, men derudover var der ikke fastsat nærmere Aabningstider. Naar Posten var ankommet til Posthuset, blev Karterne, d. v. s. Fortegnelsen over Postsækkens Indhold, slaaet op i Posthusets Port eller lignende Sted, og Folk kunde derefter afhente deres Breve og andre Forsendelser. Ønskedes det, kunde man mod et mindre Gebyr faa Posten udbragt.

⁷⁾ Om Henrik Wegner og hans Familie: F. J. Meier i Museum 1891: 2, S. 44—58.

Familien Weigner's Efterfølger var som nævnt Niels Holm, en ikke helt almindelig Personlighed, der blev meget populær i Byen. Det fortælles, at hans Fødselsdag var en »sand Høitid« for hele Byen med Fest paa »Salen« og lignende. I Holms Lejlighed var der hver Aften Sammenkomst, hvor Gæsterne mod Betaling af fire Skilling fik en god Beværtning. Holm holdt nemlig af at se glade Mennesker om sig og havde valgt denne ejendomme-lige Maade at praktisere sit Ønske paa⁹⁾.

Paa det postale Omraade skete baade under Familien Weigner og Postmester Holm en Del Fremskridt. Da Staten i 1711 overtog Postvæsenet igen, tog man fat paa at formindske Tiden for Postens Fremførelse. Det lykkedes saaledes at faa Turen Haderslev—Aarhus—Randers—Aalborg gennemført paa 26 Timer, men derved steg Udgifterne til Ruten til over det dobbelte, til 928 Rdl. aarligt, og Farten blev sat ned igen. I 1724 etableredes en »agende Post«, d. v. s. pakke- og personførende Post gennem Jylland. Postkørslen overdroges efter Licitation til Lars Knudsen Maarslet fra Haderslev, men Jyderne skønnede ikke paa Poststyrelsens Initiativ, og et Aarstid senere nedlagdes Ruten.

Med Djursland og Mols forbedredes Forbindelsen i 1747, idet Biposten til Æbeltoft da blev offentlig. Byfoged Boserup i denne By fik i 1750 Bestalling som Postmester.

En krank Skæbne fik et større postalt Fremstød, som gjordes i Midten af Aarhundredet ved privat Initiativ. Regimentskvartermester Jens Chr. Thorup og Kommerceraad Johan Jørgen Holst fik i 1750 Bevilling paa at drive en agende Post København—Aalborg via Kalundborg—Aarhus. Hveranden Onsdag skulde der afgaa Post fra København til Kalundborg, hvor den fortsatte med Børtsmakken til Aarhus. De to Bevillingshavere fik forskellige Privilegier mod at forskaffe »samtidig Kjøbstæderne, saavel de paa Touren, som afsides liggende, imellem hinanden, og imellem dem, Kjøbenhavn og Aalborg, sikker og commode Transport for Passagerer, saa og med Penge, Pakker og andet, som en agende Post er berettiget at føre«. En Rejse fra Aarhus til Hovedstaden kostede paa den Maade 6 Rdl., hvori var inkluderet et dagligt Maaltid. Posten kom imidlertid ikke til at svare Regning. Den opgaves i 1757, men Generalpostamtet fandt det uheldigt, bl. a. af Hensyn til de mange Fabrikker, der laa paa dens Vej, helt at nedlægge Ruten, og man valgte saa fra 1758 at forene den med den gamle hamburgske Post under Navn af »Hamburgske og jyske agende Poster«.

Som det var Skik og Brug havde Postmester Holm et Postridt i Forpagtning. Han havde for en Betaling, der i 1771 androg 117 Rdl., paataget sig Postridtet mellem Aarhus og Randers⁹⁾. Der indløb jævnligt Klager over Forsinkelser, men Holm hævder heroverfor, at det er den daarlige Ordning med,

⁹⁾ T. Mørch: Mit Levnet, 2. Del, 1831, S. 18 f. ⁹⁾ Disse og følgende Oplysninger er taget fra: Generalpostdirektionens Arkiv. Sager ang. nogle jyske Postforbindelser 1771—74, R. A.

at den sydfra og den nordfra kommende Post skal mødes i Spørring Kro og udveksle Postsække, der er Skyld i Forsinkelserne. Allerede i 1770 har Holm indsendt et Forslag til Forbedring af Postgangen, men aldrig modtaget Svar. Da han saa et Par Aar senere faar en Mulkt for en Forsinkelse, taber han Taalmodigheden og frasiger sig Postridtet. For at faa en anden til at overtage det, paalægges det Magistraten i Aarhus at afholde Licitation paa Raadstuen. Den bliver bekendtgjort ved Hjælp af Plakater og Trommeslagning, og i Konditionerne oplyses det, at Kontrahenterne skal holde gode Heste og tilforladelige Postilloner. Disse skal uniformeres med røde Klædes Kapper og Kabudser samt gult »Undertøj«. Dertil kom Posthorn og Postskilt. Det lykkedes at faa en Avlsbruger i Aarhus til at overtage Ridtet, men allerede faa Dage efter indsender han Begæring om Fritagelse, da han har indset det umulige i at gennemføre Turen i den forlangte Tid og til den tilbudte Betaling — 350 Rdl. aarligt. Efter et forgæves Forsøg paa at faa Holm til at fortsætte maa Magistraten i Aarhus igen tage Affære. Den opkalder paa Raadstuen alle i Byen, der kan tænkes at have Interesse i Postridtet, men ingen erklærer sig villig paa de stillede Betingelser. Det er navnlig de stærkt stigende Foderpriser, som gør Hesteejerne tilbageholdende. Man er jo nu inde i en Dyretid. Holm fortæller saaledes, at hans to Postilloner er blevet saa »paastaaelige«, at de end ikke vil ride for dobbelt saa høj Betaling som hidtil. Imidlertid indleder Poststyrelsen nye Forhandlinger med Niels Holm, som saa endelig indvilliger i at fortsætte som Kontrahent.

I Slutningen af Aarhundredet gøres der af Postvæsenets Ledelse meget for at forbedre Postgangen i den hidtil noget forsømte Landsdel Jylland. 1777 overtager Generalpostamtet selv Driften af de agende Poster »til større Bekvemmelighed for Handelen og de rejsende og især [!] for at erholde en bedre Orden i Postvæsenet og formere dets Indkomster«. Den agende Post paa den jyske Længderute gik hver 14. Dag, men en Direktionsembudsmand, Harboe, foreslaar efter en Studierejse i Jylland Postgangen udvidet til en Tur hver Uge. Postmester Holm udtaler hertil, at han ikke mener, Behovet er stort nok, og desuden er Vejene saa daarlige, at man maa indskrænke al Færdsel saa meget som muligt. Harboe er ogsaa bekymret over Vejspørgsmaalet. Vejene er i den sletteste Stand, siger han, paa sine Steder ganske ufremkommelige, man maa køre over Marker, Moser og Grøfter. Postvognene er smaa og elendige, og Bønderne er uvillige til, som det er deres Pligt, at hjælpe dem i daarligt Vejr og Føre¹⁰⁾. Senere kommer selve Generaldirektøren, Etatsraad Joh. Georg Paulli, paa Inspektionsrejse til Jylland og foretager paa Stedet flere Forbedringer, ophæver bl. a. Ordningen med Spørring Kro som Udvekslingssted. Poststyrelsens Krav om større Fart for Postrytterne, Forbudet mod at fremføre Posten med Vogn o. l. huede ikke

¹⁰⁾ Generalpostdirektionens Arkiv. Sager ang. de jyske Poster og deres Befordring 1788—97, R. A.

Niels Holm. Han — og mange andre Postmestre — opsagde deres Kontrakt om Postridtet fra Nytaar 1796. I Opsigelsen anker Holm atter over de daarlige Veje. Da Postridtet skal foregaa om Natten, er Karlen ikke i Stand til at ride hurtigt formedelst Bakker, Sten i Vejen og Hulveje. Om Vinteren bliver Vejene ikke, som det er anordnet, gjort ryddelige for Sne. I daarligt Vejr kan Vejen til Randers være saa opblødt, at Hesten gaar i til Knæene, og det er saa leret, at den knap kan faa Foden op igen. Holm mener derfor, at $5\frac{3}{4}$ Time om Sommeren og $7\frac{1}{2}$ om Vinteren vil være en passende Tid at gennemføre Riddet til Randers i. Af Betingelserne ved den Licitation over Riddet, der senere holdes paa Aarhus Raadstue, fremgaar det, at Poststyrelsen ønsker Posten til Randers fremført en Time hurtigere, end Holm mener det muligt. Da ingen Liebhaveere til Riddet melder sig, maa Postamtet igen ty til Postmester Holm, der mod en Betaling af 2 Mark pr. Mil gaar ind paa at fortsætte med at lade Postridtet udføre.

Med Vognmandslavet i Aarhus havde Holm en Del Stridigheder; det trak i 1798 endog op til en vidtløftig Proces, bl. a fordi Postmesteren udenom Lavet havde engageret Vognmand Thomas Thanne til at køre den agende Post til Randers. Det var ellers Lavets Sag at fremføre den agende Post fra By til By. Vognmandslavet i Aarhus var blevet reorganiseret i 1787 og havde omkring Aarhundredskiftet ca. 30 Medlemmer. Indtil 1800 havde det været Skik, at Posten fremførtes af to tilforladelige Vognmænd, uden at disse Ture var blevet regnet som Tur i Lavet. Men saa blev de andre Vognmænd misundelige, fortælles der, og forstyrrede den gode Indretning. I Stedet skulde nu alle Vognmændene efter Tur udføre Postkørsel, hvad der skabte Utilfredshed blandt Postførerne. Flere Klager over daarlige Vognmænd indløber^{10a}). Saaledes blev Postfører Harboe i September 1801 kørt fra Aarhus til Skanderborg af Købmand Peter Røygaaards Karl. Da Postføreren udenfor Byen blæser i sit Horn (en Pligt som ellers paahvilede Kusken, der imidlertid ingen Horn havde med ved denne Lejlighed) bliver Hestene løbske, og Harboe falder af og kommer en Del til Skade. Episoden giver Anledning til en Retssag, hvor Røygaaard idømmes Bøde. Saa vel Harboe som hans Kollega G. Thornschoou klager senere til Generalpostamtet og nævner flere Eksempler paa uforsvarlig Kørsel, der sætter Postførernes Liv og Lemmer paa Spil. Thornschoou har ogsaa engang oplevet at blive sat af en Mils Vej udenfor Randers, fordi Vognmand Peder Larsens sløje Heste simpelthen opgav Ævret der, saa Thornschoou maatte gaa ind til Byen. Harboe roser i sin Klage Postmester Holm, der hidtil trods megen Chikane fra Vognmændenes Side har sørget for god og sikker Befordring for Postførerne. Vognmændene støttes imidlertid af Byfogeden, der behandler hele Postvæsenet med haanlig Modstand, siger Harboe. Hos Stiftamtmanden, Ove Høegh Guldberg, er der heller ingen Støtte at finde; han vil ikke støde sin forrige Fuldmægtig, Byfoged Hviid.

^{10a}) Generalpostdirektionens Arkiv. Breve til og fra Aarhus Postkontor 1791—1824, R. A.

Indtil Jernbanen i Slutningen af forrige Aarhundrede overtog saa godt som al Persontransport til Lands, havde Postvæsenet i mange Aar røgtet denne vigtige Opgave. Før den Tid sorterede Befordringsvæsenet under Kancelliet og var Postvæsenet uvedkommende, dog medtog de agende Poster og-saa Passagerer, men ikke til nogen billig Pris. En Tur fra Aalborg til København kostede en 70—80 Kr. Alligevel var det den billigste Rejsemaade, der fandtes. Nu var Rejser jo ikke almindelige i hine Tider. Begrebet Lystrejser dukker først op i det 19. Aarhundrede og var da en udpræget Overklasseforeteelse. Samfærdslens Historie falder til en vis Grad sammen med Landevejenes Historie, hvad blot et Par Smaatræk vil vise. I 1574 faar Bønderne i Skanderborg og Aarhusgaard Len Ordre til at udbedre Vejene, »der i disse Len skal være meget slette og dybe«¹¹⁾. Ja, dybe var de vist i høj Grad. Betegnende i saa Henseende er Anekdoten om Bonden, der kom til et Sted, hvor Vejen for en Gangs Skyld var udbedret og forhøjet, men af gammel Vane kørte nede i Grøften. Han mente, Vejen maatte gaa her. 1770 udstedtes et Reskript om Vejes Istandsættelse i Aarhus Stift. Det bestemmer, at Veje skal anlægges saa lige som muligt og i 12 Alens Bredde. I 1778 oprettes General-Vejkommissionen, og dens Arbejde fører bl. a. til den saakaldte store Vejforordning af 1793. Mange Aar skulde dog hengaa, inden Landet — og navnlig Jylland — fik et taaleligt Vejnet. Vi har hørt om Postfolks Klage over Vejene, og samstemmende hermed lyder det fra anden Side. Det er ærgerligt, siger en maliciøs Indsender i »Patriotiske Samlinger« i 1786, »at passere Modradser og Moser i Stedet for banede Veie, at finde tartariske Sumper og arabiske Udørkener i oplyste Christne Folks Grændser . . . at se med Hiærtens Harm den nye indgrøftede Vej paa hundrede Steder igien-nembrudt — her Rudera af en Broe og Stumper af et Rekværk, som en kaad Knegt har exerceret sig paa — hist Stubben af et haabefuldt Træ, som en Menneske-Ven plantede og en Cosak spolerede«. Ved Byerne var Tilstanden ikke bedre. Kommer nogen en regnfuld Dag til en By, »han veed ikke i Forstaden, enten han kører eller seiler, og det er først i Stads-Porten, han kan raabe Land og finde Bund«¹²⁾. At knækkede Vognaksler, itubrudte Hjul og andre Uheld hørte til Dagens Orden kan næppe undre.

Standspersoner og velhavende Folk betjente sig, hvis de ikke selv havde Køretøj, af Ekstraposten. Ekstrapostvæsenet var organiseret af Staten, idet det paahvilede Magistraterne at skaffe rejsende passende Køretøjer¹³⁾. Det skete i Almindelighed gennem Vognmandslavene. I Aarhus var dette Lav imidlertid formedelst Fattigdom blevet opløst i 1717, og Magistraten havde maattet lade udarbejde en »Rulle« over alle Vognejere i Byen og forlangte, at disse efter Tur stillede Befordring til Raadighed. Et nyt Lav indrettedes i 1727, men det virkede ikke tilfredsstillende. Noget bedre blev Kørselen

¹¹⁾ C. Heilskov: Fordums Landeveje og Rejseliv i Aarhus Amt, Aa. St. A. 1913. ¹²⁾ Patriotiske Samlinger II, 1786—88, S. 102 f. og S. 105. ¹³⁾ Se f. Eks. Danske Lov 3—11—1 ff.

besørget efter at Stiftamtmand Høegh Guldberg i 1787 havde samlet ca. 30 Avlsbrugere i et Vognmandslav¹⁴⁾.

Af Hensyn til de rejsende var det ligeledes Magistraten paalagt, bl. a. gennem »Gæstgiveriets Grundlov« af 5. Marts 1695, at sørge for gode Herberger i Byen, og i 1777 paalagde en Kancelliordre Postmestrene at forskaffe de rejsende, der ønsker det, »enten en Kop Thee eller anden fornøden Forfriskning i den korte Tid, som de maatte opholde sig paa Postcontoirerne, hvilket i Almindelighed ikke bliver over et Par Timer . . .«

Det var naturligvis upraktisk, at to saa nært til hinanden knyttede »Væsener« som Post- og Befordringsvæsenet ikke blev administreret under et. Befordringsvæsenets daarlige Tilstand beviste det tydeligt. I 1762 henlagdes Hertugdømmernes Befordringsvæsen under Postvæsenet, og i 1794 bestemtes det definitivt, at alt Befordringsvæsenet vedkommende i hele Riget fremtidigt henhørte under Generalpostamtet, der samtidig fik Ordre til at fremkomme med Forslag til Forbedring af Trafikforholdene. En halv Snes Aar gik, inden man den 27. Januar 1804 kunde lade den betydningsfulde Forordning om Befordringsvæsenet i Danmark udkomme. Om denne Trafik-Grundlov vil senere blive talt. Vi vender os igen til Postkontoret i Aarhus, hvor den nu gamle Niels Holm stadig residerer med sin uundværlige Fuldmægtig Frantz Fulling ved sin Side. Natten mellem den 4. og 5. Februar 1806 dør Niels Holm, og By og Egn forenes i Sorg over »den sjældne gamle Originals« Bortgang. Hans Navn »vil længe staae i hædrende Minde hos Aarhus Indvaanere og mange Gjennemrejsende, hvem hans vennehulde Originalitet var vel bekendt«¹⁵⁾.

Det var almindeligt ventet, at Fulling vilde efterfølge sin Velgører i Embedet, men som Chef for Befordringsvæsenets Revisionskontor sad en Mand, Peter Theilade, hvis økonomiske Forhold ikke var de bedste, og som ønskede at skifte Stilling. En Aarhus-Postmesters Indtægter var paa den Tid ca. 400 Rdl. om Aaret, hvoraf over Halvdelen var Fortjeneste ved Salg og Distribution af Aviser. Theilade udnævnes i Marts, men da han først skal have indrettet Kontor til Posthuset og Bolig til sig selv, tiltræder han ikke før Juli, og det kom endda til at knibe, takket være Kattegats drilagtige Vinde. En otte Dages Tid før den 1. Juli gaar nemlig Theilade med sin Familie ombord i en Aarhus-Galease, der skal føre dem til deres nye Hjem. Fra København til Helsingør gik Turen glat. Men da man vilde staa ud i Kattegat, er Vinden »contrair«, og to Gange maa man søge tilbage til Helsingørs Red. Tredje Gang trodser man Vind og Søl, men naaede efter to Dage og Nætters farefulde Sejlads kun en 10—12 Mil ud i Kattegat. Da man naaede det farlige Farvand ved Sjællands Rev, tør Skipperen ikke andet end at gaa ud i rum Søl, »hvor de ombordværende udstod meget ondt, saa jeg frygtede for vi ikke

¹⁴⁾ Dette Værk I, S. 340 f., II, S. 15 f. Reskript ²⁰/₄ 1787. Takster o. l. i Reskript ³/₅ 1793. Jvfr. Hoffmeyer II, S. 86. ¹⁵⁾ T. Mørch: Mit Levnet, 2. Del, 1831, S. 19.

mere havde seet Land«, skriver Theilade i en dramatisk Beskrivelse af hele Turen¹⁶⁾. Søndag Morgen — man sejlede fra København om Onsdagen — opgiver Galeasen Kampen og søger tilbage til Helsingørs Red, hvorfra Postmesteren sender et Nødskrig til Generalpostamtet og beklager, at han ikke naar Aarhus i rette Tid, men han mener, at den nye Fuldmægtig Lars Larsen nok vil kunne ordne Forretningerne. Theilade glemmer ikke midt i alle Besværlighederne at nyde det smukke Syn af Kronborg Slot og Helsingør By, men forstaaeligt nok slutter han: »Jeg frydede mig meget, første Gang vi gjennemsejlede Udløbet, men de fire øvrige Gange, vi have været nødt til at seile der forbi, har snarere bevirket Mismod end Fornøjelse«. Efter at have været et Par Uger undervejs, naar man endelig Aarhus, og midt i Juli kan Postkontoret aabnes for Publikum.

Postmester Theilade fik ikke nogen lang og heller ikke nogen straalende Embedstid. Han var ofte syg og maa atter og atter bede om Henstand med Aflevering af Regnskaber o. l. Hans Fuldmægtig udmærkede sig heller ikke ved Dygtighed, og i 1808 faar Theilade Lov til efter at have rejst sig fra et Sygeleje, »som nær havde bragt mig i Graven«, at faa den tidligere Fuldmægtig Larsen, der nu var Kopist paa Bispekontoret, konstitueret som Postmester. Den 3. September samme Aar afgik Theilade imidlertid ved Døden i sin store Gaard, der laa »bag Klosteret«. Man var klar over, at Boets Forhold ikke var det bedste, og Stiftamtmanden engagerer den tidligere Fuldmægtig, Gæstgiver Fulling, til at afslutte Theilades Regnskaber o. a. Det viser sig at være et større Arbejde, for hvilket Fulling forlanger et Honorar paa 300 Rdl. Man finder dog Beløbet for stort og nedsætter det til 200. Blandt de Bysynderligheder, Fulling støder paa under Oprydningsarbejdet, er 81 uindløste Breve, som er sendt til Officerer i de spanske Korps, som forrige Aar passerede Byen. Adresserne er nu ulæselige og Officererne over alle Bjerge, saa Brevene naaede aldrig i de rette Hænder. Theilades Kautionist overfor Postvæsenet er hans Svoger, Pastor Marcus Andreas Thomsen i Herslev-Viuf. Han bliver meget fortørnet over pludselig at skulle af med næsten 1000 Rdl. til Postkassen. Han haaber dog, at Salget af Theilades Gaard, paa hvilken der kun hviler en Gæld paa 3600 Rdl., vil indbringe saa meget, at det kan frelse »min og min Families Velfærd«. Det var ogsaa en anseelig Gaard, Theilade havde beboet. Den bestod af 14 Fag til Gaden, to Etager høj og med store og rummelige Værelser. I Gaarden var bygget et Sidehus af samme Størrelse og desuden fandtes Baghus og en Frugthave paa omtrent tre Tønder Land med nye og sjældne Træer. Gaarden og alt Indboet kom til Auktion¹⁷⁾. Fuldmægtig Larsen blev ikke som ventet Theilades Efterfølger. Dertil udnævntes den 4. Januar 1809 Jørgen Christoph Lund, der tidligere havde været Søløjtnant og Etablissementsbestyrer paa

¹⁶⁾ Om denne og de nedennævnte Episoder se: Generalpostdirektionens Arkiv. Brev til og fra Aarhus Postkontor 1791—1824, R. A. ¹⁷⁾ Danske Statstidende ^{10/3} 1809. Tillæg.

Grønland. Hans postale Kvalifikationer indskrænkede sig til, at han ogsaa havde været Ansøger til et Postmesterembede i Helsingør! Generalpostamtet havde da heller ikke indstillet ham til Embedet, men Kongen udnævnte ham alligevel.

Det var en vanskelig Tid, Lund kom til at virke i. De krigerske Begivenheder og de forfærdelige økonomiske Forhold vanskeliggjorde i det hele taget en normal Udvikling af Postvæsenet.

Den ridende Post — Brevposten — blev fremført paa lette tohjulede Karrioler. Aarhus fik som hidtil Brevpost sydfra to Gange om Ugen og Person- og Pakkepost en Gang. Der var fastsat bestemte Ankomst- og Afgangstider for Posterne, men Forsinkelser og Uheld var uundgaaelige. Med hver Post fulgte en Timeseddel, der blev paategnet af alle Posthuse og Befordringsstationer, Posten passerede, og herpaa kunde ogsaa utilfredse Passagerer paaføre Klager o. l. Generalpostdirektionen vaagede nøje over Posterens Gang og lod ved grove Overtrædelser af Postreglementet Sagen gaa til Retten¹⁵⁾. Saaledes oplevede man i Sommeren 1809, at Karriolen til Randers helt forsvandt paa Vejen. Man finder den dog senere med baade Hest og Vogn i god Behold staaende paa en Mark en Mils Vej fra Byen, men den 60-aarige Postkarl Søren Rasmussen Bechmann, der kørte Vognen, dukkede først op et Aars Tid efter! Han forklarer i Retten, at det den paagældende Nat var et frygteligt Uvejr, der foraarsagede, at han kørte vild. Da han staa af Vognen for at finde Vejen »med Fødderne«, farer han selv vild, og da Morgenens bryder frem, er han et Par Mil fra Postvognen. Af Frygt for Følgerne flygter han til Slesvig, hvor han opholder sig, indtil han hører, at Vogn og Heste er reddet i god Behold.

Ogsaa med Pakkeposten skete der Uheld. Vidtløftig Korrespondance afføder i 1808 det for Artillerist Erik Rasmussen fra Rørth, der »ligger« i Eckernførde, sørgelige Faktum, at den gode Madpose, hans omsorgsfulde Mor indleverer til Forsendelse med den agende Post, fuldstændig forsvinder. Den dukker først op et halvt Aars Tid senere, men da var Indholdet ikke meget værd; det bestod nemlig, foruden af en Skjorte og et Par Strømper, af 8 Pund Smør, 6 Pund Kød og andre lækre Fødevarer.

Postmester Lund synes at have passet sit Embede ganske godt. Naturligvis undgik han dog ikke Klager fra forskellig Side. Ofte gjaldt de Postillonernes Adfærd. De lange, ensomme Køreture i alskens Vejr stimulerede Lysten til Brændevin. Da f. Eks. Postillonen Jens Thommesen i 1816 klager over, at Bønderne i Langeskov mellem Aarhus og Randers har nægtet at hjælpe ham, da hans Vogn gik itu i denne Landsby, forklarer Bønderne i Retten, at Thommesen var stærkt beruset den paagældende Dag og viste utilbørlig Optræden. Bøndernes Optræden havde dog heller ikke været uan-

¹⁵⁾ Generalpostamtet forandrede ved Reskript af 7/2 1809 Navn til Generalpostdirektionen.

gribelig, men Lund indrømmer, at Jens Thommesen i den senere Tid »har været genegen til stærk Drik«, og en mere ædruelig Karl blev antaget i Stedet.

Med nogle Aarhusfolk havde Lund i sine sidste Aar et Par Kontroverser. En Værtshusholder Jens Møller, boende i »Humleførergaarden« paa Brobjerg, mente at have givet for meget i Porto for en Del Breve og antydede i en Klage, at der skulde foreligge mislige Forhold paa Postkontoret. Værtshusholderen faar dog senere at vide, at hans Klage er uberettiget. Firmaet Hartvig Philip Rée & Co. anker bl. a. over, at Karterne ikke bliver hængt ud, saa Folk kan se, om der er Post til dem eller ej. Lund forklarer Klagen som ren og skær personlig Chikane og fremfører, at Karterne ikke er blevet hængt ud de sidste tolv Aar, og det skyldes udelukkende Hensynet til Publikum, der nemlig har Lov til at gaa direkte ind i Kontoret og faa eventuelle Breve udleverede. Det hele gaar derved hurtigere fra Haanden, især »da baade jeg og Betjentene kender hver Corresponderende i Byen«.

*Ritmester, Postmester
Jørgen Tersling.
Aarhus Postkontor.*

Inden der foretages noget i Sagen, dør Postmester Lund den 10. Marts 1822. Allerede inden hans Død var det strømmet ind med Ansøgninger om Embedet. Kaptajn Christen v. Skeel mener sig kvalificeret, idet han siden 1815 har været uden Beskæftigelse. »Min Familie tager til Aar for Aar, snart har jeg fire Børn,« klager han, men om sine postale Kvalifikationer oplyser han af gode Grunde intet. Skeel kunde dog i og for sig lige saa godt have faaet Embedet som Ritmester Jørgen Tersling, der fik det. Tersling lod sin Svigerfader ansøge for sig, og denne skildrer i rørende Vendinger Svigersønnens Uformuenhed og daarlige Udsigter med Kone og fire Børn. Generalpostdirektionen foreslog da ogsaa nitten uddannede Postmænd til Embedet forud for Tersling, men takket være sin Kones Venskab med Arveprinsessen fik han Embedet, skønt han ikke havde Begreb om Postvæsen. Den nye Postmester var den typiske afdankede Officer. En Overgang havde han været Godsejer paa Lolland, men efter Sigende franarrede en Justitsraad Grandjean ham Gaarden »Vennerslund«. — Hans udsvævende Ungdomsliv havde svækket hans legemlige Tilstand temmelig meget, og det skal have knebet for ham at staa uden Støtte, han svajede som en drukken Mand¹⁹⁾). Hans Hustru var den smukke Thalia Krieger, en Søster til Kammerherren paa Vosnæsgaard. Den faste Løn, der tilkom den nye Postmester, udgjorde 80 Rbdl. for Brevposten og 45 Rbdl. for Pakkeposten og 17 Rbdl. til en Litsenbroder, d. v. s. en Drager. Men dertil kom saa Sportler, Fortjeneste af Aviser o. l. Terslings

¹⁹⁾ Kontorchef Wald. Kornerups Erindringer i Memoirer og Breve, XLII, 1924, S. 123 f.

Mangel paa faglig Dygtighed indbragte ham en Række »Næser« fra Direktionen. Han var bagefter med Regnskabsaflæggelse, lod Avispakker ligge paa Kontoret i tre-fire Uger, fordi Adressen var ulæselig o. l.

De rent postale Fremskridt, der skete i Terslings Embedstid, var kun faa og smaa. Nogen Forbedring i Postgangen skabte naturligvis den nye i 1827 etablerede Dampskibsforbindelse med København, hvortil senere kom Dampskibet til Kalundborg. Først i 1839 udvidedes Postgangen paa den østjydske Rute til fire Gange ugentlig. I 1817 indførtes den berømte Kuglepost paa Hovedruten København—Hamburg. Paa de mindre Ruter blev den aldrig indført.

Paa Befordringsvæsenets Omraade var Tiden derimod rig paa Nydannelser. Forordningen af 1804 havde gjort sin Virkning. Om Rejseforhold i 1820'erne faar man god Besked gennem en »Haandbog for Reisende«, som en af Generalpostdirektionens Embedsmænd, E. H. Tregder, udgav i 1824.

Nogen større Nydelse var det næppe at skumple afsted paa daarlige Landeveje i aabne, smalle, holstenske Vogne, der kun havde en Smule Fjedre under Agestolen. Farten var om Sommeren fastsat til mindst 1 Mil i Timen paa ikke-chausserede Veje, om Vinteren til godt $\frac{3}{4}$ Mil i Timen. Ønsker de rejsende at klage over Postillonen eller Befordringen, kan de gøre det paa »Timeseddelen«, men det tilraades de rejsende i saa Tilfælde selv at aflevere Seddelen paa Stationen, da der ellers er store Chancer for, at Postillonen smider den væk! Det forbydes i Reglementet de rejsende at anvende Hug eller Slag overfor Kusken.

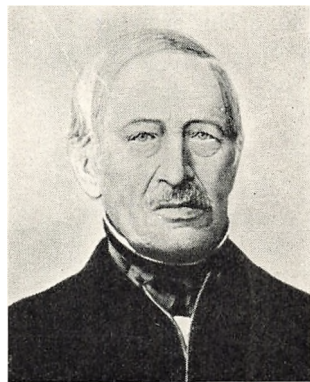
Billig var en Rejse med den agende Post ingenlunde. Foruden de 32 Skilling pr. Mil maatte man betale Drikkepenge til Postillonen hvert Sted, man skiftede Heste; i Indskrivningsgebyr betaltes 6 Sk. og for et Bevis for Indskrivningen atter 6 Sk. Ved Rejsens Begyndelse og Afslutning skulde Litsenbroderen have Drikkepenge — i Aarhus 13 Sk. — for at bære Bagagen af Vognen o. s. v. Endnu dyrere blev det, dersom man vilde rejse uden for Ruterne og altsaa maatte have Ekstrapost, der bestiltes paa Postvæsenets Befordringsstationer, som i de fleste Tilfælde var Posthusene, mens det var Byens Vognmænd, der udførte Kørslen. Dette Monopol paa at befordre de rejsende udenfor den agende Posts Ruter fik sin store Betydning, da Vognmændene fandt paa i Samarbejde med Befordringsvæsenet at oprette de saakaldte Dagvognsruter. Den første etableredes mellem København og Hillerød i 1831, og to Aar senere sattes en Dagvogn i Gang fra Hovedstaden til Kalundborg med Forbindelse med Aarhus-Smakken. Samme Aar resulterede et Samarbejde mellem Vognmandslavene i Aarhus og Randers i Oprettelse af en Dagvognsrute mellem disse to Byer²⁰⁾ og senere videre til Horsens. Den anskaffede Vogn rummede ikke mindre end 11 Passagerer, og Fragten sattes til 20 Sk. pr. Mil. Vognen gik to Gange ugentlig i hver Retning. I Randers

²⁰⁾ Aa. St. $\frac{3}{10}$ 1833.

og Horsens havde Dagvognen Forbindelse med andre, og faa Aar efter kom der Vogn til Viborg og Ringkøbing. Der blev baade fra Postvæsenets og Myn-dighedernes Side gjort meget for at forbedre det rullende Materiel. I Løbet af nogle Aar lykkedes det at faa indført rigtige Fjedervogne paa alle Hoved-postrutens Stationer. Befordringsvæsenet naaede i det hele taget i disse Aar før de første Baneanlæg en Højde, som i fuldt Maal svarede til Tidens Be-hov. Lukkede Vogne og Diligencer var almindelige, og ogsaa Landets Vejnet gennemgik en haardt tiltrængt Forbedring. Alt dette i Forbindelse med den almindelige Udvik-ling skabte da ogsaa et Rejseliv af hidtil ukendt Størrelse. Antallet af rejsende med Pakke- og Per-sonposterne alene steg i Aarene fra 1833 til 1846 med omtrent 700 %, fra ca. 8000 til ca. 65000.

Dagvognene til og fra Aarhus maatte da ogsaa jævnlgt have »Bivogne« med. En Sommerdag i 1843 ikke mindre end fem, der bragte 32 Passagerer til Byen²¹). En Junidag Aaret før an-kom ialt 130 rejsende til Byen, deraf de 40 med Dagvogn og Diligence²²). Ogsaa Postforholdene blev forbedrede i disse Aar. Der indrettedes Per-sonpost — Diligence — i Forbindelse med Brev-posten o. l. — I Betragtning af, at vor Tids Trans-portsmidler trods deres mange Hestkræfter ikke saa sjældent maa give op overfor Naturkræfterne, kan det ikke undre, at Dagvogne og Diligencer ikke altid gik efter Køreplanen. I Februar 1833 for-tæller Avisen, at der i Byen findes mange rejsende »som have lagt inde-sneede i 8 Dage, og som flere Gange have været ude, men set sig nødsagede til at vende om igjen. Mange Vogne staae rundt omkring i Snedyngerne, adskillige Mennesker have været i stor Livsfare og et Par skulle allerede være fundne døde«²³). En Vinternat en Snes Aar senere sidder Diligencen fra Horsens fast i Sneen. En Del Passagerer overnattede i Vognen, mens andre til Fods naaede Viby. Postillonen fortæller, at man havde været 12 Timer om at køre tre Mil²⁴).

I Maj 1842 afgang Major Tersling ved Døden, 64 Aar gammel. Hans Efter-følger blev Ritmester Carl Frederik Düring, der senere adledes og fik Til-navnet Rosenkrantz. Det blev en begivenhedsrig Periode, han kom til at virke i. I Løbet af Fyrreerne udvidedes ikke blot Postgangen paa Hoved-ruterne, men navnlig tog man sig af Sideruterne, saa Aarhus fik god For-bindelse med Omverdenen. I 1845 skete det for Aarhusianerne saa nyttige og tidsbesparende, at der indførtes By-Postbude, saa man slap for at afhente Post paa Posthuset. I Budpenge betaltes indtil 1851 2 Sk. pr. Brev.

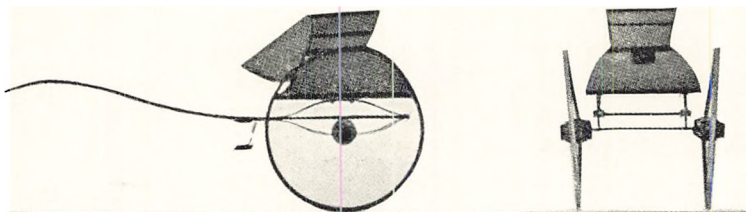

Ritmester, Postmester
C. F. Düring-Rosenkrantz.
Aarhus Postkontor.

21) Aa. St. 21/7 1843. 22) Aa. St. 24/8 1842. 23) Aa. St. 5/2 1833. 24) Aa. St. 22/2 1856.

Treaarskrigen bragte naturligvis mange Forstyrrelser i Posternes Gang og megen uvelkommen Afveksling i Aarhus Postkontors stilfærdige Dagligliv. Faa Aar efter Krigen — i 1854 — tog Düring-Rosenkrantz sin Afsked. Hans Afgang fra Embedet skete ikke uden Dramatik, hvis pudsige Omstændigheder giver et godt Indtryk af de Forhold, som dengang kunde raade indenfor en offentlig Institution.

En Korrespondent til »Dagbladet« skriver herom: »Vi har haft Oprør her i Staden, fuldstændigt Oprør, stiftet og udført af en Embedsmand og hans Underordnede, en Arbejdsstandsning, en Strike meget værre end den i Preston og Stockport«. Videre fortælles, at der nogen Tid før Postmesterens Afgang var opdaget Misligheder paa Kontoret foretaget af to unge

Rejsepostvogn fra Aarhus 1848.

Model i Dansk Post- og Telegrafmuseum.

Efter Det danske Post- og Telegrafvæsen, redigeret af
H. Hjorth-Nielsen, I, 1932, S. 58.

Skrivere. De blev sat i Arrest, men Fuldmægtig Rosenstand kunde ikke undvære de to Skrivere paa Kontoret og fik det ordnet saaledes, at den ene fik Lov til at passe sit Arbejde om Dagen, men om Aftenen maatte han pænt spadsere tilbage til sin Celle paa Raadhuset. Saaledes gik det idyllisk i nogen Tid, indtil Poststyrelsen fik Nys om Sagen og suspendede Rosenstand. Det bragte den gamle Baron Düring-Rosenkrantz i største Harm, og da Rosenstands Efterfølger kommer til Byen for at overtage Ledelsen af Postkontoret, blev der nægtet ham Adgang. Postmesteren havde nemlig forbudt hele sit Personale at arbejde for den nye Fuldmægtig og havde i Avisen bekendtgjort, at der ikke mere vilde blive modtaget Post til Forsendelse. Aarhus var saaledes uden Posthus, og det fortælles, at et Forsøg paa at faa det aabnet ved Øvrighedens Hjælp ikke lykkedes. Kontoret fandtes jo i Postmesterens private Hus. Paa Raadhuset blev derfor et interimistisk Postkontor. Rejsende, der kom til Byen med Diligencen, blev ikke ekspederede paa Posthuset som sædvanligt, men saa med Undren hele Personalet staa civilklædt udenfor med Hænderne i Lommen. Udlevering af Breve og Aviser blev unægtelig noget forsinket ved denne Komædie, men mange Dage varede det naturligvis ikke, før Ordenen var genoprettet. »Postoprøret i Aarhus synes heldigvis nu at være dæmpet«, meddeler Bladet beroligende. Men »nu skal velsagtens Hr. Kammerjunker, Baron Düring-Rosenkrantz til

Løn for sin lange og tro Tjeneste, der er sluttet paa saa værdig en Maade, benaades med Kammerherrenøglen, det vilde da være Synd andet, thi Manden har alle Dage været og er vel endnu en meget stor Fjende af Grundloven og en ivrig Ministeriel«, slutter »Dagbladet«²⁵⁾.

Den 1. Oktober samme Aar fik Aarhus sin nye Postmester. Ligesom sidst havde man valgt en Kavalleriofficer, nemlig den 60-aarige Major Johan Joachim Brechwoldt. Han er en af de kendte »Sagnfigurer« fra de militære Postmestres Tid; om ham cirkulerer der endnu i vore Dages Postkredse en Mængde mer eller mindre apokryfe Historier og Vittigheder.

Hans tiaarige Virketid kom til at staa i Dampskibets og Jernbanens Tegn. I 1854 aabnedes Banen fra Flensborg til Rendsborg, hvad der betød en væsentlig Forbedring af den nørrejydske Postgang, og den firespændige Diligence, der kom til at køre fra Flensborg op gennem Jylland til Aarhus, fik stor Søgning. I 1856 forlængedes den i 1847 aabnede Jernbane København—Roskilde til Korsør, og denne By blev et Knudepunkt for hele den indenrigske Posttrafik. Mellem Aarhus og denne By etableredes daglig Fart med Postdampskib, der ankom til Aarhus ved 5-Tiden om Eftermiddagen, hvorefter en Diligence afgik til Aalborg med Post og Passagerer. Den returnerede næste Dag og naaede Aarhus inden Korsørbaadens Afgang Kl. 12 Middag. Syd paa fortsatte Diligencen til Flensborg, som naaedes næste Morgen. Med Jernbane og Diligence kunde man i mindre end halvandet Døgn naa fra Altona til Aarhus. I 1860 sammensluttedes de to gennem Aarhus gaaende Hovedpakkeposter med Diligenceposten. I 1858 blev Dagvognen til Viborg afløst af en lukket Diligence, der gik to Gange ugentlig. Den ophævedes i 1863 efter Viborgbanens Aabning. Postruten Aarhus—Ringkøbing nedlagdes i 1871; den havde siden 1860 været betjent fire Gange om Ugen med lukket Vogn.

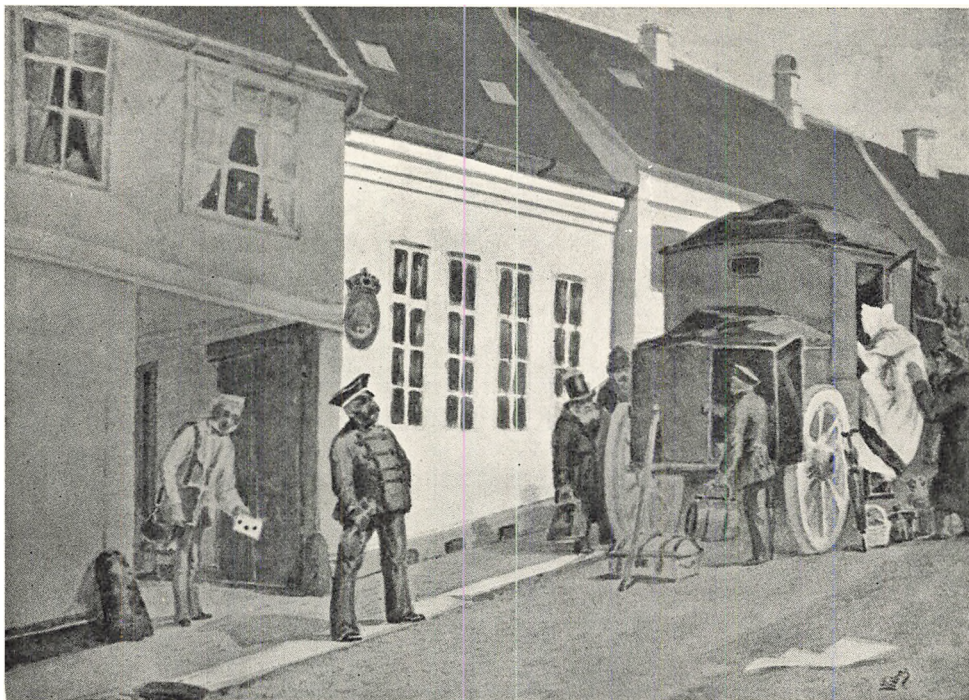
I 1862 faar Nørrejylland sin første Jernbane. Med megen Festivitas aabnes den 3. September Banen Aarhus—Randers. Først et Aars Tid senere, da Strækningen Langaa—Viborg var i Drift, begyndte Postvæsenet at benytte Banen. Nu indledes Likvidationen af saavel Dagvogns- som Diligenceinstitutionen.

De udvidede Postforbindelser og navnlig Jernbanerne bevirkede, at kun faa benyttede Ekstrapost, og den Fordel, det hidtil havde været for Vognmændene at have Monopol paa Befordring af rejsende, var dermed ophørt. Regeringens Bestræbelser gik derfor ud paa at frigøre al Kørsel, som Befordringsvæsenet havde Eneret paa, og at ophæve de Byernes Indbyggere paahvilende Forpligtelser til at befordre rejsende. Ved Lov af 27. November 1863 bemyndigedes Regeringen til at ophæve Købstædernes Ekstrapost-Stationer, naar det skønnedes hensigtsmæssigt. For Aarhus' Vedkommende skete det i 1869²⁶⁾.

²⁵⁾ »Dagbladet« 4/4 1854. ²⁶⁾ Bekendtgørelse 4/3 1869.

For at faa et Førstehaandsindtryk af det daglige Liv inden for Postetaten vil det være naturligt at give Ordet til en af dem, der var med i disse Aar, nemlig Postekspedient C. F. Møller, som i 1860erne var Postelev i Aarhus. Han har nedskrevet interessante Erindringer herfra og fortæller bl. a.:

Major Brechwoldt var en høj, stout Militær, der forlangte af sine undergivne, at de stod ret, naar han talte til dem, og at de svarede med »Javel,

Den kongelige Post.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

Postmester Brechwoldt inspicerer Postens Afgang udenfor den kgl. Postgaard i Rosengade.

Hr. Major!« Hans postale Viden var ikke stor, men han havde en trofast Støtte i Fuldmægtig Wörmer, et rart og dygtigt Menneske. Hans Kontrast var Fuldmægtig Matthiesson, der var opfarende og buldrede løs ved den mindste Lejlighed; han blev kaldt »Tyskeren« eller »den gale Tysker«. Han var født i Slesvig By, men saa dansk som nogen og var paa Bunden et inderligt rart Menneske.

Hvad der særligt havde min Interesse var Befordringsvæsenet, og naar jeg kunde se mit Snit til det, var jeg ude i Gaarden hos Heste og Postilloner. Disse Postilloner med høje, blanke Hatte, røde Spidskjoler med gule Rabatter og Posthorn skinnende som Sølv, se dem paa Bukken med Hornet for Munden eller den 4-spænds Kørepisk smeldende hen over Firspandet,

det var et saa herligt Syn, at jeg glemte alle Kedeligheder. — Ak, hvor forandret! kan man udbryde, naar man ser tilbage paa hin Tid; al Poesi i Postvæsenet forsvandt, efterhaanden som Befordringsvæsenet blev nedlagt, og Jernbanerne overtog Kontrahenttjenesten.

Naar jeg tænker tilbage paa disse Konduktører, Mentzel, Wildt, Knudsen, Henriksen o. a., saa begriber jeg næsten ikke, hvordan de, naar de kom tilbage fra Flensborg, havde Raad til at tage Plads ved Table d'hôte paa Hotel Royal, men de havde velsagtens, paa Grund af deres Stilling til de rejsende, stor Moderation. Af Konduktørerne var gamle Mentzel særlig kendt af de rejsende, vel nærmest paa Grund af hans Evne til under de trættende Diligencekørsler at forkorte Rejsen med Historier og Anekdoter. Han var et rent Geni i den Retning, og lad være at det meste af det, han fortalte, var fri Fantasi, det lavede op.

Fritid var for en Postelev et ukendt Begreb. Men beklage sig var der ikke Tale om. Jeg sagde Javel til det hele. Hvad der kneb mest var ikke at maatte sige »Tak«, naar Publikum sagde »Vær saagod«. Vi har ikke noget at takke for, lød det, det er Publikum, der skal takke os, fordi vi besørger deres Sager. Endnu værre var det at skulle sige til Folk »Hatten af paa et kongeligt Postkontor!« Mange og især vel de holstenske Dragoner optog Opfordringen som en personlig Fornærmelse, thi det hændte, at en eller anden hellere lod den længselsfuldt ventede Sulepose blive liggende end at efterkomme Opfordringen.

Befordringsvæsenet var ganske naturligt Majorens Kæphest, da han var gammel Rytterofficer. Det glædede mig, at han ved det stadige Eftersyn af alt Befordringsvæsenet vedrørende valgte mig til sin Assistent. Det var en stor Dag, naar hele Ekstrapostvæsenet rullede frem til Præsentation. Jeg husker ikke bestemt, hvor mange Vogne der var paa »Rullen«²⁷⁾, men jeg ved, at Vognrækken den Dag strakte sig fra et Stykke henne paa Volden gennem Rosengade langt ud paa Mejlgade. Hvor mange Vogne, Lauget kunde møde med, erindrer jeg ikke nøje, men ved Jule- og Pinsetider kunde der stilles med over 50 Bivogne, aabne eller lukkede, og naar dette ikke var tilstrækkeligt, hvad der ofte hændte under Ferierne, maatte Byens Borgere

*Major, Postmester
Johan Joachim Brechwaldt.
Aarhus Postkontor.*

²⁷⁾ Fortægnelsen over Byens kørepligtige Borgere.

møde med deres Befordring. Som Regel undslog de sig og vilde hellere betale Mulkt end stille deres fine Vogne til Raadighed. Men der hjalp ingen kære Mor, Politiet blev saa kaldt til Assistance, og om det saa var Amtmanden eller Politimesteren selv, maatte de give Møde.

Major Brechwoldt var en Personlighed, men maaske ikke nogen egentlig praktisk Postmand. Og selv om Majoren havde været aldrig saa praktisk eller dygtig, havde han dog ikke undgaaet at blive Skive for Vittigheder, det ligesom laa Folk i Blodet, at Postvæsenet burde være for Postfolk. Blandt de mange Anekdoter, der var i Omløb, kan nævnes een: Majoren gik en Dag sin sædvanlige Runde op og ned i Kontoret med Merskumspiben i Munden og den vældige Støttstav af en Stok i Haanden. Et Bud kommer ind med en lille Pakke. Majoren ser i Forbigaaende paa Adressekortet, der var paa-tegnet »Hermed en Toiletæske«. »Hvad,« udbryder han, »en Tøjleæske! Nu har jeg Djæveln han brække maj været vid Kafvalleriet i so ok so mange Aar, men en Tøjleæske kender jeg dog ikke!« Selvfølgelig er Historien, som alle de andre, lavet. Majoren var en dannet Mand, og han talte heller ikke saa gebrokkent, om end der var noget holstensk Dialekt i hans Tale.

I Stedet for det i Krigen indkaldte Personale ansattes Fuldmægtig Petersen fra Randers og V. Jørgensen (Vendsyssel-Jørgensen) fra Horsens. Petersen, der baade var dygtig og hurtig, var ikke efter Majorens Hovede. Han led nemlig af Sovesyge — om Morgenen! Det var næsten umuligt at faa Manden ud af Sengen. Naar Litsenbroder Erik eller Postbud Peter atter og atter forgæves havde kaldt paa ham, endte det med, at Postmesteren sendte mig op til ham paa hans Værelse med Ordre til ikke at forlade ham, før han var oppe. Jeg lavede et syndigt Spektakel, rev og sled i ham, og naar han saa endelig begyndte at give Livstegn fra sig ved at skælde ud og kaste Fodtøj o. l. efter mig, saa retirerede jeg udenfor og hamrede paa Døren, indtil han kom ud.

I Februar 1864, da Fjenden rykkede ind i Jylland, ophørte den postale Virksomhed med Undtagelse af Ekstrapostvæsenet. — Fjenden rekvirerede Vogne, men betalte ikke. Da de fjendtlige Tropper nærmede sig Byen, blev alle Posthusets Værdisager overgivet Majoren til Opbevaring, og den kon-tante Beholdning overførtes til Amtstuen i Aalborg. Alle mente dog, at der ikke var nogen øjeblikkelig Fare, og selv da Lars Bjørnbak fra Viby kom farende ind paa Postkontoret og fortalte, at de østrigske Husarer havde naaet Viby, vandt det ikke Tiltro.

Da Østrigerne besatte Byen, blev der sat Vagt ved Posthuset, og en østrigsk Officer kom ind og forlangte Pengeskab og Skuffer aabnede. Majoren, som var trukket i Postmesteruniform, gav ham Nøglerne, men ingen Steder fandtes Værdisager. Der opstod et heftigt Ordskifte, og hele Majorens private Kontor og Lejlighed blev endevendt.

At Befordringsvæsenet under Krigen forblev paa danske Hænder havde

til Følge, at der kunde vedligeholdes en stadig hemmelig Postforbindelse mellem de jyske Byer, ja, endog med Hovedstaden. Sagen var, at den af Prøjserne etablerede Postforbindelse over Lybæk var i højeste Grad utilfredsstillende, ligesom ogsaa Savnet af de københavnske Aviser var meget føleligt. Det varede derfor ikke længe, inden der blev etableret en hemmelig Forbindelse mellem Aarhus og Hovedstaden. Den gik over Samsø til den

Det gamle Posthus paa Fredenstov.

I Bygningen til højre havde Statstelegrafen til Huse 1863—74, mens den 1874—83 var installeret i Posthuset.

jyske Kyst udfor Tunø. Majorens gode Ven Overtoldinspektør A. Müller var Sjælen i Foretagendet, som heldigvis aldrig blev rigtig opdaget, skønt Fjenden nok kunde se, at der blev indsmuglet Post. Det endte da ogsaa med, at Müller som mistænkt blev ført til Spandau.

Den modtagne Post blev opbundet til de forskellige Byer, bragt op paa Postkontoret eller rettere paa Personalets Værelser, hvor særlig Kakkelovnen afgav et godt Skjul. Naar saa de Herrer Prøjsere bestilte en Vogn, saa afsted efter Postsagerne til vedkommende By, og naar Vognen mødte, fik Postillonen samtidig med Timesedlen udleveret Posten, som han udmærket forstod at skjule her og der, ofte i Fodersækken.

Blandt Vognmændene i Aarhus herskede der et godt Sammenhold og indbyrdes Hjælpsomhed. Ejeren af Postgaarden, den originale Vognmand Jacobsen, var maaske nok en Undtagelse, vistnok ene og alene fordi han i sin Tid ved Majorens Magtbud var blevet puttet ind i Lavet, hvad Vognmændene aldrig rigtig kunde glemme. Jacobsen blev ogsaa altid kaldt »Smeden« Mand og Mand imellem. Han var undersætsig og kraftig, haltede meget, hørte daarligt og havde en daarlig Udtale. »Krammet«, som han kaldte det, holdt han i udmærket Stand, det gjaldt om ikke at staa tilbage for de »rigtige« Vognmænd. Det skete af og til, at en eller anden for at drille »Smeden« kunde lade falde en Ytring om, at Oldemanden, Olsen, eller Vognmændene Dyhr, Stjær eller andre stod over ham, og han kunde da fare op som en rasende, lade Karlen trække Vogn og Heste frem og udbryde: »Naa, saa han den Grinebider æ Stjær ka' still' saa'en Køretøj, hva'? hva' ka' han, hva'?«

Blandt dem, der kørte ned paa Havnepladsen den Dag, Kongen med Hustru kom til Aarhus ombord i Kongeskibet »Slesvig« for at indvie Jernbanen Aarhus—Randers, var ogsaa »Smeden«. En Tid efter træder han ind paa Kontoret og siger: »Godaw, Godaw, maa a' be' om en Timsæl te' Haasens gratis retur tebag' igen.« Paa Spørgsmaalet om, med hvem han skal køre, oplyser han: »Mæ' ham Graben.« Efter endnu nogle Spørgsmaal faar han sin Timeseddel lydende paa Hr. Graben. Efter Turen kommer »Smeden« tilbage med Timeseddelen paategnet med den af Kontoret saa vel kendte Lensgreve Rabens karakteristiske Haand: »Med Befordringen har jeg været særdeles tilfreds, men den Funktionær, der har skrevet denne Timeseddel, maa være meget indskrænket, thi mit Navn er ikke Hr. Graben, men derimod Doctor philosophiæ, Lensgreve Raben!²⁸⁾ Grev Raben var Vognmændenes Skræk. »Den gale Greve« kaldtes han; han rejste ofte med Ekstrapost mellem Aarhus og Horsens, og han havde endnu aldrig haft nogen Befordring, uden at der var et eller andet at klage over.

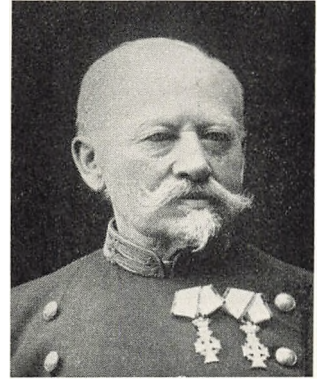
Og saaledes fortsætter Møller med en Række andre Træk fra det hyggelige Postliv i det gamle Aarhus²⁹⁾.

Midt under Krigen ansøgte den da 70-aarige Major Brechwoldt om sin Afsked fra Postmesterembedet. Ansøgningen bevilgedes, og dermed afsluttedes for Aarhus Bys Vedkommende de »militære« Postmestres Epoke. Majorens Efterfølger blev en Postmand, den fra Slesvig By fordrevne Kammerraad C. A. F. L. Deichmann. Han blev imidlertid kun kort Tid i Aarhus. Allerede i Maj 1866 forflyttedes han til Kolding. Hans Efterfølger, Grev Carl Chr. Holck, blev ogsaa kun et Par Aar i Embedet. Han havde inden Slesvig-Holstens Afstaaelse været Postinspektør for Holsten og Lauenborg. Han følte sig vist ikke godt tilpas i Aarhus. Allerede i 1868 fik han sin

²⁸⁾ Gregers Chr. Greve Raben til Christiansholm, Søbo og Rydhave (1796-1875). ²⁹⁾ Aar- bog for det danske Postvæsen 1919 og 1920.

Afsked, skønt kun 43 Aar gammel, og han døde i 1900 i Hamburg. Her var hans Hustru født, og hun forblev hele sit Liv stærkt tyskvenlig og danskfjendtlig. Mens hun var i Aarhus, forskrev hun til Aarhusianernes Forargelse alle Varer, ogsaa Kød og Flæsk, fra Hamburg. Da Kongen engang besøgte Aarhus, turde den grevelige Postmester ikke hejse Dannebrog over Posthuset af Frygt for Konen! Det fortælles, at han slukøret maatte melde Kongen Grunden til den tomme Flagstang³⁰⁾.

Den nye Mand, der nu blev udset til at beklæde det efterhaanden store Postmesterembede, var Overkontrollør i København, Johan Ludvig Federspiel, en af de store Skikkelser i Aarhus' postale Historie. Han var født 1821 i Hillerød og fik en grundig Uddannelse i Hørsholm og Ratzeburg. I 1849 blev han Kontrollør ved det danske Posthus i Hamburg, og efter dettes ublide Lukning i 1864 kom han til København. I Aarhus

Postmester J. L. Federspiel.
Aarhus Postkontor.

kom han til at udføre sin egentlige Livsgerning. Meget forandrede sig i den Menneskealder, han virkede her, og det blev hans Opgave at føre Postforholdene i Byen fra en Tidsalder til en anden. Ved hans Tiltræden havde Postkontoret kun et Par Fuldmægtige og fire Bude og havde til Huse i Mejlgade ved Olufsgyden. Derefter flyttedes det i 70'erne til Ejendommen Fredenstov 8, som Federspiel købte. Her blev det til 1905. Den enorme Udvikling, Byen i disse Aar gennemgik, gjorde Gang paa Gang Udvidelser nødvendige, over Forhus, Baghus og Sidehus bredte Kontorerne sig, og Postmesterens Lejlighed blev efterhaanden helt opslugt. — Ved sin Afgang den 1. December 1904 efter 36 Aars Tjeneste i Aarhus hædredes Federspiel med Etatsraadtitlen. Han døde i Aarhus ved Juletid 1912, 91 Aar gammel.

Postmester
Fr. Carl H. Nagel.
Aarhus Postkontor.

Hans Efterfølger var Sønderjyden, Fr. Carl H. Nagel. Postkontoret i Aarhus var nu vokset til at være det største udenfor Hovedstaden, og i 1905 flyttedes det til det nye, store Posthus i Kannikegade, der var opført paa det gamle

Teaters Grund under Arkitekt Kampmanns Ledelse. — Her fortsattes Udviklingen med hurtige Skridt. Der kom efterhaanden flere Indleveringssteder rundt om i Byen, og Personalet voksede stadig. Allerede i 1929 var det store

³⁰⁾ Aa. St. 9/10 1910.

Post- og Telegrafbygningen i Kannikegade, der blev taget i Brug 1905.

Posthus i Kannikegade blevet for lille, og Hovedpostkontoret flyttedes til den nye Banegaards- og Posthusbygning.

I 1937 fandtes ialt 5 Indleveringsposthuse i Aarhus foruden Postekspeditioner bestyret af Postpersonale i Aabyhøj, Risskov og Viby samt Brevsamlingssted i Højbjerg. Brevposten uddeltes 4 Gange daglig af 71 Postbude, Pakkeposten 3 Gange daglig med 6 Automobile. Alt ialt benyttede Postvæsenet daglig 11 Automobile, 3 Motorcykler og 24 Cykler, dels til Omdeling af Post, dels til Tømning af ca. 100 Postkasser.

Postmester Nagel afløstes i 1924 af J. C. Mørch, der tog sin Afsked i 1937, hvorefter H. Emborg udnævntes til Postmester.

FORSKELLIGE STATISTISKE OPLYSNINGER

Oversigt over Indtægter ved Salg af Frimærker.

	Kr.
1866	30000
1872	65000
1882	110000
1892	154000
1902	315000
1911	577000
1915	643000
1920	2028000
1925	2199000
1930	2084000
1935	2180000
1939	2358000

Oversigt over afgaaede og ankomne Pakker.

	Afgaaede	Ankomne	
1887		59000	
1892		76000	
1902		125000	
1910	281000	257000	Nedgangen fra 1930 skyldes Nedgang i Pakker fra Udlandet.
1915	344000	314000	
1920	473000	362000	
1925	464000	367000	
1930	512000	406000	
1935	519000	420000	
1939	565000	465000	

Oversigt over afgaaede og ankomne Brevforsendelser.

	Afgaaede	Ankomne	
1887		1225000	
1892		1407000	
1902		3065000	
1911	5537000	4607000	Der afsendtes en Hverdag i 1939 gennemsnitlig ca. 39000 Brevforsendelser og ankom ca. 37000.
1915	6310000	5242000	
1920	7879000	6175000	
1925	8122000	6443000	
1930	8959000	7846000	
1935	10954000	9804000	
1939	12108000	11683000	

Oversigt over ind- og udbetalte Beløb paa Postanvisning og Udbetalingskort.

	Indbetalte		Udbetalte		
	Antal	Beløb i Kr.	Antal	Beløb i Kr.	
1866		107000		85000	
1872		523000		255000	
1882		985000		1009000	
1892		1344000	101000	1801000	Nedgangen i Udbetalinger fra 1920 skyl- des Indførelse af Postgiro- systemet.
1902		2629000	201000	3726000	
1911	199000	7153000	411000	11451000	
1915	226000	9259000	537000	16661000	
1920	273000	28067000	725000	49750000	
1925	262000	24021000	506000	41178000	
1930	345000	24733000	458000	33567000	
1935	452000	33512000	344000	30635000	
1939	502000	44597000	404000	36176000	

I 1927 forenedes Postvæsenet og Telegrafvæsenet til eet administrativt Omraade, og allerede før havde et nøje Samarbejde fundet Sted. Telegrafvæsenets Udvikling her i Landet foregik dog i dets første Aar fuldstændig uafhængigt af Postvæsenet. 1854 aabnedes den første danske elektriske Telegraflinie (man havde tidligere haft den saakaldte optiske Telegraf). Linien gik fra Hamburg til København. Naturligt nok opstod der i de nørrejyske Købstæder Stemning for at blive knyttet til den nye Linie, og det lykkedes ogsaa allerede i 1856 at faa Rigsdagen til at vedtage en Lov om Anlæg af

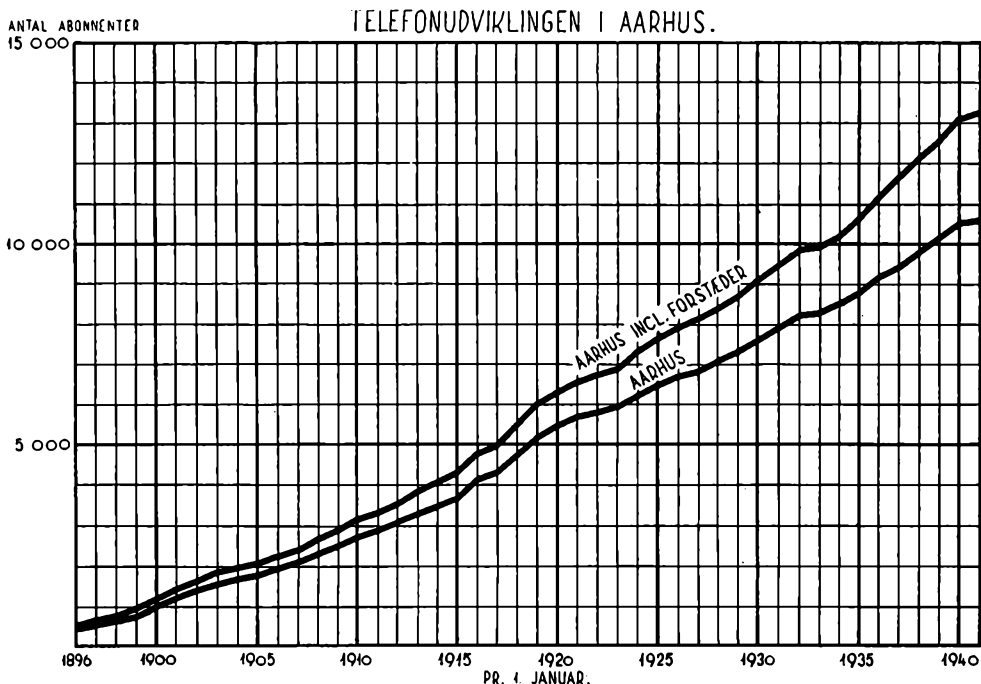
Aarhus Statstelegraf- og Statstelefonkontors Korrespondance.

Aar hhv. Finansaar	Telegrammer		Telefonsamtaler	
	til og fra Aarhus	Gennemgangs	til og fra Aarhus	Gennemgangs
1863	9975			
1872	34246			
1882	61395	50122		
1892	74658	39233		
1896	73594	37469	2883	4934
1902—03	92.890	44568	58445	63392
1912—13	137770	284172	127594	140000
1917—18	149316	286904	262297	271000
1922—23	149888	106546	228066	187930
1927—28	141205	83865	309047	285109
1932—33	117394	136080	378771	233263
1936—37	114103	110053	581539	356356
1939—40*)	104984	92619	711999	376116

*) Tallene for 1939—40 er paavirket af Krigssituationen. Nedgangen for Gennemgangstelegrammer hidrører iøvrigt fra, at flere Kontorer ved Udbygning af Fjernskrivernettet nu kan korrespondere direkte med hinanden uden de større Stationers Medvirken.

en Telegraflinie fra Fredericia til Frederikshavn. Den blev hurtigt etableret, og Nytaarsdag 1857 kunde de undrende Aarhusianere afsende deres første Telegrammer fra den lille beskedne Telegrafstation i Rosensgade, hvor Bestyreren J. P. G. B. Lund residerede²¹). De følgende Aar udbyggedes det nørrejydske Ledningsnet, og Telegrafan blev snart ind som en betydningsfuld Faktor i Byens Erhvervsliv.

Telegrafstationen flyttedes senere til Fredenstov og i 1883, da H. D. C. Stamp var Bestyrer, til Borgmesterboligen i Mejlgade. Efter Aarhundredskiftet, da Bygning af et tidssvarende Posthus blev tvingende nødvendigt, var der bl. a. i Handelsforeningen stærke Kræfter for at skaffe ogsaa Telegrafan bedre Lokaleforhold. Det nye Posthus i Kannikestræde, der blev indviet i 1905, kom derfor ogsaa til at rumme Telegrafstationen, og her findes den endnu. Udviklingen vil iøvrigt fremgaa af den statistiske Oversigt.

I 1895 aabnedes Byens første Statstelefonstation, og i Løbet af fem Aar naede man op paa et Samtale-Antal af 17,760 og 22,440 for henholdsvis »afsendte« og modtagne Samtaler.

Men allerede i 1883 havde Aarhus faaet sine første Privattelefoner. I Efteraaret 1882 rejste der sig Røster fra Handelens Side om Starten af et Telefonselskab. Der blev holdt Møder om Sagen, og Brand- og Bygnings-

²¹) Om Aarhus Telegrafkontors ældste Tid, se: K. M. Schmidt i: Aarvog f. d. danske Post- og Telegrafvæsen 1941, S. 351—59.

inspektør Springborg udarbejdede sammen med en Kleinsmed Larsen de tekniske Planer. Et nedsat Udvalg med Overretssagfører Kier som Formand og Købmændene Baune, Langballe og Mønsted samt Bankdirektør Seidelin som Medlemmer arbejdede videre med Planen og indbød til Aktietegning af et Beløb paa 30,000 Kr. Der meldte sig ca. 90 Abonnenter, og man aabnede en lille Central i et Par Tagværelser paa Hotel »Skandinavien«. Personalet var — to Damer. Kommunen tegnede sig for 12 Abonnementer, skønt Formanden for Byraadet, Borgmester v. Schmidten, i et Byraadsmøde udtalte, at han egentlig helst vilde være fri for Telefon.

Det nye Meddelelsesmiddel viste hurtigt, at det havde Fremtiden for sig, og der blev rundt om i Jylland startet flere lignende Telefonselskaber. Inden længe indsaa man dog det fordelagtige i en Sammenslutning og dermed følgende Fællesdrift. Med Aarhus som naturligt Hjemsted stiftedes derfor i 1895 »Jydsk Telefon-Aktieselskab«, der næste Aar begyndte sin Virksomhed med en Kapital paa 1 Mill. Kr. Indtil 1897 var Driftsingeniør Fr. Wolff teknisk Leder, hvorefter Grosserer Otto Götzsche blev Direktør. Han efterfulgtes 1900 af Gregers Kirk, og fra 1918 har Civilingeniør M. J. Wallmann været Selskabets administrerende Direktør. I 1890 var Telefoncentralen flyttet til sin nuværende Plads bag Søndergade 4 og 6, men endnu i 1896 var Abonnentantallet ikke stort mere end 500, og Udviklingen gik foreløbig temmelig langsomt: Aarhus havde i 1901 ca. 1400 Abonnenter, og i 1911 var Tallet, trods Byens stærke Vækst, kun naaet op paa godt 3000. Men derefter gik det hurtigt. Antallet af Abonnenter er ved Udgangen af 1940 10,619, og i Aarhus med Forstæder findes ialt 13,275 Abonnenter. Antallet af førte lokale Samtaler, som i 1901 havde været ca. 2,4 Millioner, var i 1921 vokset til ca. 12,9 Millioner og har i 1940 været ca. 23,4 Millioner.

GARNISONSFORHOLD OG FJENDTLIGE BESÆTTELSER

AF PALLE BIRKELUND OG EMANUEL SEJR

FØR DEN STAAENDE HÆRS TID — det vil sige før Enevældens Indførelse — havde Kongen i fredelige Perioder kun et forsvindende Antal Soldater under Vaaben¹). Rostjenestens menige Ryttere tjente som Karle paa de adelige Godser, og det var kun i Tiden før og efter — og muligvis under selve Krigen — at der fandt nogen større Garnisonering af hjemlige Tropper Sted i Landets Købstæder.

Man finder i Kancelliets Brevbøger fra den Tid og andet Steds ikke saa faa Eksempler paa midlertidig Indkvartering af mindre Styrker i Aarhus. Her skal nævnes nogle. I 1568 fik Byen 25 Bøsseskytter, d. v. s. Artillerister sendt paa Halsen med Pligt til at underholde dem med Herberg og nødtørftig Mad og Øl, hvilket vil sige to Maaltider om Dagen og »6 Potter Øl i det højeste« til hver Mand. 1559 havde man haft 50 Knægte af Jens Kaas's Fænnike liggende i Byen, 1562 var det 25 Baadsmænd, og 1565 havde man 30 Bøsseskytter i Borgeleje²).

Kongen var nok klar over, at denne økonomisk og paa mange andre Maader meget generende Indkvartering ikke var velset af Borgerne, og det benytter han sig en Gang imellem af til at presse Kontanter ud af Byen. 1568 udbeder han sig 200 Daler af Aarhus By som dens Andel af Betalingen til nogle udenlandske Krigsfolk, som Kongen ikke har Penge til at afmønstre. Betaler Byen ikke, truer Kongen med at beholde Krigerne og »thenom at lade forlægge hoes wore wndersotte i kiøbstederne, ether alle till forderfueelig Skade«³).

Det blev ogsaa Skik, at de mere velhavende Borgere befriede sig for Indkvartering in natura ved at betale en Sum og lade Soldaterne selv sørge for Logi og Kost. Det førte til forskellige mindre heldige Forhold; saaledes

¹) Om den alm. danske Militærhistorie se K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær. I-III. 1909—26. O. Vaupell: Den danske Hærs Historie til Nutiden. I-II. 1872—76. »Danmarks Hær«. I. 1934—35. Et historisk Rids over Hærens Garnisonsforhold findes i: Tillæg til »Haandbog for Hæren« 1925. Forordninger o. l. Militæret vedkommende i: Rosenstand Goiske: »Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende«, der omfatter Aarene 1670—1800 og fortsættes af J. C. Hedegaard og senere M. C. Rehder, og i: Forordninger, Plakater og Patenter etc. Landmilitairvæsenet betræffende Udg. af J. C. Hedegaard (senere T. A. F. Paulsen og H. C. Plockross). Omfatter Tidsrummet 1670—1856. ²) K. B. ¹⁰/₁₁ 1568, ¹⁹/₈ 1559, ⁵/₁₁ 1562, ²/₁₀ 1565, jfr. I, S. 246 ff. ³) Hbz I, S. 188 f.

kunde Soldaterne tvinge Borgere til at udbetale Kontanter i Stedet for at yde Naturalier, og Kongen erfarer, at nogle oven i Købet fik udbetalt Kostpenge for mere end en Uge ad Gangen⁴).

1611 virker Borgelejet som en direkte Skat, idet Kongen da for en Sum af 7 Sk. danske pr. Dag paatager sig at underholde de Byen tildelte Baadsmænd. Næste Aar beløber denne Skat sig til over 305 Rbd., og 1620 er den steget til 379 Rbd.⁵). 1656 er Afløsningsbeløbet 700 Rdl.

Men de her nævnte Byrder var naturligvis langt fra de eneste, Aarhus og Landets andre Købstæder maatte yde for at holde Datidens Krigsmaskineri i Gang. Kongen fordrede desuden udrustede Skibe; indtil Begyndelsen af det 17. Aarhundrede ogsaa en Del Soldater foruden Baadsmænd, Haandværkere, Fetalje og rede Penge⁶).

Efter 1660 skete som sagt en Ændring ogsaa i Landets Militærpolitik. De under Svenskekrigene oprettede udskrevne Regimenter ophævedes, og de hvervede formindskedes. De garnisoneredes for det meste i Hovedstaden eller i de befæstede Byer, men ogsaa andre Købstæder modtog i kortere eller længere Perioder Hærafdelinger i Garnison. 1664 hører vi, at Ditlev Rantzau med et Kompagni til Hest anbringes i Aarhus⁷). Da Styrken Aaret efter forøges med endnu et Kompagni, protesterer Borgerskabet. Man klager over Kompagniets »Hærgen« i Byen og over de store Byrder, der væltes over paa Borgerne. Fortsættes der paa denne Maade, maa man befrygte, at Byen »endelig gandsche schall bliffue ruineret«⁸). Det hjalp; det sidst ankomne Kompagni trækkes tilbage igen.

Hyggelige Forhold skabte Garnisonen ikke i den lille forarmede By. Der meldes om megen »offuerflødig Druchenschab, mord, vold och offuerlast«⁹), og man maatte lade Elias Tromslaer gaa Runde hver Aften Kl. 9 og standse alt Ølsalg. Foruden den barbariske Justits, der udøvedes indenfor Hærens egne Rammer, melder ogsaa de civile Justitsprotokoller om alskens grove Forbrydelser, hvori Soldater var impliceret. 1650 blev Profos Chr. Andersen¹⁰) dømt til Døden for Drabet paa Rasmus Bysvend¹¹), og Skarpretter H. H. Höcker, der døde 1716, roser sig af i Løbet af fire Aar at have henrettet bl. a. to Dragoner¹²).

Den fantastiske Drukkenskab, der fandt Sted blandt Soldaterne, var en væsentlig Aarsag til de mange Forbrydelser. Men de usle Kaar, der bødes saavel menige som lavere Officerer at leve under, forklarer og til Dels undskylder den megen Drikkældighed. Forholdene indenfor Militæret var som bekendt af en Raahed uden Lige, og i Fritiden havde Soldaten ingen anden

⁴) K. B. ³⁰/₆ 1577. ⁵) Hoffmeyer II, S. 103. ⁶) Se bl. a. K. B. ²⁶/₈ 1555, ²¹/₄ 1559, ¹⁶/₅ 1560, ²²/₃ 1564 o. a. P. V. Jacobsen i H. T. 2. R. I, 1847, S. 129—236 passim. Tabellarisk Oversigt over Udskrivninger o. l. findes i Tillægget til hvert af Bindene af C. C. D. ⁷) Hbz. II, S. 159. ⁸) Hbz. II, S. 164. ⁹) J. R. Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus. 1837, S. 86. ¹⁰) Profossen var oprindelig en højstaaende Retshaandhæver indenfor Hæren. Hans Anseelse sank i Tidens Løb, og han fik senere Navneforandring til Gewaldiger. Se: O. Smith i Militært Tidsskrift 1931, S. 107—13. ¹¹) Hoffmeyer II, S. 30. ¹²) Hoffmeyer II, S. 40.

Udvej end at gaa paa Værtshus. De Kvarterer, de havde, var under al Kritik. Det var før 1683 overladt Magistraten at ordne Indkvarteringerne, hvad der havde til Følge, at Indkvarteringsbyrden endnu mere end senere væltedes over paa de fattigste i Byen, hos hvem Soldaterne sammenstuedes under ubeskrivelige Forhold.

Vi kender en Ligning over Indkvarteringen af Oberst Rantzau's Kompagni i Juni 1670. Fire af Magistraten udpegede Takserborgere fordeler efter Ordre Indkvarteringen paa 87 »Portioner«. Hver Soldat faar en »Pollet« — en »Bon« — lydende paa 5½ Rdl. til Fortæring. Ligningen foretages paa »Eje«, d. v. s. Grundværdi, og kun for enkelte Borgeres Vedkommende paa »Medel«, d. v. s. Brug og Næring. To Storborgere som for Eksempel Chr. Basballe og Jens Vegerslev paalignes hver 15 Rdl. Den samlede Udgift ansættes til 1350 Rdl., hvoraf Udgiften til Logis beregnes til 871½ Rdl. Ligningen foretages efter et meget kunstigt Regnskab, men det ses dog, at temmelig mange Borgere ikke bliver »portionerede«, og heriblandt finder vi flere Magistratsmedlemmer, Toldere og andre privilegerede som Dr. Mathias de Brobergue¹³⁾.

I 1683 udstedes imidlertid Forordning om en mere rationel og retfærdig Fordeling af Indkvarteringsbyrden, der herefter fordeles halvt paa Grund og Bygning og halvt paa Næring og Brug, hvad vi nu vilde kalde Formue og Lejlighed. Senere ændredes dette Forhold noget til Gunst for Grundbesiddere. Samme Aar, den 7. August, gav en anden Forordning Regler for »Stand-Quarteer« i Købstæderne. Herefter kunde den indkvarterede fordre af sin Kvartervært: »Husly, nødtørftig Lys, Ild og Seng, efter Værtens og Husets Tarf og Leylighed, ligesom han det formaar, og skal Værten ey være forpligtet nogen sær Ildsted for hannem at holde . . .«. Det forbedrede vel noget de rædselsfulde Logis-Forhold, men stadigvæk foregik en Sammenstuvning af Soldater i Kældre, Udhuse, Loftrum o. l. hos de mest forarmede af Byens Borgere. I 1718 klager nogle Ryttere: »Wir haben keine Gelegenheit die Mondirung aufzuhengen und keine Stube«. Deres Værtinde Anna, Clemend Hansens (Kryssings) svarer hertil, at hun har tilbudt dem at gøre Ildsted i den store Stue, »men de prætenderer en Kakkellovnsstue, hvilket ikke Lejligheden er at opsætte«¹⁴⁾.

Det blev ogsaa bestemt, hvad Militæret kunde fordre af Byen med Hensyn til Vagtbygninger, Stalde, Vognporte o. l. I Raadhuset paa det store Torv indrettedes en Hovedvagt. Paa Torvet havde man tidligere ladet bygge en interimistisk »Kordegarde« — Corps de garde. Til Opførelsen i 1640 medgik 18 Tylter »savdieler« og 6 Træer til Stolper. I 1675 byggedes to Kordegarder, den ene, der laa ved Mindebroen, var indrettet til 14 Ryttere og Heste. Den anden opførtes inde i Skansen ved Mindets søndre Side, og kaldtes »Borgervagts Kordegarde«. Den nedbrødes to Aar senere, og Materialet anvendtes

¹³⁾ Hoffmeyer II, S. 105. ¹⁴⁾ Hoffmeyer II, S. 109, Note 1.

til en Vagtbygning paa Store Torv med Vinduer mod Kirkegaarden¹⁵). Ved Hovedvagten anbragtes Træhest, »Pæl« og andre Strafferedskaber. Torvet var i det hele taget Garnisonens Brændpunkt helt op til vore Dage. Herfra udgik Tappenstreg, og her præsenteredes Regimentet ved Parader o. l.

For yderligere at gøre Fordelingen af Indkvarteringsbyrden retfærdig fastsattes i 1684, at der i hver By oprettes en Indkvarteringskommission, hvori ogsaa de mindre formuende Borgere skulde have Repræsentanter¹⁶). Nogen let Opgave fik Kommissionen ikke. Alle forsøgte at unddrage sig Byrden og redde sig ind i den store Hob »privilegerede«, der fandtes i alle Byer og bestod af Magistratsmedlemmer, gejstlige, Apotekere, Stempelpapirforvaltere og mange andre.

Indkvarteringsbestemmelserne gentages og indskærpes Gang paa Gang i de følgende Aartier, men med Efterlevelsen var det kun meget smaat bevendt.

Da den store nordiske Krig lakker mod Enden, maa der skaffes Garnison til en Mængde Militær i Landets Byer. Aarhus kan forvente Grev Friis's Kyrasser-Regiment i Kvarter, og engang i 1718 indkaldes til et Borgermøde paa Raadhuset, hvor man agter at vælge tre Borgere i hver af Byens tre Roder til sammen med Borgmestre og Raadmænd at forfatte en Ligning over Indkvarterings Fordeling. Nogen stor Interesse spores ikke. Hverken det første Møde eller et andet blev besøgt af tilstrækkelig mange¹⁷), saa man fik ikke nogen Indkvarteringskommission denne Gang. Da man imidlertid i de nærmest følgende Aar faar Garnisonen forøget med 2. jydsk Ryttiregiment og to Eskadroner af de slesvigske Kyrasserer, bliver man mere interesseret i en bedre Ordning af Forholdene. Apoteker, Borgmester Bernt Holmsted oplyser i sin kendte Erklæring om Tilstanden i Aarhus, at Byen nu — det var i 1728 — har 4 Compagnier med tilsammen 244 Mand, som belagde ialt 166 Kvarterer. Dertil kom 64 Soldaterkoner og 66 Soldaterbørn.

Man havde sit Besvær med alle disse Mennesker, og Borgerskabet klagede sig. Man henvendte sig til Stiftamtmanden — v. Plessen — og bad om at faa en Indkvarteringskommission. Henvendelsen foretoges af syv formuende Borgere, og da den jo indeholdt en Bebrejdelse mod Magistraten, tog Stiftamtmanden sig med særlig Glæde af Sagen. Han udnævnte hurtigt 12 Mand, hvoriblandt seks af de klagende syv Borgere, til at fungere som Indkvarteringskommission. 1725 begyndte Kommissionen sit Arbejde og mødte, som det var at vente, al mulig Uvilje fra Magistratens Side. Man nægtede at udlevere Grundtaksten o. l. Men det lykkedes dog vist at komme den retfærdige Fordeling et Skridt nærmere til Trods for Modstanden¹⁷).

En økonomisk Lettelse for Aarhus og andre Købstæder med Garnison var den saakaldte Indkvarterings-Hjælpeskat, som de Byer, der var fritaget for Indkvartering, ydede Garnisonsbyerne. 1728 maa Ribe saaledes af med 179

¹⁵) Hoffmeyer II, S. 76. ¹⁶) Forordning ^{20/12} 1684. ¹⁷) Hoffmeyer II, S. 106 f.

Rdl., Ebeltoft med 40 Rdl., Grenaa med 28 Rdl. o. s. v.¹⁸⁾. — Om end Antallet af de indkvarterede Soldater jævnlige skiftede, var Aarhus nu efter den nordiske Krig blevet fast Garnisonsby. En Rolle man ikke var glad for at spille. Hjerteskkærende Klager lyder bl. a. i Indberetningen af 1735, hvori det hedder, at Byen er indrettet til Søfart og Handel og ikke til at huse 4 Kompagnier Kyrasserer, af hvilken Grund man har lavet Kramboder om til Soldaterbarakker, Kornlofter til Hømagasiner og Pakhuse til Hestestalde. Selv om man tager i Betragtning, skrives der, hvad Høkere og Øltappere tjener paa Garnisonen, saa koster den dog Byen 2000 Rdl. aarligt, eller i de 18 Aar, den har været her, ialt 36000 Rdl. »foruden at melde om den anden Uleilighed, Løstgighed og Tjenestefolcks Forførelse«, der finder Sted¹⁹⁾. En halv Snes Aar senere hedder det, at Byen ved den store Indkvarteringsudgift har svækket den meste Del af de almindelige Borgeres Kræfter og Formue, »og joe længere det vedvarer, joe meere kiendelig det herefter og i tiden vil blive«. Maatte det behage Kongen at moderere den store Indkvartering, »vilde det næst Guds Bistand inden faa Aar vise kiendelig Prøver paa Borgerskabets tiltagende Velstand«²⁰⁾.

Officer i Slesvigske Regiment Ryttere 1749.

Tøjhusmuseet.

Efter Kopi i Den gamle By.

I 1740 var der sket en betydelig Ændring i Rytteriets Indkvarteringsforhold. Rytterne havde siden ca. 1716 ligget paa Rytterdistrikternes Hovedgaarde, hvor der ofte var bygget de sine Steder (Skanderborg for Eksempel) endnu eksisterende Rytterbarakker, d. v. s. solide Kasernebygninger, men de blev nu forlagt til Købstæderne og indkvarteret hos Borgerne, naar der ikke fandtes Rytterbarakker. Ved denne Ændring udfærdigedes et meget udførligt Reglement for Indkvarteringen, det første udførlige af sin Art,

¹⁸⁾ Aa. St. A. 1920, S. 26. ¹⁹⁾ Hbz. III, S. 200. ²⁰⁾ Hbz. III, S. 371.

hvis almindelige Bestemmelser senere overførtes til Infanteriet. Adskillige Ting deri fandtes i Hærens Lærebog for Menige helt op til vore Dage. Reglementet er i det hele taget en stor Haandbog i Hærens indre Organisation²¹⁾. De indkvarterede skal nøjes med de Logementer, der anvises dem, naar de blot er tætte paa Tag og Fag, Vinduer og Døre. I hver Seng maa anbringes to menige eller en menig og hans Kone. (Helt op til 1861 laa Soldaterne i Dobbeltsenge). I Sengen skal der være en Over- og en Underdyne og en Hovedpude. Lagnerne skal skiftes hver Maaned. Findes der ikke Varme i Værelset, skal Rytteren have Lov at benytte Værtens Ildsted, dog ikke til Vask eller »Marqvetenterie« for andre at holde, og saaledes »at Værten bliver selv Mester og Husbonde af sin Stue og ham ikke skeer nogen Molest eller Hindring i sin Handtering«. Byen skal anvise Militæret en Sygestue med Varme og fornøden Lys. Ligesom Byen sørger for Stald- og Fouragerum, Vagtbygning, Eksercerplads o. l. De indkvarterede skal være i deres Kvarter hver Aften inden otte, eller naar Retræten blæses. Sker det ikke, skal Værten gøre den patrouillerende Officer opmærksom paa Udeblivelsen²²⁾.

Det var Kompagnier af de slesvigske Kyrasserer, der havde Kvarter i Aarhus indtil 1758. Antallet laa vel oftest omkring 150, hvortil kom Koner og Børn. Under den prøjsiske Syvaarskrig koncentrerede Danmark-Norge store Troppestykker i Holsten, og Aarhus tømtes for Soldater. Tilbage sad imidlertid Officerernes og de gemenes Koner og Børn, som Byen havde Pligt til at underholde. Der gik hele fem Aar, inden Forholdene gjorde Sikringsstyrken i Holsten overflødig, og Garnisonen kunde vende hjem. Der blev fem Aar senere udfærdiget en Ligning over de jyske Byers Udgifter til disse »kvindelige Garnisoner«, og Beløbet opgøres til 7225 Rdl. Fordelt paa Byerne blev det for Aarhus Bys Vedkommende en Sum paa 1024 Rdl., og da Byen paa sine »egne Koner« havde haft en Udgift paa 723 Rdl., vilde det sige, at den maatte af med 301 Rdl. i Hjælpskat til Randers²³⁾. Det var ikke mærkeligt, at man saa skævt til Sodaterkonerne. Deres moralske Habitus lod i mange Tilfælde en Del tilbage at ønske, og deres dels lovlige, dels ulovlige Gæstgiveri gav bl. a. Anledning til mange Konflikter med Borgerne. »De fordre allehaande Køkkentøj samt Keddel og Kar til at vaske og to i, ikke alene for dem selv, men for andre Rytterkoner, ja prætenderer og dertil aparte Brændeved« klages der i 1724. Og — tilføjes der — de gifte Ryttere vægrer sig ved at ligge i Loftkamre og vil have Seng og Bagage ned i Værtens Stue! Seng og Sengeklæder til Børnene vil de ogsaa have, men naar Rytteren med sin Kone forskaffes en forsvarlig Seng, hvori to Ryttere kan ligge, saa skulde man formene, at Rytteren og hans Kone bør selv forsyne deres Børn²⁴⁾. Ofte hændte det jo ogsaa, navnlig naar Garnisonen var borte

²¹⁾ Reglement 23/8 1740. ²²⁾ Om Indkvarteringsforhold og andet ang. Hærens »indre« Forhold set i kulturhistorisk Belysning se bl. a. P. F. Rist: Fra Støvlet-Tiden, 1884. ²³⁾ Rentekammerets Arkiv. Div. vedk. Indkvarteringsbyrden for Danmark-Norge 1771—1820, R. A. ²⁴⁾ Hoffmeyer II, S. 109.

fra Byen, at de daarligste af Konerne forfaldt til alskens Uterlighed, »som for Høflighed ei nævnes bør«. Efter en Forordning fra 1744 var Maksimumsantallet af Koner ved et Kompagni 15, og Soldaterne skulde indhente speciel Tilladelse, den saakaldte Friseddel, til at holde Bryllup. Overtrædelse af det sjette Bud hørte saa at sige til Dagens Orden. De gemene kunde straffrit begaa »første Gangs Lejermaal«, men anden og følgende Gange idømtes strenge Straffe efter en progressiv Skala²⁵). En Tjenestekarl i Viby Præstegaard, Laurs Jensen, vilde engang benytte sig af denne Straffrihed for militære, idet han efter at have ladet sig hverve til Rytteriet forlanger tilbagebetalt 2 Rdl., han har maattet bøde for Lejermaal med en gift Kone. Den gik dog ikke, dels fordi han ikke var indrulleret, da Lejermaalet fandt Sted, og dels var det en gift Kone, der var Tale om, hvad der gjorde Sagen værre²⁶).

Aarene efter 1762 er rige paa Reformere paa Hærvæsenets Omraade. For at forbedre Indkvarteringsforholdene nedsattes en Commission til Behandling af Spørgsmaalet. Dens Arbejde resulterede bl. a. i Opførelsen af Sølvgadens Kaserne i København. Ved samme Tid bortsolgtes Statens Rytterdistrikter, og en yderligere Koncentrering af Rytteriet i Købstæderne blev derfor nødvendig. Aarhus havde dog i 1767 stadigvæk kun 2 Eskadroner af Slesvigske Dragonregiment.

Manden bag Reformerne var det franske Militærtalent Saint-Germain, der i 1762 havde faaet Overkommandoen over Hæren i Holsten. Hans Tanke var at skabe en national Hær, og selv om han kun virkede i fire-fem Aar i Landet, blev det den af ham angivne Linie, der prægede de følgende Aars Hærpolitik. 1772 indførtes Dansk som Kommandosprog, og 1774 kom Forordningen om Hærens Omordning til en hovedsagelig national udskreven Hær, hvorefter saavel Rytteri som Fodfolk kun fik en lille Stamme hvervede Folk, mens Hovedparten af Mandskabet blev udskrevet fra bestemte Distrikter og kun indkaldtes til Øvelse sammen med »de Geworbne« nogle Dage om Aaret. Den ny Hærordning nødvendiggjorde en Del Omflytninger af Garnisoner, idet der nu skulde skaffes Plads til en Del Infanteriregimenter fra København, Rendsborg og andre Fæstninger. Der blev i den Anledning udarbejdet et »nyt og fuldstændigere« Reglement for Indkvarteringen i Købstæderne²⁷). Det blev i 1788 afløst af et forbedret og meget udvidet²⁸), »saa at enhver Kiøbstad, der med Indqvartering er belagt, kan vide, hvad den til samme i Almindelighed har at bidrage, og enhver Indvaaner ligeledes vide, hvad han til den Indqvarterede skal yde«. Der gives udførlige Forskrifter for, hvordan Kvartererne for saavel Officerer som for menige skal indrettes, og det fastsættes, hvor meget de in natura ydede Kvarterer skal vurderes til i Penge. Oberstens Kvarter vurderes aarligt til 72 Rdl., Løjtnanters til 19 Rdl. og de meniges til kun 3 Rdl. 7 Sk. Endvidere bestemmes

²⁵) Se for Eks. Forordning ²⁹/₁₂ 1696. ²⁶) Hbz. III, S. 331. ²⁷) Reglement ⁸/₅ 1775. ²⁸) Reglement og Anordning ⁴/₈ 1788.

i Lighed med tidligere Reglementer, hvad Byen skal yde Regimentet af Stalde, Vognremiser, Munderingskamre, Sygestuer, Redskaber, Vagtlokaler, Eksercerplads o. m. a.

Som en Slags Forløbere for senere Tids Kaserne blev der rundt om i Byens Gaarde og paa ubebyggede Pladser bygget Rytterbarakker, hvor baade Heste og Ryttere kunde indkvarteres. Entreprenante Grundejere kunde paa den Maade sikre sig en god Fortjeneste ved Udlejning af disse Barakker. Nordmanden Tolle Mandal, der i det 18. Aarhundrede ejede Gaard paa Brobjerg, havde saaledes flere »Barakker« rundt om i Byen²⁹⁾.

Karakteristisk for Ordningen af Indkvarteringen i store Træk var det, at den dermed forbundne Byrde gennem den tidligere omtalte Indkvarterings-Hjælpeskat økonomisk set var aktuel for alle Landets Købstæder. Der blev udarbejdet en Generalligning over det, som enhver Købstad havde at svare i Indkvartering eller Hjælpeskat under Hensyntagen til Købstadens hele Tilstand.

Af en i 1771 udarbejdet Repartition over Indkvarteringsbekostningerne i Jylland fremgaar det, at Aarhus i Aaret 1763—64 har haft en Udgift til Garnisonen paa 2379 Rdl. Styrken bestod da af 1 Eskadronchef, 2 Majorer, 14 Underofficerer og Trompetere, 136 gemene og — 40 Koner. Byen faar »rabatteret« 10 Rdl. for Chefens og hver Majors Kvarter, 84 Rdl. for Underofficerernes og 272 Rdl. for Kvarter til de menige og deres Heste og endelig 120 Rdl. for Soldaterkonernes Kvarter. Ialt en Godtgørelse paa 506 Rdl. For den fireaarige Periode 1763—66, man anvender ved Beregningen, er Byens Udgifter paa 7494 Rdl. Men Indkvarteringsbyrden, der er paalagt alle Nørre-jyllands Byer, beløber sig til ialt 45099 Rdl., hvoraf Aarhus — efter sin Grundtakst — er pligtig at betale 6623 Rdl., der dog af forskellige Grunde reduceres til 6386 Rdl. Byen har altsaa Krav paa en Hjælpeskat paa ca. 1100 Rdl. hvert fjerde Aar. Det bliver Varde og Mariager, som ingen Garnison har, der kommer til at betale til Aarhus.

En senere Ligning viser en stærk Stigning i Udgifterne for Aarhus Bys Vedkommende, idet Garnisonsudgifterne for en treaarig Periode er 7188 Rdl. Efter en Række indviklede Beregninger viser det sig, at Byen har Krav paa en Hjælp paa ikke mindre end 2600 Rdl., hvis Hovedpart Viborg maa betale. Det store Beløb vækker nogen Mistanke, og Stiftamtmand Huitfeldt i Viborg udtaler sig noget tvivlende om de stærkt stigende Udgifter indenfor det Slesvigske Dragonregiment, selv om man tager i Betragtning, at Eskadronerne er blevet forøget med hver 20 Heste. Stiftamtmand Rosenørn i Aarhus erklærer imidlertid den 27. Nov. 1770, at de foretagne Beregninger er foretaget efter Reskriptet »og indsees der ikke nogen fejl derudi«³⁰⁾. 1773 er Aarhus Bys Garnisonsudgifter steget til 2678 Rdl., og Byen faar en Hjælpeskat paa

²⁹⁾ Hoffmeyer I, S. 394. ³⁰⁾ Div. vedk. Indkvarteringsbyrden f. Danmark og Norge 1771—1820. Rentekammerets Arkiv. R. A.

1069 Rdl. Ved senere Repartitioner ændres Forholdet imidlertid, saaledes at Aarhus maa af med Hjælpeskat til andre Byer.

I 1785 faar Aarhus sin første faste Indkvartering af Infanteri. Byen faar sit »eget« Regiment, idet det bornholmske Regiment faar Navn af »Aarhusiske Regiment til Fods«. Det fik sit nationale Mandskab fra Aarhus Stift. Regimentets Chef var Oberstløjtnant Andreas Harbou. Aarhus Bys Udgift til Regimentet ansættes for Aaret 1788 til 4080 Rdl. I December 1788 blev det bestemt, at Regimentet skulde forflyttes til Norge, og det beordres til at indkalde sine Reserver — de saakaldte Friefolk — men uden at omtale, hvorhen man agter sig, »siden ellers mange af samme turde udeblive og ikke komme til Regimentet«³¹). Dislokationen bliver dog ikke til noget; Marts næste Aar kommer Kontraordre, og Regimentet bliver, hvor det er. Fra 1790 blev dets Navn ændret til »1. jydsk Regiment«.

I de urolige Krigsaar i Begyndelsen af det 19. Aarh. var Regimentet ofte udkommanderet, og Aarhus fik kortere og længere Tid Indkvartering af andre Hærafdelinger. Mest kendt er de spanske Troppers Ophold i Byen i 1808, hvorom nedenfor. Samme Aar ved Juletid forlægges et Bateria af det sjællandske Skarpskytterkorps til Byen, 1809 en Bataillon af Fyenske Regiment o. s. v. 1808 forøges 1. jydsk Regiment med to Batailloner af det nedlagte Landeværn, og i 1803 blev der i Henhold til den nye Hærplan oprettet en Skole for Underofficerer i Byen. Hertil bevilgedes 2800 Rdl³²). I 1811 deltog 4. Bataillon af Regimentet i det kendte mislykkede Forsøg paa Generobring af Anholt, der da var besat af Englænderne³³). Efter en ny Hærordning³⁴) forflyttedes det aarhusianske Regiment i 1816 til København, hvor det senere skiftede Navn til 7. Infanteribataillon.

Aarhusiske Infanteri Regiment 1789.

Underofficer, Musketer, Officer.
Tøjhusmuseet.

Efter Kopi i Den gamle By.

³¹) Resolution 19/12 1788. ³²) Vaupell: Anf. Værk II, S. 271. ³³) Se bl. a. Hans Hjorth: Englænderne paa Anholt, 1907. ³⁴) Udstedt 25/1 1816.

Der var i den Menneskealder, Regimentet havde ligget i Byen, sket en Ændring i Forholdet mellem Garnison og Befolkning. Mens man hidtil altid havde aandet lettet op, naar man slap for Indkvartering, saa man nu det Særsyn, at der i Avisen gives Udtryk for Vemod ved Regimentets Afrejse. »Aarhus' Indvaanere skiltes nødigt ved dette vakre Regiment, med hvilket de i hint lange Tidsrum havde deelt saa mange Glæder«³⁵). Det gode Forhold skyldtes naturligvis for en stor Del, at Kvaliteten af saavel menige som Officerer havde bedret sig væsentligt, og dels de ændrede økonomiske Forhold, der ikke gjorde Indkvarteringen til saa stor en Byrde som tidligere, men tværtimod betød en økonomisk Fordel for mange handlende og næringsdrivende.

I det 18. Aarhundrede havde de militæres Indgreb i Borgernes Næringsinteresser givet Anledning til mange Gnidninger. Underofficerer og gemene gjorde sig i deres Fattigdom store Anstrengelser for at skaffe sig en Smule Ekstrafortjeneste. Det var tilladt Soldaten at tjene saa meget, som »han med egne Hænder kan afstedkomme«³⁶), men det var ham forbudt at holde Svend eller Dreng, ligesom de militære ikke maatte slutte sig sammen i — for at bruge et moderne Udtryk — kooperative Selskaber. Mange Soldater tjente hos Byens Lavsmestre som Svende. Ofte maatte Regimentchef og Magistrat tage sig af opstaaede Stridigheder mellem Lav og Militær. Forholdene ændredes dog i Aarens Løb til Gunst for Borgerne. Saa sent som i 1826 forbødes det Fahnesmeden ved Prins Frederik Ferdinands Dragoner at gøre Indgreb i Smedelavets Næring³⁷), og et Par Aar før var det blevet forbudt Vagtmester Michelsen at drive Landbrug, »fordi saadant ikke kan foreenes med hans Tjenestepligt«³⁸). Selv om Værtshusholderne tjente stort paa Garnisonen, klagede de ikke saa sjældent over, at Soldaterne selv eller deres Koner gik dem i Næringen. Rytterkonerne havde Ret til at tilberede Mad for ugifte menige og Underofficerer, »dog maa de derhos ej skjenke nogen stærk Drik, men aleene til Nødtørft Øl ved Maden«³⁹). Nu var Nødtørften meget stor, og Respekten for Lovens Bogstav meget lille, saa Smugkrovæsenet florerede. Soldaterkonerne brugte ogsaa den Trafik til Skade for Byen at tage fat paa Furageringstogter til Oplandet og indsmugle det købte uden om Konsumtionen for derefter at videresælge det.

En Ting, der ogsaa havde bidraget meget til at gøre Garnisonen upopulær, var den gamle Skik at inddrive Skatter o. l. ved Militærets Hjælp. Folk, som stod i Restance med en eller anden Indbetaling, kunde risikere »militær Execution«, der bestod i ekstraordinær Indkvartering af en lille Trup Soldater, som ikke forføjede sig bort, før Beløbet var betalt. Det kunde ogsaa foregaa paa den Maade, at et Par Ryttere daglig indfandt sig hos Skyldneren

³⁵) Aa. St. 24/5 1816. ³⁶) Forordning for Kbh. af 10/3 1725. Senere udvidet ogsaa til Købstæderne. ³⁷) og ³⁸) Korrespondanceprotokol for Prins Fred. Ferd.s Dragoner 24/2 1826 og 6/5 1824, Hærens Arkiv. ³⁹) Forordning for København 10/3 1725.

og krævede et »Indfordrings-Gebyr«. Fik de ikke det, tog de uden videre en eller anden Ting med af Indboet som Pant! Rytterne fungerede med andre Ord som Datidens »Kongens Foged«, og det var ikke altid, Udpantningen gik stille af. Men alle disse Modsætningsforhold blev lidt efter lidt afviklet tilfredsstillende, og i forrige Aarhundrede begynder den alendye Kløft mellem Garnison og Borgerskab at lukkes. Den endelige Assimilation finder Sted efter Trearskrigen og Grundloven. — Den jævne Borger kom i Kontakt med menige og Underofficerer i Kvartererne, paa Værtshusene og i det daglige Liv i det hele taget. Samkvemet mellem den »bedste« Del af Borgerskabet og Officerskorpset fandt vel mest Sted i Byens Selskabssaloner og ikke mindst i Klubben — Kronprinsens Klub og senere Polyhymnia. Naturligvis kunde man ikke helt undgaa Uoverensstemmelser her. Officererne følte sig nok som en Klike hævet over Borgerne, mens disse paa den anden Side ikke vilde stilles i Skygge af Officerskorpset. I 1796 forårsagede nogle Gnidninger en Masseudmeldelse af Officerer, hvad der faar Klubben til at give en Undskyldning, hvori man »bevidner Militair-Standens fortienende Agtelse«⁴⁰). Købmændenes Misundelse over Officerernes stigende Rolle i Selskabslivet og Indignationen over deres Overlegenhed spores i et lille Indlæg i Avisen, hvor der spørges: »Hvem mene de Herrer Officerer med deres: *Saudanne* Personer, som deres Selskab ikke vilde udsætte sig for at træffe sammen med? Af honnette Personer er her dog ikke saa faae i vor Bye, og for at være passende til deres Selskab kunde her vel endog findes nogle flere end de, som vare indbudne«⁴¹).

Naa, de forskellige Skumlerier, som jo ogsaa i fuldt Maal trivedes indenfor Borgerskabets egne Rækker, døde snart hen. Ved Infanteriets Afrejse fra Byen i 1816 var Forholdet som nævnt det bedste, og man fejrede Afskeden med en stor Middag i Polyhymnia, og Officererne takker i Avisen for de svundne Aar. At mange blandt Officererne virkelig interesserede sig for den By, hvor de gjorde Tjeneste, og for Byens Historie, viser Prænumerant-Listen til Hertels Værk om Domkirken, der begyndte at udkomme 1809. Heri træffes mange af Byens Officerer.

I halvtredje Aar efter 1. jydskes Afrejse var Aarhus uden fast Garnison.

Aarhusiske Infanteri Regiments Fane 1785.

Efter Kopi i Den gamle By.

⁴⁰/ Aa. St. A. 1913, S. 160 f. ⁴¹) Aa. St. ¹⁰/₆ 1815. Se endvidere T. Baumgarten: Kronprinsens Klub . . . 1914 (Særtr. af Aa. St. A.).

Men 2. Nytaarsdag holdt Prins Frederik Ferdinands lette Dragoner deres Indtog i Byen med den prinselige Chef i Spidsen. Regimentet kom direkte fra de franske Valpladser, hvor det havde gjort en særdeles hæderlig Indsats. Regimentet var blevet oprettet i 1807 under Navnet Det sjællandske Dragonregiment. I 1815 marcherede det til Nordfrankrig sammen med de andre danske Auxiliærtropper og deltog her i Besættelsen i tre Aar, indtil man i November 1818 rystede det galliske Støv af Hestenes Hove og satte Kursen mod Regimentets nye Hjem: Aarhus.

*Prins Frederik
Ferdinands
Regiment
lette Dragoner.
Standart.*

Rytternes brogede Uniformer⁴²⁾ — rød Kjole og blaa Bukser — livede op i den lille By, og Regimentet blev modtaget med al den Honnør, der kunde tilkomme hjemvendende Krigere. Bystyret gik hurtigt i Gang med at skaffe den nye Garnison de nødvendige Kvarterer, Lokaler o. l. Allerede den 11. Januar træffer man Overenskomst med Købmand Fulling om, at han skal overlade sit Hus, »Elba« kaldet, til Munderingskammer og Forelæsningslokale for Eksercerskolen imod en aarlig Leje af 120 Rbd. Sølv⁴³⁾.

»Elba« laa uden for Mindeport og havde i de Dage, Napoleons Skæbne var paa alles Læber, faaet dette Navn paa Grund af Husets ensomme Beliggenhed. Det havde tidligere været i Købmand Jens Jensen Schmidts Eje. Det omtales som et Lyststed og var en Overgang »Logihus for Haandværkssvende og andre simple Folk«⁴⁴⁾.

Samme Sommer bevilges Regimentet et Slags Laan af Staten paa 500 Rbd. Sølv til et Ridehus. Det blev opført af Agent Meulengracht & Søn uden for Mindet ved Byskellet mellem Jægergaarden og Stranden, hvor Byen stillede Grund til Disposition. Huset blev 60 Alen langt, 20 Alen bredt og 6 Alen højt »under Bjelkerne«⁴⁵⁾. Ridebanen blev lagt paa Marselisborgs Grund mellem Kalkværket og Sømfabriken, der hvor nu Slagtehuset ligger⁴⁶⁾. Uden for Mindeporten byggedes en Beslagsmedie til Regimentets »Fahnesmede«. Den solgtes 1856 for 500 Rdl.⁴⁷⁾.

Om end Indkvarteringen af Dragonerne hos private i det store og hele forløb tilfredsstillende, saa var det dog et udtalt Ønske hos saavel Garnison som Borgerskab at faa indrettet Kaserner til Mandskabet.

⁴²⁾ Afbildet i C. Bruun: Danske Uniformer, I, 1837. Tavle 23 og 24. Officererne havde i Frankrig tilladt sig den Luksus at anskaffe »en Sølvkjæde med Ladestok i Enden, som de bære foran paa Patrontaske-Remmen«. Ved Parolfaling den 17/8 1818 tillades det dem fremdeles at bære denne Kæde, men det forbydes Officerer af de øvrige Kavalleri Regimenter at »anlægge og bære slige Kjæder«. ⁴³⁾ De elig. Borgeres Delib. i Forsamling m. Magistraten 11/1 1819, Aa. B. A. ⁴⁴⁾ Aa. St. A. 1929, S. 63. ⁴⁵⁾ Reskript 26/8 1820 og dertil hørende Note i Hedegaards Reskriptsamling 8. Deel. ⁴⁶⁾ Aa. St. A. 1911, S. 6. ⁴⁷⁾ Jordebog for Aarhus Kjøbstad 1873—74, S. 79.

Derved undgik man bl. a. Episoder af den Slags som rekonstrueredes i Aarhus Politiret i Maj 1823, hvor Bagermester Schrøder ved Mindet anklagedes for at have nægtet de to Dragoner — Klærk og Reisig — der laa indkvarteret hos ham, rene Lagner paa deres Fællesseng til den anordnede Tid og forment dem Adgang til Varme samt uden Anledning fra Dragonernes Side voldelig kastet dem ud af Bageriet, hvor de var i lovligt Ærinde. Sagen sluttes imidlertid med Forlig⁴⁸⁾.

Allerede i 1823 lykkedes det at faa etableret en Kaserneordning. Den fungerende Chef for Regimentet -- den nominelle Chef, Prins Frederik Ferdinand, viste sig som Regel kun ved de aarlige Manøvvrer o. l. — Oberst Jac. v. Flindt — traadte i Forbindelse med det store Købmandsfirma Meulengracht & Søn, og i September 1823 kunde man forelægge General-Commissariats-Collegiet en af Magistraten tiltraadt Kontrakt med Firmaet angaaende en Kaserneindretning. — Meulengracht & Søn afgiver herefter i deres Gaarde Mindegaden Nr. 126 og 127 en Række Lokaler: bl. a. 12 Fag i anden Etage af den vestre Længe i Nr. 127. De 12 første Fag gøres til een Stue med fem Vinduer til Gaarden, og her installeres 20 Dobbeltsegesteder, der hver forsynes med en Hø- eller Tang-Madras, to uldne Dækkener og to Lagner. I Lokalet skal opsættes 520 Knage, 20 Fyrreskrin, Spyttebakker o. m. a. Firmaet leverer til Lokalerne Lys og Brænde og Inventar af forskellig Slags. Det paatager sig Reparation og Vedligeholdelse og skal »forresten afholde alle forefaldende Udgifter, saaledes at den Kongl. Casse ikke bebyrdes med nogen Udgift, for hvilken den er fritaget, naar Mandskabet er indkvarteret hos Borgerne«⁴⁹⁾. Meulengracht skal som Vederlag bl. a. have al den Godtgørelse, som efter Indkvarterings-Forordningen af 1816 betales for det Mandskab, der indlægges i Kasernen. Regimentet betaler Bygningsafgifterne, dog ikke over 83 Rdl. Sølv aarlig.

Med megen Forekommenhed fra Firmaets Side blev Kasernen nu indrettet. Der gaar dog kun knap tre Aar, før hele Etablissementet synes at være i temmelig daarlig Forfatning. Regimentchefen indberetter, at begge Stalde trænger til Hovedreparation, Taget over Havreloftet og Sovesalen er utæt, »saa Rekrutterne kan ei engang ligge tørre i deres Senge«⁵⁰⁾. Manglerne blev sikkert afhjulpet, og da den ansatte Kontraktperiode paa 10 Aar var udløbet, fornyedes Kontrakten med enkelte Ændringer.

Regimentets Øvelsesplads ude ved Stranden var langtfra ideel, og ofte møder man Klager over den. En af disse gav til Resultat, at der udstedes højtidelig kongelig Resolution om, at det ikke kan tillades Lærerne ved Eksercerskolen at bære Overkjoler, men da Eksercerpladsen ligger saa udsat for Vind og Vejr, kan Underofficererne faa Lov til i koldt og ondt Vejr at gaa med de for dem reglementerede Kapper, naar de er paa Pladsen⁵¹⁾.

⁴⁸⁾ Regimentets Korr.prot. ³⁰/₃ og ²⁶/₅ 1823, Hærens Arkiv. ⁴⁹⁾ Hedegaards Reskriptsml., 10. Deel, 1. Hft., 1826, S. 153-158. ⁵⁰⁾ Korr.prot. ¹⁵/₉ 1826, Hærens Arkiv. ⁵¹⁾ Resol. ¹²/₁₂ 1824.

I Efteraaret 1824 ansøger Regimentet Kongen om at maatte faa Lov til at hente 12 Favne Brænde i Moesgaard Skov — den var netop blevet Stats-ejendom — til Brug ved den fælles Madlavning paa Kasernen. Hidtil havde Rekrutterne selv maattet betale dette Brænde, men man mener nu, at Beløbet bedre kan anvendes til Indkøb af styrkende Fødemidler, »hvorved de formentlig bedre ville kunne modstaae de skarpe Søvende, som idelig bestryge deres Øvelsesplads«. Og man fortsætter med at sige, at et Bevis for denne Formenings Rigtighed afgiver den gode Virkning imod Sygdomme, som Brugen af bitter Brændevin flere Gange har frembragt⁵²).

Næste Sommer forsøger Regimentchefen at leje et Stykke af Byens Jord uden for Mindeporten til Øvelsesplads i Stedet for den ved Jægergaarden⁵³). Det er den saakaldte Kirkegaardstoft der er Tale om. Den laa, hvor Vejen op over Bakken til Brobjerg drejede fra »Spanien«, og efter 1806, da Begravelser inde i Byen blev forbudt, blev Toften forsøgsvis anvendt som Kirkegaard. Det maatte dog opgives paa Grund af Jordbundsforholdene, og Kirkegaarden flyttedes i 1818 helt op til Brobjergporten. Jordstykket var i 1820 udlejet til Købmand Jens Jensen Schmidt⁵⁴).

Garnisonens Hovedvagt var stadig i Raadhuset. I Begyndelsen af Aarhundredet opførtes mod Syd en Tilbygning, og Magistraten vilde i 1834 gerne have et af Lokalerne til Brug for civile Arrestanter, men General-Commissariats-Collegiet forlangte, at den omtalte Officersvagtstue skal være til Regimentets udelukkende Disposition⁵⁵). Det store Torv fungerede ogsaa stadig som Paradeplads.

Den militære Vagt var Byen til stor Hjælp i dens Kamp mod »indre Fjender« saasom Ild, Urostiftere og andre »modtvillige Skalke«. Det var meget ubelejligt for Borgerskabet, naar Garnisonen var borte fra Byen i kortere eller længere Tid, da man saa selv maatte forrette Vagttjeneste. Borgernes Pligt til Vagttjeneste forsvandt først i Slutningen af forrige Aarhundrede.

Til Opbevaringen af Ammunition maatte Garnisonen have et Krudttaarn. Det blev bygget uden for Munkeporten paa et ca. 4000 Kvadratalen stort Areal, som senere udlejedes til Planteskole.

I det 18. Aarhundrede havde Militæret haft et »Sygehus« paa Hjørnet af Guldsmedgade og Klostergade. Der fandtes kun et Par usle Stuer med een Seng med nogle faa Sengeklæder. Mere »herskabeligt« fik de syge Soldater det i det nye Sygehus paa Brobjerg, om end det ogsaa efter vore Dages Maalestok har været saare spartansk og uhygiejnisk. Det blev indrettet i Gaarden paa Matrikelnummer 222, senere Frederiksgade Nr. 17, der i Aaret 1800 tilhørte en »Dansemester« Mohr, og i 1806 købtes af Byen⁵⁶).

Op til Sygehuset stødte en lille Havelod, som i 1830'erne ejedes af Apo-

⁵²) Korrespondanceprot. 16/11 1824, Hærens Arkiv. ⁵³) Sammesteds 21/5 1825. ⁵⁴) Aa. St. A. 1929, S. 65. ⁵⁵) Skrivelse 4/3 1834, Hedegaards Reskriptsamling, 15. Deel, 2. Hft. ⁵⁶) Hoffmeyer I, S. 395. Jfr. dette Værk II, S. 430.

teker Reddelien, der stillede den til Disposition for de oppegaende Patienter. I 1836 erfarer Regimentschirurg M. C. Hjort, at Apotekeren vil skille sig af med Haven, og han faar Regimentet til at ansøge om, at den maa blive købt til Sygehuset⁵⁷).

Ogsaa paa Garnisonens Sjælepleje blev der tænkt. I 1827 blev der truffet Bestemmelse om, til hvilken af Byens to Sognekirker de militære hørte. Domkirken fik tildelt Staben og 1. og 2. Eskadron, mens Frue Kirke faar 3. og 4.⁵⁸).

Forfærdende virker det at høre, at Forholdene indenfor Militærets egne Rækker endnu saa sent som i 1835 var saa umenneskelige, at en Dragon da blev dømt til at løbe ti Gange Spidsrod gennem 200 Mand. Forseelsen bestod i Desertation for anden Gang og Tyveri. Kun syv Gange udholdt han Løbet og blev saa benaadet med Resten. Tilfældet var heldigvis enestaaende og omtaltes med Harme i den københavnske Presse⁵⁹). Næste Aar forbødes Anvendelsen af den barbariske Straf.

General H. A. Juel.
Den gamle By.

I December 1839 udstedtes ny »Planer« for Hærens forskellige Afdelinger. Prins Frederik Ferdinands Dragonregiment skulde herefter have 21 Officerer, 48 Underofficerer og Trompetere samt 234 Dragoner. Men samme Aar døde Frederik VI, og de Sparebestræbelser, der prægede den nye Konges Regime, kom i høj Grad til at gaa ud over Hæren. Kongen lod straks efter sin Kroning nedsætte en Hærkommission, hvis Arbejde resulterede i den store Hærreform og -reduktion af 1842. Man brød nu med den staaende Hær og gik over til Militssystemet uden dog at indføre almindelig Værnepligt. De aarelange aktive Tjenester blev afskaffet til Fordel for en kortere Øvelsestid suppleret med flere »Genindkaldelser«.

For de aarhusianske Dragoner betød Ordningen en temmelig gennemgribende Forandring. Ikke alene forandrede Regimentet Navn til 3. Dragonregiment⁶⁰), men mange af de gamle Officerer blev afskediget enten som overflødige eller uduelige, dog alle med rigelig Pension. Uniformen ændredes ogsaa og tabte noget af sin Maleriskhed. Den store, sorte Hjælm med Messingbeslag og stor Hesthaarsvulf blev gjort mindre og fik en Messingkam i Stedet for Vulfen. De sorte Opslag paa den røde Kjole bortfaldt, og andre Forenklinger fandt Sted. Ogsaa Chef skiftede man. Prins Frederik Ferdinand afløstes af den tidligere Oberst, Hans Adolf Juel. I Avisen indrykker Prin-

⁵⁷) Korrespondanceprotokol 15/12 1836, Hærens Arkiv. ⁵⁸) Skrivelse 20/3 1827, Hedegaards Reskriptsaml., 12. Deel, 1. Hft. ⁵⁹) Kjøbenhavnsposten 1835, ref. i Aa. St. 17/7 s. A. ⁶⁰) Om 3. Dragonregiment: se [C. Seigelcke]: Blade af 3. Dragon-Regiments Historie. 1920.

sen en Afskedshilsen, og Redaktøren udtrykker sin Sorg over, at et af de Baand, der binder Kongehuset og Aarhus sammen, nu er bristet⁶¹⁾).

Efter Trearskrigen, i hvilken 3. Dragonregiment deltog med Hæder, bl. a. i Træfningen ved Aarhus, Episoderne ved Nr. Snede og Fuldbro, blev Garnisonen endnu mere populær i Byen, og det var med Beklagelse, man i et Aars Tid — 1854—55 — maatte se Regimentet forlagt til Fredensborg.

Den venlige Følelse overfor Garnisonen havde ogsaa en økonomisk Baggrund: den forøgede Omsætningen for de næringsdrivende, og i 1842, da det forlyder, at en Naboby er »ude efter« at faa fat i de Aarhus-Dragoner og desaaarsag tilbyder Staten at opføre en tidssvarende Kaserne til dem, skriver Avisen bekymret herom og meddeler, at Garnisonen aarligt omsætter en 60—70000 Rdl.⁶²⁾.

Byens Repræsentanter i Stænderforsamlingen i Viborg er dog af en noget andet Mening. Her rejses Spørgsmaalet om Indkvarteringen i Samlingen 1840, og Garnisonsbyernes Repræsentanter forsøger at faa bevilget en større Hjælp fra det siden 1804 eksisterende Indkvarterings-Hjælpefond. Det er vokset til 262000 Rdl., idet en Fjerdedel af den tidligere omtalte Hjælpeskat, som Byer uden Indkvartering skulde betale, siden det nævnte Aar var indbetalt til Fonden.

Det er Aalborgs Repræsentant, der rejser Sagen i Viborg, og han oplyser, at hans By i Aarene fra 1804 til 1838 har haft en direkte Udgift til Garnisonen paa ca. 1 Million Rdl. Borgmester, Justitsraad Fleischer fra Aarhus protesterer ligeledes mod den Antagelse, at en Garnison er til Gavn for en By, og Tobaksfabrikant, Kancelliraad Funder paapeger Garnisonens Andel i de stærkt stigende sociale Udgifter. Stænderforsamlingen tog sig dog ikke af Sagen⁶³⁾.

At der af og til kunde komme Uoverensstemmelser mellem Borgerskab og Militær siger sig selv. Det er andetsteds omtalt, hvordan Skinsygen mellem Borgervæbningen og det »rigtige« Militær ved en Kongemodtagelse slog ud i lys Lue, og engang imellem havde Regimentet Vrøvl med Kvarterværter o. l. Af mere humoristisk Karakter var den »Uoverensstemmelse«, der opstod mellem Regimentet og en Flok Drengene anført af Niels Wormstrups Søn Anders og Jens Hermanns Enkes Søn Jens. Drengene havde en Dag moret sig med at slaa tyve-tredive Ruder ud i Ridehuset, og Eksercerskolens Chef anmoder Byfogeden om, at »denne Sag nøyere maatte vorde undersøgt, samt at de skyldige maatte vorde tilbørlig afstraffede«⁶⁴⁾.

De maleriske Dragoner lavede op i Bybilledet og i det daglige Liv. Navnlig betød de aarlige Høstmanøvrer, der siden 1824 hvert Aar afholdtes omkring Aarhus, store Dage for Byen. Da ankom Prins Frederik Ferdinand og

⁶¹⁾ Aa. St. 9/7 1842. ⁶²⁾ Aa. St. 23/7 1842. ⁶³⁾ Stændertidende for Jylland 1840, p. 307—19, 321—46. ⁶⁴⁾ Korrespondanceprotokol 20/6 1823, Hærens Arkiv.

ofte Kongen selv, og Byen vrimlede med Soldater. Regimentsmusikken spillede, Soldaterne paraderede paa Torvet, og i Klubben holdtes Festmiddage, mens de menige og Underofficererne festede paa mere jævne Steder.

Der kunde skrives Side op og Side ned om Livet i den gamle Garnisonsby. Det skal imidlertid ikke gøres her. Sophus Bauditz, hvis Far var Oberst i Aarhus, har i sine meget læste »Krøniker fra Garnisonsbyen« givet en udmærket Skildring af Livet i Aarhus i Aarene før og efter 1864. Og hertil kan føjes et Citat af Bauditz' ufuldendte Erindringer om sin Barndoms By, Aarhus: »— — — Var Domkirken dengang Byens geometriske Centrum, saa var — for vedblivende at tale geometrisk — Ellipsens to Brændpunkter Dragonregimentet og Latinskolen. Forholdet mellem Garnisonen og den civile Befolkning var det bedst mulige. Officererne var velsete overalt og respekterede — man havde ikke glemt dem Laurbærrerne fra Trearskrigen — og selve Regimentet havde fra den sine specielle Hædersdage Mandskabet var dels Jyder, dels Holstenere⁶⁵⁾, og Samtalen gik derfor dels paa Jysk og dels paa Tysk, i god Forstaaelse; om Aftenen kunde man fra Kasernen skiftevis høre Folkene synge »den tapre Landsoldat« og gamle tyske Soldaterviser som »O, Strassburg, o, Strassburg« eller »Schier dreissig Jahre bist du alt« — det var dengang! Originalerne, de rigtige militære Typer, dem fandt man imidlertid hverken mellem Officererne eller de Menige, de hørte til i Underofficerernes Kreds. Ganske vist lod deres Dannelse dengang vistnok en Del tilbage at ønske, og deres Moral var næppe uangribelig, men hvor var det dog en prægtig, fuldblodig, nu forlængst uddød Race! Deres Sprog — ja det var ikke altid passende for strengt høviske Øren, men det var djærvt, saftigt-vittigt, og et Sprog aldeles for sig selv, uigengiveligt og uoversætteligt. — Som Ritmesterens Søn, der tilbragte det meste af sin Fritid i Sadlen, har jeg kendt alle Underofficererne, redet med dem og holdt af dem. Og hvor var de saa alligevel forskellige! Den statelige Overvagtimester med det drabelige Fuldskæg, den sirlige Berider — Damernes Ven — og den tykke Trompeter Berner, han som i Uniform blæste Tuba, saa hans røde Kinder var ved at sprænges, men som civil trakterede Kontrabassen i Byens Theater, han som baade drak til den store Guldmedalje — han fik den forresten aldrig! — og som var professionel Krybskytte i hele Omegnen — hvor staar han levende for mig, levende og belyst af Mindets varme Solglans!⁶⁶⁾

Efter 1864 var en Omorganisation af vort Hærvæsen uundgaelig. Men inden den nye Hærordning traadte i Kraft i Juli 1867, var der sket en Del Ændringer i Aarhus Bys Garnisonsforhold. 3. Dragonregiment blev i 1865 indlemmet i det gamle 6. Dragonregiment, der hidtil havde haft Garnison i Randers, men det nye Regiment fik Navnet 3. Dragonregiment og vedblev indtil dets Ophævelse i 1932 at have Garnison i Aarhus. Faa Maaneder efter

⁶⁵⁾ Se Resolution 7/5 1820. ⁶⁶⁾ Pressens Magasin 15/1 1917. Optrykt i G. Bauditz: Sophus B. 1917.

Krigen fik Aarhus Infanteri indkvarteret. Det var 6. Bataillon, der blev liggende i Byen nogle Maaneder og afløstes af 20. Bataillon. Efter 1867 kom endnu tre Batailloner, nemlig 14., 28. og 38., til Byen. De fire Batailloner udgjorde 8. Infanteriregiment. Aarhus blev i 1867 Sæde for 2. Generalkommando, og ovenfor Vennelyst opførtes Bolig for Generalen. (Bygningen er nu en Del af Den jydsk Fødselsanstalt). Ogsaa Chefen for 1. jydsk Brigade boede i Aarhus.

Under Udarbejdelsen af den nye Hærplan indhentede man Oplysninger fra Kommunalbestyrelsen i Aarhus angaaende Garnisonsforholdene. Det fremgaar heraf, at Byens Udgifter til Indkvarteringen for et Aar androg 2516 Rdl., hvoraf man fik refunderet 1150 Rdl. I 1869 udgør Udgifterne imidlertid ikke mindre end 26602 Rdl., hvoraf Staten godtgør 19579 Rdl. plus 1366 Rdl. i Refusion for Byens Udgifter til Sygehus, Vagtstue, Staldrekvisiter o. a. Det oplyses samtidig, at af den i Kommunen paaligede Formue- og Lejlighedsskat paa 45603 Rdl. betaler de militære 2718 Rdl.

Den voldsomme Forøgelse af Garnisonen stillede naturligvis store Krav til militære Etablissementer. I 1860 havde man opført det store Ridehus ved Frederiksallé, og i Begyndelsen af 70'erne optages Forhandlinger mellem Byen og Indenrigsministeriet, som havde erklæret sig meget utilfreds med Forholdene for Militæret i Aarhus. De resulterer i en Overenskomst af 23. September 1873⁶⁷⁾, hvorefter der til det garnisonerede Fodfolk og Rytteri skal bygges to store Kaserne foruden Vagtbygning (siden det nye Raadhus blev bygget i 1858, havde Hovedvagten været der), Hospitaler o. l. De to Kaserne blev opførte i Aarene 1875—79 af Arkitekt C. Lange og kom til at ligge henholdsvis i Høegh Guldbergsgade og Vester Allé.

I 1881 blev Garnisonen forøget med 3. Artilleriafdeling, der 1889 flyttede ind i den nybyggede Kaserne i Langelandsgade.

Aarhus var i mange Aar Provinsens største Garnisonsby, men efter Hærplanen af 1909 forlod Generalkommandoen og Infanteriet Byen.

Ved Hærloven af 1922 oprettedes 3. Feltartilleriregiment og ved Hærens Omordning i 1932 blev Regimentet sammensat af fire Afdelinger: 3., 7., 8. og 9., hvoraf de tre er »lette«, 7. Afdeling »tung«.

Hærloven af 22. Marts 1932 sammensmeltede 3. Dragonregiment med 5. Dragonregiment i Randers til »Jydsk Dragonregiment«, der fik Hovedkvarter i Randers. Af Regimentet fik Cyklisteskadroner og Panservogskompagni Garnison i Aarhus. Ved Kasernen i Vester Allé rejstes et Par Aar efter en Mindesten for det »aarhusianske Dragonregiment«.

Der har gennem Aarene lydt mange Klager over de Byrder, den ovenfor omtalte Indkvartering lagde paa Byens Borgere. Ofte var Byrderne ogsaa

⁶⁷⁾ Denne og flere andre Overenskomster mellem Aarhus Kommune og Krigsbestyrelsen findes i: Forsvarskommissionen af 1902. Beretning, Bd. II, 1908.

*Militærparade paa Store Torv Kongens Fødselsdag, den 8. April ca. 1880.
Efter Fotografi tilh. Læge A. H. Winge.*

haarde for Byen, men alligevel maa de have været lette i Sammenligning med de Trængsler, Byen kom ud for i Krigstider, naar fremmede Staters Tropper blev indkvarterede hos Borgerne, og det hvad enten Tropperne kom som Fjender og okkuperede Byen, eller de kom som Forbundsfæller.

Mange Gange har Aarhus været udsat for Invasion og Hærgning. Under Trediveaarskrigen indlededes Ulykkerne endog med, at Kong Christian IV's egne Tropper plyndrende drog gennem Jylland. Disse Forhold og Krigsbegivenhederne i Aarhus i den følgende Menneskealder er skildret andetsteds⁶⁸).

Direkte Føling med den store nordiske Krig i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede fik Aarhus kun gennem den ret voldsomme Søkrig⁶⁹). Byen led dog en Del under en til Tider haardhændet Indkvartering af svenske Fanger og deres Vogtere, ligesom ogsaa den almindelige Indkvartering var Byen til megen Besvær⁷⁰).

Et Aarhundrede senere — i Napoleonskrigenes urolige Tid — blev Byen Vidne til en ejendommelig Indkvartering. Danmarks Politik førte dengang til Alliance med Frankrig i Kampen mod England. Efter Freden i Tilsit i Juli 1807 og Englands Indfald i Danmark kort Tid efter blev Spørgsmaalet om en Indmarch i Danmark af den ca. 25000 Mand store fransk-spansk-hollandske Styrke, der laa parat omkring Hamburg under Ledelse af Marschal Bernadotte (den senere svenske Kong Carl XIV Johan), aktuelt. Det var Meningen, at Styrken sammen med danske Tropper skulde gøre et Indfald i Sverige samtidig med et russisk Angreb paa samme Land fra Øst.

En af de første Dage af Marts 1808 sattes Tropperne i Bevægelse. Hovedstyrken dirigeredes over Bælterne til Sjælland, mens Resten gik op i Nørrejylland. Samtlige spanske Tropper her stod under Ledelse af Generalmajor Juan Kindelan, som først valgte Randers og senere Fredericia som Hovedkvarter. I Aarhus og Omegn indkvarteredes i Begyndelsen baade Infanteri og Kavalleri, senere paa Sommeren kun Rytteriregimentet »El Rey«⁷¹).

Den 22. Februar var der blevet udfærdiget et haardhændet Regulativ angaaende Ordningen af Indkvarteringen af de fremmede. Det var med bange Anelser, man modtog Efterretningerne om de fremmedartede Soldaters forestaaende Ankomst, og mangen forsigtig Mand gravede for en Sikkerheds Skyld Hjemmets Kostbarheder ned i Haven; man havde ikke glemt Minderne om de os »venligtsindede« polske Soldaters Ophold i Jylland i 1659.

Naturligvis kneb det for Spanierne at tillempe sig danske Forhold, men efter forskellige Beretninger at dømme kom de egentlig til at staa paa en ret god Fod med Befolkningen. De Steder, hvor spanske og franske Soldater

⁶⁸) Dette Værk I, S. 284—327 passim. ⁶⁹) I, S. 349—351. Aa. St. 14/8 1937. ⁷⁰) I, S. 329.

⁷¹) Om de spanske Tropper i Danmark se bl. a.: K. Schmidt: De fremmede Troppers Ophold i Danmark i 1808. 1901. F. Schiern i: Hist. Studier, I, 1856, S. 1—39. Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. VII Bd., 2. Del, S. 75—81. J. v. Ræder: Danmarks Krigs- og polit. Hist. 1807—1809, Bd. II, 1847. Mcdd. fra Krigsarkiverne, III, 1888. Vilh. Bang i: Ill. Familie-Journal 1898, Nr. 19 ff., se især Nr. 27. Fra Randers Amt, II, 1908, S. 141—146.

kom sammen, kunde det dog ofte gaa voldsomt til. At Spanierne befandt sig mindre godt i det kolde Klima, kan ikke undre, og kendt er Beretningerne om deres Opvarmning af Koldinghus, der førte til Slottets Brand⁷²⁾.

I Aarhus rykkede de sortøjede og farveglade Spanioler bl. a. ind i den Rytterbarak, Byen formedelst 1480 Rdlr. havde ladet opføre ved Hads Herredsvejen udenfor Mindeporten, og her kom de ikke til at fryse. Hen paa Sommeren blev Varmen saa ulidelig i Barakken, at Hestene var ved at segne. »For Lofts Skyld« maatte Berent Meyer ud og save 52 Huller i Barakken, staar der i Kæmnerregnskabet⁷³⁾. Byen maatte endvidere stille Bagerier, Slagterier, Skræddersal og meget mere til Disposition.

Det søndre Batteri ansaas ikke for tilstrækkeligt til at holde Englænderne borte, og i Hast blev der da anlagt et Batteri ved Mejlgedes Port. Ved Mindet rejstes et Vagthus, som stod Byen i 75 Rdlr., og foruden Barakken ved Hads Herredsvej opførtes ogsaa en Stald paa Vejlbj Mark⁷⁴⁾.

Længe varede den spanske Indkvartering heldigvis ikke. Trods al Censur lykkedes det ikke at hemmeligholde for Spanierne, at deres Hjemland var i Krig med Napoleon. Rygterne om den spanske Opstand tændte Patriotismens Glød i de sydlandske Sind, og alle var nu kun besjælet af Tanken om at komme Fædrelandet til Hjælp. Flere Steder — bl. a. i Roskilde⁷⁵⁾ — gjorde de spanske Tropper ligefrem Opstand for at komme hjem. Fra Jyllands Østkyst søgte de over til Øerne, hvorfra de paa engelske Skibe — dem, de var kommet herop for at bekæmpe — naaede eller forsøgte at naa hjem.

Den 9. August udskibedes efter mange Forhindringer Regimentet »El Rey« fra Aarhus, og Aarhusianerne aandede lettet op. Men endnu den Dag i Dag mindes vi gennem Gadenavnet »Spanien« om den Tid, »da Spaniolerne var her«⁷⁶⁾.

Uden fremmed Indkvartering levede Aarhusianerne nu i over en Menne-skealder, indtil »det store Aar« — 1848. Allerede i Begyndelsen af dette forstod man, at krigerske Begivenheder var i Vente. I de begivenhedsrige Martsdage udfoldedes ogsaa i Aarhus en ivrig Virksomhed. I det gamle Ridehus afholdtes den 24. Marts et af et Par Tusinde Mennesker besøgt Borgermøde, hvorfra en Deputation til Kongen afsendtes. Endvidere foretog man Valg af en saakaldt »Betryggelsescomitee« bestaaende af Repræsentanter for Garnison, Borgervæbning og Borgerskab. Komitéen blev faa Dage senere ændret, og den ledende Kraft i den blev Toldinspektør, Justitsraad J. M. A. Müller. Komitéens Medlemmer etablerede sig paa Raadhuset og paabegyndte bl. a. Arbejdet med Dannelsen af et Frikorps. Et saadant kom ogsaa i Stand, og den 1. Maj afgik ca. 100 bevæbnede Mand sydpaa for at deltage i Krigsoperationerne. Nogen større Betydning fik Korpset dog ikke (det ophævedes

⁷²⁾ P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1908, S. 171—192. ⁷³⁾ Aa. St. A. 1929, S. 63—64. ⁷⁴⁾ Aa. St. 22/2 1811. ⁷⁵⁾ J. Kornerup: Spanierne i Roskilde 1808. 1886. ⁷⁶⁾ Om Spaniolerne i Aarhus se Hans Sejerholt i: Demokraten 6/5 1928.

i Oktober samme Aar), og hele Betryggelseskomitéens Arbejde mødtes med en vis — maaske uberettiget — Skepsis baade fra Myndighedernes og fra visse Kredse af Borgerskabets Side. I Slutningen af 1848 lyder der Røster om, at »den saakaldte »Betryggelses-Comitee«, hvis Virksomhed saa lidet har svaret til dens selvtiltagne brammende Navn«⁷⁷⁾ burde aflægge Regnskab for de 6000 Rbdr., der blev indsamlet blandt Borgerne i Foraaret. Saa sent som i 1850 lyder Kravet om Regnskab og Beretning om Virksomheden indtil Komitéens Bortfald i 1849⁷⁸⁾. Senere paa Aaret udkommer et fyldigt Regnskab med tilhørende Beretning⁷⁹⁾.

Rygterne om de udbrudte Slaver i Rendsborg satte ogsaa i Aarhus Sindene i Bevægelse⁸⁰⁾, og næppe var »Faren« overstaaet, før det stod klart, at mere regulære Tropper truede Nørrejylland. I Aarhus vidste man den 10. Maj, at fjendtlige Styrker den foregaaende Dag havde besat Horsens, og næppe var Meddelelsen herom blevet udbredt, før man havde Fjenden udenfor Portene. De slesvig-holstenske Tropper stod under Major Zastrows Ledelse, og efter at Byen var besat uden Modstand, gentog han General Wrangels Krav om en Kontribution af Aarhus Amt paa ikke mindre end 40000 Rigsdalers Værdi. Den nybagte Minister Orla Lehmann, der havde været i Byen faa Dage før, havde instrueret Myndighederne om, at »enhver Ydelse, der gaar videre end at huse, føde osv. den paa ethvert Sted virkelig tilstedeværende Fjende, kun kan forsvares ved den yderste Tvang«⁸¹⁾. Det lykkedes at overbevise Zastrow om, at Amtet var mindre end af ham antaget, og at faa Udskrivningen nedsat. Men det saaledes udskrevne slap man ikke for at levere. Soldaterne bivukerede den første Nat i Ro paa Byens Gader. Næste Dag observeredes Røg ude paa Bugten, og det danske Krigsskib »Hertha«, ført af Kaptajn Bille, dukkede op. I en Fart gjorde v. Zastrow et Batteri paa Skolebakken klar til Kamp, og en lille Artilleriduel udspandt sig. Nogen større Skade anrettedes ikke. Skibet forsvandt hurtigt, det ønskede ikke at bombardere sine egne Landsmænd.

»Næste Morgen Kl. 6 droge Belials Børn ud af Byen, og vor Herre fri os fra, at de skulde komme tilbage . . .«, hedder det i et samtidigt Brev⁸²⁾. Med sig som Gidsel tog v. Zastrow den gamle Amtmand Graah. Mens denne Besættelse af Byen saaledes hurtigt var overstaaet, saa det et Par Uger senere ud til, at en mere voldsom Invasion var forestaaende. General Wrangel gentog sit Krav om 2 Mill. Specier udredet af Jyderne, eventuelt ved Magt. Fjenden nærmede sig ogsaa igen Aarhus, hvor man førte Skibene ud af Havnen, gænte Kostbarheder o. l., men netop da Spændingen var paa det højeste — den 26. Maj — kom Budskabet om, at Tyskerne var paa March mod Syd paa Grund af et Tryk fra Rusland.

⁷⁷⁾ Aa. St. 5/12 1848. ⁷⁸⁾ Aa. St. 8/3 1850. ⁷⁹⁾ Løst Følgeblad til Aa. St. 8/3 1850 (Statens Avissamling i Aarhus). ⁸⁰⁾ Om »Slavekrigen« se Lønborg Friis: Den jydskke Slavekrig, 1898. ⁸¹⁾ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter, II, 1873, S. 284. ⁸²⁾ Brev til E. G. Tauber fra Rektor H. H. Blache (»Tauberiana«, Add. 358. Fol., Kgl. Bibl.), jvfr. Aa. St. 3/11 1929.

Ryttersægtningen ved Aarhus 31. Maj 1849.
Efter Maleri af Sonne i Aarhus Muscum.

At Aarhusianerne kun havde mødt de fremmede med Kulde og Foragt siger sig selv, og glad var man, da Nørrejylland igen var frit. I November vendte de populære aarhusianske Dragoner, der paa en smuk Maade havde hævdet sig i Kampene, tilbage til Byen, hvor man hyldede dem ved en større Festlighed.

Imidlertid varede den sluttede Vaabenstilstand jo kun til April næste Aar, Sydjylland blev igen besat, og ved Pinsetid nærmede Tyskerne sig Aarhus. Hovedkvarteret var etableret paa Vilhelmsborg, og den 25. Maj kunde Aarhusianerne for første Gang høre Skydning fra Kampe. I Byen gjorde man sig klar til at hindre Fjendens Indtrængen. Broer blev afbrudt, Portene barrikaderede, Skibe og Baade fjernedes m. m. Spændingen var stor, og de cirkulerende Rygter om Troppernes Hærgen og Plyndren i Skanderborg-Odder Egnen vandt let Tiltro. Tredje Pinsedag naaede Tyskerne første Gang inden for Portene, men maatte samme Dag retirere takket være de Olaf Rye'ske Styrker, der holdt Egnen Nord for Aarhus besat. Rye lod derefter Terrænet Syd for Aarhus besætte med et Par Kompagnier og en Eskadron af de aarhusianske Dragoner. Den 31. Maj om Morgenen rykkede Fjenden frem mod Aarhus med ret store Styrker. Efter en mindre Træfning ved »Magdalenemøllen« trak Danskerne sig dog tilbage for Overmagten og besatte sammen med Forstærkninger Stillinger Nord for Byen. Tyskerne besatte saa Byen og forfulgte Danskerne nordpaa. Umiddelbart Nord for Aarhus ved Risskov og Randers Landevej kom det ved Middagstid til den kendte Rytterkamp, der endte med dansk Sejr. Fjenden havde lidt større Tab end vore Styrker. Til Fange toges bl. a. den saarede Prins af Salm-Salm. Efter Fægtningen trak Fjenden sig tilbage til Aarhus, som senere paa Dagen rømmedes og besattes af General Rye.

Sejren fejredes i vide Kredse, bl. a. ved en Fest i Risskov, hvor General Rye kom til Stede — Maanedsdagen før hans Død ved Fredericia — og de tapre aarhusianske Dragoner hyldedes.

Men man var trods alt klar over, at Fjenden naar som helst kunde vise sig i Byen igen. De Beretninger, der fremkom om fjendtlige Soldaters Optræden i Skanderborg-Aarhus Egnen, skulde ikke gøre Frygten for en ny Besættelse mindre. Navnlig de bajerske og kurhessiske Troppers Rygte var ilde. Talrige Tyverier blev begaaede, hvor de huserede, Skanderup, Stilling og andre Kirker sagdes at være blevet skændede o. s. v.⁸³). Man traf i Aarhus atter Foranstaltninger for at hindre Fjendens Indtrængen. Broer blev afbrudte eller barrikaderede, Porte spærredes, Skibe og Baade sænkedes eller fjernedes m. m.

Den 21. Juli om Morgenen blev Byen rømmet af de faa danske Soldater, der endnu fandtes der, Barrikaderne ved Portene blev lukkede, og man forberedte sig paa det uundgaaelige. Kl. 12 stod Tyskerne ved Byen, som hur-

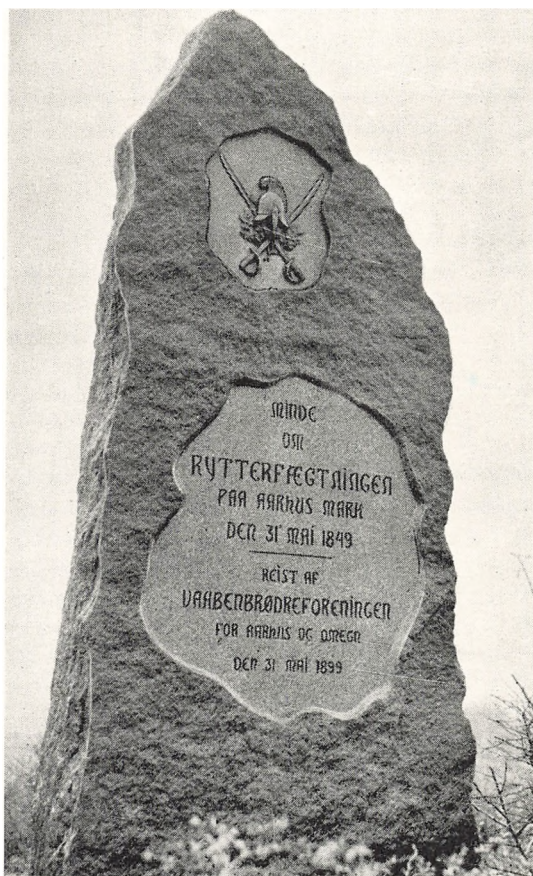
⁸³) Aa. St. 14/8 1849.

tigt besattes. Paa Hotel »Royal« opslog den for sin Brutalitet kendte General Hirschfeldt sit Hovedkvarter. Ude paa Bugten laa det danske Krigsskib »Hertha«, og Generalen truede med at besvare eventuelle Kugler herfra med at stikke hele Aarhus i Brand. Ved Forhandling undgik man, at Skibet beskød selve Byen, men derimod ikke Beskydning af de nordpaa trængende tyske Tropper.

Ca. 6000 Mand skulde have Kost og Kvarter i den lille By. Man forstaaer, hvilke Udskrivninger det førte med sig. Hirschfeldt erklærede Byen i en Slags Belejringsstilstand. Fiskeri blev forbudt, Møller standsedes af Frygt for, at deres Vinger skulde bruges til Signalisering, og saa fremdeles. — Sammenstød mellem Borgere og Soldater var i denne Atmosfære uundgaaelige. Heldigvis varede det ikke længe, inden Overgeneral v. Prittwitz overtog Kommandoen og mildnede Forholdene. De var slemme nok endda. Besættelsen ansloges at have kostet Byen ca. 40000 Daler eller lige saa meget som Byens daværende aarlige Budget.

General Ryes dygtige Strategi gav Tyskerne det Indtryk, at store danske Styrker var posterede i Egnen Nord for Aarhus, hvad jo i Virkeligheden

slet ikke var Tilfældet. De forberedte derfor deres Fremstød saa længe, at Rye kunde gennemføre sin Plan om at binde saa store tyske Styrker nordpaa, at en Sejr over de tilbageværende Styrker i Sydjylland var mulig. Sejren den 6. Juli viste, at Planen var lykkedes. Da Meddelelsen om Sejren naaede Aarhus, var v. Prittwitz umiddelbart forinden med flere Tusinde Mand draget sydpaa, og man glædede sig til en Afslutning paa Besættelsen. Men for tidligt. Allerede den 11. var Byen udsat for en ny haard Indkvartering. Tyskerne var i allerhøjeste Alarmberedskab paa Grund af de vedholdende Rygter om forestaaende dansk Angreb. Med Krigsskibet »Hertha«

Mindesten for Rytterfægtningen ved Aarhus.

kom det til en ret voldsom Artilleriduel. Natten til Lørdag den 14. blev der ikke sovet meget i Aarhus. Spændingen omkring de forestaaende Begivenheder var uhyre. Rygter om Vaabenstilstand bredte sig mere og mere, men Tyskerne ventede stadigt hvert Øjeblik at møde et dansk Angreb.

Borgernes Stemning blev ikke lysere af den tyske Trusel om forøgede Indkvarteringsbyrder, og dertil kom de Vanskeligheder, som stigende Mangel paa Levnedsmidler medførte. I en Blanding af Spænding og Skuffelse forløb de følgende Dage. Men alt vendte sig til Glæde, da en prøjsisk Soldat den 19. om Aftenen kom sprængende gennem Gaderne med Raabet: Friede! Friede!

Næste Tirsdag Morgen saa de glade Aarhusianere den sidste Tysker forsvinde ud af deres By. Borgervæbningen drog af By for at hylde en hjemvendende Del af de Rye'ske Soldater, og hele Byen festede.

»Kun den, som selv har prøvet det, vil kunne fatte, hvad det har at sige, igjen at have Tungen og Pennen fri, igjen at kunne føle sig hjemme i sit eget Hjem og Herre i sit eget Huus...«⁸⁴⁾ skrev Redaktør Elmquist efter Okkupationen⁸⁵⁾.

I 15 Aar kunde Aarhusianerne »føle sig hjemme i deres eget Hjem«. Da Krigsbegivenhederne i 1864 optog Sindene, var man dog i Begyndelsen ved godt Mod. Men den af Trearskrigen og de efterfølgende Aar skabte Optimisme maatte efter Danevirkes Rømning give Plads for Frygt og Haabløshed. Længe havde Krigen ikke varet, før Aarhus fik Begivenhederne paa nærmeste Hold. Den 13. Marts, en Søndag — netop da Kirkeklokkerne kaldte til Højmesse — raslede en Patrulje af det ungarske Husarregiment gennem Gaderne. Stedkendt syntes den at være, et Forhold, der vakte Forbavselse blandt Borgerne; men Forbavselsen ændredes til Afsky, da det fortaltes, at der blandt de stedkendte Husarer befandt sig en i Flensborg født Slagtersvend, som for faa Aar siden havde gennemgaaet 3. Dragonregiments Eksercerskole. Faa Timer efter kom Hovedstyrken paa ca. 2500 Mand til Byen, der Aftenen før var rømmet for dansk Militær, offentlige Kasser o. l. Styrken, som bestod af Ungarere, Østrigere og Prøjsere, var sendt af den fra sidste Krig kendte General Wrangel for at kræve Rekvisitioner. Den nedsatte »Centralcomitee« forhandlede om Nedsættelse af de voldsomme Krav, hvad da ogsaa til en vis Grad lykkedes. Samme Dags Aften forsvandt den spraglede Styrke igen, og samme Dag skulde Afleveringen af de udskrevne

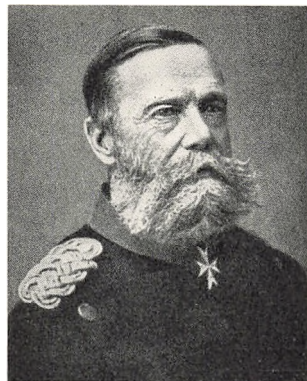
⁸⁴⁾ Aa. St. 24/7 1849. ⁸⁵⁾ Foruden til den righoldige Litteratur om Trearskrigen i Alm. kan henvises til følgende, der har særlig Interesse for aarhusianske Forhold: F. Hertz: Livet under en Occupation. Aarhus fra den 21. Juni til den 24. Juli 1849. Dagbog. (1849). (M. Wilnau): De tyske Rigstroppere i Aarhus og nærmeste Omegn. 1—2. 1849. P. A. Holm i: Ill. Tid. Nr. 48. 1885. Elfride Fibiger: Tidsbilleder. 1904, S. 120—244. R. Nielsen: Fra det gl. Aarhus. 1902, S. 147—178. A. Wilde: Fra Krigen i 1848—49. 1892, S. 152—163. Fr. Helweg: Jydske Minder fra Forsomren 1849. 1855 passim. Højesteretsdommer G. A. Jenssens Erindringer i: Aa. St. A. 1925, S. 155—161. Aa. St. 3/11 1929, 10/8 1930, 21/7 1939. Aarh. Amtst. 4/1, 5/1, 7/1 og 8/1 1930.

Varer finde Sted i Stilling By. Tyskerne forlangte endvidere, at Stiftamtmand Dahl og Borgmester Hertz skulde følge med til det tyske Hovedkvarter i Kolding. Paa Grund af daarlig Helbredstilstand slap Borgmesteren for Turen; i hans Sted fulgte Herredsfoged Willemoes med.

Nogen Ro i Byen blev der ikke i den følgende Tid. I Ugerne indtil den egentlige Besættelse af Byen svirrede Rygterne. Man talte om Hjælp fra Sverige og om fransk Angreb paa Preussen. Den i 1857 etablerede Telegraf-forbindelse med Omverdenen var i Uorden eller beslaglagt til militær Brug. Med Postdampskibet fra Korsør modtog man dog Krigsministeriets officielle Beretninger, der straks bekendtgjordes ved Opslag.

Tyskernes Huseren i Sydjylland før og efter Dybbøls Fald gjorde ikke Trygheden større. Store Bededag, den 22. April, meddelte et Opslag paa Raadhuset, at Horsens var besat, og om Formiddagen den 28. April gik det fra Mund til Mund, at nu var Fjenden at se paa Banken ved »Magdalenemøllen«. Mens Fjenden ved Okkupationen i 1849 havde mødt en øde og tillukket By, blev man denne Gang — til manges Forargelse — Vidne til, at en Del Mennesker mødte op paa Gaderne for, om end med Kulde, at iagttage de prøjsiske Tropper, der dog ikke frembød det samme egenartede og maleriske Syn, som de ungarske Husarer havde været i Marts. Under General Wrangels Ledelse besatte Tyskerne alle offentlige Bygninger, beslaglagde hvad der var tilbage af offentlige Kasser, foretog Rekvisitioner m. m. De udskrevne Rekvisitioner var af saa fantastiske Størrelser, at det var umuligt at efterkomme dem, og som Gidsler blev flere af Byens mest kendte Borgere sendt af Sted sydpaa. General Wrangel blev i Maj afløst af Vogel v. Falckenstein. Hans Tilnavn var »General Satan«, et Navn, der udmærket svarede til hans Optræden i Aarhus. »Wrangel var en ækel Ka'l, men Falckenstein er værre«, sagde man i Jylland.

Falckenstein regulerede hele Byens Liv saavel det økonomiske som administrative. Han fordrede ubetinget Lydighed af alle, og vé den, der forsøgte at sætte sig op mod ham! I Privatlivet sagdes han dog at være baade dannet og høflig. Aarhusianernes Danskhed var det ham dog umuligt at regulere. Man benyttede enhver lille Lejlighed til at demonstrere om end i beskedne Former. Grundlovsprocession og Flagning blev forbudt, men man kunde ikke forhindre, at Ungdommen smykkede sig med smaa Flag eller dannebrogfarvede Rosetter. Der forefaldt, som det var at vente, en Del Episoder af mere eller mindre alvorlig Karakter under Okkupationen. Et Par Gange blev den utrættelige Toldinspektør, Justitsraad Müller arresteret.

*General
Vogel von Falckenstein.*

Han forstod i 1864 som under Treaarskrigen ad hemmelige Veje at vedligeholde Forbindelsen mellem Aarhus og Omverdenen, navnlig København. Hans Datter — Elfride Fibiger — fortæller herom i sine ovennævnte Erindringer. Selv under Vaabenhvilen — fra 12. Maj til 26. Juni — var Okkupationen haard, om end Borgerne da rejste Hovedet en Smule mere frit end ellers.

I Slutningen af Juli kom den anden Vaabenhvile, og efter mange og lange Ugers Venten fik man den sidste Dag i Oktober Meddelelsen om, at Fredstraktaten var blevet undertegnet i Wien Dagen før⁸⁶).

Midt i Sorgen over Fredens Betingelser kunde man dog ikke lade være at glæde sig over at se Tyskerne rykke ud af By og Land. I Begyndelsen af November paabegyndtes de første Dislokationer, og i Aarhus og Omegn koncentreredes i Dagen omkring den 10. ca. 11.000 Soldater. I Midten af Maa-neden var Tropperne i fuldt Opbrud. Den 16. om Morgenen afrejste Guver-nøren — v. Falckenstein — med hele sin Stab, og den 20. afmarcherede de sidste tyske Soldater fra Byen. Enhver, der kunde, lod Dannebrog gaa til Tops. Alle tænkte det, som en Randers-Avis skrev: »Gud lade os aldrig see dem mere«⁸⁷).

⁸⁶) Af Litteratur om aarhusianske Forhold i 1864 kan navnlig henvises til: (M. Wil-nau): Aarhus under Occupationen 1864. 1864. V. la Cour: Stemninger og Standpunkter under Krigen 64. 1917 passim. Sophus Bauditz' Erindringer i: Pressens Magasin ¹⁵/₁ 1917. Aarh. Amtst. ²⁷/₁₂ 1927. ⁸⁷) Randers Amtsavis ¹⁶/₁₁ 1864.

BORGERVÆBNINGEN

AF PALLE BIRKELUND OG EMANUEL SEJR

INDTIL den almindelige Værnepligts Indførelse var Købstadborgerne almindeligvis fritaget for Udskrivning til Hær og Flaade. Derimod hører man ofte om Købstædernes Pligt til at stille Skibe, Baadsmænd, Haandværkere og Bøsseskytter til Kongens Disposition¹⁾. Men mens denne Pligt efterhaanden afvikledes og afløstes af Skatter, paahvilede det stadigt Byernes Borgerskab at være beredte til i paakommende Tilfælde at forsvare deres By mod ydre og indre Fjender. Vi staar her overfor den Institution, som er den egentlige Borgervæbning.

I Ufredstider, og naar saadanne nærmede sig, udgik Befalinger om Mønstringer og Takseringer af Købstædernes vaabenføre Mænd, saaledes at enhver altid vidste, hvilke Vaaben, han havde Pligt til at være »gherustet« med i farlige Situationer.

I 1583 udgik Brev bl. a. til Aarhus om Mønstring²⁾, og om en fem Aar senere foretagen Taksering foreligger en meget udførlig Indberetning fra Lensmanden³⁾. »Rullen« indledes med en Fortegnelse over Befalingsmændene, hvoriblandt vi træffer Borgmester Niels Petersen, Mester Nickell Bartskjær, Jacop Abellen Bogfører og Jacop Feltbereder. Fortegnelsen over de Borgere, som er pligtige at have Harnisk, lange Spyd og Slagsværd, indledes med Navnene paa en Borgmester og ni Raadmænd og optegner derefter 60 andre velhavende Borgere. Listen over dem, der skal være udstyret med »lange Rør«, d. v. s. Bøsser, omfatter 221 Navne, hovedsagelig Haandværkeres. De mindre bemidlede nøjes med en Bevæbning bestaaende af Spyd, Hellebarder og Pistoler »eller och med Bindøxer och Degen« om ikke andet kan bekommes. Alt ialt ses det, at Aarhus da kunde stille en bevæbnet Styrke paa 383 Mand.

Senere fandt lignende Mønstringer Sted, ofte i Forbindelse med Drikkelag, saa det maa indskærpes, at de skal foregaa uden al »Drik, Laug og Byens

¹⁾ Se bl. a. P. V. Jacobsen i H. T. 2. R. I. 1847, S. 129—236. En statistisk Oversigt over Udskrivningerne i Aarene 1562—1645 findes i Tillæg til C. C. D. I—V. ²⁾ K. B. $\frac{6}{5}$ 1583. ³⁾ Mandtalls Register offuer Borgerne og Menigheden udi Aarhus som er taxerit for Rustning Vaaben och Væрге at holde och epher denne Dag at være færdig og gherustit med naar behoff giøres och tilsiges. Da. Kanc. Udtagne Bilag til kgl. Exp. 1583—1639. Mønstringsruller over Borgerskabet, R. A. Uddrag i Hbz. I, S. 222 f.

Bekostning«. Det kneb i det hele taget med at tage Mønstringer og Takseringer alvorligt nok. 1593 befaler Kongen, at Borgerne under den højeste Straf og Unaade skal anskaffe sig de Vaaben, de er takseret for, men alligevel udtales det fem Aar senere, at enhver har mesten raadet sig selv og holder de Vaaben, han lyster. Det maa høre op, hvorfor Kongen for en billig Penge vil overlade Vaaben til dem, der af økonomiske Grunde ingen har⁴). Som et Eksempel paa en Storborgers militære Udrustning kan nævnes, at Vinhandler Jens Jensen Balle i 1637 siges at eje »fire Top-Snekker og et Harnisk med Laarskinner. For- og Bagstykke. Stormhue og Handsker«⁵). Om en Mønstring i Aarhus i 1634 indberettes der kort, at der udi Byen findes 250, som formaar at holde sig med Musketter og 59 med Hellebarder, og der fortsættes: »udi Behoff som kan [betale?]⁶) findes 150. Thennem som icke formaa at betalle findis 350«⁷). Iøvrigt bestemtes det senere, at Landoffice-rer ved Mønstringerne skal vise Borgerne, hvordan man lader og løser Musketten og lære dem at »gaa i Tog og Slagorden, vende sig til venstre og ret, og intet videre«⁸).

Det var naturligvis en broget Skare, der mødte frem paa Torvet ved Mønstringerne. Var det danske Folk i hin Tid en lidet krigerisk Nation, gjaldt dette dog især Bybefolkningen, der i sin gennemgaaende Fattigdom og Spidsborgerlighed mindst af alle var egnet til krigerisk Handling, siger Militærhistorikeren K. C. Rockstroh⁹). »Borgervæbningen«s Betydning var militært set omtrent lig Nul, og om egentlige borgerlige-militære Korps er der endnu ikke Tale.

I 1638, da Tredivaarskrigen kastede sine Skygger over Landet, foreslog den jyske Borgerstand paa et Møde i Aalborg, at alle Borgere mellem 18 og 50 inddeltes i Roder og Kompagnier, som efter Tur et Aar ad Gangen skulde staa rede til at rykke ud mod Fjenden. Det er muligt, at Viljen til personligt Forsvar af Fædrelandet virkelig var til Stede blandt de jyske Borgermænd, men muligt er det ogsaa, at Tilbudet fremsattes for at undgaa Pengeudskrivninger. Da Krigen virkelig kom, svigtede Købstæderne ialt fald fuldstændig med deres Bidrag til det direkte Forsvar af Landet¹⁰).

Under Torstenson-Krigen blev ogsaa Aarhus besat af Fjenden. Den mest kendte Episode herfra er knyttet til »Wallensteins Skanse«, hvor et svensk Korps holdt til. I August 1644 blev Skansen erobret af en Skare frivillige under Ledelse af Johan Brockenhus fra Moesgaard, ligesom 30 Skuder i Havnen blev taget som Bytte. Vi véd, at Hovedparten af de frivillige var Bønder; men det ligger dog nær at antage, at ogsaa Aarhus-Borgerne har deltaget i Kup'et¹¹).

Torstenson-Krigen virkede stimulerende paa Borgervæbningen i forskel-

⁴) K. B. 19/4 1593 og 2/8 1598. ⁵) Hoffmeyer I, S. 419. ⁶) Hul i Papiret. ⁷) Mønstringsruller, R. A. ⁸) K. B. 26/11 1633. ⁹) K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær. I, 1909, S. 39 f. ¹⁰) Anf. Værk, S. 101. ¹¹) Hoffmeyer I, S. 403 f.

lige Byer¹²⁾, men i Aarhus havde man i de daarlige Tider, som nu fulgte, ikke Raad til at ofte noget paa den Konto.

Under en følgende Krig med Sverige blev der — den 6. August 1675 — udstedt nye Bestemmelser for Byernes Væbninger. Aarhus var som aaben Søkkøbstad ret truet, og man lod her udskrive en særlig Skat, for hvilken der byggedes en Skanse og en »Corps de Garde« (d. v. s. en Vagtbygning med Plads til en mindre Styrke). »Kordegarden« blev i 1677 flyttet til det store Torv, hvor den fik Vinduer paa Bagsiden ud til Kirkegaarden. Foran den opstilledes Træhest og Skilderhus¹³⁾.

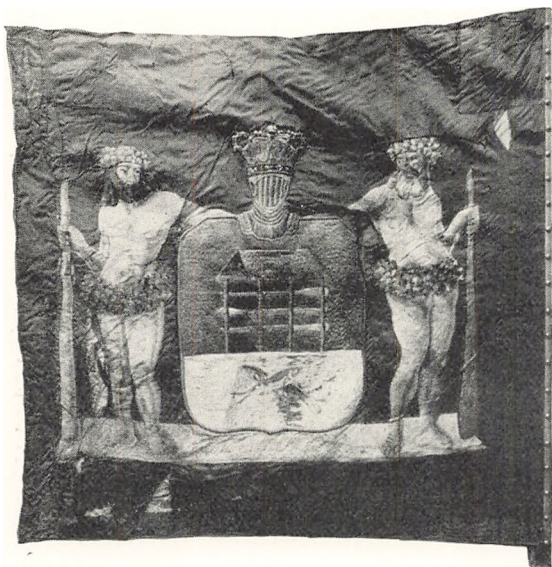
Den 23. Maj 1676 autoriserede Stiftamtmand Erik Rosenkrantz en Protokol for Aarhus Borgervæbning. Det var Meningen i den at indføre de retlige Afgørelser, Forhør o. l., som maatte indtræffe ved Korpset, men Indholdet kom kun i ringe Grad til at svare til Hensigten¹⁴⁾.

Svenskerne truer paany By og Havn under den store nordiske Krig. I 1710 udfærdiges nye Regler for Borgervæbningen. De findes i ovennævnte Protokol, men handler næsten udelukkende om Borgernes Vagttjeneste og vil derfor blive omtalt senere.

I September 1709 indsender Magistraten Ansøgning om Laan af ti Kanoner, »saasom Byen i de forrige Fejder mellem Danmark og Sverige altid har været udsat for Anfald af smaa og »lumpne« Fartøjer«¹⁵⁾. Først efter et Aars Forløb og efter megen Besvær falder der Resolution i Sagen, og Kongens Smakke »Der Friede« bringer 12 Kanoner til Aarhus, hvor der nedsættes en Kommission paa fire Medlemmer til at sørge for Skytsets Anbringelse. Det blev af en eller anden Grund ikke anbragt ved Mindet, men paa den sydlige Del af Olai Kirkegaard. I 1720 skulde Kanonerne tilbageleveres til Kongen, men der manglede da 60 af de udleverede 1000 Kugler, 15 Jernluntestikker og forskelligt andet. Det hele takseredes til 13 Rigsdaler, som Magistraten kviede sig ved at betale; paa en Ansøgning om Fritagelse fik man dog allernaadigst Afslag; til Trods for, at man havde forsikret, at de manglende Kugler var brugt mod en svensk Kaper, som i 1712 viste sig paa Bugten »og samme Tid skammeliggen udplyndrede to af denne Byes Skibe«¹⁶⁾.

De følgende Par Menneskealdre førte Borgervæbningen en stille Tilværelse. Borgerne var navnlig i Fredstider meget kede af den borgerlige Tynge, som Deltagelse i Vagt og Væbning var. I 1748 forsøgte man med Borgmester Peder Laasbye som Stadsmajor at genoplive Disciplinen ved at gentage, med enkelte Tilføjelser, Artiklerne fra 1710. Da ikke alle tog det alvorligt, blev der afholdt »Krigsret«, og der blev givet nogle milde Bøder til en Række

¹²⁾ Se f. Eks. O. Smith i: Aarbog for Københavns Amt 1922, S. 148 f. ¹³⁾ Hoffmeyer II, S. 76. ¹⁴⁾ Protokollen, der i sin Tid har tilhørt Byarkivet, er fornylig fremdraget i »Den gamle By«s Samlinger, hvortil den er kommet fra Aarhus Museum. Den har været kendt af Hoffmeyer (se Bd. II, S. 47), og er gjort til Genstand for Omtale af H. Søgaard i Jyske Samlinger, 5. Rk. 4. Bd. 1938, S. 277—89. ¹⁵⁾ Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus, 1837, S. 95. ¹⁶⁾ Hoffmeyer II, S. 172 f.

Fane af Silke med Reliefbroderi i Sølvtraad paa blaa Bund fra Aarhus Borgervæbnings østre Kompagni. Dugen 82,5 × 82,5 cm.

Den gamle By.

dog med en mindre Bøde, da det fandtes godtgjort, at Forseelsen var sket i ungdommelig Ubesindighed. — I 1761—62 kommer Danmark i en meget farlig Situation, idet et russisk Angreb paa Hertugdømmerne synes uundgaaeligt. En efter Datidens Forhold meget stor Hærstyrke koncentrerer ved Sydgrænsen, og ogsaa i Købstæderne maa man forberede sig paa Krig. Der bliver her optaget Fortegnelser over, hvor mange Borgere i hver By, der kan »comparere« til Hest og hvor mange til Fods. Det blev ialt en 7000 Mand, men — siges der mismodigt — »det meste Borgerskab er maadelig under Gevær til Fods og mange ej stort bevendt til Hest«¹⁷⁾. Nu blev Krigen paa Grund af Mordet paa Zar Peter III

Folk, der ikke var mødt til Mønstringerne. En Episode fra samme Aar viser, hvor svært det var at faa Folk til at indstille sig paa, at Borger-Officererne, naar de trak i Uniform, pludselig blev Væsener af højere Rang, som man ikke kunde tiltale og behandle paa samme Maade, som man kunde til daglig, naar de blot var jævne Haandværkere og handlende. Det drejede sig om en Guldsmedesvend Anders Jensen Budsted, som d. 24. April havde angrebet Guldsmed Chr. Wissing med grove Skældsord, da Wissing skulde ledsage Delinkventen Ane Nielsdatter til Retterstedet udenfor Byen. I Retten slap Svenden

Reversen af samme Fanedug.

¹⁷⁾ Rockstroh: Anf. Værk, III, S. 191.

ikke til noget, men i de kommende Aartier spores blandt den almindelige Befolkning en voksende Interesse for Landets militære Forhold.

I Aarhus ytrer den sig blandt andet ved, at man gaar i Gang med at genoplive den slumrende Borgervæbning. — Magistraten udarbejder i Sommeren 1784 en ret storstilet Plan for et virkeligt borgerligt-militært Korps. I Indstillingen til Stiftamtmanden siges der, at Byens Borgerskab fra gammel Tid har været inddelt i tvende Kompagnier, men siden 1762¹⁶⁾ har der ikke været Eksercits, og de fleste Officerer er døde. Hverken Stiftamtmand Gülden-crone, Københavns Magistrat eller Danske Kancelli har noget at indvende mod de foreslaaede Artikler, som faar kongelig Konfirmation den 26. November 1784. — Ved hvert af de to Kompagnier, det østre og det vestre, skal findes en Kaptajn, to Løjtnanter, en Fændrik, ni Underofficerer og en Tambour. Officerernes Uniform skal være rød Kjole med Krave og Underfoer af anden Farve. Vesten skal være af blaåt og gult Silke ved henholdsvis østre og vestre Kompagni. Kompagnierne samles to Gange aarligt til Øvelser, der dog kun varer en halv Dag. Borgerne skal efterkomme Befalingsmændenes Ordre uden »Knur, Gluffer eller Gloser«, mens til Gengæld Befalingsmændene ikke maa begegne nogen Borger med Skældsord eller Grovhed hverken i Ord eller Gerning. Væbningen skal naturligvis træde i Funktion, hvis Fjender truer Byen, men ogsaa hvis der skulde opkomme Ildebrand — hvad Gud naadelig afvende — Optøjer ell. lign.

De to omtalte Kompagnier borgerligt Militær var imidlertid ikke nok for de gode Aarhusborgere, eller maaske deres Sammensætning var for blandet for den mere eksklusive Del af Borgerskabet. I hvert Fald blev der i 1787 oprettet et Elite-Korps til Hest. Det var Stiftamtmanden, Høegh-Guldberg, som var Sjælen i Foretagendet, og den ydre Anledning var efter Sigende

Fane af gult Silke, kantet med Fryndser, fra Aarhus Borgervæbning. Paa Fanens anden Side findes det »jydske« Vaaben: Løven over 9 Hjerter. I nederste Hjørne broderet: Kronprintsen Helliget og Aarhus Skiænket af Lucie E. Høegh Guldberg.

Den gamle By.

¹⁶⁾ Det Aar, Garnisonen vendte tilbage fra Holsten.

Kronprins Frederiks første Besøg i Aarhus i Juni 1787¹⁹). Det ridende Korps rekruteredes blandt Byens mest velhavende unge Købmænd o. lign., og foruden Chefen og et Par Befalingsmænd kunde kun 25 Individer optages. Uniformen var statelig: mørkrød Kjole med paille-gult Underfoer, gul Vest og Bukser i samme Farve. Ved den lange Sabel hang Felttegnet i Sølv. Korpsets smukke, hvide Silkefane, der var en Gave fra Gehejmekonferensraadinde, Baronesse de Güldenchrone til Vilhelmsborg, bar paa den ene Side det danske, paa den anden det norske Vaaben indvirket med Guld- og Sølvtraad.

Korpsets fornemste Opgave var at paradere og repræsentere ved festlige Lejligheder, først og fremmest ved Besøg af kongelige Højheder. Det var jo imidlertid ret sjældent, saadanne fandt Sted, og da det tilmed var en dyr Fornøjelse at være med i Korpset, ebbede Interessen ud i Løbet af nogle Aar. Formelt blev det først ophævet i 1831, men da havde Korpset i flere Aar kun eksisteret paa Papiret²⁰). Dets første Chef var C. Risom, dets sidste den ejendommelige Krigsraad Jørgen Deigaard, som i en Aarrække omkring 1820 drev Sagførervirksomhed i Aarhus og en Overgang var Birkedommer i Marselisborg Birk, Borgmester og Byfoged. Hans Skæbne var iøvrigt krank. Efter at have forladt Aarhus — »denne venskabsfulde Stad« — drog han til København, hvor han i halvtredje Aar sled »dagligen og uforsagt de Stores Trapper« for at opnaa et Embede. Senere blev Deigaard Prokurator i Viborg, men forfulgt af økonomiske Sorger flyttede han til Randers, hvor han endog en Tid maatte søge Ophold paa Randers Hospital. Han døde 1860. Deigaard blev i 1818 af Stiftamtmand Güldenchrone beskikket til Ritmester og Chef for det ridende Korps. At Formaliteterne ved en saadan Lejlighed blev holdt i Ære viser det imponante Udnævnelsesbrev, Krigsraaden lod optrykke i sine Erindringer, der udgaves i 1847 som Anhang til en Samling mere velmente end vellykkede Lejlighedsdigte²¹). I fem Aar var Deigaard Chef for Korpset, og i den Tid havde han kun een Gang Lejlighed til at vise sig for de kongelige, nemlig i Januar 1819, da Prins Frederik Ferdinand i Spidsen for det fra Frankrig hjemvendende Dragonregiment holdt sit Indtog i Byen.

Det sidste og mest begivenhedsrige Afsnit i den aarhusianske Borgervæbnings Historie falder i det 19. Aarhundrede. Inden dette skildres, skal dog fortælles lidt om Borgernes Pligt til at gøre Vagttjeneste o. lign.

Nutidsmennesker gør sig næppe noget Begreb om den Natterædsel og Mørkeangst, der sad svundne Aarhundreders Mennesker i Blodet. »Natten, som er given Menniken til Hvile, vendes dem til Uro for Natrædsel«, staar der i en middelalderlig Tekst²²). Belysning af Gader er jo en forholdsvis ny Foreteelse. 1681 indfører Ole Rømer den første Gadebelysning i Hovedsta-

¹⁹) Hertel II, S. 377. ²⁰) Stiftamtets Resolution ¹⁶/₁₁, 1831. Gentaget af Kancelliet ¹⁷/₃, 1832. ²¹) J. Deigaard: Blandede Digte eller nogle ældre og yngre Forsøg i Poesien. Randers 1847. ²²) Susos Gudelig Vidsoms Bog (C. J. Brandt: Dansk Klosterlæsning. I, 1865, S. 69). Se iøvrigt H. Matthiessen: Natten. Studier i gammelt Byliv. 1914.

den, og 1750 ophænges i Aarhus to Tranlamper paa Raadhuset som det første Tilløb til Gadelys her²³). Først omkring 1820 bliver der Tale om en nogenlunde effektiv Belysning²⁴).

Alle de Farer, som truede det gamle Bysamfund, fik mangedoblet Styrke i de lange Nætter, og fra ældgammel Tid arrangerede man Vagt i Gaderne for »Mord, Manddrab, Tyveri og slig anden Ulyst, Synd og Last dermed at hindre og afvende og skadelig Ild at vogte og forekomme«²⁵). Efter Tur maatte Borgerne møde til natlig Vagttjeneste, og oprindeligt var det bestemt, at en Magistratsperson skulde fungere som Vagtmester. Han skulde føre Lister over de vagtpligtige, udstede Tilsigelser o. lign. Desuden skulde han inspicere ved Midnatstide, og hændte det, at han da mødte nogen, »som gaar om Natten efter 9 er slagen, uden Lygte og Lys og gør Bulder og Bangen«, skal han sætte dem i Halsjern til næste Morgen²⁶). De Borgere, hvis Tur det var at gaa Vagt, skulde i Ribe møde ved Raadhuset i behørig Udstaffering, naar Vagtklokken Kl. 9 lod sine sprøde Toner lyde, for at »oplæses og examineres, om de ere saa dygtige og munderede, at de for lovlige Vagt kan passere«²⁷). Vagtklokken i Aarhus hang i Borgporten, indtil denne nedreves i 1683, og flyttedes da til Domkirken.

I den gamle Borgervæbningsprotokol fra 1676 findes det ovennævnte Reglement for Vagttjenesten fra 1710. Det indeholder som første Post et Paabud til alle Borgere og Indbyggere, der er pligtige at gøre Vagt, om at holde deres tilforordnede Officerer »udi tilbørlig Respect og Ære«. Enhver, der tilsiges til Vagt, skal møde personligt med fuldt brugeligt Over- og Undergevær og med 6 Patroner og Kugler. Det tillades kun Enker, svagelige og bortrejste at stille en Lejesvend for sig. Hvo der indfinder sig drukken paa Vagten eller drikker sig drukken under Vagten, bøder fire Mark eller højere, hedder det i Post 6. Vagtposterne skulde straks efter Afløsningen forføje sig til Hovedvagten og dér tilkendegive, »hvad som paa sin Post kunde være passeret, saasom Skibe og Boeders Ankomst, som de udi Sigt kunde have eller om — Gud naadelig forbyde — nogen Ulykke ved Ildebrand skulle sig nogen Sted tilsiuene saavel som anden skadelig Tilfælde, som kunne fornemmes . . .«. Og videre hedder det i Post 13, at Officererne og Korporalen grangiveligt skal »beholde« det givne Løsnings-Ord og ikke give til andre end til de Officerer, til hvem Vagten er betroet. I Hovedvagten skal der hver Nat opholde sig en af Trommeslagerne med samt sin Tromme, og han maa ikke begive sig derfra, før Vagten hæves, »og det ædru og skickelig under tilbørlig Straf«.

Ufarlig var Vagttjenesten ingenlunde. Det er der flere Eksempler paa. I den gamle Borgerskabsbog staar der saaledes en lille Bemærkning om

²³) Hoffmeyer II, S. 61. ²⁴) Dette Værk II, S. 287. H. Sejerholt i Aa. St. A. 1929, S. 81. ²⁵) Københavns Diplomatarium I, S. 482. ²⁶) M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse. 1900, S. 130. ²⁷) J. Kinch: Ribe Bys Historie II, 1884, S. 645 f og: Norske Magasin, II, 1868, S. 300.

Bertel Skerp, der i 1552 fik gratis Borgerskab, »for hand bliff huggen udi byens tiennesthe och wagt aff enn Landtzknegtthe«²⁸⁾. En Oplysning, der lader os ane et natligt blodigt Sammenstød mellem Nattevagten og en indkvarteret Soldat.

De mest velhavende Borgere har sikkert købt sig fri ved at stille en anden for sig, og der udvikler sig snart en almindelig Afløsning af Pligten. Byen havde jo de »kommunale« Tjenere — Politibetjente — som mest gjorde Tjeneste om Dagen, og det var da kun naturligt, at ogsaa Ordenens Opretholdelse om Natten blev et kommunalt Anliggende, idet der oprettedes et fast Vægterkorps, som vedblev at bestaa i et Par Aarhundreder. Om dets Historie vil der blive fortalt andetsteds. Iøvrigt blev Aarhus jo allerede tidligt Garnisonsby, og dermed fulgte det militære Vagtpost-System, der til en vis Grad overflødiggjorde Byvagten. Men naar Garnisonen i Krigs- eller Fredstid var borte fra Byen, maatte Borgerne overtage Vagten, ligesom Borgervæbningen maatte fungere som Ordenspoliti f. Eks. ved de store Markeder.

Med de krigerske Begivenheder i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede som Baggrund indledes den sidste og mest kendte Epoke i Borgervæbningernes Historie²⁹⁾.

Ved Aarhundredets Begyndelse træffes Forberedelser til almindeligt Landeforsvar, og allerede den 27. Februar 1801 udstedes Regler for Organisationen af de borgerlige Korps, og de følgende Aar udbygges Lovgivningen. — I hver Købstad skal det borgerlige Korps bestaa af to Afdelinger; den ene omfatter alle vaabenduelige Borgere; den anden alle vaabenduelige, der opholder sig i Byen, men ikke er i Besiddelse af Borgerskab. Mens den første Afdeling stadig skal øve sig i Vaabenbrug og lignende, skal den anden kun mobiliseres i yderste Nødstilfælde. Første Afdeling skal vedligeholde god Skik og Orden i Byen, mens anden Afdeling først og fremmest skal afværge fjendtlig Vold og Magt. Udgifterne til Væbningen paalignes alle uden Undtagelse, og de, som af en eller anden Grund bliver fritaget for personlig Tjeneste, beskattes forholdsvis mere. I Aarhus, hvor man jo havde en organiseret Borgervæbning, var Sagen let at gennemføre. Men man lod sig ikke nøje med den. Man skred til Oprettelsen af frivillige Jæger- og Artillerikorps. Allerede før Slaget paa Reden er der over 60 Jægere under Eksercits³⁰⁾, og ogsaa et Artillerikorps har man Mandskab til. — Til Starten af alle disse Foranstaltninger medgik mange Penge, og man maatte optage et Laan paa 4000 Rdl.³¹⁾.

Første Afdeling — Borger-Infanteriet — anskaffede sig selv Geværer og blev godt udrustet og uddannet. Det forblev i to Kompagnier, det østre og

²⁸⁾ Hbz. I, S. 248. ²⁹⁾ Kilderne til det følgende er, hvor ikke andet er nævnt, hovedsagelig Borgervæbningens Arkiv. Aa. B. A. ³⁰⁾ Aa. St. 4/4 1801. ³¹⁾ G. Begtrup: Agerdyrknings Tilstand. V, 1808, S. 561.

Aarhus Borgervæbning.

Jægerkorps.

Artilleri.

Infanteri.

Borgervæbningsuniformer.

det vestre, men deres Medlemmer boede iøvrigt, meget upraktisk, spredt mellem hinanden i Byen. I 1803 havde man 166 Mand under Vaaben. Uniformen, der ofte undergik Smaaændringer, saa i 1811 saaledes ud: Rød Kjole med grøn Krave og Opslag og gule Knapper. Underklæderne var for østre Kompagnis Vedkommende blaa, for vestres gule. Samme Aar nævnes følgende Officerer: Thøger Kiersgaard, Peter Houberg, Jens Mogensen Arp, Niels Kiildsen, Peter Larsen Schmidt, Anders Hoffmann, Nathan Koppel og Hoffgaard-Dentler³²⁾. Stor Glæde blev der sikkert i Korpset, da en kgl. Resolution³³⁾ bemyndiger Kancelliet til at tillade Befalingsmændene i de borgerlige Korps at bære hvid Fjer med rød Top i Hatten.

Anden Afdeling, der jo havde Karakter af en Reserveafdeling, blev først rekonstrueret i Begyndelsen af 1804. Dens Medlemmer bar i 1811 en Uniform bestaaende af blaa Kjole og Pantalons med hvid Vest. Kaptajnen er samme Aar Hans Bech³⁴⁾. Næste Aar rykker Redaktør og Bogtrykker Elmquist ind i Afdelingen, og 1816 bliver han dens Kaptajn. Afdelingen nedlægges iøvrigt i Begyndelsen af Tyverne.

Jægerkorpset havde i 1803 62 Medlemmer, mest unge Handelsbetjente o. l. Uniformen var naturligvis grøn. I 1807 nævnes som Chef en Infanterimajor Gersdorff³⁵⁾, men i 1809 blev den populære »engleagtig udseende« Stadsmusikant Peder Albrecht Chef, en Post han varetog i en Menneskealder.

Artillerikorpset havde 1803 72 menige Medlemmer, de fleste var jævne Haandværkere, Daglejere o. l. Medlemmerne havde i Lighed med Korpset i København faaet de saakaldte Frimesterrettigheder³⁶⁾, d. v. s. Retten til uden Borgerskab at ernære sig som Mester uden Brug af fremmed Medhjælp, et Privilegium der dog ophævedes ved Reskript af 30. Maj 1823.

Artilleristerne fik Byens Søbatterier bragt i brugbar Stand. Mindebatteriet var det vigtigste, men Forsvarsværkerne ved St. Olai og Middelgades Port kunde vel nok gøre Nytte i Farens Stund. Det siges da ogsaa, at Batterierne en enkelt Gang skal have jaget en engelsk Kaper paa Flugt. Som øverste Chef for hele Væbningen fungerede Stadshauptmanden. Det var en stor Stilling, der gav sin Indehaver Rang med »virkelige« Kaptajner og Tilladelse til at bære Armeens Felttegn. En Aarrække var Borgmester Niels Hviid Stadshauptmand, og som Adjutant og Eksercermester har han Peter Chr. Arentz.

Til alle Borgeres Glæde havde Væbningen ogsaa sit Orkester. Der findes fra 1833 en Liste over dets Besætning, hvoraf det ses, at det havde 5 Clarinetter, 2 Flauto Piccolo, 4 Fagotter, Obo, Trompet, 2 Corno, Basun, Waldhorn, Trommer, Triangler m. m. Et ganske flot Ensemble, der forstaaeligt nok faar en datidig Aarhus-Journalist i Stemning, saa han i en Nytaarsbetragtning skriver, at »saare højtidelige løde Tonerne, hvormed Borgervæb-

³²⁾ Kierulf: Militair Calendar III, 1811. ³³⁾ Resolution ¹⁶/₁₂ 1803. ³⁴⁾ Kierulf: Anf. Værk. ³⁵⁾ Aa. St. ³¹/₁₀ 1807. ³⁶⁾ Reskript ⁶/₈ 1802.

ningens Musikkorps herstæds i den stille Nytaarsnat som Midnatsklokken slog det 12. Slag, hilste paa engang det svindende og det kommende, det gamle og det nye Aar³⁷⁾. Orkestret spillede iøvrigt ved mange andre Lejligheder, offentlige saavel som private, og ved Nytaarstide foretog Medlemmer af det Ture rundt i Oplandet for at »tromme Nytaar ind«.

Til Bestridelse af Udgifterne ved Væbningens Opretholdelse var der ifølge Plakat af 11. Maj 1804 oprettet saakaldte Borgervæbningsfond. Nogle bevarede Ligninger over Udgifterne viser for Aarene 1820—22 tilsammen 190 Rdl., for 1823 202, for 1824 228 og for 1825 kun 26 Rdl. En særlig Komité med bl. a. Borgmester Fleischer og Agent Meulengracht som Medlemmer foretager Paaligning og Opkrævning af Beløbene. Paaligningen foretages med Halvdelen paa Grundtaksten og Resten paa Formue og Næring. Ingen slipper fri, end ikke de »privilegerede«. De ret store Udgifter i 1824 stod i Forbindelse med Kongens Besøg i Byen det Aar. Hele det brogede Sceneri, der da udspillede, er beskrevet andetsteds³⁸⁾. Alle de borgerlige Korps — endog det ridende Korps — paraderede, og Artilleristerne saluterede. Denne Salut fik et kedeligt Efterspil i Form af en Regning, som Artilleriets Chef Marcus Bech tre Aar senere sender Magistraten, for Udgifterne ved Saluten — 79 Rdl. Nu er den loyale Begejstring noget kølnet. Man bebrejder Artilleriet den megen Skydning og reducerer Regningen til 29 Rdl. Desuden maa man af med 8 Rdl. til Apoteker Reddelien for Medicin til to Artillerister, som kom til Skade ved Salutingen. Saa helt fortrolig med Kanonerne har man ikke været.

Interessen for det borgerlige Militær er i det hele taget i aftagende; Krige var der ikke længere nogen af, og de daarlige Tider tillod ingen Luksustilbøjeligheder. Et stærkt Prestigetab led Korpsene sikkert, da Byen fik »rigtig« Militær i 1819, idet Prins Frederik Ferdinands Dragoner blev garnisoneret i Staden.

De mødepligtige kom ikke altid til de fastsatte Øvelser, og en Mester — Farver Anders Jahnsen — tilstod uden Blusel, at hans Svend mødte ikke til Øvelserne, »saa kunde Capitainen gjøre, hvad han lystede«. Det lystede Kaptejnen — Peder Albrecht — at faa Farveren idømt en Bøde paa 4 Mark Sølv. Den borgerlige Krigsret havde mange andre lignende Tilfælde til Behandling. Alle de mere betydende Borgere ignorerede aabenlyst deres borgerlige Værnepligt, og ikke engang den forfængelige Stræben efter at blive Officer mærker man noget til.

En Række af de mindre fremtrædende Borgermænd saa med Forargelse — og vel ogsaa med Misundelse — paa disse Tilstande. I 1830 indsender 14 af dem, bl. a. A. Røgind, J. H. Florian og I. Birnbaum, en Klage. De opstiller en Række Punkter og spørger, hvordan det gaar til, at nogle Borgere bestandig fritages for Øvelser o. l., og om en Lægeattest er tilstrækkelig Fri-

³⁷⁾ Aa. St. 2/1 1821. ³⁸⁾ H. Sejerholt i Aa. St. A. 1929, S. 95 ff.

tagelsesgrund, naar det kan bevises, at »den med Doktor-Attest forsynede Person kan køre, ride, danse, gaa paa Jagt og deltage i flere saadanne Legemsanstrengelser«. Som Forholdene nu er, kan den Del af Borgerskabet, der gør sin Pligt, let faa Præg af at være underordnet den anden Del og i det hele taget blive anset for anden Klasses Borgere. Klagerne vedlægger en Fortegnelse over de Borgere, man mener forsømmer deres Værnepligt, og det synes virkelig at være Blomsten af Borgerskabet. Vi møder Folk som Agent Meulengracht, Konsul Herskind, Optiker Dahme, Kontorist Lewerkhuisen, Dyrlæge Koppel, P. Raae, L. A. Jahnsen, Gæstgiver Schuchani o. m. a. Stadshauptmanden bestemmer sammen med Magistraten, at der skal afholdes en ekstraordinær Session, hvor de »anklagede« maa møde og afgive Forklaring. Det strømmer nu ind med Lægeattester, Doctores i Aarhus, fra Randers, ja, helt fra Tønder attesterer, at deres Patienter ingenlunde kan taale de Strabadser, der følger med den borgerlig-militære Tjeneste. Foruden de ca. halvthundrede Attester indkommer en lang Række Undskyldninger af forskellig Art. En Del paastaar sig fritaget, fordi de har staaet i det ridende Korps, som endnu ikke er formelt ophævet. Købmand I. C. Tarliong mener heller ikke, at Ophævelse bør ske, for hvis Dragonerne igen flytter fra Byen, vil denne let kunne faa Brug for et ridende Korps. Meget karakteristisk slutter han sit Brev saaledes: »at jeg nu skal træde tilbage og excersere til fods og saaledes have været til Bedste for mine andre Medborgere, finder jeg krænkende og mod al borgerlig Ret og Billighed«. Typograf Hallager lader sin Principal, Bogtrykker og Redaktør Elmquist, skrive for sig, at hvis hans eneste Trykker udtages til Tjeneste, »vil det let kunne hænde, at Avisen hverken kan komme bort med Posterne eller udkomme førend en Dags Tid efter«. Det tør Sessionen naturligt nok ikke have paa Samvittigheden, og Hallager slipper.

Iøvrigt blev hele Materialet overgivet Stiftamtmanden, som maa ty til Kancelliet for at faa Rede paa en Del Tvivlstilfælde. Af Kancelliets Resolution³⁹⁾ fremgaar det, at man betragter det ridende Korps for ophævet, og dets nuværende og tidligere Medlemmer fritages for anden borgerlig-militær Tjeneste. Typografer og Timelærere kan i Almindelighed ikke fritages, mens Læger, Jurister og Teologer skal være fri. Om Lægeattesterne hedder det, at kun de, der møder med Attest for at være aldeles uduelig til borgerlig-militær Tjeneste, bør fritages. I andre Tilfælde skal Amtet træffe Afgørelse om fuldstændig eller midlertidig Fritagelse.

Magistraten ønskede endvidere en Indskrækning i Jæger- og Artillerikorpssets »Frivillighed«, men Kancelliet vil aldeles ikke gaa med til dette Forslag, og de gældende Regler bibeholdes⁴⁰⁾.

I Slutningen af 1832 maa Major Bech paa Grund af Sygdom opgive Embedet som Stadshauptmand. Han efterfølges af Thomas v. Severin, der var

³⁹⁾ 17/3 1832. ⁴⁰⁾ Kancelliskrivelse af 11/10 1831.

født 1777 og havde været Fændrik og Stabskaptajn i Hæren, hvorfra han afgik 1816. I 1836 udnævntes han til Major. Han gik til sit nye Hverv med megen Interesse og tog snart fat paa at rydde op i den herskende Slendrian. I Julen 1833 udarbejdede han en stor Rekonstruktionsplan for hele Borgervæbningen og afsendte den til Magistraten kort efter Nytaar. v. Severin udtaler sin Utilfredshed med de magre Resultater, den omtalte ekstraordinære Session i 1830 opnaaede, og mener, ligesom Klagerne fra dengang, at det er ubehageligt og krænkende for de Borgere, som villigt udfører deres Pligt og møder til baade Øvelser, Paradering og Vagt, at se deres ligepligtige blandt Tilskuerne eller se dem deltage i Dans, Rideture o. lign. Han finder det paafaldende, at næsten alle Købmænd og formuende Borgere har indleveret Lægeattest eller er indtraadt i det langt mindre krævende Brandkorps, og han mener, at den herskende Ulyst mod den borgerlig-militære Tjeneste alene skyldes, at Borgervæbningen i længere Tid er blevet gjort latterlig og anses for unyttig og uhensigtsmæssig. Stadshauptmanden gaar Listen over de med Lægeattest forsynede igennem, og kommer til det Resultat, at langt de fleste vil kunne taale de minimale Anstrengelser, der kræves i Tjenesten. Han giver hver Person en lille »Karakteristik«, til Tider ret spydig. Om Brændevinsbrænder Søren Thomsen hedder det, at han er kendt som en stærk og virksom Mand, der fra tidlig Morgen til sildig Aften passer sine Sysler som Agerdyrker, Brygger, Brændevinsbrænder og Værtshusholder. Han kan stille for sig, saafremt Vagttjeneste bliver krævet, og et Par Timers Vaabenøvelse kan umuligt skade; og en Paradering for Hans Majestæt Kongen kan endnu mindre kaldes en Anstrengelse, »thi selv den usleste Krybbe nærmer sig Stedet for at hilse den høitelskede Landets Fader eller de høitelskede fyrstelige Personer«. Ogsaa Købmand Lemmich kan meget vel ansættes i Borgerkorpset, selv om han er platfodet, og Barber Søren Woldbye, »som fra tidlig Morgenstund gaar Byen rundt for at barbære«, bør lide samme Skæbne. Alle finder »Naade« for Stadshauptmandens Øjne og anbefales til snarlig Ansættelse. Hvad Officerer angaar, saa mener han, at man ikke bør rette sig efter den Modvilje, der er mod at lade sig vælge her til. Han opstiller 15 Emner, mest velstaaende Købmænd, og foreslaar, at man paa en Borgerforsamling »tvinger dem til at gaa frivilligt ind i Officerskorpset«.

v. Severin foreslaar Infanteriets Uniform ændret saaledes: Kraprød Klædes-Trøje i Jægerfaçon, fortil knappet med gule Knapper; hvide Sejldugsbukser og Støvler. Chacoter med grønne og gule Snore, hvide Fjer med mørkegrøn Top for østre Kompagni, lysegul for vestre. Allerede i 1834 foreligger Reskript angaaende Uniformens Ændring. Kancelliet forordner mørkeblaa Kjole med højrød Krave og Opslag, men iøvrigt omtrent som foreslaaet af Hauptmanden.

En til Slut i Rekonstruktionsplanen foretaget Opgørelse over Væbnin-

gens Mandskab viser, at der ved alle Korps findes ialt 317 Menige og Underofficerer. Men Sessionsrullerne viser, at der i Byen findes henved 1500 Mand mellem 20 og 50 Aar, og selv om 3—400 Mand heraf tjener ved Brandkorpset, saa vil Borgervæbningens Mandskab dog uden Vanskelighed kunne bringes op paa en antagelig Styrke, naar blot ikke urimelige Fritagelser finder Sted.

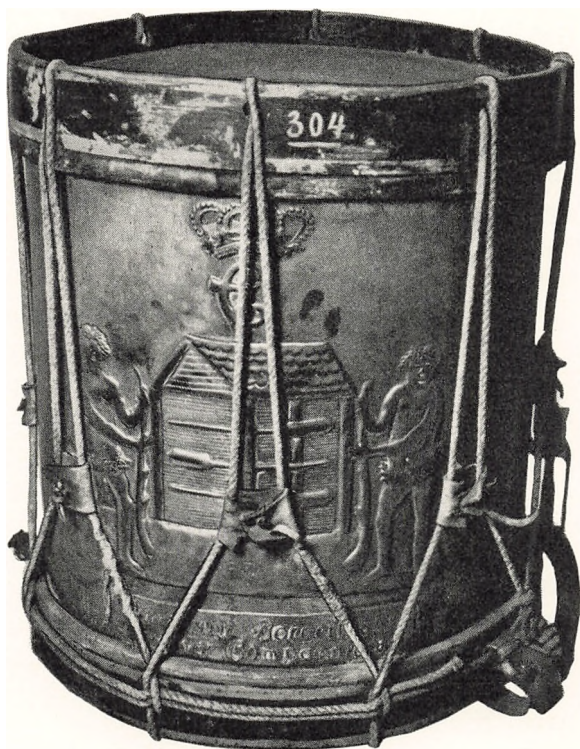
Stadshauptmanden var hurtigt efter sin Tiltræden blevet klar over, at det stod daarligt til med Borgervæbningens Armaturager. Han lader udarbejde en »Specification« over de Vaaben, han har faaet overdraget, og det viser sig, at der mangler bl. a. 63 Geværer, 132 Bajonetskeder, 120 Sabler, 65 Patrontasker og 146 Bandolerer. Der bliver senere nedsat en Kommission, hvori bl. a. Hans Raae, Rasmus Schandorff, Chr. Bang og H. Ree faar Sæde, til at undersøge hele »Armaturaffæren«. De gaar grundigt til Værks og lader foretage Undersøgelser i Stiftsarkivet, hvorved det kommer for en Dag, at endnu mere Armatur end først antaget er forsvundet i Aarenes Løb, saaledes omtrent 200 Geværer.

En stor Del af Skylden herfor kunde uden Tvivl — og blev det ogsaa — lægges paa den afgaaede Chef, Major Hans Bech. Han laa imidlertid døds-syg i sit Hjem og maatte lade sin Kone og Søn besvare de Skrivelser, der sendtes til ham. Han kan iøvrigt intet huske om Sagen og beder hurtigt om at maatte blive fri for »videre Vederværdigheder de omhandlede gamle for-rustedede og for største Delen af Ælde og lovlig Brug ubrugbare Vaaben angaaende!« Hans Bøn efterkommes dog ikke. Kommissionen fortsætter sit Arbejde, og gør endvidere Magistraten opmærksom paa, at det er et udbredt »Sagn« i Byen, at Major Bech har modtaget frivillige Bidrag til Musikkorpset fra flere Indvaanere, uden at der foreligger Regnskab, og Majoren har til og med beholdt Korpsets Instrumenter, Noder, Uniformer o. lign. med den Motivering, at det alt var bekostet af hans egen Lomme. Endvidere dokumenteres det, at Bech har modtaget en Række Bøder, og et Beløb fra »Polyhymnia«, stammende fra en Fest, man gav der til Fordel for Borgervæbningsfonden, uden at nogen senere har set Regnskab for Pengene. Major Bech tilbyder at afstaa Musikens Uniformer og Instrumenter til Byen for den »saare billige Betaling af 100 Specier eller 200 Rbd. Sølv«. Tilbudet bliver naturligt nok ikke modtaget; i Stedet udfærdiger man et Forslag til et Forlig, hvorefter Majoren betaler Byen Erstatning for 20 Geværer, 76 Bajonetskeder og en Del andet, og desuden tilbageleverer han »Janitcharmusiken«. Samtidig med, at det paapeges, at Bech har udvist Forsømmelighed overfor Byens Armatursorter, idet han for Eksempel var den eneste, som havde Nøgle til Armaturkammeret paa Raadhuset, understreges det dog, at han paa mange Maader har været Borgervæbningen en god Mand, og de Penge, der synes forsvundne, er ikke anvendt til egen Fordel, men til Musikkorps o. lign. Endelig gør v. Severin opmærksom paa, at Byen mistede

en Del Vaaben, da den af Aarhus udrustede Kaper »Willemoes« blev taget af Englænderne⁴¹⁾.

Kort Tid efter, at disse Forligsforslag er blevet forelagt Major Bech, dør han imidlertid⁴²⁾, og hans Enke synes ikke tilbøjelig til at gaa ind paa noget Forlig, hvorfor Magistraten overdrager Prokurator Ingerslev at føre Sagen til Ende. Han stiller sig paa Enkens Side og foreslaar, at Byen lader sig nøje med at faa Musikinstrumenterne udleveret⁴³⁾, men dettekan hverken Borgmester Fleischer eller Stiftamtmanden tiltræde, og langt om længe — i Februar 1835 — bliver alle Parter enige om et Kompromis, hvorefter Majorinden betaler 150 Rdl. Sølv og udleverer Instrumenter, Musikalier o. l.

For at forebygge Genta-gelse af Armaturaffæren, udarbejder Stadshauptmand v. Severin et Reglement for Byens Armaturvæsen, og det lykkes ham i det hele taget at faa Korpsene bragt i god Stand igen. Da Kongen 1834 besøger Byen, kan han med god Samvittighed præsentere dem for Hans Majestæt, der da ogsaa udtaler sin Tilfreds-

*Borgervæbningens Tromme.
Den gamle By.*

hed, navnlig roser han Artilleristerne, hvis Chef var den »gjæve Marcus« — Marcus G. Bech — som forresten ikke selv altid var lige tilfreds med sine Folk. I 1833 udtaler han forgæves Ønsket om at komme af med Peter Hansen Mumme og Jacob Nielsen, som begge »for det meste skal være beskjænkede, naar de møde paa Batteriet«. Om Anders Sinding hedder det, at han stedse er smudsig paaklædt, og Hans Olsen og Peder Nielsen Yderup kan ikke ret fatte Eksercitsen. Et Par Aar senere gæster Kongen igen Byen, og Mønstring af Borgervæbningen finder Sted paa Havnebatteriet og paa Galgebakken. I Avisens Referat hedder det, at Kongen særlig fremhævede Jægerne

⁴¹⁾ Jvf. Kay Larsen: Danmarks Kapervæsen 1807—14. 1915, S. 162. ⁴²⁾ 22/7, 1834. ⁴³⁾ Instrumenterne karakteriseres kort Tid efter som værende af ringe Værdi »og allene kan anvendes til Brug for Lærlingerne ved Musikchoret for derved at spare paa de nye Instrumenter«.

og Infanteristerne. Det faldt naturligvis Artilleristerne for Brystet; de beklager sig, og Avisen maa derefter offentliggøre Kongens Reskript efter Mønstringen, hvori det hedder, at ogsaa Artillerikorpsset er fundet i god Orden, og at Kongen har udtalt sin Tilfredshed og Tak⁴⁴).

Men et var jo de nu nogenlunde regelmæssigt tilbagevendende Mønstringer for Konger, Prinser og Øvrighed, noget andet de ordinære Øvelser paa Galgebakken eller andetsteds, hvor Tilskuerne vel for en stor Del var Læredrenge o. lign., som godtede sig over at se deres strenge Mestre, der til daglig hersede med dem hjemme i Værksted eller Butik, komme under Kommando, saa Sveden haglede af dem. Naa, man tog naturligvis det meste med godt Humør; efter Dagens Strabadser tømte man sammen med Kone og Børn de medbragte Madkurve i det grønne og fik en lille Skovtur ud af det. Øvelsesdagen »var visselig en Glædesdag for mange og ofte Spiren til et venskabeligt Samliv blandt Borgerne«⁴⁵). Man skal være forsigtig med at tro alle de »Soldaterhistorier«, der i Tidens Løb er fortalt om Borgervæbningen i Aarhus; men de kan dog nok passere som Vidne om det gode Humør, der har udfoldet sig indenfor Borgervæbningen. Ofte omtaler de en Hattemager Peppel, som ved sin mærkelige Fremtoning gjorde sig bemærket af alle. Han var kun 58 Tommer høj, meget pukkelrygget og bredskuldret med uforholdsmæssig lange Ben, men han havde et velsignet Humør. Han var Fløjmand i Kompagniet, og da man en Gang var paa Vej til Øvelse paa Galgebakken, passerede man paa Brendstrupvej nogle Brolæggere, som ikke hurtigt nok fik deres Snore og lignende til Side. Peppel sprang da ud af Geledet og gik med fældet Gevær frem mod Brolægger Jens Hasager, idet han raabte: »Hr. Stadthauptmand! Befehlen Sie, dass ich den Kerl niederstosse?« Hvortil Hasager gemytligt svarede: »Nej, vist ikke, Peppel, saa faar vi jo ingen Sjavs i Aften hos Bendstrup!«⁴⁶)

Krigsretsprotokollerne fortæller dog en Del om, at ikke alle var begejstrede for Øvelserne. I Juli 1840 maa saaledes over 30 Borgere møde paa Raadhuset for Krigsretten for at afgive Forklaring paa deres Udeblivelse. Skomager Baess undskylder sig med Sygdom, Vinhandler Fulling indrømmer, at han foretrak at gaa til en Fest, som afholdtes i Anledning af Bogtrykkerkunstens Jubilæum, mens Blikkenslager Høier fortæller, at han var paa Vej til Øvelse, men da det begyndte at regne, vendte den gæve Krigsmand om igen! En Del af de indstævnte frifindes, andre faar Bøder paa et Par Mark. Værst gik det ud over Bagermester Theill, der idømmes en Bøde paa 4 Rdl. for noget saa alvorligt som Opsætsighed og Ulydighed. Theill havde tjent over 24 Aar i Korpsset og var over den værnepligtige Alder, men deltog frivilligt i Øvelserne. Ved den sidste Mønstring fik han imidlertid tildelt en anden Plads i Geledet, end den han har haft i alle de 24 Aar, og indigneret herover gaar han uden videre hjem. Sligt taales naturligvis ikke

⁴⁴) Aa. St. 17/6 og 18/6 1836. ⁴⁵) Aa. St. 1/6 1887. ⁴⁶) En kendt Værtshusholder.

indenfor militære Organisationer, »efterdi en saadan Fremgangsmaade, hvis den blev herskende, vilde tilintetgiøre al Orden«.

Indignation og Forargelse vakte det, da det oplystes, at Købmand Koch kort og fyndigt skulde have svaret Stadstambouren, som kom for at bede om Bidrag til Borgervæbningens Musikkorps: Gaa ad Helvede til!⁴⁷⁾

Artilleriets Batterier blev hvert Aar inspiceret af en Løjtnant fra det nørrejydske Arsenal i Randers, hvorfra man havde laant en Del Materiel. Han var ikke altid tilfreds og klager saaledes i 1838 over, at mange Ting er itubruddt eller mangler helt, og Magistraten sørger ikke for at faa de paa-pegede Mangler afhjulpne. Arsenalet ønsker hele Batteriet omgivet af Stakit, og Stiftamtmanden lader senere Skibsbygger Bonnesen udarbejde Overslag over en saadan Foranstaltning og udtaler Ønsket om en Udvidelse af Batteriet. Magistraten er uvillig til at ofre noget i den Retning, og det kunde ogsaa være det samme med Udvidelsen. Den 30. Juli 1841 foreligger nemlig Reskriptet om Ophævelsen af det borgerlige Artilleri i Aarhus. Det tilhørte en anden Tid end den, man nu var inde i. Mandskabet fordeltes til de andre Korps, og det udlaante Skyts tilbageleveredes. Dog beholdt man seks smaa Kanoner til Salutering ved festlige Lejligheder. De anbragtes i saa Tilfælde paa Skolebakken⁴⁸⁾.

Samme Aar skifter Jægerkorpset Chef. Den populære Stadsmusikant Peder Albrecht trækker sig tilbage efter 33 Aars Tjeneste og afløses af Premierløjtnant Røgind. Peder Albrecht spillede en stor Rolle i Datidens Selskabsliv, ligesom han i høj Grad nød kongelig Bevaagenhed. Ved sit 25-Aars Jubilæum fejredes han ved en stor Fest, hvor der overrakte ham en Sølvpokal med Inskription, og man sluttede med et stort Bal, som varede til Daggry⁴⁹⁾.

Mellem det garnisonerede Militær og det borgerlige Militær herskede der et noget spændt Forhold. De »virkelige« saa ned paa Borgersoldaterne, og disse saa paa de andre med Jalousie! Ved festlige Lejligheder, hvor Prestigespørgsmaalet spillede en Rolle, kunde Chikaneriet slaa ud i lys Lue. Ved en Kongemodtagelse i 1840 antog det saa drastiske Former, at der klagedes over

Stadsmusikant Peder Albrecht.
Efter Medaillon i Den gamle By.

⁴⁷⁾ Diversa Nr. 27, 1839. ⁴⁸⁾ R. Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 109. ⁴⁹⁾ Aa. St. 9/3 1834.

Militær-Massakre. Ved Paraden morede Dragonerne sig bl. a. med at galopere forbi det opstillede Borgermilitær, saa de ærværdige Borgere blev ganske oversølede. Senere formerede Dragonerne Linie lige foran Borgerne, saa disse hverken kunde se eller blive set. Værre endnu blev det, da Dragonerne med deres Heste fik Ordre til at rykke baglæns, »hvorved de oversølede Borgere for ei at blive nedtraadte nødsagedes til, da Folkets Presning bagfra ei tillod mindste Tilbagerykning, med Geværkolberne at slaae paa Hestene og med Bajonetterne stikke dem i Benene, hvorved de undslap den Masacre, som Anføreren, der hverken er bekiendt for Forrykthed eller Stupiditet, maa have tiltænkt den aarhusianske Borgervæbning«. Hele Affæren forlanges gjort til Genstand for retslig Undersøgelse og den skyldige straffet⁵⁰).

Som Aarene gik, tabte Borgervæbnings-Institutionen i Betydning og Betydning. Nye politiske og økonomiske Strømninger optager Borgerskabets Sind. En Styrkeliste fra 1843 viser dog, at Korpseene da talte ialt 464 Menige og Underofficerer og 20 Spillemand. Major Severin er stadig Hauptmand og hans Adjutant er Drejer Niels Carl Liisberg. Af andre Officerer kan nævnes Carl Bentzen, Anders Jahnsen, Bering Liisberg, J. Røgind og Joh. Ludv. Hasselbalch. Tør man tro et i Avisen offentliggjort Rejsebrev, gjorde Borgervæbningen et godt Indtryk paa fremmede. Der skrives, at Borgerne er smukt munderede i mørkeblaa Kjole og hvide Pantalons. Hvis den rejsende har set alle Borgersoldaterne i hvide Bukser, har han været heldig. Der klages i hvert Fald fra anden Side over, at de møder i baade hvide, graa og sorte Benklæder ved Parader og Øvelser.

I 1848, da Krigsfeberen og Skrækken for »Slaverne« greb Land og By, læg og lærd, saa det ud til, at Byen kunde blive nødt til at forsvare sig med Vaaben i Haand. Stadshauptmanden og Drejer Liisberg (der efter Sigende lignede en gammel Abekat) fo'r Byen rundt paa prustende Heste for at sætte Borgervæbningen paa Krigsfod. »Slaverne« kom jo imidlertid ikke, og da Oprørstroppeerne nærmede sig Byen i Maj, var det forbi med alle Krigstanker. Uniformer o. lign. blev gemt hen, Geværer og Ammunition sendt til København, saa hele Borgerskabet kunde fremtrine tamt og uskyldshvidt. Fjenden var i første Omgang kun et Par Dage i Byen, saa kom Vaabenstilstanden. Faa Dage derefter kom — vel nok noget uventet — det kongelige Reskript om det frivillige Jægerkorps' Ophævelse⁵¹). Det sagdes, at Reskriptet skyldtes, at Jægerne, da det kom til Stykket, ikke var villige til at slutte sig til den virkelige Armé, saaledes som Generalkommandoen ønskede det, og saaledes som man ved en tidligere Lejlighed havde erklæret sig rede til. Alle Officererne erklærede sig villige til at gaa med i Krigen, men alligevel var der sat en Plet paa Korpsets Ære, som sent glemtes. Der var mange, som sendte en venlig Tanke til Peder Albrecht; havde han været Chef, vilde Korpset aldrig have udvist en saadan Fejghed, mente man.

⁵⁰) Jyllandsposten Nr. 32, 1840. ⁵¹) Reskript 7/8 1848.

I Krigsaarene, da Garnisonen var borte fra Byen, maatte Borgerne gøre en hel Del Vagttjeneste ved offentlige Bygninger og andetsteds. Man har nu lært Pressens Magt, og flere »forlanger indrykket« Klager over dette Forhold. Man er ikke skikket til at udføre sit Arbejde om Dagen, naar man har gaaet Vagt om Natten, skriver en. Helst saa man al Vagttjeneste afskaffet. I de Dage, da Fjenden huserede lige omkring Byen, optoges i Avisen en saakaldt »Naiv Satire«, der lød saaledes: »Barnet: Nu faae vi rigtig nok snart Fred, kjære Fa'er, eller idetmindste er al Frygt for Fare forbi. Faderen: Hvorfor troer du det, min Søn? — Jo, fordi Borgerne nu igjen er begyndt at gjøre Vagt!«⁵²⁾ — Det kunde maaske nok tyde paa, at Borgernes Mod ikke altid havde været overvældende.

Da de fjendtlige Afdelinger i Maj næste Aar nærmede sig Aarhus, forsøgte Byen at yde et Forsøg paa Forsvar. Man lod bygge Barrikader ved Broerne o. lign., men der blev som bekendt kun vekslet et Par Skud, før Byen overgav sig, og de gode Borgere maatte egenhændigt kaste deres Forsvarsværker i Aaen. Begivenhederne under Okkupationen vil iøvrigt blive skildret andetsteds. Borgervæbningen spillede ingen Rolle, dens Eksistens var som ophørt. Efter Krigen blev Tanken om Væbningens officielle Ophævelse da ogsaa sat under Debat. Det foreslaas bl. a., at man nøjes med et lille Politikorps, som ved enkelte Lejligheder kan assistere det rigtige Politi. »Flere Borgere« mener heller ikke, Borgervæbningen er til nogen Nytte, men de slutter deres Indlæg med at foreslaa, at man — for ikke at blive misforstaaet — skal indsende en Adresse til Krigsministeriet, hvori Borgerskabets patriotiske Sindelag kan komme til Orde⁵³⁾. Senere gaar Diskussionen over til at dreje sig om den forhadte Vagttjeneste. I Oktober 1850 afholdes paa selve Raadhuset et Protestmøde mod den; navnlig finder man det urimeligt, at Borgerne skal staa Vagt ved Nationalbankens Filial. I Avisen proklameres en af 11 kendte Borgere underskrevet Resolution, hvori man ligefrem nægter at gøre Vagttjeneste ved Banken⁵⁴⁾. Sjælen i Foretagendet er den noget kvævulantiske Købmand Laur. B. Jacobsen, som i November idømmes fire Ugers Arrest for sin Opsætsighed. Han bebuder heroverfor Udgivelsen af et Smædeskrift: Tre uvidende og ukyndige (ikke juridiske) Dommeres tidligere Levnet og nuværende Forhold⁵⁵⁾; Skriftet saa dog, saavidt vides, aldrig Dagens Lys. Imidlertid vender Garnisonen tilbage, og Vagtspørgsmaalet mister sin Aktualitet.

I 1853 faar Byen Kongebesøg, og man saa det Særsyn, at ingen Borgervæbning paraderer ved Modtagelsen. Kongen nærer Mistanke om, at det skal være en Demonstration mod Grevinde Danner, men mildnes, da han hører den virkelige Grund: Borgervæbningen er slumret ind og eksisterer kun paa Papiret. Han lader dog udstede Befaling om Væbningens Reorganisering, og de to Kompagnier — det østre og det vestre — bliver igen sat paa Fode, Stadshauptmand blev Urmager Pallesen Rhode.

⁵²⁾ Aa. St. 3/8 1848. ⁵³⁾ Aa. St. 19/10 1849. ⁵⁴⁾ Aa. St. 25/10 1850. ⁵⁵⁾ Aa. St. 21/11 1850.

Da de aarhusianske Dragoner i Foraaret 1854 forlægges til Fredensborg, blusser Striden om Vagttjenesten op paany. I deres Kvide appellerer de utilfredse Borgere til den københavnske frisindede Presse, og de understøttes her i deres Krav om Ophævelse af Vagtpligten.

En Henvendelse til Ministeriet bliver forgæves, men Kampen fortsættes. I August sender man en Deputation til København, og efter at have forelagt hele Spørgsmaalet ikke alene for Justits- og Krigsministeren, men for selve Kongen, lykkes det at udvirke Ordre til, at Bevogtningstjenesten fra 1. Oktober overtages af Militæret.

Tiden var nu blevet en anden. Værnepligt indført, Lavsvæsenet ophævet og hele Bysamfundet i Støbeskeen. En Institution som Borgervæbningen havde mistet sit Grundlag. Fra 1. Januar 1858 finder en Reduktion Sted. Borgervæbningen faar da Navnet »Aarhus Borgercorps«, hvis Styrke fastsattes til 120 menige. Ved Siden heraf etableres et Kompagni »overkomplette«, hvori alle, der er 40 Aar eller har tjent i Korpset i 12 Aar, kan overgaa, indtil de efter Reglementet fra 1802 kan afskediges helt⁵⁶⁾.

Korpsets Historie i de følgende Aar er mere præget af Skiveskydninger med paafølgende Bal i »Vennelyst« eller paa »Royal« end af militære Bedrifter. »Det Civile voxede alt Militairt over Hovedet i Borgervæbningen, der efterhaanden fik et saa broget Udseende og farvedes saa stærkt af Hvers daglige Beskjæftigelse, at man lo i Korpset og lo af Korpset, naar det skulde ud at lege Soldat«⁵⁷⁾.

Efter Krigen var det et almindeligt Ønske at faa Korpset ophævet. I Kommunalbestyrelsen drøftedes Sagen ofte, og i 1869, da Værnepligtsloven var en Kendsgerning og en ny Politivedtægt for Aarhus udarbejdet, erklærer alle sig for Korpsets Ophævelse. Kun maa der i Stedet til Hjælp for Brandvæsenet oprettes et Ordenskorps; et saadant blev, som det senere skal omtales, oprettet ved Vedtægt af 5. August 1870.

Sommeren 1868 er den sidste, de aarhusianske Borgere kommer paa Eksercits paa Galgebakken. I 1869 bortfalder Øvelserne, og i Maj næste Aar foreligger den kongelige Resolution om Korpsets Ophævelse fra 1. Juli at regne. Afgørelsen blev modtaget med Tilfredshed, om end der maaske hist og her blev fældet et Par Taarer ved Afskeden med den af Tradition og god Borgerdyd omgivne Institution, der nu i et Par Aarhundreder havde spillet en vis Rolle i — og sat en hyggelig Kolorit paa — det daglige Liv i den gamle Købstad. Korpsets Officerer og Mandskab overgik til en af Brandkorpsets to Afdelinger. Det var oprindeligt bestemt, at Korpsets gamle Fane skulde afleveres til Tøjhuset, men efter Byraadets Anmodning tillodes det, at den fik sin Plads i Raadhuset. Den findes nu i »Den gamle By«.

⁵⁶⁾ Reskr. ²¹/₁₂ 1857. Se Departementstidende 1858, S. 367. ⁵⁷⁾ Aa. St. ²¹/₅ 1870.

BRANDVÆSEN

AF PALLE BIRKELUND OG EMANUEL SEJR

AF DE FJENDER, som indenfor Byportene lurede paa det gamle Bysamfund, var Tyve og Galgenfugle slemme nok. Men langt mere snigende og hundredfold farligere var dog Ilden. Vanskeligt forestiller man sig nu den paniske Rædsel, man i gamle Dage nærrede for Ildebrand. »Gud Fader, Søn og hellig Aand, frie disse Huse fra Vaade og Brand«, staar der over en gammel Port, og aldrig nævnede man Ordet Brand eller Ild i Tale eller Skrift uden frygtsomt at tilføje »hvad Gud forbyde«, »hvorfore den allerhøjeste beskærme os længe naadelig« eller andre lignende fromme Sentenser¹).

Det var ikke uden Grund. Gang paa Gang galede den røde Hane mellem Byernes lave Boder og letfængelige Bindingsværkshuse, og en Brand kunde i de Tider, hvor Forsikring var et ukendt Begreb, paa en enkelt Nat ruinere selv velstaaende Borgere og bryde ned, hvad Generationer havde bygget op. En Optælling har vist, at i Løbet af et Par Menneskealdrer af det 16. Aarhundrede gik ikke mindre end 36 nordiske Købstæder enten helt eller delvis op i Luer. Aarhus blev i dette korte Tidsrum raseret ikke mindre end tre Gange²).

Man havde i Middelalderen Helgener, der særligt skulde beskytte mod Ildsvaade, og efter Reformationen blev Helgentroen erstattet af Overtroen. Naturligvis satte man ogsaa sin Lid til det himmelske Forsyn, men i Landsbyen Saxilds Videbrev fra 1705 hedder det dog, at »ihvorvel vi maa bekende uden Herren bevarer Staden, vaager Vægteren forgjeves, saa véd vi dog, at naar vi paakalde Gud om hans Varetægt og selv har et vagtsomt Øje over Ildstederne, har det med Guds Hjælp ingen Fare³).

Det var lige netop det! I det aabne Ildsteds tilsyneladende saa ufarlige Gløder, i utætte Skorstene og lignende Steder lurede Fjenden. Tidligt hører vi om strenge Regler for Ildsteders Vedligeholdelse. Indehaverne af »onde Ovne« straffedes haardt. I Helsingør blev han eller hun puttet »slet i Hullet uden al Naade⁴); men mærkeligt er det at se, hvor skødesløst man alligevel i mange Tilfælde omgikkes Ilden. — Regelmæssige »Brandsyn« blev tidligt

¹) Om Ildens Kulturhistorie i de gamle Byer se H. Matthiessen: *Natten*. Studier i gammelt Byliv. 1914. ²) Troels-Lund: *Dagligt Liv*. III. Udg., II, 1908, S. 172 f. ³) Bjerger og Søegaard: *Danske Vider og Vedtægter*. II, 1908—10, S. 350. ⁴) M. Mackeprang: *Dansk Købstadstyrelse*. 1900, S. 162.

etableret, og det foregik ofte paa en imponerende Maade. Helt op til 24 Borgere med Borgmester eller Raadmand i Spidsen foretog den vigtige Eksamination, og i Regnskaberne figurerer jævnligt en større eller mindre Sum til Øl for Brandsynsmændene.

Kampen mod Straatagene var en anden vigtig præventiv Brandforanstaltning, og den danner et særligt Kapitel i Brandvæsenets og Købstædernes Historie, sejt og lang som den blev. I Aarhus var det omtrent som andesteds. Gang paa Gang beordredes Straatag fjernet under Trusel af Bøde og andet slemt, om Ordren ikke blev fulgt. At faa Straatagene væk var dog lettere sagt end gjort. Sagen stod paa Aarhundreder igennem⁵⁾.

Det var med god Grund, der blev lagt megen Vægt paa de forebyggende Foranstaltninger. Var Ilden først brudt løs i de snævre Gader, var der ikke meget at stille op. Det hjalp kun lidet, at man fyldte sine Brandspande i Aaen og pøsede Vand paa Ilden, og man satte derfor mest Kraft ind paa at standse Ildens Fremtrængen. Med Hager og Økser rev man Spær og Bjælker og Mure ned. Brandhagen — eller, som den ogsaa kaldtes, Kegsen — var et vigtigt Redskab med forskellige Funktioner. Den kunde, som for Eksempel i Randers, være omtrent en Snes Alen lang⁶⁾.

De mange smalle Gyder mellem Husblokkene virkede heldigvis til Dels som Brandbælter, men de brugtes desværre ofte som Losseplads for alskens Affald. Magistraten vaagede over, at Gyder og Render ikke blev bebyggede, men da selve Borgmester Hans Jostsen ønsker at eje en Gyde øst for sin Gaard paa det store Torv, faar han den dog overdraget for kun 13 Rdl., skønt Gyden ved en stor Brand engang i Tyverne havde frelst en Del af Torvets Ejendomme, som et Tingsvidne fra 1669 fortæller. Ved Midten af det 18. Aarhundrede købte Byen en Del Ejendomme til Nedbrydning, hvorved det nuværende Clemenstovr dannedes. Kun ugerne gik man senere med til at bebygge en Del af det, da Torvet udtrykkeligt var indrettet »med Byens Conservation for Øje ved en paakommende Ildebrand«⁷⁾.

Det var naturligt nok enhver Indvaaners simple Pligt at yde al sin Hjælp i Ildebrandstilfælde; ogsaa Borgervæbning og Garnison havde paa dette Omraade vigtige Opgaver. Bedre var det jo at have en fast og nogenlunde uddannet Styrke at sætte ind i Kampen mod den blafrende Fjende. Den ældste Brandordning for Aarhus, der kendes, omtales i en Raadstueplakat fra 1672. Efter den skulde alle Byens Murmestre og Tømmermænd være Brandmestre og i hvert sit Distrikt visiterer Skorstene, Bagerovne o. lign. Blev der Brand, skulde de møde med samt alle deres Svende for at deltage i Redningsarbejdet, og »dette skulde de ikke gjøre eengang, men ideligt og stedse, naar fornøden gjøres«⁸⁾. Som en Slags Godtgørelse faar de to nævnte Professioner Lov til under eet at etablere et Lav og derigennem hindre udenbys Mestre

⁵⁾ Tegnelser over alle Lande ^{21/11} 1561, R. A. Jvfr. dette Værk I, S. 254. ⁶⁾ H. Matthiesen: Anf. Værk, S. 109. ⁷⁾ Hoffmeyer I, S. 507. ⁸⁾ Hbz. II, S. 168 f.

og andre i at gaa dem i Næringen. Nogen stor Sukces fik Ordningen vist ikke. Det siges et halvt Aarhundrede senere, at »Usamdrægtighed« hindrede Planens Udførelse⁹⁾, og det lyder i og for sig meget troligt.

Om det skyldes den nye Ordning, at det i 1672 lykkes at slukke en ulykkelig Vaadeild i Jens Skivholmes Gaard paa Brobjerg, vides ikke. Slukket blev den imidlertid, og hvad gjorde det saa, at Tømrerne til deres private »Slukning« brugte to Tønder Øl paa Byens Bekostning?¹⁰⁾

Først med Brandsprøjtes Fremkomst fik man et virksomt Middel til at tage en effektiv Kamp mod Ilden op. Smaa Haandsprøjter var kendt i flere Byer, og vel ogsaa i Aarhus, i Slutningen af det 16. Aarhundrede. De store Slangesprøjter kom først frem i Nürnberg omkring 1600 og vakte saa megen Opsigt, at København faa Aar senere anskaffede sig flere af dem. Ogsaa Provinsbyerne fik lidt efter lidt Raad til at anskaffe sig de dyre Vidunderapparater. I 1689 bestiller Aarhus sin vistnok første rigtige Brandsprøjte, den kostede ikke mindre end 160 Rdl., og til at »beobagte« den engageredes Hans Drejer og nogle andre Haandværkere for et aarligt Honorar af 13 Rdl. Byen har nu med andre Ord faaet noget, der ligner et Brandvæsen. Ret snart fik man endnu en Sprøjte, og engang imellem præsenterede man den for Øvrighederne og et interesseret Publikum. I Kæmnerregnskabet for 1712 nævnes, at Sprøjtemesteren Morten Hjulmand har faaet 1 Rdl. for at prøve Sprøjterne¹¹⁾.

Da Raadmand, Apoteker Bernt Holmsted i 1728 udtaler sig om Byens hele Tilstand, siger han om Brandvæsenet, at de to Slangesprøjter er i temmelig god Stand, og en tredje og større er nys bestilt i København. Brandrekvisiterne bestaar iøvrigt af et stort firkantet Vandkar og tre mindre dito, 2 Brandhager, 3 Stiger og 24 Læderspande¹²⁾. Den nye Sprøjte fra Hovedstaden opfyldte imidlertid ikke Forventningerne. Slangen, der var af Læder, fandtes efter Besigtigelse af fire dertil udnævnte Skomagere at være brøstfældig, og hele Apparatet fungerede utilfredsstillende¹³⁾.

Den store københavnske Brand i 1728 manede til Eftertanke, og selv om Tiderne nu efter den store Krig var meget daarlige, blev man dog nødt til at ofre lidt paa »Væsenet«. I 1737 opføres et Sprøjtehus Nord for Domkirken, og mellem det og det gamle Raadhus byggedes en Mur med stor Gennemgangsportal. Det hele kostede 560 Rdl.¹⁴⁾. Man havde ogsaa et fast Brandkorps, som i de Aar var paa 24 Mand. De havde naturligvis deres borgerlige Erhverv, men for deres Funktion som Brandkorps lønnedes de med Fritagelse for kommunale Skatter. I 1750 er Korpset vokset til en Styrke paa 50, og hver Mand var udstaffet med »dobbelt Hat« prydet med de kongelige Initialer. Korpset disponerede da over 4 Sprøjter og 6 Sluffer med Vandtønder. Kommandoen havde Kaptajn Jens Betzer, der under sig havde et

⁹⁾ Hbz. III, S. 153. ¹⁰⁾ Hoffmeyer II, S. 59. ¹¹⁾ Hoffmeyer II, S. 60. ¹²⁾ Hbz. III, S. 153. Sml. Aa. St. A. 1920, S. 19 ff. ¹³⁾ Hoffmeyer II, S. 60. ¹⁴⁾ Hertel I, S. 30.

Par Løjtnanter, en Korporal og tre Brandmestre. Nogen større Tiltro til en god Ledelse ved de forefaldende Brande faar man ikke, naar man hører, at Mursvend Knud Henrichsen i Januar 1751 maatte gaa Brandvagt i 36 Timer uden Afløsning¹⁵⁾. Men det kan naturligvis have været en Tilfældighed.

Fra Regeringens Side støttede man de kommunale Foranstaltninger. I Frederik V's Tid gjorde man meget for at organisere Provinsbyernes Brandvæsener. En omfattende Forordning herom udkom d. 24. Januar 1761. Selv om den mest er henvendt til de Byer, som ikke har et organiseret Brandvæsen, faar den tillige megen Betydning for de andre Købstæder, idet den kodificerer gamle og giver nye Regler for Omgang med Lys og Ild, Ildsteder, Værksteders Indretning o. m. a. Den er kort sagt Tidens Brandpolitilov.

Blandt de faa ældre Arkivalier, Brandvæsenet har efterladt sig, findes en »Specification eller Mandtal over Spøjte- og Brandfolkene udi Aarhus Anno 1769«¹⁶⁾. Det ses heraf, at Korpsets »Ober Formand« var Rasmus Nielsen Bødker, mens Johan Schanderborg og Skibstømmermand Rasmus Michelsen nævnes som Brandmestre. Der omtales fire Sprøjter, bl. a. Domkirkesprøjten og »Jagt-Sprøjten«. Ditlev Willesen er Korporal ved Korpset og Jørgen Hansen er Tambour. (Senere fik man to Tambourer, der formedelst 10 Rdl. fik Undervisning i Trommeslagning hos den musikalske Arrestforvarer, Byen dengang havde)¹⁷⁾.

For Brandkompagniet som for hele Staden var det store Dage, naar Kongen eller kongelige Personer bærede Byen med Besøg. Man mødte da ligesom Borgervæbningens Kompagnier frem i stiveste Puds og gav maaske en Prøve paa sin Færdighed. Brandkorpset er sikkert allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede paa Vej til at blive »populært«. Den tekniske Udvikling af Brandvæsenet i Forbindelse med den mere brandsikre Byggemaade og den navnlig efter 1761 udøvede Brandforsikringsvirksomhed bidrog til at forjage den Angst og Uhygge, der fra gammel Tid klæbede ved alt vedrørende Brand og Brandvæsen¹⁸⁾.

Korpset synes ogsaa at have fungeret tilfredsstillende, naar det for Alvor kom i Virksomhed. I 1815 medvirkede to Sprøjter fra Aarhus ved Slukningen af en Brand i Vejlbj, og i Avisen udtrykker Pastor Aspach og Amtets Brandkaptajn H. Krey deres Tak for den udmærkede Assistance¹⁹⁾. I 1821 hedder det, at »den rædsomme Brandklemten vaagnede os i Morges af den søde Morgenslummer. Et heelt Baghuus hørende til Domsognets Skolebygning stod i klaren Lue. Men ved Byens fortrinliggode Brandanstalter var Ilden allerede slukket en Time efter, at man blev den vaer«²⁰⁾. Korpset modtog da ogsaa offentlig Paaskønnelse af baade Postmester Lund og Rektor Stougaard, hvis Bolig havde været stærkt truet.

¹⁵⁾ Hoffmeyer II, S. 60. ¹⁶⁾ Aa. B. A. ¹⁷⁾ Demokraten 5/4 1931. ¹⁸⁾ Anordning 13/1 1761. Se igrødt: J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarh., 1935, S. 245—331. I Aarhus var 1792 548 »Steder« forsikrede for ialt c. 1.300.000 Kr. ¹⁹⁾ Aa. St. 7/4 1815. ²⁰⁾ Aa. St. 17/4 1821.

I 1830erne foretages en Del Forbedringer af Brandvæsenet. Den kendte Politiasistent Jørgen Nielsen udarbejdede i 1833 en ret vidtgaaende Plan til Forøgelse af Korpsets Styrke. Der havde været Tale om helt at lade Brandvæsenet overgaa til Borgervæbningen, som netop i de Aar forbedredes af Stadshauptmanden, Thomas v. Severin, idet det kneb med at skaffe Mandskab til de frivillige Jæger- og Artillerikorps. Folk, som ikke havde Borgerskab, skulde nemlig, efter at Borgervæbningens anden Afdeling var ophævet, være Medlem af et af disse Korps eller af Brandkompagniet. Man valgte saa helst Brandkorpset, der ansaas for at have den letteste Tjeneste og ikke som de andre Korps fordrede en Uniform til 10—16 Rdl. Politiasistenten protesterede mod Tanken om Korpsets Opløsning, skønt Stiftamtmanden synes at have været stemt for den, og oplyser, at kun de ca. 20 Mand, der gør Tjeneste i Brandkorpset som Officerer, har Borgerskab, ligesom han mener, at

*Fane for Aarhus Brandvæsen
fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede.
Den gamle By.*

Brandkorpset sidst af alle borgerlige Korps bør mangle Mandskab. Det er hans Plan at gøre Korpset saa stort, at ingen fremmed Hjælp behøves i almindelige Tilfælde af Ildsvaade. Paa dem, der frivilligt møder frem ved Brande, kan man ikke stole »deels fordi, at de, der ikke ere øvede eller instruerede, afstedkomme Forvirring, Tyverier og deslige og deels fordi at de, naar Ildebranden varer længere, snart bliver kjede og liste dem bort«. Han gennemgaar Korpsets forskellige Afdelinger, Sugeværket, Sprøjterne, Vandtilførslen o. s. v., og kommer til det Resultat, at der mangler 110 Mand; men faar man dem, vil Korpset komme op paa en Styrke paa ca. 450 Mand²¹).

Det lykkes virkelig at skaffe de fleste. Som omtalt andetsteds faar v. Severin en Mængde Indbyggere, som hidtil af forskellige Grunde overhovedet ikke har gjort Tjeneste ved nogen af Borgerkorpset, stillet for en Session, og mange bliver »taget« til Brandkompagniet, ligesom ca. 40 Borgere, der møder med Lægeattest, fritages for Tjeneste ved Borgervæbningens første Afdeling og overflyttes til Brandkorpset.

Det siges da ogsaa i 1837 i den officielle Statistik, at Aarhus har et Brandkorps paa ca. 400 Mand og en halv Snes Officerer²²).

²¹) Aa. B. A. ²²) Statistisk Tabelværk, 5. Hft., 1842.

Ogsaa Materiellet bliver forbedret. I 1832 holdes paa Raadhuset Licitation over Leveringen af 6 Kobbertønder og et Egekar med tilhørende Vogn²³). I Foraaret 1837 bliver Sprøjtehuset ved Domkirken nedbrudt, for dog senere at genopbygges, og Byens syv Sprøjter, der er anbragt rundt om i Byen, har derefter deres Plads følgende Steder: I Borgerskolens Gaard paa Vestergade, i Havgyden hos Knud Wormslev, (»Nøglen hænger hos Chr. Kastrup ligeoverfor«), hos Skomager Scholdan og i Domkirken »i det Lokale, hvor forhen Stiftsbiblioteket havde sin Plads«²⁴). — Paa en af Frue Kirke lejet Grund paa Kirkepladsen opførtes kort Tid senere et lille Sprøjtehus, der kostede 300 Rdl.²⁵).

I sine livfulde Skildringer fra det gamle Aarhus fortæller Rasmus Nielsen om Brandvæsenet: »Byens Brandvæsen var efter Omstændighederne ikke

*Forskellige Brandskilte fra første Halvdel af forrige Aarhundrede.
Den gamle By.*

saa daarligt. Naar Ildebrande opdagedes, skyndte man sig til Domkirke-taarnet, og ved Hjælp af et nedhængende Reb satte man Stormklokken i Bevægelse. Den, der kom først, fik en Douceur paa 10 Rigsdaler. Derefter søgte Vægterne at gjøre den størst mulige Larm ved at støde i deres Piber og brøle Brand! Brand! Trommen gik. Stadstambourens Trommehvirvler vækkede dem, som Vægternes Skraal ikke havde vækket. Dragonregimentets Trompetere blæste Allarmsignaler. Folk styrtede ud paa Gaden og gjorde, hvad de kunde, for at forøge Larmen. Alle de, som havde Heste, havde ogsaa Sluffer, en Slæde med en Vandtønde paa og Bjælder, og disse Sluffer foer afsted med trampende Heste hen over den knudrede Stenbro. Sprøjterne kom rullende, naar de i Brandkorpset indrullerede Karle og Haandværks-svende vare arriverede til Sprøjtehuset ved Domkirken. Brandmajoren og Brandofficererne, i graa Uniformskjoler med sorte Rabatter og trekantede Hatte med gule Fjerbuske, kommanderede. Saa blev der sprøjet og revet Mure ned. De nærmestliggende Bygninger blev tildængede med Vand for ikke at antændes. Selve det brændende Hus lod man nogenledes brænde ned til Grunden. Man formaaede ikke at slukke Branden, men man hindrede

²³) Aa. St. 10/3 1832. ²⁴) Aa. St. 12/5 1837. ²⁵) Jordelbog for Aarhus Kjøbstad 1873—74, S. 19 f.

den i at brede sig. Saalænge Branden stod paa, vedblev man at klemte med Stormklokken, og Klemningens Styrke rettede sig efter Ildens Heftighed. Paa denne letfattelige Maade holdtes hele Byen à jour med, hvorledes Branden udviklede sig. Det var en Selvfølge, at alle stod op. Ingen blev liggende i sin Seng. Efter saadan en Brandnat var hele Byen udmattet og hvilede. Underligt nok fandt ingen saa stor Ildsvaade Sted, at mere end én Eien-

Sprøjteprøve paa Storetorv.

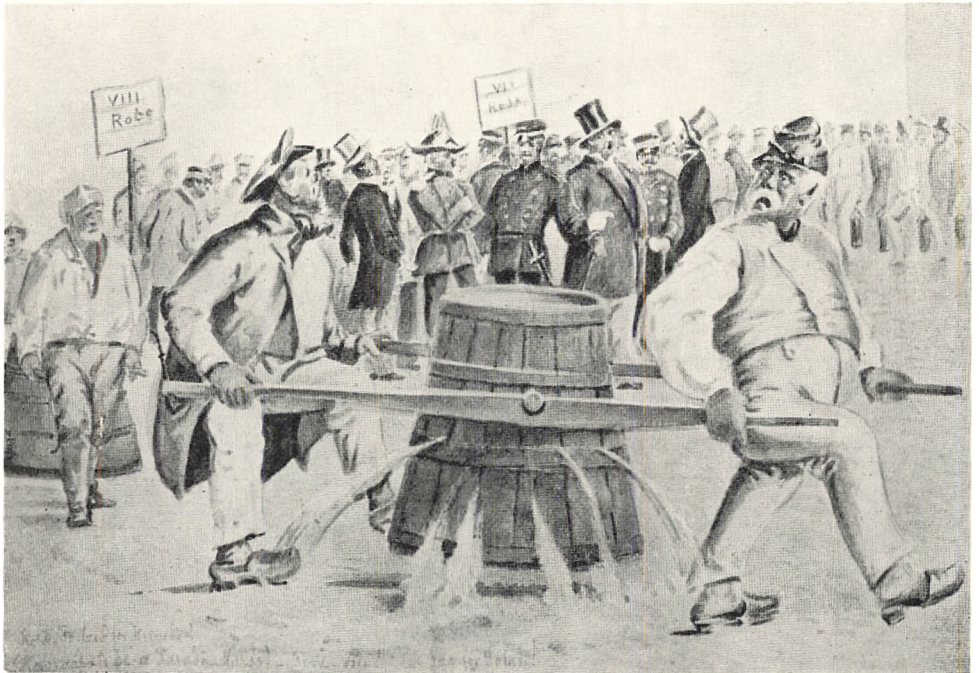
Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

dom brændte ad Gangen. Man maa vel deraf slutte, at Bråndkorpset var ret godt . . . «²⁶⁾». — De Forskrifter, man havde at følge i Ildebrandstilfælde, stammer fra den udførlige 1761-Forordning, som paa visse Omraader havde Gyldighed helt til 1873. Her fastsættes Regler for Vægterne og Taarnvagtten, der bl. a. skal stikke en Lygte ud af Taarnet i den Retning, Branden er; for Vognmændene, der skal køre Vand; for Borgervæbningen, som skal sørge for Ordens Opretholdelse og for »at de af Ilden Betrængtes Gods ikke af ugudelige og tyvagtige Mennesker forrykkes eller bortstiales«; for Brandpersonalet og for mange andre. Det var strengt forbudt »ørkesløse og unyttige Folk« at løbe om i Gaderne, ligesom ingen Karosser maatte vise sig, med mindre det var de brandlidtes Venner, som ilede til for at redde og hjælpe. Efter hver Brand eller Brandøvelse blev der paa Raadstuen afholdt

²⁶⁾ Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne, 1901, S. 34 ff.

en saakaldt »Brandret«, hvor man gennemgik det passerede og idømte Straffe for eventuelle Forseelser. Men der blev ogsaa uddelt Belønninger til de Folk, som havde udvist særlig »Hazard og Fliid«.

Hvad Dag det skulde være, kunde Brandvæsenet komme ud for alvorlige Situationer, og til Trods for, at de regelmæssige Øvelser og Sprøjteprøver derfor havde en alvorlig Baggrund, hindrede det dem ikke i at faa Præget

»So-Bærerne« I.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

»Soen«, egentlig »Saaen«, den rødmalede Tønde, skulde efter Reglementet til Stadighed være vandfyldt for ikke at falde i Staver. Det synes at være forsømt i dette Tilfælde.

(Jfr. Peter Holm: Fr. Visbys Akvareller. II. 1931.)

af Folkeforlystelser. Opvisningerne fandt som Regel Sted paa det store Torv, hvor der blev rejst Stiger, hentet Vand, pumpet og sprøjtet, saa Apoteket og de andre Bygninger — ja Tilskuerne med — var ved at drukne i Vand. Ofte kunde det hundredtallige Mandskab lade sig rive med af den Stemning, der herskede blandt de mange Tilskuere, og derfor lade Øvelsen faa en mere drastisk Karakter end maaske strengt nødvendigt. »At den blandt det herværende Brandcorps's underordnede Personale saa øiensynligt herskende joviale Aand ytrer sig ved Sprøjteprøver, kan fornuftigviis intet indvendes imod, saalænge det kun gaaer ud over den det omgivende hujende Skare, der ret med Glæde synes at lade sig gjennebløde«. Naar derimod

Straalen uden forudgaaende Varsel vendes mod aabentstaaende Vinduer og derved overøser de i Værelset staaende Senge etc. med smudsig Vand, ja, saa mener en misfornøjet Borger, at det er en temmelig plump Spøg²⁷⁾.

Korpset synes ikke at have taget sig Indsigelsen alvorligt. Næste Aar lyder i hvert Fald nye Klager. Dennyang er det nogle aabentstaaende Vinduer i Aagade, Straalemesteren har brugt som Maal. Klageren haaber paa en Æn-

»So-Bæerner« II.

dring af disse Forhold, og det synes naturligvis ogsaa noget hensynsløst ikke at vare Folk ad i Tide, saa de kan faa deres Vinduer lukkede. Ved en Sprøjteprøve nogle Aar senere blev der imidlertid paa uventet Maade sat en Stopper for Mandskabets Overmod. Bedst som man nemlig var godt i Gang paa det store Torv, kom en uvan Tyr i stærkt ophidset Tilstand farende fra Skolegade omkring Domkirken og ud paa Torvet, hvor de mange Folk og de mærkelige Foretelser satte dens Raseri et Par Grader i Vejret. Den gik drabeligt løs paa den blanke Sprøjte, og Snedkermester Theilgaard, der var Straalemester, tabte saavel Slangen som Hovedet af Forskrækkelse og tog Flugten i fuld Fart, mens Tyren forfulgte ham og »de i stor Forvirring til alle Sider flygtende«²⁸⁾.

En Februarnat i 1851 oplevede Byen en alvorlig Brandkatastrofe. I en

²⁷⁾ Aa. St. 16/5 1846. ²⁸⁾ Demokraten 5/4 1931.

Gæstgiver Møller tilhørende Gaard paa Middelgade, som benyttes til Lejekaserne, udbryder voldsom Ild, der ikke opdages, før Trappen er brændt. Beboerne maa springe ud fra første Sal. En gammel Kone kvæstes haardt, og det lykkes ikke at redde en Skrædder, der omkommer sammen med sine to Børn²⁹). Faa Dage efter Begivenheden findes i Avisen et Indlæg fra Købmand Laur. B. Jacobsen. Han, der ganske vist var kendt som noget af en Kværlulant, bebrejder Brandkorpset, at det ikke har Folk nok. Det er ikke

Farver A. B. Holm.
Aarhus Brandvæsen.

vanskeligt at skaffe, hvis man blot indrømmede Tjenestefrihed for nogle færre, mener han. »De personlige Interesser ere sandsynligvis her med i Spillet, idet Embedsmændene her i Byen vide at forskaane deres Betjente for Ansættelse under Brandcorpset«. Indsenderen minder om, at det netop for Randers Bys Vedkommende er resolvert, at Embedsmændenes Betjente ikke gaar fri for Tjeneste i Brandkorpset. »Bør Embedsmændenes Uimodtagelighed for Lighedens Fordringer gaae upaatalt hen?« spørger Jacobsen, og han giver selv det benægtende Svar³⁰).

Og sikkert er det, at Embedsmændene paa dette Tidspunkt langt fra havde vænnet sig til »Lighedens Fordringer«. — Mærkeligt lyder det imidlertid, at der skulde være Mangel paa Mandskab i Byen. Nogle Aar senere mener »En sagkyndig« i det mindste, at alt for mange, han siger ca. 1500, har Pligt til at møde i Brandtilfælde³¹).

Brandkorpsets Kommandør i Halvtreserne var Farver A. B. Holm. Hans gode Arbejde i Brandvæsenets Tjeneste fik en brat Afslutning i 1857. Natten til den 1. September dette Aar udbrød Ild i et Hus i »Grønland«. Tre Huse nedbrændte, og under Slukningsarbejdet rantes Chefen af en nedstyrtende Skorsten og kom slemt til Skade.

Hans Efterfølger blev Snedkermester Chr. Theilgaard. Sit Program for Brandkorpset giver han efter en veloverstaaet Brand i 1862, da han i Avisen lader indrykke en »Proklamation«, hvori han roser saavel Officerer som Mandskab for deres Raskhed og Utrættelighed. Han slutter meget pædagogisk saaledes: »En anden Ting, som jeg ikke noksom kan gjøre opmærksom paa, er, at det ikke saa meget kommer an paa, hvilken Plads man indtager, som hvorledes den udfyldes. Brandfolkene maae erkjende deres Gerning for ligesaa vigtig og nødvendig som Officerernes, hvis der skal komme noget heldigt ud af Corpsets Virksomhed. Lad os derfor alle være samvittighedsfulde i Opfyldelsen af vor Pligt, hvad enten den bestaaer i at befale eller adlyde«³²).

²⁹) Aa. St. 15/2 1851. ³⁰) Aa. St. Følgeb. 19/2 1851. ³¹) Demokr. 5/4 1931. ³²) Aa. St. 23/10 1862.

I Treserne, da Byen rigtig kommer i Vækst, og de ændrede politiske og økonomiske Forhold skaber saa meget nyt, rejser der sig ogsaa Røster om at faa Brandvæsensforholdene omordnede i mere tidssvarende Retning. — »Flere Indvaanere, som interessere sig for et praktisk Brandkorps«, foreslaar, at Tjenesten i Korpset skal gøres lønnet og ikke som hidtil være en Slags Pligtarbejde³³). Det aarhundredgamle Ceremoniel, der udfoldedes ved Brande, bliver i Aarhus Amtstidende drøftet i en Artikel, der bl. a. fortæller om, hvordan Stormklokken fornylig ved en Brand »ude paa Marken« først begyndte at klemte, da Stedet var brændt ned, men den blev saa til Gengæld ved en hel Time! Kort sagt en Ildebrand i Aarhus »er nær ved at ligne Verdens sidste Time«. Redaktøren — Lars Bjørnbak — siger dog om det fremkomne Forslag om en særlig Brandstation og et fast Brandkorps, at det »finde vi for kostbart for vore smaa Forhold og heller ei nødvendigt for de faa Ildebrande, vi hjemløses af Aaret rundt«. Det maa være nok, at Alarmeringssystemet ændres, saa ikke hele Byen kommer paa Benene³⁴).

*Snedkermester
Chr. Theilgaard.*
Aarhus Brandvæsen.

Da Borgervæbningen i 1869 indstiller sin Virksomhed for næste Aar helt at ophæves, maa der træffes Foranstaltninger til at skabe en Erstatning for den Funktion som Ordenskorps, Borgervæbningen hidtil har varetaget. Af Byraadet vælges Konsul Mørk, Byfoged Hammerich og Glarmester Gamst til at udarbejde en Vedtægt for en ny Afdeling under Brandkorpset, et Ordenskorps. Den 5. August 1870 faar Vedtægten for »Aarhus Brandvæsens Ordenskorps« ministeriel Approbation. Korpset faar 50 Medlemmer fordelt paa to Afdelinger, hver med sin Løjtnant og to Underofficerer. Medlemmerne bevæbnes med Gevær og Bajonet og bærer samme Uniform som deres Kolleger i det »rigtige« Brandkorps, nemlig mørkeblaa Vaabenfrakke med to Rækker gule Knapper. Udskrivning til Ordenskorpset foretages af Brandkorpsets Indrulleringskommission for fem Aar ad Gangen blandt de i selvstændig Stilling værende Medlemmer af Byens Næringsdrivende. Medlemmer af det tidligere Borgerkorps er — saafremt de ikke allerede har gjort fem Aars Tjeneste her — pligtige til at indtræde i et af Brandvæsenets Korps. Det nye Korps faar til Opgave at opretholde Ro og Orden paa Brandstedet, navnlig ved at afspærre Gader og holde Passager aabne for Transport af Vand og Slukningsmateriel. Det kan dog ogsaa, saafremt Politimesteren finder det fornødent, anvendes i andre Tilfælde, naar den offentlige Ro er i Fare. Korpset staar i det hele taget under Politimesterens Befaling.

³³) Aarhus Ugeblad, Nr. 30, 1861. ³⁴) Aarhus Amtstidende 7/5 1870.

Ordenskorpsets første Chef blev Premierløjtnant Nørretranders. — Byraadet fik Tilladelse til at henlægge den hidtilværende Borgervæbningsfond under Brandfonden tilligemed det Beløb, der indkom ved Salget af Borgerkorpsets Armatur og Musikinstrumenter.

Nogen stor Udvikling af selve Brandvæsenets tekniske Standard fandt dog ikke Sted i de følgende Aar. I Begyndelsen af 1870erne lader man bygge et Par nye Sprøjtehuse. Allerede i 1852 havde man for et Par Hundrede Rdl. opført et lille Sprøjtehus paa »Grønland« lidt Syd for den gamle Toldbod³⁵⁾. Mejlgade-Kvarterets Sprøjte stod i et Hus i Havgyden, men i 1871 andrager Vognmand H. Olsen om, at det maa blive fjernet, og en Del af Beboerne i Mejlgade og Studsgade ønsker samtidigt, at Gyden maa blive reguleret og brolagt. Paa samme Tid afsluttes med Nationalbanken Kontrakt om Salg af Sprøjtehuset paa Domkirkepladsen.

I Stedet havde man tænkt at opføre to nye Sprøjtehuse. Et til 1000 Rdl. i Arrestgaarden og et til 1500 Rdl. paa Kystvejen ved Siden af Købmand Lottrups Ejendom. Amsraadet nægter dog i første Omgang Tilladelse til Bygning i Arrestgaarden, og først da man i et nyt Andragende har paavist, hvor vigtigt det er at have et Par Sprøjter i Nærheden af Militærvagten, da denne »stedse i Ildebrandstilfælde har henbragt den første Sprøjte til Brandstedet og derved i mange Tilfælde ydet en aldeles uvurderlig Hjælp«³⁶⁾, lykkedes det at faa Tilladelse til at bygge et lille Sprøjtehus, der skal nedrives, saa snart Amtet maatte begære det. Det andet Sprøjtehus kom ikke til at ligge paa Kystvejen, men derimod paa det Byen fra gammel Tid tilhørende Slæbested paa Aagade. For omtrent 2000 Rdl. rejstes saa her den Bygning, som nogle Aar senere blev Byens første virkelige Brandstation. Udgifterne til hele Brandvæsenet var i de Aar kun en syv-otte Hundrede Rdl. aarlig.

1873 blev et indholdsrigt Aar i det aarhusianske Brandvæsens Historie. Tidligt paa Aaret toges nemlig det nye Vandværk i Brug, og senere paa Aaret udkom den vigtige Lov af 21. Marts om Brandvæsenet i Købstæderne. Den ophævede bl. a. den store Forordning fra 1761 og Loven af 6. April 1832 og nødvendiggjorde en ny Vedtægt for Aarhus Brandvæsen. En saadan blev hurtigt udarbejdet og fik den 7. November samme Aar Stiftamtmand Regenburgs Approbation.

Der gives her Regler for, hvilke Brandredskaber det offentlige og hvilke de private skal besidde. Byen skal eje mindst 6 store Sprøjter, 4 Haandsprøjter, 1 Vogn med 20 Økser, 6 Murhammere og 6 Brækjern, 2 store Vandvogne, 1 Redningsstige samt forskellige andre Redskaber.

Alle Byens mandlige Indvaanere mellem 20 og 45 Aar er pligtige til at gøre Tjeneste ved Brandkorpsset. Fritaget er dog Embedsmænd, Læger, en Del Bestillingsmænd, Byraadsmedlemmer, Militære m. fl. Andre kan løs-

³⁵⁾ Jordebog for Aarhus Kjøbstad 1873—74, S. 19 f. ³⁶⁾ Aa. B. F. 1872, S. 10.

købe sig for en Sum en Gang for alle. Den varierer fra 100 til 25 Rdl. efter Alder.

Korpset deles i tre Afdelinger: Sluknings-, Nedbrydnings- og Redningsafdelingen, der skal have henholdsvis 623, 60 og 56 Medlemmer. Brandinspektøren fordeler det hvert Aar udskrevne Mandskab til de nævnte Afdelinger, og det Mandskab, der bliver tilovers, naar alle Pladser her er

Aarhus gamle Brandstation, Aagade.
Aarhus Brandvæsen.

besat, danner en Reserveafdeling, som kun skal træde i Funktion i overordentlige Tilfælde. Brandinspektøren lønnes med 300 Rdl., og Brandhane-mesteren og Tambourerne faar et mindre Vederlag, men derudover er al Brandtjeneste ulønnet. Vedtægten indeholder desuden en lang Række brandpolitimæssige Bestemmelser³⁷⁾.

Brandvæsenets Styrelse blev overdraget en Brandkommission, hvoraf Politimesteren og Brandinspektøren var fødte Medlemmer. Desuden valgte Byraadet tre af sine Medlemmer til Kommissionen, nemlig Skræddermester Baess, Farver Kjær og Gørtler Hald.

Det i 1870 etablerede Ordenskorps vedblev at bestaa med den gamle Vedtægt. Udgifterne til Brandvæsenet skulde udredes af Kæmnerkassen. Brand-

³⁷⁾ Vedtægten er trykt i Tillæg til Byraadsforhandlingerne for 1873.

fonden indgik nu heri, og heraf skulde betales Belønninger for udvist Konduite ved Ildebrande, Understøttelse til Enker og Børn efter Brandmænd, der kom ulykkeligt af Dage under Udøvelsen af deres Borgerpligt, og andre lignende Udgifter. Brandvæsenets Budget stiger til ca. 1400 Rdl., 1875 er det paa 2500 Kr.

Særlig tilfreds med det aarhusianske Brandvæsen, selv efter Nyordningen, var man dog ikke. I en ledende Artikel i Aarhus Stiftstidende klages der over, at Væsenet i mange Aar har staaet i Stampe. I de sidste tyve Aar er der ikke anskaffet nogen ny Sprøjte, og endnu er »Sugeværket«, som »var Gjenstand for vor barnlige Ærefrygt og Tillid, naar det for fyrretyve Aar siden hed: Nu kommer Sugeværket — endnu er denne Veteran vor tapreste Stridsmand, naar den røde Hane galer over Taget«. Sprøjterne er daarligt anbragte, skrives der videre, for hele den opvoksende Bydel Frederiksbjerg er den nærmeste Sprøjte i Aagade. Bladet foreslaar, at der holdes en Sprøjte med fuldt tilhørende — »NB. ikke tilhørende fuldt« — Mandskab parat til Udrykning Dag og Nat³⁸⁾. Efter Forslag af Byraadsmedlem, Professor Funch vedtog man da ogsaa snart efter at indrette et Sprøjtehus paa Frederiksbjerg. Det blev indrettet i »Kjøbmændenes Liighus« paa den gamle Kirkegaard, og der ofredes et Beløb paa 50 Kr. til et Skillerum.

Samme Aar i December mister Brandkorpset sin mangeaarige Chef, Snedkermester Chr. Theilgaard. Man foretog i den Anledning i Sammenlægning af Bygnings- og Brandinspektørstillingen, og i denne ansættes i 1877 Premierløjtnant, senere Kaptajn E. L. F. Springborg.

Endnu i 1879 sad der hver Nat oppe i Domkirkens Taarn en Taarnvægter, som fra sit høje Stade skulde vaage over Byen og gøre Alarm, hvis han opdagede nogen Ildløs. Saa klemte han med Stormklokken, hængte en Lygte ud af det Glamhul, der pegede mod Brandstedet o. lign. Man mente dog, at disse Foranstaltninger nu var overflødige, og Taarnvægter N. Rasmussen afskediges fra den 1. November 1879. Stormklokken bliver ophængt saaledes, saa man kan ringe med den fra Jorden, og Brandkommissionen lader i den Anledning afholde Prøver for at faa konstateret, hvor langt Klokken kan høres³⁹⁾. Der fremkommer, da Klokken faa Dage efter Prøven var i Funktion ved en Brand, Forslag om, at der skal indføres særlige Ringesignaler for de forskellige Bydele, saa man kan høre, hvor Branden er⁴⁰⁾.

Opbevaringen af Nøglerne til Sprøjtehusene voldte en Del Hovedbrud. Værtshusholder Christensen, Aagade 12, havde faaet det Hverv at huse Nøglen til Aagades nye »Brandstation«. Men efter at have udført dette Arbejde i fire Aar er han træt og klager til Byraadet over de Fortrædeligheder, det har ført med sig. Afhentningen og Tilbageleveringen af Nøglen forstyrrer ham i hans Søvn og Arbejde, siger han. Ved den fornylig stedfundne Brand

³⁸⁾ Aa. St. 16/2 1876. ³⁹⁾ Aa. St. 12/1 1880. ⁴⁰⁾ Aa. St. 30/1 1880.

i Gæstgivergaarden »Jylland« kom Sprøjterne ikke tilbage før langt ud paa Natten, og Værtshuset maatte holde aabent ud over den lovbefalede Lukketid. Men saa blev Christensen noteret for Nattesæde! Værtshusholderen andrager om en Godtgørelse paa 60 Kr. for de fire Aars Nøgleopbevaring, men da Brandinspektøren oplyser, at han har haft visse Fordele heraf, afslaaes Andragendet. Nøglen blev derefter anbragt paa selve Sprøjtehuset til behagelig Afbenyttelse⁴¹⁾).

I Begyndelsen af 1881 plages Byen af flere Brande, og et Par af dem udbryder med kun faa Dages Mellemrum. Det viser sig da, at Byens Slukningsmateriel ikke er tilstrækkeligt, og Byraadet bevilger kort efter 350 Alen Slange, en Sprøjteslange-Vogn o. a., ialt for 667 Kr. Indenfor Brandkommissionen gaar man i Gang med at udarbejde en Plan til en hel Nyordning af Brandvæsenet, hvorefter der — med Bibeholdelse af den daværende Ordning iøvrigt — skabes en Stamme af fast ansatte Brandfunktionærer, der kan møde ved enhver opkommen Ildebrand. Det eksisterende Korps foreslaas delt i tre Roder, der skiftevis to Maaneder ad Gangen er pligtig til at møde ved Brand med deres Sprøjter, saa snart Byen alarmeres ved Klokkeringning. En saadan Alarmering maa kun finde Sted, naar den højstkommanderende paa Brandstedet maatte befale det. Skulde Branden være usædvanlig voldsom, kan ogsaa de to andre Roder tilkaldes.

Endvidere ønsker Kommissionen Byen delt i tre Distrikter, som hver forsynes med Alarmeringsapparater, der telegrafisk staar i Forbindelse med Politistationen, som saa skal staa i direkte Forbindelse med det lønnede Mandskab. De aarlige Udgifter til et fast Brandkorps paa noget over 50 Mand anslaaes til 1760 Kr., og desuden ønskes bevilget 1500 Kr. til Telegraflinjer, 800 Kr. til Uniformer o. l. og 1350 Kr. til en moderne Sprøjte. I Byraadet bliver Planen begravet i et Udvalg, hvor den til Trods for gentagne »Erindringer« fra Kommissionen bliver liggende i aarevis. Først i 1885 indføres ad bevillingsmæssig Vej en Del af de foreslaaede Ændringer, idet der paa dette Aars Budget afsættes Lønninger til 20 faste Brandmænd, saaledes at Byen nu altsaa fik sit første faste Brandkorps, og samme Aar indrettes Telegrafstation paa Politistationen.

I 1887 installeres elektrisk Brandalarm seks Steder i Byen, en Foranstaltning der koster omtrent 5000 Kr., hvoraf Halvdelen dog udredes af Købstædernes alm. Brandforsikringsselskab. — Samme Aar ansatte man fire Brandmestre og fire Værkmestre, og Antallet af faste Brandmænd, der dog

Kaptajn
E. L. F. Springborg.
Aarhus Brandvæsen.

⁴¹⁾ Aa. St. 16/12 1881.

stadig beholdt deres borgerlige Erhverv, sattes op til 30. — Til Trods for det elektriske Alarmeringssystem kunde der i Tilfælde af Brand godt gaa en Del Tid, inden hele det faste Mandskab var samlet, da mange af dets Medlemmer ofte arbejdede langt fra deres Hjem. For at undgaa dette Tab af kostbar Tid og for i det hele taget at gøre Slukningsvæsenet mere effektivt foreslog Brandkommissionen i 1887, at der oprettedes en permanent Brandvagt. Flere af det faste Mandskab var villige til at paatage sig saadan Vagttjeneste mod at faa overdraget Udførelsen af alt Arbejde vedrørende

Kulsyresprøjte. Anskaffet 1904.
Aarhus Brandvæsen.

Materiellets Vedligeholdelse o. lign. I Sprøjtehuset i Aagade indrettedes saa en lille Vagttstue med Plads til fire Mand, der Dagen igennem var parat til Udrykning.

Aarhus har saaledes nu faaet sin første virkelige »Brandstation«. I 1896 bevilger Byraadet et Beløb, saa Brandvæsenet kan leje sig en Hest, og tre Aar senere lejer man til Brug for Brandinspektøren en Cykle! Først i 1902 køber Brandvæsenet et Par Cykler. I Løbet af 90'erne anskaffes iøvrigt en hel Del Materiel, en Maskinstige o. a., ligesom man paa en Oplagsplads ved Thunøgade og Ny Munkegade lader opføre et Øvelsestaarn. Et Forsøg i 1896 paa at faa Vagten paa Stationen forlænget fra Kl. 8 Aften til Kl. 10 strandede paa økonomiske Vanskeligheder, saa Byen var stadig uden Brandvagt i Aften- og Nattetimerne.

Brandkorpsets anden Afdeling, Ordenskorpset, eksisterede stadig, men kom saa godt som aldrig i Funktion. I Oktober 1896 indsender en Del af dets Medlemmer da ogsaa et Andragende om at faa Korpset ophævet. Politimesteren mener dog ikke, at det — under Hensyntagen til dets politimæssige

Opgaver — kan lade sig gøre, da Byen har for faa Politibetjente, men han vil gaa med til Ophævelsen, saafremt der i Stedet — ligesom det er sket i Randers — etableres et Reserve-Politikorps. Næste Aar oprettes et saadant Korps, men foreløbig kun paa Prøve, og det gamle Ordenskorps ophæves formelt ikke; kun dets Øvelser ophører. Det nye Korps blev paa 20 Medlemmer, som hver lønnedes med 40 Kr. om Aaret, hvortil dog kom 2 Kr. for hver

*Motorsprøjte. Anskaffet 1916.
Aarhus Brandvæsen.*

Udrykning. — Mejlborg-Branden, den store Katastrofe, der en Augustdag i Aarhundredets sidste Aar ramte Byen, viste med al ønskelig Tydelighed, at Brandvæsenet ikke, til Trods for de skete Fremskridt, opfyldte de Krav, som en By paa Størrelse med det datidige Aarhus maatte stille⁴²⁾.

De følgende Aars mest betydningsfulde Skridt i Retning af Brandvæsenets Forbedring blev taget med Opførelsen af den store moderne Brandstation paa Bakken ved Ny Munkegade. Bygningen var projekteret af Arkitekt S. F. Kühnel, og Overflytningen til den nye Station fandt Sted den 14. Januar 1904. En Brand i Anholtsgade samme Dag nød godt af Brandstationens nære Beliggenhed. Vagtmandskabet var ved Overflytningen paa 10 Mand, men fra 1. April forøgedes Styrken til 16.

I den Menneskealder, der nu er gaaet siden den nye Station toges i Brug,

⁴²⁾ Om Mejlborgs Brand se f. Eks. Aa. St. 17/, 1924.

har Brandvæsenets Udvikling fulgt Byens⁴³⁾. De mange tekniske Fremskridt paa Brandbekæmpelsens Omraade har stillet store Krav om Udgifter til Brandmateriel. Allerede nogle Aar før forrige Krig anskaffede man en elektrisk drevet Automobilstige med Kulsyresprøjte, og under Krigen fuldendtes Væsenets Motorisering. En Studierejse til Norge og Sverige førte bl. a. til, at man i 1915 i Malmø indkøbte en 1800 Minut-Liters Motorsprøjte, og i 1917 leverede Firmaet Th. B. Thrige i Odense et Redskabs- og Mandskabsautomobil til Byen, hvorefter Hestens Saga ved Aarhus Brandvæsen definitivt var ude.

I 1913 afgik Brandinspektøren, Kaptajn Springborg, af Korpsets Tjeneste efter at have virket her i 36 Aar. Han efterfulgtes af J. M. Bruhn, efter hvis Død ved en Bilulykke i 1926 A. J. Bredal udnævntes til Korpsets Leder. Ogsaa Bredal fik en pludselig Død, idet han omkom midt under sit Arbejde med Slukningen af en Brand om Bord i Motorskibet »C. F. Tietgen« den 17. Februar 1940. Hans Efterfølger blev Harald Møller.

I 1921 toges et nyt og meget moderne Alarmeringssystem i Brug. Det var leveret af et tysk Firma og kostede ca. 110000 Kr.

I 1920erne nødvendiggjorde den almindelige Udvikling af Brandvæsenet, at den allerede ved Brandstationens Projektering beregnede Udvidelse af Stationen maatte føres ud i Virkeligheden. Arbejdet hermed afsluttedes i 1925.

At Aarhus By nu er i Besiddelse af et tidssvarende Brandvæsen og et dygtigt Brandkorps er bevist i Praksis mange Gange. Og den sikkert velmente Ros, en Stiftamtmand engang i forrige Aarhundrede siges at have givet Brandvæsenet i Aarhus ved at erklære, at endnu ingen Ildebrand var opstaaet i Byen, uden at den var blevet slukket, gælder utvivlsomt nu mere end nogen Sinde.

⁴³⁾ Om hele Brandvæsenets Udvikling i nyeste Tid se iøvrigt de aarlige »Tillæg til Aarhus Byraads Forhandlinger«, hvori Brandvæsenets aarlige Beretning findes.

BISKOPPER, PRÆSTER OG KIRKER EFTER REFORMATIONEN

AF EJLER HAUGSTED

I. FRA REFORMATIONEN TIL ENEVÆLDEN 1536—1660

REFORMATIONEN

DA CHRISTIAN III havde sejret i Grevens Fejde, gennemførte han ved Statskup en ny Ordning af Rigets Styre. Den 12. August 1536 lod han Bisperne — med Undtagelse af Ove Bille — fængsle og tvang de verdslige Rigsraader til at underskrive et Forpligtelsesbrev:

1. Rigets Regering skal være og blive hos Kongen og det verdslige Rigsraad. 2. Ingen Biskop maa komme til noget verdsligt eller gejstligt Regimente eller til noget Bispedømme i Riget. 3. Rigsraadet maa forpligte sig til ikke at hindre, at det hellige Evangelium og Guds rene Ord rettelig maatte prædikeres og forkyndes i Riget.

Paa Grundlag af disse tre Punkter udarbejdedes Haandfæstningen, der blev udstedt af Konge og Rigsraad, og Recessen, der blev vedtaget af Stændermødet den 30. Oktober. I den læser vi, »efterdi at Bisperne nu er afsat og aflagt, vil dog Behov gøres, at der skikkes nogle mærkelige vise og lærde Mænd, som skal have Paasyn, at alle Sognepræster over ganske Riget prædikere og lærer det menige Folk Guds Ord og Evangelium«. Endvidere »skulle alle Bispestifts Gods: Slotte, Gaarde og Huse og Jordegods, som Bisperne nu have haft i Haand og Værge herefter til evig Tid være og blive med al deres Rente og Tilliggelse lagte under Kronen til Kongens Opholdelse og til menige Rigens Bedste. Klostre og Domkapitler skal blive ved deres Magt, indtil Konge og Rigsraad en anden Skikkelse gøre«. Tienden deles i trede Parter, den ene skal Sognepræsten beholde, den anden skal Kirken have, og den tredje skal Kongen lade opkræve, og han skal skikke forskrevne lærde Mænd Provision og Underholdning¹⁾.

Til at udarbejde Forslag til en Ordning af Kirkeforholdene paa det i Recessen angivne Grundlag sammenkaldte Kongen Prædikanter og Medlemmer af Kapitlerne til en Forhandling i Odense i Januar 1537, hvis Resultat blev Kirkeordinansen, der blev affattet paa Latin og 1539 oversat paa Dansk

¹⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, S. 4—6.

og vedtaget af Herredagen. I Juli kom Dr. Johannes Bugenhagen til København for at lede Nyordningen af Kirkeforholdene, og saa fulgte Begivenhederne Slag i Slag, Kongen blev kronet 24. August, Superintendenterne indviet, og Kirkeordinansen underskrevet 2. September og Universitetet genoprettet 9. September; i Løbet af 13 Maaneder var Forvandlingen af Kirken fuldbyrdet; nu forestod det store Arbejde at føre det nye ud i Virkeligheden efter Ordinansens Forskrifter, Den danske Kirke, der havde skilt sig ud fra Romerkirken, ordnedes nu som en luthersk Landskirke. For at tydeliggøre Brudet for alle indførtes nye Navne for Kirkens Tjenere: Superintendenter og Prædikanter; men disse uvante Navne trængte ikke igennem.

Om Reformationens Gennemførelse i Aarhus er der ikke overleveret ret meget. Christian III havde ikke fængslet Biskop Ove Bille og haabede, at han vilde bøje sig for Recessens Bud om Bispegodsets Udlevering til Kronen; men da han bad Kongen betænke, at han havde modtaget Godset af Domkapitlet og havde aflagt Ed paa at bevare det for Kirken, og mindede ham om den Troskab, han havde vist ham og hans Forgængere, blev han fængslet og sad først paa Dragsholm og derpaa paa Nyborg, indtil han 1. Juni 1537²⁾ bøjede sig for den Kendsgerning, at Kongen havde overtaget Bispegodset, og tog imod Skovkloster (Herlufsholm) som afgiftsfrit Len paa Livstid³⁾, hvor han levede til 1555. Kongens Lensmand paa Aarhusgaard og Aakjær fik Ordre til at »antvorde Hr. Ove Bille hvad Bo og Boskab, som er paa Stiftets Slotte og Gaarde, og som tilhører ham personlig«, desuden skal han udlevere en Mængde Naturalier, 200 Sider Flæsk, 3 Læster Mjød m. m. og gøre Regnskab for alle Indtægter og Udgifter for Biskoppen indtil Fængslingsdagen. Saa hensynsfuldt blev et Statskup gennemført i Danmark for 400 Aar siden.

Nu var Vejen aaben for Superintendentens Tiltræden.

BISKOPPER

Den første Superintendent over Aarhus Stift hed Mads Lang (1537—1557⁴⁾). Han skal være født i Hardsyssel henimod Aar 1500; efter en kort Tid at have været Rektor i Slagelse kom han til Randers, hvor han blev Sognepræst ved Vor Frue Kirke. Povl Helgesen sendte i April 1531 sin Bøg om Messen til Borgerne i Randers med et Brev, hvori det hedder, at Randers By affaldt fra Gud og al Sædelighed under Ledelse af tvende ulærde Mænd, forsorne Skalke, den ene en forløben Graamunk, Broder Niels, den anden en selvgjort Præst⁵⁾; den sidste maa være Mads Lang, der altsaa ikke var præsteviet af en katolsk Biskop. Brevets Tone røber, at han har været en ivrig Forkæmper for den nye Lære. Da Sejren var vunden, blev han da ogsaa

²⁾ D. M. II, 1., S. 237—39. ³⁾ Erslev: Danmarks Len og Lensmænd 1513—1596, 1879, S. 150. ⁴⁾ Kh. S. II, 2., S. 730—36. A. Pedersen i Fra Kirkehus og Skolestue I, 1936, S. 10—26.

⁵⁾ Paulus Helic Skrifter IV, 1934, S. 30.

sammen med andre førende Prædikanter som Hans Tausen, Peder Laurensen, Frants Vormordsen, Jørgen Sadolin og flere andre kaldt til Odense den 6. Januar 1537 for at deltage i Udarbejdelsen af Kirkeordinansen. Samme Dag som denne blev underskrevet, den 2. September 1537, blev han af Bugenhagen indviet til Superintendent.

Mens Peder Ebbesen Galt til Tyrrestrup som Stiftslensmand flyttede ind i den store Bispegaard Nord for Domkirken og derfra paa Kongens Vegne styrede det inddragne Bispegods omkring Aarhusgaard og Aakjær — Ove Billes Ministerial Hans Stygge fortsatte som kongelig Lensmand paa Silkeborg — og forenede de katolske Bispers verdslige Virksomhed med Varetagelsen af de sædvanlige Lensmandssysler, anviste Kongen Mads Lang en beskeden Bolig i den gamle Kapitelgaard Syd for Domkirken, hvor alle hans Efterfølgere indtil Biskop Brammer har boet, og hvor der nu er Parkeringsplads; han gik ind til et meget krævende, grundlæggende Arbejde, om hvilket Kirkeordinansen siger, at »de som skal være rette Bisper og Ærkebisper udi Kirkerne, kaldes ikke til nogen Ørkeløshed, som saadanne pleje at være, men til stort Arbejde«⁶⁾. I den Visitatsbog, som den første Superintendent over Sjællands Stift, Dr. Peder Palladius, har efterladt sig, faar vi et levende Indtryk af den nidkære Tilsynsmands Virke. Der er Grund til at tro, at Mads Lang og de andre jævne danske Mænd, der pludselig efter den store Omvæltning blev Bisper, efter Evne har taget deres Gerning op i Dr. Peders Spor og sammen med ham har lagt den Grund, som den danske lutherske Kirke er blevet bygget paa. Men vi véd meget lidt om Mads Lang; han har sendt et Andragende til Kongen med forskellige Forslag; han ønsker blandt andet Bestemmelser om Hviledagens rette Helligholdelse og Oprettelsen af en Domstol til Paakendelse af Ægteskabssager og Forbrydelser mod Sædeligheden; han nævnes som Deltager i alle de Bispemøder, som blev holdt i Løbet af den første Snes Aar efter Reformationen; men hvilken Rolle han har spillet under Forhandlingerne, det véd vi intet om.

Sammenlignet med en katolsk Biskop havde en luthersk Superintendent det smaat; han fik gennem Lensmanden udbetalt en Løn, der skulde være saa rundelig, at han kunde holde to Tjenestepiger, en Skriver, en Karl at sende hans Ærinder, en Køresvend, som kunde røgte fire Heste, og en Dreng, han stedse kunde have hos sig. De fire Heste var jo nødvendige til Opfyldelsen af den kirkelige Tilsynsmands vigtigste Pligt: Visitatsrejserne. Som Tillæg til sine beskedne Indtægter fik Mads Lang 1540 Ejendomsbrev paa en øde Gaard, kaldt Helligaandsgaard, Vest for Immervad, derfra hvor Per Olsens Gaard tager ved og saa i Sønner ned til Aaen⁷⁾, og senere fik han bl. a. Mollerupgaard i Lisbjerg Sogn⁸⁾. Han blev begravet i Domkirken, og hans Ligsten er bevaret; den er nu opstillet ved den vestligste Pille i den nordre

⁶⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, S. 106. ⁷⁾ Danske Kancelliregistranter 1535—1550, S. 134.
⁸⁾ Kh. S. II, 2., S. 734.

Række. Under et Bueslag i Renaissanceform staar en kraftig, bredskuldret Mand klædt i en plisseret, fodfri Kappe; han har Bonnet paa og holder med begge Hænder Bogen foran sig; mellem hans Fødder ses et Dødningehovede; paa Rammen med de fire Evangelistsymboler i Hjørnerne er der en udslidt Indskrift, der er gengivet i Pontoppidans *Marmora Danica*⁹⁾.

En tumulo tegitur Mathias Langius isto,
Qui populum ut pastor rexit et antea scholas,
Doctrina instructus sana verboque vocatus,
Hac superintendens primus in urbe fuit.

Paa Dansk: Se, af denne Gravsten dækkes Mads Lang, der som en Hyrde styrede Folket og tidligere Skoler, opdraget til sund Lærdom og kaldet ved Ordet blev han den første Superintendent i denne By.

Laurids Bertelsen (1557—1587) var ogsaa en vestjydsk Bondesøn; han sluttede sig meget nøje til Niels Hemmingsen og kom 1547 til Aarhus, hvor han begyndte som Rektor ved Katedralskolen og derefter blev Sognepræst ved Frue Kirke og Lektor ved Domkirken og i 1557 blev valgt til Biskop af Stiftets Provster og Købstadspræster. Mens Mads Lang havde faaet udbetalt sin Løn hos Lensmændene, blev Laurids Bertelsen og hans Efterfølgere lønnet med Bøndergods og Tiender, der anvistes ved et Kongebrev af 6. Decbr. 1558¹⁰⁾. Superintendente skal have den Gaard paa St. Clemens Kirkegaard, som Mester Laurids Bertelsen nu selv udi bor, til en Superintendents Residens med den Staalgaard og Kolgaard, som Kapitlet tilforn har udlagt til Superintendents Residens. Ikke blot blev Embedets Indtægter betydeligt forhøjede ved denne nye Ordning, men Superintendente blev, som nævnt, ogsaa fri for at hente sin Løn hos Lensmanden¹¹⁾.

Mads Langs Ligsten.

Som Biskop havde han Øje for de Misbrug, der fulgte med Menighedernes Indflydelse paa Valget af Præster og søgte at trænge den tilbage. I sin Ligtale over Holger Rosenkrantz til Boller (død 1576) talte han meget haardt om visse Adelsmænds Hovmod. »De mener, at de maa lade og gøre hvadsomhelst dennem lyster, hvad heller det er Gud med eller imod, Ret eller Uret. De mener, at de har

⁹⁾ II. 1751, S. 88. ¹⁰⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, S. 541—44. Anf. Værk I, S. 287. ¹¹⁾ Anf. Værk II, S. 56 f.

Alting af sig selv, og at de er født dertil, og at de skal foragte, fortrykke, hade og fordærve fattige Folk. Ja, en Part tør og sætte sin Stol for Guds Sæde og lade sig høre, at der burde intet besluttes af Gud i Himmelen, uden de med deres indbundne Svogerskab og Maagskab vil det indgaa og samtykke paa Jorden«^{11a}). Han rekonstruerede Domkirkens Bibliotek¹²).

Efter to Bisper, der fungerede meget kort, Peder Jensen Vinstrup (1587—1590), som blev kaldet til Sjællands Biskop, og Albert Hansen (1591—1593), der døde kort efter sin Udnævnelse, fulgte Jens Gjødesen (Johannes Ægidius) (1593—1626), en Borgersøn fra Ribe, der 1581 afløste Anders Sørensen Vedel som Hofpræst og 1591 blev Sognepræst ved Nikolaj Kirke i København. Ligesom sin Forgænger blev han udnævnt af Regeringsraadet, uden at Stiftets Gejstlighed blev saa meget som spurgt. Han var udgaaet fra Niels Hemmingsens Skole og hældede til Calvins Opfattelse af Nadveren; men efter at den strenge lutherske Ortodoksi var kommen til Magten i den danske Kirke, da den myndige Hans Povlsen Resen 1617 blev Sjællands Biskop, maatte han bøje sig og dæmpe sine Udtalelser. Han var en virksom og energisk Biskop, der stillede strenge Krav i Retning af Kundskaber til de unge Præster, han skulde ordinere, og han var berømt for sin Veltalenhed; en Del af de Ligtaler, han holdt over Adelsmænd og -kvinder, blev efter Tidens Mode trykt paa de efterladtes Bekostning, og de viser, at hans Ry var velbegrundet; han talte klart og fyndigt og brugte mange gamle danske Udtryk og Vendinger.

Morten Madsen (1627—1643) var i sin Ungdom Lærer for nogle af Christian IV's Børn med Kirsten Munk og blev senere kongelig Konfessionarius; det var altsaa ved Kongegunst, at han blev Biskop. Da Kirsten Munk 1630 kom til Boller, som hendes Moder Ellen Marsvin fuldstændig havde ribbet, bad hun ham i et Brev om snarest at komme med Puder og Lagener, »for her er lidet at æde og intet at ligge paa«¹³); det har ikke været nogen misundelsesværdig Opgave for den unge Biskop at være Mellemand mellem de to skilte Ægtefæller, og han har maaske mistet Kongens Gunst derved. I alt Fald maa han tage imod forskellige Tilrettevisninger for Embedsforsømmelser. Han havde som ung Magister 1623 ægtet den 21aarige Kirsten Hansdatter; efter alt at dømme var Ægteskabet lykkeligt, der kom mange Børn; allerede i 1642 blev det første Bryllup holdt i Bispegaarden, og Aaret efter blev den anden Datter Eline ved St. Hansdagstid gift med Sognepræsten ved Domkirken, Magister Christen Nielsen Bonde (Bundtz). Men næppe var Festen forbi, før Ulykkerne styrtede ned over den velhavende og lykkelige Familie. Biskoppen blev syg og døde den 17. Oktober, kun 49 Aar gammel, og Bispinden blev Genstand for en ualmindelig ondsindet Forfølgelse. Det begyndte med Sladder; der blev snakket om, at hun var for kærlig mod sin Svigersøn, Christen Nielsen Bonde, og da der den 26. August blev fundet et

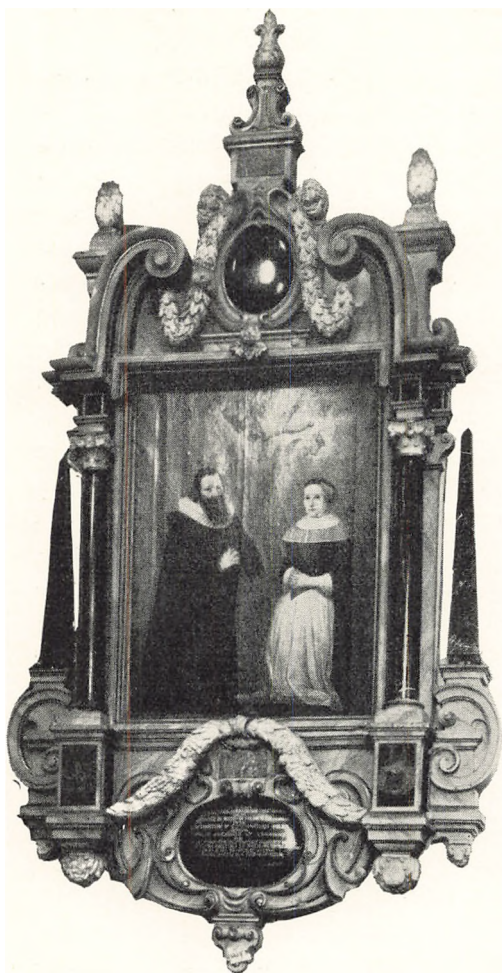
^{11a}) Bricka: Den dsk. Adel I, S. 70. ¹²) Se dette Værk III, S. 220. ¹³) Dsk. Herreg. III, S. 179.

Barnelig paa Domkirkegaarden, fik de onde Tunger nyt Stof: det maatte være Bispindens Barn, som hun selv havde dræbt! Lensmanden paa Havreballegaard, Erik Grubbe, satte en retslig Undersøgelse i Gang, og den var

ikke upartisk. Christen Nielsen blev »forbudt Prædikeskolen« og taget i Forvaring, og efter at der i December var bleven afhørt en Mængde Vidner, blev ogsaa Bispinden fængslet og hendes Bo beslaglagt. Men saa blev Fjenden Landet mægtig; en Afdeling af Torstensons Hær besatte Aarhus, hvor de røvede og plyndrede; der blev ikke passet paa det beslaglagte Indbo og Formuen i Bispegaarden, der efter Kirsten Hansdatters Paastand havde en Værdi af 30000 Kr. Det blev ved Tilsynets Ligegyldighed og Forsømmelse fuldstændig spoleret. Biskopens store og kostbare Bibliotek blev røvet af en finsk Officer ved Navn Stålhandske, der skænkede det til Abo Akademi¹⁴).

Først efter Brømsebrofreden blev Sagen taget op igen, og der blev i November 1646 i Domkapitlet afholdt et nyt og omfattende Forhør. Da der var Folk, som fortalte, at de havde set Kirsten Doktors og Svigersønnen i ømme Situationer, og andre, der mente, at hun havde været frugt-sommelig i 1643, kendte Sandemændene hende paa dette løse Grundlag skyldig til Døden, og Landstinget stadfæstede Dommen; men ogsaa Christen Nielsen blev kendt skyldig (1647).

Derpaa gik to Aar, før det lykkedes Kirsten Hansdatter at bevæge den nye Konge, Frederik III, til at lade Dommen revidere af Herredagen i København. Overfor den øverste Domstol fik begge de anklagede Lejlighed til at forsvare sig, og de blev pure frifundet den 25. Juni 1649, næsten 6 Aar efter at Sagen var rejst. Christen Nielsen blev Lektor ved Domkirken i Christiania, og Bispinden flyttede til København, hvor hun døde 1672. Erik Grubbe

Jacob Madsens Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

¹⁴) O. Walde: Storhetstidens litt. Krigbyten I, S. 221 f., 1916. Jfr. dette Værk III, S. 251.

maatte bytte Aarhusgaard Len med Lund paa Mors; og da Klokkeren Hans Skonning, der ansaas for at være en af Hovedmændene i Forfølgelsen mod Bispinden, mistede Livet ved at styrte ned fra en Hvælving i Domkirken (1650), var der dem, der saa en Himlens Straf i dette Ulykkestilfælde¹⁵).

Jacob Madsen (1645—1660) var Søn af den tidligere omtalte Læge, Dr. Mathias Jacobæus, og Ingeborg, Biskop Jens Gjødesens Datter, f. 1602¹⁶); han var noget af et Vidunderbarn, i alt Fald et kvikt Hoved, og fik den bedst mulige Uddannelse. Som ung Student blev han optaget i Professor senere Biskop Jesper Brochmands Hus, tilbragte derpaa over et Aar hos den lærde Holger Rosenkrantz paa Rosenholm og drog saa ud paa en sekssaarig Studierejse til Tyskland, Nederlandene og England. Ved sin Hjemkomst 1630 blev han Professor i Veltalenhed ved Københavns Universitet, og som den fine Latinist, han var, fik han den Opgave at skrive Universitetsprogrammer og Testimonier, hvad han gjorde »med saa net og dejlig en Stil, at de af alle Kendere maatte admireres«¹⁷). Stillingen som Hofpræst banede ham Vejen til Bispestolen i Aarhus. »Sit Bispeembede forestod han med største Troskab, Forstand og Mildhed, saa at enhver for hans behagelige Anseelse, Gaver og Omgængelse maatte have Veneration for ham«, siger den samme Biograf¹⁸); hans Veltalenhed gjorde ham yndet som kirkelig Lejlighedstaler, og flere af hans Ligtaler foreligger trykt. Men han blev tidlig svagelig og maatte bede sig fritaget for nogle af Biskoppens Pligter, bl. a. kunde han ikke overkomme at rejse Stiftet rundt og absolvere de Kvinder, der havde ligget deres Børn ihjel; naar man hører, at det var gennemsnitlig 38 om Aaret, forstaar man, at det var en Lettelse at blive fri for disse Rejser. Da Frederik III tilbød ham Sjællands Bispestol, undslog han sig paa Grund af Svagelighed. Han var gift med Caspar Bartholins Datter Anna. Paa Epitafiet i Domkirken ser vi hende i husmoderlig Dragt med Forklæde knæle i Bøn ved Siden af hans brede Præstesikkelse.

DOMKAPITLET

Mens den katolske Bispestilling blev afskaffet ved Reformationen, blev Domkapitlerne bevaret, og disses Gods blev ikke inddraget under Krongodset¹⁹); men Kongen tiltog sig Dispositionsret over baade Prælaturer og Kanonikater, der blev brugt dels til at forbedre knappe Bispe- og Præstelønninger, dels som en Slags Legater til lærde Folk og andre, som Kongen af en eller anden Grund vilde belønne. Af Alterpræsternes, Vikarernes, Gods faldt adskilligt tilbage til Efterkommerne af Oprettet. Naar de evige Messer holdt op, faldt jo Forudsætningen for Gaverne bort. Havde Prælater

¹⁵) Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre, 1904. ¹⁶) Dette Værk II, S. 400. ¹⁷) Zwer-
gius: Det Siellandske Cleresie, 1754, S. 579. ¹⁸) Anf. Værk, S. 580 f. ¹⁹) Recessen 1536. Rør-
dam: Kirkelove I, S. 5.

og Kanniker ikke været overvældet med Arbejde i den katolske Tid, saa svandt Embedspligterne nu yderligere ind og blev lig Nul for dem, der unddrog sig Forpligtelsen til at residere. De mistede enhver Indflydelse paa Stifternes Styrelse. »De skal intet bevare dem i nogen Maade med den Befaling, som vi har gjort vore Superintendenter, Lensmænd og Provster«, derimod skal de hver Dag synge af den hellige Skrift og Guds Ord; hvis en Kannik bliver Superintendent, Sognepræst, Professor eller Rektor, kan han beholde sit Kanonikats Indtægt. De maa gerne gifte sig. Kapitlerne faar et Par nye Forpligtelser: Kirkeordinansen paabyder, at de skal holde en lærd Mand udi den hellige Skrift, som kan paa latine overlyst (offentlig) læse den hellige Skrift baade for Kanniker, Skoledegne og forstandige Borgere og andre, som did vil søge. Denne samme Læsemester skal stundom paa nogen forskikket Tid prædike, men dog saa, at ingen vanlig Prædiken dermed forhindres²⁰). Senere faar Kapitlerne en vis Domsmagt i Ægteskabssager. I Ribeartiklerne 1542 hedder det: Efterdi der og findes stor Uskikkelighed udi Ægteskaber og Horsager . . . har vi besluttet, at Stiftslensmændene skal med Kapitel udi hvert Stift stævne dem for og intet besvære Superintendenterne dermed²¹). Det er i Kraft af denne Bestemmelse, at Kirsten Hansdatter blev stævnet for Kapitellet. I Universitetsfundatsen af 10. Juni 1539 indskærpes Forpligtelsen til at bo ved Domkirken²²). Men de, der ved Kongens Tjeneste eller Studier hindres i at residere, skal holde en from Mand til at læse og synge i Koret²³), og det fremhæves, at Kapitlerne skal vedblive at bestaa, for at der kan være en hæderlig Forsørgelse for lærde Mænd til Guds Ære og til Kirkernes og Folkets Bedste. Hermed er udtrykt, hvad der kan siges til Forsvar for Bevarelsen af denne før 1536 livskraftige Institution, der efter Reformationen blev en Skygge af sig selv og i Løbet af et Aarhundrede smuldrede hen for helt at forsvinde kort efter Regeringsforandringen 1660.

Vi kan ikke her følge Aarhus Domkapitels hensygnende Tilværelse i Enkeltheder, men vil nøjes med at omtale nogle af dets Medlemmer.

I de sidste katolske Bispers Tid havde Mester Jesper Brochmand (1488—1562) beklædt det øverste Prælatur, Archidiaconatet; han var en meget dygtig Kancelliembedsmand, der i sin Ungdom havde set sig godt om i Verden, idet han havde studeret ved tyske Universiteter og havde opholdt sig tre Aar ved Curien i Rom; han hørte til dem, der blev siddende trods alle Omvæltninger. Fra Christiern II's Kancelli gik han over i Frederik I's, han blev Protestant og fortsatte under Christian III baade som Kancellisekretær og Ærkedegn; den faste Linie i den Mands Liv var det trofaste, dygtige Arbejde i Kancelliet, hvor han var Kansler Johan Friis' betroede Medarbejder; han deltog i Udarbejdelsen af Kirkeordinansen og blev af Christian III brugt til diplomatiske Hverv. Det er let at forstaa, at en Mand, der var saa optaget af Kongens Tjeneste som Mester Jesper, ikke kunde residere i Aar-

²⁰) Anf. Værk I, S. 122 f. ²¹) Anf. Værk I, S. 198. ²²) Anf. Værk I, S. 35. ²³) Anf. Værk I, S. 38.

hus. Han havde faaet Stillingen som Ærkedegn — og desuden et Kanonikat — som en Paaskønnelse af dygtigt Arbejde i Kancelliet og de dermed forbundne Indtægter (Præbender) som et fedt Tillæg til den magre Løn som Sekretær; men det kunde paa den anden Side være til Nytte for Domkapitlet, at dets Ærkedegn var en mægtig Mand i Kancelliet²⁴).

Da han efter Reformationen fik en Opfordring fra Domkapitlet til at flytte til Aarhus, bad Kongen (1537) om, »at efterdi han længe havde ladet sig bruge udi vor, Rigens og fremfarne Kongers Tjeneste og desligeste for hans Alderdoms og Skrøbeligheds Skyld maa tilstedes at blive boende her i København«²⁵). I et senere Brev (1539) beder han Kapitlet om, at Mester Jesper maa nyde alle sine Rette og Opbørsel i sin Fraværelse, al den Stund, han udi samme vort Forfald og udi vort Ærinde forhindret er²⁶).

Da Frederik II var bleven Konge, bød han alle Domkapitlerne at undersøge og paadømme, om de, der havde Len af Domkirkerne og ikke residerede, burde bibeholde deres Indtægt. I Henhold hertil stævnedes Kapitlet Jesper Brochmand til at møde i Aarhus og tage imod sin Dom. Den gamle skrev da til den nye Konge, at Frederik I havde forlenet ham med Prælaturet for hans lange Tjeneste at have til Underhold for hans Livstid. »Derfor beder jeg Eders kongelige Majestæt at ville naadeligen agte og anse min Lejlighed, at jeg er en gammel udtrættet og udarbejdet Mand og dertil saare skrøbelig og bekrenket, og at E. K. M. vil binde forskrevne Kapitel, at de ikke procedere . . . før jeg kan komme E. M. til Ords«. — Kongen, som opholdt sig paa Øm Kloster, gav straks Ordre til ikke at stævne den gamle, højtførtjente Mand²⁷), der døde to Aar efter.

Ærkedegnens Gods blev derpaa overdraget til en Brockenhuus, en Seefeld og senere til en Tolder og en Borgmester i København. Det kan man ikke kalde en hæderlig Forsørgelse for lærde Mænd til Guds Ære! 1660—1665 var den lærde Tysker, Dr. Heinrich Ernst, Assessor i Højesteret, Ærkedegn²⁸). — Blandt Domprovsterne kunde der dog nævnes to lærde Mænd: den berømte Historiker, Rigskansleren Arild Huitfeld (død 1609) og Odensebisen Laurids Jacobsen Hindsholm (død 1663).

Morten Børups Efterfølger som Kantor, Jørgen Samsing, der havde været Ove Billes Kansler, sad i den Kommission, der udarbejdede Kirkeordinansen, og underskrev denne; han maa altsaa være gledet over i Lutherdommen og beholdt Kantorpræbenden til sin Død 1548. Da Doktor Mathias Jacobæus trak sig tilbage som Livmedicus (1620) fik han Kantoratet, der senere blev givet til den berømte Læge og Botaniker Simon Paulli som en Pension, da han 1648 trak sig tilbage fra sit Professorat ved Københavns Universitet.

Kanonikaterne blev i det hele og store brugt til at forbedre den lutherske Gejstlighedens knappe Lønninger. Superintendenten, Byens Sognepræster og

²⁴) Se dette Værk III, S. 125. ²⁵) Hertel II, S. 552. ²⁶) Anf. Værk II, S. 553 f. ²⁷) D. M. VI, S. 48 ff. ²⁸) Hertel II, S. 562 f.

Kapellaner, Lektoren og Skolens Rektor fik tillagt hver en Præbende, men adskillige af dem blev givet til Folk fra andre Byer og Egne. Jesper Brochmands Kanonikat blev saaledes givet til den kendte Odense-Apoteker Cornelius Hamsfort.

Naar mange af Kapitlets Medlemmer ikke residerede, maatte Kannikegaardene gaa i Forfald. For at faa nogle af dem benyttede til Stadighed overdrog Frederik II (1573) visse Kannikegaarde — naar deres Indehavere var døde — som Embedsboliger til Sognepræsterne ved Domkirken, St. Olufs Kirkes Menighed og Frue Kirke samt til Læsemesteren og Skolemesteren²⁹⁾, men de skulde holde samme Gaarde ved god Hævd og Magt med god Købstadsbygning; men andre forfaldt efterhaanden og forsvandt. Den Kannikegaard, som Dr. Mathias Jacobæus beboede, blev ødelagt af Fjenden 1628 og ikke genopført³⁰⁾.

I Følge Kirkeordinansen skulde Domkapitlerne lønne en Lektor eller Læsemester, der fik en Opgave, der var meget vigtig i Overgangstiden, nemlig at holde Forelæsninger over den nye Lære. Den første Læsemester i Danmark var Hans Tausen, der i Roskilde forelæste for Byens og Omegnens Præster; naar man tænker paa, at en meget stor Del af de katolske Sognepræster beholdt deres Embeder, forstaar man, hvor vigtig Læsemesterens Virksomhed kunde være, hvis han forstod at give teoretisk og praktisk Vejledning i den nye Lære og Gudstjenesteordning. Hans Tausens Postil blev en udmærket Hjælp for Præsterne, naar de kom hjem til Sognet efter Belæringen og maatte give sig i Kast med det uvante Arbejde at prædikede hver Søndag.

Den første Læsemester i Aarhus var Magister Laurentius Jacobi Oldorpius (fra Ollerup i Sydfyn), der i 1553 blev kaldet fra Københavns Universitet, hvor han var Professor, og virkede i 24 Aar. Derefter blev han pensioneret med Kantorpræbenden og levede til 1601. Hans Efterfølger Peder Vinstrup var lige bleven Magister i Wittenberg, da han 1577 blev kaldet til Aarhus. Han blev kort efter Medhjælper hos Biskop Laurids Bertelsen, hvem han afløste 1588, for i 1591 at blive Sjællands Biskop. Om hans Efterfølger, der blev Stamfader til en lærd Aarhuslægt, har vi nogle Oplysninger, som tegner et Omrids af en udpræget Stræber. Han var en Bondesøn fra Borum, der latiniserede sit Navn, Laurs Pedersen, til Laurentius Petræus Bording (1543—1602). Næppe havde han taget Magistergraden, før han fik Københavns Universitets Rektor og Professorer til at anbefale ham overfor Kapitel og Biskop i Aarhus til Stillingen som Skolemester (Rektor). Da der blev svaret, at den ikke var ledig, udvirkede han et Kongebrev, der paalagde Bisp og Kapitel at gøre ham til Rektor; herpaa blev der svaret, at man ikke kunde afskedige Rektor Magister Laurids Nielsen, der ikke gav Grund til Klage.

²⁹⁾ Rørdam: Kirkelove II, S. 198 f. ³⁰⁾ Dette Værk II, S. 401.

Den ivrige unge Magister oplyste saa Kancelliet om, at Rektor foruden et Kanonikat havde et Sognekald og var Herredsprovst, og der blev udfærdiget et nyt Kongebrev, som paabød, at Laurids Bording blev Rektor, da Indehaveren af Embedet kunde leve af sine andre Hverv. Nu turde Biskop og Kapitel ikke længere gøre Modstand og fandt paa den Løsning, at Laurids Nielsen avancerede til Præst ved Domkirken for St. Olufs Menighed, og Laurids Bording fik det ledige Rektorat. Men da Peder Vinstrup forlod Lektoratet, skaffede han sig dette aneligere Embede, som han slog sig til Ro i. Hans Broder Peder var Borgmester. Mester Laurids giftede sig med en Præsteenke og fik to Sønner, hvoraf den ene, Christen, der blev Læge i Ribe, blev Fader til Anders Bording, Udgiveren af »Den danske Mercurius«, den anden, Jens, blev Raadmand i Aarhus og fik Sønnen Laurids Jensen Bording (1610—1677), der, samtidig med at han studerede Teologi, sluttede sig nøje til Ole Worm. Efter at have været Hører paa Herlufsholm 1633—1638 rejste han i 14 Aar i Udlandet som Præceptor, først for Tønne Juul, en Søn af Axel Juul til Villestrup, og derpaa for Axel Sehested, en Søn af Kansleren Christen Thomesen Sehested. I et Brev til Worm fra Orléans taler han om sin Fremtid; han vil være Teolog, men hans Maal er ikke at naa de højeste Stillinger; thi Erfaringen har lært ham, at et Liv i det skjulte er det bedste; et behageligt Otium ved Siden af Arbejdet er for ham Idealet af en Tilværelse; han vil allerhelst bo i Aarhus Resten af sit Liv; der er han født og har mangfoldig Slægt og Venner; kunde han blot opnaa sin Bedstefaders Lektorat! Da han kom hjem (1652), blev han Professor i Sorø; men da Lektoratet i Aarhus nogle Maaneder senere blev ledigt, søgte og fik han det og stod saaledes ved sine Ønskers Maal. Han giftede sig med Borgmesteren Rasmus Nielsen Brobergs Datter Ingeborg, og han, den vidtberejste, lærde Mand, voksede fast i Bedsteborgernes Lag og blev en velhavende Mand. Da Arv og Gæld blev fragaaet, da Ejeren af Ryomgaard, Jørgen Kruse, døde 1668, maatte han — som han selv siger — tage Ryomgaards Hovedgaard med al sin Tillæg og Rettighed samt noget derhos omkringliggende Jordegods i Betaling for sine udlaante Penge. Han blev altsaa Herremand. I 1674 søgte han om at faa Hans Nielsen Vandal til at betjene Stillingen som Lektor, da hans høje Alderdom og hosfølgende Besværligheder ikke tillod ham at opvarte den med Flid og Iver — og efter hans Død nyde den; han kunde da tilbringe sine sidste Aar i landlig Ro paa Ryomgaard. Fru Ingeborg overlevede ham mange Aar; hun ejede mange Gaarde og Boder i Aarhus, som hun skulde tage Vare paa. Sønnen, den ugifte Dr. jur. Rasmus Bording, den sidste Mand i denne Linie af Slægten, overtog Ryomgaard³¹⁾.

Den sidste Lektor var Oluf Worm, Fader til Rektor Jens Worm. Ved hans Død 1743 ophævede Christian VI Lektoratet.

³¹⁾ Kh. S. III, 6., 584—601. Danske Herregaarde III, S. 572 f.

PRÆSTER

Da Lektorerne holdt Forelæsninger paa Latin, var deres Virksomhedsomraade indskrænket til den lærde Stand, Præsterne. Rektoren eller Skolemesteren, hvis Gerning vil blive nærmere omtalt under Afsnittet om Skolevæsen, men maa nævnes her, da han hørte til Gejstligheden og var lønnet med et Kanonikat, havde til Opgave at optugte Pilte til lærde Mænd, at forberede de unge til den store Præsteskoie, det af Christian III genoprettede Universitet i København. De Mænd, der under de Højlærdes Vejledning havde gennemgaaet den høje Skole, kunde vente at blive ansatte som Sognepræster i Danmark, Norge og Island, og det blev dem, der med Superintendenternes Støtte og Vejledning skulde bringe Evangelii klare Dag, den rensede Kirkelære ud til hvert enkelt Hjem i alle Kongens Riger og Lande, og det blev dem, der skulde indføre den helt nye Gudstjeneste, som hovedsagelig bestod i dansk Prædiken og Salmesang, og tage Kampen op med papistiske Vildfarelser og den groveste Overtro. Der laa en stor og frugtbar Arbejdsmark foran disse Mænd, og det maa siges, at de i det hele og store tog kraftig fat om Plovenes Haandtag og fik den nye Sæd til at gro.

I Aarhus kom ingen af Lederne i denne stærke Bevægelse til at virke. De Mænd, der blev Præster her, synes at have fulgt med; og ligesaa lidt som der her havde været Optøjer og Kampe, saa længe Ove Bille var katolsk Biskop, ligesaa lidt opstod der større Vanskeligheder under Nyordningen af Kirkeforholdene. Den meget radikale Omvæltning synes at være gennemført i al Fredsommelighed, og Modstanden fra Tilhængerne af Katolicismen var ikke aktiv. Ærkedegnen, Jesper Brochmand, der ikke residerede, var, som vi har hørt, Lutheraner. Kantoren Jørgen Samsing kunde ikke samle Modstanderne af det nye og bøjede sig for det, og vi hører intet om Modstand fra de øvrige Medlemmer af Domkapitlet. Under Mads Langs Ledelse blev Kirkeordinansens Bestemmelser ført ud i Livet. Gudstjeneste og Sjælesorg blev under Superintendentens Opsyn overdraget til Købstadens tre Sognepræster, een ved Domkirken, een ved St. Olufs Kirke og een ved Sortebrødre-klostrets Kirke St. Nicolaj, der fik Navnet Vor Frue Kirke. Ved Domkirken ansattes en af Kannikerne, Terkel Abildgaard (død 1567), der var af Adel. Han havde allerede 1532 sluttet sig til Luthers Lære, og i Følge en forsvunden Gravskrift har han en Tid været Rektor. I 1537 deltog han i Kirkemødet i Odense og underskrev som Repræsentant for Kapitlet den latinske Kirkeordinans.

Samtidig med ham var Peder Vittisen Vind Sognepræst ved St. Olufs Kirke. Men denne forfaldne Kirke styrtede sammen Fastelavns Søndag 1548; det fortælles, at Præsten, da han kom ind i Kirken, hørte en mistænkelig Knagen og Bragen; han opfordrede da Menigheden til at forlade Kirken, og næppe var dette sket, før Bygningen faldt sammen. Den blev ikke genopbyg-

get; men Kirkegaarden blev benyttet endnu i lange Tider (til ca. 1820), og der blev anbragt en Prædikestol under aaben Himmel til Brug ved Begravelser. 1637 lod to Raadmænd, Jens Christensen og Anders Lydiksen, bygge et Kapel paa 6 Fag Bindingsværk med to Stolerækker, hvor Ligprædikenerne blev holdt³²⁾. St. Olufs Sogns Menighed blev henvist til Domkirken, hvor dens Præster prædikede hveranden Søndag til Højmesse. Paa denne Maade blev der knyttet to Sognepræster, Compastorer, til Domkirken.

Blandt de følgende Præster kan vi nævne Terkel Abildgaards Søn Peder (død 1605). Han blev ligesom Faderen begravet paa St. Olufs Kirkegaard, og der blev rejst eet stort Trækors over deres Grave³³⁾.

Da de to følgende Compastorer, Niels Spentrup og Paaske Jensen Høve, ikke kunde enes om Indtægterne, bestemte Christian IV³⁴⁾, at der for Fremtiden kun skulde være een Sognepræst ved Domkirkens og St. Olufs Sogne³⁴⁾, men saa skulde der ansættes to Kapellaner. Den længstlevende af de to stridende Compastorer skulde være den første Ene-Sognepræst ved Domkirken; det blev Paaske Jensen, der ogsaa blev Herredsprovst for Hasle Herred. Denne Provstestilling fulgte fra da af med Sognepræsteembedet ved St. Clemens. 1642 blev han efterfulgt af Magister Christen Nielsen Bonde, der en kort Tid havde været Sognepræst ved Frue Kirke. Han blev 1643 gift med Biskop Morten Madsens unge Datter Abelone (Eline) og blev paa Grund af Beskyldningerne mod ham og Bispinden dømt fra Prædikestolen, men da han ved Dommen i 1649 blev frikendt, blev han Lektor i Christiania³⁵⁾.

Mens Sagen stod paa, skrev Christian IV egenhændigt den 24. November 1643 til Domkapitlet: »Eftersom det formenes Sognepræsten til Domkirken i Aarhus skal komme fra hans Kald, saa vi naadigsten gærne, at os elskelig Mester Jens Dolmer, os elskelig Ulrik Christian Gyldenløves Præceptor, kunde dertil igen forfremmes, bedende Eder derfor og naadigen begære at for^{ne} Mester Jens Dolmer maa tillades at lade sig høre, og dersom Gaverne maa bifaldes, han da dertil for nogen anden maatte forfremmes«. Efter denne kongelige Anbefaling har Kapitlet ikke turdet andet end vælge Præceptoren. Men saa kom det frem, at han havde begaaet grove Excesser; han blev forhørt af Odensebispen Dr. Laurids Jacobsen og dømt. Mens Sagen stod paa, skrev Christian IV til Kansleren Christen Thomesen Sehested, og det er ikke noget med »os elskelig«: »Dommens Indhold gaar vist ud paa Magister Jens' ridderlige Gerning mod Ulrik Christian (en Ørefigen dreven i Fuldskab). Mens min Mening er, at Magister Jens bør desforuden straffes som en Skalk, fordi han med stor Flid har forsømt Ulrik Christian, saa at jeg mig derover maa forundre, naar jeg hører, hvad her passerer. Han har intet holdt ham til at læse i Bibelen, meget mindre i verdslige Historier, som han burde at vide paa sine Fingre. Han kan intet regne, saa at jeg intet kan begribe, hvad

³²⁾ Pontoppidan: *Marmora Danica* II, S. 121. ³³⁾ Hertel II, 2. Indl., S. XXXII. ³⁴⁾ Anf. Værk I, 3. Indl., S. 13 ff. ³⁵⁾ Se nærmere dette Værk III, S. 103 f.

han har haft for med Ulrik Christian i saa rum en Tid. Nu staar det derpaa, hvor han skal for sligt tales til, al den Stund han er kaldet til Aarhus Domkirke. Det var res pessimi exempli, om den Karl skulde ikke faa Skam for det, som han har gjort. Vale 26. September 1647«.

Dagen efter udgik der Befaling til Lensmanden Erik Grubbe og Superintendenten Dr. Jacob Madsen, at de skulde dømme Magister Jens Dolmer fra Kaldet formedelst begaaede grove Excesser. Det skete sikkert omgaaende. Men da den gamle Konge var død, mødte Jens Dolmer op hos Frederik III og beklagede sig over, at de to Kapellaner, der skulde passe Embedet for ham, havde tilegnet sig hans Indtægter, samt forlangte, at den Reparation, som han havde bekostet paa Residensen, skulde betaales af hans Efterfølger, der fik godt af den. Kongen gav da Bispen Ordre til at forhøre Sagens Parter og afgøre, hvad Jens Dolmer skal have. Han skal i Følge Hertel have faaet en Pension af Frederik III og døde 1670³⁶).

Kort efter at Jens Dolmer var fjernet, skrev Christian IV til Kapitlet: »Eftersom Vi selv naadigst har hørt Skolemester, Hr. Jacob Knudsen, præke udi vor Købstad Aarhus, da er Vi naadigst tilfreds, at han til det sammesteds vacerende Dom Kirkens Kald maa kaldes og forfremmes; dermed ske vor Vilje befalende Eder Gud. 6. November 1647«³⁷).

Disse Breve viser tydeligt, at det gik med Kapitlets Ret til at vælge Sognepræster i Aarhus paa samme Maade som med Præsternes Ret til Bispevalg. Det var Kongens Vilje, der skete. Enevælden var nær. 1653 blev den lærde forhenværende Rektor kaldet til Professor i Theologi ved Københavns Universitet.

Efterfølgeren, Magister Hans Rhuman (1622—1676), var Søn af en Professor ved Universitetet og havde været Hovmester for Kansleren Christen Thomesen Sehesteds Børn. Han oplevede den store Svenskekrig og den Forarmelse, der fulgte i dens Spor. Da han i et Brev til Kongen ynkeligt klagede over, at han hverken fik Offer eller Tiende, fik han Løfte paa — efter Præstens Død — at faa Viby-Tiset Præstekald foruden Domsognet. Han efterlod sig forskellige Optegnelser om Byens Historie og en Samling af Gravskrifter fra Domkirken.

Den første Sognepræst ved Frue Kirke var Magister Niels Jacobsen, en Kannik, der var bleven Lutheraner. Blandt de følgende Præster kan vi nævne den senere Biskop Laurids Bertelsen og Magister Christen Nielsen Friis (1641—1664), der fik Christian IV's Tilladelse til at drage udenlands paa en Studierejse. Han forestod sit Embede med Berømmelse i fulde 22 Aar og havde den Lykke, at hans fem Sønner alle blev Præster i Aarhus Stift³⁸). — Han og hans Efterfølgere var Provster i Ning Herred.

³⁶) Om Jens Dolmer: Christian IV's egenhændige Breve V, S. 24 f., VI, S. 330 f., Hertel II, S. 397—404. ³⁷) Anf. Værk II, S. 405. ³⁸) Anf. Værk II, S. 500.

Det gælder om de fleste af de af Kapitlet valgte Sognepræster ved begge Kirker, at de er født i Aarhus By eller Stift eller er rykket op fra Stillingen som Rektor.

KIRKER

»Det store Grundkrav i hele Reformationen var, at alle skulde faa Del i Guds Ord. Det var Guds Ord, der skulde prædikes, ikke Fabler og Menneskepaafund«³⁹⁾. Kirkeordinansen forlanger, at Teksten skal fremsiges og siden udlægges. Præsten maa ikke staa og sige hvad hannem lyster selv, men hvad der hører Sagen til, skal han paamine med klare og velforstandige Ord⁴⁰⁾. Dernæst skal Børnelærdommen have sin Plads ved hver Gudstjeneste. Katekismens fem Stykker skal gennemgaas og udtydes; og dertil kommer Menighedens Salmesang. De to Sakramenter, Daaben og Nadveren, skal forvaltes. Efter disse faa og klare Regler skal Kirkerne indrettes til den lutherske Menigheds Gudstjeneste.

Ingen har skarpere end Peder Palladius⁴¹⁾ fremsat de Krav, der stilles til det lutherske Kirkerum. »Tre Ting har I her inden disse Døre, som Eder bør at tage mest Vare paa: Det første er Eders Prædikestol, det andet er Eders Font, det tredje er Eders Højalter . . . Fonten neden i Kirken og Alteret oven i Kirken og Prædikestolen midt imellem . . . Prædikestolen skal ikke være en Bogstol eller en Hiffgippe⁴²⁾ neder paa Jorden. Men dejligt opbygget hos den søndre Side i Kirken, Guds salige Ord til Hæder og Ære, og at hvert Menneske kan se sin Sognepræst under Øjen. Alteret skal staa med rene Klæde paa, som hver vil jo have en ren Dug paa sit Bord om Søndage . . . Ligesom hver Kirke har nok i een Prædikestol, saa har hver Kirke ikke flere Altere heller Behov end eet alene«. — Desuden maa der indrettes Stolestader, hvor Menigheden kan sidde ned og lytte til Guds Ord.

Den nye Gudstjeneste krævede ikke andet Inventar end dette. Alt det rige Udstyr, der havde været brugt til den katolske Gudstjeneste, var Uryd, der helst skulde fjernes. »De andre Altre,« siger Peder Superintendent, »uden det rette Højalter hør heden til den rette vildfarende Lærdom, som Paver og Munke førte om Helgens Paakaldelse, og om den løgnagtige Skærsilds Pine, og er saadanne Kohytter (Markedstelte) og Kramboder, som vor Herre Jesus selv styrtede om udi Jerusalems Tempel den Tid, han drev de Kræmmere ud«⁴³⁾. Nogle af Billederne kunde hænges op paa Væggen; men findes nogen Billeder, som man havde gjort Søgning til og hængte Voksborn og Krykker for; de skal borttages og brændes op. Der laa altsaa den dobbelte Opgave for Superintendent og Kapitel at rense katolsk »Uryd« ud af Dom-

³⁹⁾ L. P. Fabricius: Danmarks Kirkehistorie II, 1936, S. 242. ⁴⁰⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, S. 60. ⁴¹⁾ Visitatsbog udg. af Lis Jacobsen. Kbh. 1935, S. 30ff. ⁴²⁾ et ellers ukendt Ord; det er maaske sammensat af hve »hejse op og ned« og gippe, en Sideform til Gimpe (en Vippe) og betyder en Bogstol bestaaende af en Skraaplan til at skyde op og ned ad en Stang (Dr. Lis Jacobsens Note anf. Værk, S. 159). ⁴³⁾ Visitatsbog, S. 36.

kirken og forsyne den med de Hovedstykker, som den lutherske Gudstjeneste krævede.

Det stemmer med det fredelige Præg, Reformationen synes at have haft i Aarhus, at Udrensningen i Domkirken skete lemfældigt og skaansomt. Som vi tidligere har set⁴⁴⁾, er der ikke i nogen anden dansk Katedral bevaret saa

Domkirkens Prædikestol.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

meget af det katolske Udstyr i Koret som her i Sct. Clemens; det har sikkert været af Betydning, at baade Ærke- degnen, Jesper Brochmand, og Kantoren, Jørgen Sam- sing, der jo havde Kirke- inventaret under sig, blev siddende efter 1536, som vistnok lunkne Lutheranere; men Sidealtrene i Kapeller og i Arkadebuer maatte bort, Kalkmalerierne blev over- hvidtede, og meget andet for- svandt⁴⁵⁾. Baade Højaltret og Fonten blev i Brug; om der i Mads Langs Tid blev opsat en Prædikestol, véd vi ikke; men hvis det skete, blev den hurtigt erstattet; thi Aaret efter Laurids Bertelsens Død 1588 blev den nuværende, prægtige Prædikestol hængt op paa den anden Pille fra Tværskibet i søndre Række. Den er meget rigt udskaaet i den danske Højrenaissan- ces Formsprog og maa, efter at Musæumsinspektør Chr.

Axel Jensen paa den beslægtede Altertavle i Kristrup ved Randers har fun- det Mesternavnet: »Michel van Grønigen, nu boende i Hornslet ved Rosen- holm, 1598«, tilskrives denne fremragende Billedsnider, der maaske er en Slægtning af den i Aarhus bosatte Stenhugger Gert van Groningen, og hvis

⁴⁴⁾ Dette Værk I, S. 172. ⁴⁵⁾ Hans Hiort fik Kvittans paa en Guldkæde, hvori var 31 Gld., og 13 1/2 Lod Guld Skrabning af Monstranser af det Sølv, han tog af Aarhus Domkirke, som han antvordede kgl. Maj. Jørgen Persen Rentemester fik Kvittans paa 27 Lod Guld i en Kalk og Disk af Aarhus Domkirke. Danske Kancelliregistranter 1535—1555, 1881—82, 10/2, og 12/9, 1537.

Hovedværk er det berømte Skab paa Skaføgaard, som han har udført til Jørgen Rosenkrantz til Rosenholm og Skaføgaard⁴⁶).

Prædikestolen er et Kunstværk, der er værdigt til at være Hovedstykket i en stor luthersk Stiftskirke og danne Ramme om Forkyndelse af Guds Ord, purt og rent. Alle de billedlige Fremstillinger illustrerer Bibelsteder og viser Menigheden Frelsens Vej: Syndefaldet, Bebudelsen, Fødslen, Daaben, Nadveren, Korsfæstelsen, Opstandelsen, Pinseunderet og Dommedag. De enkelte Felter indrammes af pilasterbaarne Buer og adskilles af parvis stillede, rigt udformede korinthiske Søjler med Fremstillinger af Sol, Maane og Planeter ved Siden af Apostlene. Renaissancetidens Forkærlighed for den hedenske Oldtids Gudeskikkelser kan ikke fornægte sig i dette Værk, og ikke blot Dekorationen, men ogsaa Menneskeskikkelserne gaar tilbage til romerske Forbilleder; se paa den korsfæstede, der ikke bærer noget Præg af Lidelse, eller paa de allegoriske Kvindeskikkelser paa den dristigt opbyggede Lydhimmel, der foroven afsluttes af en basunblæsende Engel. Mester Mikkell er ikke nogen selvstændigt skabende Kunstner, han har flittigt benyttet Tidens Ornamentstikbøger, men han er en fremragende Billedsnider, der har behandlet Egetræsplankerne med Virtuositet; ogsaa hans Bogstaver er meget smukke. Samtidigt med Prædikestolen blev der anbragt Stolestader, hvis Forstykker blev udsmykket med Udskæringer. Der er endnu bevaret nogle Navne og Vaaben, der tilhører Adelspersoner, som er begravet i Kirken, som Erik Paadebusk. Paa to Topstykker ser man Anno 1587 og 1588 indrammet af en rig Kartouche.

*Forstykke paa et Stolestade med Podebusk Vaabnet.
(Fabrikant L. Andersen fot.)*

Med dette Inventar var Gudstjenestens Krav tilfredsstillede; men mon ikke mange fandt, at de hvidkalkede Vægge og Piller var kolde? Mon de fromme Mennesker, der tilbragte mange Timer baade hellig og søgn i Kirken med at lytte til Prædiken og deltage i Salmesang og Katekisation, ikke trængte til noget for Øjet? Hvorom alting er, efter at Kirken var bleven renset for en Del af sin gamle Udsmykning, fyldtes den efterhaanden af en ny, der var i Pagt med Tiden. Den Selvhævdelse og Familiestolthed, der prægede saa mange Mennesker i det 16. og 17. Aarhundrede, fandt Udtryk i de mange Gravminder, der fyldte Kirkerne. »Gud til Ære, Kirken til Pryd og Efter-

⁴⁶) Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536—1660. 1911, S. 69. Det grundlæggende Værk paa dette Omraade.

slægten til Amindelse« blev der anbragt Gravsten og opsat Mindetavler (Epitafier) i Kirken til Ære for dem, der havde Raad til at købe sig et Lejersted indenfor Kirkens Mure. Den religiøse Baggrund er Haabet om Salighed. Derfor ser vi ofte paa Ligstenene, foruden Bibeltroens Symbol, de fire Evangelisttegn, den korsfæstede eller opstandne Frelser, og paa Epitafierne bag de realistiske Familiebiller en Fremstilling af Himmelfarten eller Dommедag.

I den Periode, vi nu beskæftiger os med, dominerer Herremændenes Gravminder; de var jo efter det katolske Præsteskabs Forsvinden rykket frem fra anden til første Række i Datidens Samfund. De lærdes og Købmændenes er i alt Fald nu — mange er forsvundne — forholdsvis faa og beskednere. Da Domkirken saa langt var den største og fornemste Kirke i Stiftet, valgte Mænd af de førende Slægter deres Lejersted i den. Nogle købte de overflødige Kapeller — deraf Navne som Sehesteds Kapel og Lindenovs Kapel — andre søgte deres Hvilested saa nær som muligt ved Alteret. En Del, ja, vi tør vel nok sige de fleste, af disse Mindesmærker er bevarede, dog ikke alle paa deres oprindelige Plads. De er Kirken til Pryd; gennem Billeder og Indskrifter ser vi Slægt efter Slægt drage forbi, og vi faar et Indtryk af Kunstens Udvikling.

Rækken af adelige Gravminder aabnes af Knud Gyldenstiernes kæmpe-mæssige Ligsten, der nu staar opstillet i Korets søndre Sideskib. Under pilasterbaarne Bueslag staar et fornemt Ægtepar; han skræver og bærer det lange Skæg, der var Mode i Christian III's Tid, og er klædt i Panser og Plade. Over hendes Holdning er der endnu noget gotisk; hun skyder den højre Hofte ud og er mager. Hænderne, der sidder paa tynde Arme med spidse Albuer, krydses paa Maven. Foroven ses paa begge Sider af den korsfæstede de to Slægtsvaaben, de seksten Anevaaben paa Siderne, Evangelistsymbolerne i Hjørnerne og Indskriften forneden:

Herunder hviler en ærlig og velbyrdig Mand,
 Knud Gyldenstjerne til Agard hedde han,
 En Høvedsmand over Forleninger tre:
 Ørum, Lund og Vestervig Kloster vare de,
 Der man skrev 1560⁴⁷⁾ Aar
 Sov han i Herren af Helsot og ikke af Saar;
 I Vestervig Kloster den højlærde Mand
 Den ottende Dag Decembri opgav han sin Aand.
 Herhos hviler og hans Hustru kjære
 Ærlig og velbyrdig Judith Podebusk med Ære
 Til Vosborg hendes Sædegaard
 Der man skrev 1573 Aar.

⁴⁷⁾ Fru Jytte Podebusk afleverede Vestervig Len efter sin Mands Død i Januar 1561 (K. B.), det er altsaa galt, naar man tidligere har anført 1568 som Knud Gyldenstiernes Dødsaar.

Knud Gyldenstiernes Ligsten.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

Her hos hviler og hendes kære Fader, Predbjørn Podebusk til Bidstrup, Ridder, en Høvedsmand til Tranekjær, der man skrev 1541 Aar.

Paa Estrup opgav han sin Aand
Den 21. Decembris udi Guds Haand.

I denne lange Indskrift er der kun eet eneste Ord — høj lærde — der røber, at denne Krigerskikkelse er Mester Knud, den noksom bekendte sidste katolske Biskop i Odense. Han ægtede 1541 Jytte Podebusk, der sad som Enke paa Gammel Estrup, og har, da han boede i Stiftet, købt sig et Lejersted i Aarhus Domkirke, maaske allerede 1541, da Predbjørn Podebusk døde. Ligstenen er formodentlig udført kort efter Jytte Podebusks Død 1573.

I Korets nordre Sideskib er der opstillet to med stor Virtuositet udførte Ligsten af noget yngre Stilpræg til Minde om to Kvinder af Familien Urne. Paa den ene ser man under spidse Buer to pyntede Børn, for hvis Modedragter der er gjort Rede til de mindste Enkeltheder. Anevaaben er anbragt paa indrammede Pilastre med ioniske Kapitæler. En latinsk Indskrift meddeler deres Navne, Birgitte Urne og Absalon Bjørn, og Dødsaar 1577. Den anden er et betydeligt Kunstværk. En ung, rank Kvinde i Enkedragt staar med foldede Hænder. Der er Harmoni mellem hendes rolige og alvorlige Skikkelse og den latinske Indskrift, der her gengives i Oversættelse:

»Mette Urne af adelig, gammel Familie, her er jeg begravet. Jeg har levet lykkelig i et kort Ægteskab, da min Mand, Knud Hardenberg, døde langt fra Hjemmet som Fange. En

lille Datter, som ved Guddommens Velvilje var mig efterladt til stor Trøst, forlader jeg i dyb Sorg. Da jeg intet har fundet fast under Solen, har jeg roligt betroet det guddommelige Forsyn (de menneskelige Bekymringer er nu borte) min efterladte

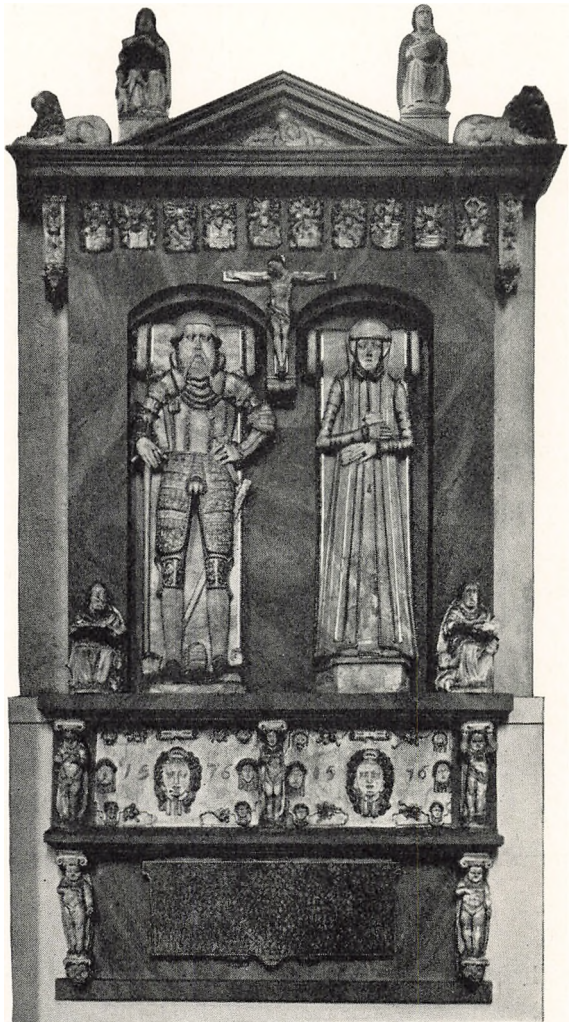
Mette Urnes Ligsten.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

Datters Skæbne og mig selv, der ved Troen vil overvinde de dødeliges Trængsler. Gaa bort, Vandringsmand, og opfyld de dødeliges Skæbne».

Hun døde i Aaret 1587. Den kristne Kvindes rolige Afsked med Livet har her fundet Udtryk baade i Skrift og i Billede. Indramningen, Pilastre med ioniske Kapitæler og Anevaaben og derover en rund Bue og Frugtbuketter i Hjørnerne, er meget fint udført i Renaissanceformer efter de bedste Forbilleder, men træder diskret tilbage for Menneskefremstillingen. Stenen er næsten sort. — Rundt om i jydsk Landsbykirker findes ikke faa Ligsten over ærlige og velbyrdige Mænd og Kvinder, der er udført i samme ejendommelige Stenart og udformet med samme minutiøse Omhu i samme Formsprog; Dødsaarene viser, at de tilhører samme Slægtled. Det ligger da nær at tænke, at de stammer fra samme Værksted, Mester Gert van Groningens i Aarhus⁴⁸).

I denne den danske Adels store Opgangstid var der Mænd af de førende Slægter, der ikke vilde nøjes med en flad Ligsten i Gulvet, men ønskede at mindes ved en fritstaaende Sarkofag, Renaissancens fornemste Form for et Gravminde. I Herlufsholms Kirke har Mesteren for Christian III's Monument i Roskilde Domkirke, Cornelis Florus, i 1568 udført en Dobbeltsarkofag til Minde om Skolens Stiftere, Herluf Trolle og Birgitte Gøye⁴⁹). Et Sidestykke

til dette Mindesmærke findes ikke her i Domkirken; men efter Dr. Francis Becketts Formodning⁵⁰) har der været bestilt en Sarkofag, hvis Skulpturer

Erik Podebusk og Sidsel Oxes Gravminde.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

⁴⁸) Chr. Axel Jensens Foredrag ved Dansk Historisk Fællesforenings Møde i Aarhus 1932 (Utrykt). ⁴⁹) Afbildet i Danmarks Kirker, Sorø Amt, S. 1149. ⁵⁰) Aarhus 1905, S. 136 f.

har maattet opstilles paa en anden Maade. — 1573 døde Erik Podebusk til Bidstrup. Enken, Fru Sidsel Oxe, Peder Oxes Søster, bestilte et Gravmæle, muligvis en Sarkofag, hos en nederlandsk Stenmester, der var beskæftiget ved Kronborg og Uraniborg; om det var selve Bygmesteren, Hans v. Pæ-

schen (Hans Paaske) eller en anden, faar staa hen⁵¹⁾; men saa udkom der samme Aar, som Skulpturerne skulde leveres (1576), en kongelig Forordning⁵²⁾, der forbød Adelen at opstille fritstaaende Gravmæler i Kirkerne, prydede med Alabastfigurer; thi saadanne Mindesmærker sømmede sig alene for kongelige og fyrstelige Personer, en ærlig Ligsten maatte nok lægges over Graven og en ærlig Mindetavle opsættes paa Væggen; men intet videre. Dette Forbud, der var ledsaget af haarde Straffebestemmelser, har Rigshofmesterens Søster ikke voget at trodse. Hun har da maattet lade de til Sarkofagen bestemte Alabastfigurer anbringe paa en ærlig Tavle. Derfor er de to gisants (Liggefigurer) med Puder under Hovedet bleven anbragt lodret; de Løver, der skulde ligge for deres Fødder, er højst mærkeligt anbragt paa Tavlens Overkant, og endelig er de fire Evangelister, der skulde sidde ved Sarkofagens Hjørner, placeret lige saa underligt: to ved Siden af Ægteparret, to ved Siden af Løverne. De

Mandrup Parsbergs Ligsten.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

lige saa spredte Relieffer, Gud Fader i Tympanon, Anevaabnene, Pladen med Medusahoveder og Aarstal og Indskrifttavlen hører til en paatænkt Vægtavle. Dette Kongebud har altsaa faaet til Følge, at Ægteparret fra Bidstrup i Stedet for to skønne Gravminder har faaet eet forkvaklet. Naar man har klaret sig dette, kan man godt glæde sig over Tavlens Enkeltheder; de to Alabastfigurer med Forgyltning staar udmærket til den mørke Marmorbaggrund. Skikkelserne er mere frigjorte end Gyldenstjerne-Parret, baade

⁵¹⁾ Francis Beckett: Uraniborg, S. 15. Jfr. C. A. Jensen i Biografisk Leksikon: Paeschen.

⁵²⁾ Den kalundborgske Reces 21/11 1576.

den bredbenede, tykhalsede Herremand med Hænderne i Siden og Hustruen i Enkedragt. Og de dekorative Enkeltheder som Medusahoveder og Putti er smukke. Det samtidige Epitafium i Ringsted Kirke over Oluf Mouritzen Krognos og Anna Hardenberg⁵³⁾ viser, hvor dygtigt den samme Mester kunde komponere, naar han stod frit.

Herremændene maatte for Fremtiden altsaa nøjes med en ærlig Ligsten og en ærlig Mindetavle. Som Eksempel paa Ligsten fra Christian IV's Tid kan nævnes den over Mandrup Parsberg (død 1626) og Ingeborg Juel til Hagsholm; det var ham, der i sin Ungdom huggede Næsetippen af Tyge Brahe. Det er ikke noget fremragende Arbejde; men det er værd at lægge Mærke til, at her er Konen lige saa levende som Manden.

Mens Ligstenen bevarer den traditionelle Form, udvikler Epitafiet sig i Omfang og Pragt; det bygges op i flere Stokværk, og der skaffes Plads til knælende Figurer af de afdøde. Flere Adelsfamilier købte tomme Kapeller, som blev lukkede med kostbare Smedejærnsgitre. Mod den nordre

*Christen Thomesen Sehested
og Mette Rosenkrantz.*

Malet af Karel van Mandern.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

Korskranke til venstre for Altret er Rigsmarsken Jørgen Skeels (1576—1631) Epitafium bygget op i to Stokværk. I det nederste ses en Døraabning fyldt af et Smedejærns gitter og omgivet af en Portal med Apostlene Peter og Andreas paa hver Side. Over Døren en stor oval Indskriftstavle, der holdes af to allegoriske Kvindeskikkelser, Tro og Haab. Til venstre knæler Rigsmarsken, til højre hans to Hustruer Kirsten Lunge (død 1609) og Jytte Brok (død 1640). Det er et flot komponeret tidlig Bruskbarek Arbejde med mange bemalede Sandstensfigurer; men det taaler ikke at gaas efter i Enkeltheder — i Modsætning til de ældre Renaissancearbejder.

Udpræget Barok er den anden Skeel-Tavle opsat 1656 over Korstolens nordre Række til Minde om Rigsmarskens Brodersøn, Otto Skeel (død 1646) til Katholm, en Søn af Rigsadmiralen Albert til Fusingø. Her er ingen Portrætfigurer. Indskriften, der er affattet paa Jydsk, omgives af en meget bred Ramme med Anevaaben og Barokornamenter og flankeres af to Kvindeskikkelser. Det indre Kapel i nordre Korsfløj blev 1640 solgt til Kansleren Christen Thomesen Sehested (død 1657) til Stougaard, den lærde Holger Rosenkrantz's Svigersøn. Her er kun eet eneste Gravminde tilbage, men det

⁵³⁾ Danmarks Kirker, Sorø Amt, S. 170.

er ogsaa et værdifuldt Kunstværk, et Dobbeltportræt af Kanslerparret udført af Karel van Mandern og anbragt over en sort Indskriftstavle. Navnlig Mandens er frisk og levende. Fru Mette har han vel næppe kendt, da hun døde allerede 1644. Det ydre Kapel blev 1637 solgt til Stiftsbefalingsmand Laurids Lindenovs (død 1635) Enke Anna Friis; dette Kapel har ogsaa haft

Eline Gøye og Lisbeth Arenfeldt.

(Fabrikant L. Andersen fot.)

en ublid Skæbne; der er kun Brudstykker tilbage af Epitafiet over Ægteparret. Det tredje adelige Gravkapel ligger for Vestenden af Nordre Sideskib og er afskildret fra Biskop Bos Kapel; det blev 1639 købt af Lensmanden paa Skanderborg Laurids Ebbesen (1559—1646); han giftede sig med en ældre, rig Kvinde Eline Gøye (1540—1626), der hjalp ham godt i Vej; men hun kunde ikke skænke ham Børn og blev ved at leve, indtil han selv var bleven gammel; straks efter hendes Død giftede han sig med den ganske unge Lisbeth Arenfeldt, der snart døde. Hans tredje Ægteskab med Sophie Staverskov blev ogsaa barnløst; da den gamle Lensmand døde, maatte han som sidste Mand af Stammen tage Slægtsvaabenet med i Graven. Han selv og de tre Koner knæler to og to paa hver Side af den

store cirkelrunde Indskriftstavle, der er tom, og som indrammes af de fire Personers 64 Anevaaben. Tavlen Tomhed har givet Anledning til et taabeligt Sagn; der skulde jo et Svar paa det Hvorfor, den fremkalder. Indskrifter paa tre Kister er gengivne hos Schive⁵⁴). Ogsaa til dette Kapel hører ligesom til de tre lige omtalte Begravelser et pragtfuldt Smedejærngitter. Foruden disse fire rummer Domkirken et femte, der sidder i Kordøren, og som er skænket af Rigsmarskens Søn, Christen Skeel den Rige (1623—1688). Disse fem Gitre er udført i Løbet af godt en halv Snes Aar efter 1634 og er saa nær beslægtede, at man maa tro, de stammer fra samme Værksted. — De

⁵⁴) Peder Pedersen Schive: Aarhus Dom Kirkes Antiquiteter og Inscriptioner . . . afskrevet og forøget af Christian Cramer 1757, S. 129-30. Manusk. Nr. 65 a, Statsbiblioteket.

kan vel ikke maale sig med de to »dristigt og fantasifuldt komponerede Gitre« (Fr. Beckett), der lukker for Christian IV's Kapel i Roskilde, og som er leveret af den berømte Hofsmed Caspar Fincke (1584—1655), men de har baade i deres Helhedspræg og i mange Enkeltheder saa stor Lighed med denne Mesters Arbejder, at Dr. Francis Beckett har kunnet føre Bevis for, at de maa stamme fra hans Værksted⁵⁵); her skal blot anføres, at den korslagte Hammer og Nøgle, der findes saa tit paa Caspar Finckes Værker, at det aabenbart er en Art Kunstner-signaturer, ses i det nederste Felt til venstre i Porten ind til Laurids Ebbesens Kapel. Helt sikre vilde vi være, hvis han ligesom paa Roskilde-Porten havde skrevet:

Caspar Fincke bin ich genannt
Dieser Arbeit bin ich bekannt.

Selv om det her i Domkirken, som overalt i denne Tid, er Adelen, der dominerer, har ogsaa Præster og Borgere, men i beskednere Maal, bidraget til Udsmykning med Gravminder. Den ældste borgerlige Mindetavle hænger i søndre Sideskib og er anbragt til Minde om de ældste Medlemmer af den fra Holland indvandrede Familie

Laurids Ebbesen og Sophie Staverskov.

(Fabrikant L. Andersen fot.)

Worm, som er udførligt omtalt i første Bind. Tavlen er formet som en sen-gotisk trefløjet Altertavle eller Mindetavle, men dens Indhold er protestantisk; paa Midtfløjen knæler Familiens otte Mænd og to Kvinder under en Dommedagsfremstilling, paa Fløjene er der Billeder, som hentyder til legemlig Død og Tilintetgørelse, og Bibelsprog (1572)⁵⁶). — En lille Stentavle med Relieffer, Renaissanceindramning og Indskriften: »Her stacket, mens lunge der, tenck derpa, mens du er her«, er opsat af samme Slægt 1585. Det er ikke nogen Mindetavle, men den har formodentlig været Familiens Husalter.

Først ind i det nye Aarhundrede fandt det borgerlige Epitafium en fast Hovedform, som det — med de Ændringer, Stiludviklingen førte med sig —

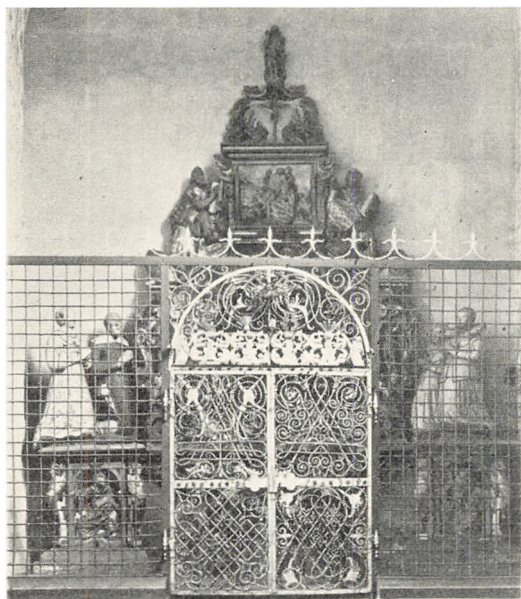
⁵⁵) Tidsskrift for Industri, 1913, S. 33 ff. ⁵⁶) Afbildet dette Værk I, S. 275.

bevarede i et Par Slægtled. Det bestaar af et Maleri, hvor de afdøde knæler foran en nytestamentlig Fremstilling, der leder Tanken hen paa Døden. Billedet er meget kraftigt indrammet. Forneden er Indskriften anbragt, paa Siderne kan der være »Vinger«, og paa Topstykket er der Malerier og Symboler, der vækker Haab om Opstandelse. Udpræget Renaissanceform har Borgmester Peder Saxes (død.1621) Epitafium i Korets søndre Sideskib over St. Løjebilledet. Her er Maleriet ved en vandret Linie delt i to. Forneden knæler Borgmesterfamilien i sorte Dragter med hvide Kraver; foroven opvækker Jesus Lazarus. Paa Jørgen Heitwinkels (død 1636) Epitafium i Korets søndre Sideskib fyldes hele Tavlen af en Dommedagsfremstilling, og der bliver kun Plads til et lille Brystbillede af Manden allernederst. Paa de lidt yngre bruskarokke Arbejder, der har færre, men kraftigere Enkelt-heder og en mindre leddelt Opbygning, lægges Hovedvægten paa Portrætterne. — Naar vi fra Koret gaar ned i Midtskibet, fanges vor Opmærksomhed straks af et fortrinligt Dobbeltportræt af et ældre Ægtepar; vi tror

paa, at saaledes saa Biskop Jacob Madsen (død 1660) og Anna Bartholin ud, naar de knælede i Bøn. Skraas overfor ser vi en samtidig Borgmesterfamilie, Rasmus Nielsen (død 1654), Hustru og fem Børn.

Disse Eksempler skulde vise, hvorledes Kirkerummet nu igen smykkedes i Lutherdommens Aand. Men hvorledes gik det med selve Bygningen? Den forfaldt og kom til at »staa i onde Maader«; Kronen havde jo til-egnet sig Kirkens rige Gods, og de Midler, som Kapitlet raadede over til dens Vedligeholdelse, var utilstrækkelige. Naar der var noget rigtig galt paa Færde, blev der dog skaffet nogle Dalere til Veje.

Det høje Spir paa Vesttaarnet var en meget saarbar Bygningsdel og trængte til Ombygning allerede før 1536. Kapitlet havde overdraget Mester Morten Bussart at bygge et nyt, og i 1540 havde han af Egetømmer tilhugget Bjælker; men saa blev det betænkeligt og bad Bygmesteren gøre det kortere, da man hverken havde Blyplader eller Penge nok til at opføre

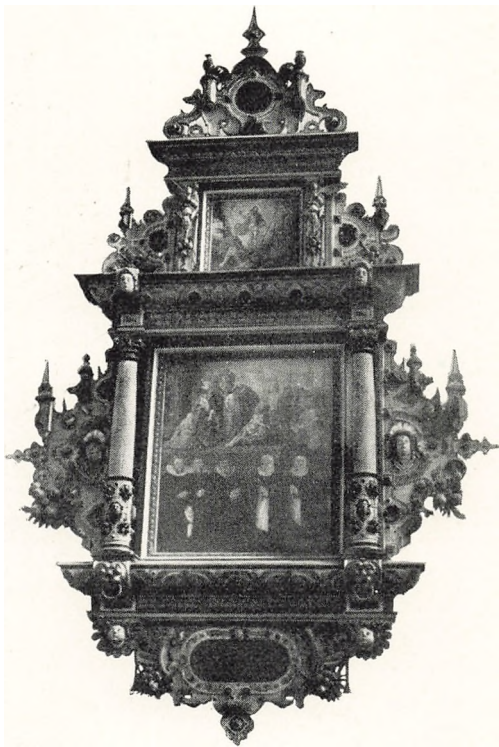
Caspar Finckes Gitterport foran Laurids Ebbesens Kapel.

I nederste Felt til venstre Hammer og Nøgle.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

det planlagte Spir; endvidere bad Kapitlet sin Ærkedegn Jesper Brochmand om at tale med Mester Morten. Hans Svarskrivelse er bevaret⁵⁷). Mester Morten sagde: »Skal Spiret op igen, skal hun blive, som hun er sammenhugget, og hvis der fattes mere Bly, saa faar man vel Raad til en Landskirke eller to at lade bryde neder, om Behov gøres.« Ærkedegnen føjer til: »Og tror jeg ikke andet end, naar kongelig Majestæt ser eller forfarer, at man tager det alvorligen for, at Hans Naade jo vel hjælper der ydermere til, saa at det tager en god Fremgang.« Det blev ikke helt let at gennemføre Arbejdet, men det lykkedes, og i 1551 var Morten Bussarts høje Spir, vistnok med Kongens Hjælp, sat op⁵⁸).

Den 24. Maj 1642 trak et voldsomt Tordenvejr hen over Aarhus, og Lynet slog ned i Spiret. Klokkeren Hans Skonning har givet en malende Skildring af Katastrofen⁵⁹) og slutter med følgende Ord, der giver en Prøve paa hans Stil: »Da maatte man se, med taarefuld Øyen den ædelige, zirlige og drabelige Aarhuss Domkirke Spir, som var en Zirat og Prydelse til Land og Vand, for den ganske Ort. Hvorledes den stod udi Ild og rød Lue, ja to Mile derfra saa man hende i Brand og Brynde, ynkelig og jammerlig at maatte undergaa, ja ringere end paa 3½ Times Tid og det med al sin Bygning, Klokke og Sejerværk, indtil den bare og blotte Mur. O du ynkelige og elendige Tids Tilstand, at vi skulde leve den Dag og se saadan Elendighed paa det dejlige GUDs Hus.«

Først et Aar efter Branden den 29. April 1643 gav Christian IV Ordre til at lægge et Tag over Taarnet⁶⁰), men Tiderne var ikke til at bygge et nyt Spir; i Januar 1644 kom Svenskerne; først i 1662 rejstes et formodentlig kortere Spir⁶¹).

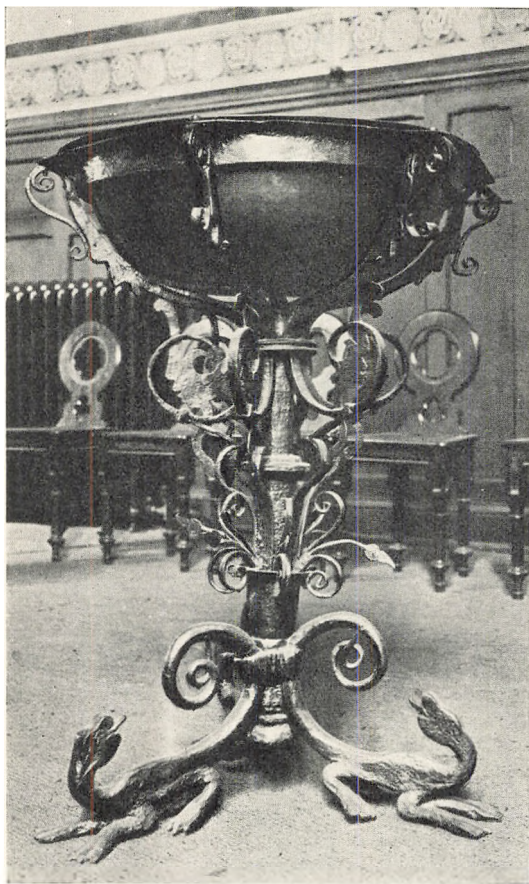

Peder Saxes Epitafium.

(Den gamle By fot.)

⁵⁷) Nannestad: Hilaria, S. 46 ff. ⁵⁸) Anf. Værk, S. 62—63. ⁵⁹) Hans Hansson Skon: Sandfærdig Relation oc Beskriffvelse om Aarhuss Domkirkis Spiirs ynkelig oc saare jammerlig Undergang formedelst Luinild aff Himmelen. Aarhus 1642. Faksimiletryk. Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1927. ⁶⁰) Nannestad: Hilaria, S. 132. ⁶¹) Hertel I, 2, S. 38.

Sammenlignet med Domkirken er Frue Kirke lille. Endnu i Mands Minde har man brugt Betegnelserne Store Kirke og Lille Kirke; og den er beskednere. Lidt senere end Domkirken, 1598, fik den en Prædikestol, der er smykket med bibelske Relieffer. Mærkeligere er Døbefonten fra 1650, hvis Kumme

Døbefonten i Frue Kirke.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

bæres af et kunstfærdigt Smedejærnsstel; tre Drager med spiralsnoede Haler danner Foden. Et andet værdifuldt Stykke er den pragtfulde Alterkande af Sølv, der har en Tud af Form som et Fuglenæb. Paa den brede Bug læses en lang Indskrift, der fortæller, at i 1572 skænkede Johannes Jensen og Anna og Katrine denne Sølvkande »evindeligt at bruges i Herrens hellige Nadvere«. Den første gamle Kande har Vor Frue Sogns Mænd to Gange ladet omgøre og lagt dertil af Kirkens Penge. Sidste Gang 1667. — Andre smukke Metalsager er Lampetten ved Prædikestolen (1630), fem Malmlysekroner og Malmlysestager.

Af Epitafierne kan fremhæves tre: Borgmester Niels Pedersens († 1616) i Sakristiet er et typisk Renaissancearbejde med et af Søjler indrammet Familiebillede, derover Rammen til et mindre Billede (Korsfæstelse?), som mangler Topstykke og Vinger.

Det store Epitafium over Borgmester Hans Pedersen (1603—1650), hans Hustru Kirsten Lauridsdatter († 1662) og dennes anden Mand, Dr. Peter Hegerfeld, »Medicus her i Byen«, er et Eksempel paa Bruskarokkens urolige Kunst. Personerne paa Familiebilledet beder i forskellige Stillinger, men de udskaarne Skikkelser, som Moses under Kobberslangen, gestikulerer kraftigt. Indramningerne er forsvundne, Ligevægten mellem de vandrette og lodrette Linier er borte. De lodrettes Sejr markeres af den korsfæstede og det gammeltestamentlige Forbillede, Kobberslangen, der rager højt op hver paa

Hans Pedersens Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

sin Side af Topstykket med den opstandne Frelser. — I den næsten samtidige Mindetavle for Sognepræst Christen Nielsen Friis († 1664) og Hustru ser vi Enevoldsbarokkens kraftige marmorerede Pilastre og Obelisker og den brudte Fronton. Den minder om Biskop Jacob Madsens i Domkirken, men er

beskednere. Præsteparret her og Bispeparret hist ligner saa meget hinanden, at man fristes til at tro, at de to Epitafier stammer fra samme Værksted, hvor man forstod at male Portrætter.

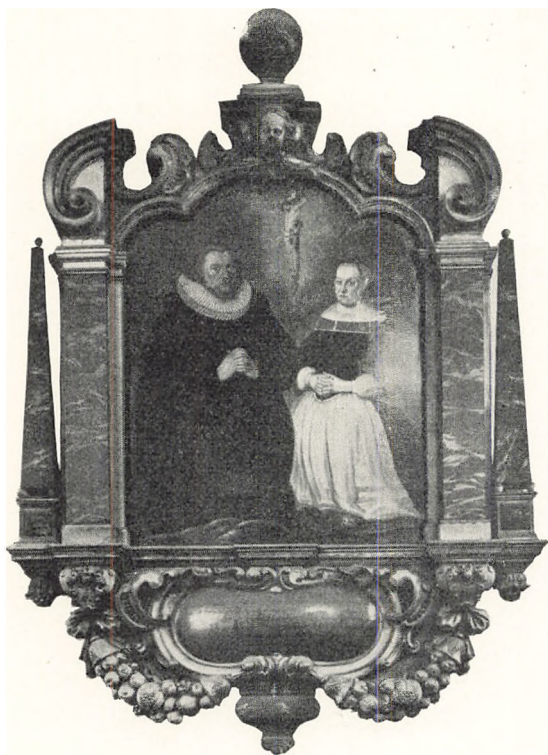
II. UNDER ENEVÆLDEN 1660 — 1849

ENEVÆLDEN

Da al Statsmagt blev samlet i Enevoldsherskerens Haand, blev Kongemagtens Greb om den kirkelige Virksomhed yderligere strammet. Der skete ikke nogen gennemgribende Ændring, men det nye Systems Stræben efter Orden og Regelmæssighed og Underkastelse gjorde sig ogsaa gældende paa dette Omraade. I Kongelovens § 6 hedder det »Skal og Kongen ene have højeste Magt over al Kleresiet fra den højeste til den laveste; at beskikke og

anordne al Kirke- og Gudstjeneste; Møder og Sammenkomster og Forsamlinger om Religionen, naar han det raadeligt eragter, byde og forbyde; og i Almindelighed, kortelig at sige, skal Kongen ene have Magt at bruge alle Regalier og jura majestatis hvad Navn de og have kunne«. I Danske Lovs anden Bog blev Kirkeordinansen og den senere kirkelige Lovgivning arbejdet sammen, og paa lignende Maade blev Reglerne for Gudstjenesten samlede og ordnede i »Danmarks og Norges Kirkeritual« og »Alterbogen«.

Kirken blev stillet direkte under Kongen; der var jo ikke længere Rigsraad og — omkring i Landet — Lensmænd, der kunde øve Indflydelse. Hans Svanes Forslag om Oprettelse af et Collegium consistoriale under hans Ledelse fandt ikke Naade; Administrationen af alle Kirkesager blev overdraget Kancelliet. Christian VI's Generalkirkeinspektionskollegium mistede

Christen Friis' Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

hurtigt den Betydning, det havde under Bluhmes og Hojers Ledelse. Hele Enevælden igennem vedblev det at være Kongen, der gennem Kancelliherterne styrede Statskirken.

BISKOPPER

Den første Biskop under Enevælden var Hans Enevoldsen Brochmand (1621—1664), Søn af Borgmester Enevold B. i Køge og Brodersøn af Sjællands Biskop Jesper B. Efter sin Eksamen foretog han en Studierejse til England; han blev Magister i Cambridge og giftede sig med en fornem Engländerinde, Anna Laurence de la Ford. Opholdet i England fik stor Betydning for ham. Som Sognepræst ved Nikolaj Kirke i København indførte han den engelske Prædikemaade, »der ved sin livfulde Form, sin klare tematiske Disposition og stærke Fremhæven af praktisk-etiske Synspunkter virkede som en haardt tiltrængt Fornyelse af den lutherske Prædiken⁶²⁾. Han blev tidlig svagelig og søgte (1660) sin Afsked fra det anstrengende Sognekald, der krævede mange Prædikener; da et Professorat blev tilbudt ham, turde han ikke tage imod det; men han sagde ja til Bispestolen i Aarhus, som han kun beklædte i tre Aar.

Efterfølgeren Erik Mogensen Grave (1624—1691) var en for Tiden typisk Skikkelse; han var velbegavet og virksom og kunde baade gøre sig yndet af Kongen og de højfornemme og blive afholdt i sin Virkekreds. Han var Skaaning, Søn af Rektoren i Lund, hvor han med Lethed lærte alt, hvad Skolen bød paa; efter to Aars Ophold ved Universitetet tog han teologisk Eksamen og vendte hjem til Lund som Hører ved Faderens Skole og klarede sig saa godt, at Bispen 1649 udnævnte ham til Rektor i Helsingborg, hvor han dog kun blev eet Aar; Kansleren Christen Thomesen Sehested kaldte ham til København for at holde en Prædiken i Frue Kirke. Erik Rosenkrantz var blandt Tilhørerne og kaldte straks den unge Rektor til sig og tilbød ham Hornslet Sognekald. Han sagde ja og forlod Helsingborg til stor Sorg for Disciple og Forældre, der fulgte ham til Skibs og gav ham Afskedsgaver. Han var nu i ti Aar Landsbypræst; men blev ikke glemt af Kansleren, der i 1655, da han var i København, kaldte ham op paa Slottet for at prædike for Kongen; han fik senere at vide, at denne Prædiken var Aarsagen til, at han blev kaldet til Hofpræst. Han vilde blive i Hornslet, »hvor jeg var saa afholden af Sognefolket, at de med den største Vemodighed vilde miste mig . . . Men da Guds og Kongens Vilje var Loven, jeg havde at skikke min Vilje efter, gjorde jeg min underdanigste Ed for Hans Majestæt.« Efter Nytaarsprædiken 1661 forærede Kongen ham Heste og Karosse, Havre til Hestene, fri Residens og Ildebrændsel, og senere blev Lønningen forhøjet. Han skulde prædike baade Fredag og Søndag paa Slottet og blev flere Gange

⁶²⁾ Bjørn Kornerup i Biogr. Leksikon. Jfr. Pontoppidan: Collegium pastorale, S. 186—88, hvor der udtales en meget nedsættende Dom over den engelske Prædikemaade.

tilkaldt for at forsvare den rette Lære mod Kættere som en Jesuit og en Socinianer. Efter Hans Brochmands Død tilkendegav Kongen, at hvor nødig han vilde miste ham, skulde han for aarvaagen Flid og utrætteligt Arbejde befordres til Bispedømmet i Aarhus.

Om sin Virksomhed som Biskop fortæller han intet i den Selvbiografi, hvorfra de lige anførte Oplysninger er taget⁶³). Derimod faar vi at vide, at Kongen udnævnte ham til Dr. theol., at han efter Ærkebiskop Svanes Død 1668 fik Ordre til at ordinere hans Efterfølger. 1671 fik han Befaling til at assistere ved Salvingen af Christian V paa Frederiksborg og derefter at prædike for den nye Konge.

Alt dette er anført for at vise, i hvilken Grad Stiftets Tilsynsmand under det nye Regeringssystem er bleven Kongens Tjener, og hvad Kongegunst betød.

Erik Grave var sikkert Mand for at gøre det ene uden at forsømme det andet. Vi véd, at han fik Bispegaarden sat i god Stand og bragte Orden i Bisparkivet, og han har sikkert været en virksom Tilsynsmand. Og hans Prædikener var berømte. I Hornslet Kirke ligger et Eksempplar af en Foliant, han udgav efter Erik Rosenkrantz's Død, endnu den Dag i Dag ved Epitafiet! De selvbiografiske Optegnelser har han tænkt sig skulde bruges i Ligtalen over ham selv, og han har tilføjet to Forslag til Tekst og en Disposition til Talen.

Johan Braëm (1648—1713) var Søn af en velhavende Købmand i København og var derfor i Stand til at foretage en seksaarig Studierejse til Udlandet efter sin Eksamen; derpaa var han Rektor i Helsingør og var Domprovst i Roskilde, da han blev kaldet til Aarhus. Han var næppe nogen aandelig bevæget eller lærd Mand, men en praktisk og dygtig Embedsmand, der søgte at forbedre Præsternes Indtægter af deres Gaarde og fik oprettet en gejstlig Enkekasse (1703)⁶⁴). Han var ogsaa virksom i Domkirken⁶⁵).

Hans Oksen (1667—1738) var ogsaa udgaaet fra et københavnsk Købmandshjem; paa en Studierejse kom han til Halle, hvor han blev paavirket af Pietismen. Gennem Embedet som Hofpræst gik Vejen til Bispestolen, først i Ribe (1712), derpaa i Aarhus. Han var meget hæmmet i sine Bevægelser af Korpulence og havde saa svært ved at gaa, at han fandt det nødvendigt at indrette sig en lukket Stol lige indenfor Døren i Søndre Korsfløj. Hvorledes mon det saa gik med Visitatserne?

Da Peder Jacobsen Hygom (1692—1764) kom som Biskop til Aarhus, blev der slidt paa Embedets Heste og Vogn. Stiftets Præster fik en nidkær Tilsynsmand i denne vestslesvigske Præstesøn fra Hygom, der havde faaet sin Skolekundskab hos en lærd Nabopræst og som Student havde sluttet et varmt Venskab med to andre Præstesønner fra Egnen: Hans Adolf og Broder Brorson fra Randrup; de blev alle tre stærkt grebne af Pietismen, og da

⁶³) Kh. S. III, S. 313—27. ⁶⁴) Nannestad: Hilaria, S. 199 f. ⁶⁵) Se dette Værk III, S. 147.

Peder Hygom efter at have været Kapellan og Sognepræst i Lintrup kom hjem til Hygom som Kapellan hos Faderen, vakte han stort Røre i Sognet. Den Del af Menigheden, der ikke vilde høre paa Kapellanens Opvækkelsesprædikener eller deltage i de gudelige Forsamlinger, klagede over ham til Biskoppen i Ribe, der afæskede den gamle Fader en Erklæring; men Peder Hygom kunde svare for sig selv og sendte et ypperligt Forsvar for sin Præstegerning⁶⁶), der gjorde stærkt Indtryk paa Bispen, som ved næste Visitats gav Anklagerne en Tilrettevisning. Han blev Aaret efter (1736) Sognepræst ved Frue Kirke i Aarhus og fik i 1738 Valget mellem Aggershus (Christiania) og Aarhus Bispestole; han valgte den sidste. Som Biskop blev han det nye Generalkirkeinspektionskollegiums haandgangne Mand; han sendte det talrige Forespørgsler, Erklæringer og Beretninger om Visitatser og arbejdede meget ivrigt paa at gennemføre Pietismens Tanker i Gudstjenesten og i Præsternes Forhold til Menigheden. Af hans Visitatsberetninger er adskillige trykt⁶⁷); han udtaler deri sin Glæde over og sit Haab til de ikke faa unge pietistiske Præster og sin Utilfredshed med adskillige af de ældre, der ikke evnede at lukke Hjerterne op. Han er gennemgaaende tilfreds med de dengang nye kongelige Skoler paa det Skanderborgske Rytterdistrikts Gods og er ivrig for at faa flere Skoler oprettet paa de private Godser; det er især den kristne Børnelærdom, Luthers Katekismus med Pontoppidans Forklaring, som han ønsker maa naa til alle Børn gennem pietistisk prægede Skoleholdere. Om Aarhus skriver han: »Præsterne arbejder vel med megen Flid og Troskab og for en Del ikke uden Velsignelse; men Christi Rige har for adskillige Aarsagers Skyld ingen større Hinder og Modstand end netop her i Stiftets Hovedstad. Dog skal Satans Rige omsider kastes om, Gud vil det selv bekrige ved Jesu Magt og Dom« og et andet Sted: »Hvad Aarhus Købstad især anbelanger, da kan Præsterne ikke noksom beklage, hvor slet det staar til med de mangfoldige fattige og nu allevegne omløbende Børns Undervisning, og hvorledes de i denne Mangel opvokse i Ondskab, Ladhed, hedensk Vankundighed og andre Laster, som Betleri fører med sig«. Som den praktiske Mand, han er, fore-

Johan Braëm.
Maleri i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

⁶⁶) Kh. S. IV, 1., S. 509—45. ⁶⁷) J. S. I, 3., S. 375—87. Aa. St. A. 1917, S. 95—107, 1930, S. 174—213.

slaar han, at 16 Rdl. for Kirkelysene skulde anvendes til at anskaffe en å parte Skoleholder for de allerfattigste Børn. — Med »den Hinder og Modstand« tænker han først og fremmest paa Stiftsprovst Frederik Nannestad, der var en erklæret Modstander af Pietismen og direkte modarbejdede Bispens Reformer, ja, i sine Prædikener angreb han dennes Præstegerning. Der er bevaret en i Formen venlig, men i Indhold meget skarp Skrivelse, hvori Hygom viser Nannestad til Rette og med megen Kraft og Overbevisning hævder de pietistiske Standpunkter⁶⁶). Det blev sikkert følt som en Lettelse for Bispem, da Stiftsprovsten 1748 blev udnævnt til Biskop i Trondhjem. — Skønt Biskop Hygoms Erklæringer er prægede af teologisk Lærdom og viser, at han var en fremragende Polemiker, har han ikke udfoldet nogen videnskabelig Produktion. Han afslog da ogsaa den teologiske Doktorgrad, som blev ham tilbudt. Men han har fra Tysk oversat Nadversalmen »Jesus din søde Forening at smage«, der blev optaget i Pontoppidans Salmebog 1740.

Poul Matthias Bildsøe (1710—1777) var en Præstesøn fra Lolland, der 20 Aar gammel lige efter Eksamen blev Rektor i Svendborg. 1738—1764 var han Præst ved forskellige Kirker i København, i de sidste Aar Holmens Provst. Det blev sagt om hans Prædikener, at Indholdet var temmelig godt, men Mælet og Gaverne elendige. Han var i Aarhus interesseret i Restaureringen af Domkirken, men ellers hører vi ikke meget om hans Virksomhed.

Jørgen Hee (1714—1788) var Fynbo. Som Søn af en Hospitalspræst og Stiftsprovst i Odense var han vokset op og havde gaaet i Skole i denne By, og han havde virket i 26 Aar som Præst paa Fyn, da han 1764 blev Bildsøes Efterfølger som Holmens Provst. Hans Præstegærning blev paaskønnet, og han vandt Enkedronning Juliane Maries Gunst. Efter Struensees Fald blev han udpeget til at berede Grev Enevold Brandt til Døden og udgav efter Henrettelsen: »Paalidelig Underretning om den henrettede Enevold Brandts Forhold og Tænkemaade i hans Fængsel«. Det er sikkert Ove Høegh Guldberg, der har udpeget ham til Biskop i Aarhus. Og det er et mærkeligt Træf, at Protektor og Protegé 7 Aar senere, da Guldberg blev forvist som Stiftamtmand til Aarhus, kom til at arbejde sammen paa lige Fod som Stiftsøvrighed. Som Biskop gjorde den gamle elskelige Mand sig meget afholdt; han var til det sidste en dygtig og virksom Embedsmand, men nogen fremragende Mand var han ikke.

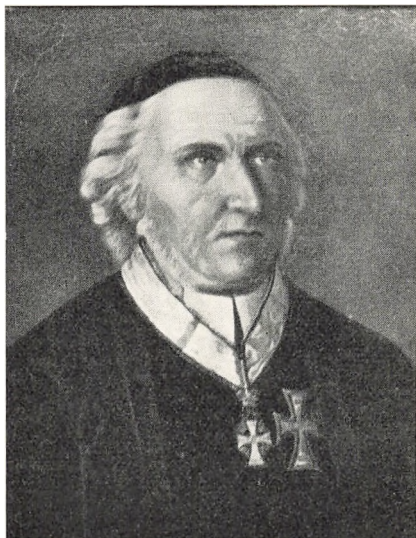
En Mand af større Format var Hector Frederik Janson (1737—1805), der var en Præstesøn fra Golzwarden i Oldenburg, der den Gang hørte til Danmark. Han studerede i Göttingen og blev 1766 tysk Slotspræst i København; den ældre Bernstorff sagde om ham, at han var »en udmærket Prædikant, skabt for Hoffet«. 1774 blev han Professor ved Universitetet i Teologi og 1786 Prokansler, efter at han havde faaet den Opgave at gøre Forslag til

⁶⁶) Kh. S. IV, 1., S. 604—20.

en Forandring af Universitetsfundatsen. Det er da i meget høj Grad hans Tanker, der kom til at præge den nye Fundats. Men da han ikke kunde arbejde sammen med Universitetets Patron, Hertug Frederik Christian af Augustenborg, fik han Bispeembedet i Aarhus; det var da ikke noget Avancement, snarere en Forvisning. Her traf denne fremragende Tysker det danske Partis Førstemand, Guldberg, som Stiftamtmand. Janson var en myndig Biskop; han prøvede de tiltrædende Præster ved en ret stræng Bispeeksamen og førte et effektivt Tilsyn med Stiftets Kirke- og Skoleforhold gennem sine Visitatser. I personlig Omgang var han en usædvanlig munter og elskværdig Mand. Blache mindes ham fra sin Skoletid: »Janson var en høj Mand med et imponerende Udortes, og jeg mindes endnu, med hvilken dyb Ærefrygt vi i Underskolen betragtede ham, der havde en særegen svingende eller svajende Gang, naar han altid i fuldt Ornat gik forbi os til Mesterlektionen⁶⁹).

Andreas Birch (1758—1829), Søn af Mineralogen Andreas Birch, var en lærd Teolog. Da han efter et Studieophold i Göttingen hos J. D. Michaelis havde kastet sig over Studiet af det Nye Testaments Tekst, skaffede Guldberg ham Understøttelse til et Ophold i Italien, hvor han samlede Afskrifter af Haandskrifter. Efter Hjemkomsten blev det overdraget ham at udgive det Nye Testamente i Grundteksten med Noter. Han fik udgivet et første Bind i 1788, men efter at Frederik Münter var bleven foretrukken for ham ved Konkurrencen om et teologisk Professorat, søgte han Præstekald. Før han blev Biskop i Aarhus, havde han været Domprovst i Roskilde og i to Aar Biskop over Lolland Falster, der efter Biskop Tønne Blochs Død var bleven skilt ud fra Fyns Stift. I Aarhus lagde han sine tekstkritiske Studier paa Hylden og kastede sig med Iver over Embedsvirksomheden; han havde ikke saa lidt Bryderi med »de stærke Jyder« i Bjerre og Hatting Herreder.

Erik Gjørup Tauber skriver om Biskop Birch: »Hans Tale var Udtrykket af en blid Sjæl. Hans Domme om andre var mild og uden Bitterhed. Som Biskop var han meget human i Undergivnes Behandling⁷⁰). Tauber har kun een Gang oplevet, at han har ført Anke over en Præst i det danske Kancelli, og det først efter at denne havde afvist Biskoppens Paamindelse. Det var Ka-

Andreas Birch.
Maleri i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

⁶⁹) Erindringer H. T. IV, 3, S. 48. ⁷⁰) Tauberiana 22 b (Additamenta 235 b 8°. Det kgl. Bibl.).

pellan ved Domkirken E. C. Brygmann. Denne »smagløse Dramatiker i adskillige præstelige Forhold« havde ved en Konfirmation ladet Børnene falde paa Knæ og med oprakte Fingre sværge at være Dyden huld og tro, en Teaterscene, som vakte stor Sensation, og af Biskoppen vistnok med Rette misbilligedes af den Grund, at Konfirmationsløftet som uopfyldeligt i hele sin Udstrækning snarere maa betragtes som et helligt Forsæt end som en Ed. Da Birch havde mindet Kapellanen om at holde sig til Ritualen, svarede denne, at hans Højærværdighed vistnok vilde have funden Overtrædelser nok af lignende Art i sit Stift, saafremt han ved hyppige Visitationsrejser havde gjort sig nøjere bekendt med dette. Først efter denne Uforskammethed klagede Biskoppen til Kancelliet, der gav ham Ordre til at irettesætte Brygmann. Birch var human nok til at meddele ham Irettesættelsen intra privatos parietes (indenfor fire Vægge) i sit Hus og han uforskammet nok til at opponere, uden at Bispen tog videre Notits til Skade for Præstens videre Befordring⁷¹).

I sin Fritid var han Samler; ikke blot havde han et betydeligt Bibliotek, men han samlede ligesom sin Fader paa Mineralier, og han havde baade en Oldsagssamling, hvoraf flere værdifulde Stykker senere er indgaaet i Aarhus Museum, og en Malerisamling. Det var ham en stor Sorg, at hans yngre Broder, Konferensraad Christian Birch, der var Deputeret i Finanskollegiet, i 1820 blev dømt til livsvarigt Fængsel, efter at det var blevet opdaget, at han i lang Tid havde besveget Staten for at dække sine Tab ved at spille i Tallotteriet. Det var en Skandale i Frederik VI's København. Heldigvis for den ærekære Biskop oplevede han ikke, at hans egen Søn, den haabefulde Poet Frederik Sneedorff Birch (1805—1869), forsumpede.

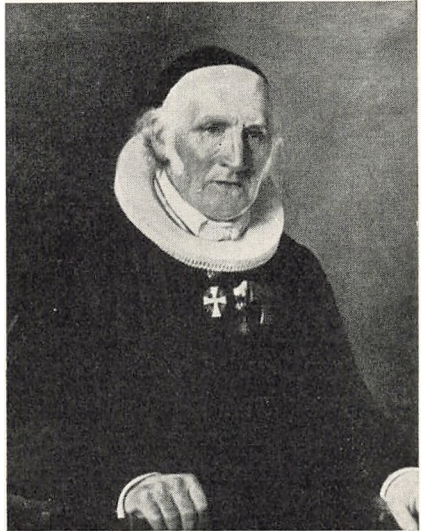
Peter Hans Mønster (1773—1830) var i sine yngre Dage udpræget Rationalist og havde som Amtsprovst i Sorø Amt arbejdet ivrigt for Skolevæsenets Ordning. Han blev en af Foregangsmændene for »den indbyrdes Undervisning«, som Frederik VI interesserede sig stærkt for; det var utvivlsomt som en Belønning for denne Virksomhed, at Kongen gjorde ham til Biskop; men han døde efter godt et halvt Aars Embedsførelse.

Jens Paludan-Müller (1771—1845) var Søn af Godsforvalter paa Sorø, Caspar Peter Müller (død 1776); han blev opdraget af Professor Kongslew, privat dimitteret og tog Eksamen 1793. 1801—1819 var han Sognepræst i Kerteminde, hvor han var meget optaget af at organisere Folkeskolen og maatte beskæftige sig med de østfynske Lægprædikanter. Skønt han ingen Sympati havde for Bevægelsen, der efter hans Mening uddannede forkvaklede og uduelige Mennesker, ønskede han ikke, at dens Tilhængere skulde behandles paa en haardhændet Maade, og det er karakteristisk for ham, at han søgte at bekæmpe dem ved at udgive sine »Bidrag til Huusandagt«, der skulde give dem bedre Stof til Sammenkomster end Lægmandsprædikenerne.

⁷¹) Eggert Christopher Bryggemann var Kapellan 1816—30, derpaa Sognepræst i Skelby.

1819—30 var han Stiftsprovst i Odense, hvor han ikke nøjedes med yderst samvittighedsfuldt at passe sit Embede, men var en af Foregangsmændene i »Fyens Stifts litterære Selskab« og ofte tog Ordet ved Landemodets videnskabelige Forhandlinger. Det er bleven sagt om Paludan-Müller, at han hele Livet igennem i høj Grad levede i Tankens Verden. Hans Almendannelse var omfattende; bestandig søgte han at klare sin Stilling til Tidens skiftende teologiske og filosofiske Retninger. Han var i sin Studietid stærkt paavirket af Rationalismen; men under mange Brydninger naaede han efterhaanden til en mere positiv Kristendomsopfattelse⁷²⁾. —

Hans Forkyndelse, der var præget af en umiddelbar dyb Religiøsitet, lærer vi at kende i hans Bidrag til Huusandagt (1821—1825). Nogen videnskabelig Produktion af Betydning har han ikke ydet; men han har faaet Indflydelse paa mange ved personlig Paavirkning og ved Brevveksling; blandt hans Korrespondenter kan nævnes Mynster, Sibbern og Amtsprovst Lütken. Da hans højtbegavede Sønner, Caspar og Frederik, blev voksne, fik Tankeudvekslingen med Faderen afgørende Betydning for dem, og deres Taknemmelighed fandt Udtryk ved

Jens Paludan Müller.

Maleri af J. Roed i Landemodesalen.

Udgivelsen af et Udvalg af hans efterladte Papirer. — Han var næsten tres, da han blev forflyttet fra Fyn, hvor han var indlevet i Forholdene, til Aarhus som Biskop; det faldt ham ikke let at blive plantet om, og han følte Ansvaret tungt. I et Brev til Lütken skriver han: »Det Aar, der nu snart er henrunden siden min Ankomst hertil, har været besværligt. Jeg havde vel forud hørt en Deel om det Byrdefulde ved dette Biske-Embede; men ved et Blik paa den Odense Biskops Roelighed og megen litteraire Otium var jeg dog kommet til den Formening, at noget lignende Ønskeligt ventede mig her, om ikke straks saa dog i Tiden. Men Udsigten dertil vil virkelig endnu ikke aabne sig med mindste Glimt. Jeg har i denne Sommer rejst meget i Stiftet og foruden Visitats i 5 Herreder været i alle 8 Købstæders Skoler, ved Eksamen paa Seminariet⁷³⁾ og desuden paa Støvringgaards Kloster for at lære den Stiftelse nærmere at kende, hvis Meddirecteur jeg er vorden. Ingen af alle vore offentlige Indretninger her bebyrder og fortrædiger mig dog mere end den saakaldede Hørningske Stiftelse, et betydeligt Hospital, for hvilket jeg er ene Directeur, Regnskabsfører og Casserer, og hvis Sager er geraadede

⁷²⁾ Bjørn Kornerup i Biografisk Leksikon. ⁷³⁾ I Lyngby ved Grenaa.

meget i Forfald«⁷⁴). I et andet Brev skriver han » i øvrigt er Archivet i en saadan Uorden, at Mønster allerede har forlangt, at det skulde bringes i Orden paa Birchs Bos Bekostning, og denne Paastand har jeg i Sinde at forny«⁷⁵). Men han arbejdede sig igennem de første vanskelige Aar og fandt sig godt til Rette i Aarhus, som et Brev fra 1834 viser: »Det Ønske at blive hans Eftermand (den nylig afdøde Odense Biskop Fr. Plum) kan ikke falde mig ind Min Stilling her finder jeg meget behagelig og Forholdene langt facilere end de fyenske Hvor jeg nu er, er jeg allerede bleven hjemme og kan overskue min Kreds og mit Kald og uden Vanskelighed finde ud af min Gierning. Jeg kommer godt ud af det med dem, jeg staaer i Forbindelse med og har ikke Aarsag til at troe andet, end at man jo vilde beholde mig her«⁷⁶). Som et Eksempel paa Præsternes Indtryk af hans Visitatser kan anføres en Udtalelse af Blicher: »(jeg) skylder ham og Sandheden den Tilstaaelse: ved hans Visitats i ham at have fundet den særdeles kyndige og duelige og derhos upartiske, vakre og humane Mand, samt intet at have fornummet til hin Smaalighed, som Rygtet har tillagt ham«⁷⁷). Præsternes Sympati for ham fandt Udtryk, da de i hans sidste Leveaar lod ham male af Jørgen Roed. Paa Begravelsesdagen 23. Maj 1845 skænkede de Maleriet til hans Børn, der takkede meget smukt for det: »Vi have været Vidne til de Følelser, hvormed han modtog sine trofaste Medarbejderes Anmodning om at lade Kunsten bevare hans Træk, og vi vide derfor, hvor dyrebart dette Beviis paa deres Agtelse og Hengivenhed var ham — dobbelt dyrebart, fordi denne Anerkjendelse var vunden ved en Færd, som Hædersmænd bedst kunne paaskjønne. Det var en af Forsynets største Velgjerninger imod ham i hans sidste Leveaar, at han kunde tage Bevidstheden om disse Følelser hos sine Embedsbrødre med i sin Grav. Dette Kunstværk, udmærket ikke alene ved Ansigtstrækkenes Lighed, men ved den aandfulde Gjengivelse af den ærværdige Skikkelses hele Ejendommelighed, bliver os et saa meget kjærere Minde om vor afdøde Fader, da vi ikke besidde noget andet Billede af ham, og da det Forhold, det skylder sin Oprindelse, maa give det forhøjet Betydning for alle dem, der stod ham nær«⁷⁸).

Denne tiltalende Bispekikkelse, der hørte til Brødrene Ørsteds, Mynsters og Grundtvigs Slægtled, var den sidste, der virkede i Aarhus i Enevældens Tid. Hans Efterfølger, Gerhard Peter Brammer, blev ganske vist udnævnt af Christian VIII og var fast forankret i den gamle Tid før 1848, men fik dog først efter Regeringsforandringen den væsentlige Del af sin Bispegerning og skal derfor omtales i næste Afsnit.

⁷⁴) 11. 11. 1831 Personalhist. Tidsskrift 60, 1939, S. 219. ⁷⁵) 30. 17. 1830 (P.-M.'s Breve. Ny kgl. Saml. 2954 Kgl. Bibl.). ⁷⁶) 21. 1. 1834 Personalhist. Tidsskrift 60, 1939, S. ⁷⁷) St. St. Blicher: Samlede Skrifter XXXI, S. 175. ⁷⁸) Aa. St. 27/5 1845.

PRÆSTER

Kort efter Enevældens Indførelse forsvandt de sidste Rester af Domkapitlet. De Præbender, der ikke var perpetuerede (fast overdragne) til Præstembeder eller Hospitaler, blev, efterhaanden som de blev ledige, overtagne af Staten, der saa disponerede over dem paa forskellig Maade. Jacob Worm skriver:

Hvor mangt et Provesti, hvor mangt et Kannikdømme,
 Hvor mangt Kapitel maa til Ryttergods henrømme.
 Du Djævels Prokurør⁷⁹⁾, Professor i Uret,
 Du Skalkheds Doktor har svigagtigt voldet det.

 Det som til Alterbog og Bibel for dum laa
 Til Sadel og Pistol, til Rytterhest maa gaa⁸⁰⁾.

Da Kapitlet var bleven fuldstændig ophævet ved Forordningen af 25. Januar 1666 maatte dets Forretninger overdrages til andre Myndigheder.

Den Ledelse af Domkirkens Anliggender, som havde paahvilet Kapitlet, blev overdraget til en Kirkeskriver, og 27. August 1687 fik Christen Vegerslev Bestalling; han skal nyde og have Inspektion over Domkirken og al dens Tilliggende; men denne Ordning passede ikke Biskop Braëm. Han forestillede Majestæten, at Domkirken trængte højlig til et paalideligere og bedre Tilsyn end det, den hidtil havde haft; derpaa fik Stiftøvrigheden (Stiftamtmanden og Biskoppen) Ordre (7. August 1694) til at stille et Forslag, som Kancelliet bifaldt og som blev Grundlag for en Anordning af 11. Februar 1696, der befaler Magistraten at have Indseende med Domkirken som dens Sognekirke, dens Indtægter og Udgifter, og derfor aarligen gøre tilbørlig Rede og Regnskab for Stiftsbefalingsmanden og Biskoppen⁸¹⁾.

Det blev overdraget Stiftsbyernes Præster at dømme i Ægteskabssager («Tamperretten»), og Kongen forbeholdt sig Kaldsretten til de Præstembeder, der hidtil var bleven besat af Kapitlerne.

Som ovenfor nævnt blev Lektoratet i Aarhus ved at bestaa, indtil Christian VI den 3. Maj 1743 ophævede det. Forelæsningerne, der tidligere var bleven holdt i Sakristiet bag Alteret, blev, efter at Konventssalen var bleven indrettet 1692, holdt dér⁸²⁾.

Rhumanns Efterfølger som Sognepræst ved Domkirken hed Claus Andersen Trondhjem (1642—1684). Han var Søn af en Lektor ved Domkirken i Trondhjem og kom fra Gosmer, hvor han havde udarbejdet første Del af et vidtløftigt Digt, »Heptaæmerinon« eller »Guds Hvile paa den syvende Dag«, der var tænkt som en Fortsættelse af Anders Arreboes berømte Hexaæmeron;

⁷⁹⁾ Generalprokurør, Professor, Dr. jur. Peter Scavenius. ⁸⁰⁾ L. N. Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I, 2, 1857, S. 468. ⁸¹⁾ Hertel I, 2, S. 40—45. ⁸²⁾ Anf. Værk II, S. 464.

men det kunde paa langt nær maale sig med Forbilledet og blev haardt medtaget af Kritiken. Hans Gram siger træffende: »Hvad han tog fejl udi var, at han tænkte sig at være Poet og var det ikke«; men samme Aar (1676) som denne første Del, der ikke blev fortsat, udkom, blev han dog forfremmet til Sognepræst ved St. Clemens og købte af Biskop Hans Enevoldsen Brochmands Arvinger Sydfløjen af den gamle katolske Bispegaard. Han var aabenbart en daarlig Økonom; Jens Bircherod skriver i sin Dagbog, at han døde i saa stor Armod formedelst sin onde Oeconomi, at der ikke fandtes det i hans Hus, som kan kunde komme i Jorden for⁶³).

I de følgende Aartier skiftede Sognepræsterne hyppigt. Da Morten Herløv (død 1691) tiltraadte, forlangte Christian V, at han skulde forsynes med en fri, anstændig Bolig ved Domkirken⁶⁴). Ludvig Pontoppidan (død 1706) var den første, der blev kaldt Stiftsprovst. Laurids Thura blev 1713 kaldet til Biskop i Ribe. Jeremias Anchersen (død 1719) kom i Strid med Sognepræsten ved Frue Kirke, Provsten over Ning Herred, Magister Johan Matthias Hammerich, der som den ældste Provst i Byen gjorde Krav paa at føre Protokollen ved Landemodet og forvalte det, som Stiftsprovsten tilhører. Striden blev afgjort ved et kongeligt Reskript, der 1715 fastslog, at Sognepræsten ved Domkirken, der jo var Provst over Hasle Herred, for Fremtiden skulde være Stiftsprovst⁶⁵). Da Conrad Wechmann havde tiltraadt Embedet ved Domkirken, tiltog Hammerich sig igen Stiftsprovstens Sæde i Landemodet og Tamperretten og førte Protokollen, ja, han skubbede Wechmann bort fra den Plads, der tilkom ham ved en Præste-Ordination. Men denne Optræden foranledigede en skarp Skrivelse fra Frederik IV, der befalede Biskop Ocksen, »at du udi Stiftsbefalingsmanden, Hr. Christian Ludvig v. Plessens, og Magister Wechmanns Overværelse alvorligen reprimanderer Mag. Hammerich for Egenraadighed og selv tiltagen Myndighed over Mag. Wechmann, tvertimod Vores allernaadigste ergangne Befaling, da han burde foregaa andre med Exempel og den Lydighed og Hørsomhed, med hvilken enhver er skyldig og pligtig at efterleve Vores allernaadigste Befalinger. Du haver Os ellers strax allerundernaadigst at referere, at du denne Vores allernaadigste Ordre haver efterkommet«⁶⁶). Man kan forstaa, at Madame Wechmann efter denne Historie satte Pris paa sin Titel som Stiftsprovstinde; men hun gik dog for vidt i sin Selvhævdelse, da hun en Helligdag i 1729 »forøvede Exces« i Domkirken, idet hun »med vredagtige Gebærder og høj Røst samt Banden og Sværge« søgte at trænge Lektor Ole Worms Madame, Karen Knob, bort fra den Plads, hun havde taget i Stiftsprovstens Stolestade. Da Madame Karen ikke flyttede sig, blev hun endnu mere rasende, og Bataillen fortsattes helt til efter Prædiken. Sagen blev indberettet, og Stiftsprovstinden maatte

⁶³) Aug. F. Schmidt i Aa. St. A. 1940, S. 46—55. ⁶⁴) Hertel II, S. 409. ⁶⁵) Kh. S. IV 1, S. 140 f. ⁶⁶) Hertel II, S. 415 f.

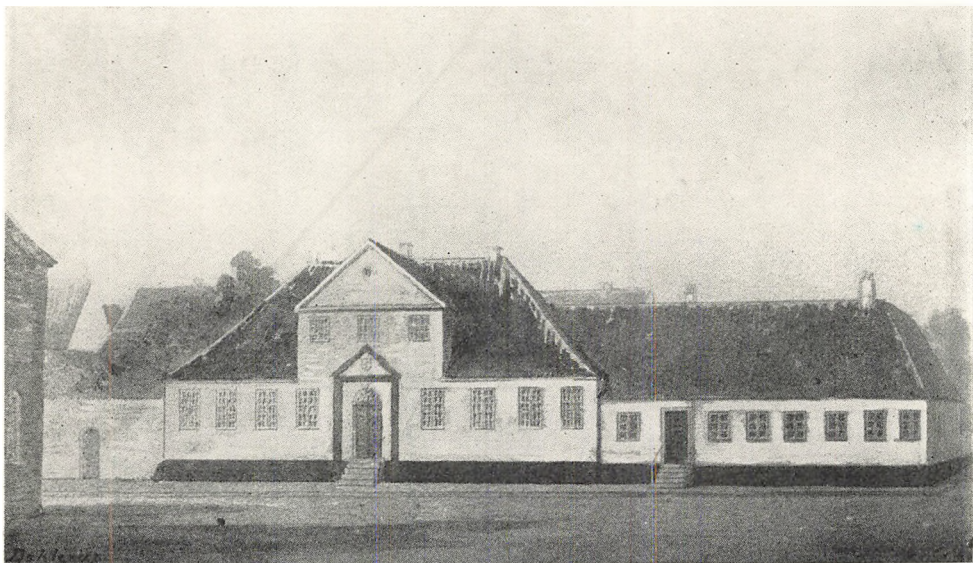
gøre Menigheden tilbørlig Afbigt, som af selve Biskoppen blev oplæst fra Prædikestolen den følgende Søndag, »samt betale en taalelig Mulkt«⁸⁷⁾.

Frederik Christophersen Nannestad (1693—1774) var født i Eidsvold i Norge. Han var baade en lærd Mand (Dr. theol. 1742, titulær Professor 1747) og en praktisk og dygtig kirkelig Embedsmand, der sikkert havde megen Indflydelse i Biskop Oksens Tid. Han stod fast paa Ortodoksiens Grund og var en bestemt Modstander af de pietistiske »Vranglærere«. Hans konservative Indstilling træder klart frem i hans Erklæring til en Forespørgsel fra Generalkirkeinspektionskollegiet om Indskrækning af Antallet af Froprædikener, Tolvprædikener og Søgnedagsprædikener i Købstæderne. Han henstiller, at Tolvprædikenen om Søndagen bevares, da Kapellanen ved Frue Kirke lønnes for den med Indtægten af en Gaard i Vrads Herred, og fordi »den sandelig er en af de fornødne Prædikener her i Byen, saasom begge Menighedernes Tjenestefolk søger den«; desuden er den stadfæstet ved Lovens (Danske Lov) 2. Bog 4: Kapitel § 16, og han oplyser, hvorledes det forholder sig med de fire Morgenprædikener Mandag, Tirsdag, Onsdag og Torsdag samt Aftenprædiken om Lørdagen. For Mandags og Lørdags Prædikenerne betales der henholdsvis 15 og 10 Rdl. aarlig til de Kapellaner, der holder dem, af to Legater; der er vel ingen Fundatser for de tre andre; men da de altid besøges af nogle Guds Børn, som paa den Tid vil høre Undervisning og Trøst af Guds Ord, og da der hver Gang bedes for Kongen og hans Hus og for syge og nødlidende, bliver det helt betænkeligt at afskaffe dem. — Stiftsprovsten kunde naturligvis ikke forhindre Afskaffelsen af alle disse Prædikener, som det pietistiske Generalkirkeinspektionskollegium ansaa for overflødige og ønskede afløst af — noget færre — Katekisationer; men der blev dog taget det Hensyn til hans Erklæring, at Lørdags Prædikenen blev bevaret og Mandags og Tirsdags Prædikenerne blev erstattet af een Katekisation om Onsdagen⁸⁸⁾.

Paa Frederik V's Kroningsdag den 4. September 1747 holdt Nannestad i Aarhus Domkirke en Lykønskningstale paa Latin, der Aaret efter blev trykt hos Hofbogtrykker Ernst Henrik Berling i København; det er et stateligt, meget smukt trykt Kvarthind paa — 210 Sider. Hvis han virkelig har læst den hele store Bog, maa det have været drøjt for Damerne og de ulærde at bevare Andagten! Bogen hedder »Hilaria Aarhusiensia«; Glædelige Begivenheder i Aarhus kunde man maaske kalde den paa Dansk. Den er en kronologisk ordnet Opregning af alle de Velgerninger, de oldenborgske Konger har udøvet mod Kirken i Aarhus, navnlig efter Reformationen. Forfatteren indfletter de paa Dansk affattede Dokumenter i sin blomstrende latinske Fremstilling; de maa have været Oaser for de ulærde Tilhørere! Navnlig i Indledningen og i Slutningen svinger han kraftigt med Røgelsekarret, men

⁸⁷⁾ Hoffmeyer I, S. 463 f. ⁸⁸⁾ Kh. S. III, 6, S. 793 ff.

den paa Dokumenter byggede Fremstilling er i al sin Ensidighed ikke uden Interesse. Naar man tænker paa, at Christian III lagde alt Bispegods og det meste Klostergoods under Kronen og lønnede Superintendentener og Prædikanter meget beskedent, og at hans Efterfølgere gav dem smaa Tillæg, som de havde ansøgt om, saa lyder Nannestads jublende Taksigelser til Majestæten for disse materielle — i Regelen haardt tiltrængte Forbedringer — mærke-

Monrads Stiftsprovstegaard.

Nedrevet 1856, da Raadhuset skulde bygges paa dens Grund.

ligt for Nutidsmennesker. Men han talte sin Tids Sprog. — Da Nannestad blev udnævnt til Biskop i Trondhjem, skænkede han den gamle Bispegaards Sydfløj, som han havde købt 1732, til Stiftsprovsteembedet. Hans Efterfølger, Dr. Christian Pontoppidan (1696—1765), en Søn af Ludvig Pontoppidan, lod til Minde om Gaven en Tavle anbringe i Gaardens største Værelse.

Peder Ephraim Monrad (1712—1793) lod 1765 den gamle Gaard nedrive og opførte den smukke og statelige Stiftsprovstegaard, der 1856 blev nedreven for at give Plads for Raadhuset; man opførte da en ny Bolig for Stiftsprovsten lidt længere mod Vest; den blev i 1904 indrettet til kommunale Kontorer og 1923 nedrevet⁸⁹⁾.

Hans Efterfølger Rasmus Jansen (1746—1827) blev 1807 Biskop i Aalborg og blev afløst af Niels Kirkebo Bechmann (1753—1806), der i 1781 var bleven nederste Kapellan ved Domkirken, i 1797 Sognepræst ved Frue Kirke og 1807 Stiftsprovst. Ogsaa de følgende to Stiftsprovster Frederik Carl Stud-

⁸⁹⁾ Aa. St. A. 1927, S. 245.

gaard (1765—1829) og Mogens Lindhard (1769—1845) rykkede fra Frue Kirke op til Embedet ved Domkirken.

Den øverste Kapellan var tillige Sognepræst i Vejlbj; dette Dobbelt-embede var saa godt aflagt, at de fleste af dem, der blev kaldet til det, ikke søgte bort. Her skal blot nævnes den sidste, Christian Vest Hertel (1748—1817), der havde Embedet fra 1798 til 1811, den snakkesalige Forfatter af den vidtløftige Bog om Aarhus Domkirke, hvis Titelblad giver en Forsmag paa dens Indhold: »Forsøg til en antiquarisk-historisk Beskrivelse over Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke tilligemed hvad der med den staar i nøje Forbindelse«. Den udkom i Hefter med lange Indledninger og uden Register. Da han havde gaaet i Skole i Aarhus, bringer han en Del Meddelelser om Forhold og Personer, som han selv har kendt; han meddeler ogsaa Afskrifter af en Del Dokumenter fra Bispearkivet. Men navnlig for den ældre Tid er Bogen fuld af Fejl og Misforstaaelser, og helt igennem er den unøjagtig og er underlig inddelt. Han kom fra Ørslev i Vestsjælland til Aarhus 1798 og flyttede derfra til Øster Tørslev i 1811. Man faar et ganske tiltalende Indtryk af ham i al hans Naivitet ved at læse den brede Selvbiografi, der slutter Afsnittet om de øverste Kapellaner⁹⁰⁾. 1811 blev det øverste Kapellani nedlagt, og Vejlbj Sogn fik sin egen Sognepræst; der var i den følgende Tid kun een Kapellan ved Domkirken. Af de nederste Kapellaner rykkede de fleste op til at blive øverste Kapellaner, og de andre blev befordrede til Sognekald andetsted.

Sognepræsterne ved Frue Kirke, der i Regelen var Provster i Ning Herred og 1764—1829 tillige var Sognepræster i Aaby, blev næsten alle efter kortere eller længere Tids Forløb forfremmede enten til Stiftsprovsteembedet eller til andre bedre Kald. Nogle faa slog sig dog til Ro i Embedet. Magister Henrik Christensen Blichfeld, Rhumanns Svigersøn, virkede fra 1664 til sin Død 1703 og var meget afholdt. Magister Hans Madsen Hammerich, der, som vi har hørt, gjorde et mislykket Forsøg paa at tiltvinge sig Stillingen som Stiftsprovst, døde i Embedet, som han havde tiltraadt 1706, i 1726. Jens Christensen Brix, der roses for sin kristelige Vandel og nidkære Embedsførelse⁹¹⁾, virkede fra 1829 til sin Død 1849.

Af de andre skal blot nævnes Jens Henrik Larsen (1773—1852), der var Kapellan ved Domkirken 1809—15 og Sognepræst her 1816—21. Han var en lærd Teolog, der 1809 blev Dr. phil. og 1822 Dr. theol. Han var udpræget Rationalist og havde mange Kundskaber og mange Interesser; men han led i høj Grad af Skrivekløe og producerede et Utal af Afhandlinger, Artikler og Indlæg i Blade og Tidsskrifter om de forskelligste Emner. Han havde mange gode Idéer, men da han ikke forstod at samarbejde med andre, fik han kun

⁹⁰⁾ Hertel II, S. 437—51. ⁹¹⁾ Selmer: Necrologiske Samlinger I, S. 522.

faa af dem gennemført. Som Sognepræst i Holbæk skrev han en udførlig topografisk-historisk Skildring af Amtet, hvoraf kun et Brudstykke blev trykt; den har bevaret sin Værdi⁸²⁾.

KIRKER

I Midten af det 17. Aarhundrede ophørte Stiftets Adel med at rejse prægtige Gravminder i Domkirken. Det blev Skik, at de store Jorddrotter byggede Gravkapeller i Residensgaardenes Sognekirker og der anbragte Sarkofager og Epitafier til Minde om de afdøde. Jørgen Skeels Efterkommere, Lensgreverne Scheel til Scheel (Benzon) og Gammel Estrup blev saaledes gravlagte i Auning. Der er kun een Undtagelse fra denne Regel; Aarhus Bys Nabo, Baron Constantin Marselis, blev bisat i Domkirken. Da han var død barnløs 1699, blev hans Lig hensat i Marselisborgs Sognekirke i Viby. Men hans Enke, Sophie Elisabeth Charisius, købte 1702 Biskop Bos Kapel⁸³⁾ Nord for Domkirkens Forhal og fik Kongebrev paa, at hun maa efter Behag lade indrette et Monument over hendes Mands Begravelse i Aarhus Domkirke. Hun henvendte sig da til den Billedhugger, der i de to Aartier omkring Aar 1700 blev brugt af Højadelen til at udføre Gravmæler, Thomas Quellinus. Han var det sidste Skud af en berømt Billedhugger-slægt i Antwerpen og var i 1689 kommen til København for at opsætte et af hans Fader, Artus Quellinus, udført Gravmæle over Feltherren Grev Hans Schack til Schackenborg i Trinitatis Kirke. Da han fik den ene Bestilling efter den anden paa Gravminder — vi kan nævne fra Aarhus Stift Jørgen Skeels i Auning og Hans Friis' i Hørning — indrettede han et Værksted i København, hvor han blev boende til 1707. Han arbejdede 1703—04 i Aarhus og begyndte med at ombygge det sengotiske Kapel indvendig, saa det kom til at danne en passende Indramning af det effektfulde Skulpturværk. Indgangens spidse Bue blev skjult af en Sandstens Portal, der kulminerer i det af Løver baarne Marselisvaaben med Baronkrone, der som en Fontæne vælder op gennem den knækkede Fronton. Det er Kunstværkets pompøse Indgangsfanfare: Marselis. (Anden Indskrift findes ikke, et Særsyn i denne ordgyderiske Tid⁸⁴⁾). Kapellet lukkes af en Smedejærnsport, der er saa lav, at den kun tilslører Postamentet, men fremhæver Figurgruppen. Denne er anbragt mod Kapellets Bagvæg og staar paa en Forhøjning, hvortil man har Adgang ad to smalle Trapper ved Siderne, mens en bred Trappe i Midten fører ned til Gravkælderens. Fra venstre kastes der stærkt Lys over den. Det er en pittoresk bevæget Komposition, hvis Indramning og Figurer af hvidt Marmor træder skarpt frem paa den arkitektoniske Baggrund af sort Marmor; et blaåt og gyldent Farvestæk blandes sig i alt det sorte og hvide fra Nischen over Midtgruppen.

⁸²⁾ Albert Thomsen i Biografisk Lexikon. ⁸³⁾ Dette Værk I, S. 165. ⁸⁴⁾ Paa Kistepladen er der dog Indskrift.

Opmærksomheden fanges straks af Hovedpersonen: Sophie Elisabeth Charisius. Klædt i Tidens Modedragt læner den fornemme Dame sig op til sin første Mand, Constantin Marselis, en yngre, kraftig Mand klædt i romersk Dragt med Allongeparyk. Hendes anden Mand, Peder Rodsteen, der er gammel og grim, staar saa underligt ved Siden af det elskende Par, men han bringer Ligevægt i Kompositionen. Tidens Yndlinge, nøgne smaa Englebørn, tre i Tallet, styrter ned fra det høje med — nu forsvundne — Laurbærkranse til de tre forevige. To virtuost udførte, flot draperede Kvindeskikkelser med det højre Bryst frit, flankerer Hovedgruppen; til højre Minerva med Visdommens Fugl, Uglen, til venstre Klogskaben; det er næsten for meget af det gode. Kapellet er et af Quellinus' Hovedværker; det er tidstypisk, og man hører baade i dets Rytmer og dets Enkeltheder en Efterklang af den romerske Baroks Stormester Berninis livfulde,

Quellinus' Marselismonument.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

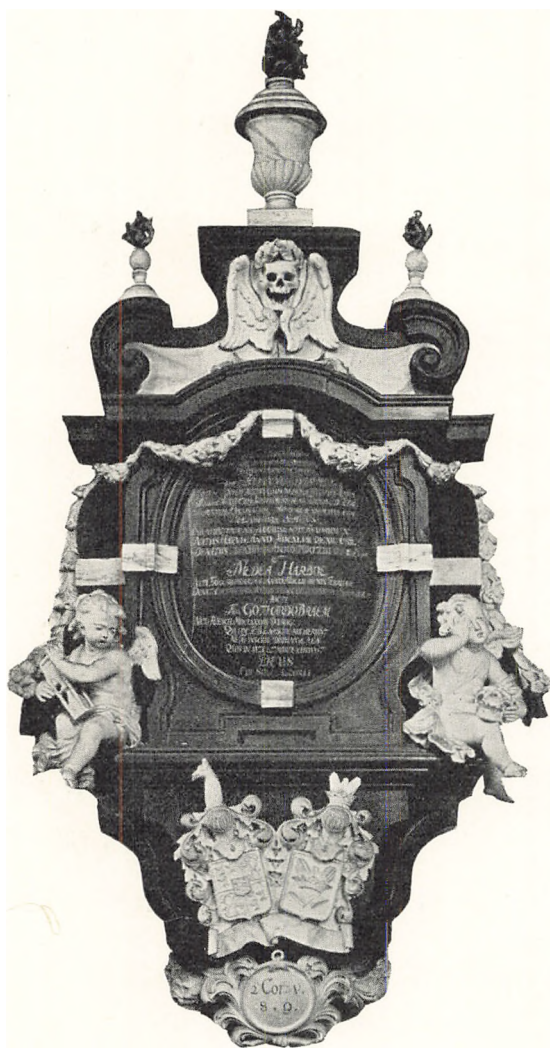
teatraliske Kunst; men det tilfredsstillende ikke den, der søger hellig Enfold⁹⁵). Kort efter at det var færdigt, døde Baronessen i København (1706). Hendes Baare kom med Smakken til Aarhus og blev ført til Viby Kirke, hvor den stod et Fjerdingaar (5. Juni til 6. September), mens man traf Forberedelse til den pompøse Ligbegængelse, der fandt Sted den 7. September, Kl. 1; da Følget

⁹⁵) V. Thorlacius-Ussing: Billedhuggeren Thomas Quellinus. 1926. Om Marselismonumentet se S. 88—95.

var samlet, begyndte Klokkerne at ringe — og holdt først op tre Timer senere — og Kisten blev baaret ind og anbragt paa en Katafalk i Midtskibet. Den hellige Handling varede fra Kl. 1 til Kl. 7, Biskop Braëm prædikede i

to Timer, Stiftsprovst Pontoppidan foretog Jordpaakastelsen, og ved Mørkets Frembrud blev den fløjlsbetrukne Kiste baaret ind i Kapellet og opstillet ved Siden af Baronens, der den 4. Juni var bleven ført ind fra Viby Kirke. Quellinus fik 6450 Rdl. For Kapellet blev der betalt til Domkirken 600 Rdl. og for Begravelsen 100 Rdl. Naar dertil kommer de øvrige Udgifter, blev det med Tidens Priser — en Herregaard⁹⁶). 1713 blev Peder Rodsteen begravet i Kapellet og senere flere Medlemmer af Familien Chariusius paa Constantinsborg.

Foruden dette store Monument henføres to Epitafier til Thomas Quellinus. Til Ære for Assessor Jesper Hutfeld (død 1696) blev der i nordre Korsfløj ophængt en Mindetavle, der er fast opbygget i sort Marmor og Sandsten i Tidens Arkitekturformer; den afsluttes foroven af en brudt Fronton med en Flammeurne. Indskriften er anbragt paa en krøllet Skriftrulle, som holdes af fire Englebørn, og over hvilken man ser to Cherubim (vingede Englehoveder). — I Landemodesalen hænger Biskop Johan Braëms Epitafium. Det har ogsaa hvide

Johan Braëms Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

Englefigurer paa sort Baggrund, men er bygget slankere og friere op; det afsluttes foroven af en fritstaaende Flammeurne over et vinget Dødningehoved. Indskrifttavlen er oval og flankeres af to siddende, grædende Englebørn, den ene med Timeglas, den anden med et Dødningehoved. I Domkir-

⁹⁶) Schive: Anf. Værk, S. 141—144.

kens Regnskabsbog meddeles, at Biskop Braëm for sit Epitafium, der blev opsat i Capitulet (Landmodesalen) i 1702, har betalt 20 Rdl. Det er altsaa ophængt 11 Aar før hans Død! Hans Efterfølger, Biskop Oksens Epitafium, er en Efterligning af dette, men udført i Træ. — Biskop Erik Graves Epitafium i Midtskibet er lidt ældre end de to lige omtalte, men har samme Stilpræg. Det viser, at henimod 1700 var det ikke længere Mode at anbringe Portrætter. Mindet bevarer man ved en oval Indskriftstavle, der er stærkt fremtrædende; her er der to saadanne Tavler, hvis Barokindramning skyder op fra en Sarkofag; paa denne staar to Englebørn med Dødssymboler (Kranium og slukket Fakkell), men de fører en mere beskeden Tilværelse end deres Brødre hos Quellinus. Epitafiet afsluttes ikke af en Flammeurne, men af en Bispehue, og det hviler paa en Konsol med en tredje Indskrift. Et Dødningshovede foran Sarkofagen og et Sørgedraperi bag Tavlerne tvinger Tanken hen paa Død og Forkrænkelighed.

Et lidt yngre Præg end Quellinus' Arbejder har de tre store Epitafier af Træ i Midtskibet: Proviantforvalter og Stiftsskriver Chr. Wegerslevs bestøttet 1723, Købmand Michael Borres (død 1724) og Else Olufdatters (død 1725), der blev opsat af hendes Mand, Handelsmand Jens Andersen Müller (død 1741). Det sidste hviler paa en Konsol, Indskrifttavlen bæres af to staaende og et liggende Englebarn, og et fjerde titter frem over dens Overkant; den indrammes af Pilastre med smaa »Vinger«. Frontonen er ikke brudt; den bærer en bredbuget Flammeurne og flankeres af to Børn. Epitafier af denne Art er de sidste af de Mindetavler, der prydes med Billedskæringer og Englebørn. Længere hen i Aarhundredet nøjes man med typografiske Tavler, der kun bærer Navn og Indskrift. — Det vrimler i Kirken med Ligsten over Præster, Embeds-

Erik Graves Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

mænd og Borgere, men det gik med Stenhuggerkunsten som med Træskærerkunsten; den sygnede hen og døde ud. Da den haardt paakrævede Lov af 1805 forbød for Fremtiden at begrave i Kirkerne, blev der naturligvis

ikke længere opstillet Gravmæler af nogen Art. Snart efter (1813) ophørte ogsaa Begravelserne paa Domkirkegaarden, og i 1818 blev den nye Kirkegaard udenfor Frederiksport taget i Brug.

Hidtil har der kun været talt om Gravminder, der er bevarede. Der maa ogsaa siges et Par Ord om de forsvundne. — En Mængde Ligsten, der nævnes i Underdegn Schives utrykte Beskrivelse, findes ikke mere. Nogle er bortkomne eller benyttede til Byggematerialer ved Restaureringsarbejderne i 1775, andre er tagne i Besiddelse af senere Slægter, der har erstattet de gamle Navne med nye.

Nogle Ligkapeller er ogsaa forsvundne. I nordre Sideskib opførte Apoteker Jacob Gesius 1698 en muret Begravelse. Hertel⁹⁷) kalder den en uanselig Stenmasse og fortæller, at Disciplene, der besørgede Korsangen, kaldte den »Malkøllen«. Ved Siden af den indrettede Biskop Jansons Enke en Begravelsesplads, som blev indhegnet med et sort og hvidmalet Trægitter.

Foruden disse Gravkapeller blev der opført flere underlige Træbygninger. I søndre Sideskibs Vest-

ende, hvor Døbefonten, som Raadmand Villum Worm 1612 havde forsynet med et kunstfærdigt Fontelaag⁹⁸), havde sin Plads, lod Borgmester Mikkel Mikkelsen Malling (1697) opføre et aabent Daabskapel; det vil sige, Døbe-

Else Olufsdatters Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

⁹⁷) Hertel II, S. 238. ⁹⁸) Dette Laag blev 1893 fundet som Tag over et lille Lysthus i Løveapotekets Have. Apoteker Reimers lod det restaurere og skænkede det til Aarhus Museums historiske Afdeling A. Reeh: Laaget til Døbefonten i Aarhus Domkirke. Særtryk af Aa. St. 1895, Nr. 48. Aarhus. 1895.

fonten blev omgivet af et Tralværk med Fløjdøre, der kunde laases⁹⁹). Bag ved Opgangen til Prædikestolen lod Sognepræst Ludvig Pontoppidan 1692 indrette et Sakristi, hvor Præsten kunde opholde sig, før han gik paa Prædikestolen. Hertel kalder det »et paa en Forhøjning anbragt firesidet grønt anstrøget Kabinet af Brædder med aabent Loft, paa Siderne omgivet af forskellige paahæftede Træ Colonner og udskaarne Zirater«. Det havde to Fag Vinduer mod Øst og rummede en antik, stor, med Ruslæder betrukken Lænestol. I 1775 blev der i nordre Sideskib bygget seks lukkede Stole paa Gulvet, og i Arkadebuerne blev der ophængt fire, som man havde Adgang til ad to Trapper, der førte op til en Gang med Rækværk. Bag ved Prædikestolen havde Biskop Oksen opstillet sin lukkede Stol, som han testamenterede til Kirken. Sakristiet bag Højalteret lod Biskop Braëm afskildre fra de to Sideskibe med et 5 Alen højt Panelværk forsynet med Døre, der kunde laases. Der blev ogsaa sat Trægitre for Indgangene til Korets Sideskibe. — Samme virksomme Biskop indrettede Jens Iversen Langes Kapel, der havde været benyttet af Domkapitlet, til Konventshus (Landemodesal). I Forrummet blev Stiftsarkivet anbragt i dobbelte rødt anstrøgne Skabe. Midt i selve Salen stod et rundt med Ruslæder overtrukket Bord omgivet med Stole til Stiftamtmand, Biskop og Stiftsprovst. Provsterne maatte sidde paa bekvemme Bænke langs Væggene med fem Borde foran; disse Borde og Bænke var zinnoberrødt anstrøgne¹⁰⁰). Ved alt dette malede eller forgyldte Træværk fik Kirkerummet i Løbet af den ældre Enevældetid et barokt Præg. Gejstligheden og Borgerskabet indrettede sig og hyggede sig i Datidens Smag i deres egen Kirke, og ikke engang Hvælvingerne kunde de lade være i Fred; de blev pyntede med Stjerner for at kunne ligne den rigtige Himmelhvælvning. Havde der været Uryd i den katolske Tid, saa kom det igen i det 18. Aarhundrede paa en anden Maade. Det vilde ikke have huet Peder Palladius at trine ind i Aarhus Domkirke, som den saa ud 1750.

Men det nære Forhold mellem Kirken og dens Menighed førte med sig, at velhavende Kirkegængere skænkede rige Gaver til Brug ved Gudstjenesten; navnlig i Opgangstiden henimod 1700. 1675 modtog Kirken som Gaver prægtige hellige Kar (vasa sacra): Biskop Hans Brochmands Enke, Anna Laurence de la Ford, gav en stor Sølv Vinkande, Niels Brobergs Enke, Kirsten Hansdatter, Kalk og Disk og Margrete Christendatter en Sølvæske til Messebrød¹⁰¹). En stor Velgører var Borgmester Mikkell Mikkelsen Malling, der ikke blot indrettede Daabskapellet, men ogsaa skænkede et stort drevet Sølvfad, der hvilede paa et Messingfad i den middelalderlige Font¹⁰²). Desuden skænkede han de Søjler, der nu sidder i Korgitteret.

Efter Baronessens Begravelse (1706) skænkede Baron Peder Rodsteen

⁹⁹) Rester af »Daabskapellet«s udskaarne Træværk er nu anvendt til Udsmykning af Vindfanget i søndre Korsfløj. ¹⁰⁰) Hertel II, S. 307—11. ¹⁰¹) Anf. Værk II, S. 10 ff. ¹⁰²) Anf. Værk II, S. 12 f.

de pragtfulde store Sølvlysestager paa Alteret, et Alterklæde og en Messehagel¹⁰³). — 1705 gav »Fornemme Borger og Handelsmand Caspar Nielsen Brandt« og Hustru de massive Malmlysestager¹⁰⁴). Ogsaa de fem af de store Malmlysekroner er Gaver fra Borgere, den sjette er skænket af Præsten Jens Herløvs Enke 1713.

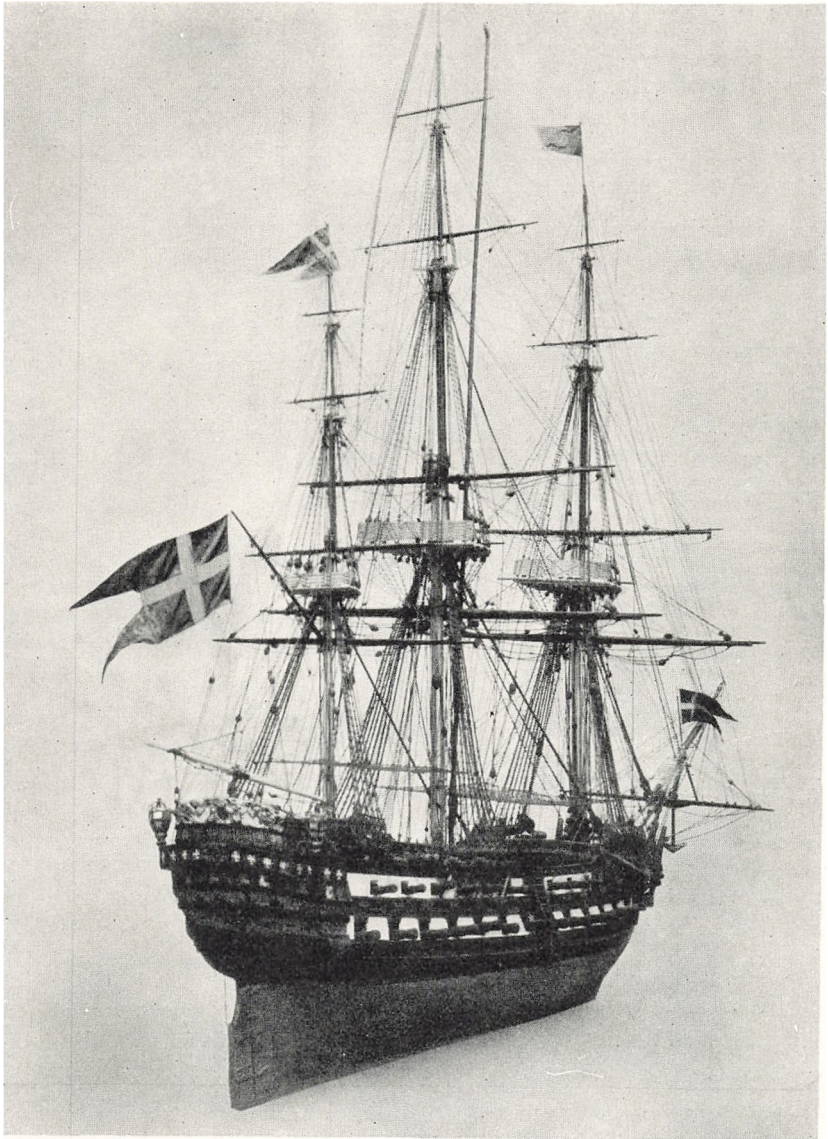
Men den værdifuldeste Forøgelse af Inventaret er dog skaffet tilveje gennem Kirkeinspektionen. Den 16. August 1728 blev der paa Aarhus Raadstue sluttet Kontrakt mellem Magistraten og Orgelbyggeren Lambrecht Daniel Carstens, der forpligtede sig til at bygge og forfærdige udi Aarhus Domkirke et nyt, dygtigt og forsvarligt Orgelværk udi alle Maader, bestaaende af 44 Stemmer; det skal være færdigt i Løbet af 2 Aar; han paatager sig ogsaa af det gamle Orgel i Domkirken og det gamle Orgel i Frue Kirke at bygge et nyt Orgel i Frue Kirke; den aftalte Pris var 3000 Rigsdaler kurant, klingende Mønt. Stiftsøvrigheden, General Poul de Løvenørn og Biskop Johan Ocksen approberede Kontrakten. Orgelbyggeren afleverede Værket efter de to Aars Forløb (1730), og det blev synet af 3 Organister¹⁰⁵). Det viste sig at være et fortrinligt Musikinstrument, og det har i 200 Aar gjort Fyldest ved Gudstjenester og Koncerter. Det har nu og da maattet repareres; men først i de sidste Aar er det bleven udvidet til 88 klingende Registre og moderniseret. Det er Domorganist Jørgen Niensens store Fortjeneste, at denne Ombygning er sket med stor Nænsomhed; Orgelbygmester Frobenius har ikke tilintetgjort Carstens' Mesterstykke. Tonerne fra det 200 Aar gamle Orgelværk lyder i Samklang med det nyes. Her er bygget videre paa Fædreens Værk, og det er en Kreds af Byens Borgere, der har bekostet det store Arbejde. Paa Orgelets Topstykke over Piberne pranger Rigsvaabenet og Frederik IV's Navnetræk, forneden det daværende Byvaaben¹⁰⁶).

I Korets nordre Sideskib hænger en meget smuk Skibsmodel, Fregatten »Enighed«. Om den gik der et Sagn, som Hertel har nedskrevet: Et fransk Skib fra Toulon, der var paa Vej til St. Petersborg, havde Modellen ombord; den var bestilt af Czar Peter, der havde besluttet at bygge den russiske Flaade med den som Forbillede. Men Skibet strandede paa Skagen, hvor der i 1720 blev holdt Auktion over, hvad der var reddet af den kostbare Ladning. Nogle Sømænd fra Aarhus blev enige om at købe den og forære den som en Prydelse til Aarhus Domkirke¹⁰⁷). Dette Sagn kan ikke bekræftes. Snedkermester Th. Rasmussen har gennemgaaet Auktionsprotokollerne fra Skagens Distrikt for Aarene omkring 1720 og har intet fundet om Auktion over et fransk Skibs kostbare Ladning¹⁰⁷).

Kan vi intet sige om Skibsmodellens Oprindelse, kan der oplyses lidt om dens Skæbne i Aarhus.

I Schives Manuskript fra c. 1730 meddeles, at 10 Borgere og 2 unge Karle

¹⁰³) Anf. Værk II, S. 12. ¹⁰⁴) Anf. Værk II, S. 14. ¹⁰⁵) Schive, S. 166 ff. ¹⁰⁶) Afb. dette Værk III, S. 332. ¹⁰⁷) Hertel II, S. 128. ¹⁰⁷) Se Aa. St. A. 1939, S. 85—94.

Skibsmodellen.

til Pinsefesten 1720 forærede Domkirken et smukt Skib 4 Alen langt med Udtakling og Rustning som et Orlogsskib; det var gjort i Dyn-Karken. Modellen blev hængt op i søndre Korsfløj. 50 Aar senere var den bleven meget ramponeret. Begravelsesselskabet, Skipperlauget, paatog sig at restaurere den paa sin egen Bekostning, og den blev under Kanoners og Trompeters Lyd hængt op i Korsskæringen, for at den kunde ses overalt i Kirken. Senere blev den gentagne Gange restaureret af Skipperlauget, og ved Hovedstandsættelsen 1867—71 blev den anbragt paa sin nuværende Plads, hvor den har været mindre udsat for Overlast end paa den forrige¹⁰⁸).

Der er næppe nogen Tvivl om, at Kirkens Bygning blev passet bedre end før, efter at Magistraten havde overtaget Kirkeinspektionen; men de Midler, den kunde skaffe, var utilstrækkelige til Vedligeholdelse af det store Hus, og disse Borgerfolk havde naturligvis ikke mere Forstand paa en middelalderlig Katedral end deres samtidige. Det 18. Aarhundrede var overalt den tristeste Tid for de gamle Kirker.

Spiret var, som vi har set, et svagt Punkt, stærkt udsat for Vind og Vejr. Den 21. Januar 1737 blev det Offer for en voldsom Orkan. Stiftsprovst Nannestad rimer paa Spirets Vegne:

En Storm udaf Nordvest mig bøjede, som fældet
Saa mangt et Huus og Taarn, ja Skibe overvældet.
Til Lands og Vands, i Bye og Mark, fjern og nær
Tog saa afsted, at Folk ej mindes saadant Vær.

.....
Thormaaned samme Aar jeg blev igen ophøjet;
Til min Oprettelse god Anstalt blev forføjet.
Gud vogte Aarhus vel! og gid jeg maatte staa
Til Verden endelig engang skal undergaa¹⁰⁹).

Heldigvis gjorde Nedstyrtningen ingen Ulykker — Folk holdt sig nok hjemme — og allerede i Marts blev det sat op igen. Stiftsprovstens danske Rim og en meget længere latinsk Indskrift blev prentet paa Pergament og lagt ind i Kuglen under Hanen.

Efter Christian VI's Død den 26. August 1746 skulde der ringes daglig en Maaned igennem. Det var for meget for Stormklokken, den revnede og blev bragt ned i Skolegaarden, hvor den blev omstøbt af en norsk Klokkestøber; det maa have været noget for Disciplene! Skønt Nannestad holdt en Tale i Støbehytten, »førend den løb i Formen«, mislykkedes Støbningen; den maatte omstøbes. Den fik følgende Indskrift:

Hielp, Herre Jesus, at denne nye Klokke
Maae os alle til Himelen Lokke.
Jacob Rendler hat mich gegossen
Durchs Feur bin ich geflossen.

¹⁰⁸) Se Aa. St. A. 1939, S. 85—94. ¹⁰⁹) Hertel I, 2. S. 46 f.

For Christian Jeg sprak af Sorg og glemte
 At klinge vel som før; med Friderich den 5te
 Jeg frydes og fik Klang; Nu skal jeg holde ud
 Med hele Verdens Tid. Det giv, o store Gud.
 Ønskes af Friderich Nannestad¹¹⁰).

Næste Aar, 1747, blev Domkirken underkastet en Hovedreparation udivendig; der blev sat moderne Portaler omkring Dørene, og det firkantede Taarn ved nordre Korsfløj blev nedrevet. Ved samme Lejlighed blev Orgelet repareret. Da Orgelbyggeren om Eftermiddagen den 2. December arbejdede i Orgelet med 2 Arbejdskarle som Medhjælpere, slog Lynet ned og dræbte Mester og den ene Karl; den anden slap med Skrækken. Nogle Piber smeltede, og nogle Sten blev slaaet løs, men der opstod ingen Brand¹¹¹). For Kirkens Frelse indførte Dr. Nannestad en aarlig »Taksigelses-Erindring«, der ogsaa blev holdt af hans Efterfølger, Dr. Pontoppidan.

Denne udivendige overfladiske Reparation hjalp ikke meget. Domkirkens Brøstfældighed blev værre fra Aar til Aar, og i 1769 androg Stiftøvrigheden (Rosenørn og Bildsøe) Kancelliet om publique Hjælp til denne Kirkens uundgaaelige fornødne Reparation, som nu ikke længere kunde opsættes. Der blev paalagt alle Danmarks Kirker en Skat paa 3 Rdl. hver, og der blev sendt Kollektbøger ud i alle Danmarks og Norges Købstæder. Derved indkom over 11000 Rdl. Inden Arbejdet kom i Gang, blev der foretaget en grundig Undersøgelse af hele Bygningen af Bygnings-Informator Næss ved Kunstakademiet og ført vidtløftige Forhandlinger mellem Kancelliet og Overbygnings-Direktionen og Domkirkens Direktion og Inspektion, som vi ikke her kan gaa nærmere ind paa¹¹²); Biskop Bildsøe ønskede en forsvarlig og grundig Restauration, Stiftamtmanden og Magistraten vilde spare. Næss, som Biskoppen ønskede, blev skudt til Side, og Arbejdet blev overdraget til Bygningsinspektør Joseph Zuber, der var billigere. Arbejdet begyndte 1775 og blev afsluttet i November 1777. Spiret blev nedtaget paa Grund af Brøstfældighed, og Zuber gav Taarnet den kuriøse Form, der er godt kendt fra ældre Billeder. I Stedet for at føre Spiret op paa 4 Spidsgavle — som Walther senere gjorde — har han paa en meget uorganisk Maade lagt en svær, vandret, Gesims over en ottekantet Underbygning og har paa den opført et kort ottekantet svejft Spir. En Barnehætte paa en Kæmpekrop kalder Høyen det. Efter Billeder at dømme har det virket morsomt og har fremhævet Taarnets svære Masse. Da Kuglen blev taget ned, blev Nannestads Indskrifter graveret ind paa en Kobberplade, og en anden Rimsmed blandt Stiftsprovster, Peder Ephraim Monrad, fortsatte Spøgen med det talende Spir baade paa Latin og Dansk. Tagværket blev delvis fornyet, der blev lagt nyt Blytag paa Midtskib og Korsfløje, men Sideskibe og Kapeller maatte nøjes med Tegltage, der senere hen blev meget spættede. Kapellerne ved Kors-

¹¹⁰) Schive. Næstsidste Side. ¹¹¹) Hertel II, S. 279 ff. ¹¹²) Anf. Værk II, 3, I—LXIV.

fløjene havde nu ingen Apsider og maatte nøjes med Pulttag. — I det Indre blev der begaaet den Vandalisme, at Niels Clausens prægtige Lektorium blev tilintetgjort. Men Christen Skeels Smedejernsport og Borgmester Mallings Messingsøjler blev dog benyttede til det nye Korgitter. Domkirken blev maaske reddet fra Sammenstyrtnng ved denne i haandværksmæssig Henseende vistnok ret grundige Restaurering, men den blev ført et stort Skridt længere bort fra sin middelalderlige Skikkelse. Et Held var det, at Kapellerne ved søndre Korsfløj ikke blev nedrevne.

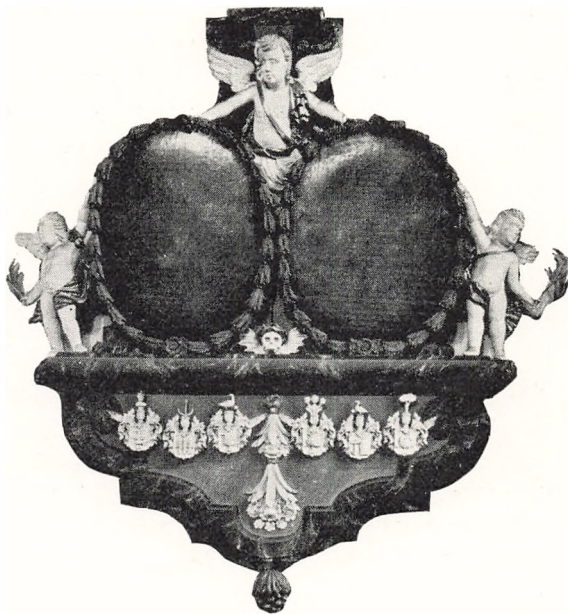
I den Skikkelse, Zuber havde givet den, blev den staaende uden større Forandringer i henimod hundrede Aar. 1801 blev der anskaffet et nyt Taarnur, der var forfærdiget af en Landsbysmed Jens Christensen i Sahl i Houlbjerg Herred, der selv havde lært sig Urmagerhaandværket. 1822 styrtede Spiret paa et af Trappetaarnene ved Koret ned; det gav Anledning til, at Murværket i dem begge blev fornyet, og der blev sat en Slags Løgkupler paa dem. 1823 blev Stiftsbiblioteket installeret i Sehesteds og Lindenovs Kapeller.

Omkring Kirken laa den af en svær, middelalderlig Mur indhegnede Domkirkegaard, der havde flere Indgange med Kirkerister. Fra Storetorv kom man derind gennem en ret statelig Portal Nord for Raadhuset. Rester af denne Mur blev fremdraget 1921 og 1924—26¹¹³). Jordsmonnet var paa Kirkegaarden vokset højt op over Soklen, og man maatte ned ad flere Trappetrin for at komme ind i Søndre Korsfløj. Mellem Bispegaarden og Korets Sydside var der kun en smal Passage; men mod Nord, hvor Stiftsprovstegaarden laa omtrent paa det nuværende Raadhus' Plads, var der mere frit; man kunde komme den vældige Kirke lidt paa Afstand, og trods alt maa den i Smaastadsomgivelserne have virket meget imponerende. I »Den cimbriske Merkur« begynder en Indsender, der klager over Uorden i Kirken, saaledes: »Hiin collossalske Kirke maa, saa længe dens Mure staae, være en Gjenstand for Beundring og Ærefrygt. Ethvert Beviis for Ringeagt for dens Hellighed fortjener derfor offentligt at dadles¹¹⁴). — I 1840 har en anden Indsender givet sin Begejstring Luft i Byens Avis: »Aarhus herlige Domkirke, dette ærværdige Mindesmærke om Fædrenes fromme Sind, har nu indvendig erholdt en Udsmykning, som er den værdig. De høje, blændende hvide, med Stjerner prydede Hvælvinger, den ædle Styl, hvori Kirkens hele Decoration er holdt — det skjønne Orgel, det skjønneste i Danmark, det prægtige Chor og det pragtfulde Alter, — alt opløfter Sjælen og stemmer til Andagt. Fremmede, som jævnlig besøge denne Kirke, erkjende, at den i ædel og simpel Storhed søger sin Lige¹¹⁵).

I Frue Kirke valgte mange Handelsmænd og Magistratsmedlemmer deres Lejersted. De to Basballe Epitafier befinder sig hver paa sin Side af Stil-

¹¹³) Aa. St. A. 1923, S. 99—137 og 1927, S. 213—48. ¹¹⁴) 1821, Nr. 6. ¹¹⁵) Aa. St. 12/10 1840.

skiftet i Slutningen af det 17. Aarhundrede. Det ældre (i Sakristiet) har den traditionelle Opbygning: Konsol med Indskrift, Familiegruppe flankeret af to Kvindeskikkelser og Topstykke med Korsfæstelsesbillede. Formsproget er Barokkens fra Enevældens første Tid; der er langt mere Ro over Kompositionen end i Hans Petersens udpræget bruskarokke Tavle. Ornamenterne er kraftigt skaarne og Figurerne — ogsaa Englebørnene — fyldige. De afbildede Personer er Christen Jensen Basballe d. æ. (1611—1687), hans to Hustruer Lisbeth Pedersdatter (død 1661) og Inger Hieronymidatter (død 1698), Enke efter Søren Ottosen Molbo (død 1661), der er taget med paa Billedet¹¹⁶). — Det yngre er i Quellinus' Stil; der er ingen Portrætter. Paa den kraftige Konsol med Vaabenmærker er der stillet to ovale Tavler, der flankeres af Englebørn, et tredje foroven holder dem sammen; forneden det lille vingede Dødningehovede, som vi kender fra Biskop Braëms Epitafium. Indskrifterne, der er meget vidtløftige, fortæller, at dette Epitafium fatter to i eet: Faderen Jens Christensen Basballe (1637—1708) og Sønnen Christen Jensen Basballe, født 1672, død 17—. Det er rejst af Sønnen 1725. Ingen har tænkt paa at indføre Dødsaaret, da Christen døde forarmet og ulykkelig 1747.

Jens og Christen Basballes Epitafium.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

III. UNDER DEN FRIE FORFATNING. 1849—1940

GRUNDLOVEN

I Principet er der en afgørende Forskel mellem Enevældens Statskirke og den frie Forfatnings Folkekirke. Mens Kongeloven gav Majestæten den højeste Magt over al Kleresiet og paalagde ham at holde alle Landsens Indbyggere ved den rette kristelige Tro, tilsikrer Grundloven enhver af Landets Indbyggere Religionsfrihed og siger om den konstitutionelle Stats Forhold til Kirken følgende: »Den evangelisk lutherske Kirke er den danske Folke-

¹¹⁶) Afbildning dette Værk I, S. 324.

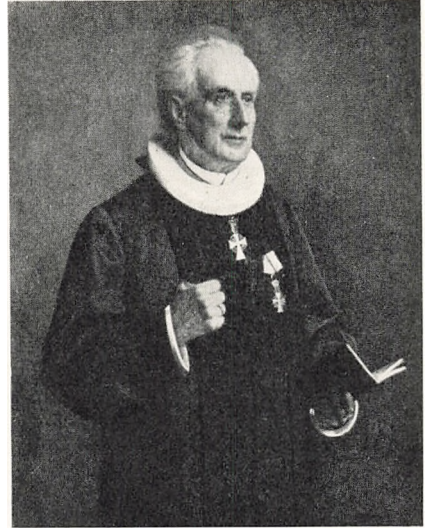
kirke og understøttes som saadan af Staten« (§ 3) og »Folkekirkeens Forfatning ordnes ved Lov« (§ 80). Men Omdannelsen fandt ikke Sted paa een Nat. Kirken blev styret gennem Kirke- og Undervisningsministeriet for en stor Del af de samme Embedsmænd, der havde arbejdet i Kancelliet, og Traditionen havde stor Magt. Af Bisper og Præster, der var vokset op under Enevælden, var de fleste tilbøjelige til at blive ved det tilvante. Lovgivningsmagten blev derimod nødt til at arbejde paa Gennemførelsen af Reformer og Opfyldelsen af de Løfter, som Grundloven havde givet. Der blev lovgivet om de fremmede Trossamfunds og om de enkelte Borgeres Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbevisning. Vigtige frisindede Love blev gennemført: om borgerligt Ægteskab, om Sognebaandsløsning og om Dannelsen af Valgmenigheder, og man tog fat paa Løsningen af det store Spørgsmaal, den i Grundloven lovede Kirkeforfatning, ved Nedsættelsen af Kirkekommissionen af 1853. Men hverken for denne eller for senere nedsatte Kommissioner lykkedes det at udforme en Forfatning for Kirken, der kunde gennemføres. Først ved Kirkelovene af 1922 fik Menighederne, gennem valgte Menighedsraad, Del i Styrelsen af Sogdenes kirkelige Forhold og Ret til at vælge deres Præster, og Repræsentanter for de enkelte Stifters Menighedsraad fik Ret til at vælge Bisper. Ved disse Love er de demokratiske Selvstyreprinciper, der forlængst var gennemførte paa mange andre Omraader, endelig kommen til Anvendelse indenfor Kirken, og det Samarbejde mellem Præst og Menighed, som Reformatorerne havde drømt om, men deres Efterfølgere ikke magtede at gennemføre, nu endelig kommet i Stand. Herved er en vigtig Del af den i 1849 lovede Kirkeforfatning gennemført, men Spørgsmaalene om en fælles Repræsentation for Menighederne Landet over og deres Forhold til Lovgivningsmagten og om en Centralstyrelse for Kirken er stadig uløste. — I Løbet af snart hundrede Aar er Enevældens Statskirke gradvist og langsomt omdannet i folkelig Retning under Brydninger mellem Traditionernes Vogtere og Mænd, der ikke var angst for nye Former og nye Rammer om det kirkelige Liv. I Aarhus var de konservative Synspunkter fremherskende til efter Aarhundredskiftet; men saa rykkede et nyt Slægtled af Præster frem, der i Samarbejde med Mænd og Kvinder i Menighederne tog fat de mange Op-gaver, der blev stillet i en By med en hurtigt voksende Befolkning.

BISKOPPER

Paludan-Müllers Efterfølger, Gerhard Peter Brammer (1801—84), var, da han tiltraadte, en Mand i sine bedste Aar, og han herskede i henimod 40 Aar over Aarhus Stift, længere end nogen af sine Forgængere. Han var en udpræget Akademiker og stod Mynster meget nær; som ganske ung Kandidat havde han været en elsket Lærer for Martensen. Grundtvigs bibelske

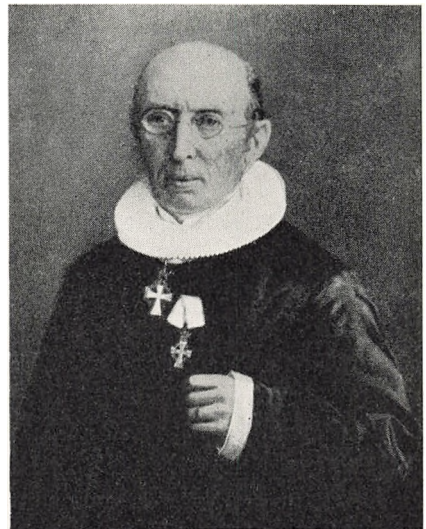
Gerhard Peter Brammer.
Maleri af J. Roed i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

Johannes Clausen.
Maleri af O. Haslund i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

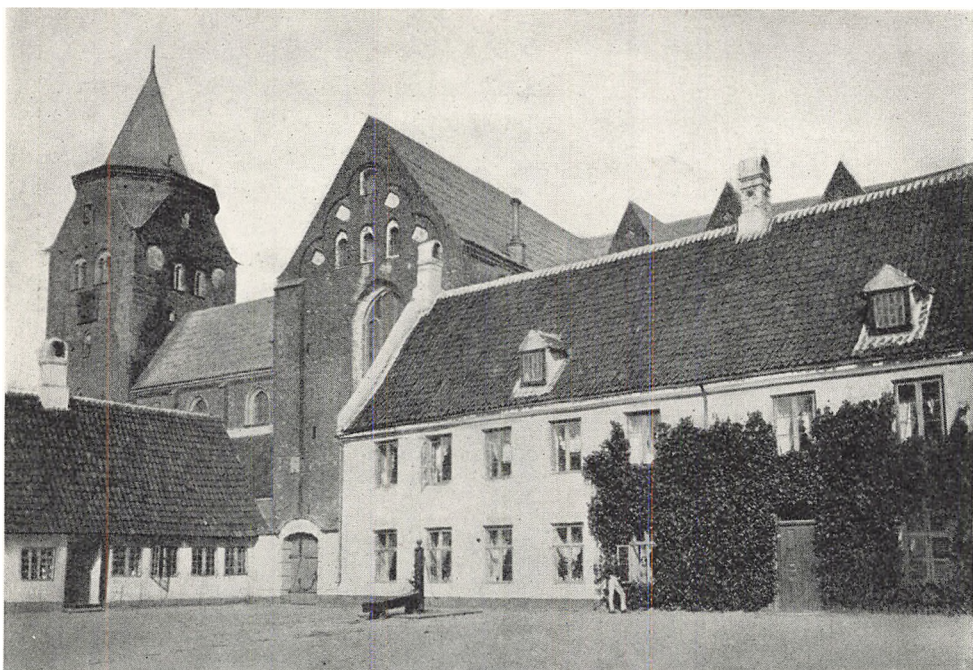

Fredrik Nielsen.
Maleri af Fr. Lange i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

Hans Sophus Sørensen.
Maleri af Knækkenborg Ølsgaard i Landemodesalen.
(Den gamle By fot.)

Prædikener og andre tidlige Skrifter havde gjort stærkt Indtryk paa ham og bidraget til, at han valgte Præstegerningen, men han blev senere en udpræget Modstander af Grundtvigianismen. Som Sognepræst i Snedsted-Nørhaa var han 1830—42 Forstander for Snedsted Seminarium, hvor han udfoldede en stor Virksomhed og fik Tid til at udarbejde baade en latinsk Doktordisputats og en længe benyttet Lærebog i Didaktik og Pædagogik. —

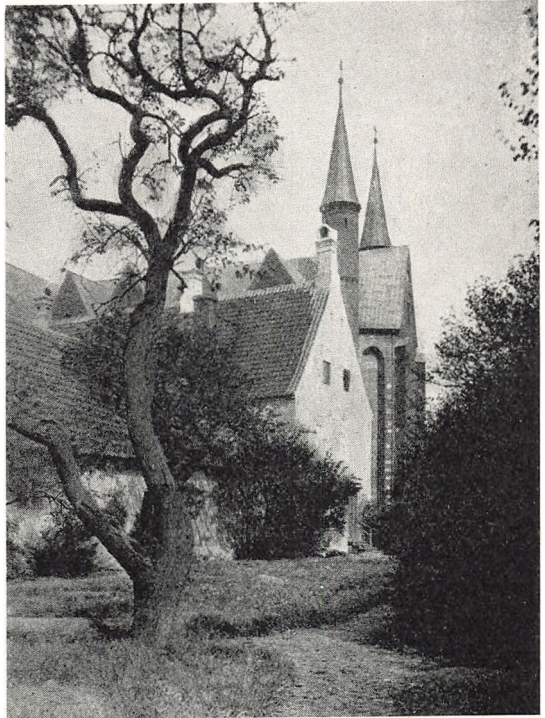
Bispegaarden i Biskop Brammers Tid.
Efter Maleri, tilhørende Aarhus Museum, i Den gamle By.

Han var en baade virksom og myndig Biskop, der tog sin Pligt til at visitere meget alvorligt, og en dygtig Administrator. Han havde et klart højkirkeligt og i alle Henseender konservativt Standpunkt og gjorde Front baade mod Grundtvigianere og Indre Missions Tilhængere, for ikke at tale om Lægprædikanterne. Tegn paa hans Anseelse var det, at han i 1853 blev udnævnt til Medlem af Kommissionen til Kirkeforfatningens Ordning og i 1854 blev udpeget til at ordinere Martensen til Sjællands Biskop; da Biskop Laub i Viborg pludselig blev syg, paatog han sig i 1876 med en Dags Varsel at indvie den nyopførte Viborg Domkirke, og han gjorde det paa værdig Maade, men talte med saa svag Stemme, at ikke mange kunde høre ham¹¹⁷). Han stod Martensen nær og kunde i en Aarrække samle de fleste af sine Biske-

¹¹⁷) P. Severinsen: Viborg Domkirke, S. 514.

kolleger til aarlige Møder i Aarhus Bispegaard, hvor kirkelige Forhold blev drøftede.

Den mærkelige Modsætning, der var mellem hans fornemme og overlegne Optræden og hans varme Kristentro, søger P. A. Holm at forklare: »Han var en barnlig from Mand med et dybt poetisk Sind; men — han repræsenterede det officielle! Mod-sætningen mellem denne Stilling og hans varme Sind fremkaldte ofte Stivhed og Formalisme, som blev misforstaaet og ofte berøvede ham en Indflydelse, som han ellers kunde have faaet. Bispegaarden var et Sted, hvor alle gode Aander havde hjemme, og derfra udgik en ren forædlende Magt til alle, som kom i Berørelse med den. Biskoppens Prædiken var grundig og varm; men Formen, ja, det er en Smagssag¹¹⁸⁾. — Da den firsindstyveaarige Biskop Brammer i 1881 havde taget sin Afsked, blev den lærde Holmens Provst Bruun Juul Fog (1819—96) hans Efterfølger; men efter godt to Aars Forløb blev han kaldet til Martensens Efterfølger som Sjællands Biskop; han følte sig glad over sin Virksomhed i Aarhus, men

Bispegaardens Have.
Bag den gamle Bispegaard.

hans korte Embedstid har næppe sat ret mange Spor. Ikke saa meget som een Anekdote er kommen mig for Øre. — Johannes Clausen (1830—1905) var Søn af H. N. Clausen og var for Livet præget af det Hjem og det Milieu, han var vokset op i; han vedblev at være den store Mands Søn. Men i kirkelig Henseende sluttede han sig nærmere til Martensen end til Faderen, og som Biskop blev han en udpræget Repræsentant for den højkirkelige Retning og var i de fleste Henseender meget konservativ; dog havde han stor Interesse for den kirkeligt filantropiske Virksomhed og var med i Arbejdet for at skaffe nye Prædikentekster. Han var meget optaget af sin Visitatsgerning og har vistnok betydet noget for mange Præster. Endog den skarpe Otto Møller i Gylling, der jo hørte til den anden Lejr, udtaler sig ret aner-

¹¹⁸⁾ Ill. Tidende 1884—85, S. 583.

kendende om ham, da han første Gang (1889) var paa Visitats i to Dage. Otto Møller indbød ikke eet fremmed Menneske og vilde ikke anstille nogen Glædesfest; da han skulde tage imod Biskoppen, smagte Besøget noget af en fjendtlig Indkvartering. Ud fra denne Indstilling skriver han: »Men ellers maa jeg sige, at han er en brav Mand og ogsaa en dygtig Mand især i Skolerne er han en meget dygtig Mand til at efterse alt og give Lærerne gode Formaninger; han optræder her med stor, men gavnlig og god Myn-dighed. I det hele syntes jeg godt om ham og havde betydelig Glæde af at gaa og tale med ham disse to Dage. Han var meget uforbeholden, og om der end var et og andet, vi ikke saa ens paa, saa er han alligevel billig og medgørlig, og jeg fik det Indtryk, at man kommer langt med ham, naar man taler godt med ham«¹¹⁹). Men Gyllingpræsten blev ikke nogen Beundrer af Stiftets Biskop. Da Fredrik Nielsen 1900 blev Bisp i Aalborg, skrev han: »Naar han (F. N.) nu skal være Bisp, vilde jeg have ønsket, at han kunde være kommen til Aarhus i Steden for ham vi har; thi han er slet ikke til noget«¹²⁰). Og endelig giver han ham følgende Afskedssalut: »Han har efterladt en Del mærkelige Historier om sine Visitatser. Han har været særlig uheldig med sit Geni, og navnlig har han givet Lærerne meget at more sig over. I Grunden har han været en fredelig og velvillig Mand, men han har været altfor overlegen overfor Degnene, og nu er det jo netop deres Tid til at være ovenpaa og »le tilsidst«¹²¹).

Efter Kirkehistorikeren Fredrik Nielsen (1846—1907), der i Aarhus mindes som Forkæmper for Universitetstanken, fulgte Hans Sophus Sørensen (1856—1936), som var Søn af en Landsbylærer og var begyndt som Lærer ved Københavns Kommuneskoler; han blev 1884 Forstander for Jelling Seminarium og 1899 Konsulent for Ministeriet i Folkeskolevæsen; efter at have været Biskop over Lolland Falster 1903—1907 kom han til Aarhus, hvor han virkede dygtigt og stilfærdigt; han var en Mand, der havde sine Meningers Mod; da han fandt, at Bispedømmets Tilsynsret var bleven krænket ved Arboe Rasmussens Forflyttelse til Vaalse, trak han sig tilbage som Biskop og blev Sognepræst i Nørup (1916). Med Thomas Schiøler (1861—1939) rykkede en Sognepræst fra en Købstadmenighed (Budolphi Kirke i Aalborg) op i Bispeembedet, og 1931 blev Aarhus Stiftsprovst F. C. Bruun Rasmussen (f. 1870), der havde været Kirkeminister 1926—1929, valgt til Biskop. Hans Efterfølger som Stiftsprovst, Dr. theol. Skat Hoffmeyer (f. 1891) er 1940 valgt til Biskop.

¹¹⁹) Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling II, 1917, S. 161. ¹²⁰) Anf. Værk, S. 311. ¹²¹) Anf. Værk, S. 384.

PRÆSTER

Blandt Præsterne i Aarhus skal nævnes nogle faa¹²²⁾. Efter Stiftsprovst Carl Vilhelm Boesens Forflyttelse (1863) blev en yngre Slægtning Emil Ferdinand Boesen (1812—1881) hans Efterfølger. Han var en Barndomsven af Søren Kierkegaard og holdt Forbindelsen med denne vedlige til det sidste, ja, han rejste fra Horsens til København for at sidde ved Vennens Dødsleje i Efteraaret 1855. Der er bevaret en Række Breve fra Kierkegaard til ham. Da Boesen i 1849 var bleven residerende Kapellan i Horsens, skrev Vennen til ham: »Du gik meget for længe hen, inden du blev Præst Naar du først har consolideret dig lidt som Præst, item som Ægtemand, skal du see, at du fra dette fastere Stade vil med en anden Ro betragte mig og faa mere Glæde og Tilfredsstillelse deraf«¹²³⁾. Boesen var en højt kultiveret Mand, og hans Præstegering blev meget paaskønnet; men da han var svagelig, kneb det for ham at overkomme de mange Forretninger, der fulgte med Stiftsprovsteembedet. — En Modsætning til denne fine, stilfærdige Drømmer og Tænkner var Hans Sørensen (1831—1903). Denne sjællandske Gaardmandssøn var en meget kraftig Personlighed og en betydelig Prædikant; en Tilhører har sagt: Hele hans Maade at tale paa var præget af hans Personlighed; helt optaget som han var af Guds Ords Aand, følte man altid, at han i sin Prædiken selv var med af sit fuldeste Hjærte¹²⁴⁾. Han var en livlig og munter Mand, der var fuld af Historier og spøgefulde Indfald.

Vincentz Charles Lindhardt (1850—1922) var Præstesøn og havde som Huslærer paa Lerchenborg foretaget flere Udenlandsrejser. 1883 blev han Kapellan ved Domkirken og var i 1903 selvskreven til at blive Stiftsprovst. Han var en smuk og statelig Præstesikkelse, veltalende og venlig og havde en stor Menighed, der satte Pris paa ham. — Niels Johan Laursen (1855—1930) en Gaardmandssøn fra Tønning i Tyrsting Herred, var lige efter sin Eksamen 1882 bleven Redaktør af Aarhus Folkeblad og gjorde i 1903 Springet fra Redaktørstolen til Prædikestolen, da han blev Kapellan ved Dom-

Vincentz Lindhardt.

Maleri af Knud Larsen i Sakristiet.

¹²²⁾ Den fuldstændige Liste findes i Wibergs, Elvius' og Grohshennig og Hauch-Fausbølls Præstehistorier. ¹²³⁾ Carl Koch: Søren Kierkegaard og Emil Boesen. 1901. Aug. F. Schmidt i Aa. St. A. 1936, S. 104—10. ¹²⁴⁾ P. A. Fenger i Aa. St. 1/2 1903.

kirken; men han opgav ikke Politiken og var i en Aarrække baade Byraadsmedlem og Folketingsmand; han indtog en ledende Stilling i Partiet Venstre og var Formand for Finansudvalget. — Carl Ferdinand Wagner (f. 1871), der er Præstesøn og i 12 Aar virkede som Missionær i Grønland, har i næsten 30 Aar haft sin Gærning som Præst ved Domkirken (1911—1940).

Ved Frue Kirke var Ferdinand Emil Seidelin (1822—1908) Sognepræst 1870—1904. Han skildres som en elskelig og mild Mand, der, før den offentlige Forsorg tog sit store Opsving, viste kærlig Hjælpsomhed mod de trængende; han tog saaledes Initiativet til, at Diakonissevirkomheden kom Byens fattige syge tilgode, og han ledede Søndagsskolen i en lang Aarrække¹²⁵). — Hans Medarbejder fra 1877, den residerende Kapellan Jacob Nicolai Zahrtmann (1845—1907), der afløste ham, var en Lysseer og en nidkær og fortræffelig Præst. — Den lærde Dr. phil. Frederik Louis Østrup (f. 1862) virkede ikke blot som Sjælesørger og Prædikant, men udsendte ogsaa en Række personligt prægede religiøse Skrifter.

I St. Pauls Sogn, hvis Indbyggertal stadig og hurtigt voksede, udfoldede Theodor Lyngby (1856—1914) en meget omfattende Virksomhed. Foruden af sin Præstegærning var han optaget af Velgørenhedsarbejde og var i mange Aar Formand for Skolekommissionen. Først i 1910 blev der ansat en residerende Kapellan, Ernst Wiese (f. 1871), der blev Sognepræst 1914; da langt om længe St. Lucas Kirke blev færdig, blev det altfor store Sogn delt, og Sognepræst Fog-Petersen tog Arbejdet op i det nye Sogn.

Den første Sognepræst i St. Johannes Sogn, Hans Otto Frimodt Møller (f. 1871), havde ligesom Lyngby været dansk Præst i De forenede Stater; han var Forstander for Kvindeseminariet og redigerede 1906—09 Hjemlandsposten.

Om Kirker og kirkelige Virksomheder i Dag vil der gives Oplysninger i fjerde Bind.

KIRKER

Vi har set, at Zubers Restaureringsarbejde var baade uheldigt og utilstrækkeligt. I Løbet af det 19. Aarhundredes første Halvdel blev Kirken mere og mere forfalden baade udvendig og indvendig: »Ydersiderne af Kirkens Mure vare i det Hele stærkt forvitrede og tildels i en dyberegaaende Opløsningstilstand, hvilket især var Tilfældet med Taarnene og de østlige Kapeller«¹²⁶). Indvendig var Mure og Hvælvinger revnede, og paa flere Steder var Murene borthuggede i store Partier for at faa Plads til Pulpiturer, Stole-

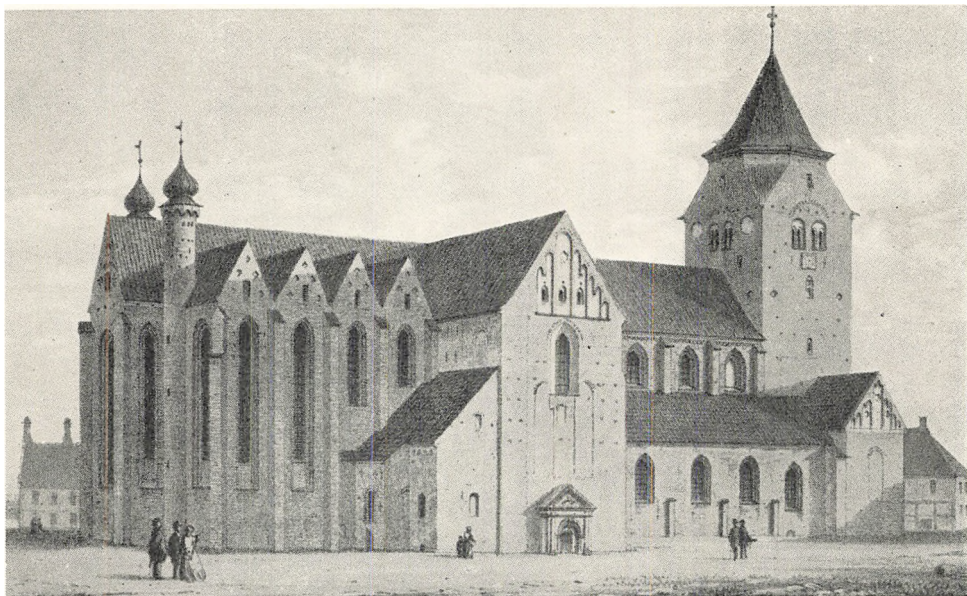
¹²⁵) Aa. St. 3/5 1904. ¹²⁶) Walther: Beretning om de i Aarene 1867—71 og 1877—82 udførte Restaurationsarbejder i Aarhus Domkirke. Afskrift i Statsbiblioteket (Manuskript Nr. 64), S. 2.

Tværskibet i Aarhus Domkirke set fra Syd.

Litografi efter Heinrich Hansens Tegning til »Danske Mindesmærker« II, 1864.
Læg Mærke til Kirkeblokkene, Skibsmodellen, i Baggrunden Strøkonen, Stjerneerne paa
Hvælvingerne og Murværkets forfaldne Tilstand.

stader, Epitafier etc., og den største Del af Inventaret var i en brøstfældig Tilstand. Billederne i »Danske Mindesmærker« giver et klart Indtryk af Kirkens Udseende. I Midten af Aarhundredet var Interessen for vor middelalderlige Kirkebygningskunst stigende, og Tanken om at værne vore gamle Kirker bedre og saavidt muligt føre dem tilbage til deres oprindelige Skikkelse, blandt andet ved at fjærne Baroktidens skæmmende Omdannelser, fandt Tilslutning. Ordføreren for disse nye og stærke Tanker, Laurits Nicolai

*Aarhus Domkirke, set fra Nordøst, før Raadhuset blev nedrevet.
Tegnet af Kornerup.*

Høyen, der var den første Professor i Kunsthistorie ved Københavns Universitet, holdt den 2. September 1857 i Aarhus Domkirke et Foredrag om dens Bygningshistorie, der gjorde et meget stærkt Indtryk. Han fik sine Tilhørere — og Læsere¹²⁷⁾ — til at se baade Peder Vognsens og Jens Iversen Langes Kirke bag den forfaldne og forvanskede Bygning, der dengang laa paa Domkirkegaarden, og Kirkens Inspektion tog Tanken om en gennemgribende Restauration under Overvejelse og indsaa Nødvendigheden af at foretage noget for at forebygge yderligere Forfald og saa vidt muligt føre den tilbage til den Skikkelse, den antages omtrent at have haft i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. 1864 overdrog den Arkitekt W. Th. Walther at udarbejde et Forslag til en fuldstændig Restauration af Kirkens Indre og Ydre og en Afgravning af Terrænet omkring den. 1867—1871 blev det Indre restaureret og 1877—1881 det Ydre. Alle Pulpiturer, lukkede Stole og Begravelser i Side-

¹²⁷⁾ »Fædrelandet«, Nr. 230-32, 1857, Kh. S. II, 1, S. 161-84, Skrifter II, 1874, S. 181-212.

*Domkirken, set fra Lilletorv, efter at Raadhuset var nedrevet.
Gavlen af Bispegaarden ses til højre. Læg Mærke til Portalen fra 1747.*

skibene blev fjærnedede. Hvidtekalken paa Hvælvinger og Vægge blev banket af, og Murfladerne restaurerede. De fleste af de ved Afbankningen fremdragne Kalkmalerier blev restaurerede, nogle blev dog igen overkalkede, og der blev anbragt en Del moderne Dekorationer efter middelalderlige Forbilleder. Stolestaderne blev fornyede, men de gamle Egetræs Forstykker bevarede. Prædikestolen, Epitafierne, Korgitteret, Korstolene og alt andet Inventar blev istandsat. Ligesaa alle Vinduer. Der blev indlagt et Varmeapparat, »der ikke tilsigter en Opvarmning af hele Rummet, men kun ved Hjælp af Damp at tilvejebringe nogen Fodvarme i Stolestaderne og de øvrige Siddepladser«. Folk var dengang mindre forfrosne end nu.

Alle Murenes Yderflader blev restaurerede ved, at alle forvitrede eller revnede Munkesten og alle senere indmurede Mursten blev erstattede af nye Munkesten. Zubers Hætte og dens ottekantede Underbygning blev taget ned, og Walther byggede ovenpaa den bevarede Taarnstump fire Spidsgavle og et ottekantet kobbertækket Spir, der afsluttedes af en Fløjstang, som bar to Kugler, Hane og Kors. En tredje Kobberplade, hvis Indskrift var mindre spøgefuld end de to ældres, blev anbragt i den store Kugle. Selve Taarnet blev rensed og fornyet; Portalen blev, ligesom de andre Portaler fra 1747, fjærnet, og den middelalderlige Hovedindgang saavidt muligt rekonstrueret. Det store Vindue, Rosetterne og Glamhullerne blev fornyede med Benyttelse af de bevarede forvanskede Enkeltheder. — Gavlfelterne paa Vestkapellerne og Tværskibet blev ogsaa stærkt restaurerede; men den mest gennemgribende Forandring skete med de forfaldne og mishandlede Kapeller fra Peder Vognsens Tid. Da Soklerne til de nedrevne Apsider paa de to indre Kapeller og nogle Skifter Murværk paa den søndre var bleven fundne ved Udgravning, byggede Walther to nye romanske Apsider. Alle fire Kapeller, der ved Restaureringen af det Indre var bleven rensede for Skrammel og aabnede, blev nu grundigt undersøgte; det gamle Murværk blev fremdraget og suppleret, og hvert Kapel fik sit Sadeltag; der blev opført slanke, keglendannede Spir paa de smaa Trappetaarne mod Øst. Blytagene paa Midtskib og Tværskib blev udbedrede, og alle de lavere Partier blev kobbertækkede. Taarnpartiets oprindelige Sokkel blev frilagd ved Afgravning paa Storetorv; men det var dengang ikke muligt at fjærne de høje Fyldlag paa Kirkens tre andre Sider paa den gamle Domkirkegaard; man maatte nøjes med at frigøre Soklen de fleste Steder ved at udgrave en Grøft hegned af et Gelænder langs Murene.

Den restaurerede Domkirke blev frilagd paa Korets Sydside, da Bispegaarden blev nedrevet, efter at Biskop Brammer i 1881 havde taget sin Afsked, og den brolagte Plads blev kaldt Bispetorvet¹²⁸). Herredsfoged Willemoes' store, røde Gaard i Sønner Allé blev købt til Bispegaard.

Vel var Kirken nu bleven sat forsvarligt i Stand, men Walthers Ombygning havde ikke løst alle de Problemer, som det store i to Perioder opførte

¹²⁸) Walthers Beretning passim.

Bygværk frembød. Hans Efterfølger som Domkirkearkitekt, Bygningsinspektør Hack Kampmann, foretog en yderst grundig Opmaaling og en minutiøs Undersøgelse af Murværket, og det lykkedes ham at finde mange flere Spor af Peder Vognsens Kirke, end man før havde kendt; her skal blot nævnes, at han fastslog det romanske Korpartis Form og Udstrækning og paaviste Rester af de to Vesttaarne¹²⁹⁾; en ny Istandsættelse blev forberedt og paa-

Bispegaardens Tomt efter Nedrivningen.

Efter Fot. tilh. Læge A. H. Winge.

begyndt; men det blev hans mere resolute Efterfølger, Mogens Clemmensen, der i Aarene 1921—1927 gennemførte den sidste Hovedstandsættelse. I det Indre blev de romanske Kapellers Murflader rensede, saa at Munkestenene træder frem ligesom i Ringsted Kirke baade i Arkaderne og paa Væggene, og Vinduerne fik rigtige romanske Former; den romanske Vestfaçade ud mod Vaabehuset med sin Gruppe af tre Vinduer blev rekonstrueret. Ogsaa i Korets Vestparti og i Tværskibet blev der foretaget Forbedringer.

Men den mest iøjnefaldende Forandring var dog denne, at alle det mægtige sengotiske Kirkerums Vægge og Piller blev kalket skinnende hvide. Det har vundet overordentlig meget i Skønhed ved at den gulgraa Farve og de kedsommelige moderne Dekorationer er forsvundne. De virkelige middelalderlige Kalkmalerier træder meget skarpt frem paa den hvide Baggrund; de ved denne Restaurering fremdragne Billeder og Dekorationer er med stor

¹²⁹⁾ Se Planen dette Værk I, S. 139.

Diskretion opfriskede af Maleren Ole Sønnergaard¹³⁰). Gulvene blev belagt med Kalkstensfliser, og et moderne Varmeapparat blev indrettet. Ogsaa Inventaret blev efterset, og meget af det blev frisket op med Forgyldning og Maling; Døbefonten blev fra Koret flyttet ned i Midtskibet. Med Kærlighed og Omsigt er alle Enkeltheder gennemgaaet under den kyndigste Ledelse, og det er lykkedes at gøre de katolske Bispers Katedral først og fremmest til

Domkirken efter Walthers Restaurering.
(Fabrikant L. Andersen fot.)

et højtidsfuldt Samlingssted for den lutherske Menighed, men ogsaa til en Mindehal, hvor alle de skiftende Slægtled fra Valdemar Sejrs Tid til vore Dage har sat deres Spor.

Udvendig har Afgravningen af Fyldlagene baade paa Bispetervet og Domkirkepladsen givet Kirken dens gamle Højde tilbage, og den oprindelige Sokkel er overalt synlig. Tværskibsportalerne er bleven rekonstruerede paa genfundne Fundamenter, og et firkantet Trappetaarn er opført paa Fundamenterne af det 1747 nedrevne Taarn ved nordre Korsfløjs Østhjørne. Paa Korets og Tværskibets Gavle er der anbragt Gavlkamme. Højkirkens Bly-

¹³⁰) En kostbar Gave modtog Domkirken fra en Kreds af Borgere, da Korets Østvindue blev smykket med Emanuel Vigelands Glasmaleri, der foroven afsluttes med Kristi Himmelfart.

tage er afløste af Kobbertage, og til allersidst blev Walthers Spir afløst af Mogens Clemmensens, et paa en vandret Gesims opført svejft kobbertækket Spir, der minder om det i Nyborg¹³¹). Vi kan ikke slutte denne korte Oversigt uden blandt de mange, der har samarbejdet, at fremhæve Kirkens Værge, Grosserer Louis Hammerich, der under hele Arbejdets Forløb var den kloge Administrator, og den Mand, der holdt alle Traadene i sin faste Haand. Som et enkelt Eksempel paa hans Dygtighed kan nævnes, at han under Verdenskrigen solgte Højkirkens Blytag for en meget høj Pris og lod den tække med Spaan; da saa det store Prisfald kom, kunde han købe det nye Kobbertag for de Penge, det gamle Blytag havde indbragt¹³²).

Frue Kirke blev 1865 og følgende Aar grundigt restaureret under Ledelse af Walther; da blev blandt andet Skibets Hvælvinger ombyggede, og den vestre Del af Sideskibet indrettet til Vaabenhus; senere er Spiret paa Taarnet bleven fornyet, og i Tyverne blev der foretaget forskellige Restaureringsarbejder indvendig.

Saa længe Aarhus var den lille Købstad Nord for Aaen og paa Brobjerg, kunde den nøjes med Store- og Lillekirke. Men da Befolkningstallet steg stærkt i det 19. Aarhundredes anden Halvdel, og nye Kvarterer skød op, rejste Kravet om nye Kirker sig, først i den ældste Forstad, Frederiksbjerg, hvor St. Pauls Kirke blev opført 1884—87. Etatsraad M. P. Bruun skænkede Grunden for Enden af Bruungade. Bygningsinspektør Walther gav Tegning til den, og Arbejdet blev ledet af Arkitekt Müllertz.

Der gik næsten en Snes Aar, før den nordre Bydel ogsaa fik sin Kirke, St. Johannes Kirke, der blev opført efter Tegning af Hack Kampmann og Valdemar Schmidt 1902—05. Til den blev der 1913 knyttet en lille Annekskirke, Kristianskirken paa Kristiansbjerg. I Tyverne, da St. Pauls Sogn var bleven altfor folkerigt til een Kirke, tog man fat paa Arbejdet paa St. Lucas Kirke, der blev opført efter Tegning af Arkitekterne Kai Gottlob og Anton Frederiksen. Den rummer baade en Krypt til Møder og et meget smukt Kirkerum (indviet 1926). Endelig kom den fjerde nye Sognekirke St. Markus Kirken (indviet 1935).

Af de andre Kirkesamfunds Kirker kan vi nævne den katolske Kirke i Ryesgade, som er opført efter Tegning af Frantz Schmitz, der var Arkitekt ved Kølner Dom (indviet 1880), i den dengang moderne tyske Murstensgotik.

¹³¹) Se Billedet dette Værk I, S. 166. ¹³²) Se Billedet dette Værk I, S. 164.

AARHUS KATEDRALSKOLE

AF REGNAR KNUDSEN

I. INDTIL MORTEN BØRUP

ET KATOLSK BISPESÆDE hed paa Latin cathedra, og en Skole, der var knyttet til et Bispesæde, kaldtes en schola cathedralis. I Aarhus har der rimeligvis lige fra Bispedømmets Oprettelse omkring 1060 været en saadan Katedralskole¹⁾, om hvis første Historie Kilderne tier. Den ældste kendte Efterretning om Aarhus Katedralskole er fra Aarhusbogen²⁾, Liber Arusiensis, hvor det under 1280 nævnes, at Biskop Tyge³⁾ anviser ½ Mark Havre af Hasle Herred »til Drik for fattige Disciple, Scolarer, som er eller fremtidig bliver kaldede til de nævnte Domherrers Dør, i Stedet for de Almisser, der sammesteds kan forventes«.

Om Skolens Plads fortælles i forskellige Kilder, at den var Øst for Domkirken og Nord for Skolegyde, altsaa inden for det nuværende Skoleomraade, en Beliggenhed, som St. St. Blicher har gjort »klassisk« kendt ved Digtet »Morten Borup«:

Østerpaa udi Landet (∴ Jylland)
højt over Bølgernes Sus,
imellem Kirken og Vandet,
der staar det latinske Hus.

I 1415 omtales en Gaard paa Sct. Peders Alters Grund »hos Skolerne«⁴⁾. Skolen synes da at have bestaaet af mere end een Bygning og rimeligvis to, saaledes som det ogsaa synes at have været Tilfældet efter Reformationen.

Katedralskolens Formaal var Uddannelse af Stiftets Præster. Eleverne kaldtes derfor ogsaa Peblinge, d. v. s. Smaapræster, og de bar en gejstlig Dragt, nemlig den sorte Kappe⁵⁾, der lod højre Arm fri; paa Hovedet bar de en rund Hætte med et Slag rundt omkring og en sammenkrummet Flip bagi. Den blev kaldt en Hale eller paa Latin cauda, og af den Grund hændte det, at Skoleelever fik Øgenavnet »Per Caudi«. Navnet Pebling kommer af det latinske Ord papa, der betyder Præst.

¹⁾ Om de ældste Latinskoler se Jens Worm: Forsøg til en Skolehistorie, Videnskaber-nes Selskabs Skrifter II, S. 345—98. Paa dette Skrift har E. G. Tauber bygget sin Historia scholæ cathedralis Arhusiensis. 1817. ²⁾ S. R. D. VI, S. 411. ³⁾ Om Biskop Tyge se I, S. 149 f. ⁴⁾ Hoffmeyer I, S. 100. ⁵⁾ Worm, anf. Værk, S. 372.

En Katedralskole kaldtes ogsaa en Domscole og blev ledet af en af Domkapitlets Kanniker, der som Skoleleder kaldtes scolasticus. Første Gang en scolasticus findes omtalt i Aarhus Domkapitel er 1303, da Biskop Johannes⁶⁾, der paa Dansk hed Jens Assersen, lægger Vellev Sognekald til en scolasticus i Aarhus i Erkendelse af, at denne har alt for ringe Indtægter i Forhold til sit besværlige Arbejde. Det er den samme Biskop Johannes, der tidligere som Cantor i Aarhus⁷⁾ berømmes for, at han flittigt visiterede Skolerne og eksaminerede Ungdommen. Skolens Leder blev senere i Stedet for scolasticus kaldt Magister eller Ludimagister, Ludidirektor, Scolaster, Rektor. Ordet Magister blev paa Dansk til Mester som Betegnelse for Skolemester. Samtidigt med, at de nye Titler kom frem, søgte man at gøre Stillingen mere anset og eftertragtet, og før Reformationen finder vi den i Hænderne paa Domkirkens Cantor, den af de højere gejstlige, der havde Ledelsen af Gudstjenesten med dens Messer, Sang og Musik. Morten Børup var baade Cantor og Rektor i Aarhus.

Lærerne kaldtes Locater, lejede Medhjælpere. Fællesbetegnelse for dem var Scolaster og Scolarer. Det sidste Ord betegnede dog oprindeligt kun Disciple. Tallet paa Disciple⁸⁾ synes i det 13. Aarhundrede kun at have været ringe, fra 12—16, men derefter stigende til gennemsnitlig 45, indtil omkring 1500, da der efter Peder Palladius' Angivelse skal have været »700 udi Riber Skole, 900 udi Røschild Skole«. Forklaringen paa den store Tilgang er, at Skoletiggeriet, som Christian II forgæves havde søgt at gøre Ende paa, efterhaanden udviklede sig saaledes, at Skolegangen blev en Levevej for mange fattige Disciple, der kunde tilbringe en Snes Aar i Skolen, hvor de havde adskillige Indtægter ved at deltage i Korsangen og i Sangopvarningen ved Bryllupper og Begravelser.

Den gejstlige Uddannelse med Underhold i Skoletiden og senere Nydelsen af den katolske Kirkes rigt aflagte Embeder og Indtægter af fede Præbender og fede Canonicater, Kannikedømmer, og ikke mindst »den gode Magelighed« fristede ikke blot Fattigfolks Sønner, men ogsaa adeliges. Terkel Abildgaard og Johan Friis var blandt Eleverne i Aarhus Katedralskole⁹⁾. — Stræng Disciplin kunde nok synes paakrævet, naar der var saa mange Elever, fra smaa Poge til store, skæggede Karle, og Strafferedskaber som Ris og Ferle vidner om, at Samtiden mente, at der skulde »skarp Lud til skurvede Hoveder«. Misbrugen af disse Redskaber tilhører dog nok Tiden efter Reformationen, da Christiern Pedersen klager over den.

I Ledelsen af Aarhus Katedralskole er der omkring 1500 maaske ind-

⁶⁾ Se I, S. 150. ⁷⁾ Worm, anf. Værk, S. 356. ⁸⁾ Anf. Værk, S. 366 ff. ⁹⁾ Anf. Værk, S. 369. Manuskript Nr. 66 k i Statsbiblioteket i Aarhus: Personalhistoriske Bidrag til Aarhus Katedralskoles Historie. Ved H. Friis-Petersen. Efter Frdn. af 1775 ophængtes i 1776 2 Tavler i øverste Klasse med de hidtil dimitteredes Navne. Ved Opskrivningen af Navnene byggede man for de førstes Vedkommende paa Traditionen og tog fejlagtigt Hans Tausen og Jørgen Sadolin med. Ny Tavler ophængtes senere, indtil Skolen begyndte at udsende Programmer. Disse Tavler rummer da Navne paa mange tidligere Elever.

traadt en Ændring ved, at den samme Mand fik Embedet som scolasticus og det kirkelige Cantorembede. Denne Embedssammenlægning var naturlig, da Skolens Disciple medvirkede i Domkirkens Korsang og i de kirkelige Skuespil, som da var yndede.

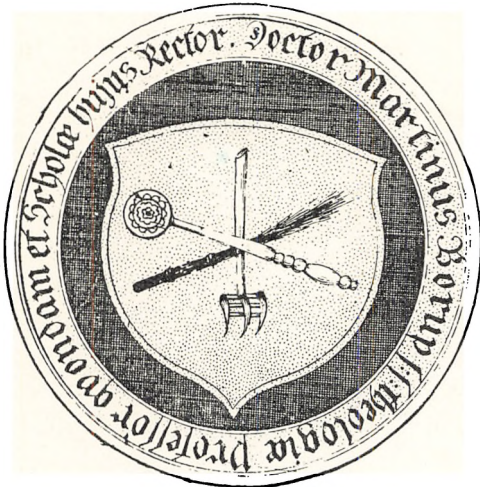
I Skolens Aand og Metode skete ogsaa Ændringer dengang. De skyldtes Doktor Morten Børup, der som Scolasticus og Cantor nævnes som den første Rektor ved Aarhus Katedralskole¹⁰). Som Rektor var han vel ikke blot Skolens første, men ogsaa dens hidtil største.

Morten Børup var Bondesøn og sandsynligvis fra den nu forsvundne Landsby Borup i Adslev Sogn, Hjlemslev Herred¹¹). Han forlod Plov og Le og fandt Optagelse i Aarhus Katedralskole, da han var 27 Aar. Senere søgte han til Københavns Universitet, hvor han skal have opnaaet Magistergraden. Der-

paa studerede han Romerret og Kirkeret ved Kølns Universitet, i hvis Matrikel en Morten Olesen nævnes 1482 (Olavi) og 1487 (Ollawdi). Han blev doctor juris, men ingen véd hvor. I en Alder af 45 Aar, antagelig 1491, blev han Rektor i Aarhus. Dermed havde Skolen faaet en lærd og dygtig Leder, der var alsidig af Dannelse og nobel af Karakter.

Baade som Digter og Komponist og Pædagog vandt han Ry, og han var blandt de gejstlige, der for Troens og Kirkens Skyld ønskede Reformer indenfor den katolske Kirke, men samtidig stod den fremtrængende Lutherdom imod. Han samarbejdede med Povl Helgesen og Ove Bille. Af hans Digte¹²) er bevaret »Byrim« og »Majsang«, som han skrev paa smukt og klangfuldt Latin. Baade til disse Digte og til andre Ting skrev han Melodier¹³). Skuespil skal han ligesom Digtene have skrevet som sproglige Øvelser for Disciplene, der opførte Skuespillene. Hans kunstneriske Virksomhed indgaar da Forbindelse med hans pædagogiske. Som Skolemand var han »naffnkundig offver hele Riget for sin Lærdom og Flittighed, som han anvende paa Ungdommen med stor Fruct at opdrage«. Derfor var det, at Johan Friis, der senere blev Christian III's Kansler, sendtes til Aarhus Katedral-skole for at nyde godt af den berømte Rektors Undervisning og heldige Paa-

¹⁰) Emanuel Sejr i Aa. St. A. 1926, S. 130—77. Regnar Knudsen i Gads danske Magasin, 1937, April. ¹¹) Chr. Heilskov i Aa. St. A. 1911. ¹²) Marinus Børup: Tøbrud, 1923, S. 113—23 m. fl. St., jvfr. Sejr. anf. St. ¹³) Se Marinus Børup i Arosia, 1926. A. P. Berggreens Melodi til Blaches Oversættelse af carmen vernale.

Morten Børups Gravsten.

Efter E. G. Tauber:

Historia scholæ cathedralis Arhusiensis.

virkning. — Baade aandeligt og materielt drog han Omsorg for sine Elevers Velfærd. Skoletiggeriet søgte han at overflødigggøre. Enhver fattig Discipel forsynede han med Middagsmad, mellemste Klasse tillige med Aftensmad, om man tør tro Lyschandens Beretning om den Sag. Et Haandskrift i Det kongelige Bibliotek fortæller, at »den udmærkede Dr. Morten Børup, Kantor og Scolasticus« er Ophavsmand til en Vedtægt om en Pengeuddeling til Skoledisciple, der medvirkede ved Gudstjenesten i Domkirken.

Morten Børups Karakter skinner igennem i det, han har skrevet. Han foragter Uredelighed, Uvidenhed og Mangel paa Kultur. Derved kommer han til at staa som en Banebryder for en ny Tid, selvom han var Katolik. Han er baade poetisk og religiøs. Naturens Herlighed og Guds Almagt priser han i Majsangen, carmen vernale. Personlighedsforædling saavel som Kundskabs-tilegnelse synes Led i hans Opdragelse, saa dens Formaal var Hjertets og og Aandens Dannelse. Baade hans Evner og hans Karakter, hans Lærdom og Dannelse gjorde ham til en agtet Skikkelse i den Brydningens Tid, han levede i (1446—1526)¹⁴⁾, og han fremkaldte en Vendning og et Opsving i Katedralskolens Liv. Da han var død, 80 Aar gammel, mindedes hans Elever ham med ualmindelig Beundring og Kærlighed, og Eftertiden gjorde ham med Urette til Protestant og Opdrager af Reformatorer som Hans Tausen, Schiønning og Sadolin. Hans Meningsfælle mod Lutherarnerne, Biskop Ove Bille, skal have lagt en Mindesten paa hans Grav, og paa denne Sten skal have været en Gengivelse af Greben, Riset og Ferlen til Symbolisering af Morten Børups Liv som henholdsvis Landmand, Hører og Rektor. I Kirken paa Tunø, som Morten Børup havde som Præbende, fandtes paa en Stol udskaaret de samme tre Ting over et Billede af en lille Mand, der skal forestille Morten Børup. Maaske kan dette Billede støtte Traditionen om, at han var liden af Vækst.

Om det daglige Liv paa Skolen omkring 1500 vides kun lidt. Det ses af Kilderne, at Eleverne søgte Underhold ved Almisser, og det fremgaar af Morten Børups Historie, at han har anvendt andre og mere levende sproglige Øvelser end almindeligt. Noget mere er at spore om Skolens Liv indadtil og udadtil. Hans Skuespil eller »Skolekomedier« opførtes ved et aarligt Skolegilde »Vor store Frues Gilde«, der i 1501 overværedes af Kong Hans' Kansler¹⁵⁾ og i et Gilde som »Guds Legems Lav«; men noget »Aarhus Skoles Repertoire« er

Morten Børups Vaaben og Billede.

Træskærerarbejde paa en Stol fra Tunø Kirke.

¹⁴⁾ Kh. S. 3. III, S. 343. ¹⁵⁾ Georg Bruun: Kolding højere Almenskoles Majfest, 1924.

ikke bevaret. Ved den aarlige Majfest blev Majsangen, carmen vernale, af-sunget af Peblingene, mens Karle og Piger sang en tilsvarende af religiøs Karakter. Skolen var mere end en Kundskabskilde; den gjorde en Indsats baade i det kirkelige og det folkelige Liv.

II. FRA MORTEN BØRUP TIL JENS WORM

Reformationens Indførelse 1536 betød en Ændring ogsaa i Skoleforholdene¹⁶⁾. Kirkens mægtige Støtte maatte erstattes af Kongens Naade. Staten afløste Kirken som den, der sørgede for Skolens økonomiske Grundlag. Undervisningen og Skolelivet undergik vel ikke gennemgribende Ændringer. Dog har Forskellen mellem tidligere katolske og nyere protestantiske Synsmaader været tydeligt at spore.

Hvad det økonomiske angaar, blev der truffet forskellige Bestemmelser. Christian III forordnede, at 12 Personer af Aarhus Skole skulde have Underhold af Aarhusgaard. Frederik II støttede »24 fattige Personer udi Aarhus Skole« med Tiendekorn af Hads Herred. Denne Korntiende skulde være en Erstatning for Ophævelsen af Klosterskolen i Øm 1560 »paa det at Religionen ikke skal have Afbræk«. Lensmanden paa Aarhusgaard gav de 12 Skolepersoner Penge, men fra 1589 skulde de have Mad og Øl i Stedet for.

En aabenbart vigtig Indtægt sikredes Eleverne ved Retten til Tiggeri. Der skelnedes mellem almindeligt Tiggeri og Skoletiggeri. Christian III forbød Tiggeri, dog med den Tilføjelse, at »hvor unge Personer ere, som gange til Skole og lære og have ikke anden Opholdning, dem skal tilstedes at mue gange om og bede deres Livs Føde«. Som Tegn paa deres Tiggeri bar Disciplene en Hætte, der endte i en lang Svans, der paa Latin hed cauda, Hale, og som blev Aarsag til Discipeløgenavnet Per Caudi. Retten til Tiggeri sikredes ogsaa Eleverne i Frederik II's Fattigforordning 1587, der bestemte, at Skolemesteren havde Lov til at lade sine Elever gribe upriviligerede Tiggerdreng, slæbe dem til Skolen og hudslide dem. Paatrængende Tiggeri var alle forbudt. Ved »almindelige Markeder og anden mærkelig stor Forsamling« skulde det være tilladt »Degnene, som dertil er forordineret at besøge Folk med deres David og Bækkener«. En Degn var en ældre Elev, en David var en Blyfigur, der var Tegn paa Bærerens Ret til at tigge. De tiggende Degne blev efter den Figur kaldt Davidsdegne eller Davidici. Paa flere Maader sørgedes for Disciplenes Underhold, mest dog for de ældre Disciples. For de yngre Aargange kneb det ofte at faa Føden. Og i vanskelige Tider kunde det se

¹⁶⁾ Til Skildring af alm. Skoleforhold er særlig benyttet Vilh. Bang: Latinskoleliv og Georg Bruun: Kolding højere Almenskoles Program, 1928; til Skildringen af lokale Skoleforhold særlig E. G. Tauber: Historia scholæ cathedralis Arhusiensis, 1817, oversat med Kommentar af Regnar Knudsen og Per Krarup i »Arosia« 1936—ff. Blaches Erindringer fra Aarhus Katedralskole 1800—1806, H. T. 4. III. Endvidere E. G. Tauber: En Skolemands Vandring. Aa. St. A., 1930, S. 40—97.

galt ud for dem alle. Det 17. Aarhundredes Krige skadede dem stærkt. Efter Kejserkrigen var de 36 Skolepersoners Underhold af Bispegodset ganske ødelagt. Christian IV bestemte da, at de skulde »anbringes i Kost til saadan Spise og Øl, som der er Raad til«. De ældre Elever, Degnene, kunde faa tillagt Degnekald til deres Underhold. Men ikke blot Eleverne skulde der sørges for. Hørerne og Skolemester skulde ogsaa leve. Der er flere Eksempler paa, at de fik Tiendekorn, Præstegaardsafgifter, Præbender med mere. Agri var i lang Tid Skolemesterens. I Kirkeordinansen af 1537 var det fastslaaet, at »Skolemestrene skulde beholde det, de hidtildags have haft«. Det var naturligt, at Staten benyttede en Del af det Kirkegods, den havde taget ved Reformationen, som Løn til Gejstlighed og Skolefolk.

Skolen blev ikke løsrevet fra Kirken i 1536, men vedblev at staa under Tilsyn af Bisper og Sognepræster. Skolens Leder eller Mester efter Kirkeordinansen 1537 skulde udnævnes af Bispen efter Samraad med Sognepræsten og de øverste af Raadet. Det sidste fik dog ikke meget at sige i den Sag, og efter Danske Lov 1683 skulde Skolemesteren ansættes af Bispen efter at have aflagt Prøve for ham og Sognepræsten.

»Skolens Personer« var ogsaa »Kirkens Personer« som Prædikanter og Medhjælpere ved de kirkelige Handlinger. En Rest af de gamle kirkeligt prægede Skoleforhold var ogsaa det, at Hørerne i mere end 200 Aar efter Reformationen maatte rette sig efter Paabudet om at leve ugift. Som Kirkens Tjenere bar Skolens Personer samme sorte Dragt som Kirkens Personer. I den Dragt færdedes baade Skolemester, Hørere, Degne og Peblinge.

Skolemester eller scholæ magister kaldtes efter 1600 Rektor Scholæ og var paa samme Tid Rektor og Mesterlektiens Klasselærer. Betegnelsen Mesterlektie betyder Mesters Klasse. Efter Kirkeordinansen skulde Skolemesteren lede Skolen og prædike i Kirken hver Torsdag og ved Aftensang paa alle Festdagene. Han skulde to Gange daglig »gaa i Kor« til Kirken og lede Sangopvartningen ved alle kirkelige Handlinger. Aftenen forud for alle fornemme Bryllupper skulde han med Hørerne og Disciplene synge og musicere paa Gaderne foran Folks Døre. Baade socialt og økonomisk stod han lavere end Præsterne. Hans Stilling var det første Trin paa den gejstlige Embedsstige, og han søgte snarest muligt over i et Præsteembede. Saaledes forklares det, at der ved Aarhus Katedralskole var mindst 26 Rektorer i Tiden 1546—1746.

En af Morten Børups Elever, Terkel Abildgaard, var Rektor Scholæ en Tid og har vel videreført sin Mesters gode Aand. Flere af Rektorerne var lærde i højere Grad end studerede Mænd i Almindelighed. Den berømte Læge Hans Philipsen de Prato eller Pratensis var Rektor 1563—1565 og den store Sprogforsker Jacob Madsen Aarhus 1565—1566. Han blev Professor ved Universitetet og var en af Lederne ved Festspillene ved Christian IV's Daab, hvor »en merchelig Morianske Daare-Dantz blev anstillet«. Denne Daaredans menes at have været en Komposition af Morten Børup og kendt af Jacob

Madsen Aarhus fra hans Rektortid. Laurids Borum eller Bording, der blev beskikket til Skolemester i Aarhus 1574 — mod Bispens Vilje, men efter Kongens Ønske — blev senere Lektor i Teologi ved Domkirken.

Skolemesterembedet ændredes efterhaanden. Det ophørte at være blot Gennemgangsled til et bedre. I 1618 forordnedes, at der ved de større Skoler skulde være en Konrektor, Medrektor, og det skete ofte, at Konrektor avancerede til Rektor. I Slutningen af Perioden beklædtes Rektorembedet 1752—1775 af den dygtige og højtagtede Professor Jens Worm, der har Æren for, at Skolen fik nye Bygninger.

Hørerne blev ansatte af Biskop og Rektor. Efter Skolereglementet af 1546 skulde de have Baccalaureusgraden, den laveste Universitetsgrad; men indtil 1600 var de dog ofte kun ældre Mesterlektianere uden Universitetsstudium. Hørerne var Klasselærere, der hver havde hele Undervisningen i sin Klasse. De synes ikke at have været meget bevendt som Pædagoger. Uvidenhed, Uduelighed og Brutalitet beskyldtes Hørere i hele Landet for. Kongen klagede i 1594 over, at mange uduelige Personer fik Ansættelse formedelst Slægt, Byrd, Svogerskab, Vild (Gunst) og Venskab. Der var sikkert noget om den Sag, for Stillingen gav kun ringe Løn, daarlig Bolig, slidsomt Arbejde, intet Hjem og ingen Fremtid. Endnu 1739 hævdede Biskop Hersleb, at Hørernes Giftermaal »er Skolen skadelig og volder, at der af Disciplene maa bæres noget til Huset«. Efter 1700 bedrede Forholdene sig dog vist en Del. Flere Konrektorer og Rektorer ses at have begyndt som Hørere ved Skolen.

Efter Reformationen fulgte Undervisningen de Regler, der var givet ved Kirkeordinansen. I første Lektie eller Klasse skulde ABC-Darierne, ABCD-Børnene, læse af de Bøger, som med ABC indeholder Fadervor, Trosbekendelsen, de ti Bud, Daabs- og Nadverord »med andre saadanne Børnebønner og om Aftenen gaa hjem med to Gloser«. I anden Lektie læser de Melanchtons latinske Grammatik og Erasmus' Samtaler, »og samtidig flittig øves, at de altid tale Latine, skrive ret og lære at tyde ret konsteligen . . . og tage med hjem et Proverbium (Ordsprog) og sige det igen om Morgen«. I de højere Lektier stiger Kravene. Disciplene maa lære udenad af latinske Forfattere, skrive latinske Breve og tage med hjem om Aftenen »to Vers, som have en skøn Forstand om gode Sæder«.

Skoletiden fra Kl. 6 Morgen til 5 Aften skulde begynde med latinsk Grammatik i to Timer efter en Grammatica Latina, skrevet paa Latin og lært udenad. Biskop Jersin, der gik i Skole omkring 1600, siger om Latinlæsningen: »De kunde alle remse som Papegøjer, men naar de skulde anvende Reglerne, var de stumme som Fisk«. Til Søndagsgudstjenesten var der Lørdagsforberedelse med gudelig Læsning, Katekismus, Davids Salmer og Salomons Ordsprog, alt paa Latin. Svage Tilløb til Reformers vedrørende Grammatik, Regning og Geometri blev paa Papiret.

Undervisningen foregik i et stort, snavset Rum med Bænke og Borde af

Holger Rosenkrantz.
1574—1642.
Efter Lithografi.

Ole Worm.
1588—1654.
Lithografi efter
Carel van Manders Maleri.

Ole Rømer.
1644—1710.
Tegning af J. Krarup
i Aarhus Katedralskole.

Tre af de berømteste Elever fra Aarhus Katedralskole.

raat høvlede Brædder til en Klasse i hvert Hjørne, maaske dog med Mesterlektion skilt fra. Paa Bænkene eller siddende paa Gulvet saas i det sparsomme Lys fra de grønne Smaaruder Disciplene skrigende, raabende, grædende eller hylende og fire Hørere eksaminerende, skældende, dundrende eller uddelende »Haandtager« med den tykke Ende af Riset. Det eneste, der kunde standse denne Hurlumhej, var Klokkeslagene fra Kirkeuret, hvorved en Pebling træder frem og raaber: »Hora octava; deus adsit nobis sua gratia. Klokken er 8. Gud staa os i Naade bi«. Derefter skal de øverste Klasser »gaa i Kor« for at prise Gud i latinske Hymner.

Naar en Undervisningstime skildres saaledes, maa det vel siges, at værre var den næppe. Men sikkert er det, at Metoderne var strenge. Efter vor Opfattelse var Disciplinen brutal. Kendt er Christiern Pedersens Klage over »de ufornumstige Skolemestere og Hørere, der flængte, slede, hudstrøge og sloge de fattige Børn, Peblinge og Degne, saa Blodet flød dem ned i deres Hoser for et Ords Skyld, som de fore vild udi«. Christian II havde forgæves forsøgt at mildne Skoletugten. Der gik Aarhundreder, inden Mishandlingen af Eleverne hørte op. Særlig kendt var den Straf »at staa Skoleret« eller »at løfte Trøyen« for at modtage Ris paa den blottede Ryg.

Prygleredskaberne omkring 1600 var Riset og Ferlen. Riset var Hørerens Værdighedstegn, som han ved sin Indsættelse i Embedet højtideligt fik overrakt. Han underviste med det under Armen for at kunne indbanke Kundskaberne og bedre hævde sig. Den farlige Brug af Ferlen til Haandtager eller Rygslag søgtes baade før og efter Reformationen forbeholdt Rektor, hvis Værdighedstegn Ferlen var. Den brugtes kun over for de groveste Forseelser. I Danske Lov staar: »Færler maa de ey bruge i Skolerne at lemlæste

Børn med. Dog maa de vel have Ferler, om nogle store Rebeller sætte sig op mod dennem«. Denne Lov satte da Grænser for Prygleriet. Tiderne begyndte at mildnes. Aarhus Katedralskole fik af Biskop Ocksen Love og Statutter, som blev offentliggjort af

Wallensteins Skanse omkring 1900.

Rektor Johannes Schmidt 1733. De var humanere end den tidligere Praksis. Formaninger og skarp Irettesættelse saavel som Ris og strænge Straffe anvendtes efter denne Skoleret, naar Talen var om grovere Forseelser, medens et helt System af Bøder benyttedes for mindre Forseelser, ogsaa dem, der var begaaet af Lærere. Gode Manerer i Skolen og udenfor lagde disse Statutter særlig Vægt paa.

— Disciplenes Liv i Skolestuen var kun een Side af deres Virksomhed. Som før nævnt beskæftigede de sig ogsaa med Tiggeri; og de medvirkede ved Skolefester. Den gamle Majfest fra den katolske Tid fortsattes. Ifølge Taubers Skildring holdtes Festen af Disciplene i øverste Klasse, Mesterlektianerne, der ved den Lejlighed samledes paa en Høj uden for Byen, enten »Sakshøj« eller »Wallensteins Skanse«. Efter at de her havde valgt en af Disciplene til Fører, »Majgreve«, smykkede de hans Pande med Løv og Blomster og førte ham selv gennem Porten ved Havet, Mindeport, i højtideligt Optog. Gennem Byen blev de fulgt af en stor Skare unge med Kranse i Hænderne eller fæstet paa Brystet og som oftest bærende Buketter af Urter, Blomster og grønne Grene. Imidlertid sang man overalt i Byen Morten Børups Majsang. Om Aftenen synes man at have holdt et større Gilde paa Dagens Høst af Penge og Mad med tilsvarende Drik.

Arendahl.

Hører ved Aarhus Katedralskole i det 18. Aarhundrede.

De større Elever optraadte som Opvartere ved Adelens og Borgerskabets Raadhusfester, og ved Maaltidet forlystede Davidsdegnene Gæsterne med Sange og kaade Viser. Kong Frederik II lod lejlighedsvis de latinske Peblinge i Aarhus synge for sig til sit Aftenøl. Baade i Byen og paa Landet besørgede Disciplene Sangopvarningen ved Bryllup, Barnedaab og

Katedralskolen efter 1806.
Katedralskolens Program 1850.

Begravelse. Hvor Mesterlektianerne havde Indtægter af Degnekaldet, deltog de i Bøndernes Gilder. Mesterlektianeren fungerede i mange Bestillinger. Som paa een Gang Skoleelev og Landsbydegn kaldtes han Løbdegn, som »føg fra det ene Herred til det andet«, mens han forsømte Skolen; som syngende og tiggende Discipel var han Davidicus, og som Medlem af Sangerlavet i Kirken kaldtes han Diskant. Rektor Krog ved Katedralskolen indberettede til Bispem i 1681, at mere end 30 af Skolens Elever udgjorde et Sangerlav. En Elev kunde blive saa gammel i Gaarde, at han blev perpetuus, livsvarig, og have en Indtægt som Hører i Sinkelektien.

Skildringer gældende hele Landets Skoleforhold giver Indtryk af Skoleelevers Kaar dengang. Peblinge maatte for at faa nok til Livets Ophold optræde paa lignende Maade som Mesterlektianerne og tage ud som Lejesangere og Spillemænd. Naar en Discipel desuden havde Skolegang og Kirketjeneste, Tiggergang og Tjenesteydelser for Hørere og Mesterlektianere, havde han nok at gøre. Godt havde han det ikke. Et Digt fra det 17. Aarhundrede, Peblingenes Klage, siger:

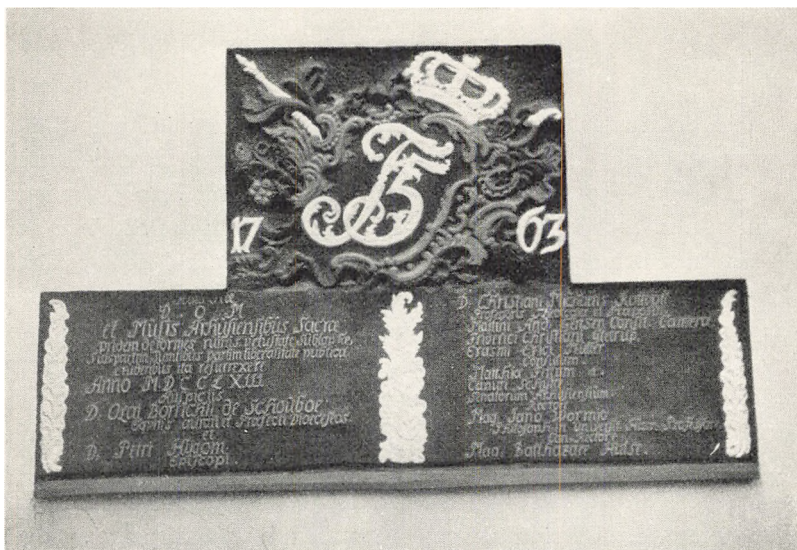
Et godt Maaltid jeg aldrig fik,
siden jeg først til Skolen gik;
men Hunger og Tørst med Kuld og Frost
det haver været min eneste Kost.

Katedralskolen efter 1806.
a. Mesterlektie. b. Lokale med 4 Klasser. d. Hørerboliger.
Efter Katedralskolens Program 1850.

Der kunde være god Grund til at forbedre Skolevæsenet. Christian IV var da ogsaa inde paa Tanken, da han i 1639 forordnede Oprettelse af et Gymnasium i Byen. Gymnasiet skulde være et Mellemed mellem Katedralskolen og Universitetet. Men Planen løb ud i Sandet. Skolelivet i Aarhus gik videre uden nogen Fornyelse.

Oplysningen om Skolerne paa Katedralskolens Grund i 1415 svarer til Tegninger i Resens Atlas, der viser 2 Skolebygninger, af hvilke det ene kal-

*Sten med Inskription om Opførelse af Jens Worms Skole.
(H. L. Gjørup fot. 1938.)*

des det gamle Skolehus. Det laa langs Skolegyde og ligesom den anden Bygning med Gavlene i Øst og Vest¹⁷⁾. Det er vel Fundamenterne til dette Hus, der ved Udgravninger i 1906 og 1937 blev fremdraget; de fortæller, at Huset var 8 Alen langt og 7 Alen bredt og havde Indgang mod Syd. Efter Resen har de to Bygninger været nogenlunde ens. En Oplysning fra 1552 siger, at »Skolen og Skolegaarden er velbyggt«¹⁸⁾. Denne Oplysning i Forbindelse med de endnu eksisterende Fundamenter kunde tyde paa, at Skolen var fornyet omtrent samtidigt med Jens Iversens Ombygning af Domkirken. Der er da Grund til at tro, at Skolen paa Reformationstiden var ret ny og solid. Den stod med takkede Gavle og blyndfattede Ruder. Indtil 1704 havde den Murstengulve. Borde og Bænke bestod af Brædder, der var fastnaglede til Pæle, som var nedrammede i Gulvet. Da Skolerne i 1704 havde faaet Brædegulv, kom der en ny aarlig Udgiftspost: »4 Skilling til Skolegulvet og Vinduerne aarligt at lade to«. Skolegaarden var omgivet af Risgærder, der un-

¹⁷⁾ I, S. 286. ¹⁸⁾ Hbz. I, S. 143. Om Skolens Plads jvfr. Aa. St. A. 1933, S. 167 f., Hoffmeyer I, S. 101. Katedralskolens Program 1850, S. 9 ff. Hbz. II, passim.

dertiden fornyedes. Engang imellem maatte Skolen repareres paa Grund af særlig indtrufne Begivenheder. Ombygningen 1634 var ikke uden Forbindelse med den tyske Besættelse 1627—29. Skolen havde da været benyttet som Hestestald, og paa samme Maade gik det den under den svenske Besættelse i 1644 og under Brandenburgernes og Polakkernes Besøg i 1658—59. Tidens Tand gnavede efterhaanden saa stærkt paa den, at dens Tid løb ud. Rektor Jens Worm foreslog da i 1762 at lade »den i Bund og Grund forfaldne Skolebygning« nedbryde og Stedet opføre en ny, der skulde være baade Skole og Hørrerbolig. Grundstenen til den ny Skole blev nedlagt i 1763. To gamle Ligsten fra Domkirken blev benyttet til Inskriptioner og anbragtes over Hovedindgangen til Gaden. Det er den Inskription, der nu findes paa Bygningens Gaardside. I 1766 stod Bygningen færdig i en anselig og stilfuld Skikkelse¹⁹⁾. Saa kunde Livet i den ny Skole begynde.

III. FRA JENS WORM TIL H. H. BLACHE

I de ny og bedre Lokaler blev Opholdet bedre end i de tidligere, men ikke udelt behageligt. Indtil 1791 var der ingen Kakkelovn i Værelserne, saa naar det blev koldt, maatte Undervisningen foregaa i Hørrernes Værelser. Hjælpe-midlerne til Undervisningen var det foreløbig smaat med. I 1775 bestod Skolens Bibliotek af to Bøger; men en Forordning fra dette Aar bevirkede, at der efterhaanden fremskaffedes en nogenlunde anstændig Bog-samling. Mange store Gaver til dette Formaal bar Frugt.

I den lærde og dygtige Jens Worms senere Aar formede Skolelivet sig som før den nye Bygnings Tid. Hans Efterfølger, den lærde Thure Krarup, 1775—1805, førte Skolen videre paa dens gode Ry fra Forgængerens Dage, efterhaanden dog med disciplinære Vanskeligheder, maaske begrundet i hans høje Alder. Men han forstod Eleverne. Grundtvig gav han et træffende og forstaaende Vidnesbyrd. Det var i Slutningen af hans Rektoratsaar, Grundtvig gik paa Skolen (1798—1800) som en utilfreds Elev. Denne Utilfredshed var næppe begrundet i Undervis-

Rektor Thure Krarup.
Efter Maleri i Aarhus Katedralskole.
(A. Hammerschmidt fot.)

¹⁹⁾ Om Jens Worms Skolebygning se Katedralskolens Program 1850, S. 16 ff.

*Professor Madvig modtages af Rektor Blache ved Eksamen paa Katedralskolen.
Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.*

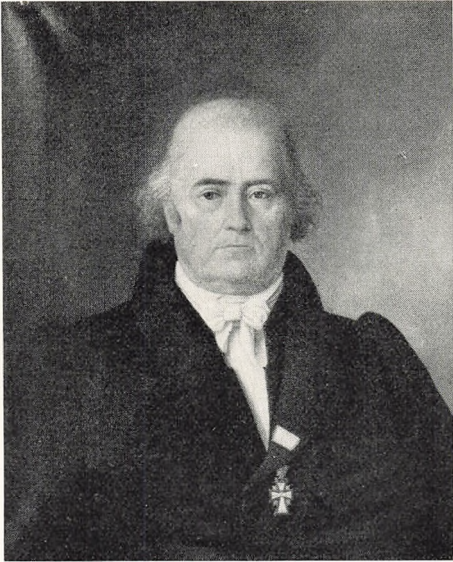
ningen, men skyldtes mest hans egen Udvikling; senere (1811) tillagde da ogsaa Grundtvig sig selv en Del af Skylden for sin Utilfredshed. Konrektor Jens Stougaard, som han i sin første Skoletid havde haft meget imod, min-

N. F. S. Grundtvig.
Lithografi i Statsbiblioteket i Aarhus.

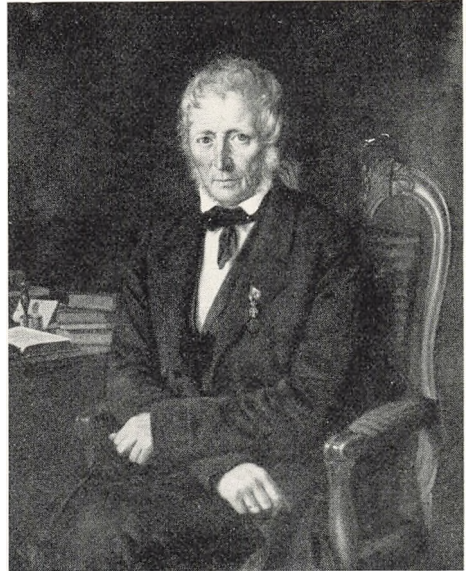
dedes han senere med Hengivenhed og Taknemmelighed²⁰). Først senere overførtes hans Uvilje mod »den sorte Skole« og-saa paa A. K. Da Stougaard blev Rektor, gik Skolen fremad paany. — Samtidig med, at en ny Skolereform skulde gennemføres 1806, ombyggedes Skolen, og Jens Stougaard²¹) overtog da Rektoratet, som han bestred myndigt og dygtigt (1805—1838) og saaledes, at han vandt sig stor Agtelse baade hos sine foresatte og hos Borgerskabet. For dem som for Grundtvig stod han som den »gæve Stougaard«. Da han døde 1838, efterfulgtes han af H. H. Blache (1838—1862). — Ogsaa i hans Tid var Forholdene gode paa Skolen. Han har skrevet om dens Historie, og hans Navn er omgivet med en vis Nimbus. I

²⁰) N. F. S. Grundtvig: Udby Have 1811. — Regnar Knudsen: Grundtvig og Latinskol-len. Vor Ungdom, Jan. 1941. — Vilh. Grundtvig i Aa. St. 3/9, 1933. ²¹) Jens Clausen i Øst-jysk Hjemstavn, 1937, S. 94—107.

Rektor Jens Stougaard.

Efter Maleri i Aarhus Katedralskole.
(A. Hammerschmidt fot.)

Rektor H. H. Blache.

Maleri af Marstrand i Aarhus Katedralskole.
(A. Hammerschmidt fot.)

Klublivet deltog han ivrigt med Viser og Sange, og i Byens borgerlige Provincesliv spillede han en stor Rolle; en højt kultiveret Personlighed som Skolens Efor, Biskop Paludan-Müller, finder dog²²⁾ »alt for meget hjemmegjort Tøj i hans Væsen« og siger, at Blache »kan ikke erkende noget fuldkommere end Aarhus Skole og hvad der er af Aarhus«. Biskoppen er heller ikke meget opbygget af at overvære Skolens Eksaminer, der viser mere »Hukommelse« end »aandelig Besiddelse«, og foranlediget af Spørgsmaal om Ansættelse af en ny Overlærer fremfører Biskoppen Ønsket om at faa »et ret kraftigt nyt Element ind i Skolens Bestyrelse, som var rent og frit for alt jydsk og aarhusisk Fusel«. Den levende Aand, den Idealisme, »et højt og ægte videnskabeligt Synspunkt«, som Biskoppen savner, manglede Blache vel ikke selv; men det lykkedes ham ikke at præge Skolen dermed; dertil var han for meget Skolemand og bundet af »alt for mange smaalige Hensyn«. Antagelig var baade Blache og Skolen dog bedre end Bispens Udtalelse lader formode²³⁾. I hvert Fald var han Genstand for megen Agtelse fra anden Side, og han var en interesseret Pædagog.

I Forbindelse med en Ændring af Undervisningskravene paabegyndtes i 1847 en Ombygning og Udvidelse af Skolen efter Tegning af Hofbygmester Koch. Trearskrigen sinkede Arbejdets Fuldendelse, og først i Oktober 1849

²²⁾ Brev, N. k. S. 2954. ²³⁾ Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus. P. A. Holm i Ill. Tid. 1884—85, S. 582 f.

Katedralskolen med Lærere, vistnok 1857.

Billede i Aarhus Katedralskole. Paa Billedets Bagside nedenstaaende Tekst.

Ovenstaaende Billede er en fotografisk Gengivelse af en Tegning, der skyldes Adjunkt Høegh-Guldberg, der var ansat ved Katedralskolen som Tegne- og Skrivelærer i omtrent 50 Aar, til Udgangen af 1878. Det er rimeligvis fra 1857 og skal være blevet sendt Adjunkterne Carøe og Adam Fabricius, der da opholdt sig i Frankrig og af hvilke Fabricius havde Permission fra Skolen 1855—57 for at foretage en Udenlandsrejse. Disse to er fremstillet flyvende. Carøe holder en Bog i venstre Haand, og fra hans Mund udgaar Ordet hélas, om hvis Udtale der var Uenighed mellem ham og andre »Franskmænd«. Fabricius er karakteriseret som Forfatter ved den mægtige Pennefjer, han svinger i højre Haand. Ogsaa han siger noget, et Par (spanske?) Ord, hvoraf de to sidste er: la victoria! Længere tilbage kommer de øvrige Lærere kørende i en Omnibus, der har Udseende som Katedralskolen i dens daværende Skikkelse, sat paa fire Hjul og med Paaskriften: »Omnibus scholæ cathedralis Arusiensis«. Vognen er forspændt med fire Bukke, og Postillonen er Pedel Hansen, der tjente Skolen i mange Aar, og hvis Hjem er skildret fortræffeligt af S. Bauditz i »Krøniker fra Garnisonsbyen«. Paa Forsædet sidder Funch med Kasket paa Hovedet og Cigar i Munden, ved Siden af ham Wiehe. Paa det midterste Sæde: Ostermann med Briller og Warming. Paa det bageste Sæde: Erslev med Merskumspibe og Møllerup. Den, der staar bag i Vognen med Kikkert for Øjet og smilende skuer tilbage til »Olympus, Olympus«, er Hovgaard. Paa Trinbrættet bag paa staar Korff, der var Vikar for Fabricius, da denne var udenlands. Efter den Retning, hvori der flyves og køres, maa Billedet vistnok forestille Hjemkomsten fra Rejsen. — De kørende synes at komme tilbage fra en fornøjelig Ferieudflugt, hvorimod de flyvende har rejst paa Videnskabens Vegne, derfor med Bog og Pen og ledsagede af Uglen. At det er Aarhus, de kommer til, er antydnet ved Domkirken med dens daværende uanselige Spir til venstre og Vor Frue Kirkes slanke Taarn og Spir omtrent midt i Billedet; et Glimt af Bugten med en Dampner ses til højre for Domkirken.

(N. Stegmann).

var det tilendebragt. Gymnastikhuset benyttedes første Gang, da en Afdeling Slesvigholstenere besatte Byen i Foraaret 1848. Andre Skolelokaler benyttedes ligeledes af Fjenden i 1848 og 1849. Paa den færdige Bygning anbragtes den Indskrift, der stadig er at se ud mod Skolegade:

Nil non mortale tenemus pectoris exceptis ingeniique bonis,
der kan oversættes:

Vort Eje ligger i Dødens Haand
to Goder undtaget: Hjerte og Aand²⁴⁾.

Denne Bygning var Skolen indtil 1906.

IV. TIDEN EFTER BLACHES REKTORAT

Om Forholdene ved Skolen²⁵⁾ kan det i Korthed siges, at de var faste under den myndige Skolemand Rektor Ingerslev (1861—68), noget slappere under Rektor Lund (1868—85), der særlig interesserede sig for Oldnordisk og for — Katte, nærmest kaotiske under den velmenende, men upraktiske Rektor Dahlenborg (1885—1901), hvis ikke altid velovervejede Forsøg paa at genoprette Disciplinen krydsedes og modarbejdedes af et indbyrdes splidagtigt Lærerkorps. Den rolige og kloge Rektor Jacobæus (1901—05) bragte i sin korte Rektortid Forholdene paa Fode.

Opførelsen af en ny Skolebygning, nødvendiggjort af Almenskoleloven 1903 med Skolen som Fællesskole for Drengene og Piger og med Specialklasser, begyndte under ham med Prof. Hack Kampmann som Arkitekt. Det er den nuværende røde Hovedbygning, som indviedes den 1. September 1906 i Nærværelse af Kong Frederik VIII. Indvielsestalen blev holdt af Biskop, Dr. theol. Fredrik Nielsen. Efter at have mindet om Mødet mellem Fortiden med den gamle Skole, Domkirken og Morten Børups Mindesten og Nutiden med den nye Skole og Havnen som Udtryk for Byens økonomiske Liv, paaviste han det tilsvarende Forhold i den ny Almenskolelov og dens Forbindelse med Folkeskolen, men fremhævede Betydningen af Forbindelsen mellem Gymnasiets og Universitetets Fagstudier. Han lyste efter en Overgangsform og kunde tænke sig Aarhus som Midtpunkt for et Akademi uden for Universitetet, noget i Retning af Grundtvigs »Højskolen i Soer« og med det Formaal at blive et Hjemsted for de frie Kunster i Nutidens Forstand, med andre Ord: en Forskole for et jydsk Universitet, selv om et saadant ikke direkte blev nævnt²⁶⁾. — Efter den festlige Indvielse begyndte Skolelivet i nye Omgivelser. Det udformedes i Overensstemmelse med Loven af 1903 om højere Almenskoler. Fra 1906 til 1924 var Jon Vaupell Rektor. Han ledede Skolen med udpræget Sans for Orden og Korrekthed. — Efter hans Afgang i 1924 overtog L. Christiansen Rektoratet.

²⁴⁾ Regnar Knudsens Oversættelse i »Arosia«. ²⁵⁾ Jvfr. Kilderne i Note 23. Emil Bodenhoff: Lyse Minder. 1916. »Arosia«, 1920—40 fl. St. Skolens Progr. ²⁶⁾ Skolens Progr., 1906.

PRIVATE SKOLER

AF REGNAR KNUDSEN

VED SIDEN AF DE OFFENTLIGE SKOLER, som Kirke, Stat eller Bystyre i Tidens Løb har holdt i Aarhus, har der siden Reformationen ogsaa været private Skoler; til disse hørte indtil omkring 1809 de saakaldte »danske Skoler«, ledet af »danske Schollemester«, i Modsætning til den »latinske Skole« eller Kathedralskolen under »latinske Schollemester«.

Den »danske Skole« var o. 1800 den ældste Privatskole i Byen, og af den er den senere kommunale Folkeskole fremgaaet. Ved Siden af denne Skole har der ogsaa været »Pogeskoler« for de mindste i det mest elementære; da de oftest lededes af en ældre Kone, kaldtes de ogsaa »Koneskoler« eller i Aarhus »Madammeskoler«. Her skal dog kun omtales private Skoler for en videregaaende eller »højere« Undervisning eller Skoler, der tillige tager Sigte paa en saadan.

Latinskolen var ganske vist offentlig og saaledes aaben for alle, men søgtes dog væsentlig af de dannede Klasser; Halvdelen — oven i Købet »den bedre Halvdel« — af disse Klassers Ungdom, Pigerne, var dog afskaaret fra videre Uddannelse, da Latinskolerne kun optog Drengene. For de Hjem, der ikke søgte Folkeskolen, var Pigerens Uddannelse ofte et vanskeligt Problem, og en særlig Undervisning, der tog Sigte mere paa Selskabslivet end paa Samfundslivet, tilbødes da for Døtre fra »dannede« Hjem i Skoler, der ofte kaldtes »Døtreskoler«.

Efter 1800 finder vi saaledes¹⁾ »Mamsel Wederkinchs Institut i Aarhus«, hvortil bl. a. Omegnens Godsejere sendte deres unge Døtre for at de kunde lære Fransk og Tysk. Et »priviligeret Pigebørn-Institut«²⁾ med Undervisning i almindelige Skolefag, Fransk, Tysk, Tegning og »alle Fruentimmer Netheder« indehaves i 1815 af Caroline van Born. Af særlig moralsk Karakter synes det »Døtre-Institut«³⁾ at have været, som Lieutenant von Anthon og Frue har i 1821, og følgende anbefaling i Byens Blad har nok gjort Indtryk: »Examen var et upartisk Vidnesbyrd om, at det er en roesværdig Planteskole for quindelig Ungdoms Forædling, saa at man maa ønske det en lang Varighed til at virke som nu til Kiønnets moralske Forædling«.

En typisk Privatlærer fra det gamle Aarhus er Seminarist Ludvig Lind-

¹⁾ Slægten la Cour. 1917, S. 108. ²⁾ Aa. St. ²⁵/₂ 1815. ³⁾ Aa. St. ³¹/₇ 1821.

hard, Søn af Stiftsprovst Lindhard (1829—45); han meddeler 1829 i Byens Blad⁴⁾, at adskillige Forældre har bedt ham undervise deres Døtre, og i 1830⁵⁾ opretter han tillige en Drengeskole. Han holder nu i en Aarrække en større Privatskole i Aarhus under adskillig Modgang, som han dog selv er Skyld i.

Han har ikke kunnet faa Lærerebøde, fordi han forsømmer sin Gymnastikundervisning ved Borgerskolen⁶⁾, og det maa en Tid have været galt fat med ham, siden han 1836⁷⁾ meddeler, at han nu begynder en »simpler Skole« og lover, at han »ved Flid, Nøjagtighed og Duelighed vil stræbe efter at borttrydde den ufordelagtige Mening, mine Medborgere have fattet om mig, og saaledes mulig genvinde deres Agtelse og Tillid«.

I en Erklæring næste Aar⁸⁾ hedder det: »Tilskyndet af enkelte Familiers kjerlige Opmuntring og med Haab om et lykkeligere Liv, vover jeg at offentliggøre, at jeg atter ser mig i Stand til at bestyre en Undervisningsanstalt for Dreng«. Forsøget maa vel have været forgæves, siden han i 1839⁹⁾ gør opmærksom paa, at han efter at have bestyret en Privatskole, som han »under uheldige Omstændigheder ophævede, atter har lagt Grunden til en saadan Skole«, og nogle Maaneder senere¹⁰⁾ aflægger han sin velmente Tak til de mange af Byens Borgere, som »med kjerlig Velvilje har bragt ham paa Fode igen«. Han forbereder nu til »enhver højere Lærestanstalt, endog til den lærde Skole«.

Hans pædagogiske Initiativ bunder aabenbart i Nød og Trang; i 1840¹¹⁾ aabner han en Søndagsskole, hvortil Betalingen er »saa simpel, at den ikke kan afskrække den allerfattigste Dreng« — dog skal den erlægges straks, og senere paa Aaret¹²⁾ aabner han et Opdragelses-Institut med en anbefaling af sig selv som Opdrager, der »mod en aarlig Betaling af 100 Rdl., der ogsaa kan erlægges i Victualier og Brænde, modtager et Barn i Kost, Logis og til Undervisning«. Senere¹³⁾ averterer han, at da han har haft saa stor Tilgang af Elever, saa forhøjes(!) den maanedlige Betaling — til Lokale og Medhjælp.

Hvad de før nævnte »uheldige Omstændigheder« har været, og hvad der har bragt ham paa Fode igen, ser man af et Referat 1848¹⁴⁾ af »Afholdenhedsselskabets Udvikling«, et Foredrag af Formanden L. Lindhard. Man kan ikke beskyldte ham for Mangel paa Aabenhed; man mærker, at han appellerer til sine Medborgere som Stiftsprovstens Søn.

Efterhaanden synes han virkelig at være kommet paa Fode igen¹⁵⁾, og i 1851¹⁶⁾ beder han i Anledning af sit 25 Aars Jubilæum »Aarhus Borgere kaste Blikket ud i Livet, for en liden Stund at lade det dvæle ved Følgerne af min Virken«. Næste Aar¹⁷⁾ averteres Bal for »Lindhards Institut med

⁴⁾ Aa. St. $\frac{1}{10}$ 1829. ⁵⁾ Aa. St. $\frac{26}{9}$ 1830. ⁶⁾ Buur II, S. 152. ⁷⁾ Aa. St. $\frac{30}{9}$ 1836. ⁸⁾ Aa. St. $\frac{23}{8}$ 1837. ⁹⁾ Aa. St. $\frac{16}{3}$ 1839. ¹⁰⁾ Aa. St. $\frac{5}{7}$ 1839. ¹¹⁾ Aa. St. $\frac{5}{3}$ 1840. ¹²⁾ Aa. St. $\frac{12}{10}$ 1840. ¹³⁾ Aa. St. $\frac{16}{4}$ 1840. ¹⁴⁾ Aa. St. $\frac{2}{3}$ 1848. ¹⁵⁾ Aa. St. $\frac{22}{10}$ 1849, $\frac{10}{4}$ 1850 og $\frac{17}{4}$ 1850 (Handelsinstitut). ¹⁶⁾ Aa. St. $\frac{12}{12}$ 1851. ¹⁷⁾ Aa. St. $\frac{19}{1}$ 1852.

Julelege og andre Barneglæder«, og det ses heraf, at det har det dengang meget betydelige Elevantal 75. Samme Aar¹⁸⁾ aabner han en Skole for Smaapiger og søger en Theolog og en Seminarist for henholdsvis 150 og 100 Rdl. aarligt og alt frit.

Endelig¹⁹⁾ aabner han en Undervisningsanstalt for Børn af svage Evner, fordi han »anser sig i Stand til at virke paa Børn, der almindeligvis anses for tossede, saa at de kunne blive nogenlunde brugelige Medlemmer af det borgerlige Selskab«. Hermed er hans pædagogiske Initiativ og hans Saga ude ligesom hans mange og lange personlige Erklæringer.

Af Pigeinstituter har Jomfru Wederkinchs Pige-Institut aabenbart indtaget Førstepladsen, siden en tidligere Lærerinde ved Institutet Madam Fabricius i 1829²⁰⁾ vil »tage det hæderligt bekendte Pigeinstitut i Aarhus til Norm for en ny Undervisningsanstalt for Pigebørn«, som hun vil oprette i Horsens.

I 1830 dukker Stifterinden af Elise Smiths Skole Jomfru Albertine Starckes Navn op i Aarhus, idet hendes Mor Fru Wilhelmine Starcke meddeler, at hun i Forening med Datteren, der er uddannet i et af de bedste Pigeinstituter i København, vil anlægge et Institut for Pigebørn, men først da Jomfru Wederkinch i 1834 nedlægger sit Institut, synes Øjeblikket at være inde for Datteren, der den 6. Oktober²¹⁾ nævnes blandt de fra København med S/S »Dania« ankomne rejsende, til den 1. November 1834 at aabne sit eget Institut.

I 1846²²⁾ meddeler hun, at der i hendes Pigeinstitut ogsaa vil blive undervist i Engelsk; det var dengang noget nyt, da end ikke de lærde Skoler nedlod sig til at lære sig dette »Kræmmersprog«; heller ikke 1807 var glempt. Det er aabenbart Forbindelser med England paa Handelens Omraade, der gør sig gældende hos Handelsfolk i Aarhus, hvor den »videnskabelige Realskole« siden 1842 underviste i Engelsk.

I 1844²³⁾ er der i Aarhus 3 Drengelinstituter med fra 14—34 Elever og 3 Pigeinstituter med fra 15—17 Elever; det er 15—16 % af 998 skolepligtige Børn; der gives Hjemmeundervisning for 20 Dreng og 70 Piger, og Skolepengene varierer fra 1—1½ Rdl. maanedlig (Lindhards) til 3 Rdl.

I 1853 hører vi, at Borgerskolerne er Skyld i, at de private Skoler er gaaet tilbage; flere Familier har slaaet sig sammen om en Lærer(inde), der underviser i Hjemmene. Dog er Frk. Kruses Pigeskole, der mest søges af Middelstanden, vokset, men ikke Frk. Starckes finere Pigeskole.

I de næste 20 Aar vokser Antallet stærkt, og i 1872 er der mindst 24. I 1875 er der 38 Privatskoler, deriblandt Katolsk Skole, og i 1878 gik 912 skolepligtige Børn i private Instituter. I 1888 naaes Højdepunktet med 44 Privatskoler, hvoraf kun 5 har over 100 Elever, nemlig Kirkegaards, Fengers,

¹⁸⁾ Aa. St. 2/2 1852. ¹⁹⁾ Aa. St. 3/10 1582. ²⁰⁾ Aa. St. 2/10 1829. ²¹⁾ Aa. St. 4/9 1830. ²²⁾ Aa. St. 6/10 1834. ²³⁾ Aa. St. 12/3 1846. ²⁴⁾ Buur II, S. 155 f.

Fønss', Frk. Sørensens (Elise Smiths) og Katedralskolens Forberedelsesskole.

I 1905 er der kun 22 Privatskoler; Antallet af »Madammeskoler« er gaaet ned fra 26 til 7; Nedgangen skyldes den offentlige Skoles Forbedring, at Betalingskolerne kunde modtage det dobbelte Antal og i det hele Byskoler-nes stigende Anseelse. — Privatskoler-nes Virksomhed hvilede paa Love af 1855 og 1864.

Flere Gange²⁵⁾ fik Privatskoler, hvis Elever ved Prøve ved en Kommuneskole ikke fandtes tilstrækkeligt oplært, Tilhold om at indmelde dem i en offentlig Skole, men de blev i Stedet indmeldt i andre Privatskoler, hvad Skolemyndighederne maatte finde sig i. Ved Lov af 1902 gjordes Statstilskud, der blev betydeligt forhøjet, betinget af lokalt Tilskud; tidligere gaves lokalt Tilskud kun til eksamensberettigede Skoler. Efter Almenskoleloven af 1903 har ogsaa Aarhus indført kommunale Mellem- og Realskoler, og fra 1916 et kommunalt Gymnasium, Marselisborg Skole.

Realskolebevægelsen. I 1830'erne — Stænderforsamlingernes Tid — bliver der Røre blandt de næringsdrivende Borgere i Aarhus, der begynder at interessere sig for en mere praktisk Uddannelse for deres Sønner end den lærde Skoles, og i 1836 udsender »flere Familiefædre« en Indbydelse til Oprettelse af en Realskole, og Lærer Kraiberg, der siden 1835 har haft en Skole for 20 Børn i Aarhus, udvider²⁷⁾ den for Børn, der ønsker en højere Uddannelse, og i 1842²⁸⁾ opretter han en Pigeskole.

Det blev dog Staten, der tog Initiativet med den videnskabelige Realskole i Aarhus²⁹⁾, der saaledes blev en Statsskole for Drengene.

I 1838 androg Stænderforsamlingerne om Oprettelsen af »videnskabelige Realskoler — Grundtvigs Angreb paa »Drengvidenskabelighed« havde endnu ikke frugtet — og ved kgl. Resolution af 10. Maj 1839 »bliver Realskolen at anlægge i vor Købstad Aarhus« med en Rektor (Nielsen), en Overlærer (Funch) og 4 Adjunkter; den omfattende Undervisningsplan med tre fremmede Sprog lægger i Historie Vægt paa Opdagelsernes, Industriens og

Albertine Starcke.
1834—1865.

²⁵⁾ Buur II, S. 186 f. ²⁶⁾ Aa. St. 20/2, 20/5 og 28/5 1836. ²⁷⁾ Aa. St. 26/8 1836. ²⁸⁾ Aa. St. 12/3 1842. ²⁹⁾ Buur III, S. 15 f. Cl. Funch: Den v. R. 1845. Jyllandsposten 1840, Nr. 8, Følgeblad. Aa. St. 18/2 1846. Diskussion i Aa. St. 6/1—7/3 1852.

Handelens Historie. — Dette kunde være et Varsel om, hvor den nye Tids Erhvervsliv og Ungdommens Uddannelse hertil skulde røre sig kraftigst uden for København; men det var aabenbart for tidligt, da Befolkningen ganske svigtede den efter 14 Aars Forløb; den fik saaledes omtrent samme Skæbne som Christian IV's Gymnasium i Aarhus. — I 1842 rykkede den

Den videnskabelige Realskoles Rektorbolig.

fra Tobaksfabrikant Sigumfeldts Gaard i Vestergade ind i en nyopført Bygning ved Mindeport; den begynder med 22 Elever og naar 1846—47 op paa 65 Elever, medens Katedralskolen kun har 77. Derefter gaar Antallet gradvis tilbage, saa at der ved dens Ophævelse 1853 kun er 29 Elever, hvis Anbringelse i Katedralskolen medfører en Realafdelings Oprettelse ved denne Skole, hvor ogsaa de fleste af Lærerne faar Ansættelse, saaledes Overlærer Cl. Funch. Forholdet mellem de to Skoler³⁰⁾ havde hele Tiden været det bedste, og flere af Realskolens Lærere underviste tillige ved Katedralskolen. Realskolens Bygning anvendtes til Sygehus, nu Sabroes Fabrikker. Skolen havde været Staten for kostbar, og den blev i Aarhus overflødiggjort af den

³⁰⁾ Blache i Aarhus Kathedralskoles Program 1852—54.

højere Borgerdrengeskoles Realklasse. — Interessen for Realskoleuddannelsen kommer senere igen med fornyet Styrke, men foreløbig afløses den af en tilsvarende for Handelsskoleuddannelse, idet H. Hartvigson³¹⁾ i 1846 aabner et Kursus i Handelsvidenskab, og i 1853³²⁾ flytter H. Olsen sit »merkantile Institut« fra Horsens til Aarhus, hvor han begynder med 23 Elever. — I 1865 stiftes Handelsskolen, og i 1866³²⁾ holder Konsul Mørk i Handelsforeningens Aftenskole Foredrag om Veksellære med praktiske Øvelser, men

Albertine Sørensen.
1865—1897.

Elise Smith.
1897—1919.

først i 1867³³⁾) begynder Handelsskolen sin Virksomhed under Overlærer Olsen. — Vi skal nu følge de senere og nuværende Privatskoler, der kan spores een eller flere Menneskealdre tilbage i Tiden.

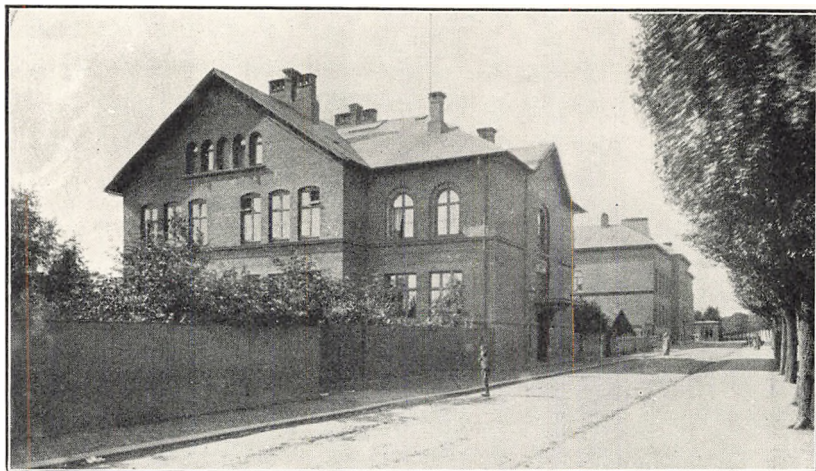
Den ældste af Byens Privatskoler bliver da Elise Smiths Skole³⁴⁾. Vi har set dens Begyndelse som Jomfru Starckes Pigeinstitut (1834—1865). Elevantallet var fra 34 i 1849 svundet ind til 3 i 1862; men da Frøken Starcke for at gifte sig i København i 1865 overdrog den til den fra Tønder fordrevne Lærerinde Frøken Albertine Sørensen, var der dog 20, hvilket Tal i 1867 ved Optagelse af Frøken Kroghs Institut steg til 60.

Skolen var anset som Byens fineste, men Frøken Sørensen, der lagde megen Vægt paa den ydre Dannelse i Væsen og Manerer uden dog at forsumme den indre, vilde dog ikke gøre den saa eksklusiv, som de fleste Forældre ønskede.

I 1884 fik Skolen sin nuværende Bygning i Nørre Allé 25, opført af »A/S

³¹⁾ Aa. St. 19/8 1846. ³²⁾ Aa. St. 30/8 1866. ³³⁾ Aa. St. 26/8 1867. ³⁴⁾ Elise Smiths Skole, Aarhus, 1834—1. Novbr.—1934.

Aarhus højere Pigeskole«. — I 1905 optoges Frøknerne la Cour og Tvedes Skole, og i 1897 overtog Frøken Elise Smith Skolen med o. 165 Elever. I 1900 fik Skolen Eksamensret, i 1901—02 tilføjedes en ny Bygning. I 1919

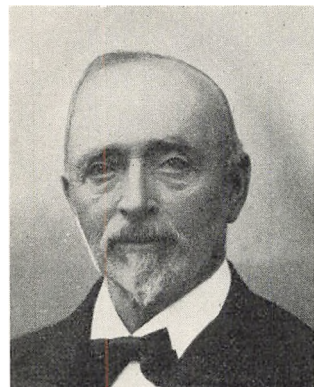

Skolens Bygning 1884.

overdrog Frøken Smith Skolen til Frøken Anna Bjerregaard, der 1931 fik Skolen gjort til Fællesskole. I August 1937 blev Skolen overtaget af cand. mag. Poul Fryd og cand. mag. Sv. A. Hirshals; den sidste fratraadte i Aug. 1940. I 1939 købte de to Bestyrere Skolebygningerne af »A/S Aarhus højere

Dreng- og Pigeskole«, der samtidig oprettede Elise Smiths Skoles Legat paa 20000 Kr., hvis Renter anvendes til 4—5 Fripladser i Underskolen.

Aarhus private Realskole er opstaaet af en Skole, som cand. theol. H. E. Meyling fra den 1. September 1866 opretter for Børn paa 5—10 Aar, særlig som Forberedelsesskole til Katedralskolen i Arkitekt Schrøders Gaard, Fredenstov. — Det skulde dog ikke blive cand. Meylings Skole, der blev den anerkendte Forberedelsesskole. I 1872 bliver cand. theol. P. B. Fenger Medbestyrer, og efter cand. Meylings Ansættelse som Præst s. A. leder han derefter Skolen til 1908. I 1874 faar Skolen Eksamensret til Præliminæreksamen. —

*Skolebestyrer, Professor
P. B. Fenger.*

I 1910 opretter B. A. Brandt »Aarhus private Realskole« af Fengers, Fønss', Nordhjelm og Frøken Tarlions Skoler med ialt 520 Elever fordelt i en nordre Afdeling Nørrebrogade 6 og en søndre Bruunsgade 42; den sidste bliver dog nedlagt 1919. — Skolen overdrages i 1917 til

cand. polyt. Axel Hansen, der i 1918 køber Overretssagfører Kiers Villa, Thunøgade 2 A, til Skolebygning. Efter 1917 har Elevantallet gennemsnitlig været 140; det største Antal naaedes 1923 med 290.

Frøken Kochs Skole³⁵⁾ grundlagdes 1866 af Frøken Sophie Lindhard († 1930) som en Pigeskole med fra 3 til 74 Elever (1916). Den overtoges i 1916 af Frøken Nicoline Koch, som i 1918 opførte egen Skolebygning paa Hjørnet af Mørksgade og Louisegade. — Efter Frøken Kochs Død 1932 overtoges Skolen som Fællesskole af Lærerinde Fru K. Nordby.

Forældreskolen i Aarhus begynder som P. M. Albecks Pogeskole 1867 i Mejlgade 44; i 1870³⁶⁾ anbefales Skolen, nu Rosengade 34, af Rektor, Professor Lund som Forberedelsesskole til Katedralskolen; men den officielle Anerkendelse kommer først i 1872³⁷⁾, da Rektor Lund nedlægger Katedralskolens 1. og 2. Klasse, der overgaar til Skolebestyrer Albecks Skole, styret af ham og en af Katedralskolens Lærere (Schaldemose) som Medbestyrer; den erklæres for »fuldstændig og udelukkende Forberedelsesskole til Katedralskolens nederste studerende og Realklasse«.

Nicoline Koch.

Cand. Meyling protesterer³⁸⁾ forgæves mod denne Begunstigelse af en enkelt Skole. — Albecks Skole fortsætter som Forberedelsesskole³⁹⁾, med Lektor Mathias Møller som Medbestyrer, til 1926 i egen Skolebygning opført 1895 i Guldsmedgade 25. Fra 1926 er den Mellem- og Realskole, overtaget af en Forældrekreds som »Aarhus Forældreskole«, fra 1930 tillige Fællesskole med cand. phil. Kaj Haagerup som Skolebestyrer. Som »Aarhus Forældreskole« ejedes den af et Aktieselskab, der i 1935 overtog Kirkegaardsskole, Marselis Boulevard, medens Skolebygningen i Guldsmedgade udlejedes til »Kursuset Aarhus Akademi«.

Kirkegaardsskole⁴⁰⁾ blev i 1870 grundlagt af Lærer P. A. Callesøe⁴¹⁾ som et Institut for Piger og Drengene i Vestergade 38⁴²⁾; den forbereder til Officersskolen og Landbohøjskolen, underviser dog ikke i Sprog, men særlig i »Haandarbejder« (∩: Sløjd), der optager 3 Timer daglig; i 1870 har den 72 Elever og 5 Lærere, men afholder ikke Eksamen⁴³⁾. Den overtages i 1877

³⁵⁾ Skoleprogram 1937, S. 16 f. ³⁶⁾ Aa. St. 28/6 1870. ³⁷⁾ Aa. St. 24/4 1872. ³⁸⁾ Aa. St. 5/5 1872. ³⁹⁾ Meddelelser fra Forældreskolen i Aarhus 1938—39. ⁴⁰⁾ Skoleprogram, 1878—8. April—1927. Den danske Realskole. Nr. 9. 1. Maj 1927. Skolejubilæum i Aarhus. ⁴¹⁾ Aa. St. 11/2 1870. ⁴²⁾ Aa. St. 19/7 1870. ⁴³⁾ Aa. St. 20/7 og 21/7 1870.

af cand. theol. Høyer, der i 1880 faar Præsteembede og overdrager Skolen til Seminarielærer Franz Knudsen, der atter i 1885 overdrager den med c. 100 Elever til Lærer August Kirkegaard; i 1889 faar den til Huse i Grønnegade 1 med c. 200 Elever. I 1896 faar den Eksamensret til Præliminærekseramen og i 1908 til Realeksamen. I 1920 overdrager Aug. Kirkegaard

Skolen til Sønnen Ejnar Kirkegaard som Bestyrer, der 1936 flytter den til en nyopført Skolebygning paa Marselis Boulevard, hvor den i 1937 indgaar i »Aarhus Forældreskole«.

Fru Laursens Skole⁴⁴⁾ begyndte i 1886 som en grundtvigsk Friskole med Frøken Caroline Andersen som Lærerinde for Børn af Familier hørende til Aarhus Valgmenighed.

I 1888 blev Fru Pastorinde Anna Laursen Lærerinde ved Skolen og ledede den fra 1891 indtil sin Død 1911. Derefter blev Skolen ledet af Lærerinde ved Skolen Frøken Maren Nielsen indtil 1930. Skolens Ejer, Pastor N. Joh. Laursen

Forberedelsesskolen i Guldsmedgade.

(død 1930), solgte den 1925 til Lærer ved Skolen D. Stoye. I 1930 købte J. Bundgaard Skolen, men solgte den 1936 til J. C. Danielsen. Elevtallet var i 1901, da Skolen fik Eksamensret, 125; i 1910 steg det til 250 og i 1925 til 320; i 1930 var Tallet 260.

Marselisborg Skole⁴⁵⁾ aabnedes den 2. Maj 1898 som privat Kostskole og lærd Skole af cand. theol. Olaf Gudme med 1 Kostgænger og 4 skole-søgende Elever, men fra Skoleåret 1898—99 med 60—70 Elever. Det gamle Marselisborgs Hovedfløj med en Sidebygning anvendtes som Lokaler og Bolig for Forstander og Kostgængere.

Da Elevantallet stadig steg, tilbød Direktør Gulman i Kornkompagniet privat Støtte til at ombygge en isoleret Sidebygning med 2 Etager til Skole-

⁴⁴⁾ Jubilæumsberetning 1886—1936 v. J. Bundgaard. ⁴⁵⁾ Skoleprogram 1924.

bygning, medens Hovedfløjen forbeholdtes Kostgængerne. Det næste Skoleaar begyndte med 110 Elever, og i 1900 dimitteredes de første Studenter (2) og i de følgende tre Aar et Hold Realister og et Hold Studenter hvert Aar. Fra 1900 overgik Skolens Grund fra Viby Sogn til Aarhus By.

Efter at Marselisborg Hovedbygning og en Del af Haven var købt, opførtes i 1903 den store Skolebygning, medens en Lade- og Staldbygning blev indrettet til Sløjd o. l.; derved blev der Plads til 350 Elever, og i 1904 naaedes det største Elevantal med 320, deraf 50 Kostgængere.

I 1902 havde Skolen faaet Dimissionsret til Realeksamen og i 1904 til Artium. Da Skolen imidlertid mødte større og større Vanskeligheder og stod i Fare for at standse, blev den den 1. Juni 1916 overtaget af Aarhus Kommune, der for Renter og Afdrag af sin Prioritet havde 2—3 Fripladser aarlig, fra 1910—1916 ialt 16, d. v. s. alle de Elever med kommunal Mellemskoleeksamen, der meldte sig.

Skolen fortsatte som »Aarhus kommunale, fuldstændige højere Almenskole« med nysprogligt og matematisk Gymnasium og en 5-klasset Forberedelsesskole, til 1939 med Dr. phil. J. K. Larsen, derefter med Brorson Fich som Rektor.

Aarhus Seminarium⁴⁶⁾ oprettedes paa Initiativ (1907) af Lærer P. Elbæk, Aarhus, som »Indre Missions Kvindeseminarium i Aarhus« den 14. April 1909 og aabnedes den 1. September s. A. i lejede Lokaler i Villa »Rosenvang«, Herambsgade, Trøjborg, med Frøken Astrid Blume og Sognepræst ved St. Johannes Kirken, H. O. Frimodt Møller, som Forstandere og med 26 Elever. Den 30. November 1910 indviedes en ny Bygning (Arkitekt Frits Jensen, Vejle) ved Trøjborgvej overfor St. Johannes Kirke; den 13. September 1911 blev Seminariet overdraget til »Kirkelig Forening for den indre Mission i Dan-

Anna Laursen.

Maren Nielsen.

⁴⁶⁾ Aarhus Seminarium 1909—1934.

Marselisborg Gaard.

mark«. Seminariets Navn blev »Kvindeseminariet i Aarhus«. — I 1915 blev Pastor H. O. Frimodt Møller udnævnt til Sognepræst for Kirkehelsinge-Drøsselbjerg paa Sjælland, og Frøken Astrid Blume blev Eneforstander indtil sin Død den 5. Marts 1924, hvorefter Lektor ved Statsskolen i Rønne, cand. theol. & mag. Jacob Høyer blev ansat som Forstander.

Fra 1932 blev der indført Fællesundervisning og Navnet ændredes til »Aarhus Seminarium«; samtidig opførtes en Tilbygning i en helt anden, mere moderne Stil (Arkitekt Frimodt Clausen og Høvring Nielsen, Aarhus), der indviedes den 23. August 1933.

FOLKESKOLEN

AF HANS SEJERHOLT

ALLEREDE I DEN KATOLSKE TID fandt aarhusianske Børn Tugt og Lærdom andet Sted end alene i det latinske Hus paa Skolebakken. I Byen fandtes Læseskoler samt Skrive- og Regneskoler, der tilsammen bar Navnet Danske Skoler; desuden gaves vel Pogeskoler for Smaabørn og Haandgerningsskoler for Piger.

Kirkeordinansen af 1539 forordnede, at Pogeskolerne skulde nedlægges (hvad de dog ikke blev), hvorimod »Skriveskoler, som man dennem kalder, for Dreng og Piger og andre, der ikke duer til at læse Latine, maa Øvrigheden forsørge«. Denne Forsørgelse bestod dog som oftest blot i at faa bragt de nødvendige Skoler til Veje. Tag over Hovedet til sig og Børnene og det nødvendige til Livets Ophold maatte Skolemestrene i Aarhus selv skaffe til Veje. Af Byens Kasse vankede næppe noget. De danske Skoler i Aarhus var og blev Privatskoler.

Om Skolegang i Kristian den Fjerdes Tid giver Rasmus Pedersen Testrup enkelte Oplysninger i sine Dagbogsoptegnelser¹). 11 Aar gammel blev Rasmus af sine Forældre skikket i Dansk Skole i Aarhus, hvor han hos Mads Jørgensen lærte at læse, skrive og regne gennem 2 Aar. Derefter flyttede han til en anden Skolemester, som underviste Rasmus alene i Skrive- og Regnekunsten. 8 Dage før Mortensdag 1602 skikkede Drengens Forældre ham til Lybæk, hvor han et halvt Aars Tid øvede sig i Skrivning og Regning. For en vordende Handelsmand var en saadan afsluttende Skolegang i Lybæk ikke ualmindelig.

Gregori Dag (12. Marts) var den Dag, Barnet begyndte sin Skolegang. Paa Gregori Dag 1599 vandrede Rasmus til Skole i Aarhus, paa Gregori Dag 1621 fulgte hans Datter Ingeborg samme Vej i en Alder af 5 Aar 7 Uger. Hun lærte at læse, skrive og regne gennem ca. 6 Aar. 1627 kom hun til en Sømkone, som i et Par Aar underviste Ingeborg i at sy og kniple²).

1640 klages over de danske Skolers ringe Tilstand her i Byen, idet nogle af Skolemestrene »skriver ilde og kan ikke udi Skriven og Regnen det, de bør vide«, ligesom »megen Forargelse udi en Del samme Skoler øves med

¹) Hbz. II, S. 311. ²) Hbz. II, S. 316.

Drik og Horeri«³⁾). — Iøvrigt vides kun lidt om de danske Skolemestre og deres Virksomhed i Aarhus i det 17. Aarhundrede. Ved Danske Lov blev det paalagt Sognepræsten at overhøre Skolemesteren, inden Skolen betrodtes ham⁴⁾). Den betydningsfulde Forordning af 24. September 1708 fastsatte Mulkter for den, der uden Sognepræstens og Magistratens Samtykke holdt Skole. Skolemestergerningen blev gjort til et Privilegium. Læreren fritoges for Byens ordinære Tynge og Bidrag til Fattigvæsenet; til Gengæld skulde han vederlagsfrit undervise de fattige Børn⁵⁾).

1710 havde Aarhus 5 danske Skolemestre: Rasmus Juul, Antonius Brisberg, Peder Nielsen, Hans Hansen og Jens Sørensen, og de var alt andet end glade for Bestemmelserne i Forordningen af 24. September 1708 vedrørende gratis Undervisning af de fattige Børn. Da Skolemestrene klagede sig ynkeligt, idet de »forestillede deres kummerlige og slette Vilkaar og hvor ganske tung sliq Byrde vilde blive for dennem, som ellers for andre Børn nyder ikkun ganske lidet om Ugen og ofte det samme længe maa eftervente og iblandt slet miste«, gav Stiftamtmand og Biskop Tilladelse til, at der maatte gives Skoleholderne et Tilskud fra Fattigkassen efter dennes Vilkaar, fordi de underviste fattige Børn.

19. Marts 1710 blev en antegnelsesværdig og rimeligvis bevæget Dag i Skolevæsenets Historie. Med Forordningen i Haand drev Magistraten paa denne Foraarsdag nøjagtig 70 Børn til Skole. Skaren, der sagtens hidtil havde levet Gadens frie Liv, fordeltes saaledes: Rasmus Juul: 9 Børn, Antonius Brisberg: 22 Børn, Peder Nielsen: 16 Børn, Hans Hansen: 7 Børn, Jens Sørensen: 16 Børn.

Om det for denne Skare har haft Nyhedens Interesse at møde op i de lokale Lærdomstempler, er denne Interesse snart forduftet. De fattige Børn forsømte paa det forfærdeligste eller rendte ligefrem af Skole. Skoleholderne stod temmelig magtesløse, kunde kun sige, at »deres Samvittighed vandt med dennem, at de ikke undlod at fremdrive de efterladende«⁶⁾). Under disse Forhold var det vel kummeligt nok, hvad der kunde udrettes med Undervisningen; men Fattigvæsenet vilde nok have nogen Indseende med Tingenes Gang alligevel, og da Vederlaget fra 1. April 1711 ændredes til en Huslejhjælp (2 fik 4 Rdr., de øvrige 6 Rdr. 4 Mk.), forpligtedes Skoleholderne samtidig til ikke alene at drive de forsømmelige til Skole, men ogsaa, saa ofte de tilsiges, »at bringe hver sine fattige Skolebørn med deres Læse-, Skrive- og Regnebøger frem med sig for Inspektørerne for at vise dermed, hvor vidt hver af dennem ved sin Skolegang maatte have forbedret sig«.

De nødvendige Undervisningsmidler til Børn fra ubemidlede Hjem synes allerede den Gang at være leveret for det offentliges, i dette Tilfælde Fattig-

³⁾ Hbz. II, S. 79. ⁴⁾ D. L. II, S. 14—18. ⁵⁾ Fordn. § 20 af 24/9 1708. ⁶⁾ Fattigregnskabet 1711.

kassens, Regning. »Købt hos Tønnes Mikkelsen til de fattiges Børns Øvelse i Skriven en Riis Papiir«, noteres 13. April 1712 under Fattigvæsenets Ekstraudgifter.

Omkring 1720 maa de danske Skoler have haft en god Position. Fremtrædende Borgere som den rige Thøger Kiersgaard, Stiftsprovst Wechmann, Assessor Worm m. fl. lader deres Børn søge de danske Skoler, og samtidig lægges der Vægt paa at holde de fattige Børn til Undervisning.

Men netop denne Bestræbelse skulde give Anledning til en dramatisk Konflikt, som endte med Svækkelse og Opløsning inden for Skolevæsenet. Magister Hammerich, Sognepræsten ved Frue Kirke, fik at vide, at Rasmus Madsen — Natmanden i Rakkerhuset uden for Munkeport — havde 4 Pigebørn, der løb om uden Skolegang, hvorfor han bad Magistraten sætte Børnene i Skole. Da Natmanden og hans Gerning regnedes for uærlig, og da Borgerskabet stejlede ved Tanken om, at dets Afkom skulde sidde paa Skolebænk med Natmandens, satte de Lærere, der skulde modtage Børnene, sig til Modværge paa det stærkeste. Skolemester Rasmus Juul slaar Kors for sig ved at sige, at hvis han læste med Natmandens Piger, kunde det ende med, at Rasmus' egne »Børn i Land eller uden Land skulde bebreydes, at deris Fader hafde vaaren Natmandens Børns Skolemester«.

Da Lærerne fortsat vægrede sig ved at modtage Børnene, lod Magistraten det regne med Mulkter og Udpantning, ja tilsidst tilspidsedes Striden i den Grad, at Skoleholder Andreas Falch blev puttet i Raadhuskælderen, hvor han modtog Offentlighedens Sympati gennem svære Madleverancer, idet han — som Magistraten bevidner Stiftamtmanden — »underholdes rigeligen og vel i overflødighed, som bæres ham fra Byens Indvaanere«.

Krigen, der var brudt ud i Foraaret 1722, endte i September samme Aar og med Sejr for Magistraten: Ved kongelig Skrivelse af 21. August til Stiftamtmanden beordredes de lukkede Skoler aabnet paany. Byens Indbyggere skulde sætte deres Børn i de Skoler, hvor de tilforn havde gaaet.

1. September 1722 var en stor Dag for Aarhus Magistrat, der nævnte Eftermiddag havde indkaldt Borgerskabet til Møde paa Raadhuset. Her oplæstes en Skrivelse fra Stiftamtmanden, hvori Kongens Ordre gentages, og hvori det tillige befales de genstridige Skolemestre — 4 ialt — at tage Natmandens Børn i Skole. Siden skulde de gaa paa Omgang mellem Lærerne.

Denne Fejde, der for 200 Aar siden satte Gemytterne i Kog og Byen paa den anden Ende, delte Staden i 2 Lejre. Paa den ene Side stod Magistrat og Stiftamtmand, der nærmest saa Sagen under Synsvinklen Insubordination, »gienstridighed og opsætsighed (paa ded jeg ikke skal kalde ded oprør) mod min og jeris Velviisheders giorte foranstaltninger«, som Stiftamtmanden udtrykker det. Her over for stod Lærerne, Gejstlighed (Stiftsprovst Weckmann især fik en kongelig Reprimande ved Sagens Afslutning) og det toneangi-

vende Borgerskab, der hævdede Lære- og Undervisningsfriheden i Privatskolen og helt kunde gøre Skolemester Rasmus Juuls Ord til sine, som de faldt, da Magistraten beordrede ham til at tage 2 af Natmandens Piger til Undervisning: Aldrig udi hans Formænds eller Forfædres Tid havde nogen Skolemester været tvunget til at læse med andre end dem, de selv vilde, ja man maatte højlig forundre sig over, at de, som ingen Hus giver en dansk Skolemester, dog vilde tvinge ham til at læse med andre end dem, han selv vil⁷⁾.

Magistraten sejrede altsaa, men det blev kun en Sejr paa Papiret. Vel kunde den gennemtrumfe, at Skolemestrene maatte modtage Natmandens Børn, men den magtede ikke at hindre, at velstillede Forældre holdt deres Børn borte fra Skolerne og lod dem undervise ved Privatlærere. Netop dette skete nu. Fejden om Natmandens Børns Skolegang blev da skæbnsvanger for De danske Skoler i Aarhus. De svigtedes af Stadens toneangivende Kredse, snart svigtedes de ogsaa af Magistraten, der udviste stedse ringere Iver for at værne Lærerne mod uhjemlede Indgreb i deres Gerning. — Blandt Skoleholderne, der virkede i Aarhus under Striden om Natmandens Børns Skolegang, maa iøvrigt nævnes Christian Cramer, den siden saa kendte Regnebogsforfatter, der 1721 fik Bestalling som Skoleholder (død 1764).

Omkring 1780 havde Aarhus 6 danske Skoler foruden Friskolen. Af de syv Skolemestre var 2 — Hans Chr. Cramer (gamle Cramers Søn) og Peder Gulev (ved Friskolen) — Studenter, to andre var forhenværende Ridefogder, den femte havde været Matros, den sjette Hattemagersvend. Nogen videregaaende Undervisning gaves hos Cramer, der var Skrive- og Regnemester. I de øvrige 5 Skoler indskrænkede Undervisningen sig til Stavning og Læsning og »noget at skrive og Regne, der dog er maadelig«, »Forældrene lade Børnene gaae i Skole og blive hjemme efter eget Behag . . . Saaledes er Skoelævesænet her i Byen i en beklagelig Forfatning«, siger Magistraten 1784⁸⁾.

Samme Aar blev Ove Høegh Guldberg Stiftamtmand i Aarhus; i ham fandt Skolevæsenet en værdifuld Støtte, og der oprandt en Reformtid for Skolevæsenet, idet baade han og den samtidige Biskop Janson var stærkt interesserede i Undervisningsvæsenet. Bl. a. oprettedes nu en Skole med videregaaende Undervisning (Frue Kirkes Skole), ligesom man stræbte efter at skaffe Skoleholderne en økonomisk Støtte gennem offentlige Tilskud, bl. a. en Afgift af Byens Grunde, altsaa en regulær Skoleskat, der af Grundejeren indbetaltes til Kæmnerkassen og atter anvistes Skoleholderne ved de danske Skoler eller, som de nu omkring ved Aar 1800 ogsaa kaldtes, Borgerskolerne.

1814 fandtes i Aarhus 2 Borgerskoler, Windings og Wolters, af hvilke især Windings bød paa en ret omfattende Undervisning. Frue Kirkes Skole var afgaaet ved Døden, vistnok 1813.

⁷⁾ Om Striden: Se Buur: Folkeundervisning i Aarhus før 1814, S. 35f. ⁸⁾ Indberetning om Skolernes Tilstand af 20. Decbr. 1783. Aarhus Hospitals Kopibog.

DEN FRI KRISTENDOMSSKOLE

Som nævnt forudsatte Forordningen af 1708, at Skoleholderne vederlagsfrit læste med de fattige Børn.

I 1740'erne fik de 4 Skoleholdere, der underviste de fattige Børn, hver 4 Rdlr. om Aaret for deres Ulejlighed⁹⁾, hvilket Beløb var noget mindre end i 1720. Under den almindelige Nedgang for Skolerne synes Lærerne at være blevet mindre ivrige til at drive de fattige Børn til Skole. 1741 klager Biskop Hygom over, »hvor slæt det staar til med de mangfoldige fattige og nu alle vegne omløbende Børns Undervisning, og hvorledes de i densen Mangel opvokse i Ondskab, Ladhed, hedensk Vankundighed og andre Laster, som Betlerie fører med sig«¹⁰⁾.

Biskop Hygom, der som Pietist lagde Vægt paa et Kristenliv præget af fromme Gerninger og vel ogsaa for Øje havde den ny Forordning om Konfirmationen (af 13. Januar 1736), helmede ikke, før det lykkedes ham at tilvejebringe en Skole for de fattige Børn — en Skole i sit Udspring af en helt andet Karakter end de danske Skoler. Der blev for det første sikret Læreren Frihellig baade til Undervisning og til eget Brug; her stillede altsaa for første Gang Undervisningslokale til Raadighed. Modsat de danske Skoleholdere, hvis Indtægter næsten helt henlaa i det uvisse og randt af usikre Skolepenge i Forbindelse med Gaver, tillagdes der Skoleholderen en bestemt Løn. Da Tjenesten som Degn ved Hospitalet, der hidtil havde været besørget af en Discipel fra Kathedralskolen, skulde omordnes, fik Biskoppen 1760 Skoleholderen ved »Den fri Kristendomsskole« udnævnt til Degn ved Hospitalet. 1784 randt Skoleholderens Aarsløn af følgende Kilder: Den almindelige Skolekasse (40 Rdlr.), Legater (36 Rdlr.), Fattiggassen (16 Rdlr.), Hospitalsdegneembedet (15 Rdlr.).

Den fri Kristendomsskole var da af en anden Art end de i Forordningen af 24. September 1708 nævnte Skoler. Med Friskolen staar vi ved den første Begyndelse til Aarhus kommunale Skolevæsen.

Nytaarsdag 1749 begyndte Skolen sin Virksomhed. Lokale var blevet den tildelt i østre Fløj af Hospitalet, hvor 80 fattige Børn snart fandt Sæde paa Bænkerækkerne. Skoleholderen Chr. Danielsen Lange skulde modtage de Fattigfolks Børn, som Stiftsprovsten eller Sognepræsten ved Frue Kirke henviste til Skolen.

Et Kig ind i Skolens og især Børnenes Kaar gives ved en Ansøgning, skrevet 1762 af den daværende Skoleholder Johan Frederik Demant, der i de sidste fire Aar har faaet bevilget 2 Rdlr., oprindeligt nok til at købe 6 Læs Tørv, »men efter Prisens Stigelse og haardt indfaldende Vintre har jeg efter ringe Evne lagt lige saa meget til, og endda har Skolen ikke altid i Læsetimerne haft den fornødne Varme, da de fattige Børn mestendeel ere

⁹⁾ Fattigregnskabet 1740. ¹⁰⁾ Buur: Folkeundervisning, S. 74.

ilde forsynede med Klæder og derfor i Vinters Tider ofte forsømme deres Skolegang, og enten blive liggende i deres usle Sengelejlighed eller i Byen andensteds holde sig til fornøden Varme«¹¹).

Ved Aar 1787 blev Friskolen flyttet over i Hospitalets venstre Fløj, hvor der nævnte Aar tillige aabnedes en Spindeskole, hvis Opgave var at oplære Børn, og navnlig Betlerbørn til »Vindskibelighed« i Karten og Spinden.

*Friskolen i Grønnegade. Den lave Bygning til højre.
Efter Akvarel af Fr. Visby i Skoledirektørens Kontor.*

Spindeskolen var som en Art Haandgerningsskole nært knyttet til Friskolen, »saaledes at en Del kan være i Spindeskolen, naar andre er i Læsekolen«¹²).

Gamle Peder Gulev, som 1773 var kaldet til Lærer ved Friskolen og Degn ved Hospitalet og siden røgtede sin Gerning i 35 Aar, sad ved Aarhundredskiftet ene Mand med ca. 100 Børn i sin Skole, medens endnu 50 Børn kunde trænge til Skolegang. 1806 underkastedes da Friskolen en Reform. Et af Hospitalets Udhuse, en Lade, som tidligere havde været udlejet til Høegh Guldberg, blev sat i brugbar Stand og indrettet til et Skolehus med 2 Lokaler, hvoraf det ene regnedes for Domsognets, det andet for Frue Sogns Friskole. Der ansattes en Overlærer, som tillige skulde være Kantor og Kordegn ved Domkirken, samt en Lærer foruden Gulev. Da saavel Leder som den nyansatte Lærer begge var teologiske Kandidater, var Gulev med samt hans myldrende undergivne unægtelig kommet under store Forhold.

¹¹) Fattigvæsenets Brevpakke 1762. ¹²) Reskript 20/1 1792. Se Fogtman 1791—92, S. 349.

Ved den nyorganiserede Friskole i den lave Bindingslænge ud til Datidens Grønnegade holdt tidligere Huslærer, Student Christian Niemann Rosenkilde sit Indtog som Lærer 1810 for allerede et Par Aar senere ved sin Foresattes Død at avancere til Leder af Friskolen og Kantor ved Domkirken. Paa dette Tidspunkt var han forlængst en skattet Kraft blandt Aktørerne paa »Apo-tekerens Loft«, hvor den muntre Kantor og Overlærer udfoldede betydelig mere Flid end i Friskolen. Faa Aar senere drog han af til Hovedstaden for helt at hellige sig Skuespilkunsten.

Aarene omkring Pengekrisen mærkede Skolevæsenet. 1814 var Borger-skolernes Antal sunket til 2. De aarhusianske Skoleforhold var da følgende: Ud over Katedralskolen havde Byen de to Borgerskoler, der jo var private Betalingskoler med nogen offentlig Understøttelse, en offentlig Friskole og dertil adskillige Pogeskoler, hvortil kom enkelte Institutter, der bød Eleverne en videregaaende Undervisning. Pogeskolerne saavel som Institutterne var Privatskoler uden offentlig Understøttelse af nogen Art. I November 1814 udgjorde Antallet af Børn mellem 6 og 14 ialt 443. 186 af dem gik i de to Borgerskoler, 90 i Friskolen, tilsammen 276. De resterende 167 maatte da enten søge Undervisning i Katedralskolen eller private Skoler — eller de drev om ganske uden Undervisning.

AARHUS KOMMUNALE SKOLEVÆSEN ORGANISERES

29. Juli 1814 udstedtes den kendte Anordning om Almueskolevæsenet, hvis Bestemmelser vedrørende Købstæderne skulde blive Grundlaget for Aarhus kommunale Skolevæsen.

Ca. 4 Aar efter Anordningens Fremkomst — et Tidsrum, hvor de økonomiske Tilstande ikke havde forandret sig til det bedre — forelaa Aarhus Bys første kommunale Skoleplan; den approberedes af Kancelliet 30. Maj 1819. I Henhold til Planen, ved hvis Udformning Skoledirektionen, især den handlekraftige Amtsprovst Secher, paa adskillige Punkter havde krydset Skolekommissionens Veje, underkastedes Skolevæsenet en Tvedeling i *Borgerskole* og *Friskole*. Til den sidstnævnte Skoleform »hører de Familier, som enten nyde Understøttelse af Fattigvæsenet eller ikke formaar at bidrage til Skolevæsenet i Aarhus«, hedder det i Skoleplanen. Borgerskolerne var forbeholdt de Elever, hvis Forældre betalte Skoleskat og holdt deres Børn renlige og ordentlig klædte.

Denne Dualisme inden for Skolevæsenet var ikke forudsat end sige paa-budt i Anordningen, men nok tiltrædelig, idet Anordningen nævnte, at hvor der i Forvejen fandtes gode Skoleindretninger, burde disse ikke ganske forandres. Kravet lød iøvrigt paa Oprettelse af »det fornødne Antal af almindelige Borgerskoler«. Naar man alligevel saa bort herfra og etablerede et socialt Skel inden for Skolevæsenet, var det vel ud fra samme Ræsonnement,

hvormed en lignende Ordning begrundedes i Nyborg: »Da de mere dannede og velhavende Beboere kunne have Anledning til Misfornøjelse, naar deres opdragne Børn skulle undervises i Forening med Børnene af de ringeste Almueklasser, bør en særskildt Skole oprettes for Børn af fattige og ringe Forældre, som svarer enten aldeles intet eller i det højeste kun et lidet Bidrag til Skolen«¹³⁾.

Af jyske Byer drog kun Randers og Horsens det samme sociale Skel ved at oprette en særlig Fattigskole; i det hele iværksattes denne Ordning kun i 9 danske Købstæder.

Af Borgerskoler oprettedes 2, Domsognets og Frue Sogns. Efteraaret 1818 blev da en travl Tid for Aarhus Skolekommission, hvis Opgave det var at fremskaffe 2 Kommuneskoler og montere dem til Undervisning.

At bygge selv kunde der ikke være Tale om. Kommissionen købte 2 Købmandsgaarde, Thomsen og Schoubyes paa Skolegade (nuværende Mejlgade 2) og Bendix Davidsens paa Vestergade (Forhus og Sidelænge i Nr. 23) for ialt 11000 Rdlr. Sølvs. 2684 Rdlr. medgik til Omforandring og Montering. De nødvendige Kapitaler blev dog af Kommissionen tilvejebragt ved Laan.

Fattigskolen, der var fælles for begge Sogne, beholdt sin Plads for Enden af Munkegade, hvor der 1806 i Hospitalets gamle Udlænge foruden 2 Lærerboliger var indrettet 2 Skolestuer hver 100 □ Al. og med 4 Alens Højde under Bjælkerne. De nye Tidernes Tilstande gav sig til Kende i nogle Fags Forlængelse af den lave Længe og i visse Omforandringer til en samlet Udgift af ca. 1000 Rdlr.

De 2 Skolebestyrere Winding og Wolter forlod Privatskolen og gik i det nyorganiserede offentlige Skolevæsens Tjeneste; 1818 blev de ansat ved Friskolen.

Ved det samlede Skolevæsen fastansattes 1818 ialt 7 Lærere og 2 Haandgerningslærerinder, fordelt paa 3 Skoler med tilsammen 7 Klasseværelser og ca. 500 Elever. Antallet af skolepligtige Børn udgjorde ca. 600, saa det var det langt overvejende Flertal, der modtog Undervisning i Kommunens Skoler. Skolepenge eksisterede ikke. I Lighed med hvad Tilfældet var inden for Fattigvæsenet bestredes de med Skolevæsenet forbundne Udgifter gennem aarlig Paaligning af en særlig Skat, Skoleskatten.

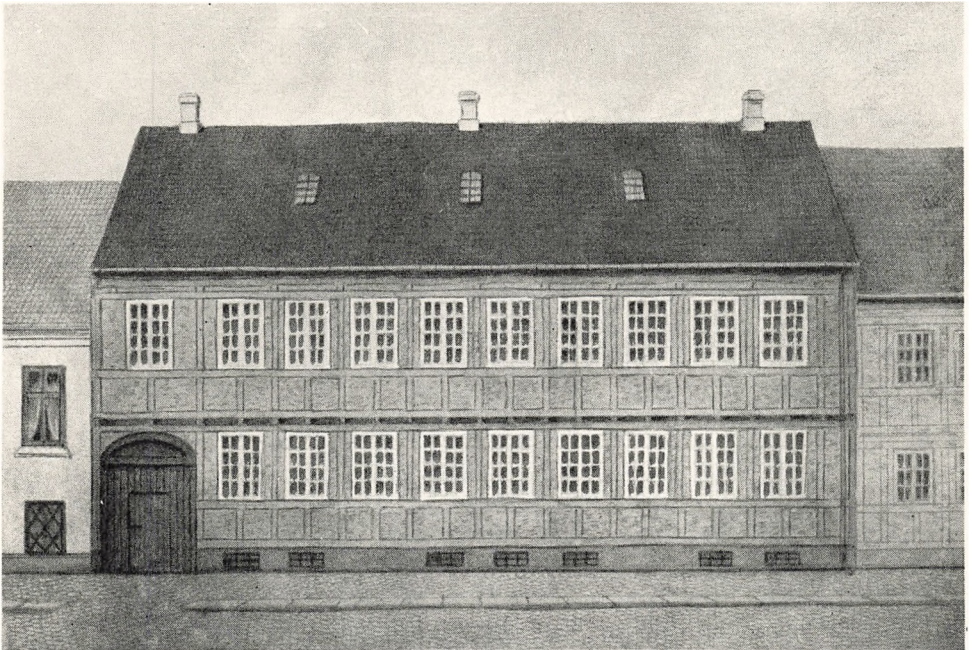
Anordningens Tanke om Oprettelse af en borgerlig Realskole, hvori »de Børn, der vel ingen lærd Dannelse behøver, men dog bestemmes til en saadan Virkekreds, som fordrer særegne Kundskaber, kan deri vorde oplærte« (§ 2) havde vundet varm Sympati saa vel blandt Borgerskabet som hos Kommissionen, men blev formedelst Skoledirektionens Holdning ikke iværksat.

I saavel Borgerskolerne som Friskolen var Børnene delt i 2 Klasser, hver Klasse med flere Afdelinger (2 i Borgerskolerne, 3 i Friskolen). Ældste Klasse gik om Sommeren i Skole Kl. 7—11, yngste Klasse Kl. 4—6. Da Lør-

¹³⁾ Joakim Larsen: Den danske Folkeskoles Hist. 1818—98, S. 65.

dag Eftermiddag var Fridag, fik yngste Klasse kun 10 Timer. Om Vinteren var Skolegangstiden for de 2 Klasser henholdsvis Kl. 9—12 og Kl. 1—3.

Undervisningen omfattede »de for Almuen mest nødvendige Kundskaber« (§ 1), altsaa Religion, Skrivning, Regning, Læsning og et »kort Begreb om deres Fædrelands Historie og Geographie«, givet gennem Læsningen. — Hvad der falder i Øjnene, er den ringe Forskel paa Undervisningen i Borger-

Borgerskolen, Mejlgade 2.
Billede i Skoledirektørens Kontor.

og Friskolen. Vel gav Borgerskolerne rimeligvis nogen mere Boglærdom i Historie, Geografi og Naturkundskab og naaede ud fra sit Elevmateriales Forudsætninger mere, men i Borgerskolen som i Friskolen gaves kun Halvdagsskolegang paa et beskedent Timetal, og Undervisning i f. Eks. fremmede Sprog manglede ganske. I disse Fag maatte Byens bedrestillede Hjem skaffe deres Børn Privatundervisning den halve Dag, de ikke gik i Skole. Den i 1818 nyansatte unge Lærer Rasmus Sørensen beretter da ogsaa, at Lærerne ved Privatundervisning kunde tjene lige saa meget som ved Skolevæsenet.

Ved Skolevæsenets Organisation 1818 fik Kommunen sin første egentlige Invasion af unge Seminarister, deriblandt altsaa Rasmus Sørensen, der siden skulde blive en kendt Skikkelse i dansk Folkeliv. Forholdet mellem Skolekommissionen og det unge Kuld af fagligt uddannede Skolemænd var ikke altid lige hjerteligt. I Februar 1821 klagede Kommissionen til Skoledirek-

tionen over Lærerne: »Vi vil ikke her kommentere over de os givne Svar og den Aand, som hersker deri; men det smerter os inderlig, at Skolernes Lærere, der er meget godt lønnede, er saa yderlig uskønsomme, og beklager den By, der har været saa uheldig at faa saadanne Mennesker til Lærere og Eksempler for deres Ungdom«

1824 fandtes 341 Børn i Friskolen, 179 i Domsognets Borgerskole og 162 i Frue Sogns Borgerskole, altsaa nøjagtig samme Antal i de 2 Skoleformer. Nær ved det 4-dobbelte Antal Børn modtog da nu Undervisning i de fattiges Skole, sammenlignet med for 10 Aar siden.

DEN HØJERE BORGERSKOLE

Som den økonomiske Depression lettede efter 1820'ernes Elendighed, maatte Tanken hos det ledende Borgerskab vende sig mod den i Omfang utilfredsstillende Undervisning, de 2 Borgerskoler bød Børnene. Savnet af en videregaaende Undervisning voksede med Erhvervslivets Udvikling og skærpedes yderligere ved de vaagnende kommunale og politiske Interesser. I en Pjece, udsendt 1833 af Skibsklarereren Knud Henning Gad, fandt Problemet sin klare Form: »Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole, naar han ikke skal studere? Hvor kan den kommende Købmand, Fabrikant eller dannede Haandværker erholde den første Undervisning?« Ikke i Borgerskolen, ej heller i Latinskolen, hævdede Gad; den første var for tarvelig, den anden for upraktisk. En anden Skoleform gjordes behov. Ved Kancelliets Cirkulære af 10. Februar 1838 resolverede da Kongen, at han med særdeles Velbehag vilde anse det, om der i Købstæderne oprettedes Borgerskoler med en udvidet Undervisning. Den forøgede Udgift i disse højere Borgerskoler, som de skulde kaldes, vilde være at dække gennem Optræning af Skolepenge.

I Fyrreerne omorganiseredes da Aarhus Skolevæsen. En ny Skole — den første, bygget af Kommunen selv — rejste 1846 sine Mure ud mod Møllestien i Haven til det gamle Skolehus paa Vestergade.

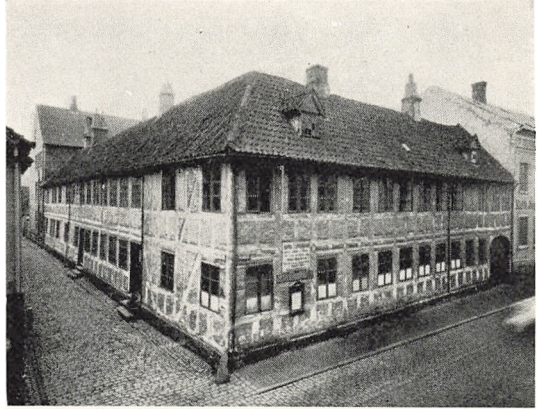
I Følge den ny Skoleplan, der approberedes 13. August 1846, kom Aarhus kommunale Skolevæsen til at bestaa af 4 Skoler:

- 1) Den højere Borgerdrengekole.
- 2) Den lavere Borgerdrengekole.
- 3) Borgerskolen for Piger.
- 4) Friskolen.

I hvilken af de 4 nævnte Skoler det skolesøgende Barn skulde optages, »have dets Forældre eller Værger selv at afgøre«, hedder det i Skoleplanens § 2. Skellet var altsaa Skolepengene, dog gaves der et beskedent Antal Fripladser for begavede, ubemidlede Elever. I den højere Borgerdrengekole betaltes 1 Rdl. pr. Maaned i Skolepenge, i de 2 andre det halve.

BORGERSKOLEN

Samtlige Borgerskoler anbragtes i Skolen paa Vestergade, Pigerne i Forhuset i den gamle Bygning, Drengene i Nybygningen ud mod Møllestien. Desuden afgav den nu 3-fløjede Gaard Boliger for samtlige Byens 4 Overlærere, der udnævntes efter den ny Skoleplan. — I Henhold til denne fik Den højere Borgerdrengeskole 4 Klassetrin, som modtog Heldagsundervisning, 3 Timer Formiddag, 3 Timer Eftermiddag, dog med Lørdag Eftermiddag fri som i de andre Skoler. Det Barn, der ønskedes optaget i Skolen, maatte have lært at læse, skrive samt Begyndelsesgrundene i Regning. Oversteg en Klasses Elevantal 40, skulde den deles. Matematik, geometrisk Tegning, Tysk og Engelsk var Kernen i de ny Fag, som den forbedrede Borgerskole nu bød sine Elever. —

*Borgerskolen i Vestergade.
Nedrevet 1939.*

Den lavere Borgerdrengeskoles Elever maatte nøjes med Halvdagsundervisning, men indviedes dog i Begyndelsesgrundene i Tysk, hvilket ogsaa blev Tilfældet i Borgerpigeskolen. Denne Halvdagsskole bestod af Læseskolen og en ikke obligatorisk Haandgerningsskole, hvor Pigerne, om Hjemmene ønskede det, kunde faa indtil 3 Timers daglig Undervisning.

Om Friskolen hedder det i Skoleplanens § 18, at »Undervisningsgenstandene ere de i Skoleanordningens § 30 bestemte, hvortil dog føjes Ønsket om Undervisning i Retskrivning, Skriftlæsning, Historie og Geografi. Oversteg en Klasses Børnetal 55, skulde Deling finde Sted. Skolen havde naturligvis Halvdagsundervisning.

Af ovenstaaende vil det ses, at Reformen i 1847 i Virkeligheden alene var en Reform af Borgerskolerne til Fordel for Byens mere velstillede Hjem. Den meget betydelige Udvidelse af Undervisningen, som nu fandt Sted ved den højere Borgerskole, iværksattes imidlertid i en By, der allerede rummede en Skole af lignende Art som den nu etablerede Borgerdrengeskole, nemlig en Statsskole oprettet faa Aar i Forvejen (1839) under Navnet den videnskabelige Realskole. Da den højere Borgerdrengeskole ikke alene sluttede sin Undervisning paa et belejligere Alderstrin (Konfirmationsalderen), men ogsaa kunde opvise langt lavere Skolepenge, blev det Statsskolen, der maatte bukke under, skønt dens Drift ikke kostede Kommunen en Øre. Den blev fulgt til Graven (1853) med en Bemærkning i Rigsdagen om, at man i

Aarhus kunde se en Kulmination af Uhensigtsmæssighed i Skolevæsenets Indretning.

At det nyorganiserede Skolevæsen blandt Byens bedrestillede Borgere i Almindelighed ansaas for »et Gode, som Byens Indvaanere i en Aarrække havde sukket efter«¹⁴⁾, tør anses for vist. Men var det Kommunens Opgave at iværksætte en saadan videregaaende Undervisning, hvis forøgede Udgifter formentlig slet ikke dækkedes af Forældrenes Skolepenge? Disse Forældre har ingen Grund til Misfornøjelse, bemærker en Borger i Byens Avis 14. Januar 1852 — »men det er Byen eller Communen, der har Grund til at klage«, thi Byrden er »ligefrem væltet fra de formuende og velhavende Forældre over paa Communen, og dette har foranlediget, at Skoleskatten er steget . . .«. Vedkommende Borger er imidlertid af den Anskuelse, at det ikke er Borgerskolen, men Friskolen, »Communen fornemmelig skylder sin Omsorg«. Denne Mening deles af en saa fremtrædende Borger som Byfoged og Politimester Jørgen Nielsen, der Juleaftensdag 1850 sendte Kommunalbestyrelsen et Forslag til en forbedret Skoleordning, i Følge hvilken der kun skulde være en Kommuneskole, hvori der gaves en Undervisning noget bedre end Friskolens. Borgerskolerne burde nedlægges; det tilkom Byens velstillede Familier selv at sørge for deres Børns Undervisning.

En Menneskealder senere hævder Overretssagfører Rud. Schwenn¹⁵⁾, at man ved at oprette Borgerskoler har »gjort sig skyldig i en stor Uretfærdighed baade mod Skatteyderne og mod Samfundet. Medens det nemlig er enhver Borgers Pligt at bidrage sit til, at de fattiges Børn faar en passende Undervisning, saa er det ingenlunde hans Pligt at give Bidrag til de Forældre, der for deres Børns Vedkommende ikke vilde nøjes med den Undervisning, som kan faas frit . . . Lige over for Friskolen har Communen sine Pligter; det er denne Skole, som Communen skal anvende sine Kræfter paa«. Hen mod Aarhundredskiftet hævdede sig Røster, der tvært imod disse Synspunkter forlangte en yderligere Udvidelse og Omlægning af Undervisningen i Borgerskolen, idet denne krævedes omdannet til en Eksamensskole, som kunde føre de Elever, der ønskede det, frem til Realeksamen af lavere Grad. Overfor dette Krav stillede Myndighederne sig afvisende: Borgerskolernes Maal var at give en Undervisning afpasset for vordende Næringsdrivende inden for Haandværk, Industri og Handel. Den, der vilde have en Eksamen, maatte henvende sig til Byens eksamensberettigede Privatskoler; det kunde ikke være Kommunens Opgave at uddanne Aspiranter til Embedsvejen.

I god Pagt med saadanne Anskuelser aflivede et Flertal inden for Byraadet den Plan, der 1880 af det nedsatte Udvalg til en Reform af Skolevæsenet blev fremsat angaaende Borgerdrengeskolens Omdannelse til Realskole. Sidst i 1890'erne indførtes dog Borgerskoleeksamen, som gav den, der

¹⁴⁾ »Tilskueren« 16/3 1847. ¹⁵⁾ Aa. St. 16/2 1880.

havde bestaaet, Ret til at indtræde i en Realskoles næstældste Klasse og saaledes Mulighed for at tage Præliminæreksamen 2 Aar senere.

1890 flyttede Borgerdrengekolen fra den gamle Gaard i Vestergade op til den nybyggede Skole i Munkegade. 1900 rykkede Pigerne ind i den ligesledes nybyggede Skole i Christiansgade.

FRISKOLEN

1849 havde Borgerskolerne ialt 273 Elever. Paa samme Tid sad 452 Børn i Friskolen, hvor de undervistes af 5 Lærere og Lærerinde. Ved Borger-skolerne med noget nær det halve Antal Børn var ansat 10 Lærere og 1 Lærerinde.

Et vanskeligt og lidet opmuntrende Arbejde maa det have været at undervise Friskolens halvvoxne Drenge, som efter endt Skolegang i 1850'erne mødte Kl. 1 paa Fabrik og Værksted, hvor de arbejdede til Kl. 8 Aften. I Friskolens lavloftede Stuer fik disse Børn deres nødtørftige Undervisning for til Slut at staa nederst paa Kirkegulvet — bag efter Konfirmanderne fra Borgerskolerne.

1847 beskrevs Friskolen saaledes:

Læsestuerne er lave, uhyggelige og smaa, imedens Skolebørnenes Antal er meget stort, nemlig noget over 400. Luften i dem bliver følgelig let forpestet og altsaa lige fordærvelig for Elever og Lærer, og dette Onde kan ikke engang om Sommeren formindskes synderlig, thi naar Vinduerne paa denne Aarstid lukkes op, forøges de farlige Dunster med quælende Stank, som trænger ind fra Gaarden paa Grund af de i denne værende Locummer, Svinesti og Møddinger.

Da Fattigvæsenets Locale og Daarekisten findes her, maa Børnene daglig være Vidner til den Elendighed, som er forbunden med disse Anstalter; de Fattige og mindre farligt Sindssvage gaa frit omkring imellem dem; de Gales Skrig kunde tydeligt høres i Stuerne

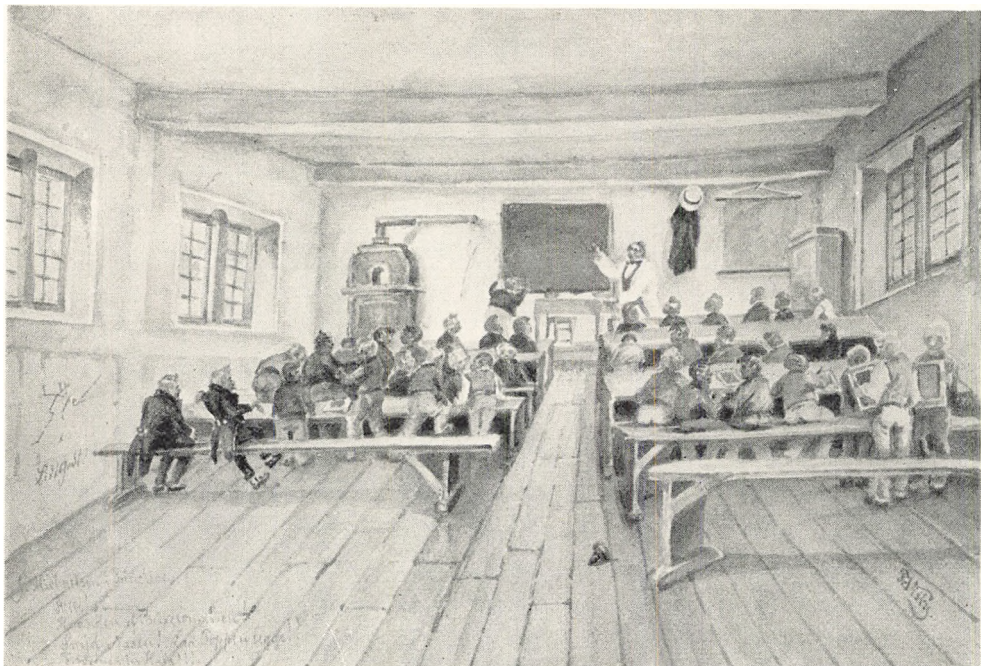
Skolekommissionen erkendte det sandfærdige i denne Fremstilling, ja, fandt tilmed, at »det er glædeligt, at saa velbegrundede Anker komme frem«.

Da det forfaldne Skolehus, hvor Rotterne færdedes hjemmevant, ikke nær kunde rumme de mange Børn, lejedes Lokaler i Byen; et Sted arbejdede en Tømrersvend ovenpaa, saa det blev nødvendigt at flytte Lærdomstempleet. Under Trykket af dette Børnemylder og de for en Friskolelærer økonomisk sløje Tider fandt Overlærer Pape og en Medlærer sig foranlediget til at begynde for sig selv, idet de etablerede en Art privat Aftenudgave af Friskolen, hvad der fremgaar af følgende Avertissement i Byens Avis:

Fra Nytaar 1852 agter undertegnede i Forening at oprette en Aftenskole. Undervisningsgenstandene ville blive de samme, som læres i Almueskolen, saa at Forældrene, som have Brug for deres Børn om Dagen og af denne Grund ikke ville have dem til at søge Friskolen eller anden offentlig Læreanstalt, kunne for en billig Betaling erholde disse underviste af os.

Pape. Østergaard.

En Snes Elever meldte sig til denne Aftenskole. — Det rigtigste vilde jo være at bygge en rummelig og tidssvarende Skole til Friskolebørnene. Naar man tøvede med Byggeriet, tør Aarsagen vel søges ogsaa i andet end det rent økonomiske. Kommissionen var tvær over for Tilgangen til Friskolen af Elever fra Hjem, som formentes nok at kunne betale Skolepenge for Bar-

Undervisning i den gamle Friskole.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Skoledirektørens Kontor.

nets Undervisning, hvorfor saadanne Børn efter Kommissionens Mening ikke hørte hjemme i Friskolen; den skulde altsaa være ren Fattigskole — et Synspunkt, der maatte blive uigennemførligt.

1859 indkøbte Byen da Ejendommen »Gamle Paradis« paa Studsgade. Paa dens Grund opførtes Skolen i Paradisgade, der toges i Brug 1. November 1862. Den deltes i Dreng- og Pigeskole. Af de tre Lærere, som hin Novemberdag rykkede ind i Drengeskolen, var Byens Helt fra Koleraaaret, J. Michaelsen, den ene.

Faa Aar efter den ny Friskoles Indvielse blev det ved Lov af 29. Marts 1867 tilladt at ansætte Lærere, og samme Efteraar ansattes 2 Lærere, en eksamineret og en ueksamineret, ved Friskolen. Da der 1873 var Tale om at ansætte en tredje Lærerinde, tog Kommissionens Flertal Afstand fra denne Tanke, fordi Friskolen almindeligvis »vil lide alt for meget derved«, idet det bl. a. vilde falde vanskeligt for de fleste Lærere at skabe

fuldstændig Ro i Klassen, og over for større Forseelser »er Lærerinder i Regelen hjælpeløse«¹⁶⁾).

— Uanset de nye og bedre Rammer, der med den ny Skole i Paradisgade var givet Friskolen, gled denne dog videre i det vante Spor. Sommeren 1869 gik de ældste Klasser i Skole Kl. 8—11, de yngste fra Kl. 2—5; endnu maatte de ældste Klasser nøjes med 18 Timers Undervisning om Ugen i Læsefagene, de yngste med 15 Timer, idet Lørdag Eftermiddag Traditionen tro stadig var Fridag. For de mest forsømte Elever af baade Formiddags- og Eftermiddagsklasserne gaves ekstra Timer i Religion og Dansk.

1866 undervistes i ældste Klasse 3 Timer ugentlig i Religion, Læsning, Retskrivning og 2 Timer i Skrivning, Historie og Geografi. Geografiundervisningen gaves mundtlig.

En ny Læseplan, der traadte i Kraft 1. November 1870, udviste stadig 18 Timer i Formiddagsklasserne, 15 Eftermiddagsklasserne. Med Sang og Gymnastik (det sidste Fag synes ikke at have været drevet om Vinteren) kunde det blive til højst 22 Timers Skolegang ugentlig i ældste Drengeklasse. Ogsaa Pigerne havde 1870 henholdsvis 18 og 15 Timers Undervisning i Læsefagene.

Til det lave Antal Undervisningstimer føjede sig som en ikke mindre Ulempe de overfyldte Klasser. 31. December 1868 var Elevtallet i Drengeskolen:

1. A:	1. B:	2. A:	2. B:	3. A:	3. B:	4. A:	4. B:
64	56	52	52	50	50	50	50

I Læseplanen for 1869 bemærkes: »Da Eleverne sædvanlig indkomme i 7 og 8 Aars Alderen, vil det være Regelen, at enhver nogenlunde flink Elev i Løbet af 3—4 Aar gennemgaar de tre lavere Klasser og altsaa vil kunne forblive 2 à 3 Aar i øverste Klasse.

Hvor meget det har været bevendt med Gymnastikundervisningen røber Friskolens Forhandlingsprotokol efter en Visitats af den Tilsynsførende, General la Cour: »Med Hensyn til Gymnastikken indstilles til Kommissionen, hvorvidt denne maatte imødekomme det af General la Cour ytrede Ønske, at Gymnastikundervisningen i Vinterhalvaaret i Mangel af andet Lokale sker i Skolens Korridor«¹⁷⁾. Legemskulturen fremmedes indtil 1876 uden Gymnastiksal, men med følgende Apparater: en Klatremaskine, en Skraastang, en Springmaskine, et Ligevægtsbrædt (forlængst kasseret af la Cour som ureglementeret), 24 Sjippetove, et Springreb med Pose og 18 Trægeværer¹⁸⁾.

I 1860'ernes Slutning hørtes i den offentlige Debat Kravet om en Reform af den danske Folkeskole. Det sociale Røre, der med uventet Styrke rejste sig 1871 med den socialistiske Bevægelse, forstærkede Kravet. Ogsaa i Aar-

¹⁶⁾ Buur: Aarhus Skolevæsen gennem 80 Aar, S. 77 ff. ¹⁷⁾ Forhandlings-Prot. for Lærere ved Dreng-Friskolen, $\frac{3}{6}$ 1863. ¹⁸⁾ Inventarielisten. Forhandlings-Prot. for Lærerne ved Dreng-Friskolen, Febr. 1869.

hus mærkedes Røret. Føreren for den nyskabte Arbejderbevægelse, Smed Kruse, fremhævede gentagne Gang, at hvad Arbejderne mest af alt maatte fordre var en bedre Undervisning for deres Børn. Et i Anledning af Arbejderrøret nedsat lokalt Velfærdsudvalg fremførte ligeledes Ønsket om en Forbedring af Almueundervisningen.

1873 nedsatte Byraadet et Udvalg med den Opgave at tage en Reform af Skolevæsenet under Overvejelse. Der herskede fra første Færd i Udvalget fuld Enighed om, at hvad det gjaldt om var først og fremmest at tilvejebringe en Reform af Friskolen. Dens ugentlige Timetal foresloges da udvidet indtil 4 Timer daglig foruden Sang og Gymnastik, hvorved ældste Drengeklasse ialt vilde opnaa 28 ugentlige Timer om Sommeren og 24 Timer om Vinteren.

En ny Skole ønskedes opført saaledes, at Elevtallet pr. Klasse kunde blive ganske betydeligt nedsat; en fyldigere Undervisning skulde gives i de gældende Undervisningsfag, især i Dansk, Historie og Geografi, ligesom ny Fag, Naturkundskab og Tegning, burde tages op.

Friskolen ønskedes omdøbt til Byskole. Til de kommunale Skoler skulde knyttes Forskoler med 2 Klassetrin som et Modtræk mod den Mangfoldighed af private Smaabørnsskoler, hvor Eleverne »i usunde Lokaler faa en højst mangelfuld Begyndelsesundervisning af Individuer, der til Dels mangle alle Betingelser for at være Lærere og Lærerinder«¹⁹⁾. Det foresloges endvidere at ophæve den lavere Borgerdrengekole og udvide Undervisningen i de 2 tilbageværende Borgerskoler, hvortil der kunde aabnes Adgang for begavede og flinke Friskoleelever gennem Fripladser. Den højere Borgerdrengekole skulde gennem 6 etaarige Klasser føre de Elever, der ønskede det, frem til Realeksamen af lavere Grad.

Aarene 1878—80 staar i Skoledebattens Tegn. Under vanskelige, til Tider bevægede Forhandlinger naede Byraadet til Vejs Ende med Skolereformen i Foraaret 1880. Vedtaget var: at omdøbe Friskolen til Byskole, at bygge en ny Byskole, at nedsætte Elevtallet til højst 35 pr. Klasse i Byskolen, at nedlægge den lavere Borgerdrengekole — men at udvide Friskolens Undervisning forkastedes. Det samme gjaldt som tidligere nævnt den højere Borgerdrengekoles.

Som i 1846 gik Fremskridt og Forbedring endnu engang Friskolens Dør forbi. Skal man søge Aarsagen til dette forstemmende Resultat, vil en blot Henviisning til forstokket Snæversyn eller kommunal Paaholdenhed, parret med Ængstelse for stigende Skatteprocent ikke være fyldestgørende. Forventningen om en ny Skolelov — der først kom 1899 — kunde friste de vaklende til at ville se Tiden an; i samme Retning trak en ubestemt Fornemelse af, at Friskolereformen ikke var saa paagaaende aktuel nu som for faa Aar siden. Det socialistiske Røre i 1871 havde gjort en forbedret Skoleundervisning for Smaakaarsbørn til Dagens Krav. En Genklang af hine be-

¹⁹⁾ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandl. 1879, Tillæg S.

vægede Dage rørte sig hos Skoleudvalgets Formand, Professor Funch, naar han hævdede, at Friskolen burde forbedres ikke alene af humane Grunde overfor de lavest stillede, men ogsaa med Henblik paa Samfundets Fremgang og Sikkerhed²⁰). 1880 var Samfundets Sikkerhed imidlertid god nok, den socialistiske Bevægelse kuert, dens Ideer tilsyneladende fordampet fra Arbejderskarerne. Med denne Fordampning fulgte hos Borgerskabet en tilsvarende Afsvaling af den varme Interesse, der 1871 og de nærmest følgende Aar havde ombølget Almueundervisningen i Aarhus. Men hertil kom, at der næppe stod et virkeligt Forældrekrav bag Ønsket om den udvidede Undervisningstid, bl. a. fordi en saadan Udvidelse vilde ramme Hjemmenes Økonomi. En udvidet Undervisningstid i Friskolen kunde kollidere med Børnernes erhvervsmæssige Arbejde.

Skolereformens varme Forkæmper, Redaktør Mørk, var opmærksom paa dette Forhold; han havde oprindelig ønsket en meget betydelig Udvidelse af Friskolebørnernes Undervisningstid, men frafaldt sine videregaaende Krav af Hensyn til de Forældre, der skulde have Nytte af deres Børn uden for Skoletiden. I god Traad hermed meddeler en Skolemand, at »en stor Del af Børnene i deres Fritid maa hjælpe Forældrene med at skaffe det daglige Brød.

Om Børns Arbejde uden for Skoletiden oplyser en Lærer følgende:

Tobaksfabrikkerne bruge udentvivl de fleste Børn. At Arbejdet paa disse Fabrikker baade virker skadeligt paa Børnernes Helbred og sløver Aanden, er indlysende for enhver. . . . Jeg har set gustne, blege Ansigter med det mest talende Udtryk af et nedbrudt Helbred, navnlig svagt Bryst, hos Børn, der i flere Aar have arbejdet paa disse Fabrikker. Det er for største Delen Børn af Friskolerne, som i deres Fritid, den halve Dag, arbejde for at hjælpe lidt til deres Underholdning. For Fabrikkerne Vedkommende er Arbejdstiden 6 Timer daglig, idet de Børn, der gaa i Skole om Eftermiddagen, arbejde fra 6—12 om Formiddagen, og de Børn, som gaa i Formiddagsskole, arbejde fra Kl. 1—7 om Eftermiddagen.

Jeg har liggende for mig nøjagtige statistiske Optegnelser for en halv Snes Aar. Herefter er Arbejdstiden som ovenfor anført . . .

7—9 Aars Børn tjene i Regelen 5—7 Sk. hver i $\frac{1}{2}$ Dag, 9—11 Aars Børn tjene 7—8 Sk. hver, og de ældre Børn tjene indtil 10 Sk. i samme Tid, altsaa $1\frac{1}{2}$ Sk. pr. Time. Af 50 Børn har jeg fundet $\frac{1}{4}$ Part at være under 10 Aars Alderen, det yngste lidt under 6 Aar

— Videre omtaler Læreren Uldspinderierne og Pigernes Bypladser. Om de Børn, der arbejder i Fabrikkerne, siger han: disse stakkels Børn er sløvede, søvnige og trætte, naar de komme i Skolen²¹).

Skønt der hengik 7 Aar med Udvalgets Reformarbejde, blev Resultatet jo alt andet end skelsættende. Det vilde være forstaaeligt, om Skoleudvalgets Formand, Professor Cl. Funch, der gennem en Aarrække havde vundet almindelig Agtelse som Kommunalpolitiker, med nogen Skuffelse trak sig ud af Byraadsarbejdet 1880. Efter hans Tilbagetræden følte Savnet af en

²⁰) Funders Forelæggelsestale i Byraadet $\frac{2}{5}$ 1878. Aa. St. $\frac{3}{5}$ 1878. ²¹) Jyllandsposten $\frac{9}{8}$ 1873.

faglig Medhjælper hos Udvalg og Kommission. Allerede under Reformforhandlingerne havde det været paa Tale at ansætte en Skoleinspektør. Nu toges Tanken op igen. 1884 udnævntes Lærer ved Latin- og Realskolen i Fredericia V. Bertelsen til Skoleinspektør i Aarhus.

Den sidste Snæs Aar af Aarhundredet kendetegnes ved Skolevæsenets stærke Vækst med deraf følgende Skolebyggeri. — Efter at Søndre Byskole (Borgerskolen i Valdemarsgade) var opført og taget i Brug 1881 fulgte i Løbet af 1880'erne og 1890'erne Skolerne i Frederiks Allé, Ny Munkegade, Nørrebrogade og endelig 1900 Skolen i Christiansgade.

Professor Cl. Funch.
Skoleudvalgets Formand
1870—1880.
Fotografi i »Den gl. By«.

Trods den stigende Tilstrømning til Byskolerne undergik disses Timetal efter det mislykkede Reformforsøg i 1880 ingen synderlig Udvidelse. Endnu saa sent som i 1890'erne udgjorde det ugentlige Timetal i øverste Klasse vistnok ialt kun 24.

Tiden efter 1880 skulde imidlertid skabe den rette Grobund for en virkelig Reform af Byskolerne. De opadgaaende Kaar for Arbejderhjemmene, Demokratiets sejrige Fremtrængen inden for Kommunestyret satte nu sine Spor. »De Klasser af Befolkningen, som undervises og opdrages i Byskolerne — siger Skolekommissionen — er nu saavel i Samfundets daglige Arbejde som i det offentlige Liv af en saadan Betydning, at det i høj Grad er i Samfundets Interesse, at de gaar ud i Livet vel rustede med Kundskaber«²²).

24. Marts 1899 kom endelig den længe ventede Folkeskolelov, og med den lysnede det for Byskolerne i Aarhus; der tillagdes dem nu et ugentlig Timetal af 18—29 i Drengeskolen, 20—30 i Pigeskolen. Faa Aar senere forøgedes Timetallet atter. Det skete i Forbindelse med Indførelsen af Mellemskolen.

BETALINGSSKOLENS UNDERGANG

1824 gik 341 Elever i Borgerskolen og nøjagtig lige saa mange i Friskolen. I Aaret 1900 havde Borgerskolerne ca. 600 Elever, medens Friskolen (Byskolerne) nu talte ca. 4400 Elever. Inden for det hastigt voksende Skolevæsen laa de to Betalingsskoler som en lille Verden for sig adskilt fra de øvrige Skoler ved Heldagsskolegang, fyldigere Undervisning og Skolepenge.

Under Arbejderrøret 1871 fremsattes Kravet om en Undervisning, der var fri og fælles. Samtidig vendte Jyllandsposten sig mod de to Betalingsskoler og betegnede dem som en Uretfærdighed imod de mindre bemidlede og især Arbejderne, thi »saalænge Staten vil understøtte Børneskolen, hvor ethvert

²²) Buur: Aarhus Skolevæsen gennem 80 Aar, S. 119.

Barn, saavel den rige som den fattiges, kan faa fri Undervisning, bør Skolen tilbyde alle den samme Undervisning«²³⁾).

Paa et Møde i Haandværkerforeningen 1887 stillede de to Redaktører, Ventremanden N. Johan Laursen og Socialdemokraten Harald Jensen Krav om, at Undervisningen i de kommunale Skoler skulde være fælles og lige tilgængelig for Børn af alle Stænder. For det voksende Demokrati maatte de to Betalingsskoler da blive en Torn i Øjet. Ved Aarhundredetsskiftet trak mørke Skyer sammen over Betalingsskolens Enemærker, idet de allierede Venstremænd og Socialdemokrater ved Byraadsvalget 1900 erobrede Halvdelen af Mandaterne; blandt de nyvalgte befandt sig foruden N. Johan Laursen den 42-aarige Murersvend, Forretningsfører Jakob Jensen, en klar Intelligens og paagaende Debattør, i hvis Sind Stejlhed forenedes med varm Interesse for Skolevæsenet.

24. April 1903 kom den betydningsfulde Almenskolelov, der aabnede Adgang til Oprettelse af Mellemskoler. Loven gav Demokratiets Skoletanker Vind i Sejlene her i Byen. De nærmeste Aar efter 1903 blev da en Kamptid inden for Skolevæsenet.

1905 fremsatte Socialdemokratisk Forbund i Forbindelse med en Række Arbejderorganisationer overfor Byraadet Krav om undervisningsmæssig Ligestilling mellem Byskoler og Borgerskoler ved Indførelse af Borgerskolens Undervisningsplan i Byskolerne. Hertil føjedes Forslag om Oprettelse af en kommunal Mellemskole.

I Byraadets Møde 7. September 1905 toges da den betydningsfulde Beslutning at indføre Mellemskolen ved Aarhus kommunale Skolevæsen. Men da Mellemskolen kunde blive en Fare for Borgerskolens fortsatte Eksistens, fik Betalingsskolens Venner samtidig vedtaget en Bestemmelse om, at ingen Borgerskoleklasse maatte nedlægges uden Byraadets Samtykke. Medvirkende til Beslutningen var vel nok en af 658 Borgere underskrevet Adresse til Byraadet med Krav om Opretholdelse af Betalingsskolerne i deres daværende Skikkelse. I langt højere Grad end for 25 Aar siden omfattedes Skolereformen og dens Problemer med levende Interesse i alle Kredse.

Snart tilspidsede Situationen sig derhen, at Spørgsmaalet gjaldt Borgerskolernes fortsatte Eksistens.

Da Socialdemokraterne i 1906 besatte Halvdelen af Byraadsmandaterne, rejste dets Repræsentanter i Skoleudvalget med Jakob Jensen som nybagt Udvalgsformand Krav om, at Indskrivningen til Borgerskolerne skulde standses, saaledes at Aarhus kommunale Skolevæsen kunde faa følgende Opbygning:

- I. En fælles Grundskole.
- II. En fælles gratis Mellemskole.

²³⁾ Jyllandsposten 1/1 1872.

I de følgende Aar kæmpede Borgerskolens Venner en til Tider bitter Kamp for Bevarelsen af denne Skoleform; men Kampen var haabløs, og i 1909 maatte den opgives. I Byraadets Møde 22. December 1909 vedtoges Skolekommissionens enstemmige Indstilling om at standse Indskrivningen til Borgerskolerne. At der hermed skulde gøres Ende paa den Dualisme, der siden 1818 og især siden 1847 havde præget Skolevæsenet, varsledes allerede 1907, da »Borgerskole« blev knæsat som fælles Navn for alle Kommunens Skoler, uanset om der betaltes Skolepenge eller ikke, og Dualismens Undergang fremgik med al Tydelighed af Optakten til den ny Skoleplan, hvis første Linier klart og enkelt meldte:

Aarhus Kommunes offentlige Skoler er:

I. Borgerskolen.

II. Mellemkolen med Realklasse.

EFTER KAMPEN

Den ny Skolelov 1899 nævnte som Købstadsskolens Fag: Mundtlig og skriftlig Dansk, Religion, Skrivning, Regning, Historie, Geografi, Sang, Tegning, Kvindelig Haandgerning og for Drengene tillige Gymnastik. »Desuden skal der efter Forslag af Skolekommissionen og nærmere Bestemmelser i Undervisningsplanen kunne optages Undervisning i Naturkundskab, Sløjd, Gymnastik for Pigerne og Kvindelig Husgerning, samt — hvor en videregaaende Undervisning tilsigtes — i Matematik og levende Sprog«. (Lovens § 10). »I Købstæderne skulle Klasserne i Gennemsnit have 21 Timers Undervisning om Ugen, derunder ikke medregnet Timerne i Gymnastik, Kvindelig Haandgerning, Tegning, Sløjd og Kvindelig Husgerning.« (Lovens § 11).

Med disse Bestemmelser var Banen afstukket for de kommende Aars Reformers ved Aarhus Skolevæsen. Vi har allerede nævnt den betydelige Udvidelse af Byskolens ugentlige Timetal, der blev Lovens umiddelbare Følge. En ny Forøgelse fulgte faa Aar efter i Kølvandet paa Almenskoleloven, ligesom Skolevæsenet 1907 udbyggedes ved Oprettelse af syvende Klasser, hvor Tysk indførtes som Undervisningsfag. »Vi løfter Folkeskolen ved Indførelse af dette Fag,« hævdedes, da Sagen var til Behandling i Fælleslærerraadet. 1922 udvidedes Borgerskolen med endnu et Klassetrin, 8. Klasse med Undervisning i baade Tysk og Engelsk.

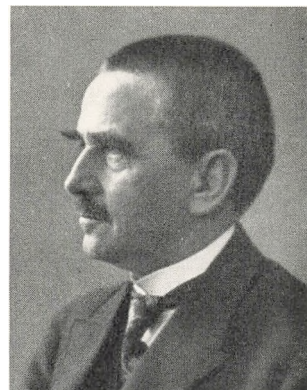
1908 indførtes Sløjd og Husgerning, til en Begyndelse kun ved 2 Skoler; under Sagens Behandling i Fælleslærerraadet stilledes iøvrigt Forslag om at udtale, at Kvindelig Husgerning skulde være Skolen uvedkommende²⁴). Indførelsen af Sløjd, Husgerning, Fysik, Udvidelsen af Gymnastiktimernes Antal m. m. gav Anledning til en Modernisering af Skolerne med Indretning af Specialklasser til de paagældende Fag.

²⁴) Fælleslærerraadets Forhandlingsbog ²⁴/₅ 1907.

Med den sidste Menneskealders betydelige Forøgelse af saavel Fag som Timetal i den aarhusianske Folkeskole, med Skolernes Udstyr og sidst, men ikke mindst, ved Bygningen af en Række smukke Skoler, Borgerskolerne i Fjordsgade, Samsøgade, Læssøesgade og Skovvangskolen, hævedes den gamle Friskole ud af den Skyggetilværelse, som den i Halvdagsskolens Tegn paa et magert Timetal havde fristet i nær ved Hundrede Aar siden sin Fødsel i 1818. Strømmen vendte. Af de undervisningspligtige aarhusianske Skolebørn fandt i 1860 67,4 % Vej til Kommunens Skoler mod 68,9 % i 1900. Nu vandrer ca. $\frac{9}{10}$ af alle undervisningspligtige Børn ind ad Borgerskolernes Porte.

Sit Virkeomraade har Skolevæsenet udvidet ved Oprettelse af en Værneskole for ringere begavede Børn (1914), Købet af Marselisborg Skole (1916), hvor flinke Mellemskoleelever fra Borgerskolerne vederlagsfrit føres frem til Studentereksamen, Oprettelse af Skoletandklinikken (1915) og Fortsættelsesskolen (1916) m. m.

Den Omlægning og Forbedring af de ydre Rammer for Undervisningen, der saaledes fandt Sted i den første Snes Aar af det ny Aarhundrede, skete i enigt Samvirke mellem de folkevalgte Myndigheder og Skolevæsenets ledende Embedsmand Chr. Buur, der 1906 udnævntes til Skoledirektør og i de følgende Aar opbyggede den administrative Organisation, hvorpaa Skolevæsenet endnu virker.

Skoledirektør Chr. Buur.
1864—1941.

— Hvad Borgerskolernes Timetal angaar, synes Mætningspunktet nu at være naaet. Under Revisionen af Undervisningsplanen ca. 1930 hævedes Røster for en Nedskæring af de yngste Klassers Timetal. I 8. Klasse gled Engelsk ud af den ny Undervisningsplan, der approberedes 1932 og betød en Koncentration om Dansk, Skrivning, Regning samt de manuelle Fag paa Bekostning af Kundskabsfagene.

Nye Tider banker nu i 1930'erne paa Skolens Dør med Krav om nye Arbejdsformer. At afprøve disse Arbejdsformer og vurdere nye Vejes Farbarhed samtidig med, at der foretages en Udbygning af Skolevæsenets Struktur gennem Etablering af Skolelægeinstitutionen, Oprettelse af Særundervisning for dertil egnede Børn synes at være blandt de Opgaver, de nærmeste Aar vil bringe.

Hovedkilden til Skolevæsenets Historie er Buur: Folkeundervisning i Aarhus før 1814, Skoleliv og Skoleadministration i Aarhus for 100 Aar siden, Aarhus Skolevæsen gennem 80 Aar.

BIBLIOTEKER OG LÆSNING

AF EMANUEL SEJR

ET FORSØG PAA AT SKILDRE LÆSNINGENS KAAR I AARHUS op gennem Aarhundrederne er en vanskelig og vel ogsaa umulig Opgave; thi lykkes det end at fastslaa i Hovedtrækkene, hvad man har haft af Biblioteker, er jo dermed intet sagt om Bøgernes Benyttelse end sige deres Nyttevirkning, og alene en Undersøgelse i Enkeltheder af de forskellige Bibliotekers Bogbestand vilde kræve langt mere Plads, end der her kan afses dertil. De følgende Sider vil derfor kun give en Oversigt, en Konstatering af de ydre Rammer og en Andtydning af Baggrunden for litterær Beskæftigelse overhovedet. Skildringen medtager dog ikke blot de offentlige Bibliotekers Historie, men søger ogsaa at give et Indtryk af den Rolle, Lejebiblioteker, Læseselskaber og Foreningsbiblioteker har spillet, ligesom der til Slut anføres Eksempler paa aarhusianske Privatbiblioteker.

DOMKIRKENS BIBLIOTEK

I Middelalderen var Kirken den fornemste Forvalter af Kulturens Goder, og Biblioteker fandtes saa godt som udelukkende ved Klostre og Kirker. Som de fleste andre større og mindre Kirker havde Aarhus Domkirke ogsaa sin Bogsamling, men vi véd iøvrigt meget lidt om den og kan slet ikke følge dens Udvikling i Enkeltheder. Kun hist og her er der bevaret kortfattede Meddelelser, som viser, at Biblioteket i det mindste har eksisteret. Den ældste er et Gavebrev fra 1195, hvori Biskop Peder Vognsøn skænker sine Bøger til Domkirken. Han ønsker dog at beholde dem til sin Død, men efter den Tid skal de opbevares i Kirkens Skab til Brug for de kommende Præster¹⁾.

Det er imidlertid sandsynligt, at Domkirken allerede før den Tid har haft en Bogsamling, i hvert Fald var Peder Vognsøns Forgænger, Biskop Svend, en stor Bogelsker: »Selv lod han berede Pergament, selv lønnede han Skrivere og Malere« (d. v. s. Illuminatorer til at male Ornamentter og Billeder i Haandskrifterne), og i Øm Kloster »fyldte han Brødrenes Bogskab med gudeLæsning«, hedder det om ham i Øm Klosters Krønike²⁾. Det er da mest

¹⁾ S. R. D. VI, S. 405. Jfr. dette Værk I, S. 138. ²⁾ Aa. St. A. 1932, S. 86 f. Om Biskop Svend se dette Værk I, S. 134 ff.

rimeligt, at han ogsaa har forsynet sin egen Kirke med Bøger, men Krøniken beretter kun om Biskop Svends Forhold til Klostret og fortæller intet om hans Virksomhed som Biskop.

Ogsaa en anden Aarhus-Biskop, Peder Ugotsøn, nævner Klosterkrøniken. Hans Interesse for Bøger var ganske vist negativ, i hvert Fald for Klosteret; han røvede nemlig »med Vold ud af Klostret Bøger til mere end 200 Mark Pennings Værd«³⁾. Men det er jo ikke umuligt, at disse Bøger senere er havnet i Domkirkens Bibliotek.

I 1388 har Biskop og Domkapitel ligefrem vedtaget en Art Bibliotekslov, der beskæftiger sig med Bøgenes Behandling. Det hedder heri: »Enhver som fra Koret borttager Bøger, der bruges ved Korlæsningen og -sangen, skal betale to lybske Skilling for hver af Tidebønnerne — hvad enten de er store eller smaa — i hvilke de skulde bruges i Koret. Fremdeles: hver den, som ødelægger Bøgerne ved at kaste med dem, eller som tilføjer dem kendelig Skade ved forsætlig at plette dem, saaledes at de trænger til Fornyelse, han skal sætte vedkommende Bog i fuld Stand samt betale 4 »grossi«⁴⁾.

Kannikerne har altsaa ikke behandlet Bøgerne saa godt, som man kunde vente det af Kirkens og Kulturens Tjenere, men det var forresten heller ikke Tilfældet senere hen.

Indholdet af Domkirkens Bibliotek véd vi ikke meget om. De to eneste Bøger, der, saa vidt vides, er bevaret, findes nu i Universitetsbiblioteket i Uppsala. Den ene er en Pergamentcodex, skreven ca. 1300, og omfatter en »Postilla super epistolas Paulinas« m. m.; den anden rummer forskellige Skrifter som Aristoteles' Etik, et Værk om »Sundhedens Bevarelse« o. a.⁵⁾. Men iøvrigt findes ingen Fortegnelse over Bøgerne; vi véd ikke engang, hvor mange der har været.

Men det kan vel betragtes som givet, at Aarhus Domkirkes Bibliotek har været saa godt som de fleste andre og omfattet omtrent samme Art Litteratur, som fandtes i de fleste middelalderlige Kirkebiblioteker, d. v. s. først og fremmest Teologi: opbyggelig Litteratur, liturgiske Bøger, Dogmatik, Kirkeret m. m., men ogsaa en Del af de klassiske Oltidsforfattere samt enkelte Værker indenfor Historie, Naturvidenskab og Medicin.

Til Middelalderens Pergamenthaandskrifter kom saa i Slutningen af det 15. Aarhundrede de trykte Bøger. De blev i Begyndelsen indført fra Udlandet, men snart lod Kirken herhjemme selv Bøger trykke — som bekendt blev det ældste kendte danske Tryk fremstillet i Odense 1482 og var betegnende nok et Breviar, altsaa et liturgisk Værk, som Biskop Karl Rønnow havde foranstaltet trykt til Brug i de fynske Kirker — og vi véd, at der allerede 1498 blev trykt en Bog paa aarhusiansk Initiativ, maaske er den ogsaa fremstillet i Aarhus. Det drejede sig om et nu tabt Legendarium »Historia

³⁾ Aa. St. A. 1932, S. 100ff. ⁴⁾ S. R. D. VI, S. 445. ⁵⁾ Ellen Jørgensen: Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger. H. T. VIII 4, S. 8 f.

sancti Georgii«, skrevet af Marianer-Munken Laurentius Olai i Karmeliterklostret paa Brobjerg⁶). I 1519 lod Biskop Niels Clausen udarbejde et »Breviarium Arhusiense«, det ældste bevarede Aarhus-Tryk, udført af den tyske Bogtrykker Melchior Blumme, og i 1531 opholdt den første danskfødte Bogtrykker, Poul Ræff, sig i Aarhus, hvor han trykte tre af Poul Helgesens Stridsskrifter⁷).

Med Reformationen kom de middelalderlige Biblioteker i Fare, idet mange nidkære Lutheranere var tilbøjelige til at udrydde den fæle papistiske Litteratur. Domkirkens Bibliotek synes dog at være gaaet nogenlunde uskadt ud af Krisen, ellers vilde den sidste katolske Biskop i Aarhus, Ove Bille, næppe i 1545 have skænket sine Bøger til Kirken⁸), og i hvert Fald 1561 har man bevidst søgt at rekonstruere og stabilisere Biblioteket. I dette Aar fik nemlig Superintendenten, Lauritz Bertelsen, Befaling til at »samle alle de Bøger, som findes ved Domkirken eller hos andre og tilhøre den, samt de, der herefter maatte blive givne til den, til et Bibliotek, som altid skal blive ved Magt«⁹).

Men Forholdene har været vanskelige. I 1569 fik alle Biskopperne Befaling til, at der til hver Kirke skulde anskaffes Hans Thomisøns Salmebog og Niels Jespersøns Gradual, og »da en stor Del af de danske Bibler, Kirkerne have købt, ere tagne ud af Kirkerne og bruges af andre, saa de fleste ere fordærvede og nogle maaske helt forsvundne, skulle de have Opsyn hermed og, hvor Biblerne ere bortkomne, befale Kirkeværgerne, at særlig følgende Bøger: den danske Bibel, Hans Thomisøns Salmebog, Ordinansen, Manualen og Niels Jespersøns Gradual, der med det første vil komme i Trykken, blive indlagt i Kirkerne og med Jernlænker lænkede til Degnestolen«¹⁰).

Respekten for Bøger synes altsaa ikke at have været alt for stor. Ifølge Biblioteks-Reglementet af 1388 har Kannikerne undertiden brugt dem som Kasteskyts, og nu befandtes det altsaa nødvendigt at lænke dem til Degnestolen.

Men samtidig med at man fra Regeringens Side traf Foranstaltninger til Sikring af Bibliotekerne i Kirkerne, var det ikke frit for, at den samme Regering selv gjorde Attentater paa Bøgerne, i hvert Fald de ældre; saaledes lod Christian III allerede i 1537 den tyske Magister Jørgen Thorman rejse rundt til Kapitler og Klostre for at samle Bøger til Universitetsbiblioteket i København, og Udbyttet var saa rigeligt, at de indsamlede Bøger udgjorde »et temmelig stort Bibliotek«¹¹). Og saa sent som i 1687 gav Christian V Biskop Erik Grave Befaling til at indsamle gamle Dokumenter og Bøger til »voris Justits Secreterer oc Antiqvarius« Thomas Bartholin. Da der »udi Stigts Kisterne, ved Capitlerne, Kirkerne, Skolerne oc andre saadanne steder i vore Riger oc Lande schal findes adskillige gamle Breve, Documenter

⁶) Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1937, S. 9 f. ⁷) Sejr: Anf. Værk, S. 11 ff. og 15. ⁸) S. R. D. II, S. 600. ⁹) K. B. ⁹/₂ 1561. ¹⁰) K. B. ⁵/₁₁ 1569. ¹¹) Carl S. Petersen: De danske Bibliotekers Historie (Svend Dahl: Haandbog i Bibliotekskundskab II, S. 59).

oc Bøger«, saa skal Biskoppen indsamle saadanne »gamle Breve ante reformationem, Documenter, Bøger, saasom annales veteres, Chronica, Monasteriorum Breviaria, Missalia etc.« og sende dem til København¹²⁾.

Der har dog paa dette Tidspunkt ikke været meget at hole i Aarhus. Allerede i 1648 klager Kapitlet i Domkirkens Jordebog over, at Kapitelsbrevene er dem »fratagne«¹³⁾, muligvis under den fjendtlige Okkupation, der ribbede Aarhus paa alle Maader. Mange Bøger kan være forsvundne ved samme Lejlighed, og hvad der var til Rest af »dette Bibliotheks forhen anseelige Samling« gav Frederik III under 14. December 1654 Lov til maatte sælges til Fordel for Domkirken, »siden Bøgerne vare mutilerede og halvt opraadnede«, skriver Hertel, og forarget tilføjer han, at Biblioteket »blev saaledes, ene og alleene ved de Herrer Cannikers utilgivelige Skjødesløshed og Uomsorg ved Udlaan — aldeeles tilintetgjort — o! Tempora, o! Mores«!¹⁴⁾ Men Aarsagerne har dog altsaa ogsaa været andre; og at Domkirken ikke egnede sig som Opbevaringssted for Bøger, skulde man ogsaa senere erfare, da Aarhus Stiftsbiblioteks Samlinger i det 19. Aarhundrede ligeledes blev »mutilerede og halvt opraadnede«.

Fra 1654 kan man imidlertid regne med, at Domkirkens Bibliotek er opført at eksistere, og Aarhus havde derefter ingen offentlig Bogsamling i det følgende Aarhundrede, ja, i et Brev fra 1719 skriver Christian Falster, at der overhovedet ikke findes offentlige Biblioteker i Jylland, men at Peder Fog til Ryomgaard agter at oprette et i Domkirken i Aarhus¹⁵⁾. Planen blev dog ikke realiseret, og endnu i 1773 sukker Rektor Jens Worm i et Brev til Abraham Kall over Manglen paa Biblioteker: ». . . saa vanheldige ere vi i Provincerne, hvor vi ere udelukte fra Bibliotheker, at hvad vi ej selv have, det kan vi ej faae til Eftersyn hos andre. Havde jeg været et Sted, hvor der havde været Adgang til anseelige Bogsamlinger, kunde jeg med langt mindre Møje og mindre Bekostning have frembragt noget fuldstændigere. Det falder mig derfor ofte ind, at det var ønskeligt, om der i Provincerne bleve anrettede offentlige Bibliotheker paa et og andet Sted, som vilde vist føde og vedligeholde Lysten til Studeringer hos mange, som ikke have Lejlighed at forskaffe sig selv de fornødne Bøger, og derfor, naar de komme fra Academiet (Universitetet) maae forlade deres Studeringer *in medio cursu* (midt under Løbet) og mange Gange, maaskee, henfalde til andet, til ubodelig Skade, i meere end en Henseende«¹⁶⁾.

¹²⁾ Hbz. II, S. 177. ¹³⁾ Hoffmeyer I, S. 479. ¹⁴⁾ Hertel I, 2. Hft., S. 156. Endnu omkring Midten af det 18. Aarhundrede har der dog eksisteret enkelte Bøger fra Domkirkens Bibliotek, idet Nannestad omtaler Melanchthons Værker, fire Bind i Folio, som han er i Besiddelse af. Bindene var smukt, ja elegant indbundne og havde tilhørt Domkirkebiblioteket, hvor de havde haft Numrene 369—72. »Ingen vil nægte«, skriver Nannestad, »at et Bibliotek, der paa den Tid rummede mellem 300 og 400 Foliaer, med Rette kan kaldes et meget fortrinligt og værdifuldt, ja endog et meget stort Bibliotek; thi Bind i Kvart, som vi siger i Fagsproget, og i mindre Formater maa der jo have været langt flere af.« (F. Nannestad: *Hilaria Aarhusiensa*, 1748, S. 88 f.). ¹⁵⁾ N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie IV, 1871, S. 206. ¹⁶⁾ Bogens Verden II, 1919—20, S. 208.

Breviarium iuxta lecturam ordinari
rii chori **Arhusiensis** Exactissima diligentia emenda-
tum Summa vigilantia correctum Valensq; pulcher-
rimis novis que in antiquis non continentur hi-
storijs referuntur: Per **Welchiorem Bli-**
me Artis caligraphie magistrum
Impensis insignis Capituli
Arhusiensis elaboratum
Deo auctore se-
liciter in-
cipit:

Carl. G. Jessen

Titelbladet til Breviarium Arhusiense.
Det ældste kendte Tryk udført i Aarhus.

RIX Sed querēdū ē quōd iohānes dicat has mulieres iuxta crucē dñi sterille esse reliq̄ euāgeliste narrāt q̄ stererūt a lōge. Ad tñ dñob⁹ modis solū p̄t ad cōparationē q̄ppe eoz q̄ p̄p̄ins stabāt ip̄e lōge stererūt ad eoz autē q̄ lōgius ip̄e p̄pe sterille narrātur. Siue vt magis sciēdū ē q̄ primo iuxta stererūt vt hec cōmēdatio fieret qm̄ euāgelista subiungit. Deinde p̄pter p̄p̄loz frequētā q̄ igr̄es erat cocursus igr̄es

q̄s spectaculū stererūt alonge expectātes exitū rei. **ad iij ca**
Bortitudo et decor idumentū ei⁹ et ridebit i die nouissimo. **Os suū aperuit sapiēz lex cle mētie ē lingua ei⁹** **ad vi ca**
Considerauit semitas domus sue et panem ociosa non comedit surrexerūt filij ei⁹ et beatissimā p̄dicauerūt et vir eius laudauit eam **ad ix ca**
Multe filie congregauerūt diuicias tu supergressa es vt nigerlas: Deo gracias:»

Impressum Arhusie Apud sanctam spiritum Per
Melchiorē Būme Anno Virginei part⁹ Mil
 lesimo quingentesimo decimonono. Pontifi
 carus. Reuerendi generosiq; In christo
 patris Domini **Nicolai clauson** An
 no nri Die vero mens: **Mag**
 decimosexto: **So**
 li deo honoret
 gloria:»

Det bliver saa meget mere beundringsværdigt, at Rektor Worm under disse Forhold alligevel kunde udarbejde det første danske Forfatterleksikon, hans værdifulde »Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd«, som først i vore Dage er helt overflødiggjort ved Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon.

KATEDRALSKOLENS BIBLIOTEK OG AARHUS STIFTSBIBLIOTEK

Før 1775 har Aarhus Katedralskole ikke haft et egentlig Bibliotek, men nok enkelte Bøger, en Inventariefortegnelse fra 1681 nævner 7. Disse Bøger var lænket til Katederet, hvor Lærerne efter Sagnet ogsaa brugte dem »som et ikke mindre ubeqvemt end farligt Strafferedskab¹⁷⁾. Først ved Forordning af 11. Maj 1775 — de 7 Bøger fra 1681 var paa dette Tidspunkt svundet ind til 2 — blev det befalet, at enhver Skole skulde anvende en aarlig Sum til Anskaffelse af Bøger, og som Indtægtskilder til dette Formaal anvistes det Beløb paa 10 Rdr., som enhver Privatist skulde erlægge, samt de Bøder, som Lærere, Disciple og andre idømtes for visse Overtrædelser¹⁸⁾.

Det var jo et yderst spinkelt og usikkert økonomisk Grundlag for et Bibliotek, og de første tre Aar var den samlede Indtægt for Biblioteket i Aarhus da ogsaa kun 40 Rdr. 2 Mk. og 12 Sk. Men i 1778 skænkede Christian VII 200 Rdr. til Biblioteket, og samme Aar fik Borgmester Gleerup Bestalling som Justitsraad mod at betale 100 Rdr. til Skolen, ligesom Gaver i Penge saavel som Bøger begyndte at indgaa. I 1783 var man kommen saa vidt, at der foranstaltedes en højtidelig Indvielse af Biblioteket »med en sirlig og fyndig dansk Tale« af Rektor Thure Krarup og en af Kantor Grosmann komponeret Instrumental- og Vokalmusik. Festen afsluttedes med Kanonsalut og en Middag for Honoratiores hos Stiftamtmanden¹⁹⁾.

Man skulde synes, det var lidt rigeligt at gøre ud af en saa beskeden Begyndelse, men det hele maa vel ses paa Baggrund af Fortidens Mørke. Biblioteket voksede iøvrigt forholdsvis støt ved Legater og Gaver. Indtil 1807 havde det Plads i et Par af Skolens smaa Kvistværelser; derefter overflyttedes det

¹⁷⁾ H. H. Blache: Historiske Efterretninger om Aarhus Cathedralsskole (Skolens Program 1837, S. 57). Foruden til denne Hovedkilde, der behandler Bibliotekets Historie til 1836, henvises her engang for alle til Lauritz Nielsen: Danske Stifts- og Skolebiblioteker, 1925, samt til Katalogen over Skolens Bibliotek, udarbejdet af Adjunkterne N. C. Lassen og O. A. Hovgaard og trykt i Skolens Programmer 1855—59; endvidere til de Fortegnelser over den aarlige Tilvækst, som nogenlunde regelmæssigt findes optaget i Programmerne, særlig henvises til 1882—85, der tillige bringer en Del af det indlemmede Stiftsbiblioteks Bogbestand. ¹⁸⁾ Hertil hørte f. Eks. de Mulktter, som maatte betales af Rektor, Konrektor og Hørere, naar de rejste bort uden Biskoppens Tilladelse, eller af de Lærere, »som ved Banden, Sværgeren og anden Ugudelighed forargede de Unge«. Denne sidste Bestemmelse, siger Blache, kunde til en vis Tid have været meget indbringende, men blev ikke overholdt. Endelig betalte Disciplene Bøder, naar de forsømte Sangopvarthningen i Kirken, og ligeledes maatte Værtshusholdere, som tillod Skolens Elever at drikke og spille med de øvrige Gæster, betale Mulkt; men Blache har i Regnskaberne kun fundet to saadanne Beløb, nemlig fra 1776 og 1794. ¹⁹⁾ T. Baumgarten: Kronprindsens Klub, 1914, S. 19f.

til to større Rum i Rektorboligen, men endnu i 1836 var Antallet af Bøger kun naaet op paa 4500 Bind.

I 1849 fik Biblioteket udmærkede Lokaler i den nye Skolebygning — det var da vokset til 5500 Bind — og i 1853 modtog det en betydningsfuld Forøgelse, idet den nedlagte videnskabelige Realskoles Bibliotek paa over 1700 Bind i dette Aar overførtes til Katedralskolen, hvorved Bogsamlingen, der hidtil væsentlig havde omfattet Filologi og Historie, nu ogsaa fik Naturvidenskaberne repræsenteret. Herved var Bogbestanden kommen op paa ca. 8000 Bind, og kort Tid efter indlemmedes et stort Antal Bøger fra de nedlagte Latinskoler i Kolding og Slagelse.

Ved Køb og Gaver — i 1857 testamenterede saaledes Sognepræst A. L. Kabell sin Bogsamling paa 680 Bind og en Kapital paa 2000 Rdlr. til Skolen — forøgedes Biblioteket derefter Aar for Aar, og da det i 1881 forenedes med Aarhus Stiftsbibliotek, talte det næsten 20000 Bind.

Mens Latinskolerne Biblioteker væsentlig var beregnet som Studiesamlinger for Lærere og Elever²⁰⁾, var Stiftsbibliotekerne i Almindelighed oprettet for en noget større Offentlighed; alligevel var de nærmest videnskabelige Biblioteker og kan hverken med Hensyn til Bogbestand eller Virkemaade sammenlignes med vore nuværende Folkebiblioteker. Deres Tilblivelse kan betragtes som en Frugt af Oplysningstiden; de fleste oprettedes i Begyndelsen af forrige Aarhundrede og blev til paa privat Initiativ, som oftest indenfor Stiftets Præsteskab, og Stiftsøvrigheden fungerede i Almindelighed som Bibliotekerne Bestyrelse med en Præst eller Latinskolelærer som Bibliotekar.

Forholdene var dog lidt anderledes i Aarhus, hvor Foregangsmændene for en stor Del var ikke-gejstlige. Den 28. Januar 1821 kan betegnes som Aarhus Stiftsbiblioteks Fødselsdag; da samledes nemlig Stifterne: Oberstløjtnant J. Høegh-Guldberg, som havde taget Initiativet, Stiftsprovst Studsgaard, fhv. Stiftsfysikus Hahn, Borgmester Fleischer, Rektor J. Stougaard, Redaktør og Bogtrykker Elmquist, Herredsfoged, Dr. jur. Seidelin og Sognepræst, Dr. J. H. Larsen. Man drøftede Sagen og besluttede at henvende sig til en Række Embedsmænd i Stiftets øvrige Byer for at søge Biblioteket dannet. Samtidig sendte man Stiftsøvrigheden Meddelelse om Planen og udtalte Ønsket om, at Biskoppen og Stiftamtmanden maatte kunne tælles blandt

Oberst J. Høegh-Guldberg.

²⁰⁾ Undtagelsesvis har dog ogsaa andre nydt godt af Skolens Bibliotek, saaledes fremgaar det af et Brev fra Biskop Paludan-Müller, at han i 1833 fra Katedralskolens Bibliotek har laant Westphalens Monumenta inedita rerum germanicarum til sin Søn, Historikeren Caspar P.-M., dengang i Odense. Det kgl. Bibliotek, N. kgl. S. 2954.

Bibliotekets Stiftere. Men Stiftsøvrigheden er formodentlig blevet fornærmet over, at man havde begyndt uden den; i hvert Fald kom der intet Svar, og man sendte da i Maj endnu en Skrivelse, som imidlertid heller ikke blev besvaret. Høegh-Guldberg, som i det hele taget var den drivende Kraft, sendte derefter i September 1821 Ansøgning til Kongen om Sanktion paa Foretagendet. Den kom i December — gennem Stiftsøvrigheden²¹). — Derefter kunde

Rektor H. H. Blache.
Aarhus Katedralskole.

man tage fat. Der var iøvrigt forlængst udsendt Opfordring til at tegne sig for Bidrag til Biblioteket, og Gaverne strømmede ind, først og fremmest fra Byens Borgere og Stiftets Præster og andre Embedsmænd. Men Bestyrelsen forstod ogsaa at skaffe Biblioteket andre Velyndere, saaledes betænkte Kongen det gentagne Gange med Gaver, og fra Fonden ad usus publicos modtoges anselige Beløb. Ogsaa fra københavnske Boghandlere kom Boggaver, ligeledes fra Kommissionen til Oldsagers Bevarelse, fra Professor Jens Møller, Biskop Münter og flere andre. Saa opfindsom var man, at man rettede en Henvendelse til det britiske Bibelselskab for at faa »et Exemplar af Bibelen i

hvert af de forskjellige Sprog, i hvilke den er trykt i England«. Resultatet var en Sending med 50 Bibler og Ny Testamenter paa en Række europæiske og flere fjerntliggende Sprog som Malayisk, Singhalesisk og Æthiopisk.

Allerede i 1827 var Bogbestanden vokset til ca. 6000 Bind, og der synes i det hele taget at have været stor Interesse for Biblioteket; saaledes ønskede Rektor O. Worm i Horsens at betænke det i sit Testamente med det kendte Maleri af Ole Worm og hans Familie; men Formaliteterne kom ikke i Orden, og Maleriet gik efter Rektor Worms Død i 1830 til Nationalmuseet i København, hvor det nu opbevares²²).

I Marts 1828 blev der givet kgl. Konfirmation paa en Fundats for Aarhus Stiftsbibliotek. Heri bestemtes det, at Stiftamtmanden og Biskoppen skulde være Bibliotekets Kuratorer, medens Bestyrelsen bestod af fem Medlemmer, hvoriblandt Byens Borgmester og Katedralskolens Rektor. Om Bibliotekets Formaal hedder det: »Aarhus Stifts offentlige Bibliothek har det Øiemed at gavne, ikke blot den egentlige Videnskabsdyrker, ved at aabne ham Adgang til saadanne litteraire Hjælpemidler, hvoraf han ei kan formodes selv

²¹) Stiftsbibliotekets Accessionsprotokol (Statsbiblioteket i Aarhus, Haandskr. Nr. 402). Ogsaa andre Arkivalier vedr. Stiftsbiblioteket opbevares nu i Statsbiblioteket. Endvidere kan henvises til Beretningerne om Biblioteket 1828—30 og 1830—32 samt til »Catalog over Bøgerne i Aarhus Stifts offentlige Bibliothek«, 1826, udarbejdet af Blache, og de fra 1827—32 udkomne Tillæg til denne Katalog; endelig kan sammenlignes de under Note 17 nævnte Fortegnelser fra 1882—85. ²²) Aa. St. A., 1928, S. 204 ff.

at være i Besiddelse, men ogsaa enhver Mand i hvilkensomhelst Stilling, ved at yde ham, efter hans Trang, en nyttig og underholdende Læsning. Til dette Øiemeds Opnaaelse bør i Bibliotheket, forsaavidt de aarlige Indtægter gjøre det mueligt, efterhaanden anskaffes de bedste Skrifter i de forskjellige Fag, ei blot Værker af strengt videnskabeligt Indhold, men ogsaa saadanne, der kunne bidrage til at befordre almindelig Oplysning«²³).

For at skaffe Bibliotheket de nødvendige, faste Indtægter blev det endvidere fastsat, at enhver, som ønskede at laane Bøger, skulde betale 2 Rbd. Sølv aarlig, med mindre han kunde godtgøre sin Uformuenhed; thi da fik han gratis Adgang til at laane. Imidlertid havde Benyttelsen hidtil været gratis for alle, og Kravet om Betaling vakte derfor en Del Utilfredshed. I Aviserne fremkom forskellige Indlæg, hvori det hævdedes, »at Giverne af Bøger til Stifts-Bibliotheket maatte kunne modtage igjen til Laans, naar de ønskede det, enkelte af de Bøger, de forhen selv have givet, uden at Bibliotheket derfor turde fordre Betaling«²⁴).

Sindene faldt dog hurtigt til Ro igen, og Stiftsbibliotheket forøgedes stadig. Det var installeret i Domkirken, rigtignok i fugtige og daarlige Lokaler, og dets Bibliotekar, Overlærer Blache, var meget energisk og blev efterhaanden Sjælen i Arbejdet. I en Omtale af de danske Stiftsbibliotekers Tilstand roses den af ham udarbejdede Katalog som »forfærdiget med Flid og Nøjagtighed«, ligesom Bogbestanden betegnes som en »overmaade vakker Samling«, der indeholder »saare meget Godt og Interessant . . . uden at være belemret med for meget Ripsraps«²⁵).

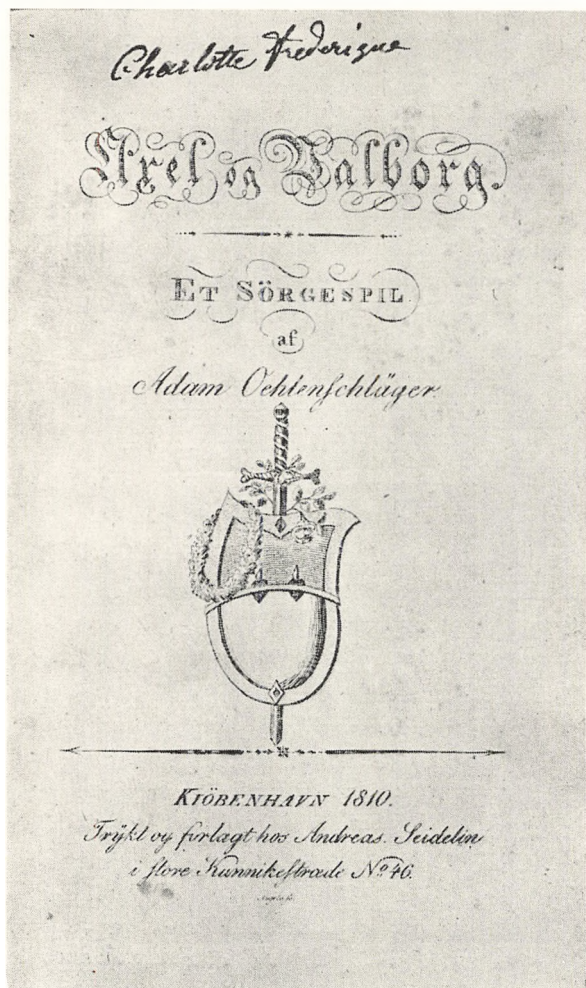
Inden for Bestyrelsen har det formodentlig ogsaa været Blache samt Oberst Høegh-Guldberg og Agent Røgind, der med en Del af Stiftsbibliotekets Dubletter som Grundlag i Slutningen af 1829 fik oprettet en særlig Afdeling for Haandværkere » i det Øiemed at forskaffe Haandværkerstanden i Aarhus Bye beqvem Adgang til saadanne Skrifters Læsning, som deels kunne have gavnlig Indflydelse paa de forskjellige Næringsdrifter, deels i Almindelighed befordre den aandelige Dannelselse, og i Fritimer skjænke en behagelig og nyttig Tidsfordriv«. Denne Afdeling skulde være tilgængelig mod et aarligt Kontingent af 1 Rbd. Seddel, og den skulde »kun indeholde Skrifter, som kunne have Interesse for Haandværkerstanden, dog ikke blot saadanne, som angaae Kunster og Haandværker, men ogsaa Skrifter, der afhandle Materier af Religionen, Sædelæren, Historien, Geographien, Naturlæren og Naturbeskrivelsen«²⁶). Men naturligtvis kunde ogsaa andre end Haandværkere benytte Bøgerne.

Endnu i nogle Aar vedblev Stiftsbibliotheket at have Medgang, og det mod-

²³) Collegial-Tidende, 1828, S. 302. ²⁴) Randers Amtsavis 1/5 1828. Bestyrelsen redegjorde for sit Synspunkt i Aa. St. 21/6 samme Aar, men Oppositionen fortsattes i Randers Amtsavis 17/7, hvor der opfordres til at »udelade Ordet »offentlig« af Bibliothekets Navn; thi den fremtidige Offentlighed ved Stifts-Bibliotheket er vist ej synderlig bevendt«. ²⁵) Dansk Litteraturlidende, 1829, S. 24. ²⁶) Aa. St. 2/1 1830.

tog stadig anselige Gaver. En af de største om end ikke af de værdifuldeste i disse Aar var Prinsesse Charlotte Frederiques Bogsamling, som efter hendes Bortrejse fra Horsens i 1829 overgik til Stiftsbiblioteket. Den omfattede

ca. 300 Bind og var unægtelig af en anden Art end Stiftsbibliotekets øvrige Bogbestand. Foruden samtidige danske Klassikere som Oehlenschläger havde Prinsessen nemlig ejet en Mængde tysk Underholdningslitteratur som Caroline Pichlers bredt snakkelige Bøger, Fr. de la Motte Fouqués Ridderromantik og en Række Pseudoromantikere som Castelli, Laun og Vanderfelde, der hørte til Tidens populære Forfattere. — Blache gør en Smule Undskyldning for dem i Indledningen til en af Katalogerne: »Det kunde maaske ved Læsningen af denne Catalog forekomme Nogen, at de skjønne Videnskaber i de sidste Aar ere forholdsviis blevne altfor vel betænkte, i Særdeleshed med et ikke lidet Antal Romaner, hvis Anskaffelse ikke saavel synes at stemme overens med Bibliothekets Øiemed; men disse henhøre alle, foruden en Deel andre gode Skrifter, til den omtalte Gave,

Prinsesse Charlotte Frederiques Eksemplar af
»Axel og Valborg«.
Statsbiblioteket i Aarhus.

hvormed Hendes Høihed Prindsesse Charlotte Frederique har skjænket sine Bøger til Bibliotheket²⁷⁾. — I Begyndelsen af 1830erne havde Stiftsbiblioteket imidlertid allerede kulmineret, og det kom nu ud i svære Trængsler, som efterhaanden skulde medføre en langsom Kvælningsdød. Vanskelig-

²⁷⁾ Fjerde Tillæg til Catalogen over Bøgerne i Aarhus Stifts offentlige Bibliothek, 1832; jfr. Aa. St. 21/7, 1935.

hederne var for det første af økonomisk Art, idet der saa tidligt som 1826 og 1830 var optaget Laan²⁸⁾, der i samme Forhold, som de frivillige Bidrag svigtede, tyngede stærkt paa Budgettet. Men dernæst var Lokaleforholdene daarlige. De to Kapeller i Domkirken, som Biblioteket raadede over, var fugtige, og da der ingen Kakkelovn kunde opstilles, var de om Vinteren »et saa ubehageligt Opholdssted, saavel for dem, der vilde benytte Biblioteket, som for dem, der skulde have Opsyn dermed, at det ikke kan andet end indskrænke Brugen«²⁹⁾.

Sammen med Forstanderskabet for Katedralskolen ansøgte Stiftsbibliotekets Bestyrelse da Undervisningsdirektionen om, at der maatte bygges en anden Etage paa Katedralskolens Bygning for her at skaffe Plads dels til en Udvidelse for Skolen dels til Lokaler for Stiftsbiblioteket. Men der kom Afslag i 1835³⁰⁾.

Man flyttede derefter Samlingerne til smaa, utilstrækkelige Rum i Katedralskolen. Det var dog kun en midlertidig Foranstaltning³¹⁾, senere maatte man tilbage til Domkirken (de Sehested-Lindenowske Kapeller), og efter at en Indsamling til Fordel for Biblioteket var slaaet Fejl, mislykkedes alle Forsøg paa en Rekonstruktion. Der indkom vel stadig Boggaver — den betydeligste var ca. 500 Bind, testamenteret af Botanikeren J. F. Schouw, død 1852, der bragte Bindantallet op paa over 10,000 — men selve Biblioteket blev mere og mere en død Skat, og Bøgerne gik til i det fugtige Lokale.

Allerede i 1862 foreslog Stiftsøvrigheden derfor, at Biblioteket indlemmedes i Katedralskolens Bibliotek paa Betingelse af, at begge Bogsamlingerne blev offentlig tilgængelige. Ministeriet tog dog ikke Standpunkt til Bibliotekernes Forening, men havde intet imod, at Stiftsbiblioteket flyttedes til Katedralskolen, hvilket imidlertid viste sig ugørligt paa Grund af Pladsmangel.

Det følgende Aar fremkom Forslag fra Konsul Mørk og Aarhus Amtsraad om at sikre Stiftsbiblioteket en fast aarlig Sum paa 400 Rdr., mod at Biblioteket reorganiseredes nærmest som et Folkebibliotek for Aarhus By og Amt. Men heller ikke denne Plan lod sig gennemføre, især gik Biskop Brammer stærkt imod den og gjorde ikke uden Grund opmærksom paa, at Bogbestanden egnede sig meget daarligt til dette Formaal. Det eneste Resultat af Overvejelserne blev i denne Omgang, at Stiftsbiblioteket endelig blev flyttet bort fra Domkirken. Den Plads, man fandt til det paa Friskolens Loft, var dog ikke stort bedre, og om en Renæssance for Biblioteket blev der ikke Tale.

I 1870 søgte Stiftsbibliotekets Bestyrelse Aarhus Byraad om et fast, aarligt Tilskud, men fik absolut Afslag og med en Motivering, der ikke lod Mu-

²⁸⁾ Aarhus Stifts Landemodes Acter, 1826, S. 24 og 1830, S. 23. ²⁹⁾ Beretning om Aarhus Stifts offentlige Bibliothek, 1830—32, S. 10. ³⁰⁾ Aarhus Stifts Landemodes Acter, 1835, S. 71. ³¹⁾ Anf. Værk, 1836, S. 49.

lighed aaben for at komme igen: Byraadet vilde ikke »indrømme Biblioteket nogetsomhelst aarligt Tilskud af Kæmnerkassen«, da det anser »enhver Be-
stræbelse for at retablere det gamle Bibliotek paa en til Nutidens Fordrin-
ger svarende Fod for spildt og derfor hellere see det forenet med andre Bib-
lioteker, der frembyde bedre Betingelser for en varig Existent«³²).

Under Debatten i Byraadet havde man gjort gældende, at Stiftsbiblioteket var uden Interesse, da der ikke var anskaffet nye Bøger siden 1828. Det var dog en mild Overdrivelse, og Byraadet glemte desuden, hvad mange ogsaa er tilbøjelige til i vore Dage, at gamle Bøger undertiden er fuldt saa værdifulde som nye. Derimod var det nok rigtigt, naar Byraadet tvivlede om, at den private Godgørenhed, der jo var Basis for Stiftsbibliotekets Eksistens, lod sig opdyrke tilstrækkeligt nu, da den var engageret i saa mange Retninger og paa Biblioteksområdet især overfor det dengang nystiftede Folkebibliotek³³).

Efter Byraadets Afvisning saa Bestyrelsen alle Sunde lukte og var mest tilbøjelig til at søge Stiftsbiblioteket opløst, men forinden gjorde man et sidste Forsøg paa en Reorganisation ved at undersøge Muligheden for at gennemføre en fast, tvungen Afgift til Biblioteket fra samtlige Stiftets Præster, en Ordning, der fra gammel Tid var praktiseret overfor Stiftsbibliotekerne i Roskilde og Aalborg, ligesom den saa sent som i 1863 var indført i Viborg Stift. Biskoppen gik imidlertid meget stærkt imod, og Planen maatte opgives.

Bestyrelsen lod nu Bogbestanden gennemgaa og udskød et Par Tusind værdiløse og af Fugt ødelagte Bøger, og derefter sov Stiftsbiblioteket videre paa Friskolens Loft, »utilgjængelig for Benyttelse og udsat for at ødelægges ved Fugtighed om Vinteren og Hede om Sommeren«³⁴). I 1872 fremkom Planer om Opførelse af en Museumsbygning i Aarhus, hvor man da ogsaa mente at kunne faa Plads til Stiftsbiblioteket, og i Haab om her at kunne skaffe det en bedre Fremtid lod man foreløbig Samlingerne henligge. Endelig i 1877 flyttedes Biblioteket saa til den nye Museumsbygning, hvor det havde gode Lokaler, men det viste sig umuligt at genopvække Publikums Interesse og Offervillighed; med Rette ansaa Bestyrelsen det derefter for uforsvarligt vedblivende at opretholde Biblioteket, og endelig i 1881 realiseredes da den gamle Plan om at nedlægge Stiftsbiblioteket som selvstændig Institution og indlemme Bogbestanden i Katedralskolens Bibliotek. Det skete paa Betingelse af, at de forenede Biblioteker fremtidig blev aabnede for almindeligt Udlaan.

Ved Stiftsbibliotekets Indlemmelse blev Skolebibliotekets Stilling fuldstændig forandret. Det var nu et offentligt Statsbibliotek, som var ene om at forsyne Byen og Oplandet med saavel videnskabelig som almen oplysende

³²) Aarh. Byraads Skr. af 10/3 1870. Stiftsbibliotekets Arkiv i Statsbiblioteket. ³³) Aa. St. 7/3 1870. ³⁴) Aa. St. 19/4 1872.

Litteratur — Folkebibliotekets Bogbestand omfattede væsentlig Skønlitteratur — og Benyttelsen voksede da ogsaa kraftigt, fra 1500 Bind aarligt i den første Tid til ca. 5000 Bind i Slutningen af 1890erne. Samtidig begyndte ogsaa Gaverne at strømme ind; den vigtigste kom fra Stiftamtmand Regenburg, som i 1884 skænkede ca. 1500 Bøger og Pjecer vedrørende det sønderjydske Spørgsmaal; senere udvidedes Gaven til ialt ca. 7000 Bind, ligesom Regenburg i sit Testamente tillagde Biblioteket en Kapital paa 6000 Kr. til denne Specialsamlings Forøgelse. Og endelig efter hans Død i 1895 indgik hele hans store Bogsamling paa 28000 Bind, særlig omfattende dansk Historie og Topografi, Jura og Skønlitteratur.

Af andre Gaver kan nævnes ca. 1000 Smaaskrifter fra Redaktør, Sagfører Chr. Nielsen, »Jyllandsposten«, ligesom en Række Institutioner regelmæssigt sendte Biblioteket Gaver og enkelte aarhusianske Bogtrykkerier frivilligt afleverede Eksemplarer af deres Tryksager. Af Køb maa fremhæves ca. 800 Bind fra Konsul Mørks Dødsbo foruden 4000 Smaaskrifter vedrørende dansk Historie og Økonomi og en stor Samling Viser, samt en betydelig Del af Biskop B. J. Fogs efterladte Bibliotek.

Det forenede Stifts- og Skolebibliotek talte efter Indlemmelsen af Regenburgs Bogsamling ca. 60000 Bind foruden flere Tusind Dubletter, og det siger sig selv, at Bibliotekaren, i de første Aar Adjunkt Lohse, senere Overlærer Hoffmeyer, blev stillet overfor store og vanskelige Opgaver ved Ordningen af disse Bogmasser. De omfattende Katalogiseringsarbejder, som Hoffmeyer paabegyndte, blev da heller ikke fuldendt. Samtidig kæmpede han med Pladsvanskeligheder, idet Størstedelen af Bøgerne maatte opbevares »oppe under Latinskolens Tagværk . . . i meget brandfarlige Omgivelser«. Det var derfor ikke uden Grund, at man i 1896 spurgte: »Hvor længe skal Landets tredjestørste Bibliotek vente paa en tidssvarende Bygning?«³⁵).

Svaret kom hurtigere, end det sædvanlig sker overfor den Art Spørgsmaal, nemlig med Loven af 22. Marts 1897 om Statsbibliotekets Oprettelse.

STATSBIBLIOTEKET I AARHUS

Planen om at oprette et stort Statsbibliotek i Provinsen siges at kunne føre sit Udspring tilbage til Christiansborg Slots Brand i 1884. Ved denne Lejlighed var ogsaa Det kgl. Bibliotek truet, og Tanken om den Ulykke, som derved kunde have overgaaet Landet, fik Bibliotekets Chef, Overbibliotekar Chr. Bruun til at sysle med Planer om at skabe et bogligt Centrum udenfor København. I 1892 nedsattes derefter en Kommission til at overveje Spørgsmaalet, og som Repræsentant for Aarhus deltog Borgmester F. Vestergaard og Katedralskolens Bibliotekar, Overlærer Hoffmeyer i Forhandlingerne.

³⁵) Aa. St. 5/7 1896.

Kommissionen afgav Betænkning allerede i 1893, og der var Enighed om, at det paatænkte Bibliotek skulde ligge i Aarhus. Lovforslaget fremsattes dog først i 1895, og Vedtagelsen skete som nævnt i 1897. Grundstammen i det nye Bibliotek skulde være Det kgl. Bibliotekts Dubletter af danske Skrifter, d. v. s. alle danske Tryk fra det 19. Aarhundrede, idet der hidtil gennem Pligtaflevering fra Bogtrykkerne var indgaaet to Eksemplarer til Biblioteket. Nu skulde det ene Eksemplar altsaa afgives til Statsbiblioteket, som desuden fremtidig selv skulde modtage Pligtaflevering fra alle danske Bogtrykkerier. I det nye Bibliotek skulde endelig indgaa det forenede Stifts- og Skolebibliotek »med Undtagelse af den Del af Samlingen, som af Hensyn til Skolens Tarv bør forblive ved denne«. Den sidste Bestemmelse praktiseredes saaledes, at Katedralskolen beholdt en meget rigelig Del af Bogbestanden, der nu tæller over 30000 Bind og maaske nok kan siges at omfatte noget mere end nødvendigt for Skolens Tarv.

Til Statsbiblioteket købtes endvidere to store Privatbiblioteker, nemlig Gehejmekonferensraad Wegeners ca. 40000 Bind store Bogsamling omfattende næsten alle Fag, men dog fortrinsvis de humanistiske, samt Provst Jens Vahls Bibliotek, en sjælden, næsten enestaaende speciel Samling paa ca. 12000 Bind vedrørende Hedningemissionen og dermed beslægtede Emner.

I de følgende Aar opførtes Statsbibliotekets Bygning paa Bispetoften, og den 17. Juni 1902 aabnedes det nye Bibliotek med en Bogbestand paa ca. 150000 Bind. Overlærer Hoffmeyer ansattes som dets første Chef.

Hermed havde Aarhus og Provinsen — thi Statsbiblioteket skulde være Bibliotek for hele Landet udenfor København — endelig faaet sit første store, offentlige, videnskabelige Bibliotek, det som Rektor Worm i 1773 havde sukket efter, og som i 1843 daværende Adjunkt i Randers, F. E. Hundrup, havde efterlyst i sin »Skole-Calendar«, hvor han udtaler Ønskeligheden af at forene Katedralskolens, den videnskabelige Realskoles og Stiftsbibliotekets Bogsamlinger, »medens enhver Anstalt naturligvis beholdt frie Raadighed over sine egne Fonds . . . Derved kunde der lægges en Grundvold til *et større Bibliothek, som Jylland høiligen trænger til*«. (Udhævet af Hundrup.)

Nu var Grundvolden altsaa endelig lagt, endda en større, bedre og mere solid Grundvold, end Hundrup i sin Tid havde tænkt sig, men det var ogsaa kun Grunden og Materialet, som forefandtes. Det stod endnu tilbage at fuldføre »Bygningen«, d. v. s. ordne og katalogisere Bogmasserne, organisere Biblioteket og gøre det nyttigt for Befolkningen. Desværre begyndte man straks med det sidste, hvorved det i Forvejen alt for faatallige Personale beslaglagdes til Publikumsekspedition, saa Ordningen og Katalogiseringen af Bøgerne næsten umuliggjordes — den er endnu ikke helt fuldført. Hoffmeyer kastede sig imidlertid med Energi og Oplagthed ud i Arbejdet, indtil han 1905 afløstes af Overbibliotekar Vilhelm Grundtvig, der i den følgende Meneskealder fortsatte det kæmpemæssige Arbejde for at skabe Orden af Kaos.

Statsbibliotekets Bogbestand blev i Aarenes Løb mere end fordoblet, Personalet næsten tidoblet, og Udlaanet voksede med rivende Fart. Af Benyttelsen faldt kun $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ paa Aarhus, medens Resten fordeltes paa hele Landet udenfor København. Bortset fra den danske Skønlitteratur, som fra Begyndelsen var unddraget almindeligt Udlaan, kom Statsbiblioteket i de første 10—15 Aar til i stor Udstrækning at virke som »Folkebibliotek«, fordi de egentlige Folkebiblioteker dengang var yderst beskedne og væsentlig kun indeholdt Skønlitteratur. Denne Statsbibliotekets folkelige Virksomhed var naturligvis særlig udbygget i Aarhus, hvor Kommunen ved Tilskud muliggjorde, at Læsesal og Udlaan kunde holdes aaben ogsaa om Aftenen. Men iøvrigt imødekom Statsbiblioteket ogsaa Ønsker om Udlaan af videregaaende og rent videnskabelig Litteratur, saa vidt den forefandtes, og bidrog derved til, som det hedder i Kommissionsbetænkningen om Bibliotekets Oprettelse, »at efterhaanden de Klager noget kunne formindskes, som ofte ere hørte, Klager over, at man i Provinserne ikke kan drive videnskabelige Studier, fordi man her mangler Litteratur, Bøger, paa hvilke Studierne skulle bygges«.

Da Folkebibliotekerne, især efter Vedtagelsen af Biblioteksloven af 1920, kom ind i en hastig og meget omfattende Udvikling, overtog de imidlertid lidt efter lidt det folkeoplysende Arbejde, og Statsbibliotekets Omraade blev derved automatisk den »videregaaende Oplysning« og rent videnskabelig Litteratur, en Virksomhed, der ved Aarhus Universitets Oprettelse i 1928 konsolideredes og udbyggedes. I 1934 fastlagdes Statsbibliotekets Universitetsopgave officielt³⁶⁾, og efter Aarhus Folkebiblioteks Reorganisation samme Aar kunde den folkelige Virksomhed i Aarhus By helt opgives, saa alle Kræfter blev samlet om de to Hovedopgaver: Arbejdet som Universitetsbibliotek og Udlaanet til hele Landet udenfor København af den Litteratur, som Folkebibliotekerne ikke er i Stand til at præstere. Statsbibliotekets Historie er imidlertid udførligt skildret i Bibliotekets Jubilæumsskrift og en senere Beretning og forbigaas derfor her³⁷⁾.

AARHUS FOLKEBIBLIOTEK

Oplysningstidens Bestræbelser for at udbrede Kundskaber og Læsning kan i Aarhus spores, i hvert Fald indirekte, i Oprettelsen af Stiftsbiblioteket og især da dets Haandværkerafdeling, selv om der endnu slet ikke var Tale om det, man dengang vilde kalde Almue-Oplysning. Paa Landet derimod gav Bestræbelser i denne Retning sig mere direkte Udslag i Oprettelse af Sognebiblioteker, oftest støttet af Landhusholdningsselskabet med anselige Bog-gaver, saaledes tales i 1810 om »Amts-Selskaber«, landøkonomiske og andre, hvortil man ønsker at knytte Bogsamlinger³⁸⁾.

³⁶⁾ I Henh. til minist. Skr. af 6/9 1934. ³⁷⁾ Statsbibliotekets Opgaver er fastlagt i Bibliotekets Reglement af 8/11 1938. Iøvrigt henvises til »Statsbiblioteket i Aarhus 1902—1927«, og »Statsbiblioteket i Aarhus. Meddelelser om Virksomheden 1927—1939« ved Emanuel Sejr, begge Skrifter med Bibliografi. ³⁸⁾ Aa. St. Extra Tillæg 24/1 1810.

Paa denne Tid oprettede ogsaa Pastor Niels Blicher »Det Randlevske Districts-Selskab for gavnlig Virksomhed«, som fra Landhusholdningsselskabet modtog for 30 Rdr. Bøger³⁹⁾, og i 1813 oprettede Pastor Borup i Aale ved Horsens for egen Regning et Bibliotek »bestaaende af saadanne Almueskrifter, der give et grundigt Begreb om Fædrenelandets og vort Nordens Geographie og Historie, Land-Oekonomie, Naturhistorie, Moerskablæsning m. fl., til hvilke hans Sognefolk have fri Adgang«⁴⁰⁾. I Harlev havde Provst Ramsing gennemført noget lignende⁴¹⁾.

I Slutningen af 1830erne oplevede mange af disse Sognebiblioteker en Renæssance, til Dels vel paa Baggrund af den Virksomhed, som udfoldedes af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, der fra 1835 til 1848 udsendte en lang Række fortræffelige, oplysende Smaaskrifter, men fuldt saa meget i Forbindelse med det spirende politiske Liv, som Stænderforsamlingernes Indførelse havde vakt. Ogsaa paa Aarhusegnen mærkede man »Tegn paa en opvaagnende Folkeand«, saaledes havde Landsbyen Stautrups Beboere i 1839 »forenet sig om, til fælleds Gavn og Bedste, at oprette en Læseforening«. Skolelærer Bering var valgt til Formand, og »engang ugentlig vil man samles i Skolen, hvor Formanden da forelæser saadanne Skrifter og Blade, hvis Indhold gaaer ud paa: at luttre og rense Begreberne, bibringe Forstanden mere Lys og bedre Opfatningsevne, vække Almeenaand og Borgersind, led-saget med oplysende og forklarende Bemærkninger«⁴²⁾.

Ligeledes i 1839 oprettede Pastor Bruun i Saxild »Hads Herreds Bogsamling«, der modtog 50 Bind fra Landhusholdningsselskabet; 1842 talte den 350 Bind og i 1848 var den vokset til 500 Bind. Man holdt ogsaa her Blade, f. Eks. »Penning-Magasinet, Folkebladet, Bondevennen, Almuevennen, Drewsens Underholdning og Aalborg Læsecabinet«⁴³⁾.

I 1850erne er denne Biblioteksbevægelse dog taget noget af. »Efter at de saakaldte Sognebiblioteker i en Række af Aar have udøvet en særdeles gavnlig Indflydelse ved at udbrede nyttige Kundskaber samt forøge og forædle Folkets Nydelse, synes de i den senere Tid at føre et mindre kraftigt Liv«, hedder det i 1854; og Grunden er den, at de mindre Kredse og Foreninger har ondt ved at skaffe de nødvendige Midler, hvorfor man foreslaar »Oprettelsen af et Bogcirkulations-selskab for Aarhus og Omegn«⁴⁴⁾. Planen blev dog ikke realiseret, lige saa lidt som det i 1875 lykkedes at gennemføre et Forsøg paa »at danne Bogsamlinger under en Fællesbestyrelse i Aarhus Amtsrads-kreds«, skønt Sagen siges at have »vundet saavel Autoriteters som Privates Anerkendelse og Tilslutning«⁴⁵⁾. Man havde tænkt sig at organisere »et Slags centralt Amtsbibliotek«, og Planen støttedes bl. a. af Indenrigsminister Ingerslev, men kvaltes af de politiske Stridigheder⁴⁶⁾.

³⁹⁾ Aa. St. $\frac{4}{2}$ 1812. Jfr. N. Blicher: Underretn. om det Randlevske Districts-Selskab for gavnlig Virksomh., 1811, og Udskr. af Hoved-Protocollen f. det Randlevske gavnl. Virksomheds Selsk., 1812. ⁴⁰⁾ Aa. St. $\frac{8}{1}$ 1813. ⁴¹⁾ Aa. St. $\frac{8}{5}$ 1813. ⁴²⁾ Aa. St. $\frac{30}{10}$ 1839. ⁴³⁾ Aa. St. $\frac{18}{2}$ og $\frac{3}{3}$ 1842, $\frac{30}{11}$ 1848, $\frac{12}{1}$ 1849. ⁴⁴⁾ Aa. St. $\frac{27}{8}$ 1854. ⁴⁵⁾ Aa. St. $\frac{15}{1}$ og $\frac{14}{5}$ 1876. ⁴⁶⁾ Aa. St. $\frac{11}{5}$ 1887.

Underræning
om
det Handelske
Districts-Selskab
for gavnlig Virksomhed.

af
R. Blicher,
Sognepræst i Handel.

København, 1811.
Trykt hos Niels Lund.

I Aarhus kommer Tanker om folkelig Oplysning i mere moderne Form til Orde f. Eks. i 1861 i Anledning af det »historisk-antiquariske Selskab«s Oprettelse. I et Indlæg i Avisen foreslaas det, at man hellere skal danne »en dansk Forening, hvor vort Folks aandelige Livsytringer kunde findes repræsenterede. Lad os anlægge Bibliotheker for dansk Litteratur i saa vid Udstrækning som muligt, indret Læsestuer og lad saa en antiquarisk Afdeling indeholde Gjenstande, der kunne oplyse og anskueliggjøre. Hold dernæst Foredrag paa jævn, fattelig Maade«⁴⁷⁾.

Først i 1868 blev Oprettelsen af et Folkebibliotek i Aarhus realiseret. Det var Adjunkt Schaldemose, som tog Initiativet, og han var i den følgende Snes Aar Sjælen i Arbejdet og den, paa hvem hele Administrationen hvilede. Biblioteket blev startet udelukkende ved private Midler. Betydelige Boggaver modtoges bl. a. fra Fabrikant Stampe, Apoteker Aagaard, Etatsraad M. P. Bruun og navnlig fra Overkrigskommissær Elmquists efterladte Bogsamling, ligesom Fru Karen Elmquist senere støttede Biblioteket med aarlige Gaver. Man opnaaede desuden aarlige Pengebidrag fra en Række Borgere; Møller Weis lod i flere Aar de saakaldte »Ispenge«, d. v. s. Betaling for Is fra Mølle-dammen, tilflyde Folkebiblioteket, og større Summer én Gang for alle modtoges f. Eks. fra Generalkonsul Pontoppidan og fra »Husholdningsforeningens Læsefond«. Dette sidste Bidrag kaldes »en saa meget smukkere Gave, som den var fremkommet fra Arbejdere, altsaa netop fra dem, for hvem Biblioteket var bestemt«⁴⁸⁾, en Udtalelse, der røber Datidens Syn paa Folkebibliotekets Opgave.

Iøvrigt holdtes Foredrag til Fordel for Biblioteket, bl. a. af Dr. Nørregaard og cand. theol. Bågø fra Testrup, og Udlaanet blev besørget uden Vederlag af Adjunkt Neergaard, Overlærer H. Nielsen, Alterdegn Thoresen, Adjunkt Engell og andre. Der var altsaa stor og uegennyttig Interesse for Biblioteket.

Bogbestanden, som i 1871 talte 1400 Bind, voksede jævnt, hvorimod Budgettet havde ondt ved at følge med. Det beløb sig i 1871 til 214 Rdr., indkomne som Medlemsbidrag og som Overskud ved afholdte Foredrag; men skønt Kommunen fra 1874 var begyndt at yde Tilskud, var Bibliotekets Budget i 1880 kun 550 Kr., hvoraf 200 Kr. fra Kommunen⁴⁹⁾. Der var i 1870 582 Laanere, som havde hjemlaant ialt 1030 Bind. Oprindeligt kunde enhver konfirmeret laane Bøger, men da »de ganske unge Lærlinge gjorde sig skyldige i gjentagne Uordener, saa Bestyrelsen sig med Beklagelse nødsaget til at sætte Grænsen ved 20 Aar«⁵⁰⁾.

Udlaan fandt Sted to Gange om Ugen, Kl. 8—9 hver Mandag og Torsdag Aften; men den første Aften var kun for Laanere, hvis Navn begyndte med Bogstaverne A—L, og Torsdag Aften for Resten af Alfabetet. Det gjaldt altsaa om at passe sin Tur, og det er forstaaeligt, at man i den enkelte Udlaans-

⁴⁷⁾ Aa. St. 6/2 1861. ⁴⁸⁾ Aa. St. 11/5 1887. ⁴⁹⁾ Aa. St. 6/7 1871 og 21/5 1880. ⁵⁰⁾ Aa. St. 9/5 1870.

time kom op paa 100—120 Udlaan, naar der, som i 1880, udlaantes 8000 Bind om Aaret. Og det var »god og nyttig Læsning — ikke den sædvanlige Leiebibliothekslitteratur«, hedder det i Beretningen fra dette Aar. Man købte iøvrigt saa vidt muligt antikvariske Bøger, især hos Antikvarboghandler Lyngø i København, som »ydede udmærket Bistand ved skjønnsomt Udvalg«. — I 1887 trak Schaldemose sig tilbage fra Bestyrelsen, og ved et Møde i Katedral-skolen tog han Afsked og udtalte Ønsket om, at Arbejdet for Folkebiblioteket maatte blive fortsat af friske Kræfter. Han haabede, at det snart maatte blive herhjemme, som man havde det i Kanada, hvor Staten tilskød det samme Beløb, som en Kommune anvendte til Indkøb af nyttige Bøger — Ønsket opfyldtes først en Menneskealder senere. Schaldemose mindede ogsaa om, at den oprindelige Tanke om til Folkebiblioteket at knytte en offentlig Læsestue endnu ikke var realiseret. Han haabede, det snart maatte ske⁵¹). Det varede 47 Aar.

Adjunkt Schaldemose.
Aarhus Katedralskole.

I de følgende Aartier gik det langsomt ned ad Bakke med Folkebiblioteket. Bogbestanden og Kommunens Tilskud voksede ganske vist, men ingenlunde i Forhold til Byens Vækst, og ved Aabningen af Statsbiblioteket i 1902 var det, som om Interessen for Folkebiblioteket havde faaet et Grundskud. Kommunen gav et betydeligt Tilskud til Statsbiblioteket, for at dets Læsesal og Udlaan kunde holdes aabent om Aftenen, og dermed mente man længe, at der var gjort tilstrækkeligt ogsaa for det folkelige Biblioteksarbejde. Benyttelsen af Folkebiblioteket var vel stadigt talmæssig temmelig betydelig, men den indskrænkede sig mere og mere til Laan af den danske og oversatte Skønlitteratur, som ikke kunde faas fra Statsbiblioteket.

Det skulde ikke gøre Forholdene bedre, at Folkebiblioteket var installeret i miserable Lokaler i den gamle Skole i Vestergade, og efterhaanden som den moderne Folkebiblioteksbevægelse efter engelsk-amerikansk Mønster voksede sig stærk herhjemme, og andre Byer fik nye, moderne Biblioteksbygninger, rejste der sig i Aarhus en Bevægelse for ogsaa her at skabe bedre Forhold for folkelig Biblioteksvirksomhed. I Aarene 1918—20 blev der, især af Bibliotekar ved Statsbiblioteket Dr. phil. Emil Fog, arbejdet for en Ordning, hvorefter Statsbiblioteket foruden at varetage sine sædvanlige Opgaver skulde indrette en Afdeling, der kunde fungere som en Art Central-Folkebibliotek for Aarhus, mens der byggedes Filialer i nordre og søndre Bydel. Planen naaede ogsaa frem i Byraadet, men strandede paa manglende For-

⁵¹) Aa. St. 12/5 1887.

staaelse — muligvis ogsaa paa, at Byraadet fremfor et Samarbejde med Staten foretrak at faa sit eget Folkebibliotek⁵²⁾.

I Begyndelsen af 1920erne stiftedes derefter en Biblioteksforening, hvorved man haabede at skabe bedre Sangbund og tillige økonomisk Basis for Reorganisationstanken. Statsbiblioteket var medvirkende til at revidere Folkebibliotekets gamle Bogbestand og udskyde al den »døde« Litteratur, men iøvrigt fik Biblioteksforeningen mest Betydning ved at holde Interessen for en Nyordning levende.

Først i 1927 blev Sagen taget op for Alvor, og Stødet hertil blev givet udefra. I det af Undervisningsministeriet i 1924 nedsatte Udvalg vedrørende Statens Biblioteksvæsen havde man under Diskussionen af Statsbibliotekets Opgaver drøftet ogsaa dets Forhold til et eventuelt nyt Folkebibliotek i Aarhus⁵³⁾, og da Udvalget i 1927 havde afgivet Betænkning, forespurgte Undervisningsministeriet Aarhus Byraad, hvad det agtede at foretage med Hensyn til Folkebiblioteket. Som Svar herpaa nedsatte Byraadet derefter et Udvalg, som skulde overveje Planerne til et nyt, kommunalt Folkebibliotek i Aarhus.

Paa Grundlag af dette Udvalgs Betænkning udskreves en Arkitektkonkurrence, som efter forskellige Fødselsvanskeligheder resulterede i, at man valgte et Projekt af Arkitekterne Alfred Mogensen og Salling Mortensen, og den nye Bygning stod færdig til Indvielse den 29. Oktober 1934⁵⁴⁾.

Som den sidste af Danmarks større Købstæder havde Aarhus endelig faaet et moderne Folkebibliotek. Det blev til Gengæld det største og et af de bedste.

Ved Siden af den Service, som de offentlige Biblioteker har kunnet yde — og som det fremgaar af foranstaaende har den undertiden været sløj nok — har man imidlertid ogsaa paa anden Maade søgt at skaffe sig Læsning. Det skete gennem Sammenslutninger af forskellig Art, gennem Lejebiblioteker og endelig ved selv at samle Bøger. For at danne sig et fuldstændigt Billede af Læsningens Kaar i Aarhus gennem Tiderne vil det da være nødvendigt at efterspore Læseselskabernes, Lejebibliotekernes og de private Bibliotekers Udvikling. Læseselskaberne kan igen deles i de Sammenslutninger, der havde Anskaffelse af Bøger som Hovedformaal, og de Foreninger, hvor Tilvejebringelse af Bogsamlinger kun var et Sidemotiv. Der findes dog ikke skarpe Grænser mellem Grupperne.

⁵²⁾ Aa. B. F. 1918—19, A, S. 413 ff. ⁵³⁾ Betænkning vedr. Statens Biblioteksvæsen, 1927, S. 118—129. ⁵⁴⁾ Bogens Verden, 1934, S. 269—278. Jfr. Emanuel Sejr i Aa. St. 27/10 1934.

LÆSESELSKABER

Kan man tro Prokurator og Raadmand, senere Ejer af Rugaard, H. P. Ingerslev, skulde det første Læseselskab i Aarhus være oprettet omkring 1790. I et Brev til Polyhymnias Direktion gør han nemlig opmærksom paa, at han i sin Tid skænkede Bøger til Kronprindsens Klubs Bibliotek, »idet jeg, efter at have oprettet og i nogle Aar forestaaet et Læseselskab (det første der eksisterede i Aarhus) overgav samme til Klubselskabet«⁵⁵). Klubbens Bibliotek oprettedes ca. 1797, og i 1794 averterer Ingerslev Auktion over »en betydelig Deel Bøger i adskillige Sprog og Videnskaber, hvoriblandt et herværende Læse-Selskabs Bøger, Maanedsskrifter etc. for 1792 og 1793«⁵⁶).

I de samme Aar har der desuden været et Læseselskab indenfor Garnisonen, hvad man ser af en Auktions-Announce fra 1796, hvori »adskillige Bøger, saasom: Maanedsskrifter, Ugeblade m. m., tilhørende det i respective 1. Jydske Infanteri-Regiment etablerede Læse-Selskab«, stilles til Salg⁵⁷). En lignende Announce findes i 1798⁵⁸). Det vil altsaa sige, at den militære Læsekreds har eksisteret ved Siden af Klubbens Bibliotek, som de fleste Officerer vel ellers kunde benytte. Ogsaa et »borgerligt Læseselskab« trivedes udmærket i disse Aar. Dets Bibliotekar var Klokker H. W. Schytte, som i 1797 meddeler, at »enkelte faa Pladser i det borgerlige Læseselskab i Aarhus nu ere blevne ledige«, og at saaledes »Lysthavende af Indenbyes, der i samme vil indgaae, antages 1. Januar 1798«⁵⁹). Skønt Schytte tillige drev Boghandel, kan Læseselskabet altsaa ikke have været et Lejebibliotek. I saa Fald var der næppe heller i 1804 tilgaaet Fattigvæsenet en Gave paa 1 Rdlr. 4 Mk. fra det borgerlige Læseselskab⁶⁰).

I de første Aartier af forrige Aarhundrede har formodentlig flere af den Art mere eller mindre private Læsekredse fungeret i kortere eller længere Tid. I 1829 tales om det »forhenværende Læseselskab, som bestyredes af d'Hrr. Oberst v. Høegh Guldberg og Pastor Hahn«, hvis Bøger dengang overgik til Stiftsbiblioteket⁶¹), og i 1840 skriver Adjunkt Carøe om »undertegnedes Læse-Selskab«⁶²).

Men Læseselskaberne kunde ogsaa være administrativt mere udbyggede som f. Eks. »Minerva«, der samlede sine Medlemmer »til en Forsamling i Stiftsbiblioteket«⁶³) og havde et fast Bud til hver Lørdag at bringe og afhente de cirkulerende Bøger, ligesom ældre, udcirkulerede Bøger stadig kunde laanes af Medlemmerne⁶⁴). Dette Læseselskab var i fuld Aktivitet i 1834, men opløstes i 1844⁶⁵).

⁵⁵) Løst Brev i Haandskrift Nr. 69 i (Statsbiblioteket i Aarhus). ⁵⁶) Aa. St. 22/10 1794. ⁵⁷) Aa. St. 16/1 1796. ⁵⁸) Aa. St. 24/1 1798. ⁵⁹) Aa. St. 15/11 1797. ⁶⁰) Aa. St. 1/2 1804. ⁶¹) Catalog over Bøgerne i Aarhus Stifts offentlige Bibliothek, 1826, S. IX. Jfr. Aa. St. 20/6 1829. Det drejede sig mest om historiske og geografiske Bøger, for en stor Del tyske. ⁶²) Aa. St. 19/6 1840. ⁶³) Aa. St. 9/2 1836. ⁶⁴) Aa. St. 9/8 1834 og 10/7 1840. ⁶⁵) Aa. St. 20/2 1844. Faa Aar senere findes dog igen et Læseselskab »Minerva«, som synes at have særlig Tilknytning til

Det, som savnedes, var imidlertid et let tilgængeligt Bibliotekslokale, hvor man kunde komme og gaa, læse nyudkomne Blade og Tidsskrifter, passiare o. s. v. Dette Ønske imødekom Polyhymnias Bibliotek, men da det kun var tilgængeligt for Selskabets Medlemmer, og alle Byens Borgere aldeles ikke kunde optages i den fine Klub, skulde man tro, at Boghandler S. Warberg havde truffet det rette, da han i 1837 indbød til at »oprette her, ligesom man har det i Randers, Aalborg og flere Steder, en Læseforening eller Læsestue, hvori man hver Dag og Aften, gandske efter Behag, kan læse alle de vigtigste og interessanteste Blade og Tidsskrifter, danske, tyske og norske, der efter en vis Tids Forløb ogsaa ville cirkulere til Læsning hjemme hos Deeltagerne . . . «⁶⁰).

I 1838 meddeler Warberg dog, at »uagtet den billige Kontingent af 9 Mk. kvartaliter« var Planen mislykkedes⁶⁷). Nu vilde han forsøge igen, men heller ikke denne Gang havde han Held med sig. Maaske har man ikke ønsket at overlade Læsestuen til en enkelt Mands Entreprise, i hvert Fald blev den først Virkelighed et Par Aar senere og da som et Forenings-Foretagende.

»Læseforeningen for Aarhus og Omegn« stiftedes i 1840, og skønt den allerede Aaret efter havde mere end 200 Medlemmer, led den dog samme Skæbne som næsten alle Datidens Foreninger: den blev eksklusiv. Nye Medlemmer skulde proponeres, og i Realiteten blev Læseforeningen et Selskab, som omfattede Mellemklassen i Byen, Haandværkere, Smaakøbmænd, Bestillingsmænd og andre, der normalt var udelukket fra Polyhymnia.

Men paa denne Maade var endnu en Klasse af Befolkningen uden Adgang til Læsning, nemlig Haandværkssvendene — »Arbejdernes« Antal var ikke særlig stort og blev endnu næppe opfattet som en særlig Klasse — og Konsekvensen maatte da blive Oprettelsen af »Haandværkssvendenes Læseforening«, der kom i Stand i 1845 med Lærer J. Michaelsen som Formand. Kontingentet var her meget billigt, 12 Skilling maanedlig foruden et Indmeldelsesgebyr paa 3 Mk., og Byens Embedsmænd og andre interesserede sig for Foreningens »folkeoplysende« Arbejde og støttede den paa forskellig Maade: Biskop Brammer, Oberst Høegh Guldberg, Overkrigskommissær Elmquist, Apoteker Wolf og andre skænkede Bøger, Borgerrepræsentant, Urmager Holstebro stillede gratis Lokale til Raadighed, og Institutbestyrer Kraiberg, Adjunkt Holmstedt, Pastor Fønss, Lærer Aae m. fl. holdt Foredrag⁶⁸). I 1846 havde Foreningen over 100 Medlemmer, og i 1847 balancerede dens Regnskab med 179 Rdr.⁶⁹). Den synes dog ikke at have haft Livskraft længere end til Begyndelsen af 1850erne.

Læseforeningen for Aarhus og Omegn blomstrede derimod en Aarrække. I 1845 havde den 265 Medlemmer, hvoraf 21 udenbys og 7 Damer. Kontin-

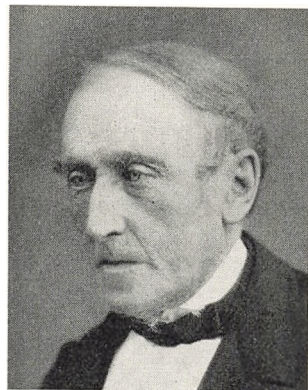
Katedralskolen; saaledes sad en Tid Rektor Blache og Prof. Funch i Bestyrelsen (Aa. St. 6/11 1850), og Møder holdtes i Skolens Lærerværelse (Aa. St. 7/10 1859), ligesom udcirkulerede Bøger her solgtes ved Auktion (Aa. St. 8/3 1861). ⁶⁶) Aa. St. 30/3 1837. ⁶⁷) Aa. St. 13/2 1838. ⁶⁸) Aa. St. 10/12 1845, 6/1 og 29/1 1846. ⁶⁹) Aa. St. 19/3 1846, 7/7 1847 og 7/1 1848.

gentet var 2 Rdr. og 24 Sk. aarlig; for udenbys Medlemmer og Damer dog kun 1 Rdr. og 24 Sk. Der holdtes ca. 25 danske og tyske Blade og Tidsskrifter, og Biblioteket talte over 1000 Bind. Udlaan fandt Sted Onsdag og Lørdag Aften Kl. 7—9⁷⁰). Formand var en Tid Institutbestyrer Kraiberg.

Det var imidlertid ikke Læsningen alene, som holdt Medlemmerne sammen. Læseforeningen udviklede sig hurtigt til en »Klub«, der dels sørgede for Underholdning ved Baller og enkelte Koncerter, dels afholdt Foredrag og efterhaanden ogsaa blev politisk præget. I Begyndelsen af 1840erne var man især interesseret i det sønderjydske Spørgsmaal, senere synes de liberale Ideer at være traadt i Forgrunden, hvorved man undertiden kom i Modsætningsforhold til det konservative Polyhymnia⁷¹).

Læseforeningen købte i 1847 Ejendommen Nr. 50 paa Skolegade, hvor der indrettedes Lokaler, og i det følgende Par Aar kulminerede den med ikke mindre end 4—500 Medlemmer. Men efter Trearskrigen var Tiden løbet fra den, i 1852 maatte Ejendommen paa Skolegade sælges, og ved en Generalforsamling i August 1854 besluttedes det at opløse Foreningen⁷²). — Læseforeningens litterære Indsats blev imidlertid savnet. Allerede i 1855 hedder det i Avisen: »Uagtet den i Fjor ophævede Læseforening for Aarhus og Omegn især i de senere Aar kun lidet svarede til Tidens Fordringer — og netop derfor maatte gaa til Grunde — ere vi dog overbevist om, at den savnes af mange. Selv efter at dens Læseapparat var reduceret til det nødtørftigste, og dens Locale indskrænket til et Par til et saadant Brug højst uhensigtsmæssige Smaaaværelser, talte Foreningen endnu henvend 150 Medlemmer; og da Pluraliteten af dem, der holdt længst ud, vare Mænd af Haandværkerstanden, afgiver dette tillige et glædeligt Beviis paa, at denne Klasse af vore Medborgere fuldt vel vide at vurdere Nyttens og Behageligheden af saadanne Anstalter«⁷³).

Resultatet af Savnet blev, at man, efter københavnsk Forbillede, stiftede Læseselskabet »Athenæum«. Det var rigtignok ikke, som man kunde have ventet, Haandværkerne, der gik i Spidsen. Den Komité, som nedsattes til at forberede Selskabets Oprettelse, kom til at bestaa af Stiftsprovst Boesen, Overlærer Funch, Lærer Kraiberg, Købmand J. M. Mørk, Cancelliraad Otterstrøm og Købmand Schouby, og det Maal, man ønskede at naa, gik maaske ogsaa lidt ud over den Grænse, som Haandværkere normalt vilde sætte, idet

*Institutbestyrer, senere
Overlærer Kraiberg.
Den gamle By.*

⁷⁰) Aa. St. 2/12 1845. ⁷¹) Se f. Eks. Nørrejydske Tidende Nr. 123 og 148, 1848. ⁷²) Aa. St. 25/11 1851, 19/3, 16/10 og 28/10 1852 samt 15/8 og 1/11 1854. ⁷³) Aa. St. 3/3 1855.

man »foruden alle danske Blade, Tidsskrifter og Brochurer af nogen Betydning og et Udvalg af de for os og vore Forhold mest passende tyske Tidender agter at holde enkelte svenske, norske, franske og engelske samt at sætte et Læsebibliothek i Forbindelse med Anstalten«. Men man mente, at en saadan Forening »ikke blot langt fuldstændigere og bedre end de mange smaa Foreninger, som i de senere Aar ere fremvoxede, kunne tilfredsstillende den i vor Tid saa udbredte politiske og æstetiske Interesse; men den vil ogsaa have Værd for Haandværkeren, Handelsmanden, Kunstneren og Videnskabsmanden som saadan, idet den vil give hver i sit Fag Lejlighed til at følge Tidens Fremskridt«⁷³⁾.

Den 7. April 1855 var der stiftende Generalforsamling, og i Maj aabnedes Foreningens Lokaler i Købmand Schoubyes Gaard paa Kødtorvet. Athenæum trivedes udmærket en Aarrække. I 1859 udvidedes Udlaanet til 4 Gange om Ugen, Mandag og Torsdag Middag Kl. 12—1 og Onsdag og Lørdag Aften Kl. 7—8⁷⁴⁾.

Men det gik her som i Læseforeningen: for mange Medlemmer var Læsningen næppe Hovedsagen. Allerede i Athenæums første Aar arrangeredes Underholdninger ved »deels at forelæse ældre og nyere Værker af berømte Forfattere og deels at holde Foredrag over Gjenstande af almindelig Interesse«⁷⁵⁾. Man lagde for med en Oplæsning af Oehlenschlägers »Hakon Jarl«, og det var Meningen, at Underholdningerne skulde finde Sted »en eller tvende Gange ugentlig«, hvad dog ikke kunde gennemføres; men en lang Række Foredrag blev holdt i Aarenes Løb, og det ses ogsaa, at Medlemmerne en Gang imellem har arrangeret Skovtur⁷⁶⁾. Politisk Virksomhed gav Athenæum sig derimod ikke af med, men Foreningens Farve var utvivlsomt konservativ, i hvert Fald holdt man paa »Krig med Bondevennerne«⁷⁷⁾.

I 1859 stiftedes en Industriforening i Aarhus paa Initiativ af Tilhængere af Næringsfriheden, altsaa som et Modtræk mod Haandværkerforeningen. Ogsaa Industriforeningen anskaffede et Bibliotek og havde et Bladhold, især af teknisk og industriel Art, ligesom den undertiden laante tekniske Værker fra Industriforeningen i København til Fremlæggelse paa Læsestuen i Aarhus. Men Byen var endnu for lille til en saa speciel Forening. Allerede i 1860 drøftedes Planer om at sammenslutte den med Athenæum⁷⁸⁾, men først ved en Generalforsamlingsbeslutning af 9. September 1864 blev de realiserede, og de to sammensluttede Foreninger fik Navnet »Læse- og Industriforeningen for Aarhus og Omegn«.

⁷³⁾ Aa. St. 3/3 1855. ⁷⁴⁾ Aa. St. 2°/1 1859. En »Første Fortegnelse over Athenæums Bogsamling« fra 1857 virker iøvrigt ikke meget imponerende. Den omfatter knapt 300 Bind, og den fremmedsproglige Afdeling indskrænker sig til ganske faa franske og engelske Bøger, mest periodiske Skrifter som »Revue des deux mondes«, »Edinburgh Review« og »Punch«, samt en Snes tyske Værker: nogle Bind »Fliegende Blätter«, »Illustrierte Zeitung« og »Kladderadatsch« foruden enkelte »Volkskalendere« og — E. T. A. Hoffmanns Gesammelte Schriften. ⁷⁵⁾ Aa. St. 2°/9 1855. ⁷⁶⁾ Aa. St. 2°/8 1863. ⁷⁷⁾ Aa. St. 8/1 1861. ⁷⁸⁾ Aarhus Søndagsblad 5/2 og 26/2 1860.

Derefter maatte Bogpolitiken naturligt gaa ud paa at udbygge Biblioteket med tekniske og industrielle Værker; men herved arbejdede man tildels parallelt med Haandværkerforeningen, og der fremsattes da i 1870 den Tanke, at man hellere skulde overføre den tekniske Del af Bogbestanden til Haandværkerforeningens Bibliotek. Planen blev imidlertid opgivet indtil videre, da man mente, »at Haandværkerforeningen endnu ikke var i Stand til at varetage de tekniske Interesser tilstrækkeligt⁷⁹⁾», men Tanken blev stadig ventileret, og endelig ved en Generalforsamling i April 1872 realiseredes den, og samtidig ændredes Læse- og Industriforeningens Navn til »Læseforeningen for Aarhus og Omegn«.

Dermed var Industriforeningen endelig likvideret, og Læseforeningen fortsatte sin Virksomhed paa Athenæums gamle Grundlag. Efter Udskillelsen af den tekniske Del bestod dens Bibliotek af »1850 danske og ca. 400 tyske, engelske og franske Bøger foruden endeel illustrerede Værker i forskjellige Sprog«. Der holdtes 23 danske Aviser, 2 tyske, 1 svensk og 1 engelsk, og der fremlagdes endvidere »paa Læsebordet endeel periodiske Skrifter samt alle saadanne Brochurer, som have større almindelig Interesse i Øjeblikket⁸⁰⁾. Kontingentet var 4½ Rdr. aarlig for indenbys og 2½ Rdr. for udenbyes Medlemmer, og der var Udlaan tre Gange om Ugen.

I 1877 vedtog Læseforeningen nye Love, som dog ikke bragte væsentlige Forandringer. For at optages i Foreningen maatte man stadig »foreslaas skriftligt af et Medlem«. Den foreslaaedes Navn blev derefter opslaaet i Læsestuen, og »hvis der ikke inden 8 Dages Forløb af 5 Medlemmer skriftlig til Bestyrelsen udtales Ønsket om Afstemning«, blev han Medlem. Foreningens Hovedformaal var at »skaffe Medlemmerne Adgang til Læsning af de vigtigste danske og enkelte udenlandske Blade og Tidsskrifter og Bøger. Ved Siden heraf søges ved passende Lejligheder Foredrag eller eventuelt Diskussionsmøder afholdte til Belysning af almén interessante Æmner⁸¹⁾. Det aarlige Bidrag var nu 12 Kr. for indenbys og 8 Kr. for udenbys Medlemmer.

I 1880 fejrede Læseforeningen sit 25 Aars Jubilæum, regnet fra Athenæums Oprettelse i 1855⁸²⁾. I 1882 havde Foreningen Lokaler i Vestergade Nr. 49 paa 1. Sal, hvor der holdtes aabent fra Kl. 9 Fmd. til 11 Aften. Biblioteket talte ca. 2000 Bind⁸³⁾. I 1884 var man flyttet til Skolegade 9, og Bestyrelsen synes i Avisen at angle efter Medlemmer⁸⁴⁾. Foreningen havde kulmineret.

Af Selskaber med Fremskaffelse af Læsning som Hovedformaal kan endnu nævnes »Kvindelig Læseforening«, der ligesom det gamle Athenæum var oprettet efter københavnsk Forbillede. I 1899 udsendte den sin første lille Katalog over knap 250 Bind, næsten udelukkende dansk Skønlitteratur. I

⁷⁹⁾ Aa. St. 26/11 1870. ⁸⁰⁾ Aa. St. 3/10 1872. ⁸¹⁾ Love for Læseforeningen for Aarhus og Omegn, 1877. ⁸²⁾ Aa. St. 3/4 1880. ⁸³⁾ Aa. St. 9/12 1882. ⁸⁴⁾ Aa. St. 17/12 1884.

den anden og sidste Katalog, Foreningen udsendte, var Bogbestanden naaet op paa godt 600 Bind.

I 1879 var iøvrigt et nyt »Læseselskab Athenæum« dannet. Det kalder sig »det bedste og største Læseselskab i Aarhus og Omegn samt følgende Landkredse: Hammel, Mols, Odder og Balle pr. Trustrup« og har ikke mindre end tre Afdelinger: »1. Dansk Æsthetik, 2. Religieuse Bøger, 3. Illustrede Blade«⁶⁵). Men her var kun Tale om et Boghandlerforetagende, og vi er hermed inde paa de Læsetasker eller Læsekredse, som Boghandlerne har praktiseret lige til vore Dage.

FORENINGSBIBLIOTEKER

Den første selskabelige Forening i Aarhus, den saakaldte Enigheds-Klub, kender vi ikke meget til. Den har eksisteret de sidste Aartier af det 18. Aarhundrede, men synes ikke at have haft noget Bibliotek, og da den opløstes ved Kronprindsens Klubs Oprettelse i 1796, stillede dens »Billard med tilhørende Redskaber samt øvrige Inventarium« til Auktion⁶⁶), hvilket jo kunde tyde paa, at Enigheds-Klubben fortrinsvis har dyrket andre Interesser end de litterære.

Derimod har man indenfor Kronprindsens Klub set det som en Opgave at give Medlemmerne Adgang til Læsning. Et Læseselskab, ledet af Prokurator H. P. Ingerslev, stillede, som foran omtalt, sine Bøger til Raadighed som Begyndelsen til et Bibliotek, og i Klubbens omfattende Love paa 86 Oktavsider er et Kapitel paa 18 udførlige Paragraffer helliget denne Bogsamling. Der indledes med en Programudtalelse, som ikke uinteressant afspejler Tidens Syn paa Litteraturens Betydning:

»Fælles uskyldig Fornøjelse og venskabelig Omgang mellem Mennesker af god Tænkemaade og Sædelighed var bestandig Formaålet for Kronprindsens Klubs Bestræbelser. Og, Held dens Medlemmer! Dette sande Gode savner i Klubben ingen, som skiønner dets Værd, og vil nyde det. Men til et for den forstandige Mand ikke mindre vigtigt Gode aabner Klubbens Bibliothek en blid Udsigt. Her kan Manden, som trættende Sysler eller vedholdende Siels Anspendelse har afkræftet, nu, da Selskabet eier et Bibliothek, gaae hen og udhvile sit Legem, muntre sin Siel, og samle nye Kræfter til de Pligter, hans Stand paalægger ham. Og dette Øiemed, som i vore Dage, da Litteraturens Produkter ere saa mangfoldige, falder enkelte uovervindeligt, bliver saa meget lettere at naae, jo flere der foreene sig til dets Opnaaelse. Der er derfor ingen Tvivl om, at jo ethvert af Selskabets Medlemmer redbon vedbliver at bidrage sin Deel til saa ædel en Sags Fremme og Varighed, der er alle Stænder lige hædrende, lige gavnlige; og i vore Dage, da man ikke læn-

⁶⁵) Aa. St. 20/1 og 7/10 1880, 25/9 og 15/12 1881. ⁶⁶) Aa. St. 16/1 1796.

gere tager til Takke med Fortidens Tarvelighed, lige nødvendig for enhver Borger, der vil være en duelig og brugbar Mand i sit Fag⁶⁷).

I Lovene følger derefter de enkelte Bestemmelser: Bibliotekets økonomiske Grundlag hvilede paa et Tilskud paa 1 Rdlr., som ethvert Medlem engang for alle maatte betale ved Indmeldelsen i Klubben; men yderligere skulde der hvert Kvartal betaales 2 Mk. og 4 Sk. til Bibliotekets Kasse, efter Datidens Pengeværdi et ikke ringe Beløb, og Lovenes stærke Understregning af Medlemmernes redbonne Vilje til at støtte den ædle Sag, kunde jo tyde paa, at man har haft sine Tvivl i den Retning.

Indkøbet af Bøger skulde »indskrænkes til de skønne Videnskaber og Konster, Universalhistorie, Fædrelandshistorie, Historie om Mennesket, Industrie, Folkephilosophie og fortrinlig gode Bøger i Religionsfaget«. Der maatte købes danske og tyske Bøger, dog saaledes at to Trediedel af Indtægten anvendtes til dansk og kun en Trediedel til tysk Litteratur.

Bibliotekets Bestyrelse, eller Direktion som det højtideligt hedder, bestod af 5 Medlemmer, hvoraf 2 skulde være militære og 2 civile — heraf fremgaar Officerernes store Indflydelse i Klubben — mens det 5. Medlem, der førte Korrespondancen med Boghandlerne o. s. v., kunde være civil eller militær, som Klubbens Medlemmer foretrak det. Dog udtaler Lovene det Haab, at man til Direktionsmedlemmer »saa vidt mueligt vælger i det mindste nogle af de Mænd, som ere bekendte med Litteraturen«. Og det var jo intet ubeskedent Ønske.

Af de nyanskaffede Bøger fremlægges 4 sammen med Aviserne »i Hjørneskabets nederste Rum under Markørens Opsyn og Tilsvaret til Giennemlæsning i Klubben af dens Medlemmer«. Hver Uge fremlægges 4 nye Bøger. Alle andre Bøger kunde faas til Udlaan, der i Begyndelsen fandt Sted 3 Gange ugentlig⁶⁸), men senere indskrænkedes til Tirsdag og Fredag Aften Kl. 6—7. Af Bibliotekets Budget anvendtes aarlig 15—20 Rdlr. til Indbinding; dog indbandtes kun Bøger, som kunde anses »af nogen varig Værdi«, og først efter at de havde staaet mindst et Aar »i Bogskabet til Udlaan blandt Selskabets Medlemmer«.

Om makulerede Bøger hedder det pudsigt: »Endskiønt man ikke formoder, at noget Skrift vil blive slet behandlet eller beskadiget i et Selskab, som vores, saa har man dog troet, at der og for dette Tilfælde burde være en Regel, om det skulde mod Forventning træffe ind«. Reglen var naturligvis, at Laaneren maatte erstatte den beskadigede eller bortkomne Bog, og trods Direktionens gode Tro blev der rigeligt Brug for Bestemmelsen.

Biblioteket i Kronprindsens Klub blev meget benyttet i de første Aar. I Løbet af kort Tid naaede man en Bogbestand paa 4—500 Bind, og omkring 1810 talte den mellem 1200 og 1300 Bind; men da synes Interessen ogsaa

⁶⁷) Love for Medlemmerne i Kronprindsens Klub, 1800. ⁶⁸) Aa. St. 21/2 1798.

at være kulmineret. Direktionens Forhandlingsprotokol viser derefter kun tomme, hvide Blade.

Efter at Kronprindsens Klub og Det forenede dramatiske Selskab i 1815 var sammensluttet til Polyhymnia, rekonstrueredes ogsaa Biblioteket, og i Polyhymnias Love af 1821 og 1832 findes et Afsnit om Bogsamlingen og dens Benyttelse, som vel er mere kortfattet end Kronprindsens Klubs Love, men iøvrigt i Princippet de samme. Om Anskaffelserne hedder det: »Selskabet holder de bedste periodiske Blade og politiske og litteraire Tidender, saavel danske som, efter Mulighed, norske og tydske, samt anskaffer saadanne Smaaskrifter i disse Sprog, der kunne antages at interessere Pluraliteten af Medlemmerne. Saavidt Indtægterne tillader det, bør ogsaa større underholdende Værker i samme Sprog anskaffes«⁹⁹⁾.

Der er altsaa tydeligt Tale om en Indskrænkning af Bogomraadet; men paa dette Tidspunkt var jo ogsaa andre Veje til Læsning aabne, og som Bibliotek betragtet fik Polyhymnias Bogsamling stadig mindre Betydning. I 1840 opgjordes den til 1300 Numre foruden det dramatiske Bibliotek og de periodiske Skrifter. Da Polyhymnia i 1851 skulde flytte ind i sin nye Bygning, viste det sig, at man havde glemmt at skaffe Plads til Biblioteket — et Tilfælde, der ikke tyder paa større Interesse for Klubbens litterære Opgaver — og resolut delte man derfor Bøgerne i tre Bunker, hvoraf den ene blev skænket til Katedralskolens Bibliotek, den anden bortauktioneret, mens Rektør Elmquist fik den tredje til Uddeling blandt Soldaterne⁹⁹⁾.

Dermed var Klubbens Bibliotek likvideret, og Polyhymnia havde herefter kun en lille Haandbogsamling samt et nødtørftigt Bladhold.

Som en Art Klubbibliotek kom ogsaa Haandværkerforeningens Bibliotek til at virke. Man anskaffede vel en Smule teknisk Litteratur for at imødekomme Medlemmernes faglige Interesse, men ellers bestod Biblioteket ligesom i Polyhymnia væsentlig af underholdende Litteratur. Først da Industriforeningen oprettedes i 1859 fik Aarhus en Forening, som bevidst søgte at løse ogsaa en faglig litterær Opgave, og da dens Bogsamling, som foran omtalt, i 1872 var overgivet til Haandværkerforeningen, blev den ført videre her. I Katalogen over Haandværkerforeningens Bibliotek indrettedes en særlig Afdeling for den tekniske Litteratur, som i 1888 talte ca. 500 Bind, men iøvrigt ikke øgedes i samme Omfang som den skønlitterære Del. I 1908 afgaves ca. 450 Bind af den tekniske Litteratur til Statsbiblioteket, og Haandværkerforeningens Bibliotek bestod derefter saa godt som udelukkende af underholdende Bøger og talte i 1935 ca. 4000 Bind.

Et lignende Bibliotek, dog med noget videre Horisont og bl. a. omfattende ogsaa udenlandsk Litteratur, indrettedes i Handels- og Kontoristforeningen, der stiftedes 1871 med det Formaal »at tilvejebringe et Samlingssted for

⁹⁹⁾ Love for Selsk. Polyhymnia, 1832. ⁹⁹⁾ Selsk. Polyhymnia genn. 100 Aar, 1915, S. 16.

Mænd af Handels- og Kontorfaget dels til fælles Opbyggelse, nyttig Læsning og Underholdning og dels til uskyldig Adspredelse«. Her indgik altsaa Tilvebringelsen af Bøger som en af Foreningens Opgaver, men det varede iøvrigt en Del Aar, inden man for Alvor fik lavet Bibliotek⁹¹⁾, og først i 1880 fik alle Medlemmer uden videre Adgang til at laane. Benyttelsen var ret stor, og Bogbestanden voksede hurtigt, ikke mindst i Kraft af Boghandlers Jacob Zeuners interesserede Arbejde. Han skænkede selv mange Bøger til Foreningen og forstod at faa Gaver fra inden- og udenlandske Forlæggere, saaledes at Biblioteket i 1896 talte ca. 2500 Bind dansk og fremmed Litteratur. Af lokale Velgørere maa især nævnes Generalkonsul Hendrik Pontoppidan, der foruden Bøger skænkede Foreningen 1000 Kr. til Biblioteket, hvorved det blev muligt at indrette hyggelige Læseværelser med et fyldigt Udvalg af Aviser, illustrerede Blade og Bøger. Da Foreningen senere opgav egne daglige Lokaler, blev Biblioteket dog opløst. Den sidste Rest realiseredes i 1922.

Væsentlig underholdende Foreningsbiblioteker, men uden Læsestue, oprettede ogsaa Borgerforeningen, der i 1896 var naaet op paa godt 600 Bind, men nu har en Bogbestand paa henved 4000 Bind, og Aarhus Højskoleforening, hvis første beskedne Katalog fra 1886 kun tæller godt et Par Hundrede Numre, der i Løbet af den næste halve Snes Aar voksede til ca. 500 Bind. Samlingen er nu paa godt 1000 Bind.

Et stort, væsentlig underholdende Bibliotek er Jydske-fynske Statsbanepersonales Bibliotek, oprettet 1901 og nu omfattende ca. 21,000 Bind, hovedsagelig Skønlitteratur.

Naturligvis har der gennem Aarene eksisteret mange andre større eller mindre Forenings- eller Organisationsbiblioteker, som det her vil blive for vidtløftigt at komme ind paa. En særlig Omtale fortjener dog Aarhus Garnisons Officersbibliotek, hvis Katalog fra 1883 omfatter mellem 5 og 6000 Bind, hvoraf kun godt en Fjerdedel er Skønlitteratur. Det var altsaa et Bibliotek med stærkt fagligt Præg, og den militære Del af Bogsamlingen imponerer baade ved sit Omfang, sin Alsidighed og skønsomme Sættelse. I den skønlitterære Afdeling lægger man Mærke til, at Tysk saa at sige er det eneste fremmede Sprog, der er repræsenteret, saaledes findes Bulwers, W. Scotts og Shakespeares samlede Værker paa dette Sprog, men ikke paa Originalsproget.

Ligeledes fra 1883 foreligger en »Katalog over de Aarhus Garnisons Underofficerers Bibliothek tilhørende Bøger«, der omfatter ca. 1600 Bind. Her findes udelukkende dansk Litteratur, en Del historiske og militære Værker, men mest Skønlitteratur, stort set en ganske godt udvalgt Samling. Benytterne har betalt 16 Øre om Maaneden for at laane Bøger.

Senere sluttedes disse to Biblioteker sammen til »Garnisonsbiblioteket i Aarhus«.

⁹¹⁾ Handels- og Kontoristforeningen. Den 2. Oktober 1871—96, S. 22.

LEJEBIBLIOTEKER

Før 1811 havde Aarhus knapt en rigtig Boghandel. Klokker Schyttes Bogsalg bestod nærmest af Kommissioner⁹²⁾, og skønt han averterede ivrigt om Salg af Bøger til Læseselskaber, meddeler han samtidig, at »det saa ofte hos mig omspørgende Leiebibliothek tillader min Tid mig ikke at befatte mig med⁹³⁾. Der har altsaa heller ikke været noget Lejebibliotek i Byen.

Men i 1811 kom en ung, driftig Mand, A. F. Elmquist, til Aarhus og oprettede saavel en rigtig Boghandel som et Lejebibliotek. Klokker Schytte søgte ganske vist at spænde Ben for denne initiativrige Konkurrent, men forgæves⁹⁴⁾; i Sommeren 1811 kunde Elmquist meddele, at »Læse-Bibliotheket« nu var en Realitet, og at Katalogens 1. Del »indeholdende 2500 Bind (Dubletter uberegnet) af danske og tydske Bøger« var udkommet. Den aarlige Udgift for Abonnementerne var 5 Rdr.

Bøgerne ombyttedes alle Hverdage om Formiddagen Kl. 9—12 og om Eftermiddagen Kl. 3—5, og allerede 1812 udkom et Tillæg til Katalogen med »1000 Bind nye Danske, Tydske, Franske og Engelske Bøger«⁹⁵⁾. Elmquists Lejebibliotek havde i det hele taget god Fremgang de følgende Aar, men han synes at have solgt det inden 1820; derefter ejes det af en »Jensen«, som i 1821 averterede det til Salg eller Bortleje⁹⁶⁾, og det er da formodentlig købt af Boghandler S. Warberg, som drev Lejebibliotek den følgende Snes Aar. I 1826 solgte han den ældste Del, 4500 Bind, fra, men udsendte samtidig Katalog over det fornyede Bibliotek, der omfattede 1500 Numre⁹⁷⁾. I 1830 var Bogbestanden paa 3000 Bind, og 1841 udkom det 18. Tillæg til Hovedkatalogen⁹⁸⁾.

Warberg fremhæver, at hans Lejebibliotek ejer »de nyeste og interessanteste danske og tyske Romaner, Noveller, Fortællinger og Comedier«⁹⁹⁾, men man kunde ogsaa leje »nye Visebøger til Brug i Familieselskaber«¹⁰⁰⁾. Priserne i Warbergs Lejebibliotek var »½ Species Qvartalet for 2 Bøger ad Gangen for indenbys Abonnenter og 4 for udenbys. Enkelte Bøger udleies for 6 Skilling og kan beholdes i 3 Dage«, men man maatte betale 2 Sk. for hver Dag, Bøgerne beholdtes ud over den fastsatte Tid¹⁰¹⁾.

I Slutningen af Aaret 1842 averterede Boghandler A. Basse, »den Jessenske Boghandling«, at han fra Januar 1843 vilde aabne et »nyt dansk, tysk, fransk, engelsk Lejebibliotek«¹⁰²⁾, men han synes at være blevet slaet ud i Starten af Boghandler E. N. Kirkerup, som havde overtaget Warbergs Lejebibliotek, der paa dette Tidspunkt talte 7000 Bind og nu af Kirkerup forøgedes med 1000 Bind af den nyeste Litteratur¹⁰³⁾.

Kirkerup var meget energisk, oprettede Filialer af Lejebiblioteket i Skan-

⁹²⁾ Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1937, S. 74 f. ⁹³⁾ Aa. St. 9/11 1805. ⁹⁴⁾ Sejr: Anf. Værk, S. 86 ff. ⁹⁵⁾ Aa. St. 29/8 1812. ⁹⁶⁾ Aa. St. 10/2 1821. ⁹⁷⁾ Aa. St. 27/6 og 16/8 1826. ⁹⁸⁾ Aa. St. 21/10 1830 og 23/10 1841. ⁹⁹⁾ Aa. St. 3/10 1829. ¹⁰⁰⁾ Aa. St. 3/12 1831. ¹⁰¹⁾ Aa. St. 5/11 1836. ¹⁰²⁾ Aa. St. 5/12 1842. ¹⁰³⁾ Aa. St. 7/12 og 9/12 1842.

derborg og Grenaa, anskaffede nye efterspurgte Bøger i flere Eksemplarer, og for de Abonnenter, der tegnede sig for to eller flere Bøger, stod en Række Blade til fri Afbenyttelse: »Modejournalen, Portefeullen, Fædrelandet, Den Frisindede, Friskyttten og Corsaren«¹⁰⁴). De, som vilde læse Bøger paa fremmede Sprog, betalte 1 Rdr. Kvartalet, mens Abonnenter, som kun ønskede dansk Litteratur, kunde laane 2 Bøger ad Gangen for 5 Mk. og 1 Bog for 3 Mk. Kvartalet¹⁰⁵). I 1845 averterer Kirkerup, at der fremtidig hver Maaned vil udkomme en Fortegnelse over Lejebibliotekets nyanskaffede Bøger, og at de Abonnenter, som til Stadighed ønsker den nyeste Litteratur, kan faa 2 nye Bøger tilbragt hver Uge mod en Forhøjelse af Kvartalskontingentet paa 3 Mk., og endda stadig have Adgang til den øvrige Del af Biblioteket¹⁰⁶). Der maa altsaa have været ikke ringe Læselyst.

I 1847 døde Kirkerup, og hans Boglade overtoges af A. Levin, der ogsaa fortsatte Lejebiblioteket, som nu talte 7000 Bind¹⁰⁷). Men allerede i 1845 var der kommen et konkurrerende Foretagende¹⁰⁸), idet Bogbinder Chr. Bøegh havde oprettet et nyt Lejebibliotek, der i de følgende Aar arbejdede sig støt frem ved Siden af Levins. Den sidste meddeler, at hans Lejebibliotek anskaffer »alt udkommende belletristisk Nyt«¹⁰⁹), mens Bøegh mere jævnt taler om »alle nye udkomne Moerskabsbøger«¹¹⁰). Begge Biblioteker synes iøvrigt at have klaret sig godt. — Maaske er Levins Lejebibliotek i Slutningen af 1860erne overtaget af Bogbinder Carl S. Bøegh, jun., der i 1870erne arbejder ved Siden af Chr. Bøegh, hvis Bibliotek paa dette Tidspunkt kunde udsende 17. Tillæg til Hovedkatalogen¹¹¹). Og saa havde der endda været Konkurrence af et tredje Lejebibliotek, nemlig Bogbinder M. P. Hansens. Han mødte i 1863 med et »nyt og velconditioneret Leiebibliotek«¹¹²), som i 1872 talte over 6000 Bind, og i dette Aar averteres til Salg af hans Enke¹¹³).

I Slutningen af det 19. og Begyndelsen af dette Aarhundrede var Albert Bayers Lejebibliotek nogenlunde eneherkende. I 1919 reorganiseredes det, og ca. 1300 Bind af dets Bogbestand indgik i Statsbiblioteket. Senere overtoges det af Antikvarboghandler C. Timm.

Naar alle disse Lejebiblioteker trivedes saa godt ved Siden af de mange Foreningsbiblioteker, var Aarsagen vel først og fremmest den, at der i første Halvdel af det 19. Aarhundrede intet offentligt, folkeligt Bibliotek fandtes, og at Aarhus Folkebibliotek, indtil Aarhus Kommune helt overtog det i 1934, var temmelig sparsomt forsynet og nærmest kun fungerede som »Almuebibliotek«.

¹⁰⁴) Aa. St. 25/9 1843. ¹⁰⁵) Aa. St. 22/2 1844. ¹⁰⁶) Aa. St. 15/8 1845. ¹⁰⁷) Aa. St. 5/1 og 1/10 1848. ¹⁰⁸) Aa. St. 20/11 1845. ¹⁰⁹) Aa. St. Følgeblad 9/11 1850. ¹¹⁰) Aa. St. 17/8 1846. ¹¹¹) Aa. St. 28/9 1870. ¹¹²) Aa. St. 19/9 1863. ¹¹³) Aa. St. Følgeblad 23/5 1872.

PRIVATE BOGSAMLINGER

Hvad den almindelige Borger i Aarhus har ejet af Bøger i ældre Tid lader sig nu kun konstatere ved en Gennemgang af Skifteprotokollerne. En saadan Undersøgelse har Palle Birkelund foretaget for Tiden 1678—1701¹¹⁴). Blandt de af ham gennemgaaede 406 Skifter findes 110, hvor Formueposten Bøger er specificeret, og det samlede Antal Værker i disse 110 Skifter løber op til 1700, hvoraf 1500 kan identificeres. Det vil altsaa sige gennemsnitlig 15 Bind til hvert af de 110 Hjem. Flere Steder nævnes kun en enkelt Bog, men det største Antal Bind, som ejedes af en enkelt Mand, Handelsmand Peder Fæder, oversteg paa den anden Side ikke 150. De forskellige Bog-samlingers Størrelse retter sig naturligvis i nogen Grad efter Ejerenes økonomiske Forhold, men det er dog ikke ualmindeligt at træffe mange Bøger hos fattige Skippere og slet ingen hos velstaaende Handelsfolk.

De fleste Bøger var af religiøs Art. Ikke mindre end 900 af de 1500 Bind var religiøs Litteratur, og heraf er igen ca. 100 Bibel- og Testament-Udgaver, mens Størstedelen af Resten er almindelig Opbyggelseslitteratur. De ca. 600 ikke-religiøse Bøger fordeler sig over Grupperne: Danmarks Historie og Personalhistorie (ca. 110 Bind), Geografi og almindelig Historie (ca. 90 Bind), Medicin, Husvæsen og andre praktiske Fag (ca. 75 Bind), Stats- og Retsvidenskab (ca. 50 Bind). Derefter kommer først »Skønlitteraturen«, Naturkundskab, Matematik o. s. v.

Man kan sikkert gaa ud fra, at Bøgerne er blevet temmelig meget læst. Det var lidt af en Luksus at anskaffe sig en Bogsamling, og der har saaledes nok været Tale om »Brugsbiblioteker«.

Hübertz meddeler Uddrag af et Skifte fra 1647, der viser en Bogsamling af omtrent samme Indhold som de foran nævnte. Der er her ansat Priser ved de enkelte Bøger, hvorved det bliver muligt at danne sig et Indtryk af Datidens Vurdering af Litteraturen. Summerne ligger oftest mellem 1 og 3 Daler pr. Værk, efter Tidens Pengeværdi et ganske anseligt Beløb¹¹⁵). Af de enkelte Bøger kan anføres: »Historia Josephi, 2 Dlr., Cosmographia Mysteri thydsch, 3 Dlr., Danske Kongers Slectebog, 2½ Dlr., 5 Bøgger von Amadis aus Franchreich, nemlig 2., 4., 5., 9. og 10. Del, alle for 3 Dlr.«¹¹⁶).

Den bondefødte Købmand Rasmus Thestrup havde omtrent paa samme Tid — han døde 1643 — samlet sig 500 »indbundne Bøger foruden 85 Aars Almanakker til denne Tid, og foruden mange gamle Dokumenter og Anti-

¹¹⁴) Aa. St. A. 1939, S. 17ff. De gennemgaaede Skifteprotokoller omfatter kun Skifter efter borgerlige Personer, idet adelige, gejstlige og militære havde egen Skiftebehandling.

¹¹⁵) Omkring Midten af det 17. Aarhundrede var den aarlige Husleje for de mindste Lejligheder i Aarhus, i de saakaldte »Renteboder«, 3—5 Rdrl. En alm. Gaard kostede 16—24 Rdrl. i aarlig Leje, og kun de største Gaarde i Hovedgaderne kunde gaa op til 30 Rdrl. (Hoffmeyer I, S. 477). ¹¹⁶) Hbz. II, S. 119. Hübertz bemærker, at ved Skiftefordelingen blev et Værk bestaaende af flere Bind saaledes delt, at hver Arving fik sit Bind, saavidt Værket strakte til, en Fremgangsmaade, som uægtelig ikke tyder paa megen litterær Sans.

kviteter«; men Bøger og Ejendom havde han ogsaa altid »af min Ungdom op haft stor Lyst til og der altid efter tragtet«¹¹⁷).

Foruden den anførte Litteratur har den almindelige Borgermands Læsning i hvert Fald i Slutningen af det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede omfattet ogsaa en Mængde Viser, som dog ikke er taget med i de private Skifter, da de ikke havde nogen egentlig Pengeværdi. Imellem de af Birkelund gennemgaaede Skifter findes imidlertid hele 4 Boer efter Bogbindere, der dengang tillige var Boghandlere, og her kan man konstatere deres Tilstedeværelse. De opføres i Skifterne som »1 Riis og 19 Bøger Viiser« eller »16 Bøger Wiiser à 10 Sk.«. Man forstaaer altsaa Realiteten i Arianke Bogtrykkers Udtalelse i Holbergs »Barselstuen« om, at Bogtrykkerne taber paa gode Bøger »og maa oprette vor Skade paa Historier og Eventyr (og vel ogsaa Viser) igjen; thi naar vi kand sælge 4000 Historier, kand vi ikke sælge 200 slige gode Bøger«¹¹⁸).

Der har hidtil udelukkende været Tale om Borgernes Læsning. Fra denne var der et stort Spring til de Lærdes Biblioteker, og af dem fandtes dog ogsaa enkelte i Aarhus. Mens Borgernes Læsning mest bestod af dansk og tysk Litteratur samt ganske enkelte hollandske og franske Værker, er de lærde Bogsamlinger naturligvis for en meget stor Del paa Latin, som stadig var den europæiske Videnskabs Fællessprog.

Her kan kun nævnes enkelte Eksempler paa saadanne Biblioteker. Et af de ældste, vi kender eller dog véd Besked om, er Biskop Morten Madsens Bogsamling, som 1643 under den svenske Besættelse blev røvet af Torsten Stålhandske, efter hvis Død Bøgerne skænkedes til Åbo Akademis Bibliotek. Vi véd ikke, hvor stort Morten Madsens Bibliotek har været, men det synes at have omfattet henimod 1000 Bind, især anskaffet paa Biskoppens Ungdomsrejser i Tyskland, Holland og Frankrig¹¹⁹). Desværre tilintetgjordes det meste af Bogsamlingen ved Åbo Akademis Brand i 1827, og vi kender nu kun ganske faa Bind af dette Bibliotek¹²⁰).

Morten Madsens Efterfølger paa Aarhus Bispestol, den lærde Jacob Madsen, havde ligeledes et betydeligt Bibliotek, som i 1662 solgtes ved Auktion¹²¹). Katalogen omfatter over 2000 Bind, hvoraf 1100 *libri theologici*, mens en stor Del af Resten var græske og især latinske Klassikere, hvilket ikke er mærkeligt, da Jacob Madsen var en af Tidens mest ansete Latinister¹²²).

Ogsaa den næste Aarhus-Biskop, Hans Brochmand, havde en anselig Bogsamling, som adskilte sig fra de fleste samtidige ved at indeholde en Del engelske Bøger, indkøbt under et treaarigt Ophold i England, hvor Hans Broch-

¹¹⁷) Dette Værk I, S. 318. ¹¹⁸) Holberg: Barselstuen. 2. Akt, 6. Scene. ¹¹⁹) H. G. Porthan: Historia Bibliothecæ R. Academiæ Aboensis, 1771—95. ¹²⁰) O. Walde: Storhetstidens litterära krigsbyten, I, 1916, S. 221 f. Jfr. Svend Dahl: Haandbog i Bibliotekskundskab, II, 1927, S. 214. H. Nohrström: Strövtåg bland böcker, 1935, S. 73—89. C. M. Schybergson i: Nord. Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen, 1939, S. 95 ff. Aa. St. ²⁶/₁ 1940, Søndagstillæg. ¹²¹) Auktionskatalog 1662. ¹²²) Om Jacob Madsen se dette Bind, S. 105.

mand giftede sig med en engelsk Dame. Det vil dog ikke sige, at Bøgerne var paa Engelsk, men kun udkommet i England. Brochmands Bibliotek, der talte over 2500 Bind, var næsten udelukkende paa Latin med ganske faa danske Bøger¹²³).

Det var imidlertid ikke blot Biskopperne, som ejede Bogsamlinger. I 1691 solgtes Sognepræst ved Domkirken, Magister Morten Herløvs efterladte Bibliotek paa 1363 Bind¹²⁴), og i 1692 kom Katedralskolens Rektor, Laur. Lauritzens Bogsamling paa Auktionsbordet. Begge Biblioteker solgtes i Aarhus, og Auktionen over Herløvs Bøger stod paa i hele 8 Dage¹²⁵).

Af det 18. Aarhundredes Biskopper efterlod Johan Braëm en Bogsamling paa ca. 1500 Bind, som i 1713 kom under Hammeren¹²⁶). Men det største Bispebibliotek fra dette Aarhundrede og overhovedet et af de anseligste aarhusianske Privatbiblioteker var dog Hector Frederik Jansons, der talte 5663 Bind, som i 1805 bortsolgtes ved Auktion i København¹²⁷). Næsten Halvdelen af Jansons Bibliotek var Teologi, Resten især Historie og Filologi. Men at den lærde Biskop tillige synes at have haft Sans for de skønne Kunster ses af en lille Afdeling Musicalia i Auktionskatalogen.

Store Bogsamlinger gik ingenlunde altid til København, saaledes solgtes Rektor Thure Krarups efterladte Bibliotek ved en Auktion i Aarhus i 1809. Det omfattede ca. 4000 Bind, som gennemgaaende blev godt betalt. »Forholdsmæssigt til et saa smukt Antal Bøger ere kuns meget faa gangne til Kræmerhuse«, hedder det, »de fleste ere blevne kappeviis kiøbte til anstændige Priiser og nogle enkelte paa Grund af sammenstødende Commissioner temmelig dyrt betalt . . . det var at ønske, at Bøger efter afdød Mand altid saaledes paaskiønnedes . . . da kunde den hæslige Tanke efterhaanden forsvinde, at hvad en Mand anvender paa Bøger skal være at ansee som aldeles tabte Penge for Kone og Børn . . .«¹²⁸).

Den »hæslige Tanke« er dog ikke aldeles forsvundet endnu.

Ogsaa senere solgtes større Bogsamlinger ved Auktion i Aarhus, for Eksempel Biskopperne Birch og Mønsters Biblioteker, henholdsvis 1830 og 1831. Biskop Birchs Samling var meget alsidig; af de næsten 4000 Bind var vel en anselig Del Teologi, men Filologi og Historie og især Geografi og Rejsebeskrivelser var ogsaa smukt repræsenterede¹²⁹). Birch synes i det hele taget at have været Samler, saaledes omfatter Auktionskatalogen ogsaa »Oldsager, Mynter og Naturalier og andre Sjældenheder«, og det vides, at han tillige havde en værdifuld Malerisamling¹³⁰). Derimod synes Bogsamlingen ikke at have været særlig velholdt; Katalogen har adskillige Numre, der betegnes som »1 Bundt defecte Bøger«.

¹²³) Auktionskatalog 1664. Se iøv. dette Bd., S. 129. ¹²⁴) Auktionskatalog 1691. ¹²⁵) Auktionsprotokol 1685—1703, L. A. ¹²⁶) Auktionskatalog 1713. Om Biskop Braëm, se iøv. dette Bd., S. 130. ¹²⁷) Auktionskatalog 1805. Jfr. dette Bd., S. 132ff. ¹²⁸) Aa. St. $\frac{15}{4}$ og $\frac{6}{5}$ 1809. ¹²⁹) Auktionskatalog 1830. Jfr. dette Bd., S. 133f. ¹³⁰) C. Molbech: Ungdomsvandring, II, 1811, S. 220.

Biskop Mønsters Bogsamling, der talte ca. 3000 Bind, har været lige saa alsidig som Birchs. Foruden Historie og Geografi, der ogsaa her er fyldigt repræsenteret, findes en stor Del pædagogisk Litteratur, som man kunde vente det hos Forfatteren af »Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd«. Bøgerne solgtes til gode Priser, ja, de »blive bedre betalt, end man havde ventet«, skriver Biskop Paludan-Müller til sin Søn, Historikeren Caspar P.-M.¹³¹⁾.

Endnu et Par Bispebiblioteker skal nævnes: P. G. Brammers, som 1884 kom paa Auktionsbordet i København¹³²⁾. Det var paa 4671 Bind, og foruden Teologien er næsten alle humanistiske Fag repræsenteret, ligesom Skønlitteraturen optager en større Plads end i de ældre Biblioteker. Endvidere Fr. Nielsens Bogsamling paa ca. 10,000 Bind, især rig indenfor Kirkehistorie og almindelig Historie. Størsteparten af dette Bibliotek indgik efter Fr. Nielsens Død i Statsbiblioteket¹³³⁾.

Endelig kan fra Slutningen af det 19. Aarhundrede nævnes et »borgerligt« Bibliotek, nemlig Redaktør J. M. Mørks anselige Bogsamling, der ikke var særlig fagligt præget, men afspejlede sin Ejers Interesser: en righoldig Samling af nyere Skønlitteratur, udenlandsk, men især dansk — Mørk var selv en habil Lejlighedsdigter — desuden en stor Samling Viser og et skønsomt Udvalg af Værker vedrørende Danmarks Historie og Samfundsforhold. Som foran omtalt indgik næsten 5000 Bind af dette Bibliotek efter Mørks Død i det forenede Stifts- og Skolebibliotek¹³⁴⁾.

Hermed er vi naaet til den Type Biblioteker, som ogsaa de fleste af Nutidens Privatbogsamlinger tilhører. Mere broget er de vel sammensat end tidligere, maaske ogsaa mere tilfældigt. Bøgernes Strøm er blevet bredere, mangfoldigere og mere grumset. Det er blevet Hvermands Sag at samle sig en større eller mindre Bogsamling. Men netop fordi Bogproduktionen er blevet saa overvældende, er de store offentlige Biblioteker nu en endnu nødvendigere Baggrund for de private Samlinger, end det tidligere var Tilfældet.

¹³¹⁾ N. kgl. Sml. 2954 (Det kgl. Bibliotek). Det hedder endvidere: »Jeg har købt nogle den første Dag, og deriblandt en Pavchistorie i 6 Qvartbind, som jeg vil forære dig . . . For at spare Postpenge beder jeg dig sige Reimuth og Westergaard, at de Bøger, de ønskede købte . . . gik alle over den Priis, de havde fastsat, og da Badens Lexicon, som R. ønskede, var gammelt, kunde jeg ikke overskriide Prisen.« ¹³²⁾ Auktionskatalog 1884. ¹³³⁾ Statsbiblioteket 1902—1927, S. 38. ¹³⁴⁾ Dette Bind, S. 231. Jfr. Katedralskolens Program 1890, S. 72 og Aa. St. ¹⁸/₆ 1889. Mørks Bogsamling har været temmelig stor, idet der desuden solgtes over 4000 Bind ved Auktion i København. Aa. St. ²³/₁₁ 1890.

P R E S S E

AF EMANUEL SEJR

LÆNGE FØR MAN KUNDE TALE om en egentlig Presse i Danmark, affødte usædvanlige Begivenheder som kongelige Bryllupper, Jordskælv, Mord, Krig og anden Elendighed dog adskillige Tryksager, der havde samme Maal som Nutidens Aviser: at sprede Nyhederne videre. Det var de saakaldte Flyveblade, der kunde være større eller mindre, paa Vers eller Prosa, moraliserende eller ikke moraliserende, dog næsten altid det første, og da over alle Bredder. Lige op til vore Dage har vi i »Skillingsviserne«, der betegnes som »trykt i dette Aar«, blegsottige Efterkommere af disse Flyveskrifter.

Ogsaa fra Aarhus er bevaret en Del gamle Flyveblade, der alle blev trykt i den berømmelige Klokker Hans Hansen Skonnings Trykkeri. Et af dem hedder »Sandfærdig Relation oc Beskriffvelse om Aarhus Domkirkis Spiirs ynckelig oc saare jammerlig Vndergang formedelst Liunild aff Himmelen«. Det fortæller om den sørgelige Begivenhed, da Lynet den 24. Maj 1642 slog ned i Domkirkens Spir, der fuldkomment nedbrændte. Det lille Skrift paa 15 Sider, som til Overmaal er fyldt med gudelige Betragtninger over Verdens Slethed og Guds retfærdige Straffedom, er nu meget sjældent¹⁾.

Den første regulære, paa dansk trykte Avis, Anders Bordings »Danske Mercurius«, begyndte at udkomme i 1666 — den var iøvrigt paa Vers og kom kun een Gang om Maaneden. Men baade før og senere cirkulerede skrevne Aviser, der langt op i det 18. Aarhundrede var fuldt saa meget udbredte som de trykte. I Aarhus abonnerede man paa en saadan skreven Avis allerede i 1651. I dette Aar hedder det, at »Borgemestere og Raad gjorde Afsked med deres Medbroder Borgemester Hans Justsen ingen Aviser hid til Aarhus By at ville have efter førstkommende Allehelgensdag eller nogen Postbudpenge efter den Dag derfor at ville betale²⁾). Magistraten synes saaledes selv at have abonneret paa Avisen — hvad man ogsaa har Eksempler paa i andre Byer — men har altsaa af økonomiske Grunde, eller maaske fordi man fandt Avisen for mager, ønsket at renoncere paa den. Det forhindrede dog ikke, at den paa anden Maade fandt Vej til Byen.

¹⁾ Udgivet 1927 i Faksimiletryk af Aarhus Stiftsbogtrykkerie. Jfr. P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark I, 1878, passim, og Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1937, S. 17 ff. ²⁾ Stolpe: Anf. Værk I, S. 114.

Sandfærdig RELATION
oc: Beskrivelse.

Om

Aarhus Domkir

ckis Spiirs ynckelig oc saare jammer-
lig Vndergang/ formedelsi Tiunild aff Himme-
len/ Tysdagen nest effter Exaudi, den 24. Maij for-
leden/ med des begraedelig Tilstand/ huer-
ledis tilgiel samme Tjo.

Her foruden er seet udi Tyskland/ Tre
underlige Siuner/ de to paa Himmelen. Den
første ved de Pommerske Grandser in der Newmark/ den
7. Junij forleden. Den anden til Erfurt tredie Pinke-
dag. Oc den tredie til Leipzig: Alle Christne
gudsfryctige Mennsker til en trohertig
Advarsel sammensreffou/
Ved

Hans Hansøn Skon. Indboer
ner udi Aarhus.

Amos 7. v. 4.

De see den H Erre H Erre kaldede Jden/
at hand skulde straffe der med.

Prentet udi Authoris Tryckeri.

Naar den skrevne Avis formaaede at konkurrere med den trykte, beroede det især paa Censuren: Overhovedet alt, hvad der tryktes, skulde først censureres hos de Højlærde ved Københavns Universitet. Derved var Provinsen paa Forhaand slaaet ud med Hensyn til Udgivelse af Aviser. Men desuden medførte Censurens Strenghed, at de trykte Aviser blev temmelig kedsommelige. De indeholdt næsten kun officielle Meddelelser og saa at sige ingen indenlandske Nyheder, hvorimod de skrevne Aviser, der havde en halvprivat Karakter, ofte strejfede ind paa Skandalens og Satirens Omraade og i det hele taget havde langt større Spillerum.

Det var en Postmand, Chr. Erlund, som herhjemme for Alvor satte de skrevne Aviser i System. Han var født 1673 i København, men drog tidligt paa Eventyr til Holland og en Række andre Lande og fristede en urolig og farefuld Tilværelse som Soldat, Opvarter paa et Kaffehus, Kammertjener og meget andet. I 1703 havnede han i Hamburg, hvor han blev Skriver paa det danske Postkontor, og dermed var hans fremtidige Livsbane fastlagt. Han havde et afgjort Talent for denne Virksomhed og avancerede hurtigt. Efter 1711 medvirkede han til en Nyordning af Postvæsenet, som Staten dette Aar overtog, og flyttede til København, hvor han endelig 1725 blev Direktør i Generalpostamtet.

Hans postale Dygtighed var utvivlsom, hans Karakter derimod temmelig tvivlsom. Allerede kort Tid efter sin Ansættelse i Hamburg benyttede han sin Stilling til i vid Udstrækning at aabne Breve; men ved at oversende Regeringen Kopier og Uddrag af politisk vigtige Breve lagde han tillige Grunden til den Yndest, hvori han stod hos Frederik IV hele dennes Levetid³⁾.

Denne Krænkelse af Brevhemmeligheden, som iøvrigt i hine Tider næppe var nogen sjælden Foreteelse, gav ogsaa Erlund et godt Grundlag for Avis-skriveriet. Hamburg var desuden velegnet til en saadan Industri, og paa Grund af sin Ungdoms omflakkende Liv havde Erlund mange Forbindelser i Nabolandene og forstod at skaffe sig gode Korrespondenter. Allerede inden han forlod Hamburg, var »Nouvelleskrivningen« i fuldt Sving og indbragte ham aarlig mellem 2000 og 2500 Rdr. I København fortsatte han Virksomheden med endnu større Kraft og vidste at opspore Nyheder overalt, endogsaa fra selve Hoffet, ligesom han stadig aabnede Breve for at skaffe sig Stof til Avisen.

Disse skrevne Aviser — og Erlunds var iøvrigt ikke de eneste — fik en temmelig stor Udbredelse og kunde som nævnt udmærket konkurrere med de trykte. I ethvert Kaffe- og Thehus var ikke mindst de skrevne Aviser Grundlaget for Gæsternes Passiar og vidtløftige Politiseren, ofte vel af den Art, som Holberg satiriserer over i »Den politiske Kandestøber«.

Men i Provinsen var især Posthusene en Slags offentlige Nyhedscentraler,

³⁾ Om Chr. Erlund se især Stolpe IV, S. 40 ff., og Det danske Post- og Telegrafvæsen, red. af H. Hjorth-Nielsen, I, 1932, S. 245 ff.

hvor Folk strømmede til for at høre om store og smaa Begivenheder. Biskop Bircherod fortæller i sine Dagbøger fra 1677, at han »gik om Formiddagen paa Posthuset, hvor man plejer at høre adskilligt Nyt. Nogle Officerer og andre deres Compagnons, som sad derinde, havde en og anden skreven Avis imellem sig, men Postmesteren Søren Bolt vidste selv *more suo* flux flere at trykke og binde os allehaande paa Ærmet«⁴⁾.

Det var i Odense. Et halvt Aarhundrede senere skildrer Chr. Falster en lignende Posthusscene i sin Satire »Den latinske Skrivestue«:

Jeg nylig paa vort Posthuus sad,
Da Posten var ankommet,
Med andre flere høre, hvad
Man skrev om Kejsersdommet,
Hvad Kardinalen i Paris
Vel havde udi Gjerde,
Samt i den russiske Avis,
Hvad Nyt, der var paa Færde.

Postmesteren os til Gefal
Paa Frankfurt strax begyndte,
Og os det tydske Kejserval
Med andet Nyt forkyndte⁵⁾.

Vi ser altsaa Postmesteren som det naturlige Centrum i dette »Collegium politicum« og kan forestille os Stemningen i Aarhus Postkontor, naar Postmester Henrik Wegner, forhenværende Acteur i den kongelige Bande — Holbergs Henrik — har læst op af den skrevne Avis og demonstreret Krigsbegivenhederne for de lyttende Aarhusianere.

Allerede Henrik Wegners Fader, der var Forgænger i Postmesterembedet, abonnerede paa skrevne Aviser, dog ikke Erlunds, men en Postskriver Bendix Jørgensens. Wegner fortæller i 1719, at Jørgensen »har for Betaling 2—3 Aars Tid sendt mig en liden skreven Avis og undertiden skrevet mig noget partikulært Nyt til, som jeg af hannem har forlanget for at kontentere godt Folks Kuriositet her i Byen og Egnen, som i disse Krigstider særdeles har været begjærlig at vide det Passerende«⁶⁾.

Med det »partikulære Nyt« er vi atter ved en af den skrevne Avis' Fordele fremfor den trykte: Her kunde den enkelte Abonnent faa »Nyheder for sig selv«, og i mange skrevne Aviser var der ligefrem afsat aaben Plads, hvor saa den stedlige Postmester indføjede lokale Nyheder.

Og Postmestrene havde ikke blot den Opgave at forsyne Folk med Nyheder; de havde ligefrem Pligt til at indberette til Poststyrelsen, hvad der skete i Byen og paa Egnen, en Pligt som i 1751 indskærpedes gennem følgende Cirkulære:

⁴⁾ Bircherods Dagbøger ved Molbech, 1846, S. 182. ⁵⁾ Chr. Falsters Satirer, 1840, S. 171 f.
⁶⁾ Stolpe IV, S. 48. Om Familien Wegner jfr. dette Bind, S. 8 ff.

»Om nogen Person af Distinktion eller og Nogen af særdeles høj Alder, eller ved nogen mærkværdig Sygdom eller besynderlig Hændelse ved Døden afaar, og hvad angaar Personer af Distinktion, da, naar det kan erfares, ogsaa hvor gammel de have været, samt naar nogen saadan Personer blev heftig syg, eller om nogen saadan derigennem passerer, eller om nogen Marriage mellem paakomne Personer forefaldt, som med Vished kunde erfares, eller ifald nogen særdeles eller gængse Sygdom enten blandt Mennesker eller Kreaturer sig maatte indfinde, eller nogen monstreux Foster blev fød, eller noget usædvanlig Vejrlig kunde indfinde sig, eller nogen Slags skadelig Insekter eller Orme af Luften eller Jorden skulde ytre sig, med et Ord: Alt hvad mærk- eller skrivefærdigt sig kunde hænde, skal saadant til Generalpostamtet indmeldes«⁷⁾).

Naturligvis kunde de skrevne Aviser læses ikke blot i Kaffe- og Thehuse og paa Postkontorerne. Man kunde ogsaa abonnere paa dem; men den enkelte Abonnent maatte kun beholde Avisen et Par Timer, saa cirkulerede den videre. Og naturligvis blev Aviserne dengang som nu udskældt for Upaalidelighed og Frækhed. Et veltalende Eksempel herpaa haves fra Aarhus, hvor den daværende Stiftamtmand, den berømte Poul Vendelbo Løvenørn, i et Brev raser over nogle Betragtninger i Avisen i Anledning af Københavns Brand 1728. »Jeg tager mig den Frihed,« siger han, »at sende Deres Excellence en af Hr. Erlunds Aviser, hvori De vil se en Artikel lige saa impertinent som utidig. Hvis den fordømte Nyhedsskriver i Stedet for at tillægge hele Nationen Haardhertethed havde sagt, at den ikke var i Stand til at give Meget, vilde han have sagt Sandhed; men det er et Sprog, som den Usling ikke kender til. Ved »seine ordentliche Schatzung«, hvormed han truer os, har han jaget Skræk i Folket og har maaske forhindret mangen god Gerning, som man havde i Sinde«⁸⁾).

Hvad der i Enkelteder stod i de skrevne Aviser, véd vi iøvrigt meget lidt om, men som nævnt havde de et Speciale i de indenlandske Nyheder, mens de trykte Aviser især tog sig af de udenlandske. Det blev derfor et haardt Slag for de skrevne Aviser, da Hofbogtrykker Berling i 1749 opnaaede Privilegium paa at udgive og forsende en Avis med Posten, hvori han bragte ogsaa de indenlandske Nyheder. De Berlingske Tidender betød i det hele taget et vældigt pressemæssigt Fremskridt. For første Gang begynder Datidens

⁷⁾ Det danske Post- og Telegrafvæsen I, 1932, S. 249. Hvad enkelte Postmestre fandt »mærk- og skrivefærdigt« kan ses af en Indberetning til Generalpostamtet, som fortæller, at »ligesom der udi de sidst forbigangne tiider af og til har været befunden dødelig Sygdom iblandt Katterne, saaledes har man ogsaa bragt i Erfaring, at det sidst forbigangne Vinter i visse Egne skal være befunden en af lige Beskaffenhed Sygdom blandt Hanerne, saaledes at Leveren og Lungen i dem skal have været forrodnet og fordærvet, endviidere kjendes nu for tiiden en Sygdom iblandt Hundene en fjerdings Vej herfra udi en Landsbye Hørbye kaldet. Sygdommen er saaledes, Hunden bliver afmægtig i bagparten og slingrer derved, naar han skal gaae, han bliver hvæs i Halsen, kand ikke gøe . . .« Det var jo at tage Generalpostamtets »Vejledning for Lokalkorrespondenter« ganske bogstaveligt. ⁸⁾ Her efter Stolpe, IV, S. 47 f.

trykte Aviser i Indhold og Form at minde ikke just om vore Dages Presse, men dog om vore Oldeforældres. — Det varede derefter kun ganske faa Aar, før de skrevne Aviser i Realiteten var slaaet ud. Allerede i 1755 meddeler

No. 1794. Kongelig affersnaadigst privilegerede No. I.

Aarhus Stifts
Adresse- Contoirs

Tidender.

Freddagen, den 3die Januarii.

Inoendlandske Ahebeber.

Aarhus, den 3die Januarii.

Skipper Sode her af Ven, som fører Vinter-Snaakten, sigger særdis for med første søielig Wind at afgaae med samme til Callinndborg.

Handels Efterretning.

Bourbeaur den 9 Dec. Skipper, Heinrich Kniff, som i 4 Maaneder har lagt der paa Stedet, tilskriver hans Principal Rismand Paul Krausing i Aarhus saaledes: Efterat vi, som forhen meldt, havde indtaget Retour-Radning i October, kom Ordre fra Conventen, at alle Skibe, som havde begyndt at lade, skulde igen udløses i det seneste inden 20de December under Straf af Skibts og Godsbes Confiscation. Jeg begyndte at løse den 23 November og havde Commissariet ombord, som inquireerede meget nøie, mig blev og ved Afsværingen lovet af Commissariene at faae min Last igjen, men de kunde ikke sige, hvor snart eller længe det skulde vare, inden vi kunde nyde vor Friehed, saa jeg troer ikke det bliver saa snart endnu. Consulen har ofte været hos Commissariene, der høflig have afsviist ham med nogle Dages Udsettelse, saa vi ikke kan forlade os noget derpaa. Der skal være lovet Godtgjørelse af Commissariene for vores Ophold, hvorefter vi danske, saavel som andre Nationers Skibere her sigge, blev kaldte sammen enhver hos sin Consul, for at overlægge, hvad vi skulde begjære derved, og blev derpaa af os efter nøieste Berægtning forlangt for hver Mand om Dagen i Skid og Maanedspenge 10 Livres og for Skibet en halv Livres af hver Fed efter Skibets Løst om Dagen. Veral Cours regnes 22 Livres til i Niagsdaler. Da nu Consulen kom til Commissariene med denne Begjæring, vilde de huerken se eller høre noget derom, og svarede: at de ikke vilde foreskrives, hvor meget Godtgjørelsen skulde være, men at det skulde dependere af dem selv, hvad de vilde unde os derfor, saa jeg troer neppe, at vi faaar noget. Hvad de nu for det øvrige vil giøre ved os, det staar i Guds Haand, og ser det maadeligt ud, da her allerede hærfjer en stor Mangel paa Provvision, i Spøndelighed Brøn og Ved, hvorefter det intet er at bekomme. Vi danske har dog bekommet af Consulen med Commissariernes Tilladelse, noaet bedærvet og ringe Rugmeel, 1 a 2 Tdr., ligesom Skibene ere store til, og have faaet det bagt her, tillige lidt Riisgrøn, men det er altsammen snart fortæret, og hvor vi siden for Efterveiden skal faae noget fra, sees det ingen Udorte til, da ingen kommer her til med noget af no en Slags, saa vi sigge her i er ringe Tilstand. Vinteren og Frostjen lader sig her temmelig indfinde, og det ser altsammen kummerligt ud for os.

Om det øvrige ant som her er, tør jeg ikke skrive, da det let kunde sojre mit Hoved

Høieste Rets Dom,
paadomt den 20de December-1793.

Høieste Rets Procurator Gotlob Smith,
contra Kammerherre Fridrich Schinkel og
Frank de Eheserup.

Udi Sagens 1ste Post, bør Kammerherre Schinkel til Landttings-Dombusset, betale 800 Rdlr. med lovlige Renter deraf fra Enspættiget 1762, indtil Detalling skeer. Udi Sagens 9, 16 og 17de Post, bør Kammer

Første Numer af Aarhus Stiftstidende.

Postforvalter Jens Lange, som i nogle Aar havde udsendt skrevne Aviser, at han nu maa opgive dem »formedelst de danske trykte Aviser, hvorudi alt Nyt herfra relateres«⁹⁾.

Endnu en Del Aar finder man dog Abonnenter paa skrevne Aviser, især i Provinserne. Men ogsaa her begynder man at udsende trykte Aviser. I Odense

⁹⁾ Stolpe, IV, S. 58 f.

havde Bogtrykker J. C. Brandt allerede 1735 forsøgt sig med »Ugentlige Provincial Notifications Liste«, den første danske Provinsavis, som rigtignok indtil videre førte en mere end beskeden Tilværelse. I Aalborg udgaves fra 1767 »Nyttige og fornøjelige Jydske Efterretninger«, i Viborg fra 1773 »Den Viborger Samler« og i Fredericia fra 1786 »Ribe Stifts Adresse-Contoires Efterretninger«.

Af de jydske Stifter blev Aarhus Stift mærkeligt nok det sidste, der fik sin egen Avis. Der havde dog lige siden 1770erne gentagne Gange været søgt om Bogtrykker-Privilegier i Aarhus, men Planerne realiseredes først i 1794, da Bogtrykker Niels Lund den 3. Januar udsendte det første Numer af »Kongelig allernaadigst privilegerede Aarhus Stifts Adresse-Contoires Tidender«.

Endnu 1795, da »Aarhus Stiftstidende« altsaa havde eksisteret over et Aar, fortæller en Rejsende dog, at han i Aarhus saa »en forunderlig Avis, som cirkulerede i Byen. Den var ikke trykt, men skreven«¹⁰).

Saa sejlivede var de skrevne Aviser.

Aarhus Stiftstidende eller ganske simpelt Aarhus Avis, som den gerne kaldtes i daglig Tale, var praktisk talt den eneste, som indtil 1866 udgaves i Aarhus, og i alle disse Aar havde Bladet kun to Redaktører, nemlig Grundlæggeren Niels Lund, uddannet som Bogtrykker, og A. F. Elmquist, der i 1812 købte Trykkeri og Blad og drev begge med stor Dygtighed, skønt han oprindeligt havde været Kancellikopist og senere var uddannet som Boghandler¹¹). Saa vidt det kan skønnes, var Niels Lund en god Rationalist som Folk flest paa hans Tid, ikke nogen højtflyvende Aand, men en Mand, der med Iver arbejdede i Oplysningens Tjeneste.

Ved Pressen at udbrede Kundskab og Dyd
 Og Moerskab og Nytte — var stedse hans Fryd

hedder det om ham i et Mindedigt ved hans Død¹²).

Foruden Avisen udgav han 1797—98 ogsaa Tidsskriftet »Jydernes Ven« og det følgende Par Aar en Fortsættelse »Clio«, redigeret af Konrektor Jens Stougaard. Senere planlagde han »et Provincial-Politie-Blad«, der skulde være Forum for »enhver Anmeldelse, Rettelse eller Plan til Forbedring (dog ikke for vidtløftigt affattet), der har til Hensigt enten at fremme det almindelige Politievæsens bedre Indretning, eller afhielpe denne eller hin Uorden, der har Indflydelse paa det Offentlige, uagtet samme staaer under privat Mands Opsigt«¹³).

¹⁰) E. G. Tauber: Memoriae suburbanae, Add. 233 e. Det kgl. Bibliotek. ¹¹) Om Lund og Elmquist jfr. Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1937, passim. ¹²) Aa. St. 19/2 1825. ¹³) Aa. St. 26/11 1803. Forbilledet for dette Blad var det københavnske »Politivennens«, som begynde at udkomme i 1798 og fik en lang Levetid. Det var efter Sigende det eneste Blad, Frederik VI læste med Opmærksomhed, og det beskæftigede sig med allehaande rent praktiske Forhold saasom Rendestensbrædter, der laa skævt eller manglede, Tagrender, som skyllede Regnvandet ned over de forbipasserendes Hoveder o. s. v.

Dette Blad, der saa typisk tager Sigte paa at tjene det »Almennyttige«, som var et af Tidens Slagord, blev dog aldrig Virkelighed, hvad Lund, der selv vilde redigere det, næppe havde Grund til at fortryde. Et saadant Organ vilde sikkert være blevet erobret af Kværulanternes store Armé. — Niels

Bogtrykker og Redaktør Niels Lund.

Lund førte en ganske sober Pen. Han var ikke »litterært« indstillet, men kunde klart og knapt gøre Rede for en Sag og referere de Begivenheder, som udgjorde Avisens sparsomme Stof, paa en behagelig nøgttern og anskuelig Maade og uden at forsvinde i den ordrige Stil, som ellers var typisk for Tiden.

Avisens lokale Stof kom iøvrigt ikke meget udenfor korte, praktiske Meddelelser. I en Polemik foranlediget af Bebrejdelser mod Lund for i Omtalen af en Censursag mod Rahbek og P. A. Heiberg at have taget Parti mod de

anklagede, skriver han rigtignok, at han ikke indser, hvorfor en Avis kun »skal indeholde Fortællinger og Rygter, skal opstille Beenrader af faldne Krigere, Registre over Fødte og Døde, Efterretninger om Jordskielv og Ildebrand, Korn- og Smørpriiser, nyelig hjemkomne Sild og Fisk etc. . . en Læser vilde virkelig kiædes ved at bydes hver Dag saadan tør Kost«¹⁴). Men sandt at sige forekommer Avisens lokale Indhold netop at være »Registre over Fødte og Døde, Korn- og Smørpriiser, nyelig hjemkomne Sild og Fisk etc.« og ikke stort andet. Det udenlandske Stof var væsentlig Oversættelser af Hamburg-Aviserne, det indenlandske bestod af de københavnske Blades Nyheder, og dertil kom saa en Smule lokal Reportage, som i Hovedsagen var udtømt, naar Smakkernes Afgang og Ankomst og deres Passagerer var anført og Lister over Dødsfald, Bryllupper, Prædikanter, Avancementer m. v. meddelt. I en Ansøgning til Kancelliet om Portolettelse for Avisen siger Lund da ogsaa selv, at Bladets første og vigtigste Opgave er »at give Kundskab om Smakke- og Skibsfarten til Efterretning saa vel for Reisende som dem, der føre Creature og Proviant til Sieland og Hovedstaden«¹⁵).

Det lokale Stof var saaledes efter vor Tids Begreber mere end magert, og at Avisen af og til bragte latinske Vers og Indskrifter — uden Oversættelse — gjorde den næppe mere tillokkende for Flertallet af Læserne. Heller ikke Biskoppens Ordinationstaler har man vel ligefrem styrtet sig over, skønt de blev udførligt refererede, fuldkommen dispositionsmaessigt opstillede: I, IIa, b, c o. s. v., altsaa meddelte af Biskoppen selv.

Men kom det redaktionelle lokale Stof ikke stort ud over ganske enkelte Nyheder og nødtørftige Meddelelser om praktiske Forhold, saa leverede til Gengæld Læserne selv ikke faa Bidrag, som utvivlsomt er blevet læst med stor Interesse. Det var de »indsendte« Artikler eller »forlangte Indrykkelser«, som Redaktionen ofte kaldte dem, maaske for derved indirekte at tage Afstand fra deres Indhold.

En »offentlig Mening« i moderne Forstand kendte man intet til i Frederik VI's Vi-alene-vide-Tidsalder, og de indsendte Artikler har da ogsaa oftest en helt privat Tone, som forekommer os højst pudsig. I 1815 skriver saaledes en Hr. A. S. . . : »Den som i Aftes mellem Kl. 7 og 8 var saa inpertinent at løbe mig i Rendestenen paa Hjørnet af Middelgade og Snevingen, vilde gjøre sig den Bemøielse i en forseglet Seddel at opgive Navn, Stand og Bopæl og lægge den ind paa Adressekontoret, at jeg kan faa at vide, hvad Karl han er. Min Hat blev borte ved den Lejlighed, og den skal han skaffe mig«¹⁶). I 1821 læses følgende Advarsel i Avertissementerne: »Herved advares enhver, som spiser eller drikker hos Spisevært Møller i Aarhus, at naar de betale strax, de dog derfor alligevel maa affordre ham Qvittering, da de ellers

¹⁴) Skyldigst Taksigelse for et Par Ord fra Viborg til Den Aarhuuser Avis-Forfatter, 1794. ¹⁵) Sejr: Anf. Værk, Tillæg 40. ¹⁶) Aa. St. ¹⁶/₁₁ 1815.

kan risikere det samme som Indsenderen, nemlig: at komme til at betale sin Fortæring to Gange«¹⁷⁾).

Ofte drejede Indlægene sig om Tilbagevisning af Rygter og Sladder. Det kunde være i højtidelig Stil som i 1797, da Sognefogeden i Galten skriver: »Da nogle slettænkende Mennesker har fundet Fornøielse i at udsprede det Rygte, at nogle af Sønder-Galten Byes Beboere skulde være besmittede af veneriske Sygdomme, saa igiendrives herved dette Rygte som løgnagtigt . . .«, og derefter følger en Attest fra Distriktslægen¹⁸⁾. Men i Almindelighed er det drabelige Skændsmaal med de voldsomste Udtryk, som i vore Dage uvægerligt vilde have Injurieprocesser til Følge, saaledes i en Familiestrid, der udkæmpedes gennem flere Numre af Avisen i 1832, og hvori en Possement-mager Henius anvender denne Tone: »Det var ikke dig, din Slyngel C. P. Sørensen, jeg mente i mit Avertissement, men den sande Jacob. Denne Jacob, som er en Søn af min afdøde Broder . . .«¹⁹⁾.

Adskilligt elegantere virker dette poetiske Udfald:

Helt skjult Du taler Ondt om mig, Du kjække!
Engang jeg talte godt om dig med klare Ord:
Forgjæves var og er den Talen af os begge;
Thi den, som kjender os, jo ingen af os troer.

R. til E.²⁰⁾

Mens Angribere i Reglen var anonyme eller pseudonyme, talte de an-grebne naturligt nok rent ud af Posen og sparede ikke paa djærve Ord. Efterfølgende Indlæg fra 1845 er ikke uden Kraft, og man faar uvilkaarlig Respekt for den krænkede Dame:

»Den Usling, der ved sine løgnagtige Udsagn har krænket min Ære paa det groveste, og hvis Navn fortjente at sættes i Offentlighedens Gabestok, vil jeg, for hans Kone og Børns Skyld, lade slippe for denne Gang med naadig Straf, nemlig ved at tilkjendegive ham min dybeste Foragt, imod at han for Fremtiden lægger Baand paa sin giftige Tunge, hvis Braad allerede noksom har saaret mig, da jeg ellers i modsat Fald skal sørge for, at der sættes en Kapsun derpaa, saa at han skal nødes til at lade andres Navn og Rygte være i Fred og Ro.

Louise Morville,

Enke efter Krigsassessor Morville.«²¹⁾

De »forlangte Indrykkelser« handlede dog ogsaa om mindre private Ting som f. Eks. om generende Møddinger i Gaardene eller Tyverier af Blomster paa Kirkegaarden. Og undertiden kunde Diskussioner om forskellige Problemer holdes i Gang i aarevis, saaledes Striden om Berberissens skadelige Virkning paa Kornet, der udkæmpedes i Aarhus Stiftstidende i Aarene 1810—20 paa Vers og Prosa med blandt andre Blicher som Deltager²²⁾. I

¹⁷⁾ Aa. St. 9/3 1821. ¹⁸⁾ Aa. St. 8/4 1797. ¹⁹⁾ Aa. St. 10/11 1832. ²⁰⁾ Aa. St. 8/4 1842. ²¹⁾ Aa. St. 17/6 1845. ²²⁾ J. Aakjær: St. St. Blichers Livstragedie, I, 1903.

1830erne diskuterede man lidenskabeligt om Fuldblod kontra den jyske Hest, og Indlægene blev efterhaanden saa mange og lange, at Elmquist maatte sige Stop og henvise yderligere Meningstilkendegivelse til Annonce-spalterne. — Men Redaktionen egen Andel i det lokale Stof var og blev

Redaktør A. F. Elmquist.

overordentlig beskeden, saa længe A. F. Elmquist var Redaktør. Ikke desto mindre havde Aarhus Stiftstidende Ord for at bringe en Del »Nyheder, der ej findes i andre Blade«²³⁾, og Elmquist synes ogsaa at have gjort en Del for at skaffe sig lokale Meddelere fra Jylland, saaledes efterlyser han i 1814 Folk, der »ville meddele dette Blad sikke og paalidelige Efterretninger« fra Fredericia, Vejle og især Horsens-Egnen, da et københavnsk Blad har beklaget sig over, at man saa sjældent hører noget fra disse Byer²⁴⁾, og af og til meddeler han, at »ethvert Bidrag af almeen Interesse tilbyder Udgifveren af dette Blad frie Indrykkelse . . .«²⁵⁾.

Men Stoffet fra selve Aarhus var meget sparsomt og Meddelelsernes Form uhyre lakonisk. Saaledes hedder det i 1816 kort og godt: »Paa Mølledammen her ved Aarhus tilsatte Nytaarsaften en Skøiteløber Livet«²⁶⁾, men intet om under hvilke Omstændigheder eller hvem den forulykkede var. Et ganske parallelt Tilfælde forekommer i 1833, da der igen er sket en Drukneulykke paa Mølledammen, som refereres paa samme kortfattede Maade. Imidlertid fremkom der senere i Vejle Avis en nærmere Omtale af den forulykkede, og Elmquist aftrykker den da i Aarhus Stiftstidende og tilføjer: »At se denne lille nekrologiske Notits om denne halvvoxne Unger-svend paa Prent — en Ære som ellers kun plejer at vorde udlevede Oberster, Professorer, Etatsraader, Kommandeurer osv. til Deel — vil vist næppe forundre de Mange, som have kjendt og elsket den vakre Yngling . . .«²⁷⁾. Det var altsaa Synspunktet.

Men i det hele taget refereredes aarhusianske Begivenheder ikke sjældent efter andre Aviser, saaledes fortælles i 1835 efter »Kjøbenhavnsposten« om en Spidsrodsløben ved Dragonregimentet i Aarhus²⁸⁾. En Oversigt over Høsten »Vesten for Aarhus« gengives 1838 efter Aalborg Avis²⁹⁾, og fra

²³⁾ Den cimbriske Merkur, 1822, Nr. 50 og 51. ²⁴⁾ Aa. St. 10/9 1814. ²⁵⁾ F. Eks. Aa. St. 1/1 1816. ²⁶⁾ Aa. St. 2/1 1816. ²⁷⁾ Aa. St. 14/2 1833. ²⁸⁾ Aa. St. 17/7 1835. ²⁹⁾ Aa. St. 19/9 1838.

samme Blad tages i 1840 en længere Beskrivelse af Brødrene Jensens Dampbrænderi i Aarhus³⁰). Hvor lidt Elmquist følte sig forpligtet som lokal Referent, ses af en Notits fra 1854, hvori han bemærker: »Af fremmede Aviser erfares, at man nu ogsaa i Aarhus agter at oprette en privat Laane- og Disconto-Bank«³¹).

Selv om heller ikke andre Aviser dengang var overfyldte med lokalt Stof, blev det dog undertiden Aarhusianerne for lidt i Aarhus Stiftstidende; en Indsender undrer sig saaledes i 1852 over, at Elmquist ikke refererer 5. Juni-Festen i Aarhus, ligesom han anker over, at der ikke har staaet noget i Avisen om et Overfald af slesvigske Dragoner paa en Karl paa Marselisborg. Elmquist var overlegen nok til at optage Klagen i Avisen, men han forsvarer sig ikke og knytter overhovedet ingen Kommentarer til den³²).

Naar Aarhus Stiftstidende alligevel havde et vist Ry fremfor de fleste andre Provinsblade og en ikke ringe Udbredelse ogsaa uden for Oplandet, beroede det paa Elmquists Sans for det underholdende Stof. Han udnyttede denne Evne ogsaa uden for Avisen, idet han 1818 paabegyndte Udgivelsen af et underholdende Tidsskrift »Læsefrugter samlede paa Litteraturens Mark«, der udkom med ikke mindre end 66 Bind og opnaaede en Levetid, som lignende Tidsskrifter, udgaaet fra og opretholdt i Provinsen, hverken før eller senere har kunnet opvise.

Med Hensyn til Avisen satte Elmquist sig allerede i 1813 det Maal at »more og gavne«. Det skal »være min kiæreste Bestræbelse at gjøre dette Blad saa interessant for dets Læsere som mueligt, og ingen Opofrelse, ingen Umage skal fra min Side blive sparet derpaa, naar det gielder at more og gavne«³³). Rigtignok mente Biskop Paludan-Müller i et Brev til sin Søn, Historikeren Caspar P.-M. i Odense, at »vor Publicist (Elmquist) forstaaer ikke saaledes at sætte Sauce paa Ingredientserne og tillave Retterne med pikant Smag som Eders (Hempel)«³⁴); men hvad Elmquist ikke selv formaade — og han var ganske rigtigt ikke nogen blændende Stilist — det forstod han at faa andre til. Han knyttede habile Skribenter til Bladet, og Avisen udkom jævnlig med »Følgenumre«, hvor der i endnu højere Grad end i Hovednummeret fandtes alskens underholdende, historisk og kauserende Stof, de saakaldte »Blandinger«, der mest bestod af Oversættelser fra Elmquists egen Pen og af Korrespondancer, især fra København.

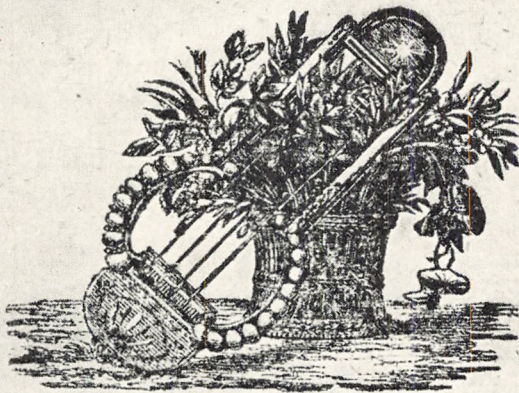
En af Korrespondenterne, Litteraten Jacob Davidsen, som i 1830erne leverede de saa yndede »Meddelelser« fra Hovedstaden, har i sine Erindringer omtalt sit Medarbejderskab ved Aarhus Stiftstidende og fortæller, at Bladet under Elmquists Redaktion »svang sig op til at blive det mest udbredte Provinsblad i hele Landet. Maaske med Undtagelse af »Berlingske Tidende« og »Adresseavisen« var der intet Blad, der paa den Tid, jeg sigter

³⁰) Aa. St. 22/4 1840. ³¹) Aa. St. 15/6 1854. ³²) Aa. St. 16/6 1852. ³³) Aa. St. 1/1 1813. ³⁴) Brev af 24/2 1837. Ny kgl. Sml. 2954. (Det kgl. Bibliotek).

Læsefrugter,
samlede paa Literaturens Mark.

af

A. F. Elmquist.

Sextende Bind.

Trykt i Aarhus Stifsbogtrykkerie.

1822.

til, havde flere Abonnenter, idet det var udbredt i hele Landet, ikke mindst i Kjøbenhavn. Dette skyldtes den Dygtighed, hvormed det var redigeret i den Retning, hvori Krav til Avislæsning den Gang hovedsagelig blev stillet. . . . Særlig var Mandagsbladet opfyldt med saakaldte »Blandinger«, hvorved mere det pikante end egentlig Paalideligheden spillede en Hovedrolle. . . . En særegen Tiltrækning udøvede Korrespondancerne fra Kjøbenhavn. . . . de fremtraadte i Aarhus Avis ikke under den fordringsfulde Titel »Korrespondance«; beskedent betegnedes de som »Meddelelser«, og Vægten lagdes ogsaa her mere paa det Interessante end paa Paalideligheden. Med Hensyn hertil slaaer jeg mig for Brystet i Betragtning af den Syndernes Mangfoldighed, jeg har paa Samvittigheden i min Egenskab af Korrespondent til Aarhus Avis, dog beroligende mig med den Tanke, at Ingen derved blev skadet paa gode Navn og Rygte, samt at Meddelelserne, om de end ikke altid var paalidelige, dog gjerne kunde have været det, da Sandsynligheden altid blev iagttaget. — Men overhovedet var Sanddruhed heller ikke Aarhus Avis' stærke Side. Naar der fortaltes en rigtig Skrøne, der var til at tage at føle paa, hed det altid, at det var en Historie fra Aarhus Avis³⁵).

Bladets Ry for Upaalidelighed maa altsaa aabenbart tilskrives Medarbejdere som Davidsen og ikke Elmquist selv. Aarhus Stiftstidendes Anseelse og Udbredelse var derimod notorisk. Da Elmquist i 1812 overtog Avisen, udkom den tre Gange ugentlig med 8 smaa Spalter (ca. 3—400 Linier); da han i 1862 fejrede 50 Aars Jubilæum som Redaktør, udgik den 6 Gange ugentlig med 12 store Spalter (11 à 1200 Linier) foruden Følgeblade. I 1812 havde Bladet 400 Abonnenter, mest i Aarhus og Nabobyerne, i 1862 tryktes det i ca. 3000 Eksemplarer, »hvoraf endog adskillige gaae til Udlandet, navnlig til Norge, til Hamborg og til England«³⁶).

Men Dagblads-Redaktør i moderne Forstand var Elmquist ikke. Han var stærkt litterært interesseret, skrev selv Digte — som oftest daarlige — til Kongens Fødselsdag og andre højtidelige Lejligheder, og i mange Aar indledede han Avisens Nytaarsnummer med en versificeret Hilsen til Læserne. Et enkelt Eksempel vil give tilstrækkelig Indtryk af Genren:

Aarhus-Avisen er inderlig huld
Sine høistærede Abonnenter, —
Tager dog ikke Munden for fuld,
Lover ej grønne Skove og Guld,
Mindre maaske end mangan En venter.

Men hvad den lover, holder den vist:
Hvidest Papir og sorteste Sværte,
Nyheder friske fra her og fra hist —
Kraftige Skud paa den gamle Quist,
Hvilken Publikums Yndest ernærte!³⁷)

³⁵) J. Davidsen: Kjøbenhavnerviv, 1889, S. 344 f. ³⁶) Aa. St. 1/1 1862. ³⁷) Aa. St. 1/1 1852. Det med de »friske« Nyheder var forresten en Eufemisme: Et Valg til Havnekommissionen,

Ogsaa Teatret havde Elmquist store Interesse. Baade han og hans smukke Hustru havde med Iver deltaget i Polyhymnias Dilettantkomedie, og op gennem Aarene fulgte han trofast de rejsende Selskabers Forestillinger paa Teatret³⁸).

Derimod var Politik ikke noget for ham. Han havde rigtignok som alle andre brave Borgere jublet over Stænderforsamlingernes Indførelse og lod ogsaa sin Røst høre, da man under Christian VIII begyndte at tale om »Konstitution«; men dette bundede ikke dybt, var sikkert baaret af en oprigtig, men naiv og væsentlig følelsesbetonet Begejstring for »Friheden«, men ikke af egentlig politisk eller social Forstaaelse. Elmquist vedblev i Realiteten at være Frederik VI's Mand, hvad der i hans senere Aar voldte ham store Vanskeligheder som Redaktør. Han forstod ikke den nye politiske Tid og troede, han kunde holde sit Blad klar af Partierne. »Der gives dem, som have meent og mene«, skriver han i 1862, »at jeg ikke er fulgt med Tiden, og som ved forskellige Leiligheder have ladet mig det høre. Jeg indrømmer det villig, at mine Kræfter have været svage til at fyldestgjøre Tidens stedse tiltagende Fordringer . . . men paa samme Tid, som jeg aflægger denne Bekjendelse, maa det være mig tilladt at erindre om, hvad der bestandig har været min Mening — noget gammeldags, kan vel være — at Provinsbladene i Almindelighed have en fra Hovedstadens store Blade til dels forskjellig Opgave. Det er nemlig, mener jeg, ikke saa meget deres Sag just at lede den offentlige Mening som at referere Begivenheder og de dertil knyttede Tilstande; ej heller har jeg nogensinde kunnet beqvemme mig til at gjøre Aarhus Stiftstidende til et Partiblads, men stedse holdt paa, at forskjellige, ja, modsatte Anskuelser og Meninger kunde faa Adgang til deri at udtale sig³⁹).

Det er den gamle Tid, som her taler. Indtil 1848 kunde saadanne Synspunkter med Rette anlægges paa Provinspressen, og for Aarhus Stiftstidende kom hertil yderligere Privilegiet som Stiftstidende med Ret og Pligt til at bringe officielle Bekendtgørelser. Dette Forhold bevirkede, at Bladet endnu en Del Aar, ogsaa efter A. F. Elmquists Død, da Sønnen, H. F. Elmquist, havde overtaget Redaktionen, søgte at bevare en uafhængig Stilling udenfor og ovenover Partierne. »Vi have anset en snæver Partistilling for saa meget mindre forenelig med vor Opgave«, hedder det, »som Bladet i sin Egenskab af Stiftstidende ikke bør støde nogen rolig og uhildet Læser fra sig⁴⁰).

Og da Rigsdagen i 1872 begyndte at pille ved Stiftstidende-Privilegierne og beslutter, at hvor en Stiftstidende ikke har tilstrækkelig Udbredelse i alle Befolkingskredse, skal de officielle Bekendtgørelser indrykkes

som foretoges ¹⁹/₉ 1836, kunde man først læse om i Aarhus Stiftstidende den ²⁷/₉, og først den ²⁹/₁ 1846 refererer Avisen Indvielsen af Haandværkssvendenes Læseforenings Lokaler, der var foretaget ²¹/₁₂ 1845. Den sidste Art Nyheder kom overhovedet kun i Bladet, hvis andre udefra sørgede for det, og da under Betegnelsen »meddelt«. ³⁸) Han omgikkes ogsaa Skuespillerne personligt og stod f. Eks. i 1831 Fadder til et af Teaterdirektør Müllers Børn. (Aa. St. ⁸/₄ Følgeblad 1831). ³⁹) Aa. St. ¹/₁ 1862. ⁴⁰) Aa. St. ¹⁰/₁₂ 1871.

ogsaa i de almindelige Parti-Aviser, kommenterer Aarhus Stiftstidende lidt bittert. Bladet har søgt at »efterkomme Tidsfordringerne med Hensyn til at byde noget mere end blotte Referater af Nyheder, men vi have med Flid undgaaet enhver ubetinget Tilslutning til nogen bestaaende Parti- eller Standsinteresse, og vor Grund har været en saadan, som burde paaskjønnes af den rolige, uhildede Læser, nemlig den, at Bladets Ret til at forvente sig aabnet Adgang til alle Kredse, for at dets Avertissementer kunne faae den videst mulige Udbredelse, tillige medførte den moralske Forpligtelse, at det ikke i sin Optræden vækker Forargelse eller støder fra gennem Ensidighed og Partigængerfærd«⁴¹⁾.

Men paa dette Tidspunkt er vi allerede langt inde i de politiske Brydningers Hvirvel, hvor Tanken om at staa udenfor Partierne paa Forhaand maatte siges at være saa nogenlunde uigennemførlig. Gamle A. F. Elmquist har sikkert selv ment, at Aarhus Stiftstidende i hans Tid var neutral; men i Virkeligheden var den ret konservativ. Selv undgik han saa længe som muligt det politiske Stof, og da det endelig ikke lod sig holde ude, blev Konsul J. M. Mørk, Byraadsmedlem og senere Folketingsmand, en Slags uofficiel politisk Medarbejder, indtil han under H. F. Elmquist helt overtog Redaktionen.

Allerede i 1838 begyndte endnu et Blad at udkomme i Aarhus. Det var Jyllandsposten, det første Blad af dette Navn. Det udgaves af et Selskab og redigeredes af den Stænderdeputerede C. G. Clausen. Jyllandsposten tilbød sig som Talerør for den offentlige Mening — »et Talerør over Kattedagtet og Belterne« — og var altsaa langt mere omfattende end Aarhus Stiftstidende. For saa vidt man i disse Aar kunde tale om et politisk Organ, var Jyllandsposten noget i den Retning, men om Konkurrence eller Polemik mod Aarhus Stiftstidende var der ikke Tale, bl. a. fordi Jyllandsposten tryktes i Aarhus Stiftsbogtrykkerie, der ejedes af Elmquist. Derimod kom den første Jyllandspost hurtigt i Konflikt med Myndighederne, og Redaktøren sattes under Censur, saaledes at hvert Numer af Bladet, forinden det gik i Trykken, maatte forelægges Censor, som derefter paategnede det: »maa trykkes«. Forholdet afspejles i et Vers om Aarhus, som optryktes i Aarhus Stiftstidende for 11. Januar 1839, og hvori det hedder:

Fra Aarhus er der Overfart med Mennesker og Stude
Til Kallundborg og, hvis det kniber, da til Refsnæs Knude;
I Byen er et Trykkeri, hvor Jyllandspost »maa trykkes«,
Og mange andre smukke Ting. . .

Jyllandsposten fortsattes, med Besvær, til 1841; derefter kom en ny Jyllandspost fra 1842—45, redigeret af P. E. R. Alstrup og ligeledes trykt hos Elmuist. Alstrup, der var Sagfører i Randers, havde iøvrigt allerede 1836—40

⁴¹⁾ Aa. St. 16/, 1872.

udgivet et Blad »Diversa, et Politie- og Moerskabs-Ugeblad«, som dog mere havde Karakteren af Underholdnings-Blad.

I 1840erne udgaves i det hele taget forskellige underholdende Blade. Det vigtigste var Almue-Vennen, en Tid redigeret af Boghandler Kirkerup og efter dennes Død overtaget af Elmquist, som omdøbte det til Cimbria og fortsatte dets Udgivelse til 1855. Dets Indhold var ikke meget forskelligt fra Læsefrugternes. I 1845 kom et særligt Aarhus-Blad, Aarhus Ugeblad, senere Jydsk Ugeblad, som ligeledes tryktes hos Elmquist. Det fik iøvrigt kun en kort Levetid (Maj—December 1845), idet Redaktøren, cand. theol. J. Seidelin, hurtigt kom saa eftertrykkeligt paa Kant med Censuren, at han maatte opgive.

Men i 1850erne begyndte den politiske Opposition ogsaa bladmæssigt at rejse Hovedet. Allerede i 1848 var Nørrejydsk Tidende startet; den tryktes hos Bogtrykker Falkenberg, som Aaret i Forvejen havde oprettet det første Trykkeri i Aarhus ved Siden af Stiftsbogtrykkeriet. Paa Grund af Krigen gik det dog kun smaat med Bladet, der udsendtes uregelmæssigt og undertiden gik helt i Staa. Først i 1850, da Bladet flyttedes til København og Dr. phil. Gert Winther, der tilhørte Bondevennernes Parti og i Rigsdagen repræsenterede Odder-Kredsen, havde overtaget Udgivelsen, blev Nørrejydsk Tidende et kraftigt og virkningsfuldt Organ for Tscherningske Venstre og oparbejdede og understregede Modsætningsforholdet mellem Bondevennerne og de Nationalliberale, »Embedsaristokratiet«. Hvad enten Elmquist vilde eller ej, blev han uden videre erklæret for Repræsentant for det sidste, iøvrigt næppe helt med Urette. Og i 1859 begyndte Udsendelsen af et særligt Aarhus-Organ, »Aarhus Søndagsblad«, som tryktes i P. Niensens Bogtrykkeri og øjeblikkeligt kom i Opposition til Aarhus Stiftstidende.

Uden direkte at være Organ for Bondevennerne blev Aarhus Søndagsblad straks hilst velkommen i Nørrejydsk Tidende, som mente, at der nu heldigvis var »aabnet en glædelig Udsigt til, at den, man kan nok med Sandhed sige skadelige Indflydelse, som Aarhus Stiftstidende saa længe har udøvet paa den offentlige Mening, vil i det mindste nu blive modarbejdet, og, som vi haabe, om en ikke lang Tid tilintetgjort. Det har for den oprigtige, frisindede Folkemening stedse været harmeligt at see og erfare, at kun visse Partier have kunnet komme til Orde gennem Aarhus Stiftstidende, hvis Redacteur har en uovervindelig Skræk for at optage noget i sit Blad, der kan være ubehageligt for højere Staaende, især naar den Klagende er lavere paa Straa, er Menigmand, endsige hvis Artiklen taler til Fordeel for det egentlige folkelige Parti eller de Mænd, som Partiet agter, medens han er utrættelig i at optage ethvert Bidrag, enhver Artikel og Notits af andre Blade, som haaner Menigmands Venner eller nedsætter dem og deres Parti«⁴²).

Nu var dette jo nok noget overdrevet, og i hvert Fald var det at angribe

⁴²) Nørrejydsk Tidende 12/11 1859.

Elmquist paa hans paastaaede arkimediske Punkt: Upartiskheden. Han reagerede da ogsaa og hævdede, som sandt var, at Aarhus Stiftstidende mange Gange havde maattet høre ilde for sin Beredvillighed til »at aabne sine Spalter for forskellige, ja, modsatte Partier. Alligevel er denne Regel stedse blevet fastholdt — og naar der nu ankes over det Modsatte: at kun visse Partier kunne komme til Orde i Stiftstidenden, da kan denne Anke kun være grebet ud af Luften«⁴³⁾.

Aarhus Søndagsblad, der senere omdøbtes til Aarhus Ugeblad, fik dog ingen lang Levetid. Men i de kommende Aar skete en Række Nydannelser, som alle direkte eller indirekte betød Konkurrence til Aarhus Stiftstidende, hvis bladmæssigt dominerende Stilling hermed var forbi. I de følgende Tiaar blev Pressens Udvikling i det hele taget udelukkende politisk præget, og de enkelte Blade maatte for at hævde sig og faa et sikkert Grundlag være Partiorganer, som i Provisorieaarenes haarde Kampe enten maatte være for eller imod Ministeriet Estrup. Et tredie Standpunkt gaves ikke.

Det første af de nye Blade var Jyllandsposten (Nr. 3), der begyndte at udkomme 1861, redigeret af Folketingsmand C. Reinholdt Jensen. Det var atter et Bondevenne-Organ; Reinholdt Jensen var en af de mest udprægede Tscherningianere, overordentlig skarp i sin Polemik, og gik især løs paa »Danmarks onde Aand«, der for ham var den Aand, der beherskede Embedsstanden og »Embedspartiet«, de Nationalliberale. Jyllandspostens Program var iøvrigt »at blive et uafhængigt Organg for den offentlige Mening blandt den frisindede og folkelige Del af Jyllands Befolkning«⁴⁴⁾. Bladet gik dog ind allerede 1863, idet Reinholdt Jensen flyttede til København. Abonnementerne fik som Erstatning Nørrejydsk Tidende⁴⁵⁾.

I 1866 fik Aarhus imidlertid igen et lokalt Organ for Bondevennernes Parti, Aarhus Amtstidende, der hurtigt opnaaede Tilslutning fra hele Oplandet og virkningsfuldt optog Kampen mod de Nationalliberale. Tanken om Bladets Oprettelse skyldtes J. N. C. Wistoft, der en Tid havde været Farver i Aarhus, men i 1866 var Købmand i Boulstrup. Under de voldsomme politiske Brydninger, der gik forud for Vedtagelsen af den reviderede Grundlov af 1866, havde han stærkt savnet et lokalt Blad, som støttede Oppositionen, og han henvendte sig da til Lars Bjørnbak i Viby, som med hele sin Ildhu gik ind for Planen. Den 1. Oktober 1866 udkom første Numer af »Aarhus Amtstidende. Et Blad for Menigmand i 9. Landsfingskreds« med Bjørnbak og Wistoft som Udgivere og trykt i P. Niensens Bogtrykkeri.

I Bladets Programartikel, der aabenbart er skrevet af Bjørnbak, hedder det, at Aarhus Amtstidende skal »være en trofast Forsvarer af det menige Folk saavel i Kjøbstaden som paa Landet. Den skal være et Blad, hvorigennem Enhver, der oprigtigt og sømmeligt vil forsvare det menige Folk,

⁴³⁾ Aa. St. 21/11 1859. ⁴⁴⁾ Jyllandsposten 5/4 1861. ⁴⁵⁾ Om Reinholdt Jensen se Chr. Søndergaard i Jydsk Maanedsskrift, 1911, I, S. 21 ff. Hans Jensen: Lars Bjørnbak, 1919, S. 54 f.

kan komme tilorde. — Behøves nu dette? spørges der maaske videre, og Svaret maa være et bestemt Ja. Af de Blade, der udkommer i 9. Landstingskreds og have nogen betydeligere Udbredelse, er ikke eet, der af egen Drift taler det menige Folks Sag, og hvad værre er, de tillade ikke Andre at oplyse Menigmand i folkelig Retning eller forsvare dets Sag igjennem deres Spalter.

Aarhus Amtstidende.

Et Blad for Menigmand i 9de Landstingskreds.

Udgaaer 3 Gange ugentlig. — Abonnementspris 1 Rdlr. Kvartalet, Forrettedelsesomkostningerne indbefattede.

Nr. 1.

Mandagen den 1. October.

1866.

Til Læserne!

I det „Aarhus Amtstidende“ idag for første Gang udgaaer, da vide Mønge, at den ikke kommer som en Udværelse, der paatrænger sig, men at den kommer som en Gæst, der er talbar, som Ven, der af alle Saa er ventet, vi tør vel sige det, med Kærlighed. Den tør derfor haabe at møde aabne Øre, venlige Blikke og aabne Hjerte paa mange Steder. Dette er jo meget glædeligt! Thi ved en saadan Modtagelse kan der være Haab om, at den kan udføre den Gienring, hvortil den er kaldet, saa meget bedre. Gvisten er da denne Gienring? Spørger naturligvis En og Anden, som ikke ret ved Besked om de Omstændigheder, der have fremkaldt den. Vi skulle give et, saavidt muligt, kort og klart Svar.

„Aarhus Amtstidende“ skal selv være en trofast Forbærer af det menige Folt

kan naa, til fælles og enig Samvirken. I det vil stræbe at gøre det klart for begge Parter, at deres fælles Vel fordrer paa det stærkeste enig og tilbidsfuld Sammenføining.

Men i det Bladet saaledes nærmest er et Organ for det menige Folt, fordi den Klasse Medborgere trænger dertil, saa vil det dog kun gøre dette Forjaar paa en saadan Maade, at det ikke fordrer Andet eller Mere for Menigmand, end hvad der kan bestaae med det Heles Vel, og hvad man med Glæde vil unde de andre Samfundsklasser saaligstændig lige Deel i. Det enkelte Aarlands Vel og Vel fordrer, at ingen Klasse af Medborgere begynder sig paa en anden Klasse's Beslutning; thi deraf fremgaar Misundelse og Splid, Uro og Fortværel, der Alt til inderlig den Almindelighed og det Samfundets, der skal bringe Lykke og Held.

3 nationalt Gentende til Bladet stille

paa, ved en lakrig og udlig Tilhørsrettedelse, saaledes hæves en Revolutionens Aand, Vegeistning og Virksomhed af den Besiddelse, at han taler til et stort, deeltagende Antal Læserne. Arbejder en Redaktør under den Forudsætning, at hans Læser er en lille udeeltagende, dørst Klasse, da slappes hans Mod og Vegeistning.

Foruden denne Samvirken er derovfor en anden vigtig Omstændighed, der vil have en afgjørende Indflydelse paa „Aarhus Amtstidende“'s Skæbne, og det er: om den er kommen til Verden i rette Tid. Johan Hus blev brændt paa Vester for den samme Gienring, som Luther med saa stort Held til evig Ære og Bøttensel udførte. Men Hus levede 100 Aar før Luther. Christian den Andens Kon for, at han vilde have Bøtger og Bøtger til Dødsstraf, Frihed og Klæder, var først en 8 Aars Smalstatten i

Det første Nummer af Aarhus Amtstidende.

Dette kan let og fuldstændigt bevises, om der skulde komme nogen Indsigelse herimod⁴⁶). — Aarhus Amtstidende skulde altsaa tage sig af »Menigmands Sag« og tillige forsvare de Mænd, som kæmpede for den, fordi de »skammeligst blive bagvadskede af de omtalte Blade«. Bjørnbak, der hurtigt blev Eneudgiver af Amtstidende, havde saaledes straks kastet Handsken til Aarhus Stiftstidende. Og den blev taget op. Efterhaanden som den politiske Situation skærpedes, blev Modsætningerne mellem de to Blade stadig større. Det blev tillige en Modsætning mellem Land og By. De nationalliberale Aarhus-Borgere hadede Bjørnbak og hans Parti inderligt, og Hadet var gensidigt og blindt. Bjørnbak bekæmpede Militærvæsenet — han var vel den første afgjorte og meget radikale Antimilitarist inden for Venstre —, men

⁴⁶) Aarhus Amtstidende 1/10 1866. Paastanden om, at de andre Blade, d. v. s. Aarhus Stiftstidende, ikke vilde aabne deres Spalter for Indlæg i folkelig Retning, sigter formodentlig til Wistofts forgæves Forsøg paa at faa en Imødegaaelse af en Artikel af Bille i Dagbladet frem i Aarhus Stiftstidende. (Hans Jensen: Lars Bjørnbak, 1919, S. 71).

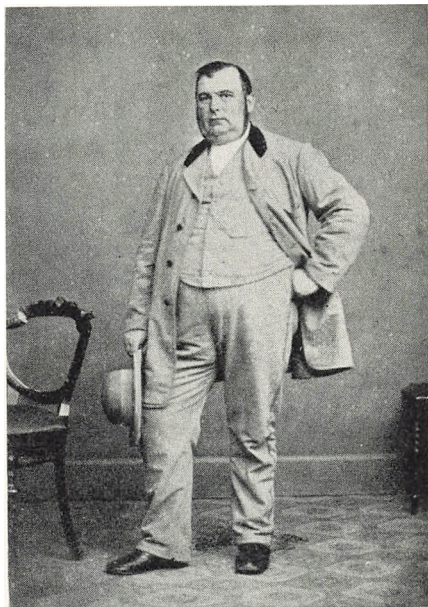
især koncentrerede han sine Kræfter om Kampen mod Grundtvigianismen, den politiske Skandinavisme og de Nationalliberale, »Embedspartiet«, »det doktrinære Parti« og dets Repræsentanter, som for Bjørnbak ganske simpelt var alle Købstadbeboere undtagen Arbejderne.

Men Aarhus skulde fra 1871 faa et Blad, der endnu voldsommere end Aarhus Stiftstidende gik løs paa Bjørnbakkerne og specielt deres Fører.

— Det var Jyllandsposten (Nr. 4), »et politisk Morgenblad og Avertissements-tidende, redigeret af en Forening og udgivet af Cand. mag. J. Hoffmeyer«. Den 16. September udsendtes et Prøvenummer, som redegør for Bladets Program. Heri hævdes det, »at Provindsviserne ingenlunde i tilstrækkelig Grad opfylde den Pligt, som de have til at vejlede deres Læsere til en selvstændig Dom om Forholdene i Provindserne. De ere kun mer eller mindre klare Gjenlyd af Hovedstadspressen, og kun sjældent ses de at stræbe hen til at blive virkelige Udtryk for de Samfunds Meninger, i hvilke de udkomme«. Dette var sikkert møntet bl. a. paa Aarhus Stiftstidende og da ogsaa direkte i Modsætning til gamle Elmquists Anskuelse om Provinspressens Opgaver. Erindrer man sig endvidere de foran citerede Udtalelser

fra Aarhus Stiftstidende i 1872 om Stiftstidende-Privilegiets Forpligtelser til at holde Bladet uden for og oven over Partistridighederne, er det jo kun rimeligt, at Jyllandsposten ikke har fundet Stiftstidendes Meningstilkendegivelser tilstrækkeligt kraftige.

Men Jyllandsposten fortsætter i sin Programartikel: »Paa vort særlige jyske Standpunkt skulle vi dog altid fastholde som det Største og Vigtigste Danmarks Selvstændighed og Selvbestemmelsesret, og den skal fastholdes saavel ligeoverfor dem af vore Naboer, for hvem vi have den inderligste Sympathi, vore Stammefrænder i Nord, som ligeoverfor dem, vi maa betragte med Mistænksomhed og Aarvaagenhed. Den særlige politiske Retning, der hidtil saagodtsom uden at bekæmpes af stedlige Blade, stræber at udbrede sig her i Jylland, og som, efter vor Overbevisning, enten mod eller med sin Villie vil ende med at bringe vor Selvstændighed i Fare, idet den lærer Folket at sætte Kjødet over Aanden, denne Retning vil det være en af vore første Opgaver at møde i et roligt og af Fædrelandskjærlighed gennem-

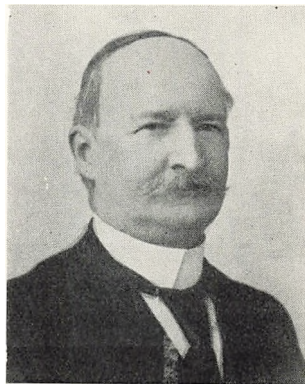
Lars Bjørnbak.

Kampen mellem de to Blade førtes dog ikke alene med Blæk. Bjørnbak var jo en meget stridbar Natur og styrtede sig ud i en Mængde Processer. Naar Jyllandsposten tillod sig at kalde et Traktørsted i Marselisborg Skov berygtet, fordi Bjørnbak havde holdt Møde der, blev der omgaaende anlagt Sag; og skønt Hoffmeyer blev frifundet, holdt Bjørnbak sig ikke tilbage, næste Gang der var Anledning til en Injurieproces. I Maj 1872 opgjorde Jyllandsposten, at Bjørnbak paa dette Tidspunkt havde 22 Processer i Gang i Aarhus, København og forskellige Provinsbyer⁴⁰⁾.

— Men trods alt voksede Aarhus Amtstidende, og maatte naturligt gøre det paa Grund af den politiske Udvikling, der mere og mere satte et By-Højre og et Landbo-Venstre op mod hinanden. Bladet begyndte i 1866 med 849 Abonnenter, men havde i Slutningen af 1877, kort før Bjørnbaks Død, ca. 3100, og Resultatet skyldtes ikke Bjørnbaks journalistiske Evner; som Skribent havde han ingenlunde den Magt, han som Folketaler var i Besiddelse af. Heller ikke var han noget usædvanligt som Redaktør og Bladleder. Det var Politiken, den Bjørnbakske Bevægelse og Forfatningsstriden, som blev afgørende. Bladets Fremgang fortsattes da ogsaa efter Bjørnbaks Død i Januar 1878. Hans to Sønner tog Gerningen op efter ham,

Alfred Bjørnbak som Leder af Aarhus Amtstidende, Viggo Bjørnbak som Forstander for Højskolen i Viby. Det blev dog den sidste, der efterhaanden tog Têten ogsaa indenfor Ledelsen af Bladet, idet Alfred Bjørnbak af Faderens Egenskaber fortrinsvis havde arvet Voldsomheden, men ikke hans Kraft og stærke Naturbegavelse. I 1884 blev Viggo Bjørnbak Eneredaktør; men da han tillige var Folketingsmand, maatte han have en Mand til at varetage den daglige Ledelse af Bladet. Det blev fra 1885—1889 Cand. jur. Vilh. Lassen, den senere Minister, som kom lige fra Eksamensbordet til Redaktørstolen og straks kastede sig ud i en heftig politisk Agitation. Han imponerede ved sin Veltalenhed paa de mange Møder, han deltog i, og ved sine knappe, fyndige og meget skarpe Ledere fik han igen Injurieprocesserne til at blomstre som i gamle Bjørnbaks Dage. Det var jo Forfatningskampens

taget overfor alle krigerske »Ophidsere« holdt paa ubetinget Neutralitet. Det regnede ned med Opsigelser paa Bladet, saaledes fra Fabrikant S. Frich »paa Grund af Deres preusservenlige Udtalelser« og fra Aarhus Haandværkerforening. Mange i Aarhus ansaa Bjørnbak for bestukket, og han modtog en Mængde Trudselsbreve, ja, det var ikke langt fra, at han blev personlig forulempet. Naar han kom til Aarhus, kunde det hælde, at han blev »overbegloet og udgrint af Latinskolens større Elever, der ved Lejlighed løb bagefter mig, endog hvor jeg spadserede over Skolebakken og ved Havnen med min Kone. Det er i det hele taget et sandfærdigt Vidnesbyrd, jeg skal give især de ældre Elever i Aarhus Latinskole, at værre Gadedrenge træffer man næppe!« Aarhus Amtstidende ^{21/8} 1872. ⁴⁰⁾ Her efter Hans Jensen: Anf. Værk, S. 135.

J. Hoffmeyer.

Efter Fot. tilh. fhv. Overbibliotekar V. Grundtvig.

allervoldsomste Aar. — Vilh. Lassen afløstes af den purunge C. Th. Zahle, der ligeledes kom direkte fra Eksamensbordet og senere skulde blive Minister. Hans Æra ved Aarhus Amtstidende blev dog forholdsvis kort, dels var han ikke enig med Viggo Bjørnbak om Forhandlingspolitikken i Folketinget, hvor Bjørnbak støttede Frede Bojsen, dels maatte han ind og aftjene sin Værnepligt, og allerede 1891 sagde han Farvel til Aarhus.

K. Hansen.

I 1892 døde Viggo Bjørnbak, og Aarhus Amtstidendes Bestyrelse ansatte derefter N. Neergaard som Chefredaktør og politisk Leder, atter en Mand, som senere skulde blive Minister og faa en betydningsfuld politisk Karriere. Men ogsaa Neergaard var Folketingsmand og maatte have en Leder af det daglige Redaktionsarbejde ved sin Side. Hertil valgtes K. Hansen, som allerede siden 1891 havde været ansat ved Aarhus Amtstidende og som fra 1896, da Neergaard gik ind i anden Virksomhed, overtog Ledelsen af Bladet med Bertel Jensen som Medredaktør⁵⁰⁾.

I disse første Tiaar havde Amtstidendens Udvikling altsaa først og fremmest haft politisk Baggrund. Ingen af Redaktørerne havde været i egentlig Forstand Journalister. Bjørnbakkerne, Vilh. Lassen, Zahle og Neergaard havde alle fortrinsvis lagt deres Kræfter i det politiske Arbejde. Med K. Hansen, der indtil sin Død 1922 angav Bladets Retningslinier, blev dette anderledes. Han var nok politisk interesseret, men som Redaktør kom ogsaa hans litterære og kulturelle Interesser stærkt frem. De fik tillige Afløb bl. a. i Jydsk Maanedsskrift, som han 1911—12 redigerede sammen med Bibliotekar ved Statsbiblioteket Dr. phil. Emil Fog. K. Hansen var en af Provinspressens fineste Penne, og Aarhus Amtstidende, der tidligere havde været ikke blot udpræget Landboblad, men undertiden direkte byfjendtlig, aabnedes nu for mere rummelige Anskuelser, saaledes at Bladet vandt Agtelse ogsaa indenfor Aarhus By.

Bjørnbaks og Aarhus Amtstidendes heftige Polemik mod Grundtvigianerne havde i 1882 ført til Starten af Aarhus Folkeblad, der under Redaktion af N. Joh. Laursen og Sagfører, senere Justitsraad Jørgen Rasmussen skulde danne det grundtvigske Venstre-Modstykke til Aarhus Amtstidende. Efter det storpolitiske Forlig i 1894 omdannedes Aarhus Folkeblad til Aarhus Amts Folkeblad, hvoraf Laursen blev Medejers og Medredaktør, og Modsætningen mellem de to Venstreblade blev nu udelukkende politisk, idet N. Joh. Laursen og Aarhus Amts Folkeblad støttede Venstrereformpartiet mod den Forligspolitik, som havde væsentlig Tilslutning fra Aarhus Amtstidende.

⁵⁰⁾ Aarhus Amtstidende 1/10 1916. A. Christensen: Vilhelm Lassen, 1919. N. Neergaard: Erindringer 1854—94, 1935. Dansk Provinspresse, 1925.

K. Hansen arbejdede imidlertid maalbevidst for en Sammenslutning af de to Venstregrupper, og hans indtagende Personlighed gjorde ham velskikket til at udjævne de politiske Modsætninger, som Udviklingen desuden mildnede lidt efter lidt. I 1903 gik Aarhus Amts Folkeblad ind, og Aarhus Amtstidende var og blev Hovedorganet for Aarhusegnens Venstre.

Efter K. Hansens Død overtoges Bladets Ledelse af Fr. Gierlev, der siden 1901 havde været Redaktionssekretær og fra 1920 ansvarlig Redaktør ved Siden af K. Hansen. I 1928 efterfulgtes han af Jakob Martin som Ene-redaktør.

Jyllandsposten redigeredes, som nævnt, indtil 1877 af Adjunkt Hoffmeyer; men derefter kom et Redaktionsskifte, som blev afgørende for Bladets Fremtid. Med den nye Redaktør, Chr. Nielsen, fik dansk Provinspresse en Foregangsmand, som kom til at betyde meget, ikke blot for Jyllandspostens Udvikling. Han var en vendsysselsk Husmandssøn, der havde taget dansk juridisk Eksamen og fra 1874—77 redigerede Nordjyllands Folkeblad i Aalborg, en stærk og stejl Natur, der ved Ankomsten til Aarhus straks tog fat paa at modernisere Jyllandsposten. Han blev en Banebryder bl. a. ved Tilrettelæggelsen af Nyhedsstoffet. Ideen til en for sin Tid enestaaende Udnyttelse af Telegrafien fik han ved Læsning af en Artikel i »Nær og Fjærn« om de store engelske Blades Arbejdsmaade. Disse Blade lejede paa visse Tider af Døgnet Retten til at benytte Statens Telegrafledninger ubegrænset. Nu vilde Chr. Nielsen forsøge noget lignende med Jyllandsposten, og den daværende Telegrafdirektør Høhncke forstod hans Tanke. Allerede i Efteraaret 1877 sluttedes en Kontrakt, hvorefter Jyllandsposten hver Aften fra Kl. 9—12 raadede over en Telegrafledning fra København⁵¹). Dette var inden for Datidens Presse intet mindre end en Revolution: Hermed var Grundlaget skabt for en selvstændig Nyhedsmeddelelse gennem et Morgenblad i Jyllands største By.

Næsten helt op til vore Dage beholdt Jyllandsposten det Præg, som Chr. Nielsen i Slutningen af 1870erne gav det: engelsk-præget »Hoved« og ogsaa i sit Indhold efterlignende engelsk Presse med bred, solid Meddelelse uden Staffage og uden Billeder⁵²).

Men Chr. Nielsen var ikke blot Administrator og Bladtekniker, han førte ogsaa en kraftig og hvas Pen. Aarhus Amtstidende fik det ikke lettere med ham end med Hoffmeyer. Iøvrigt havde Jyllandsposten lige siden sin Start ligget i Krig ogsaa med Aarhus Stiftstidende, og pudsigt nok kom det i 1881 til en voldsom Holmgang med Sagsanlæg mellem Redaktør Mørk og Th. Funch Thomsen, som dengang var Redaktionssekretær ved Jyllands-

⁵¹) Hvor vanskeligt de andre Blade var stillet endnu i 1881 ses af en Notits i Aa. St. 1°/₃ dette Aar, hvori der klages over, at et Telegram om Attentatet paa Kejseren af Rusland først er naaet frem næste Dag, fordi Telegrafstationen lukkes Kl. 9 Aften. Bladet finder det beklageligt, »at en Station som Aarhus ikke i det mindste har Telegraphen aaben til Midnat«. ⁵²) Dansk Provinspresse, 1925, S. 103.

posten, men senere skulde efterfølge Mørk ved Aarhus Stiftstidende⁵³). — Jyllandsposten var i det hele taget meget uforbeholden i sine Meningsstilkendegivelser i disse Aar, hvad der skaffede den mange Processer. Men Bladet udviklede sig mere og mere til at blive konservativt Organ for hele Landsdelen og tog sig efterhaanden mindre af de lokale Aarhus-Forhold.

Ved Chr. Niensens Død i 1895 overtog hans Søn, Cand. polit. S. W. Nielsen, Redaktionen og førte med sikker Haand Bladet videre i samme Aand. Ved Moderens Død i 1910 blev han Eneudgiver, og efter i mange Aar at have haft til Huse i forholdsvis antikverede Lokaler i Rosensgade, flyttede Jyllandsposten 1923 ind i en anselig Nybygning i Frederiksgade, udelukkende indrettet til Bladets Brug. I 1925 optoges H. Hansen, der siden 1904 havde været Redaktionssekretær ved Bladet, som Medredaktør, 1927 blev han ansvarshavende; i 1931 solgte S. W. Nielsen derefter Jyllandsposten til et Interessentskab bestaaende af Redaktør H. Hansen og Direktør K. Kirk. Bladet har under den nye Ledelse ændret Fysiognomi i det Ydre, har opgivet den tidligere stædigt fastholdte gammeldags Retskrivning (Kjøbenhavn, Kaskjetdrenge) og har i de senere Aar indført Billedreportage m. v.

Efter at A. F. Elmquist i 1867 havde afgivet Redaktionen af Aarhus Stiftstidende til sin Søn H. F. Elmquist, førte Bladet en forholdsvis beskeden Tilværelse. Den unge Elmquist var i endnu højere Grad end Faderen en stiltfærdig Mand, som helst holdt sig uden for det offentlige Liv. Han havde allerede i 1840erne deltaget i Redaktionen og var en kort Periode i 1844 nominel Redaktør, da Faderen paa Grund af en Presseforseelse var sat under Censur⁵⁴). Men ellers holdt han sig væsentlig til det underholdende Stof. Det var saaledes fortrinsvis ham, der redigerede Almue-Vennen.

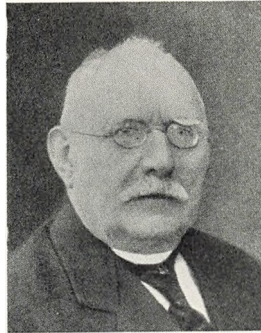
Politik gav H. F. Elmquist sig endnu mindre af med end Faderen. J. M. Mørk traadte derfor mere og mere i Forgrunden og blev fra 1873 Aarhus Stiftstidendes Redaktør ogsaa af Navn⁵⁵).

Mørk var nationalliberal, men først og fremmest Realpolitiker. Som Medlem af Folketinget virkede han ihærdigt for Aarhus' Interesser. Det skyldtes saaledes ikke mindst hans Indgriben, at den jyske Længdebane blev ført ind til Aarhus i Stedet for, som der var en Del Stemning for, at lade den faa Station i Brabrand med Stikbane ind til Aarhus. Og som overordentlig virksomt Medlem af Aarhus Byraad gennem 35 Aar øvede han betydelig Indflydelse paa Byens Udvikling, og hans kommunalpolitiske Artikler fik megen Vægt. Aarhus Stiftstidende blev derfor mere og mere »Byens Blad«, ikke blot fordi de politiske Forhold og de forskellige Nydannelser inden for Pressen førte det med sig, men fordi Mørk var Lokalpatriot i dette Ords bedste Betydning. Ved hans Død i 1889 skrev Demokraten: »Mørk spillede første Violin i Aarhus. De gamle saa i ham deres første Borger, og de unge kunde

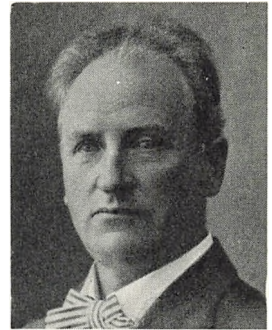
⁵³) Aa. St. 17/3, 20/3 og 12/4 1881. ⁵⁴) Aa. St. 10/10 1844. ⁵⁵) Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1937, S. 161 ff. Billede af Mørk i dette Værk Bind II, S. 86.

Chr. Nielsen.

Harald Jensen.

Funch Thomsen.

godt lide ham for hans gode Egenskaber. . . . Gennem Stiftstidende opnaaede han at faa slaaet fast, at han var en forsonlig Mand, og da Folk kunde gaa til ham med alt og altid finde et venligt og forekommende Svar, opnaaede han at blive den populæreste Mand i Aarhus . . .⁵⁶⁾.

Denne Karakteristik i et politisk Modstanderblad er bemærkelsesværdig, saa meget mere som Aarhuus Stiftstidende i disse Aar naturligvis stod i skarp Frontstilling overfor Byens andre Blade. Det gjaldt Bjørnbak og Aarhus Amtstidende, men som nævnt ogsaa Jyllandsposten, med hvilken der gennem 1870erne og 1880erne var jævnlige Rivninger. Aarhus-Pressen har overhovedet næppe nogensinde haft en saa krigersk Periode som i disse Aar. De to Højre-Blade laa i Haarene paa hinanden og bekæmpede samtidig de to Venstre Organer, Amtstidende og Aarhus Folkeblad, som dog ikke kunde enes om et fælles Forsvar, men gensidig gik løs paa hinanden, først i Anledning af Grundtvigianismen, senere for og imod Forhandlingspolitikken og hvad der iøvrigt kunde skille de to Venstregrupper. Da Demokraten i 1883 kom til, blev det naturligvis ikke bedre. En kort Tid arbejdede ganske vist Venstre og Socialdemokraterne Haand i Haand mod Provisoristerne. Men Situationen udviklede sig hurtigt til at blive alles Krig mod alle.

Kort før Mørks Død i 1889 overtoges Redaktionen af Aarhus Stiftstidende af Cand. polit. Th. Funch Thomsen, som Aaret efter forpagtede Blad og Trykkeri af H. F. Elmquists Enke. Med ham kom der nyt Liv i det gamle Blad. Journalist havde Mørk egentlig ikke været. Funch Thomsen derimod var fortrinsvis Bladmand. Han havde som foran nævnt i sine unge Dage været Redaktionssekretær ved Jyllandsposten og kom i 1889 til Aarhus Stiftstidende efter fire Aars Redaktørvirksomhed i Horsens. Fuldt af Initiativ og med Evne og Energi til at føre sine Planer ud i Livet forstod han hurtigt at sætte Fart i det gamle Blad, der i de kommende Aar trods den vanskelige politiske Situation erobrede en stadig sikrere Plads som »Byens Blad«, en Udvikling der er fortsat i dette Aarhundrede. Medredaktør i Aarene før Ver-

⁵⁶⁾ Demokraten 19/6 1889.

nr. 1. (Prøvenummer). Tirsdagen den 19. Juni 1883. (Prøvenummer). I. Aarg.

<p>Til Arbejderne!</p> <p>Dehvi, tank over hvad Fæst, som kække J hæv et værd! Hans Trodsom og Hædhed gæst Er Arbejdets høie Hæd. Hvem tænker det ofte har været, Ej for J af alle af Hæd. Derfor hævder til med at hæve Hans Trodsom til evig Hæd!</p> <p>Kæmper for al Ederes Høj Er frugt til udbæjning Hæd. Ej, Fremtiden J har for Eder! Ej, Arbejdets omst i Hæd! Hvad Eder til Brodernes Sag, Hvad Eder til Brodernes Sag, Da smil og famlet vi hæv En Vej til Hædernes Dag!</p> <p>Hvor Hæd vi Trods de vil hæv.</p>		<p>Ferdinand Vassalle.</p> <p>Det „Socialdemokratiske Ugeblad“ i dette sit første Nummer bringer et Portræt af Ferdinand Vassalle, den egentlige Grundlægger af Socialdemokratiet i Jylland, alle vi i Nordsted give en Værdigt over denne Høie og værdige Mandens Bevægelse og Kamp for Kronetid og frægtede Tæd. Ferdinand Vassalle er født den 1ste April 1825 i Østtaas i Slesvigen af jødiske Forældre. Hans Fæder var en velhavende Skibmand og det var Reningen, at Sønnen ligeledes skulde blive Handlemand, dertil havde han imidlertid ingen Væst, men vilde sig indstillet til et vore Skibsførersmand og lade sig oplyse fra Væstige tjemmen, det han alt som ung vilde sig i Hæddebille af en frægtig Væstige og en mandlig Karakter. Da han indledt var 16 Aar gammel blev hans Fæder forlert, men Vassalle gik til Hædernes og reang ham til at oplyse</p>
---	---	--

Prøvenummer af Socialdemokratisk Ugeblad.

denskrigen var J. Welling-Nielsen, der senere faldt som Flyver i Italien. Under den nuværende Redaktør Louis Schmidt, som 1920 var blevet Medredaktør og efter Funch Thomsens Død i 1923 købte Bladet, er Aarhus Stiftstidendes Position yderligere udbygget og forbedret, saaledes at den nu er et af de største og mest ansete Provinsblade⁵⁷⁾.

En Arbejderpresse fik Aarhus først i 1880erne. I Sommeren 1871 havde Pios og Geleffs socialistiske Bevægelse ganske vist vundet Øre ogsaa i Aarhus, hvor Geleff havde holdt et Møde i »Frandsens Lokale«, og Bjørnbak havde givet Arbejdernes Sag sin Tilslutning, hvad der affødte en maanedlang Kampagne mellem Jyllandsposten og Aarhus Amtstidende; men i de følgende Aar sygnede Arbejderbevægelsen igen hen, og først omkring 1880 rejste den atter Hovedet i Aarhus, hvor Harald Jensen og E. Marott blev dens Førere. De stiftede i Oktober 1882 »Demokratisk Samfund« med Marott som Formand, og næste Aar satte Harald Jensen sin Smule Sparepenge ind

⁵⁷⁾ Om Funch Thomsen se »1889—1914« [Jubilæumsskrift i Anledning af F. Th.s 25 Aars Jubilæum som Redaktør] samt Redaktør af Aarhus Stiftstidende Theoder Julius Funch Thomsen in memoriam, 1924, og Sejr: Anf. Værk, S. 179 ff.

selskab, som i 1884 købte et gammelt Trykkeri i Kerteminde for 1500 Kr. Det opstilledes i et Skur i Baggaarden Banegaardsgade 6, og herfra udsendes Socialdemokratisk Ugeblad fra 1. Juli 1884. Samtidig blev Harald Jensen og Marott afskedigede fra Aarhus Amtstidende, og de maatte nu forsøge at leve af Ugebladet, der ved Starten havde haft 200 Abonnenter og ved Udgangen af Juli Kvartal 1884 var naaet op paa 684. Ved Hjælp af et Laan paa 3000 Kr. fra Socialdemokraten i København gik man derefter til en Udvidelse, saaledes at Ugebladet fra 1. Oktober 1884 omdannedes til Dagbladet »Demokraten, Organ for det socialdemokratiske Arbejderparti i Jylland«. Det viste sig, at man havde regnet rigtigt: allerede efter et Kvartals Forløb var Abonnenternes Antal naaet op over Tusinde⁶⁰).

Men det gik kun fremad Skridt for Skridt, og de følgende Aar kæmpede Bladet stadig med store økonomiske Vanskeligheder. Samtidig kom man ind i Provisorietidens voldsomme politiske Brydninger, Pennene glødede, og af og til maatte Redaktionen afsone Pressedomme — at betale Bøderne var der ikke Raad til. Marott, som var ugift, blev derfor ansvarshavende Redaktør: han kunde bedst »sidde«; men da han daarligt kunde undværes paa Bladet, forsøgte man sig undertiden med en »Straamand« som Redaktør, der fik 20 Kr. om Ugen, naar han »sad«. Med »Presseprovisoriet« blev der dog sat en Stopper for denne Trafik, hvorefter Marott igen maatte vandre i Arresten, naar Bladet havde været for voldsomt i sine Udtalelser⁶¹).

Endnu i 1887 var Demokraten kun naaet op paa godt 1200 Abonnenter, og Harald Jensen maatte Gang paa Gang laane Penge i København. I 1888 gennemførtes imidlertid en Centralisering af den socialdemokratiske Presse, idet Ejerne af Social-Demokraten i København fra 1. Oktober dette Aar overtog alle de socialdemokratiske Blade i Danmark. Samtidig oprettedes tre nye Dagblade i Jylland: Nordjyllands, Randers og Horsens Arbejderblad, der alle skulde trykkes i Aarhus. Marott blev Redaktør af det sidste.

Den nye Ordning skuffede dog i første Omgang. Foretagendet var blevet større, men Underskuddet blev ogsaa større. I 1886 var man flyttet fra Banegaardsgade til noget bedre Lokaler i Sønderallé, men først omkring 1894 kom der rigtig Fart i Tingene, og sammen med Partiet gennemgik den socialdemokratiske Presse i de følgende Aar en hastig Udvikling med mange Filial-Blade og et vidt forgrenet Samarbejde⁶²).

I 1897 flyttede Demokraten ind i Ejendommen Østergade 46, hvor der var indrettet gode Lokaler. Harald Jensen var stadig det faste Punkt i Redaktionen og ledede Bladet med stor Dygtighed; trods sin omfattende politiske Virksomhed svævede han over Vandene, lige til han i 1918 trak sig tilbage. Men ved Siden af ham havde Bladet i Tidens Løb en Række andre socialdemokratiske Politikere som Medarbejdere og Redaktører, saaledes J. P. Sundbo et Par Aar i Begyndelsen af 1890erne. Omtrent samtidig blev Peter

⁶⁰) A. Sneum: Anf. Værk, S. 25. ⁶¹) Marott: Anf. Værk, S. 63f. ⁶²) Demokraten 19/8 1908.

Sabroe knyttet til Demokraten; han var Medredaktør 1895—1908. Fra 1911 var J. P. M. Simonsen Redaktør og fra 1918 N. Ejbye Ernst indtil sin Død i 1934. Senere indtraadte Frede Højmark og Folketingsmand Holger Eriksen i Redaktionen.

I 1936 flyttede Bladet ind i et stort, nyopført Bygningskompleks paa Banegaardsplads, der var specielt indrettet som Bladhus.

En af de sidste rent politiske Bladdannelser indenfor Aarhuspressen var Jysk Morgenblad, der startedes 1905 som Organ for det nystiftede radikale Parti. Det blev slaaet ret stort op og udvidedes med Filialer i Ebeltøft, Randers og Odder. Den første ansvarshavende Redaktør var Højskoleforstander Helge Hostrup; i Redaktionen sad ogsaa Marinus Yde, den senere Generalkonsul i Hamburg. Men Bladet kunde ikke bære sig, og i Løbet af 1911 traadte baade Yde og Hostrup tilbage, hvorefter Frederik Højmark, som havde været Medredaktør siden 1910, blev Eneredaktør. Under Verdenskrigens mange Vanskeligheder viste det sig dog umuligt at holde Bladet gaaende i den gamle Form, og i Efteraaret 1914 gik man over til at lade det trykke i Silkeborg Venstreblads Trykkeri som en Art Filial-Blad af denne Avis. Fra 1924 skiftede det Navn til Aarhus Venstreblad. Redaktør var en Tid den tidligere københavnske Overretssagfører A. Cantor. I de senere Aar har Telegrafkontrollør Rh. Schultze redigeret Bladet.

Hermed er de største, mere seriøse Blade omtalt. Men Aarhus har desuden været Hjemsted for en Række mindre, som oftest kortvarige Presseforetagender. En Del, som for Eksempel »Læsefrugter«, »Diversa« og »Almue-Vennen«, er allerede omtalt. I Slutningen af 1840erne startedes paa en Gang hele tre Blade: »Locomotivet«, udgivet af M. Heimann og H. H. Lausen. Den sidste udgav tillige »Knald-Raketten. Et Blad for gemytlige Læsere«, og H. Hartvigson udsendte »Tilskueren. Ugeblad af blandet Indhold«. Alle disse tre Blade udkom i 1847, og man forstaar, det har været for meget for Aarhusianerne; kun det sidste naaede nogle faa Numre ind i 1848.

En forholdsvis kort Levetid fik senere andre Blade af tilsvarende Art, saaledes »Aarhus Søndagsblad«, der udkom 1859—60 og efterfulgtes af »Aarhus Ugeblad« 1861—63, der var bestemt »for underholdende og blandet Læsning«. I 1864 udkom »Jysk Avis. Politisk og Avertissements-Tidende«, redigeret af H. Otterstrøm; men det naaede kun 71 Numre, og endnu kortere Levetid fik i 1884 »Aarhusianeren«, der redigeredes af et Konsortium, som paa Vers og Prosa holdt Revy over aarhusianske Begivenheder i en Stil, der i hvert Fald nu virker mere anstrengt end morsom.

Et Par Aargange opnaaede i 1884—85 »Jydske Post. En ikke-politisk Avis«, redigeret af L. J. Lund, og 1889—90 »Jylland. Folkeblad for Nyheder og Bekjendtgjørelser«, udgivet af C. Nielsen. Et Tidsskrift af ikke ringe Værdi var »Jylland. Maanedsskrift for Litteratur, Kunst og Samfundsspørgsmaal«, der udkom 1891—92 og redigeredes af Franz von Jessen, som den-

gang var ansat ved Aarhus Stiftstidende. Her gjordes et ungdommeligt, men talentfuldt Forsøg paa at hævde Provinsen og dens Kultur, ikke just i Mod-sætning til Hovedstaden, men som en selvstændig og betydende Faktor i hele Landets aandelige Husholdning. Samme Maal havde Redaktør K. Hansen og Bibliotekar, Dr. phil. Emil Fog med det allerede nævnte »Jydsk Maa-nedsskrift«, der udkom 1911—12.

Ligesom gamle Redaktør Elmquist i sin Tid havde udgivet Læsefrug-terne, blandt andet for at kunne beskæftige Trykkeriet, udsendtes ogsaa i nyere Tid et Par mere underholdende Tidsskrifter i Tilslutning til Dagblade, nemlig »Jylland«, Jyllandspostens Mandagstillæg, der ophørte i 1915 med 22. Bind, og Jysk Ugeblad, redigeret af Vilhelm Ohlsson med Jysk Morgen-blad som Baggrund. Det sidste udkom med tre Bind i Aarene 1905—07.

Et Bladforetagende i større Stil var »Adresseavisen, Avertissements-tidende for hele Jylland«, udgivet 1877—78 af den initiativrige Bogtrykker S. Backhausen og redigeret af C. Nordstrand. Det var sikkert tænkt som en Konkurrent til Jyllandsposten, men Forsøget mislykkedes, og Backhausen maatte opgive allerede med Numer 148 efter at have tabt en anselig Sum Penge.

Pressens lettere Tropper, »Middagsblade« og lignende, har kun været sparsomt repræsenteret i Aarhus. Mest levedygtig var Aarhus-Posten, der 1902 stiftedes af C. A. Nielsen (Arnfast), fra 1910 i en lang Arrække blev redigeret af Thorvald Petersen og senere blandt andre af Forfatteren Anders Olsen. Bladet gik ind i 1937. Et konkurrerende Foretagende var Aarhus-Spej-let, der startedes 1906 af den dansk-amerikanske Journalist Bendix Olesen, som dog kun formaaede at holde Bladet gaende i tre Aar⁶³).

Endelig maa omtales et Blad, som alle Dage var noget for sig selv, nemlig Afholdsdagbladet, der oprettedes i 1905 og fra 1906 under Titlen Afholdsdagbladet Reform, fra 1913 atter med sin gamle Titel redigeredes af L. Larsen-Ledet. Det var ikke blot Bladets Stilling som Organ for Afholdsbevægelsen, der gav det en Særstilling, men nok saa meget Larsen-Ledets ejendommelige Personlighed og talentfulde Journalistik.

⁶³) Dansk Provinspresse, 1925, S. 130.

OFFENTLIGE FORLYSTELSER

AF EMANUEL SEJR

DET ER RIMELIGT, at den Kunst, som ej blot er til Lyst, gøres til Genstand for alvorlig Behandling; men ogsaa Forlystelseslivet, Adspredelserne, der i saa stor Udstrækning udfylder Menigmands Fritid, har Krav paa Opmærksomhed; ogsaa de er Led i den kulturhistoriske Udvikling og danner Træk i Billedet af det gamle Bysamfund.

Nu er det rigtignok ikke muligt ret langt tilbage i Tiden at følge de offentlige Forlystelser, som de formede sig i Aarhus. At Byen i 1652 har modtaget 4 Daler »aff Gøgler, som Spillet paa Raadhuset udi 3 Dage« under Olufsmarkedet, siger os, at Forlystelserne har fundet Sted, men ikke af hvad Art de har været¹⁾. Og senere blev der fra Regeringens Side lagt Forlystelseslivet alle mulige Hindringer i Vejen. En Forordning af 21. Marts 1738 forbød saaledes kategorisk Komediantspillere, Linedansere, Taskenspillere eller de, som »holdt Lykkepotter«, at indfinde sig i Danmark og Norge og enten i Husene eller paa publique Steder at øve deres Spil og Eksercitier²⁾.

I Christian VI's pietistiske Tid er Forordningen sikkert blevet haandhævet; men senere tog man det ikke saa nøje, og i Struensee-Perioden slap-pedes de stramme Tøjler yderligere. Umiddelbart efter hans Fald udgik imidlertid et kgl. Reskript af 11. Juni 1772, hvori Forordningen af 1738 indskærpedes, og 27. Oktober 1773 kom en ny Forordning, som udvidede Forbudet til ogsaa at omfatte Personer, der omløbe med Dyr eller andet, som de udgiver for rart og usædvanligt og lader se for Penge.

Alligevel synes det som om alle mulige Gøglere har besøgt Købstæderne, og ved en Kancelliskrivelse af 22. Oktober 1791 paalægges det Amtmændene at sørge for Forbudets Overholdelse. Begrundelsen var især økonomisk, idet der jo oftest var Tale om »fremmede Kunstmagere«, som man ikke ønskede skulde trække Penge ud af Landet.

Skønt Forbudet ikke ophævedes, var Forlystelseslivet dog godt i Gang

¹⁾ K. R. 1652 (Aa. B. A.). Der kan dog muligvis have været Tale om »rigtig« Komædie, saaledes noteres i Kæmnerregnskabet for 1657 en Indtægt paa 3 Daler »af de Comedianter, der agerit paa Raadstuen«. ²⁾ Se isøvrigt Eiler Nystrøm: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid, I, 1910, S. 20 ff.

omkring 1800. Autoriteterne forenede det fornøjelige med det gavnlige, idet man dispenserede fra Forordningen, mod at de tilrejsende Gøglere betalte en vis Afgift til Fattiggassen. Og da en Smule klingende Mønt altid var haardt tiltrængt i Byens Kasse, bliver Linedansere, Taskenspillere og mange andre »Kunstmagere« efterhaanden temmelig almindelige, ogsaa i Aarhus. Allerede 1795 »opførte Hr. Egestorff sine Kunster herpaa Raadstuen, Byens Fattige til Beste. Indtægten beløb sig til 24 Rdlr.«³⁾. Og i de følgende Aar indledes Avertissementerne om den Slags Forestillinger gerne med Bemærkning om, at man optræder »med høje Øvrigheds Tilladelse«.

PANTOMIMER

I December 1795 havde Aarhus for første Gang Besøg af Familien Price. Dens Forestillinger bestod dengang mest af forskellige Behændighedskunster, især beundredes den smaa Jomfru Price paa 5 Aar for sin Færdighed paa slap Line. Hun imiterede en Menuet og dansede i en Sæk med tilbundne Øjne, ligesom »hun kulbyttede sig frem og tilbage i fuldt Sving og hængte paa et Ben m. m.« Ogsaa hendes Søster paa 3 Aar præsenterede sig, og Madame Price balancerede paa Staaltraads-Line og kunde desuden danse den spanske Dans »Ronda« med tilbundne Øjne mellem 12 Æg, mens Hr. Price viste »Herculis Styrke« og dansede den berømte »Stegdans«, formodentlig Stigedans⁴⁾.

I 1845 var Familien Price — det næste Slægtled — atter i Aarhus. Nu var Pantomimerne Centrum i Præstationerne. Der gaves paa Teatret seks Forestillinger, som omfattede en stor Del af Repertoiret fra Familiens berømte Morskabsteater paa Vesterbro i København, saaledes flere af Casortis Pantomimer, bl. a. »Harlekin Kok«, »Harlekin Skelet« og »Harlekin mekanisk Statue«. Adolph Price var Pjerrot og »havde næppe ladet sig tilsyne, før Publikums Hænder og Lattermuskler kom i Bevægelse«⁵⁾. Men ikke mindst gjorde Dansen Lykke, »saa meget mere som denne Kunstpræstation saa godt som ganske har været fremmed for vor Scene«. Og Begejstringen var forstaaelig; thi foruden Madame Rosa Price, Flora og Amalie Price optraadte ogsaa Juliette Price, senere den kongelige Ballets Primadonna, blandt andet med sin berømte Matrosdans.

I 1850erne og flere Gange senere viste »N. H. Volkelsen & Comp.« Pantomimer i Aarhus foruden »mimisk-plastiske Grupperinger« og Indianske og Chinesiske Productioner⁶⁾. Af Pantomimer opførtes bl. a. »Pjerrot vanvittig af Kjærlighed« og »Den bedragne Skrædder eller Harlekin som Dandse-lærer«. Volkelsen & Comp. mødte jævnlig ogsaa i de følgende Aar og betegnedes da som »det danske Pantomime- og Athlet-Selskab fra Kjøbenhavns Tivoli«. Saa sent som 1889 optraadte det paa Teatret i Forening med Bug-

³⁾ Aa. St. 26/3 1795. ⁴⁾ Aa. St. 23/12 1795. ⁵⁾ Aa. St. 26/4 1845. ⁶⁾ Aa. St. 22/11 1852.

Sophie, Juliette og Amalie Price.
Efter Litografi af Edv. Lehmann.

taleren Professor Foersom og opførte bl. a. »Harlekin Skelet«, »Casander indbildt syg eller Harlekin mekanisk Statue« og Volkersens Pantomime »Pjerrots Fataliteter«.

SINDRIG MEKANIK. FYSISKE OG KEMISKE EKSPERIMENTER

Disse Pantomimer og Dansepræstationer var imidlertid ret enestaaende i aarhusiansk Forlystelsesliv og nærmede sig jo ogsaa stærkt den Kunst, der »ej blot er til Lyst«. Som oftest holdt de Adspredelser, der bødes i det gamle Aarhus, sig paa et mere beskedent Stade. Det kunde dreje sig om sindrig Mekanik, som da Jacob Dridundan, »Borger i Holbeck«, i 1803 søgte at vække Beundring for et mekanisk Sølv-Bjergværk. Her kunde »alle Bjerg-

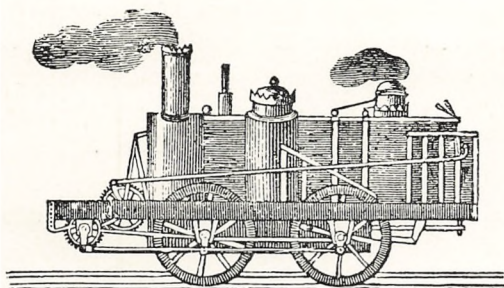
folkene sees i fuld Arbeide, hver med sin Forretning«⁷). Eller det var »en Glashytte med et Glaspusteri«, hvor der »i Publikums Nærværelse bliver, med en beundringsværdig Hurtighed, forfærdiget mange forskellige Gjenstande saasom Skibe, Vogne, Blomster, Glas og Flasker«⁸). Og da Guldgravnings-Eventyrene i Amerika tog deres Begyndelse midt i forrige Aarhundrede, kunde man i Aarhus se en »mekanisk Fremstilling af Guldgravningen i Californien«, der forevistes af en Herre med det til Anledningen meget passende Navn Goldkette⁹). Ligeledes blev der, da Aarhus endnu ikke havde faaet Jernbane, fremvist et »fuldstændigt Jernbanetog aldeles ligt de paa større Jernbaner, gaaende ved Dampkraft og paa Jernskinner, der ligger 140 Fod i Rundkreds. Locomotivet og efterfølgende Vogne vil i Publikums Paasyn tilbagelægge en Længde af 800 Fod«¹⁰).

Men ofte bestod Forestillingerne ogsaa af fysiske og kemiske Eksperimenter. Det kunde være en »elektrisk Illumination bestaaende af en Sol, som dreier sig om sin Axe omgivet med lange Straaler og andre Stjerner«, eller »Vandhamre, hvori Vandet kaager ved den ringe Varme af Haanden«¹¹). Eller det var »Flammer af brændende Ild, som førtes ind af en Glas-Vase fyldt med koldt Vand«, eller Fremstilling af »et Lys stærkere end Solens«, eller »af en Vase fyldt med Sæbevand at fremstille forskellige Kanonader saa stærke eller svage, som Tilskuerne maatte forlange«¹²). Endnu vidunderligere var dog Spanieren Gely Latour, som besøgte Aarhus i 1815. Han var selv et fysisk og kemisk Fænomen, idet han kendte »det sande Middel til at gjøre sig uforbrændelig« og gik ind i en til 180 Grader Réaumur ophedet Ovn, hvor han indtog et Maaltid, inden han igen gik ud. Om han har spist haardkogte Æg, melder Historien intet om, men Forestillingen har nok været de 2 Mark værd, som Billetten kostede¹³). »Uforbrændelig« maa unægtelig ogsaa »Ildkongen Rel Muab« have været. Han optraadte i 1867 paa Hotel Cimbria og kunde ikke blot taale udvendig Varme, men »spiste brændende Flammer og drak som Forfriskning hertil kogende Olie, der holdt 100 Grader Varme, ligesom han sønderbrød et Stykke glødende Jern«¹⁴).

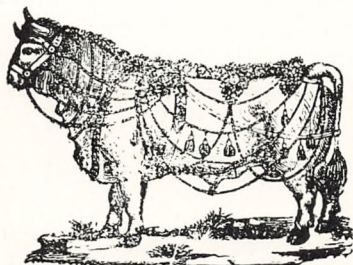
Det var ogsaa en yndet Fornøjelse at se i Mikroskoper. Opticus A. B. Hansen fremviste 1836 »i Hr. Conditer Knudsens Stue« et Mikroskop, som forstørrede fra »1000 til 4 Millioner Gange«¹⁵). Det var jo ikke saa lidt. Mekanikus Hess, som i 1838 var i Aarhus med et »hydro-oxygen-Gas-Mikroskop«, kunde kun forstørre en halv Million Gange; men til Gengæld viste han Publikum artige Ting saasom et Myggehoved, der blev »over 3 Qvarter stort, smykket med halvtredie Alens brogede Fjedre«, og en Vanddraabe, hvori man kunde se forskellige levende Dyr indtil en halv Alens Størrelse, »og det saa tydeligt, at man kan skelne Øjne, Indvolde etc. . . . en Loppe seer ud som en Kalv, et Menneskehaar som en pommersk Bjælke«, o. s. v.¹⁶).

⁷) Aa. St. 28/9 1803. ⁸) Aa. St. 15/12 1853. ⁹) Aa. St. 22/3 1856. ¹⁰) Aa. St. 26/7 1859. ¹¹) Aa. St. 13/10 1798. ¹²) Aa. St. 18/2 1815. ¹³) Aa. St. 3/11 1815. ¹⁴) Aa. St. 19/2 1867. ¹⁵) Aa. St. 1/8 1836. ¹⁶) Aa. St. 24/11 og 5/12 1838.

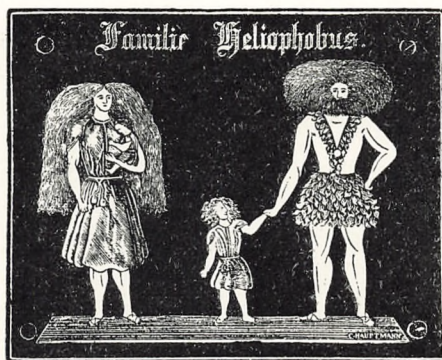
ANNONCE-CLICHEER

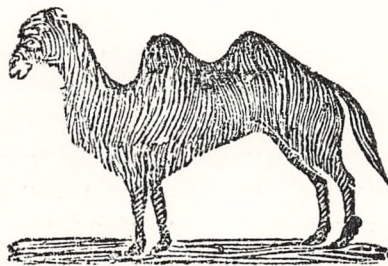
Lokomotiv forevist i Aarhus 1859.

Kæmpestuden,
der vejede 4000 Pd.

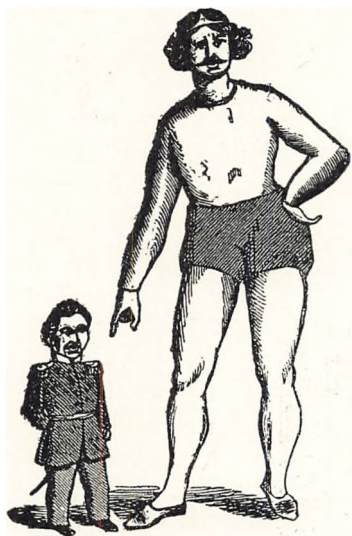
Den lyssky Familie.

Menageridyr i Annoncedstyr.

MISFOSTRE, KÆMPER OG DVÆRGE

En »Fornøjelse«, som i vore Dage er mindre yndet, bestod i at beundre eller dog undres over Misfostre af forskellig Art. Det kunde være den traditionelle Kalv med to Hoveder¹⁷⁾ eller et sjældent Dyr som »en levende Havhest fanget ved Spitzbergen« eller særlig store Eksemplarer af Dyr som Kæmpestuden, der vejede henved 4000 Pund, og Galten Jokum, som fra Trynen til Halens Udspring maalte 4 Alen og 21 Tommer, havde en Højde af 2 Alen, 2 Tommer og vejede 960 Pund¹⁸⁾.

Kæmpen og Dværgen.
Annoncekliché.

Men ogsaa menneskelige Misfostre fremvistes og trak fuldt Hus. Saaledes kunde i 1798 »Mekanikus og Borger i Kjøbenhavn« Hr. Cetti vise de forbløffede Aarhusianere et »Underværk i Naturen . . . et Barn af Quindekiønnet, som er fød i Neapolis i Italien, og som har 2de Hoveder med lange Haar. Det har 4 Hænder, 3 Arme og kuns 2 Fødder som et andet Barn«. Kan man tro Hr. Cettis Annonce, saa vilde »enhver Liebhaber og Kiender af Naturen finde Behag i dette Underværk«, og han tilføjer, at »det er blevet seet af Høie Kongelige Personer med største Tilfredshed¹⁹⁾. Hvis det har været Tilfældet, kan man ogsaa nok begribe, at Publikum »med ualmindeligt Bifald« har beundret to velnærede Søskende, Andreas og Cathrine Kock paa 14 og 16 Aar, der vejede henholdsvis 220 og 119 Pund²⁰⁾. — Ældre Tidens Forkærlighed for Dværge mærkes i Omtalen af den »berømte Dværg Admiral Piccolomini«, som i 1855 besøgte Aarhus. Han var 24 Aar gammel og kun 30 Tommer høj. Han kom fra London, hvor han »paa Grund af sin ziirlige Legemsdannelse og særdeles fine og behagelige Opførsel ikke kunde andet end vinde Hds. Majestæt Dronning Victorias Bifald«²¹⁾. Entreen var »2 Mark Personen, Børn og Tjenestefolk det Halve«, og Avisen tilføjer, at »da han snart forlader Byen, maa man ikke forsømme at se den sjældne Personlighed«. Maaske har det været den samme Personlighed, som nogle Aar senere optraadte paa Olufsmarkedet sammen med en Kæmpe, der »udførte de sværeste Herculesproduktioner«. Kæmpen var 75 Tommer høj og Dværgen de samme 30 som Admiral Piccolomini. Senere synes Parret at være blevet til et Trekløver, saaledes som det her vil fremgaa af hosstaaende Billede efter Fotografi fra 1850erne.

¹⁷⁾ Aa. St. ¹³/₆ 1826. ¹⁸⁾ Aa. St. ²⁸/₇ 1856. ¹⁹⁾ Aa. St. ¹³/₁₀ 1798. ²⁰⁾ Aa. St. ³⁰/₈ 1872. ²¹⁾ Aa. St. ¹/₁₂ 1855.

En lignende Art Seværdigheder var de Eksemplarer af fremmede Menneskeracer, som blev trukket rundt af entreprenante Managere: Et »Nomade-Fruentimmer fra Mellem-Afrika«, en Mand fra Nubien, »en Stamme af de afrikanske Menneskeædere, de saakaldte Heliophober eller lysskye Mennesker, et af de mærkvædigste Phænomener, Naturen har frembragt«. Hvori Mærkværdigheden bestod, faar man intet oplyst om, men det maa indrømmes, at de lyssky Mennesker ikke ser helt almindelige ud paa Billedet²²⁾.

MENAGERIER, HUNDE- OG ABETEATRE

I en Tid, da zoologiske Haver overhovedet ikke eksisterede i Danmark, og fremmede Landes Dyr derfor var ukendte for de allerfleste Mennesker, maatte Menagerier naturligvis øve stor Tiltrækning, og der findes da ogsaa en Del Beretninger om Menageribesøg i Aarhus i gamle Dage. I 1842 opholdt Hr. van Dinter sig nogle Maaneder i Byen med en Samling af »flere sjeldne Dyrearter«, hvoraf især fremhæves »den store Kæmpeslange, Klapperslangen, Tigeren, Hyænen samt forskjellige Sorter Aber, Fugle o. m. a.«²³⁾. Menageriet har dog ogsaa ejet Lamaer; thi i Foraaret 1843 meddelte Avisen, at Hun-Lamaen lykkeligt er nedkommet med en levende Unge.

Senere beklages Pelikanens Dødsfald. Dens Tab vurderes af Hr. Dinter til 200 Rdlr. — I 1845 omtales Gautiers Menageri, der forevistes hver Dag paa Kødtorvet og indeholdt over 50 levende Dyr²⁴⁾. Her har Slangerne og Krokodillen aabenbart været de største Trækplastre; thi deres Fodringstider anføres særskilt, og den Dag, de skulde bades, var der stort Besøg. — I 1850erne kom Joseph Liphards Menageri, der bl. a. ejede to store asiatiske Løver, en Panter og »en levende Kæmpe-Elephant«. Understregningen af, at Elefanten var levende, kunde synes overflødig, men var det egentlig ikke. Rasmus Nielsen fortæller nemlig, at i et Menageri, som i 1850erne besøgte Aarhus, var Løven — udstoppet. »Den laa

*Kæmpen og de to Dværge,
som de saa ud i Virkeligheden.*

Efter Fotografi fra 1850erne,
tilh. Mikkel Jacobsen, Stenkildegaard, Viby.

²²⁾ Aa. St. 27/7 1857. ²³⁾ Aa. St. 19/11 1842. ²⁴⁾ Aa. St. 16/7 1845.

i den bekendte Løvestilling med Forpoterne strakte frem, medens dens døde Glasøje stirrede ud i det Fjerne, som om de forgæves søgte efter Sahara. Manken var noget tyndhaaret, og hist og her stod der noget Hø eller Krølhaar ud gennem det mølædte Skind«²⁵). Man maa give Rasmus Nielsen Ret i, at det var en daarlig Trøst, »naar Directeuren vel indrømmede, at Løven ikke var levende, men forsikrede, at den havde været levende«.

Menagerierne kunde ogsaa være cirkusagtige og kaldtes da »Hunde- og Abeteatre«. I 1867 roses Francois Liphardt for sin »afrikanske Cirkus« og sit Abe-Teater, der talte »40 forskellige fiirfodede Kunstnere, skotske Ponnier, Aber, Hunde« og en dresseret Damhjort²⁶). Til samme Kategori af Menagerier maa vel ogsaa henregnes de dresserede Lopper, som F. Leidersdorff foreviste i 1841 og i sine Annoncer kaldte »en Seeværdighed, som er den eneste i sit Slags«²⁷). Ogsaa Rasmus Nielsen beundrede disse Loppe-teatre, hvor de smaa Dyr »trak en lille, bitte, bitte Kareth, fyrede en ganske lille Kanon af, gik paa en fin Staaltraadslinje og gjorde en Mængde andre mærkværdige Kunster uden at vise sig tvære eller blive borte . . . og naar Forestillingen var forbi, græssede de paa Ejermanens ene Arm . . .«²⁸). I 1854 foreviste den østrigske Trommekonge dresserede Kanariefugle, der udførte lige saa forbløffende Kunststykker: »De staae f. Ex. Skildvagt i Uniform, præsentere, afklæde sig, affyre en Kanon, bortkjøre deres døde Kammerater . . .«²⁹).

Endnu en Variation af Genren vakte 1884 stor Sensation. Den bestod i et Væddeløb paa Galgebakken mellem fire Strudse fra Hagenbeck i Hamborg. En halv voksen Nubier og en dansk Dreng var Jockeyer, og saa gik den vilde Jagt. Fornøjelserne kulminerede den Dag, der var arrangeret et kombineret Heste- og Strudsevæddeløb. Af lokale Ryttere meldte sig fire, som dog alle kom ynkeligt til kort. Den ene havde endda nær »produceret sig som Sanskulot, til stor Moro for det højtærede Publikum«. I et af Løbene faldt Nubieren af Strudsen, som imidlertid uanfægtet fortsatte og kom ind som Nr. 1, mindst halvandet Strudsehoved foran Nr. 2³⁰).

De almindelige Menagerier blev i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede større og bedre, og der var nu ikke længer Tale om udstoppede Løver eller dvaske, halvdøde Slangere. Det flotteste Menageri, som besøgte Aarhus, har nok været Wombwells, der vil huskes fra Johs. V. Jensens overdaadige Skildring i »Himmerlandshistorier«. Den 6. Juni 1888 ankom Wombwells Menageri til Aarhus fra Horsens, og det var et Syn, som nok var værd at se:

²⁵) Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus, 1902, S. 111. ²⁶) Aa. St. 1/11 1867. Allerede i 1840 var et »Hunde- og Abeteater« i Aarhus. Det gav Forestillinger, hvor »man saa Aber volligere, dandse paa Linie, exercere og udføre Kunststykker, som i Sandhed var forbauende. En Scene, der især var overordentlig comisk, var Fru Batavias (en Hunds) Aftenvandring, hvor man saa den fornemtklædte Dame med Paraply i Haanden trippe hen ad Gaden, ledsaget af sin Tjener (en Abe), der bar hendes Slæb med den ene Pote og en Lygte med den anden«. Aa. St. 29/12 1840. ²⁷) Aa. St. 7/; 1841. ²⁸) Rasm. Nielsen: Anf. Værk, S. 114. ²⁹) Aa. St. 29/4, 1854. ³⁰) Aa. St. 11/8 1884.

ANNONCE-CLICHEER

En »levende
Kæmpe-Elefant«.

Fra Hunde- og Abeteatret.

Loppeteater.

Strudsevæddeløb paa
Galgebakken.

Ballonen »Samson«.

21 store Menagerivogne trukket af 3 Elefanter, 5 Kameler og 52 Heste. Ved Middagstid kørte de op paa Havnepladsen, og allerede Kl. 4 kunde Menageriet aabne for Publikum, der strømmede over af Begejstring for de smukke og velholdte Dyr.

»En Specialitet ved Menageriet er dets enestaaende righoldige Samling af Løver, ligefra en prægtig Hanløve fra Berberiet til tre smaa Løveunger, som ere fødte i Menageriet og opammede af en Hund. Af Sjældenheder findes desuden en Chimpanse og to Vortesvin fra Sydafrika i meget smukke Exemplarer. Hovedindtrykket, man faar ved dette Menageri, er Soliditet og den fuldstændige Mangel paa Humbug. Saaledes ogsaa ved Forestillingen i Dyretæmning. Den sikre og bestemte Maade, hvorpaa Mr. Cooper og Miss Scharazade optræder lige overfor Løverne og Leoparden, gjør, at man med fuldstændig Sindsro kan overvære disse Forestillinger . . .«³¹⁾.

LUFTBALLONER

De første Luftballoner, som blev opsendt i Aarhus, var en Hr. Paulsens to smaa Balloner, den ene à la Montgolfier, den anden à la Blanchard, som i August 1803 gik op fra Skansebakken³²⁾. Den ene havde en Figur, en Karl i Legemsstørrelse, med. Luftskipperen selv holdt sig forsigtigt paa Jorden, som de fleste af den Tids Dædaluser havde for Skik. Alligevel kunde det være farligt nok at være Luftskipper, som det ses af Joseph Hoffmanns Skæbne i 1830, da han havde averteret Ballonopstigning fra Jægergaarden. Dagen efter beder han i Avisen Publikum undskyldte, at han paa Grund af den stærke Blæst ikke havde kunnet lade Ballonen gaa op. De faa Rigsdaler, der var kommen ind i Entré, havde han tilbudt Fattiggassen, »men da Pøbelen slog mig saa meget istykker, fandt sammes (formodentlig Fattiggassens) høie Foresatte, at jeg kunde anvende dem til at betale lidt af Skaden med, da nogle af de ituslagne Sager ikke var mine egne«³³⁾. Aarhusianerne har aabenbart haft et ganske livligt Temperament i gamle Dage.

I 1841 og 1842 lod Kunstfyrværkeren C. Elsner Balloner gaa op fra »Regimentskolens Excercerplads ved Jægergaarden« og 1843 en Hr. Magito to store Luftballoner ved Ridehuset. I 1850erne blev Ballonopstigningerne henlagt til Vennelyst, hvor Artisten Schenstrøm i 1854 lod »en colossal Kjæmpe-Luftballon« gaa op »med en Menneskefigur i fuld Størrelse« forestillende Tardini, som Schenstrøm havde set stige op med Ballonen »Samson« i Stocholm³⁴⁾. Og atter i 1872 arrangerede Schenstrøm Ballonopstigning, denne Gang ved Ridehuset udenfor Mindeport, og nu hed Ballonen ganske simpelt »Samson« og medførte i Gondolen »3 Personer in effigie«, nemlig Tardini med sin Søn og Grev Sparre, saaledes som de var gaaet op i Stockholm³⁵⁾.

³¹⁾ Aa. St. 7/6 1888. ³²⁾ Aa. St. 7/8 1803. ³³⁾ Aa. St. 23/4 1830. ³⁴⁾ Aa. St. 17/5 1854. ³⁵⁾ Aa. St. 1/6 1872.

Først 1881 gik en Luftballon op i Aarhus med Skipper om Bord og endda medtagende Passagerer. Det var Paul Damme, som fra Vennelyst foretog en Luftrejse med Ballonen »Georg Carstensen«, der rummede ikke mindre end 60000 Kubikfod Gas³⁶). En endnu mærkeligere Ballonopstigning, ligeledes fra Vennelyst, foretoges 1893 af den danske Luftskipper N. Laursen, senere kendt Aarhusborger. Han gik op uden Gondol, staaende i et Tov, en Præstation der betegnes som »aldrig tidligere udført her i Landet«³⁷).

Senere er der af og til foretaget Ballonopstigninger fra Aarhus. Men en dagligdags Begivenhed er de dog ingenlunde blevet.

TASKENSPILLERE OG TRYLLEKUNSTNERE

Af Tryllekunstnere kendte man i gamle Dage ikke faa, der saavel i Berømmelse som Præstationer overgik Professor Labri og andre af vor Tids Heroer paa Trolderiets Omraade. Midt i forrige Aarhundrede var der f. Eks. en Louis Figer fra Prag, som »producerede sig i den elegante Magi«, der bl. a. bestod i »en Rejse gennem Luften eller en tyrkisk Dames ubegribelige Forsvinden«. Hr. Figer »forpligtede sig ved dette Experiment til paa et aabent paa Teatret frit staaende Bord uden Omhæng at lade en fuldvoxen Person forsvinde paa en Maade, som ikke tidligere er udført af nogen Kunstner i Europa«³⁸). Næste Aften overgik han sig selv ved et Slutnings Effekt-Numer: »Zampa og Marmorbruden eller en neapolitansk Piges Forvandling til en Rosenhæk og Havestue«.

Endnu ubegribeligere var dog Professor Bils Præstationer indenfor »det hemmelige ægyptiske Trylleri«. Han betegnede sine Bedrifter med mærkelige Navne. Hvad der skjuler sig bag »den magnetiske Kaarde«, »Chinese-rens Guldfiskefangst« og »Luftrejse eller den fjerne Transport« er vel ikke umiddelbart indlysende, men giver dog et Holdepunkt for Tanken. Derimod vil det sandsynligvis forblive en Gaade, hvad der ligger til Grund for Numre som »Paganinis Violin eller Lucifers levende Familie« og »Skræk og Glæde eller Uhrmageren i Helvede«³⁹).

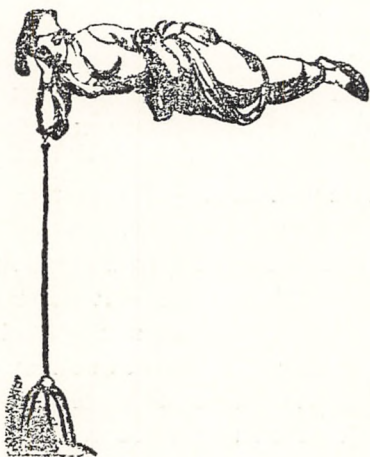
Professor Bils Glansnummer var imidlertid noget haandgribeligt, nemlig »den i Luften frit svævende Atalante« — paa Billedet vi ser hvordan. Avisen var meget betaget af dette Kunststykke, som ifølge Professor Bils Forsikring udførtes alene ved Hjælp af »physikalske Kræfter og ved Anvendelse af Elektromagnetismens overordentlige Kraft«. Fremgangsmaaden skildres i Referater saaledes: »Professoren fremfører en ung Grækerinde, fastgjør en Jernstang paa et simpelt Stativ, Grækerinden stiger derpaa i Højden, støt-

³⁶) Aa. St. 7/8 1881. I Marott: Tidsbilleder, 1930, S. 55 f. fortælles om en omtrent samtidig Ballonopstigning fra Vennelyst. ³⁷) Aa. St. 25/8 1893. ³⁸) Aa. St. 26/9 1855. ³⁹) Aa. St. 17/11 1851.

ANNONCE-CLICHEER

Tryllekunstner-Apoteose.

*Den i Luften frit svævende
Atalante.*

*Rappo som Balancekunstner.
Træsnit. Her efter Nystrøm:
Offentlige Forlystelser I.*

ter sig med Armen paa Jernstangen og bliver af Professoren bragt i en magnetisk Søvn, i hvilken hun uden at vaagne bliver hævet i Højden, hvor hun forbliver frit svævende Ligemeget hvilke Kræfter her er anvendt, det er unægtelig et lige saa overraskende som højst interessant Syn at see de bengalske Flammer belyse den smukke Gærkerinde, som i sit pragtfulde Kostume, i en yndig Stilling, frit svævende og kun støttet paa den ene Albue, ligge sovende for os«. Og med et Suk tilføjer Referenten: »Det er egentlig Skade, at den magnetiske Søvn vedvarer saa længe, at man ikke faar at se, naar den skønne Atalante vaagner igjen«.

I 1860erne optraadte en Professor le Tort, som baade kunde faa en Dame til at forsvinde fra et Bord midt paa Scenen og tillige gjorde Professor Bils Kunsten efter med den i Luften frit svævende Atalante. I disse Aar havde Aarhus under Olufsmarkedet ogsaa Besøg af »Professor Blanc og Kone, hvis Telt var rejst skraas for Banken«. Professor Blanc udførte »de interessanteste Taskespillerkunster«, men optraadte »desuden »som Herkules og behandlede 5 Lispundslodder med samme Lethed som et Barn behandler en Boldt«⁴⁰).

I 1880erne gjorde Charles Abré fra Wien Opsigt med sin »Clospintherochromatokrene, den pragtfulde, forunderlige Vandfontaine med levende Nymfer og Najader med pragtfuld manganfarvet electric Farvebelysning«⁴¹). Men han blev samme Aar overtrumpet af Professor Max Alexander med »Cromotechterataetapoicile, de tre pragtfulde Vidunder-Fontainer med over 10,000 Vandstraaler, som i forskjellige Former opkastes i Luften, glimrende i alle mulige Farver, hvilke frembringes med 3 electricke og 5 Kalkblus«⁴²).

Professor Alexander var i det hele taget uimodstaaelig. Hans Kortkunster blev meget beundrede, og han »lod en med 3 Kugler ladt Pistol affyre paa sig og opfangede Kuglerne«. Han fremviste mystiske Numre som »den amerikanske Kuffert«, »den magiske Vaske- og Strygeanstalt« og »Duellen i Luften«. Ved de sidste Forestillinger var der endelig »stor gratis Present-Uddeling: 100 Kr. kontant fordeelt i 10 Portemonnaier med 10 Kr. i hver, samt Nysølv's Gjenstande til en Værdi af 150 Kr.« Ialt 250 Kr. i Gaver, og saa var Billetpriserne endda kun 50 Øre og 1 Kr. Og den sidste Aften blev der til de begejstrede Tilskuere foruden de 10 Portemonnaier uddelt »5 levende Grise samt 1000 forskjellige Gjenstande«. Da Forestillingen fandt Sted i Teatret, som ikke rummede 1000 Tilskuere, er altsaa ingen gaaet tomhændet hjem — hvis da ikke Professorens Annoncer, hvad jo nok kunde tænkes, i nogen Grad har været Øjenforblændelse.

⁴⁰) Aa. St. 27/7 1867. ⁴¹) Aa. St. 19/4 1881. ⁴²) Aa. St. 6/11 1881.

VOKSKABINETTER

Fremvisning af Voksfigurer var i gamle Dage et fast Led af Forlystelseslivet, og det at kunne modellere i Voks i det hele taget en ret anset Kunst, ogsaa en Del anvendt til Portrættering. De ambulante Vokskabinetter eller Kunstkabinetter, som de ogsaa kaldtes, har dog næppe haft meget med Kunst at skaffe, men de omfattedes ikke desto mindre med stor Interesse i en Tid, da Billeder af berømte Personer og Situationer var saa godt som ukendte.

Den tidligste Omtale af et Vokskabinetets Besøg i Aarhus er fra 1801, da Anton Huni i Købmand Jordans Gaard fremviste sit »Konstkabinet«, som rummede »adskillige Kongelige og Standspersoner samt andre i Legems Størrelse«. Her kunde man beskue Christian VII, Kronprins Frederik, Bernstorff, »Kongen af Neapolis, Bonaparte og Gemalinde . . . Admiral Nelson og en Kæmpekvinde . . .«⁴³).

Mest spændende var de Voksfigurer, som ved Hjælp af en Mekanisme kunde udføre visse Bevægelser. En saadan »Automat« havde »I. Körner, Borger i Kjøbenhavn«, som i 1804 foruden »Førsteconsul Bonaparte i Consulardragt, Generalerne Moreau og Dessaix samt tvende afrikanske Prindser, som General Moreau havde taget til Fange i Ægypten«, kunde forevise »Eremitten Don Pedro udi en Grotte, i hvilken han omtrent havde levet 30 Aar i en Ørken i Spanien. Denne Figur er saaledes indrettet, at den vender sit Hoved til begge Sider, rejser sig op og bukkes mod Tilskuerne, ligesom han var levende«⁴⁴). At Eremitten Don Pedro næppe kan tænkes at have benyttet de 30 Aar i Ørkenen til at indstudere netop denne Bevægelse, generede ikke Aarhusianerne.

Enkelte Vokskabinetter havde saa mange bevægelige Figurer, at der nærmest blev tale om en Art Marionetter, saaledes Hr. Øsgevads »bevægelige Theater-Diorama med fire Fod høie mechaniske Figurer, der er saa kunstige, at man næsten fristes til at antage dem for levende Personer, der udføre hele Lystspil og Balletter . . .«⁴⁵). Og »Mechanichus Nicolai Urban Møller, Borger i Kjøbenhavn«, som gentagne Gange besøgte Aarhus i 1830erne og 1840erne, havde i sit »Kunst-Automat-Cabinet 74 Figurer i Grupper og enkeltvis, for Størstedelen bevægelige og i legemlig Størrelse«. Avisens Anmelder finder, at dette Vokskabinet »ikke blot tilfredsstiller Nysgerrigheden, men tillige Kunstsandsen . . . der mangler kun Liv, for at man skulde tro sig Ansigt til Ansigt med en Del af Verdens berømteste Mænd«⁴⁶). Ved Indgangen til Kunstkabinettet havde Hr. Møller opstillet en Figur, som skuffende lignede ham selv, og paa et lille Teater opførte forskellige Figurer »endeel komiske Scener og Dandse«.

I 1854 under Krimkrigen kunde J. E. Meurke vise »den forenede fransk-engelske Flaades Ankomst til den finske Bugt og Aalandsøerne . . . alt med

⁴³) Aa. St. 25/7 1801, Tillæg. ⁴⁴) Aa. St. 1/12 1804. ⁴⁵) Aa. St. 23/10 1843. ⁴⁶) Aa. St. 1/3 1847.

bevægelige Figurer, Skibe, Kanonade og Bomber«⁴⁷). Og saa sent som 1872 blev der paa Pladsen nedenfor Skolebakken indrettet et »Grand Theatre mechanique du Paris«, hvor man saa Revolutionen i Paris og Omstyrtningen af Vendômesøjlen. Og skal man tro Annoncen, var her »25,000 bevægelige mekaniske Figurer« i Funktion⁴⁸).

Men her var man jo allerede langt fra Begrebet Vokskabinet. Derimod var en Fremstilling i 1840 af Frederik VI paa Lit de Parade mere i Overensstemmelse med den Forestilling, vi almindeligvis forbinder med Vokskabinetter, saaledes som de endnu i vore Dage fandtes f. Eks. i Panoptikon i København. I 1840 saa man »i Hr. Gjæstgiver Larsens Gaard (Indgang fra Rosensgade) Højsalig Kong Frederik VI's Lit de Parade og Castrum doloris Entre 24 Skilling for Voxne, for Børn det halve . . .« Og det hedder i Anmeldelsen, at man her stedes overfor »et særdeles smukt Kunstværk . . . figurlig og fuldkommen liig Virkeligheden, saaledes som den var at see i Kjøbenhavn . . . med samme Pragt og Omgivelser af Hofmarschaller, Ordensriddere og Drabanter, ligesom og de kongelige Regalier og Ordener . . .«⁴⁹).

Med Pragten og Kunstfærdigheden har det dog nok som oftest været smaat bevendt. Et Vokskabinet, som i 1856 foreviste bibelske Figurer⁵⁰), kan Rasmus Nielsen nemlig huske, og hans Skildring giver mere Indtryk af Rædsels- end af Vokskabinet. En af de fremstillede Grupper var Kristus og de tolv Apostle ved Nadveren, arrangeret omtrent som paa Leonardo da Vincis berømte Maleri. »De fleste af Apostlene vare gjengivne som Oldinge med langt, graat Skæg . . . Christus selv var en sødlig Vox-Dukke med blaa Glasøine. De var til at blive bange for. Adskillige Børn stak i at brøle af Angst, naar de saa dem. Egentlig var det kun Hovederne, der var saa skrækkelige, for Klæderne var meget nette. Det var Lærreds- og rødt Gardintøis-Gevanter«⁵¹).

Men Vokskabinettet indeholdt dog ogsaa ganske fornøjelige Ting, saaledes en Gruppe, hvor man saa Kejser Napoleon sidde og spille Skak med — Frederik VI. Napoleon var barhovedet, men Frederik VI havde en uhyre høj, trekantet Hat paa. »Det gik vel ikke op for alle,« siger Rasmus Nielsen, »at denne Scene var højst uhistorisk, eftersom de to Monarcher aldrig havde seet hinanden, endsige spillet Skak sammen.«

PANORAMAER ETC.

Under Navn af Panorama, Diorama, Kosmorama, Cyclorama og lignende forevistes fra 1830erne Malerier, der enten beundredes direkte eller gennem optiske Glas, som forhøjede Virkningen. Særlig yndet var Rundmalerierne, som gjorde et mere naturtro Indtryk. I 1838 fremvistes saaledes et »Cabinet

⁴⁷) Aa. St. 4/11 1854. ⁴⁸) Aa. St. 30/7 1872. ⁴⁹) Aa. St. 28/7 1840. ⁵⁰) Aa. St. 29/7 1856. ⁵¹) Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 114.

af perspektiviske Rundmalerier eller optisk Panorama«, der af Avisen anbefales som »særdeles interessant«, og som »nogle Familier paa Landet« ønsker maa blive opstillet Søndagen over; især er man interesseret i det Maleri, som forestiller »Troidhättan«⁵²).

Maleriernes Motiver kunde være Landskaber, Byer eller andre Seværdigheder. I 1842 havde Landskabsmaler Fr. Otto et »optisk Panorama« med Prospekter af København, Flensborg, Randers, Rhinfaldet ved Schaffhausen, Newskygaden i St. Petersborg, Rjukanfossen o. s. v. »Uden at gøre nogen Udenlandsrejse«, skriver Avisen, »kan man her i al Mag glæde sig ved Synet af flere af Europas mest udmærkede Pragtbygninger og Naturskønheder«⁵³).

Men ofte forestillede Malerierne ogsaa verdenshistoriske Situationer, især Krigsepisoder, saaledes »Slaget ved Leipzig«, der var et Kæmpelærred paa 64 Fod, som kunde beundres gennem 45 store optiske Glas, eller »Tangers Bombardement«, »Slaget ved Isly mellem Maroccanerne og de Franske« o. s. v.⁵⁴). Og efter Treaarskrigen myldrede det med Panoramaer og Dioramaer, hvor man kunde se »Angrebet paa Landsbyen Bau«, »Oprørernes Flugt fra Bau til Flensborg«, »Bataillen ved Slesvig« o. s. v.⁵⁵). Det var allerede i 1849; og i 1850 og 1851 forevistes et »Cosmorama«, som væsentlig skyldtes en Aarhus-Maler, Musik- og Tegnælærer, Organist ved Frue Kirke P. Holm, der bl. a. havde fremstillet Fredericia-Slagets forskellige Faser, Stormen paa Frederiksstad, Fægtningen ved Aarhus og Istedslaget. Det sidste havde han selv overværet sammen med Maleren Sonne. Iøvrigt assisteredes Holm, der var en ganske habil Landskabsmaler, af sin talentfulde Søn N. E. S. Holm, som havde malet Figurerne i de store Slagmalerier⁵⁶).

Ogsaa efter Krigen i 1864 fremvistes Panoramaer med Malerier af de vigtigste Begivenheder som »Bataillerne ved Dannevirke, Mysunde, Sankelmark, Dybbøl, Sønderborg, Helgoland o. s. v.« De skyldtes Malerne P. Lund og P. C. N. M. Klæstrup og har saaledes næppe været helt uden kunstnerisk Interesse⁵⁷). Og 1884 forevistes et stort Panorama af »Christiansborgs Slots Brand, seet i flere forskjellige Afdelinger«⁵⁸).

Det almindeligste var dog Landskabs-Panoramaerne, som man gjorde sig Umage for at gøre saa drabelige og teatermæssige som muligt, saaledes beundredes i 1862 »det store bevægelige Kæmpe-Cyclorama: Det skjønne Europa, en romantisk Reise gennem flere Tusind Miles Strækning af Fastlandets Egne, malede paa 6200 Qvadratalen Lærred, udførte af d'Hrr. Kunstnere Lenz, Maler, og Hensler, Architech«⁵⁹). — Men iøvrigt var allerede i 1850erne Fotografien begyndt at erobre Panoramaerne, og 1857 havde Aarhus Besøg af et »Photographi- & Daguerreotyp-Panorama af Europas berømteste Steder: Paris, Rom, Tower i London« o. s. v.⁶⁰).

⁵²) Aa. St. 22/2 og 8/3 1838. ⁵³) Aa. St. 28/3 1842. ⁵⁴) Aa. St. 9/1 1846. ⁵⁵) Aa. St. 5/4 1849. ⁵⁶) Aa. St. 13/2 og 18/2 1850, 26/2 1851. P. Weilbach: Nyt dansk Kunstnerlexikon, 1896. ⁵⁷) Aa. St. 4/4 1865. ⁵⁸) Aa. St. 25/11 1884. ⁵⁹) Aa. St. 19/3 1862. ⁶⁰) Aa. St. 17/4 1857.

ANNONCE-CLICHEER

Cirkus Hoffmann i Annonce-Pragt.

Bekjendtgjørelser.

Det hoistarede Publikum tilkjendegives herved, at jeg endnu forbliver her med mit Vox-Automat-Kabinet indtil næste Onsdag den 28de November. I det jeg herved ærbødigt takker det ærede Publikum for dets godhedefulde Besøg, bemærkes tillige, at Kabinettet staaer aabent hver Aften fra Kl. 6 til 9. Entreen er 2 Mk. pro Persona; Børn det Halve.

N. U. Møller, Mechanicus.

Cirkus-Annoncer fra 1840erne.

Ogsaa Lysbillederne, Camera obscura eller Laterna magica, dukkede op. I Begyndelsen har de været temmelig parodiske, som det fremgaar af Erin-dringer fra ca. 1860: »En Laterna magica fremviste paa et hvidt Lærred Billede efter Billede. Det begyndte med Jordens Skabelse. En Masse Skyer og Dampe. Bag Billedet og skjult for Tilskuerne hørtes en dyb Basstemmes forklarende

1. Taakerne fordætter saj
2. Haferne skilles von Landerne
3. De første Thiere viser saj o. s. v.

Efter at Jorden temmelig hurtig var bleven skabt og ordnet, gik man over til at vise Fortids Kunstbygninger fra Egypten, Athen og Rom og endte der-efter med nyere Pragtbygninger og Kirker fra alle Jordens Egne⁶¹).

Denne Forestilling fandt Sted i Kolding, men Billederne har sikkert været forevist ogsaa i Aarhus.

Reproduktionsteknikens og dermed de illustrerede Blades Udvikling over-flødiggjorde imidlertid snart enhver Form for Panorama. De sidste Rester har formodentlig været af den Art, som nærværende Forfatter mindes fra en Markedsdag omkring 1900, da man for en dyrebar 10-Øre kunde kigge gennem et Glas og se et gyseligt farvelagt Billede af Dreyfus paa Djævleøen med strittende Haar og rædselsfyldte Øjne bag solide Jernstænger.

CIRKUS

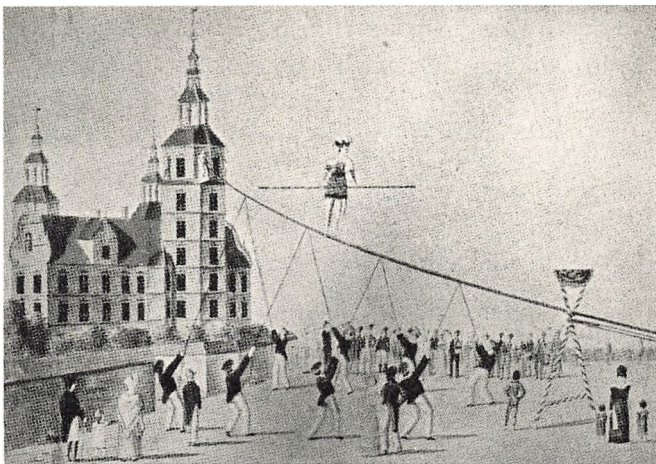
De første Cirkus-Selskaber kom til Aarhus omkring 1800. Det var Folk som Kuhn og Roat, Lustre og Paran, alle velkendte fra Forlystelseslivet paa Københavns Vesterbro⁶²).

Om Forestillingerne i Aarhus hedder det f. Eks., at »Kunstberider Kuhns Selskab vil have den Ære . . . med sine veldresserede Heste ved Ridning, Springen, Voltigeren og andre sjeldne Legems Øvelser at forevise sine Kun-ster . . . Ridepladsen er i S. T. Hr. Greve Schulenburgs Gaard udenfor Minde-porten⁶³). Lustre viste ogsaa »Pantomimespil paa Raadstuen« foruden al-mindeligt Cirkus-Ridt i Købmand Mallings Gaard udenfor Mindeporten, hvor tillige »en tam Hjort viser Konster, som aldrig før ere seete⁶⁴). Parans væsentlig gymnastiske Forestillinger fandt Sted i 1811 »i Klubgaarden hos Hr. Marzetta«, mens Roat & Kuhns »Ridning og Liniedandsning« foregik i Hr. Licheys Gaard paa det store Torv⁶⁵). Fra 1820erne var i en Menneske-alder Familien Hoffmanns Cirkus den, som hyppigst vendte tilbage til Aarhus. — Progammerne i disse ældste Cirkus omfattede foruden Ridning og Hestedressur især Linedans, der dengang var mere yndet end senere; des-uden Trampolinspring og alle Arter af »Herkuleskunster«. Stor Beundring

⁶¹) E. Bodenhoff: Lyse Minder, 1915, S. 21. ⁶²) Eiler Nystrøm: Anf. Værk pass. ⁶³) Aa. St. 17/9 1806. ⁶⁴) Aa. St. 25/10 1806. ⁶⁵) Aa. St. 22/1 1813.

vakte i 1826 den saakaldte Tyroler-Herkules Rappo. Beskrivelsen af hans Præstationer lyder paa sine Steder lidt mystisk, men vi har intet andet at holde os til, altsaa: »Skønt hans Legemsbygning har mere af en Apollo end af en Herkules, viser han dog med Kølle og Kugler en sand herkulisk Styrke. Han kaster en 40 Punds vægtig Jernkanonkugle op mod Loftet med sine Fødder (han skal kunne kaste den 40 Alen i Vejret) og opfanger den med Hoved, Skuldre, Arme, Bryst og Fingerspidserne af den omvendte Haand. Og han kaster med 3 Kanonkugler paa engang for og bag sig, lader dem løbe rundt om Livet paa sig fra den ene Fingerspids til den anden, uden i mindste Maade at røre ved dem«⁶⁶).

Med Køllen kunde han ogsaa gøre utrolige Kunststykker. Naar han holdt Køllen i udstrakt Arm, lagde han den svære Kanonkugle ovenpaa og paa Kuglen igen et Glas Vin. Det hele

Roats »Ascension« i København, hvor han senere faldt ned og slog sig ihjel.

Efter Nystrøm: Offentlige Forlystelser II.

balancerede han derefter med paa Næsen. Med smaa forgyldte Kugler dannede han Pyramider og Figurer i Luften, f. Eks. en Regnbue, ved at kaste Kuglerne saavel foran som bagved med saa utrolig Hurtighed, at de ikke kunde tælles. Det samme gjorde han med Knive, saa det saa ud som en Ildregn. Et Spil med tre Stokke til Musikledsagelse ansaa han selv for sit vanskeligste Kunststykke.

Hr. Rappo sagdes at være en Nevø af den store Tyrolerfører Andreas Hofer, hvilket jo ikke gjorde hans Ry mindre.

Den største Kensation i 1826 var dog Roats store »Ascension« fra Storetorv til Domkirketaarnet, et »mageløst, ja, højtideligt Skue«, skriver Avisen. Fra Storetorv blev spændt en Line op over Raadhuset, som dengang laa foran Domkirkens Hovedindgang, til en af Taarnluggerne. Linen var 140 Alen lang og naaede en Højde af 50 Alen. Og nu vandrede Hr. Roat op og ned ad denne Line, løb ogsaa, ja, var saa sikker, at han af og til kunde sætte Tilskuerne i den voldsomste Skræk ved at lade, som om han faldt ned. Et Stykke gik han endog paa Knæene op ad Linen⁶⁷).

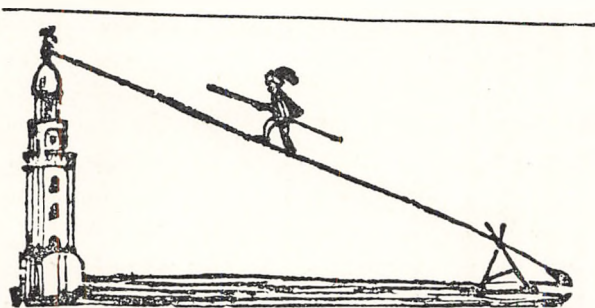
⁶⁶) Aa. St. 21/11 1826. ⁶⁷) Aa. St. 22/12 1826.

Tilskuerne fulgte ham spændt, men mange Damer var saa ængstelige, at de ikke vovede at se op. Til dem raabte Roat beroligende: »Vær ikke bange for mig; her er jeg hjemme.« Og det beviste han, da han nogle Dage senere gentog »Ascensionen«. Han lod sig binde for Øjnene, ja, tog en Sæk over Hovedet og vandrede saaledes op ad Linen til Domkirketaarnet.

Folk var strømmet sammen for at se ham; ogsaa fra Landet var en Mængde Mennesker kommet ind til Byen for at se Vidunderet. De var i Sandhed imponerede; men ingen skulde bilde dem noget ind, det kunde umuligt gaa rigtigt til, det maatte være Øjenforblændelse, sagde de.

I det hele taget var 1826 rig paa Forlystelser, som tangerede Cirkusfaget. I en Tid, da Sport var et ukendt Begreb, maa ogsaa Hurtigløberen Wulffs Præstationer regnes herunder. Han averterede i Avisen, at han i 61 Minutter vilde løbe Vejen udenom Byen fra Studsgades Port til Vesterport otte Gange frem og tilbage. Det var en Strækning paa 2 Mil, og han »forventede en talrig Mængde Tilskuere, som betale derfor efter Enhvers Behag«⁶⁸⁾. — Dagen oprandt, og under stor Tilstrømning af Tilskuere gennemførte Wulff Løbet paa 58 Minutter, altsaa 3 Minutter hurtigere end lovet. Stor Beundring. Nogle Dage senere løb han fra Mindeporten til Marselisborg seks Gange frem og tilbage. Det var en Strækning paa 2½ Mil, og han paa tog sig at tilbagelægge den i 73 Minutter. Han vilde endda paa denne Tur

vise sin Færdighed i at løbe baglænds, og det vilde være ham en Fornøjelse, om nogen vilde følge ham til Hest og se, hvem der først naaede Maalet. Dette var endnu mere spændende, og Tilskuernes Tal var stort. Wulff gennemførte ogsaa denne Gang Løbet 3 Minutter hurtigere end lovet. Adskillige Ryttere gjorde Turen med, men holdt ikke ud til Enden — det beretter i hvert Fald Avisen. Men saa var Begejstringen for Løberen

Ascension til Domkirketaarnet fra det store Torv

foretages,
saafremt Veiret tillader det,
af Hr. Wedin Fredag Eftermiddag Kl. 5.
Et høistæret Publicum indbydes til denne Forestilling.
W. S. Hoffmann.

ogsaa overvældende. Han fik et trefoldigt Hurra af den »utallige« Tilskuer-skare. — Familien Hoffmanns Cirkus dukkede op i 1820erne. Da var J. Hoffmann Direktør for Foretagendet. Skuepladsen var i Ridehuset udenfor Mindeport, og Forestillingerne synes ikke at have vakt større Sensation. De

⁶⁸⁾ Aa. St. 17/10 1826.

omfattede »Ridekunster, Linedands, Balancekunster, Stigedands, Saltomortaler og Trampolinspring etc.«⁶⁹⁾.

Senere var der to Selskaber, den fattige og den rige Hoffmann, som Rasmus Nielsen kalder dem⁷⁰⁾. »Herregud, hvilken Elendighed!« hedder det om den fattige Hoffmann. »Han havde intet Telt, men gav Forestilling aldeles offentligt paa en eller anden mindre Plads, som han fik gratis. Publicum var talrig nok. Det kostede ikke mere, end man selv vilde give . . . Den fattige Hoffmann ejede nogle faa Heste, gamle Krikker, noget Bomuldstricot, nogle pailletbesatte Svømmebeklæder og lidt andet gammelt falmet Fløiel og uægte Guldgalonier. Personalet bestod af nogle stakkels snavsede, magre Dreng, en lille Pige i Tarletan og en lang opløben Knægt paa en 20 Aar, som senere blev den ogsaa her berømte Olschansky, der opnaaede et Navn i den europæiske Cirkusverden. Den fattige Hoffmanns Kone gik med Tallerkenen. Hun udmærkede sig ved at befinde sig i et permanent, af ganske korte Pauser afbrudt, Svangerskab«.

Den fattige W. F. Hoffmann synes i sine senere Aar at have opløst sit Selskab — der var jo heller ikke saa meget at opløse — derefter optræder han snart ved andres Cirkus, snart er han Manager for en eller anden Artist-Stjerne. Saaledes arrangerede han i 1845 Svenskeren Wedins store »Ascension« fra Storetorv til Domkirketaarnet. Ligesom Roat trak ogsaa Svenskeren en Mængde Tilskuere til, og han vandrede op til Taarnet, »som det syntes lige saa sikkert som andre paa den lige Vej«. Og undervejs udførte han endda »baade forlænds og baglænds flere halsbrækkende Stillinger«. — »Dette rædsomme Kunststykke,« skriver Avisen, »bivaanedes af en Mængde Mennesker, som tiljublede den forvovne deres stormende Bifald.« Det blev ikke mindre, da Wedin ved næste Forestilling foretog Spadseturen til Taarnet »som Comiker sammen med sin gamle Bedstemor«, der dog kun var en udstoppet Figur, som Linedanseren tog paa Ryggen⁷¹⁾.

Carl Hoffmann, den rige Hoffmann, havde en ganske anelig Cirkus og et habilt Personale, ligesom han selv var en smuk, atletisk bygget Mand, der gjorde Lykke ved sine Herkules-Kunster: »Han tager en Mand i hver udstrakt Arm og præsenterer dem for Publikum«⁷²⁾. Hans Cirkus kaldtes snart »Circus gymnasticus«, snart »Cirque Olympique« og gav Forestillinger bestaaende af »Productioner i den højere Ridekunst og Hestedressur, atletiske og plastiske Præstationer, theatralisk Dands, komiske Scener og Pantominer«.

I Januar 1845 opførtes en Cirkusbygning paa »Frans Liisbergs Haveplads« med Adgang fra Studsgade. Biletpriserne var: Parket 3 Mark, 1. Plads 2 Mark og 2. Plads (staaende) 1 Mark⁷³⁾. I Begyndelsen var Manegen ikke ganske fri for Is, men ved hyppigere Brug mente man nok, at den

⁶⁹⁾ Aa. St. 20/3 1830. ⁷⁰⁾ Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrreerne, 1901, S. 95 ff. ⁷¹⁾ Aa. St. 12/7 1845. ⁷²⁾ Aa. St. 27/12 1833. ⁷³⁾ Aa. St. 7/1 1845.

skulde blive bedre og give saavel Kunstnerne selv som Hestene større Sikkerhed. Om nogen Sikkerhed mod Forkølelse for Publikum var der derimod ikke Tale.

Enkelte Afdelinger af Forestillingerne blev givet paa Teatret. Det var den »theatraliske Dands« og Pantomimerne, som var meget yndede. Her gjorde Hoffmanns Døtre, Flora og Josephine, stor Lykke med forskellige Karakterdansen. De to unge Damer var ogsaa noget ud over Datidens sædvanlige Provniveau og engageredes i 1847 til en stor Berliner-Cirkus for den svimlende Gage af 160 preussiske Thaler maanedlig. I 1850erne optraadte de dog igen i Faderens Cirkus.

Men især var der Tilløb til Ballet-Pantomimerne, som bød paa smukke Tableauer, stor Pragtudfoldelse og brogede Optrin. Pantomimernes Titler var ogsaa højst brogede: »Fire Friere og een Brud eller Eventyret paa Forpagtergaarden«, »Værtshuset i Schwarzwald eller Røverhøvdingen Zerinus Bundes Ørelæggelse«. Som Slutningseffekt saa man »Zerberus eller Plutos Ildhund, en Scene i brillant Fyrværkeri, der udføres af en engelsk Dogge«.

I 1850 havde Hoffmanns Cirkus et Personale paa 14 Personer og ejede 16 Heste, i 1854 var Personalet vokset til 32 Personer, som dog ogsaa omfattede Musikkorpsen⁷⁴). Skuepladsen var da i »en dertil opført Circus tæt udenfor Studsgadesport«, men desuden indrettedes paa Galgebakken en Arena, som var 400 Alen i Omkreds, og hvor der arrangeredes Væddeløb med lokal Deltagelse. Ikke mindre end 3000 Mennesker var paa Benene i den Anledning, »Halvparten indenfor og de Andre udenfor«, og de forskellige Løb fulgtes med stor Interesse. »I Løbet af de 3 corsikanske Ponnys vandtes Prisen af en lille Aarhusianer, hvilket blev optaget med megen Acclamation«, ligesom »Sækkevæddeløbet af 6 Drengene om en Flæskeskinke vakte megen Munterhed«⁷⁵).

I 1859 gav Hoffmann Forestillinger i »den i Hr. Kjøbmand Givskovs Gaard paa Vestergade dertil opførte indelukkede Cirkus«, som kunde opvarmes⁷⁶). Det var et af de sidste Besøg, Carl Hoffmann aflagde i Aarhus. 1865 døde han i Christiansminde paa Fyn, 57 Aar gammel⁷⁷). Men Sønnerne, François og Rudolph Hoffmann, førte Traditionerne videre og besøgte 1866 Aarhus med »Skandinavisk Kunstberider-Cirkus«, der gav Forestillinger i Paradisgade »i en dertil elegant opført, lukket Cirkus«⁷⁸).

Andre og større Cirkus-Selskaber kom dog ogsaa til Aarhus om end ikke saa ofte og saa trofast som Hoffmanns. Saaledes kom allerede i 1840erne og den følgende Snes Aar det berømte Gautierske Kunstberiderselskab, som mønstrede et Personale paa 42 Personer og ikke mindre end 36 Heste, i hine Tider et vældigt Opbud. Forestillingerne fandt Sted i Ridehuset udenfor Mindeporten, og Hestedressuren og Ridekunsten spillede en større Rolle her end i Hoffmanns Cirkus. Dog gjorde ogsaa Pietro Bono umaadelig Lykke.

⁷⁴) Aa. St. 11/12 1850 og 16/6 1854. ⁷⁵) Aa. St. 17/7 1854. ⁷⁶) Aa. St. 21/12 1859. ⁷⁷) Aa. St. 18/8 1865. ⁷⁸) Aa. St. 18/5 1866.

»En saa udmærket Linedandser har man her aldrig seet Mage til; han udfører de sværeste Dandse, Spring og Saltomortaler paa Linen, og det med en Anstand og Lethed, som det var en Glæde at være Vidne til«⁷⁹⁾.

Ogsaa den 5-aarige Diderik Bono henrev Publikum som en Miniatur-Napoleon, nøjagtigt klædt som den store Kejser, ridende paa en lille hvid korsikansk Hest. Cirkus Gautier bød desuden paa en Art Pantomimer, »Scener af Robert af Normandiet, stor eqvestrisk Pantomime med Tournering, Fægtninger til Hest og tilfods, med Skjold, Sværd og Landse . . . stor Qvadrille, bachanalsk Ballet etc. Til Slut sees Helvedes Port i brillant Fyrværkeri«.

»Det Wolffske kgl. preussiske Kunstberiderselskab« gav ligeledes Harlekinader og komiske Pantomimer, f. Eks. Casortis »Den anatomerede Harlequin eller Pjerrots Forskrækkelse«, almindeligvis kaldet »Harlekin Skelet«, og »Jacob Skomager og hans Kone, komisk Stylte-pas de deux af F. Wolff og Mancini«. Endvidere store Cirkus-Pantomimer som »Slaget ved Cairo, stor militairisk Pantomime med Fægtninger, Tableauer og Combats til Hest og til Fods, som udføres foruden af samtlige Medlemmer af 30 Statister«⁸⁰⁾.

Samme Aar — 1847 — gav H. Goldkettes »Circus Olympicus« Forestillinger »udenfor Vesterport paa Markedspladsen«, og i 1850erne kom en »stor romersk Cirkus« under Direktion af C. Lepicq og F. Liphardt, som havde en »indelukket Cirkus udenfor Studsgadesport«. De roses meget, og deres Fruer betegnes som »to ret yndige Kunstberiderinder«⁸¹⁾.

I 1862 saas et »Anglo-amerikansk Cirkus-Theater«, der gav Forestillinger i »et dertil elegant udstyret amerikansk Telt, som er 200 Fod i Omkreds og 40 Fod højt, og som aldeles beskytter mod Regn og Blæst«. Teltet blev rejst paa Plænen ved »Sommerlyst«, og Selskabets Direktører, Sédemé og Olschansky, bød bl. a. paa »stor romersk Brydekamp, hvori 4 af Byens stærke Mænd vil optræde«⁸²⁾. Alexander Olschansky kom 1865 igen som Ene-direktør og reklamerede da med noget »her ganske ukendt«, nemlig »den horizontale Stige, eller: de flyvende Mennesker«⁸³⁾.

Fra 1870 træffes Cirkus-Familien Houcke, der først præsenterede »Grand Cirque americaine« med Brødrene Houcke som Direktører. Primadonna var Frøken Virginia Houcke, »første Parforcerytterske fra Cirque Napoleon i Paris«, og Sensationen var »det store Kæmpespring samt Saltomortale over 4 Heste«. Forestillingen sluttede med »et Eventyr i Spanien, comisk Røver-Pantomime med Evolutioner, Dands og March«, der udførtes af hele Personalet med 12 Heste⁸⁴⁾.

I 1872 kommer en Cirkus med »Houcke & Stichel« som Direktører, 1881 »Cirkus Léonard«, der ledes af Houcke Léonard, formodentlig den samme, som i 1884 hedder »Cirkus Léonard Houcke« og i St. Olufs Markedsdagene gav flere Forestillinger⁸⁵⁾.

⁷⁹⁾ Aa. St. $\frac{12}{7}$ 1845. ⁸⁰⁾ Aa. St. $\frac{26}{2}$ 1847. ⁸¹⁾ Aa. St. $\frac{9}{6}$ 1856. ⁸²⁾ Aa. St. $\frac{9}{5}$ 1862. ⁸³⁾ Aa. St. $\frac{1}{6}$ 1865. ⁸⁴⁾ Aa. St. $\frac{1}{1}$ 1870. ⁸⁵⁾ Aa. St. $\frac{8}{5}$ 1872, $\frac{25}{5}$ 1881, $\frac{9}{7}$ 1884.

Den største Cirkus-Sensation oplevede Aarhus dog i 1885, da selve Cirkus Schumann besøgte Byen. Det var en Begivenhed, som fulgtes af store og smaa med levende Interesse: Ankomsten med Dampskibet »Hertha« fra Flensborg, Udlosningen af en hel lille Verden, fremmed og spændende, et Personale paa 100 Personer, en Hestebestand paa »70 Skole- og Frihedsheste af ædleste Race«, Opførelsen af en særlig Cirkusbygning af Træ paa

St. Olufs Marked paa Havnepladsen ca. 1884.

Efter Fot. tilh. Læge A. H. Winge.

Havnepladsen, hvor der endog var indlagt egen Gasledning. — Og saa selve Forestillingerne, hvor Publikum underholdtes af et 20 Mands Orkester og kunde nyde en Ballet paa ikke mindre end 16 unge Damer — foruden de mange andre Herligheder: Man glædede sig over Direktør Schumanns 10 »Arabere«, Frøken Schumanns yndefulde Skoleridt og Hr. Schreibers Parforceproduktioner. Man lo ad de tre Klovner Tanti, Fellis og Nelson og ad Verdens mindste Kunstnerinde Mignon Anna Lepicq, kaldet Vidunderbarnet, og man beundrede fire dresserede amerikanske Stude. — Paa Galgebakken arrangeredes forskellige Væddeløb, og romerske Gladiatorer optraadte her staaende hver paa to Heste uden Sadel. Der var Vædekørsel med romerske Triumfvogne og tilsidst Væddeløb for private, hvor Ølbrygger Hansens Heste kom ind et Par Hestelængder foran Kreaturhandler Rasmussens. Det var en Sensation, som havde samlet henved 4000 Mennesker.

Gennem næsten to Maaneder fortsattes Forestillingerne i Cirkusbygningen paa Havnepladsen med stadigt vekslende Programmer, der foruden de sædvanlige Cirkusnumre med indtil 12 Heste paa Manegen paa én Gang omfattede »levende Marmorbilleder tagne efter Thorvaldsens Museum i Kjøbenhavn, udført af 13 Herrer i elektrisk Belysning« og »stor Havescene i Ostindien, Udstyrsstykke med Ballet, hvori der dandses engelsk, neapolitansk, spansk, ungarsk, polsk, svensk og dansk Nationaldands«. Der forevistes ogsaa fire dresserede Løver, som dog ikke var ægte og udtrykkelig betegnedes som Parodi. Stor Lykke gjorde »Jagten ved Bolton«, hvor over 20 Heste og næsten hele Personalet deltog. Det var en kvik Ballet af 12 unge Jægersmænd med Spring over Rishegn og over en Grav med rigtigt Vand, indlagt af Aarhus Brandvæsen, og Jagten sluttede med stort Hallo under bengalsk Belysning⁶⁶).

1880erne synes at have været en Cirkus-Guldalder. Det var ogsaa i de Aar, Familien Glauert første Gang kom til Aarhus med Cirkus »Danmark«, der havde 22 Heste og et Personale paa 35 Personer⁶⁷). Og allerede med Navnet Glauert, der senere forenedes med et andet velklingende Cirkus-Navn: Mieke, er vi inde i Nutiden, der med Cirkus Mundeling, Beck Olsen, Knuth, Jack Joyce, Belli og andre hører til vore egne Minder.

FYRVÆRKERI

Afbrænding af Fyrværkeri er en Forlystelse, som altid har kunnet paa-regne stort Publikum. Den kan i Aarhus spores tilbage til 1797, da en Hr. Egestorff i »Hr. Frederich Dahls Hauge« afbrændte et Fyrværkeri, som han paa Forhaand lovede de respektive Tilskuere, at de aldrig havde set Mage til. Frederich Dahls Have maa have været rummelig, thi der solgtes Billetter til ikke mindre end fire forskellige Pladser, som betaltes med henholdsvis 3, 2 og 1 Mark samt 8 Skilling⁶⁸).

I 1799 viste den »kongelig privilegerede Kunstberider« Hr. Luster »i Klostergaarden« et stort Fyrværkeri, der blandt andet omfattede »det ildsprudende Bierg Vesuv«, og til Slut vilde en »Hest springe igiennem en stor Ild-Maschine«. Hr. Luster mente at »være den Eneste, som har bragt en Hest saa vidt at springe igiennem Ilden«⁶⁹).

Disse Forestillinger synes dog ikke at have været noget mod det Fyrværkeri, som den franske Ildkunstner, kgl. privilegeret Fyrværker Dupuis i 1810 gav til bedste i Muremester Ibsen Schandorffs Have paa Guldsmegade. Han ønskede først at sikre sig Tilskuere ved en Prænumeration, da Bekostningerne ved Fyrværkeriet var henimod 400 Rdr. Begyndelsen var »en flyvende Drage, som i Flugten, i en Afstand af omtrent 400 Skridt, antænder Fyrværkeriet og derefter straks gaaer tilbage igjen«. Slutningsapo-

⁶⁶) Aa. St. 5/9, 20/9, 28/9 1885. ⁶⁷) Aa. St. 26/3 1884. ⁶⁸) Aa. St. 26/1 1797. ⁶⁹) Aa. St. 17/8 1799.

teosen var Krigsguden Mars' Tempel. Midt i det store Tempel saas Krigsguden selv, fremstillet af Hr. Dupuis i egen Person, Ilden strømmede ud af hans Landse, af hans Hjelm, af hans Kyrads og af hans Skjold. Templet viste sig omgivet af 700 Ildstraaler, dets Gitter bestod af Landser, som tilsidst kastede 50 Dusin Slanger op i Luften og søndersprang i en saadan Mængde, at hele Horizonen oplystes deraf. Og saa afvekslede Fyrværkeriet endda »med flyvende Slanger, chinesiske Virvler, Ildpotter, stigende Rakter og romerske Lys, hvis Stjerner ville hæve sig henved 500 Fod«⁹⁰).

Men Dupuis' Fyrværkeri var noget enestaaende, som ogsaa i København vakte en saa voldsom Furore, at selv Jens Baggesen var interesseret i Franskmandens Forestillinger⁹¹). Beskednere var det »Lystfyrværkeri«, som N. C. v. Unzerud, »afskediget Capitain af Krigstjenesten«, i 1826 under Olufsmarkedet afbrændte paa Skibsbygmester Bonnesens Tømmerplads, og det Vauxhall med »transparent Fyrværkeri«, som en Hr. Carlsen samme Aar foranstaltede i Jægergaardens Have⁹²).

I Vennelyst præsenterede C. Elsner i 1841 et usædvanligt Fyrværkeri, som bl. a. viste »en Sarastro-Sol af 42 Fod i Omkreds, i hvis Midte Christi Kors er anbragt med brillante Farver«. Sluteffekten var »Napoleons Grav paa St. Helena«, som man ikke skulde synes særlig egnet til at blive fremstillet i Fyrværkeri; men Elsner gjorde i Avisen opmærksom paa, at hans Fyrværkeri havde vundet især Kong Frederik af Preussen og Christian VIII's Bifald, saa han haabede, at det ogsaa vilde falde i Aarhusianernes Smag⁹³).

I 1845 havde Aarhus Besøg af en kvindelig Fyrværker, vistnok den eneste i sin Art. Det var Louise Petersen, »Kunstnerinde i Magien«, som gav Forestillinger i »Vandkunster og græsk Fyrværkeri«. Hun var Søster til Kunstberider Hoffmann og døde iøvrigt kort Tid efter sine Forestillinger i Aarhus, kun 32 Aar gammel⁹⁴).

Samme Aar gav Overvagtimester Rappe for første Gang Fyrværkeri i Aarhus paa »Kjøbmand Dinesen Toft udenfor Middelgades Port« og et Par Aar senere i Stiftamtmand Graahs Have udenfor Mindeport⁹⁵). Og i de følgende Aar var Rappe Mester for en lang Række Fyrværkerier, især i Vennelyst, men ogsaa i Risskov. Som Eksempel paa hans Præstationer kan anføres et »stort brillant Fyrværkeri«, der i 1866 afbrændtes i Vennelyst, og hvis specificerede Program saa saaledes ud:

- I. 1. Rakter med couleurve Stjerner. — 2. En Sol i Straaleild, garneret med couleurve Flammer og Finale af Knald. — 3. Et Farvespil af couleurve Flammer. — 4. En Sol med Illuminationslys og Finale af Knald.
- II. 1. En Sol i Guldregn med dobbelt Kraft, garneret med couleurve Flammer. — 2. En Blomsterbouquet af Fontainer. — 3. En Caprice garneret med couleurve Flammer, Finale af dobbelt Straaleild og Knald.

⁹⁰) Aa. St. 14/2 1810. ⁹¹) Eiler Nystrøm: Anf. Værk II, S. 99. ⁹²) Aa. St. 27/7 og 15/8 1826. ⁹³) Aa. St. 28/4 1841. ⁹⁴) Aa. St. 13/8 og 11/10 1845. ⁹⁵) Aa. St. 17/10 1845 og 30/7 1847.

III. En Girandol, der opkaster Raketter og slutter med violet Ild og en *pot à feu*.
 IV. 1. En topundig Fontaine i Brillantild med Slagskud. — 2. En Transparent-Ballon oplyst med couleurt Ild og decoreret med Fontainer. — 3. Et Bombardement af romanske Lys. — 4. En *pot à feu* paa 80 Sværmere.⁹⁶⁾

Som det vil ses, har den gode Overvagtimester ikke haft overvældende Fantasi, men til Gengæld var hans Forestillinger nok solide og mislykkedes ikke.

Senere saas Fyrværkerier af Kunstfyrværker O. F. Due fra Odense og dennes Efterfølger J. Juel⁹⁷⁾, og undertiden leverede ogsaa Gaetano Amici fra Københavns Festfyrværkeri. Men fra 1872 fik Aarhus igen sin egen Kunstfyrværker, John V. Kræfting, som i de følgende Aartier til Aarhusianernes fulde Tilfredshed sørgede for Fyrværkerier ved festlige Lejligheder. Han pristest endog paa Vers:

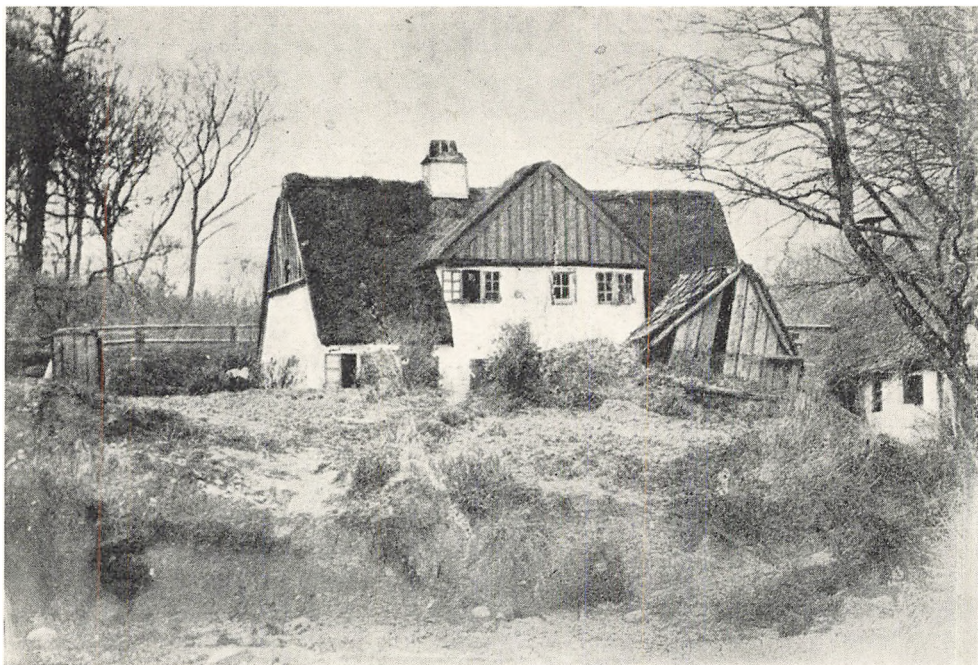
Skjøn er Danmarks Vang og Lund,
 Skjøn dets lyse Dag og mørke Nætter,
 Skjønnest dog en venlig Aftenstund
 Belyst af dine glimrende Raketter!⁹⁸⁾

Iøvrigt blev visse Fyrværkerier efterhaanden »officielle«, idet Kommunen i Begyndelsen af dette Aarhundrede foranstaltede store Festfyrværkerier Nytarsaften paa Havnepladsen. Ogsaa et Par Fyrværkerier i Anledning af Dansk-Amerikanerbesøg havde officiel Karakter, ligesom det var Kommunen, der i Anledning af den polsk-amerikanske Dampskibslinies første Besøg i Aarhus markerede dette med et flot Festfyrværkeri.

AARHUSIANERNES EGNE FORLYSTELSER

De Forlystelser, som hidtil er omtalt, har i Almindelighed haft »fremmede Kunstmagere« til Ophav. Det var den store, mærkelige Verden, som kom til Aarhus. Men naturligvis har Aarhusianerne ogsaa haft deres egne Fornøjelser. I Slutningen af 1790erne nævnes følgende »Forlystelsessteder i Aarhus: Kronprindsens Klub med Have og Keglebane, Lodshuset ved Mindet med Lysthuus ovenpaa, Riisskov, Jægergaard, Dahls Mølle og Farten paa Aaen⁹⁹⁾. I hvert Fald omkring 1770 har der ogsaa været en Skovrestaurations i Marselisborg Skov ved en af Stampemøllerne. Hertel fortæller nemlig i sin Domkirke-Historie, at der endnu nogle Aar efter hans Skoletid — han blev Student 1769 — blev festet af Mesterlektianerne forinden Afrejsen til Universitetet »i Stampemøllen i Marselisborg Skov, hvor der dengang var tvende Keglebaner«. Traktementet var »kold Kjøkken, Viin, Kaffe og Koldskaal«¹⁰⁰⁾.

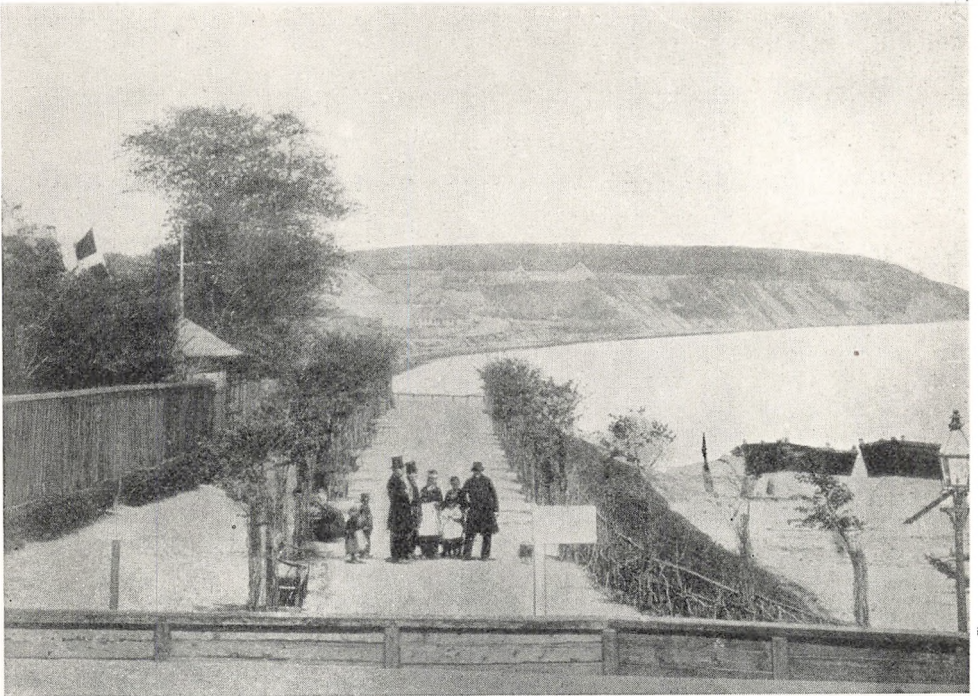
⁹⁶⁾ Aa. St. 10/9 1866. ⁹⁷⁾ Aa. St. 1/7 1867 og 29/6 1872. ⁹⁸⁾ Aa. St. 20/8 1881. ⁹⁹⁾ E. G. Tauber: Memoriae Fredericoburgenses V, S. 144 (Haandskrift i Det kgl. Bibl. Add. 235 e). ¹⁰⁰⁾ Hertel II, S. 99.

Møllen ved Varna.

Fra Mølledammen ved Varna.

Skolebakken i Begyndelsen af 1860erne.

Promenader og Anlæg. Det er maaske et Spørgsmaal, om Byens offentlige Promenader kan komme ind under Forlystelseslivet, men paa den anden Side gik Aarhusianerne i gamle Dage ikke saa meget Tur for Sundhedens Skyld, men for at se og blive set. Man kunde lægge Vejen ned til Havnen og ud paa Mindehovedet, hvor der altsaa var Lysthuset ovenpaa Lodshuset at ty ind i, og hvor der iøvrigt altid var et eller andet at observere: Smakernes og senere Dampskibets Ankomst med Passagerer fra København eller Kalundborg o. s. v.

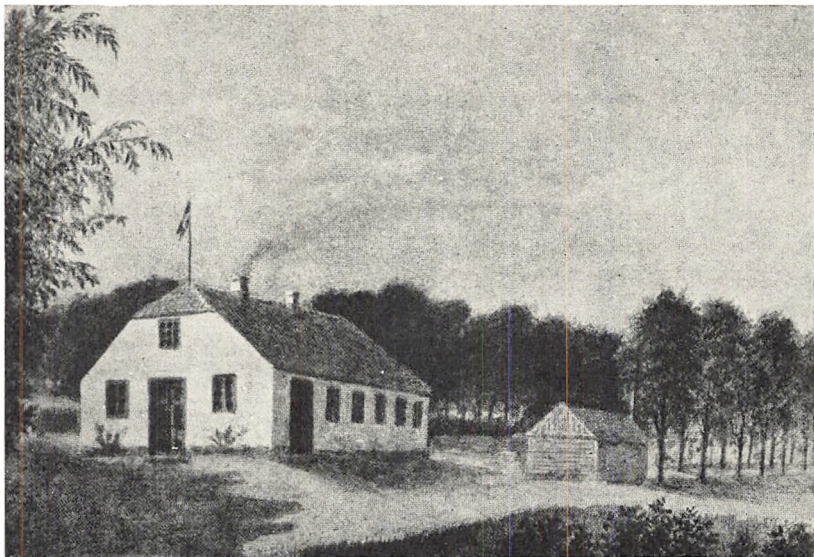
Ogsaa Skolebakken var en yndet Promenade. I Begyndelsen af forrige Aarhundrede var den endnu væsentlig en Tumbleplads for Latinskolens Elever, og de nærmeste Beboere brugte den ugenert som en bekvem Renovationsmødding. — Men i 1809 indledte Borgmester Schu-

Skolebakken i 1890erne.

macher et energisk Felttog mod denne Uskik¹⁰¹), og selv om der gik mange Aar, inden Skolebakken blev helt fri for Fejeskarn etc., blev den dog hurtigt Byens mest yndede Promenade, stærkt søgt af gamle og unge, og særlig efter at der i Begyndelsen af 1860erne var plantet Træer, var man meget stolt af den og kaldte den »Aarhus Langelinie«¹⁰²).

I Begyndelsen af 1820erne var bl. a. Borgmester Fleischer meget virksom for Anlægget af Vejen »bag om Byen«, der gik fra Mindet over nuværende Sønderallé til Frederiksport, derefter videre ned ad Jeronimusbakken over

Pavillonen i Vennelyst i 1860erne.

Efter Tegning af L. Kruse.

Aaen forbi Møllen til Munkegades Port og herfra ad den senere Nørreallé og Nørregade til Studsgades Port og Mejlgedes Port. Det var en anselig Promenade, som havde overordenlig smukke Partier med Alleer langs Byens venlige Baghaver og frit Udblik over Bymarkerne. Aarhusianerne var meget glade for den og mente ikke, at andre Byer havde Mage til den. Byens Vækst gjorde dog allerede Ende paa Idyllen i 1850erne, og Vejen »bag om Byen« maatte inddrages i Gadenettet.

Men saa var der jo Anlæggene, hvoraf Vennelyst er det ældste. Det skyldes Oberst J. Høegh-Guldberg sin Tilblivelse. Han lejede i 1824 af Kommunen de saakaldte Folddumper og fremtryllede i Løbet af faa Aar et smukt Anlæg, som hurtigt blev et yndet Lystanlæg for Byens Borgere. Her musicerede Borgermusikken, og her optraadte mange af de foran omtalte Artister.

¹⁰¹) Aa. St. 7/7 og 2/12 1809. ¹⁰²) Om Skolebakken se f. Eks. Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 99 f., H. Sejerholt i Demokraten 27/10 1929 og Emanuel Sejr i Aa. St. 27/9 1931.

Her var Restaurant, og en Aarrække arrangeredes Vauxhall, Fyrværkeri etc.; Cirkusteltene rejstes her, og Ballonopstigninger fandt Sted i Vennelyst. Senere kom ogsaa en fast Teaterbygning¹⁰³).

Af nu forsvundne Anlæg maa nævnes Rees Have, som ganske vist var privat, men liberalt stod aaben for alle og enhver. Særlig i 1830erne og 1840erne var den meget søgt. Haven var temmelig stor, gik fra Rees Købmandsgaard paa Vestergade (nuværende Mønstedts Fabrikker) ned til Aaen, hvor en Bro førte over til Havens anden Del, der naaede op mod Frederiksgade. Her musiceredes undertiden om Eftermiddagen, mens Folk promenerede frem og tilbage og saa paa Havens Mærkværdigheder. Og dem var der mange af; ikke blot sjældne Blomster og Buske, men ogsaa f. Eks. Insektsamlinger og andre Naturfænomener. Der fandtes desuden et Lysthus malet som et lille Bondehus, i hvis Vindu der sad en Bondekone og en Bondemand, ogsaa malede, men ikke meget skuffende. Og paa Taget var en Storkerede med en Stork i naturlig Størrelse — af malet Træ. Selv en »Ruin« med et svært gammelt Borgtaarn, der brugtes som Udsigtstaarn, bestod af malede Brædder. Men det syntes man nu var storartet¹⁰⁴).

Et andet nu forsvundet Anlæg var det saakaldte »lille Paradis«, der ligeledes skyldtes Købmand Hartvig Philip Ree. Det laa i Saltenbækdalen ved Vejen til Risskov og var anlagt terrasseformigt med Vandfald, Broer, Grotter og et lille Beværtningssted. Midt i 1840erne søgte Ree Kommunen om at faa Egepæle anvist af Risskov til Anlæg af en Landingsbro ved »lille Paradis«, og Borgerrepræsentationen gaar nølende med til at give ham ca. »20 Pæle a 3 a 4 Alen Længde« i Betragtning af »de Opofrelser, Hr. H. Ree har gjort ved forskjellige Anlæg i Riis Skov«. Men da han Aaret efter vil have Kommunen til at opføre et Bolværk ved Saltenbækkens Udløb, faar han Afslag¹⁰⁵). Efter Rees Død forfaldt Anlægget hurtigt.

Paa Skovtur. I Skovene »spadserede« Fortidens Aarhusianere ikke. Naar de tog paa Skovtur, var det en Begivenhed, som krævede Forberedelser. Det var en »Udflugt«, som havde det usædvanliges Præg, og som derfor var en Søndagsfor nøjelse. Turen gik mest til Risskov, for Marselisborg Skov laa efter Datidens Begreber meget langt borte og var desuden privat Skov.

Vejen til Risskov gik over Knudrisbakke, og fandt man Vejen for lang, kunde man bede hos Dabelsteen i Trøjborg og faa en Forfriskning. Der serveredes for enhver Smag, lige fra Bolscher, Smaakager og solbagt Wienerbrød til Limonade, Øl og kraftigt dansk Brændevin. Men de, som havde Vogn, foretrak at køre. Store og smaa blev læsset paa Holstenskvognen. Den kunde rumme mange, og det forhøjede Morskaben, jo flere der anbragtes i

¹⁰³) Emanuel Sejr: Vennelyst gennem 100 Aar. 1932. ¹⁰⁴) Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 102 f. ¹⁰⁵) Aa. St. 4/7 1843. Borgerrepræsentationens Forhandlinger 17/4 1845 og 17/12 1846 (Aa. B. A.).

de høje Sæder. Og saa gik det af Sted »den lange, solhede Vej«, som det hedder i Erindringer fra Datiden¹⁰⁶).

I 1840erne forsøgte ogsaa med Sejlads til Risskov om Søndagen. Med Lystkutteren »Neptun«, der ejedes af Firmaet Ingversen & Rahr, kunde man for en billig Betaling blive sejlet ud til Skoven — det vil sige, hvis Vinden

Salonen i Risskov.

tillod det. Og man skulde helst melde sig en Time i Forvejen¹⁰⁷). Forsøget maatte dog hurtigt opgives. — Nej, at køre var noget andet. Og for dem, der ikke selv havde Vogn, holdt udenfor Mejlgedes Port Hyrevogne, som befordrede Folk til Skoven for 4 Skilling. De kaldtes derfor Fireskillingsvogne; og at Trafikken var stor ses deraf, at Politiet paa de store Festdage, Pinse, Grundlovsdag o. s. v., dirigerede Færdselen saaledes, at Indkørsel til Skoven skulde ske ad den første Vej, mens Udkørselen maatte foregaa ad det øverste Led.

¹⁰⁶) Magdalene Brasch: Familien Brasch. 1916, S. 35. Gottlieb Andreas Jensen: Barn-
domserindringer fra Aarhus i Fyrrerne (Aa. St. A. 1924, S. 121). ¹⁰⁷) Aa. St. ¹/₆ 1842.

Da senere Ryomgaard-Banen blev bygget, satte Statsbanerne Ekstratog i Gang. Der var Trinbrædt ved Skolebakken, og i 1880'erne gik om Søndagen Tog til Risskov hver halve Time. Men da var der ogsaa indrettet et Bade-etablisement »Belvedera«, og man spekulerede paa at bygge Badehotel¹⁰⁸).

Midt i forrige Aarhundrede var der særlig tre Samlingssteder i Risskov: Salonen, det gamle Traktørsted, bygget i Begyndelsen af Aarhundredet, hvor

Skovfogedhuset i Risskov i 1890'erne.

den finere Portion holdt til, Skovfogedhuset, som havde stort borgerligt Besøg, og endelig Ferdinandspladsen, der især besøgte af det »jævne« Publikum. Klassedelingen var dog i Almindelighed ikke særlig skarp; men i 1840'erne dannedes indenfor det højere Bourgoisi et »Sommerselskab«, hvis Medlemmer skulde indballoteres, og da denne eksklusive Forening derefter vilde lægge Beslag paa Salonen til udelukkende Benyttelse for Selskabets Medlemmer, opstod naturligt nok en Del Utilfredshed hos de udelukkede Borgere¹⁰⁹). Striden varede dog ikke længe. Snart stod Salonen igen aaben for alle.

Ved alle tre Forlystelsessteder blev Publikum underholdt paa det bedste med Musik, af Akrobatselskaber o. s. v., og ofte afsluttedes Dagen med Fyrværkeri. Desuden spillede Dansen naturligvis en stor Rolle.

¹⁰⁸) Aa. St. 9/2 1884. ¹⁰⁹) Ny Jyllandspost Nr. 27 1843. Aa. St. 5/5 og 7/10 1843 samt 1/3 1844.

Ved Skovfogedhuset var der altid mange Mennesker. Hos Skovfogeden fik man varmt Vand paa gammeldags Kobbermaskine, og ved de mange Borde med faste Bænke drak man »Skovkaffe«, som den kaldtes, just ikke for sin Godheds Skyld. Bagefter gik Familiefædrene rundt med sølvbeslagne Merskumpiber, spillede Kegler eller nød en Pomerants. Damerne sad pynkede og drøftede de sidste Sensationer i den lille Bys iøvrigt saa stiltfærdige,

Sommerliv i Risskov.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

Billedet forestiller Pladsen ved Skovfogedhuset. »Fatter og Mutter Knud« ses omtrent midt paa Billedet. Personerne ved Bordet i Forgrunden er Døcker, den senere Sanger, imellem Købmand Baadsgaard, Vestergade, og Byens store Galanterihandler Hoffory, Lilletorv. Prokurator Knudsen kommer for at hilse paa. (Jfr. Peter Holm: Fr. Visbys Akvareller, II, 1931.)

smaaborgerlige Liv, og Børnene tumlede sig paa Plænerne eller ude i Skoven. Om Eftermiddagen spillede Borgermusikken eller Regimentsmusikken op, og saa dansede de Unge i Græsset eller paa et dertil indrettet Trægulv.

Marselisborg Skov syntes man som sagt laa meget langt borte, saa Skovturen gik sjældent mod Syd. Dertil kom, at Skoven dengang var i privat Eje, hvorfor Færdselsfriheden var begrænset. Godsejer Ingerslev indførte endog Nøgler til Ledene og forandrede af og til Laasene, saaledes at kun de, som fik Nøgler udleveret, havde Adgang til Skoven. Om Søndagen var der dog fri Adgang for alle, kun maatte Hunde ikke medtages.

Allerede 1815 forsøgtes etableret en Smule Sommerrestaurant i Marselisborg Skov. Det var Konditor Schucany, som »lod oprejse Telte, hvori han

. . . beværter honette Folk med Spise- og Drikkevarer«¹¹⁰). Forsøget gentoges i 1832 af Konditor Knudsen, som »ved Indgangen til Marselisborg Skov, hvorfra den frie Natur i al sin Ynde kan skues«, aabnede et lille Konditori«¹¹¹). Men det almindelige Udflugtssted var dog Frederikshøj eller »Snurom« Kro, hvor man hos »Becks« kunde faa Vand paa Maskine¹¹²). I 1830erne talte man om »Toftnæs' Have«, hvor der et Par Gange om Ugen bødtes paa Musik¹¹³).

Men fra 1844 hed Frederikshøj altid »Danielsens Have« eller »hos Danielsen«. Samme Danielsen, der tidligere havde været Kammertjener hos Hertugen af Augustenborg, havde dog anbragt sine Borde i en

Frederikshøj.

temmelig grim Have uden Skygge. Der voksede Stikkelsbær, Ribs, Gulerødder, Salat o. s. v., men Træer var der ingen af, og Søgningen var derfor ikke stor¹¹⁴). Men ogsaa Danielsen bød paa Musik, og en Del Trafik maa der have været, siden der i 1846 etableredes Kaperkørsel fra Frederiksport. Man kunde køre i »en stor Jagtvogn, forspændt med fire Heste, og en Fjedervogn forspændt med to Heste«¹¹⁵). I 1870

og senere holdt Vognene ved Jernbanebroen i Spanien for at køre Gæsterne til Frederikshøj, og midt i 1870erne overtoges Kroen af R. Christensen, som oparbejdede den til et søgt folkeligt Traktørsted¹¹⁶). Men først efter Aarhundredskiftet, da Aarhus havde købt Marselisborg, opstod de mange Skovrestauranter: Friheden, Varna, Thors Mølle, Silistria og Ørne-

Thors Mølle.

stadig større Udstrækning gaet mod Syd, hvor nu ogsaa Moesgaard-Arealerne er inddraget under Aarhusianernes Udflugtsomraade. — Endelig var

¹¹⁰) Aa. St. 20/5 1815. ¹¹¹) Aa. St. 9/6 1832. ¹¹²) Aa. St. 30/5 1815. Niels Christensen Beck døde 28/6 1816. ¹¹³) Aa. St. 13/7 1838 og 29/5 1840. ¹¹⁴) Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 106. ¹¹⁵) Aa. St. 12/6 1846. ¹¹⁶) Aa. St. 19/4 1908 og 13/7 1929.

der Fiskerhuset, som i gamle Dage ogsaa kunde forceres fra Landsiden. Men mange foretrak at sejle dertil op ad Aaen. Undertiden fortsatte man da helt op til Brabrand Sø, hvor der fiskedes Gedder, Aborrer og fede Aal. Men de fleste standsede ved Fiskerhuset og lejrede sig om Madkurvene i den lille Stump Skov, eller man spiste i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede i A. Gerkers Traktørsted. Her bødtes paa Musik og Dans, og undertiden afsluttedes med Fyrværkeri.

Nytaarsløjer. Bortset fra de voldsomme Mad-Orgier, hvormed man ogsaa fejrede Juleaften, blev Nytaarsaften ikke særlig højtideligholdt i det gamle Aarhus. Man havde nok Knaldperler, som var ganske virkningfulde paa Fortovet, og man »kastede Potter« paa Venners og Bekendtes Døre. Undertiden gik det ogsaa ud over Fjendernes; Potterne kunde i saa Fald være fyldt med Aske, som fuldkommen fyldte Forstuen med en tyk Taage. Det skete ogsaa, at unge Mennesker klædte sig lidt ud og lavede Løjer hos Familiens Omgangskreds. Men Løjerne var ikke ondartede og endte gerne med, at man blev budt paa Punch¹¹⁷⁾.

Tilløb til nye Skikke for Nytaarets Modtagelse kendes dog fra 1850erne. Det hedder da i Avisen: »Paa mange Steder har det som bekjendt alt længe været Skik, at ethvert nyt Aar, i dets første Fødselsøjeblik, hilstes med festlig Sang. Denne smukke og betydningsfulde Skik har nu ogsaa vundet Indgang her hos os, og vil forhaabentlig hævde sig gennem kommende Tider. I det nys udrundne Aars sidste Time havde en talrig Mængde af Byens Indvaanere samlet sig paa det store Torv. Man dannede Kreds om Musikcorpsen og Faklerne og ventede saaledes i Tavshed det nye Aars Frembrud. I samme Øjeblik, som Midnatsklokkens sidste Slag lød fra Domkirketaarnet, istemtes en højtidelig Nytaarshymne, hvorefter et Par fædrelandske Sange blev afsungne. Til Slut udbragtes der et med 9 dobbelt Hurra besvaret »Leve« for Kongen, hvortil knyttedes et Ønske om Held og Lykke for vort elskede Fædreland«¹¹⁸⁾.

Det blev imidlertid ikke »højtidelige Nytaarshymner«, som i de kommende Aar samlede Aarhusianerne Nytaarsaften, men den Fyrværkeri-Kanonade, som alle lidt Ældre vil have i frisk Erindring. Hele Aftenen knaldede Skudene overalt i Byen, men specielt koncentrerende sig om Strøget, det vil sige Gaderne fra Hovedbanegaarden til Torvene og Guldsmedgade. Det var nærmest livsfarligt at færdes paa Gaden Nytaarsaften. »Kinesere«, »Skrup-tudser« og »Kanonslag« eksploderede uafsladeligt og kastedes ugenert ind i Mængden, fortrinsvis hvor Politibetjentene færdedes.

¹¹⁷⁾ Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus. 1902, S. 88. Der synes dog at have været Nytaarskydning allerede i Begyndelsen af forrige Aarhundrede — formodentlig med »rigtige« Bøsser, ikke med Fyrværkeri — thi i 1815 indrykkede Byfoged Schumacher en Bekendtgørelse i Avisen om, at »al saakaldet Nytaarsskyden paa Gader, i Gaarder, Hauger, Tofter eller paa Vejene omkring Byen forbydes herved paa det strængeste . . .« (Aa. St. 29/12 1815). ¹¹⁸⁾ Aa. St. 2/1 1853.

I det hele taget gik Bestræbelserne ud paa at drille Politiet. Selv skikkelige unge Mennesker, som ellers hele Aaret levede stilsfærdigt og lovlydigt, gik Nytaarsaften over Gevind og fandt paa endog ondartede Streger. Træk-vogne blev kastet i Aaen, ja, selv en Flytteomnibus vilde engang være havnet samme Sted, hvis den ikke var blevet hængende i Rækværket ved Immervad.

Naar Klokken nærmede sig 12, strømmede Mængden ned til Havnen, hvor et mægtigt Fyrværkeri under infernalsk Tuden fra Damperne i Havnen afbrændtes for at fejre det nye Aar. Men endnu var man ikke tilfreds. Bagefter samledes man paa Storetorv for at blive »ryddet« af Politiet. Det var det allermest spændende. Og naar saa Betjentene endelig gik løs paa Mængden, styrtede man med Hujen og Skrigen til alle Sider. Derved opstod en fuldkommen livsfarlig Trængsel i Borgporten, som jo dengang var langt smallere end nu, og et Par Butiksruder gik gerne i Løbet, indtil Forretningsfolkene, kloge af Skade, ganske simpelt satte Bræder for Vinduerne.

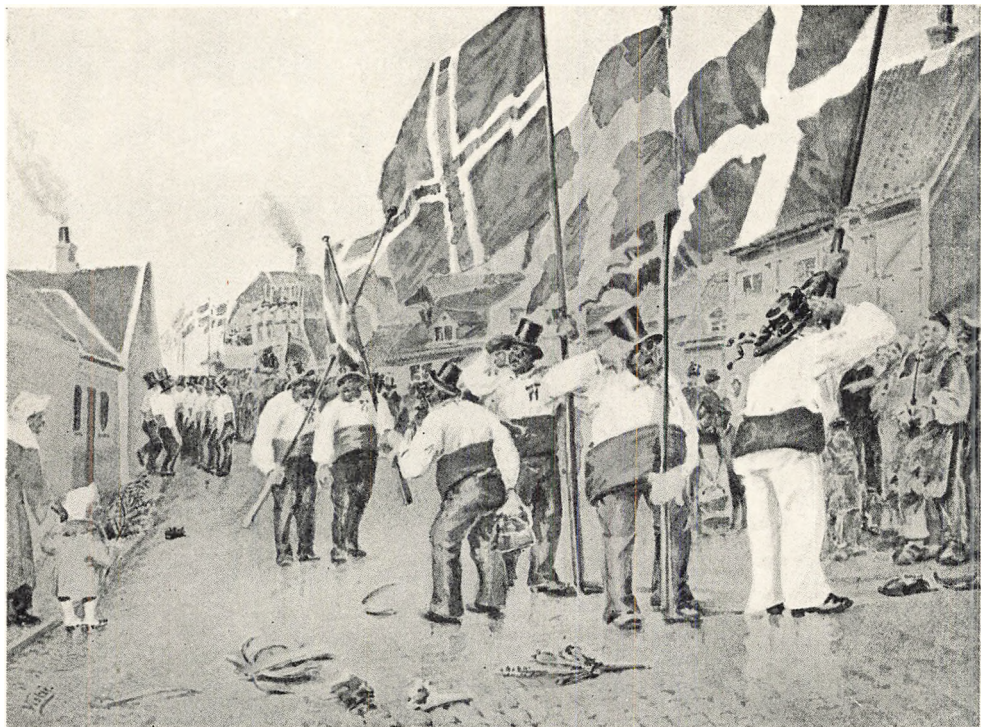
Saa kom Verdenskrigen 1914, og den alvorligere Anvendelse af Krudtet lagde ligesom en Dæmper paa Nytaarsløjerne. Men den afgørende Forandring skete først, da det ved Lov blev forbudt at købe Fyrværkerisager efter 1. December — en nem Foranstaltning, som man sikkert burde have praktiseret paa et langt tidligere Stadium i Udviklingen¹¹⁹).

»Sluppen«. I Aarhus har formodentlig de forskellige Haandværkslaug og Korporationer i fordums Tid arrangeret karnevalsagtige Optog rundt i Byen for at fejre Fastelavn, men her som i enkelte andre Byer var Sømændenes Optog det eneste, der holdt sig op til vor Tid. Thi Søens Folk var i gamle Dage ofte tvunget til at blive hjemme om Vinteren, da mange Skibe lagde op om Efteraaret for først at staa til Søs igen om Foraaret, og i »Vinterliggernes« behagelige, men ikke meget indbringende Otium, var det ikke blot en Adspredelse at arrangere Fastelavnsoptog, men tillige en gunstig Lejlighed til at forøge de sparsomme Indtægter.

Det centrale i Sømændenes Optog i Aarhus var Chaluppen eller »Sluppen«, en Baad, i mange Aar en grønmalet Barkasse, der blev sat paa en Vogn og bemanded med Matroser, iført hvide Skjorter og brede, røde Livbælter, røde Sløjfer paa Armene og Lommetørklædet flot dinglende ved den ene Side. Desuden bar de blanke Hatte, som en Matros i Festdragt dengang maatte have det. Agter i Sluppen sad foruden Musikken, der stadig spillede bestemte Melodier, den høje Chef »Admiralen« med trekantet Hat, samt en Baadsmand. Den sidste var en Aarrække »lamme Ras med Træbenet«, der kunde slaa de dejligste Triller paa Baadsmandsfløjten¹²⁰).

¹¹⁹) Om Nytaarets Modtagelse gennem Tiderne se bl. a. A. Hauerbach i Aa. St. ³¹/₁₂ 1915 og Emanuel Sejr i Aa. St. ²⁷/₁₂ 1936. ¹²⁰) Peter Holm: Frederik Visbys Akvareller, 2. Hft., 1931. I ældre Tid kom Sluppen frem ogsaa udenfor Fastelavnsoptogene, saaledes drog i 1839 paa Kongens Fødselsdag »Skarer af festligklædte Søfolk, med Flag og Vimpler, under jublende Hurraraab« gennem Gaderne og sluttede sig til Militærparaden paa Torvet, hvor »Kredsen sluttedes af Søfolkene med deres smukt dekorerede Slup«. (Aa. St. ³¹/₁ 1839).

Admiralen var i mange Aar en gæv Sømand, som i Slaget paa Reden havde mistet sit ene Ben. Senere blev det Kresten Scheiby, der i sine unge Dage havde været til Sø og under Trearskrigen var om Bord paa Linieskibet »Christian VIII«, kort før det sprang i Luften. Han kommanderede Sluppen i 52 Aar indtil sin Død i 1896. — Foran og bagved Baaden gik en Skare Sømænd klædt ligesom Matroserne i Sluppen og bærende en Mængde

Sluppen.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

Flag, der i sin Tid stilledes til Raadighed af Havnen. Vognen holdt stille ud for hver mere anselig Gaard, og ved Siden af Sluppen udførtes saa en snurrig Kontradans, mens en Del Slupmænd med grønne Blikbøsser gik ind i Husene for at samle Penge ind. Ogsaa de forbigående gav deres Skærv, og alt efter Summens Størrelse fik de ædle Givere et passende Antal Hurraer, idet Baadsmanden gav Signal med Piben for hvert Hurra.

Sømændenes Slup-Optog var imidlertid ikke altid lige populært. Af de eligerede Borgeres Protokol for 1840 fremgaar det, at Søfolkene dette Aar har søgt om Tilladelse til at »kiøre omkring paa Gaden med Slup og Flag som sædvanlig Fastelavns Mandag«, og at de eligerede nølende gav Lov, men understregede, at det er sidste Gang, Sømændene »kunne vente vor Anbe-

faling¹²¹). Næste Aar forsøgte de dog igen, men uden Resultat, og heller ikke 1843 opnaaede de den ønskede Tilladelse, skønt de søgte at faa Op-togets Formaal opfattet som det »at præsentere det danske Flag«. Byens Fædre afviser med haarde Ord om, at »Hensigten som bekjendt ikke er at præsentere det danske Flag, men derimod at drive et efter Forsamlingens Mening for mange Indvaanere byrdefuldt og i det Hele upassende Betleri¹²²).

Der gik dog ikke mange Aar, før en blidere Vind og et venligere Syn paa Sluppen gjorde sig gældende, og i hvert Fald fra 1850erne saas de blankhattede Sømænd igen hver Fastelavnsmandag. Lige indtil Verdenskrigen gik Sluptoget hvert Aar gennem Gaderne, saa indtraadte atter nogle Aars Pause, og først 1930 lykkedes det at faa Sluptoget rekonstrueret efter mange besværlige Forhandlinger med Myndighederne; thi blandt det moderne Samfunds mangfoldige og indviklede Lovparagraffer var der ingen, som tog Sigte paa en Fortidslevning som Sluppen. Men efter at Slupinstitutionen selv var sat i Paragraffer og havde faaet udnævnt en af Politimesteren godkendt Kontrollkomité til at passe paa, alt alt gik til, som det skulde, kunde Sluppen igen køre ud.

I Sluplovens § 4 hedder det, at »alle Mand skal være sømmelig klædt (hvid Skjorte, rødt Armbind, rødt Livbælte, høj Hat) og skal holde sig ædru, saa længe Toget varer«. Denne sidste Passus rører ved noget, som i gamle Dage var Aarsag til, at Sluppen engang imellem kom i Miskredit. Thi ikke blot skete det dengang, at enkelte Slupmænd efter Dagens Anstrengelser og den følgende festlige Sammenkomst lidt sent og temmelig usikkert krydsede hjem til Mutter, men det hændte ogsaa, at en og anden af de blankhattede allerede midt paa Dagen maatte bide i Græsset og bæres bort fra Valen.

Nu sker det sidste ikke mere. Og dermed er hele Sluptoget kommen ind i en sikrere Kurs, og Aarhus har bevaret en gammel Fastelavnsskik til Glæde for Børn og barnlige Sjæle og til Skade for ingen — og desuden med det Resultat, at adskillige fattige Fiskere og Sømænds Efterladte faar en velkommen Ekstraskilling af de indsamlede Penge¹²³).

Hvad der foran er omtalt, er ikke betydningsfulde Begivenheder, og meget kan maaske forekomme temmelig uinteressant. Men ikke desto mindre har dog alle disse Forlystelser, hver til sin Tid, optaget Byen stærkt og været uforglemmelige Oplevelser for mange af vore Forfædre. Hvor det har været muligt, er de derfor skildret med Datidens egne Ord, saaledes at man ligesom i en broget Mosaik ser de store og smaa Sensationer afspejlet gennem Aarhusianernes eget Syn paa Tingene.

¹²¹) Eligerede Borgeres Protokol 24/2 1840 (Aa. B. A.). ¹²²) Elig. Borg. Protk. 23/2 1843 (Aa. B. A.). ¹²³) Om Sluppen se Emanuel Sejr i Aa. St. 3/3 1935.

MUSIKLIV

AF EMANUEL SEJR

SANDSYNLIGVIS HAR I DEN GRAA OLDTID LURERNE GJALDET ved »Mindet«, senere har »Legerne« forlystet ogsaa det lille Samfund ved Aaens Munding med Fedel, Gige, Luth, Sækkepibe og andre af Datidens Instrumenter, og Folkeviserne er blevet sunget; men vi véd intet som helst om, hvordan »Musiklivet« formede sig i det ældste Aarhus¹). Først med Musiken i den katolske Kirke er vi paa fast Grund, og endda er Oplysningerne paa dette Omraade sparsomme og fortæller kun lidt om Enkeltheder. Som de andre større Kirker havde Domkirken en Kantor og et fast, skolet Sangerkorps »Kantoriet«; det nævnes, at Biskop Tyge i 1267 stiftede et Præbende til Kantoriet i Aarhus²). Biskop Peder Jenssøn Lodehat fattsatte 1388 en Korordning med en Række detaillerede Bestemmelser³), og i det 15. Aarhundrede fremhæves to Biskopper som særligt interesserede i Kirkesangen, nemlig Ulrik Stygge og Jens Iversen Lange, der udvidede Maria-Kultusen og indførte helt nye Sange og Salmer til Højtidsdagene²).

Fra Slutningen af den katolske Tid maa nævnes et Navn, som ellers har særlig Klang indenfor Skolens Historie, nemlig Morten Børup. Han blev senere Kantor ved Domkirken og forestod eller rettere havde Opsyn med alt Gudstjenesten vedrørende, ikke mindst Sangen. Altsaa har han formodentlig ogsaa været den, som tilrettelagde Stoffet til og foretog Redaktionen af Breviarium Arhusiense, 1519, det første kendte Tryk fra Aarhus. Det mærkelige ved Aarhus-Breviaret er, at det indeholder en Række Hymner, som ikke kendes fra andre samtidige Samlinger, og som man derfor maa antage er af lokal Oprindelse, muligvis af Børup selv. Naar man betænker, at han var en meget musikalsk Mand, som havde komponeret en Art Ballet, »Daaredansen«, der var saa berømt, at den mere end 50 Aar efter hans Død opførtes i København under Festlighederne i Anledning af Christian IV's Daab, og naar man véd, at den ældste kendte Melodi til hans Majvise muligvis ogsaa kan tilskrives ham⁴), er der Grund til at antage, at Musiken indenfor Kirken har staaet højt i hans Tid. Men hverken paa dette Punkt eller iøvrigt

¹) Om den ældste Musik i Danmark kan læses i Angul Hammerich: Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700. 1921. ²) Corvinus (Hans Mikkelsen Ravn): Heptachordum Danicum. 1646. Prolegomena. ³) P. F. Suhm: Historie af Danmark, XIV, S. 216 f. ⁴) Emanuel Sejr: Dr. jur. Morten Børup. Aa. St. A., 1926, S. 153.

fra den katolske Tid er Overleveringen sikker, ligesom den ikke melder noget bestemt om de enkelte Begivenheder.

Selv fra de følgende Aarhundreder kendes kun faa Data om Musikliv i Aarhus. Dog skelnes stadig tydeligere to Grene af Musikens Dyrkelse: den kirkelige Musik, som varetages af Kirke og Skole i Forening under Anførsel af Organist og Kantor, og den verdslige Musik, der efterhaanden ogsaa fik sin Embedsmand: Stadsmusikanten.

KIRKE OG SKOLE

Efter Reformationen blev Musikken i Kirken koncentreret om Menighedens Sang. Kantoriet, det faste, skolede Kor, som i den katolske Tid havde sunget de gregorianske Melodier og udført kunstfærdige Messer, opløstes, og de musikalske Opgaver maatte følgelig simplificeres stærkt. Som Støtte for Menighedssangen medvirkede i Aarhus som i de fleste større Byer et Kor af Disciple fra Katedralskolen, en Ordning, som endnu omkring 1800 var i Brug. I Domkirken sang da Mesterlektiens Elever samt 5. og 3. Lektie og i Frue Kirke 4. og 2. Lektie. De to øverste Hørere var Kordegne og forestod Sangen. Men Disciplene medvirkede ogsaa ved Bryllupper og Begravelser, og paa de store kirkelige Højtidsdage udførtes mere krævende Musik, som et udvalgt Kor af de særligt stemmebegavede Elever i Forvejen havde indøvet under Kantorens Ledelse⁵⁾. Det hændte tillige, at »Sangopvarningen« maatte præsteres under mindre hyggelige Forhold; saaledes kvitterer Skolens Rektor i 1738 for 4 Rdr. for »Læs- og Siungen hos Delinquenterne Peder Hansen og Niels Gram i Fengslet samt ved Retterstedet«⁶⁾.

I Skolen dyrkedes dog ikke blot Vokalmusik. Ifølge en Inventarfortegnelse fra 1689 ejede Katedralskolen dengang foruden 84 Bind i Folio og Kvart med hellige Hymner og Symfonier en Samling Musikinstrumenter bestaaende af Tenor-Basuner, Sinker, Bas-Violiner m. fl.⁷⁾, og i Skolens Regnskaber ses det, at der 1684 anskaffedes en »Bas-Viol«, 1693 to Tenor-Basuner o. s. v. Fra 1692 og mange efter anføres som en staaende Udgiftspost »6 Rdr. for Strenge til Skolens Violer og Bas-Violer, som Disciplene fast daglig exercere sig paa og af Cantor informeres udi«. I Aaret 1750 kostede Musikalienne 28 Rdr., og Organisten Ratge Clausen leverede en Aargang af Kirkemusik til alle Festdagene for 20 Rdr. I 1760 købte Skolen »for 30

⁵⁾ H. H. Blache: Erindringer fra Aarhus Cathedralsskole. H. T. 4. III. Sangundervisningen i de lærde Skoler efter Reformationen var fastlagt i Kirkeordinansen af 14. Juni 1539, hvori det hedder: »Fra tollf indtil eth slæt skulle børnen eckon siunge, at de maa lære alleniste ey aff en van at siunge, men aff ret konst, Icke heller vnder enfoldige noder alleniste, men oc saa Discant«. Og denne daglige Times Sang holdt sig langt op i Tiden. Betalingen for Disciplenes Medvirken ved Bryllupper og især Begravelser (Ligpenge) var fastsat ved et kgl. Reskript af 7/11 1682 og var en ikke uvæsentlig Del af Skolens og Disciplenes Økonomi. (Matthias Henriksen Schacht: Musicus Danicus eller Danske Sangmester. Udgivet af Godtfred Skjerne. 1928. Indledn., S. XXIV f.). ⁶⁾ Hbz. III, S. 267. ⁷⁾ E. G. Tauber: Historia Scholæ Cathedralis Arhusiensis, 1817, S. 54.

Rdr. et Positiv eller lidet Orgel paa 4 Stemmer, som endnu haves i brugbar Stand«⁸).

I en Beskrivelse af Christian VI's Besøg i Aarhus 1733 faar man et Indtryk af Disciplenes Musik. Da Kongen steg i Land ved Mindebroen, var Latinskolens Elever placerede der og »modtog Herskabet med Sang, der var accompagneret med Basuner og Fagotter«. Paa Storetorv var opstillet en Æresport, og her stod »8 lige store Discipler af den latinske Skole ... og alternerede med at synge: »Vivat Kong Christian den 6te« med Mellemspil af Hobois, Dulcianer, Fagotter, Pauker, Trompeter o. s. v.«. Endelig blev der under Taflet i Stiftamtmandens Gaard atter opført »Vocalmusik afvexlet med Instrumental« af Latinskolens Elever⁹).

Den instrumentale Musik udgik dog senere af Skolens musikalske Program, og først i vore Dage har Katetralskolen igen faaet sit eget Orkester, skønt Indøvelsen af Instrumentalmusiken ikke hører ind under den normale Undervisning.

I Kirken blev Orglet lidt efter lidt Centrum i de musikalske Ydelser. I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede var Domkirkens Orgel vel kun et beskeden Instrument paa 16 Stemmer, men 1730 fuldendtes et nyt paa 43 Stemmer med tre Klaviaturer og et Pedalværk. Den berømte Orgelspiller Abbed Vogler betegnede det i 1799 som et Instrument, »hvortil kun faa Kirker kan opvise Magen«¹⁰).

Trods den Betydning, man saaledes synes at have tillagt Orgelspillet i Kirken, var Organistembedet ikke særlig godt aflagt. Tidligere havde der været en Organist ved hver af Kirkerne, saaledes i Slutningen af det 17. Aarhundrede ved Frue Kirke Gotfrid Bøhm, død 1678, hvis Enke blev gift med Efterfølgeren i Embedet Jens Hansen¹¹). Men i det 18. Aarhundrede fandtes kun én Organist til at betjene begge Byens Kirker, og naturligvis var han først og fremmest knyttet til Domkirken. Alligevel anslaaes hans Løn i 1788 kun til ca. 150 Rdr. aarlig, uden at det iøvrigt kan ses, fra hvilke Kilder den flød¹²). En Del af Pengene synes dog at være kommen ind paa den Maade, at Organisten fire Gange om Aaret »ombar et Positiv og spillede for hver Dør«, og Taksten for denne Musikopvartning var minimal: 8 Skilling af hver »Gaard« og 4 Skilling af hvert »Hus«. Synderlig behagelig for Organisten har denne Lirekasse-Betlen næppe været, og tilmed var det frivilligt, om man

⁸) H. H. Blache: Historiske Efterretninger om Aarhus Cathedralskoles Bygninger og Inventarier (Indbydelsesskrift 1850), S. 15. ⁹) Hertel II, S. 355 ff. ¹⁰) Hertel II, S. 268 ff. Jfr. dette Bind, S. 148. Hertel aftrykker den Kontrakt, som Magistraten i 1728 sluttede med den københavnske Orgelbygger Lambrecht Daniel Carstens om Bygningen af det nye Domkirkeorgel og en Ombygning af det gamle og af Orglet i Frue Kirke, saaledes at denne fik et Instrument paa 19 Stemmer. Kontraktens Original findes nu i Byraadets Arkiv (A. b. Nr. 17). ¹¹) Aa. St. A. 1936, S. 97. Ogsaa Domkirkens Organist maatte aabenbart pensionere Formandens Enke ved at gifte sig med hende. Da den »bekiendte og habile Musicus og Organist i Aarhus« Carl Ulrich Schütz døde i 1742, giftede Efterfølgeren Rathge Clausen sig med Enken. (Caroc: Slægten Begtrup, 1932, S. 200). ¹²) Aarhus Stiftamts Kopibog 1/12 1788, L. A.

vilde give ham noget, hvorfor det ogsaa skete, at han blev »haanligen afvist«. — Efter flere forgæves Forsøg¹³⁾ lykkedes det imidlertid i 1797 Organist Ebeling at faa Byens »Organistpenge« fastsat saaledes, at han af hver Gaard skulde have 2 Mark og af hvert Hus paa fire Fag og derover 1 Mark om Aaret¹⁴⁾. Til Gengæld maatte han ikke mere drage rundt i Gaderne med Musik til Højtiderne, hvad han dog næppe har været ked af.

Organistpengene udgjorde omtrent 100 Rdr. om Aaret og udbetaltes fra 1801 direkte af Kæmnerkassen¹⁵⁾. Men udover disse Penge har Organisten haft betydelige Indtægter gennem Accidenser ved Barnedaab, Bryllup og Begravelse, og efterhaanden blev Embedet i Forhold til Tidens Konjunkturer særdeles vellønnet. I 1847, da den dygtige og højt beundrede Organist Kabell tog sin Afsked, hedder det i Opslaget af det ledige Embede, som rigtignok omfattede baade Organist-, Kantor- og Kordegnebestillingen, at Indtægterne var »100 Rdr. af Domkirken og 55 Rdr. af Kæmnerkassen, Chordegne-Penge og Højtidsoffer af Menigheden — Beløbet heraf kan ikke opgives, det har hidtil været ubetydeligt — accidentielle Indtægter ved Barnedaab, Konfirmation, Bryllupper, Begravelser o. s. v. omtrent 300 Rdr.«¹⁶⁾. Det var dengang en god Aarsindtægt, som endda kunde bære en Afgift paa 125 Rdr. aarlig til Formanden.

Hvordan Musiken har været i Kirkerne i Aarhus, og hvad man har spillet i ældre Tid, ved vi kun lidt om. Men ligesom Buxtehude havde sine berømte Orgel- og Sangaftener i Maria-Kirken i Lübeck, og ligesom det fortælles fra Ribe, at »tre Gange om Ugen blev om Aftenen Kl. 8 Lysene tændt i Domkirken, og der blev leget paa Orglet . . . og Folk kom og gik i Kirken og spadserede«, saaledes har man formodentlig ogsaa i Aarhus haft Musik i Kirken udenfor selve Gudstjenesten. Men ogsaa denne har dog været mere præget af Musiken end nu, med Præ- og Postludier, der ikke var korte Indledninger og Afslutninger, men hele smaa Fantasier. Paa Festdage indgik Musiken som et væsentligt Led i det højtidelige Ceremoniel, og Festdagene var ikke blot de kirkelige, men omfattede ogsaa Præsteordinationer. Landemode-Gudstjenester, Bryllupper, Begravelser o. a., hvor der var Lejlighed til at udfolde kirkelig Festivitas.

Om aarhusiansk Kirkemusik før 1700 har jeg kun fundet et Par spinkle Oplysninger i Skiftet efter Organist ved Frue Kirke Gotfrid Bøhm, der døde 1678. Boet omfattede en Del Musikinstrumenter, hvoriblandt »1 Positiv med 4 Stemmer, 1 stor viol de Gamb, 1 liden Descant-violin, 1 Cytrinchen, 1 Trompet Marin, 1 Elfenbeensfløyte med huus til, 2 smaa Bassbombsfløyter, 2 quart fløyter«. Men desuden havde Bøhm en Samling Noder, som dog kun delvis kan identificeres efter Skifteprotokollens kortfattede, ofte fejlagtige eller misforstaaede Angivelser. Af udpræget Kirkemusik fandtes Andreas Ham-

¹³⁾ Aarhus Stiftamtis Kopibog 20/3 1792, L. A. ¹⁴⁾ Reskr. af 15/12 1797. ¹⁵⁾ Reskr. af 11/12 1801. ¹⁶⁾ Aa. St. 25/9 1847.

Cantata.

Guds Løfte og anden Guds Trosky. -----

Opfindne Sælver dig være: etc.

2 Valthorn eller Clarinet.

2 Violiner

3 Syngestemmer.

og
Orgelværk -----

Opløst i Aarhus Domkirke Anno 1785. -----

Componeret
af

Mag. H. E. Grossmann. ---

merschmidts »Musikalische Andachten«. Desuden var Voigtländer repræsenteret med »Teuske Lieder« og Casper Horn med »Parergon Musicum [in fünf grosse Balletten nach d. hist. franz. Manier zu spielen mit fünf Stimmen. Leipzig 1664]. Tilstedeværelsen af Rosenmüllers »Sonaten in Folio« (formodentlig »12 Sonate da camera a 5 stromenti«), der udkom saa sent som 1671, tyder paa, at Bøhm har fulgt godt med og har anskaffet sig gode Sager¹⁷).

I Slutningen af det 18. Aarhundrede var Kantor H. E. Grosmann Centrum i det kirkelige Musikliv. Sammen med Organist Ebeling fremførte han en Række Kantater for Blæsere, Strygere, Kor og Orgel, dels af Tidens mest yndede Komponister som Graun, Telemann, Phil. Emanuel Bach foruden f. Eks. Pergolesis »Stabat mater« o. l., og dels af Grosmann selv, der var en lidenskabelig Musikelsker og habil Komponist. I Statsbiblioteket i Aarhus findes endnu mange Nodemanuskripter fra denne Periode, de fleste skrevet med Grosmanns sirlige Haand og ofte med en lille Notits om Musikens Art og Formaal: »Den første Musik, som af mig blev opført og sjungen i Aarhus Kirker 1760«, hedder det paa et Hefte; paa et andet: »Cantata til høitidelige Ægteskabers Fuldbydelse«, og paa et tredje: »Musiken i Aarhus Kirker paa 1. Januar 1801 i Anledning af det 19. Aarhundredes Indtrædelse«¹⁸).

I første Halvdel af det 19. Aarhundrede var Johannes Kabell Kantor og Kordegn og senere Organist ved Domkirken. Han havde i sin grønne Ungdom en kort Tid været Sanger og Skuespiller ved Det kgl. Teater, men gjorde ikke Lykke paa Grund af sin Kejtethed. Hans musikalske Anlæg var der imidlertid intet i Vejen med. I Aarhus var han Sanglærer baade ved Latin-skolen og ved Borgerskolen, hvis Elever havde overtaget Sangopvartningen i Kirkerne¹⁹). Men især var han en udmærket Organist og som saadan højt anskrevet i Datidens Aarhus. Det ses bl. a. af efterfølgende i Avisen indrykkede »Taksigelse« til Kabell: »Behersker du med romantiske Tonebilleder Tilhørerne til en Grad af henrivende Vemodighed og salig Ubevidsthed, der tilhvisker en Anelse om et bedre Hjem, saa bygger du den herlige Domkirke et andet Alter, der virker heldigere end alle Ord, end noget Sprog paa Jorden«²⁰). Dette er vel ikke netop i Overensstemmelse med moderne Anskuelser om »musikalsk Selvvirksomhed«, men alligevel kan en Kirkemusiker næppe naa større Virkning end her er skildret.

Iøvrigt betød Kabell ogsaa meget for Musiklivet udenfor Kirken, dels gennem sin Undervisning, dels som Komponist, Koncertgiver og Deltager i Polyhymnias musikalske Arrangementer. Da han i 1847 tog sin Afsked som

¹⁷) Aarhus Bys Skifteprotokol 1678—85, Bl. 70 (L. A.), Palle Birkelund: Noget om Læsning — (Aa. St. A. 1939, S. 29 f.). ¹⁸) Om Grosmann se Blaches anførte Erindringer samt Emanuel Sejr i Aa. St. 7/10 1923. ¹⁹) Chr. Buur: Skoleliv og Skoleadministration i Aarhus for 100 Aar siden, 1919, S. 45 og passim. I Frue Kirke sang Børnene under Ledelse af Lærer Kahr. Ordningen var dog ikke god og gav Anledning til megen Strid (S. 81 ff.). S. 128 ff i samme Værk findes en Oversigt over Kantor- og Organistembederne m. m. ved Kirkerne i Aarhus i disse Aar. ²⁰) Aa. St. 20/6 1835.

Domorganist, var man stærkt bekymret for ikke at kunne faa en tilstrækkelig dygtig Efterfølger. Det maatte være en Mand, »der med sand theoretisk og practisk Duelighed forbinder fuldkommen Besjælen af sit Kald, utrættelig Iver i Musikens Tjeneste og forresten den øvrige Dannelse«²¹⁾.

Efterfølgeren blev C. A. C. Jung, som var kraftigt anbefalet fra København. Ogsaa han gjorde sig paa den smukkeste Maade gældende, ikke blot

Kantor Kabell paa Frue Kirkegaard.

Efter Akvarel af *Fr. Visby* i *Den gamle By*. Paa Bagsiden af Billedet har *Visby* noteret: »Cantor Kabell og hans Skraalere«. Med »Skraalernes« menes Kordrengene, som under Kabells Ledelse sang i Kirken. Her ses nogle af dem spille Klink t. v. paa Billedet.

i Kirken ved sit Spil og sine Kompositioner, der var en Del anvendt ogsaa udenfor Aarhus, men fuldt saa meget i Byens almindelige Musikliv, først og fremmest som den egentlige Stifter og Leder af den ældste Musikforening. Han døde 1883 og efterfulgtes af Robert Allen, en fin Musiker, dygtig Pianist og anset Dirigent i Musikforeningen og Sangforeningen »Brage«. Efter hans tidlige Død i 1888 førte Arthur Allin Traditionerne videre, indtil han 1915 tog sin Afsked og efterfulgtes af den nuværende Domorganiste Jørgen Nielsen²²⁾.

Men foruden de lokale Musikere har i Aarenes Løb mange andre hjemlige og fremmede Kunstnere spillet paa det gamle Orgel i Domkirken. Abbed

²¹⁾ Aa. St. ²⁷/₁₀ og ³⁰/₁₀ 1847. ²²⁾ Om Domkirkens Orgel og dens Organister se bl. a. Emanuel Sejr i Aa. St. ¹³/₂ 1927, om Robert Allen desuden Aa. St. ³/₄ 1889.

Voglers Besøg i 1799 er allerede omtalt. Han udførte bl. a. en »Efterligning af Torden og Uvejr«, fortæller Hertel. »Det var om Eftermiddagen henvend Aften, og samme Gang saae jeg under Forestillingen Angst og Uroe kjendelig at tiltage paa flere Damers Ansigter, der maa have taget Efterligningen for virkelig Torden, hvilket var et afgjørende Beviis paa Konstspillerens store Færdighed i saaledes at traktere Orglet, at det nærmede sig Naturens Kræfter saa nøie, at hans Konst blev ved Overraskelse endog antaget for Natur«²³).

Programmet til en af Voglers Koncerter findes anført i »Aarhus Stiftstidende« for 31. August 1799 og omfatter bl. a. »Svizzers Pastorale, afbrudt ved Torden«, som formodentlig er det af Hertel omtalte Kunststykke. Ved sine Koncerter i Domkirken anvendte Abbed Vogler »det af ham opfundne Simplifikations System . . . Ved faa Dages Arbejde skaffede han mere Styrke og Fiinhed i Domkirkens Orgelværk, uden at dertil behøvedes det hele Tal af Piberne, af hvilke han ved fuldstemmigste Choral, hvor Orglet hørtes i sin hele og usædvanlige Styrke, ikke brugte flere end 678. I Overensstemmelse hermed haver han tilskikket Directeurerne en ny Plan, hvorefter der borttages: af 2446 Piber i Domkirkens Orgelværk 1291, og af 1351 i Frue Kirke 578, hvorved efter hans Formening begge Orgler vilde vinde i Styrke og Stemningens Renhed, saa og erholde mere Varighed«²⁴).

Denne Regulering blev dog ikke gennemført.

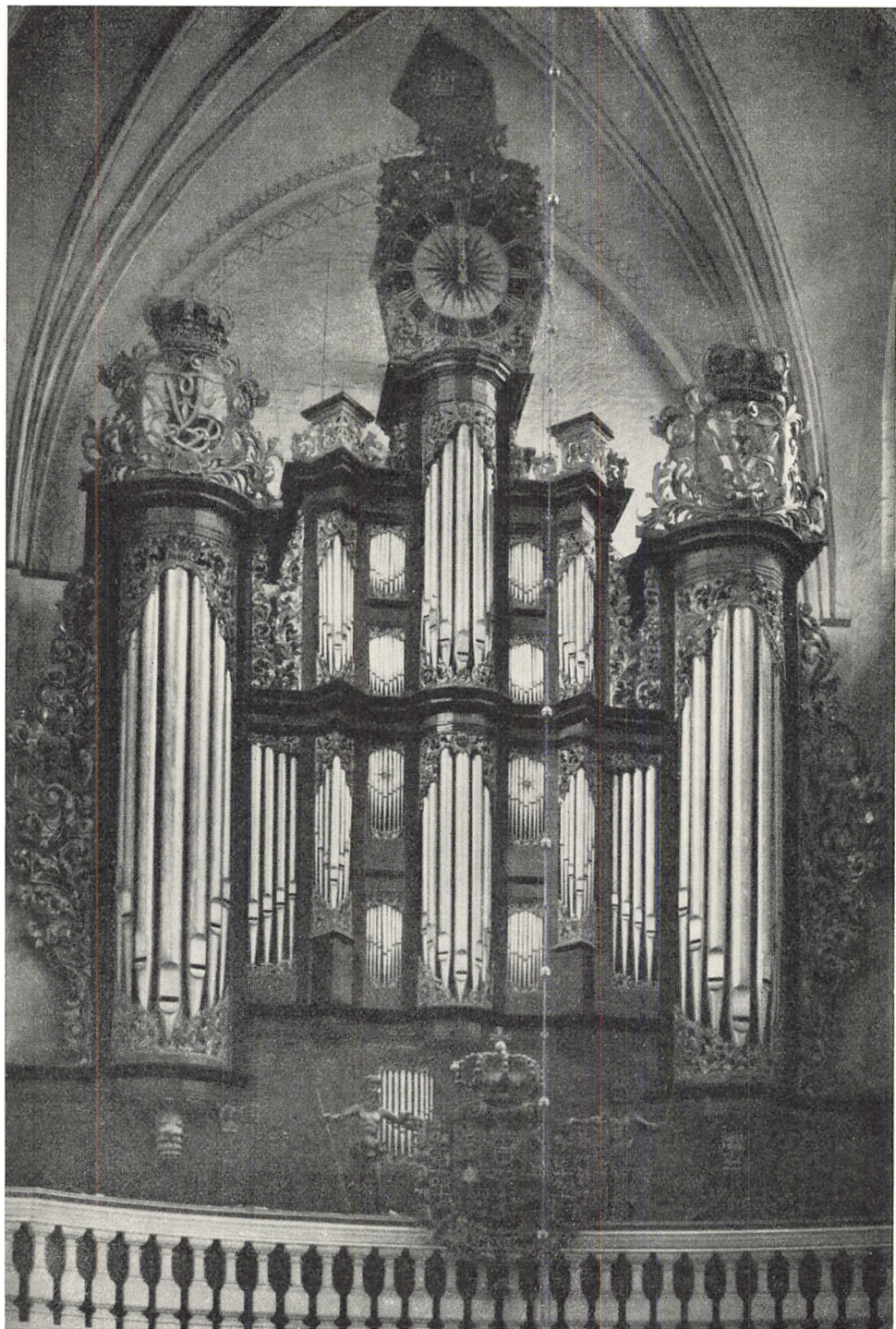
I 1816 gav Organist C. F. F. Paulsen fra Flensborg en Orgelkoncert i Domkirken, men der var kun faa Tilhørere, meddeler Avisen, hvad næppe »havde været Tilfældet, hvis det havde været en omflakkende Tydskers Bajasstreger, Harlekinader eller Taskenspillierier, som havde været at see, thi da pleier der sieldent at være tomt Huus«²⁵).

Det var iøvrigt almindeligt, at Orgelkoncerter kun besøgtes daarligt. — »Grunden hertil er ganske simpelt den, at det nu engang overalt er Orgelkoncerters Skjæbne ikke at falde i den store Mængdes Smag«, hedder det²⁶). Og det er jo et Synspunkt, som kunde gøres gældende den Dag i Dag.

Anderledes naar det drejede sig om større Kor-Arrangementer, som da Muth-Rasmussen, senere Organist i Horsens, i 1839 opførte Mozarts »Requiem« i Domkirken²⁷). Da strømmede Folk til. Ogsaa Studentsangforeningens Koncert i 1845 med Hartmann som Dirigent samlede mange Tilhørere, mest vel fordi Koncerten havde »Nyhedens Interesse«, som Avisen skriver, og mindre fordi der her var Lejlighed til at høre Hartmann spille sin Sørgemarsch til Thorvaldsens Bisættelse²⁸).

Alligevel var Orgelkoncerternes eller dog Kirkekoncerternes Antal ikke ringe. I 1850erne og 1860erne spillede H. Matthison-Hansen gentagne Gange, og senere kom J. H. Nebelong og mange andre. Ogsaa Byens egne Organister

²³) Hertel II, S. 269. ²⁴) Aa. St. 12/10 1799. ²⁵) Aa. St. 25/6 1816. ²⁶) Aa. St. 6/5 1859. ²⁷) Aa. St. 4/12 1839, Jyllandsposten 1839, S. 182, 196, 204. ²⁸) Aa. St. 29/7 1845.

Aarhus Domkirkes Orgel.
Hammerschmidt fot.

gav Koncerter. Frue Kirke havde forlængst faaet sin egen Organist, og efterhaanden som nye Kirker byggedes, ansattes flere Organister, som hver paa sin Vis var med til at løse kirkemusikalske Opgaver. En ejendommelig Episode i aarhusiansk Kirkemusik betegnede den saakaldte »Motette«, en Form for Kirkemusikaftener, ikke mindst helliget Bach, som Orgelspillerinden Susanne Saabye gennemførte en Aarrække (ca. 1907—16). Koncerterne omfattede Kor, Solosang og Orgelspil²⁹⁾.

Lignende regelmæssige Kirkemusikaftener er i vore Dage gennemført i Sct. Pauls Kirke af Organist Georg Fjelrad og i Sct. Lukas Kirke af Organist Holger Schmidt.

STADSMUSIKANTEN

Medens Middelalderens »Legere« i de store europæiske Lande efterhaanden organiserede sig i Laug, kender vi herhjemme ikke noget tilsvarende, formodentlig fordi Forholdene har været for smaa. Legerne vedblev længe at være en Slags Vagabonder, og først lidt efter lidt udskiltes af disse Spille-mænd en særlig Stab af fast bosiddende, næringsdrivende Musikanter-Borgere, der ansattes i en Art kommunale Embeder som »Kunstpibere«, »Taarnblæsere« og »Stadsmusikanter«, der fik Privilegium paa at levere den i egentlig Forstand verdslige Musik, særlig Dansemusik til Brylluper og andre Festligheder.

Stadsmusikant-Embedet bestod rigtignok væsentlig i Privilegiet. Fast Løn oppebares ikke, tværtimod maatte Stadsmusikanten betale en Afgift til Byen, og Bestillingen var derfor ikke synderlig indbringende, saa meget mindre som Folk jo kunde lade være med at bruge Musik — eller maaske selv præstere den. For at bøde paa dette Misforhold ansøgte Stadsmusikanten i Aarhus, Martinus Ræhs, i 1738 Kancelliet om, at der maatte udgaa Befaling til, at Folk skulde benytte hans Musik, eller, hvis de ikke ønskede det, betale ham en Afgift som Erstatning. Han foreslog selv en Takst, der gik ud paa, at Proprietærer, Præster, Forvaltere, Forpagtere, Fogeder og Købmænd skulde bøde 2 Rdr., hvis de festede uden at benytte Stadsmusikantens Tjeneste, mens Haandværksfolk i Laug skulde betale 1 Rdr. og Skibsfolk og Tjenestefolk 2 Mark.

Kancelliet gik virkelig ind paa denne Ordning, dog kun for Aarhus Bys Vedkommende; Landdistriktet skulde have Lov at slippe³⁰⁾. Men hertil sva-

²⁹⁾ Aa. St. ²⁹/₃ 1934. ³⁰⁾ Reskr. af ¹¹/₄ 1738. Hvor nøje Stadsmusikanten maatte tage enhver Indtægt i Betragtning ses af, at Magistraten i det 18. Aarhundrede fratog en fattig Dreng et Hakkebræt af Hensyn til Stadsmusikanten. Stiftsamtmænd Løvenørn gav dog Befaling til, at Drengen skulde have sit Instrument igen, men det indskærpedes ham, at han ikke maatte spille i Forsamlinger; han maatte nok tjene lidt ved sit Spil, men ikke paa Stadsmusikantens Bekostning. (Dette Værk I, S. 425). I det hele taget er Stadsmusikanten op gennem Aarene stadig paa Vagt overfor Indgreb i sine Rettigheder, og da Aarhus faar Avis, ser man jævnlig Annoncer, hvori han truer alle, som uberettiget giver sig af med Musikopvarnting.

rede Ræhs, at saa kunde det være det samme, for Takstforhøjelsen i Byen, som aarlig kun vilde indbringe ham 2—4 Rdr. (!), havde ingen Betydning, hvis den ikke samtidig maatte gælde Landdistriktet.

Efterhaanden maa Stadsmusikantembedets Indtægter dog være blevet nogenlunde; thi i 1771 opnaar Hans Petersen Bevilling som Stadsmusikant mod at svare 150 Rdr. aarlig til Magistraten. Ganske vist jamrer han bag-efter over de mange Penge, han skal betale, og søger Kancelliet om at slippe for Afgiften. Men Stiftamtmanden vil ikke anbefale Ansøgningen, for Magistraten har haardt Brug for Pengene, og Stadsmusikanten er jo da endelig frivilligt gaaet ind paa Kontrakten. Tilmed har Magistraten erklæret sig villig til at slaa 20 Rdr. af i Summen, ja vil vist gaa helt ned til 100 Rdr., og mere kan Hans Petersen paa ingen Maade forlange, mener Stiftamtmanden³¹⁾.

Hvordan var nu den Musik, som Stadsmusikanten og hans Svende opvartede med? Man faar et Indtryk af det, naar man læser det kongelige Reskript af 14. Juni 1780, hvori det hedder: »Da den Musiqve, som man overalt i Kiøbstæderne har, er maadelig og paa de fleste Steder besynderlig slet, og Kongen gjerne saae, at endog herudi (man bemærke »endog«!) en bedre Smag kunde udbrede sig til Provindserne, saa haver Kongen til dette Øie-med intet bedre Middel fundet end at gjøre sit eget Capel som til en Skole, hvorfra kunde udgaae saadanne som, efterat der være lærte og øvede i den nye og bedste Musiqve, kunde forplantes efterhaanden om i Provindserne . . .«

Dette Forsøg paa at besætte Stadsmusikantembederne med særligt kvalificerede Folk fra det kongelige Kapel mislykkedes dog de fleste Steder. I Aarhus ansattes i 1781 Friedrich Fischer, som tidligere havde været »Pauker« ved det slesvigske Kavalleri-Regiment, og efter hans Død i 1804 Peder Albrecht, der havde staaet i Lære hos Stadsmusikanten i Randers og senere tjent som Svend i Aarhus og Horsens. Her var altsaa ikke Tale om en musikalsk Fornyelse. Et Forsøg paa at forene Organist- og Stadsmusikantembederne lykkedes heller ikke³²⁾.

I Slutningen af det 18. Aarhundrede var Stadsmusikantens Indtægter imidlertid blevet stærkt forringede paa Grund af en Forordning af 12. Marts 1783, som paabød drastiske Indskrænkninger i de Festligheder, der sædvanlig fandt Sted ved Bøndernes Bryllupper etc. Stadsmusikant Fischer søger da ogsaa omgaaende Kancelliet om at maatte fritages for Afgiften paa de 100 Rdr., han skulde svare Formandens Enke. I 1787 klager han igen, og Stiftamtmand Høegh-Guldberg indrømmer i sin Erklæring om Sagen, at »Suplikantens Byrder ved Musicant Tjenesten i Aarhus ere betydelige«, men at han maaske nok kunde svare sine Afgifter, hvis ikke »de ved den allernaadigste Forordning af 12. Marts 1783 skeete Indskrænkninger havde

³¹⁾ Aarhus Stiftamts Kopibog $\frac{3}{9}$ 1771. L. A. ³²⁾ Reskript af $\frac{24}{5}$ 1800.

givet Tjenestens Indkomster et ikke ubetydeligt Stød. Hans yttrede Frygt for Mangel er derfor efter mine allerunderdanigste Tanken velbegrundede³³⁾.

Peder Albrecht var den sidste Stadsmusikant i Aarhus. Han døde 81 Aar gammel i 1851 og havde da varetaget sin Post i 46 Aar. I sine unge Dage har han vist været en ganske habil Musiker — udover Dansemusiken tog han dengang ogsaa Del i det almindelige Koncertliv — og paa Grund af sit gode Humør og sine selskabelige Talenter var han vel- lidt. Der eksisterer et Utal af Anekdoter om hans mere eller mindre morsomme Paafund. I over 30 Aar var han desuden en højtelsket Chef for Jægerkorpsen.

I hans Velmagtsdage hed det sig, at til et rigtig Bal hørte der »Aalborg Kavallerer, Randers Damer og Aarhus Musik«, men senere var der ingen Baggrund for dette musikalske Ry. Da han saa sent som i 1850 søgte at faa Musiktaksterne sat op³⁴⁾, udtaler Borgerrepræsentanterne, at »naar der tages Hensyn til, at den Musik, som Stadsmusikanten her i Byen i en Række af Aar har opvartet med, er saa tarvelig, som den nogenlunde kan taale at være . . . saa kan den derfor fastsatte Takst ingenlunde . . . siges at være lav, men derimod temmelig rundelig³⁵⁾. Og da Borgerrepræsentanterne efter Peder Albrechts Død skal tage Standpunkt til Embedets Besættelse, finder Flertallet, at det vil være rimeligt at lade Musiken blive fri Næringsvej, »idet man derhos forment, hvad ogsaa Erfaring i en Række af Aar har stadfæstet, at Stadsmusikanttjenesten alene betragtedes som en Sinecure, idet Paagjældende ikke i fjerneste Maade selv beskjæftigede sig med Musik Opvartning, men derimod lejede afskjedigede Musici, Haandværkssvende og Drengene til at præstere den Musik, som af Vedkommende blev forlangt³⁶⁾.

Stadsmusikantinstitutionen synes altsaa at være gaaet i sin Grav ligesaa skrøbelig og affældig som Peder Albrecht selv.

*Stadsmusikant
Peder Albrecht.
Den gamle By.*

KLUBMUSIK

Da Aarhus i Slutningen af det 18. Aarhundrede i Lighed med København havde faaet sit udsøgte Selskab »Kronprindsens Klub«, indgik Musiken naturligtvis som et vigtigt Led i den Underholdning, Selskabet bød sine Med-

³³⁾ Aarhus Stiftamts Kopibog 20/3 1787. L. A. ³⁴⁾ Taksterne for Stadsmusikanten i Aarhus var ved Forordning af 20/3 1824 fastsat til 3/4 af det, Stadsmusikanten i København maatte tage. ³⁵⁾ Borgerrepræsentationens Deliberationer 7/2 1850. Aa. B. A. ³⁶⁾ Borgerrepræsentationens Deliberationer 6/3 1851. Om Peder Albrecht og de mange Historier, der fortaltes om ham, kan læses f. Eks. i Aa. St. 7/7 1932.

lemmer. Der var musikalsk Underholdning i Klubbens Have om Sommeren og ved »Assembleerne« om Vinteren. Men det, som særlig maa interessere i denne Forbindelse, er den Dyrkelse af Musikken for Musikens egen Skyld, som i stor Stil fandt Sted indenfor Selskabet. Saavel i Kronprindsens Klub og Det forenede dramatiske Selskab som senere efter disses Sammenslutning i Polyhymnia var Musikinteressen stor, og det, at Medlemmerne i Almindelighed selv maatte præstere Musikken, gør ikke Indsatsen mindre beundringsværdig. Det skete vel, at fremmede Virtuoser gav Koncerter, saaledes muciserede i 1802 Fagottisten H. Schön og Valdhornisten Paziensky for Kronprindsens Klubs Medlemmer³⁷). Men selv ved den Slags Koncerter — og de var faa — medvirkede i Reglen tillige en Del af Klubbens »Musikliebhave«. Af dem fandtes mange. I forreste Række stod Kaptajn v. Mylius, Løjtnant Nissen, Frøken Ditlevine Rosenørn samt Dr. Frank og Kantor C. N. Rosenkilde, den senere saa berømte Skuespiller, der baade spillede og sang — hans Instrument var Violin og hans Stemme en høj, lys Tenor, som i 1814 vakte Opmærksomhed hos Prins Christian Frederik, den senere Christian VIII, under hans Ophold i Aarhus.

Som oftest maatte de hjemlige Kræfter imidlertid alene i Ilden. Ved de store Højtideligheder præsteredes hele Kantater, hvor ikke blot Udførelsen, men undertiden ogsaa Tekst og Musik var af aarhusiansk Oprindelse, saaledes i 1804 af Adjunkt ved Latinskolen H. C. Rohde, en højt begavet ung Mand, der ogsaa paa anden Maade spillede en Rolle i Klubben; han døde imidlertid 1805³⁸).

Især dyrkedes Musikken indenfor Det forenede Dramatiske Selskab. Der findes bevaret en »Music Protocoll« autoriseret i 1804, hvori de anskaffede Musikalier er indført³⁹). For den første Tid kan det dog ikke afgøres, hvorledes Koncerterne har formet sig i Enkeltheder, men fra Begyndelsen af 1820erne, altsaa i Polyhymnia, findes mere udførlige Optegnelser. Man kan her skelne mellem Musikken til de dramatiske Forestillinger, det vil sige Mellemaktsmusikken, og de selvstændige Koncerter.

I Musikprotokollen findes en »Fortegnelse over de Simphonier, som ere spillede i Selskabet Polyhymnias Orchester ved de dramatiske Forestillinger i Vinteren 1820—21«. Der gaves denne Vinter ialt 11 Forestillinger, og intet Stykke spillede mere end en Gang. Blandt de dramatiske Opgaver, man bandt an med, kan nævnes Oehlenschlägers »Axel og Valborg«, »Gert Westphaler, efter Holberg ved Rahbek«, »Laura«, et Sørgespil i 5 Akter af Balthasar Bang samt en hel Række af Kotzebues Skuespil. Musikken bestod i Almindelighed af en Symfoni til hver Forestilling, formodentlig en Sats til hver Mellemak. Ved Opførelsen af »De to Grenaderer eller Fejltagelserne« spillede saaledes en Symfoni af Küffner, til Kotzebues Lystspil »Borgmesterfamilien« bl. a. en Symfoni af Krommer.

³⁷) Aa. St. 29₆ 1802. ³⁸) Aa. St. 4₂ 1804. ³⁹) Mskr. Nr. 69 i, Statsbiblioteket i Aarhus.

Man kunde dog ogsaa vælge en Overture og enkelte Satser af Symfonier som Mellemaktsmusik, f. Eks. omfattede Musikprogrammet til »Axel og Valborg« Daniel Steibelts Overture til »Romeo og Julie«, Peter v. Winthers Overture til »Marie von Montalban«, Glucks »Iphigenia«-Overture, Andanten af en Symfoni af Neubauer og Larghettoen af en Symfoni af Gyrowetz.

Skønt de fleste af disse Komponister ikke har efterladt Værker af blivende Værdi, maa man dog sige, at Aftenen havde saavel dramatisk som musikalsk Holdning. Det var ikke let Underholdning. Ogsaa Musiken til Bangs Sørgepil »Laura« lod sig høre. Foruden den nævnte Overture af v. Winther bestod Programmet af en Andante af Beethoven (der nævnes ikke hvilken), Andanten af en Symfoni af Krommer og Adagioen af en Symfoni af Pleyel.

Da Musikaliefortegnelsen ogsaa omfatter Orkesterstemmerne, kan det konstateres, at Orkestret har været forsvarligt besat. Foruden normal Strygerbesætning fandtes i Almindelighed Fløjter, Oboer og Klarinetter, Fagotter, Valdhorn, Trompeter og Pauker og Tromme.

Messingblæserne var formodentlig hentet fra Militærmusiken, men ellers har Orkestret væsentlig været sammensat af Amatører. — De Aftener, som indenfor Polyhymnia udelukkende var helliget Musiken, arrangeredes i 1820erne af »Selskabet den musikalske Forening kaldet«, der ligeledes omtales i Musikprotokollen. Dens Virksomhed har været imponerende i Betragtning af, at Aarhus dengang var en lille By med kun 4—5000 Indbyggere. Der blev givet ca. 6 Koncerter i Løbet af Vinteren, og et Par Programmer, som er anført i Protokollen, giver et Indtryk af deres Indhold og Forløb. En Musikaften havde to Afdelinger, som begge indlededes med en instrumental Overture og ellers omfattede Sang (Solo, Duet eller Terzet) og Klaverspil (tohændig eller firhændig), hvorefter Koncerten afsluttedes af et Korværk med Soli og Orkester — med andre Ord et ganske krævende Program, som forudsatte megen Musikinteresse og et betydeligt Forarbejde af de medvirkende.

Desværre giver Musikprotokollen kun ufuldstændige Oplysninger om de enkelte Numre, saaledes har Komponisternes Navne interesseret mindre end de udføres. Det meddeles f. Eks., at Hr. Kabell har spillet »Variationer paa Fortepiano«, men ikke hvilke. Kabell, der som nævnt nød stort Ry i Staden som Kantor og Organist ved Domkirken, har formodentlig været det musi-

Prinsesse Charlotte Frederique.
Efter Maleri af F. C. Grøger.

kalske Centrum i Selskabet. Han optraadte ogsaa som Sanger sammen med Ritmester Juel og Kateket Steenberg i en »Terzett«, som det hedder i Musikprotokollen, atter uden Oplysning om Komponisten. Ogsaa Fru Steenberg bidrog med sin Sang i en Terzet sammen med sin Mand og Ritmester Juel. Ritmesteren sang desuden Solo-Arier, og ligeledes optraadte Fru Juel sammen med Organist Kabell; de spillede firhændige Variationer af Czerny.

Men den fornemste af de medvirkende var dog Prinsesse Charlotte Frederique, Frederik VII's Mor, der fra sin Forvisning i Horsens ofte tyede til Aarhus for at adspredde sig. Hendes kraftige og ganske smukke Stemme, der var blevet uddannet af Du Puy — rigtignok med Skilsmissen fra Christian VIII som Resultat — kunde nok lade sig høre, og hun havde ikke noget imod, at det skete⁴⁰). Programmet i Musikprotokollen antegner en »Arie af Regihne ved Hendes Høyhed Prindsesse Charlotte Frederique«. Den er sikkert blevet paahørt med den allerstørste Interesse om end næppe alene for Musikens Skyld.

Polyhymnias Musikaftener var en saa fast Institution, at de i 1824 omtales i den første danske »Baedeker«⁴¹). Hver fjerde Onsdag, hedder det, »opføre nogle Musikelskere en Concert for Selskabets Medlemmer og dem, der af disse indbydes, og denne Fornøjelse ender da gjerne med nogle Timers Dands«.

I de følgende Tiaar tabte Klubben imidlertid lidt efter lidt sin dominerende Stilling i Byens selskabelige Liv, og især overtoges den musikalske Føring af Foreninger, som udelukkende havde musikalske Formaal.

SANG- OG MUSIKFORENINGER

I 1830erne fik Aarhus sin første Sangforening, stiftet af Lærer ved Borgerskolen og Kantor ved Frue Kirke J. Kahr⁴²). I 1832 havde kgl. Kammermusikus R. Bay været i Byen for at indføre en ny Sangmetode i Skolerne, og samme Aar startede Kahr sin »Syngeskole«, som under Frederik VI's Besøg i 1834 »vandt Hans Majestæts særdeles Velbehag«⁴³). Der var dog her nærmest Tale om Børnekor. Men i Slutningen af 1830erne maa en ny Sangforening være dannet, thi i Begyndelsen af 1842 meddeles det i Avisen, at »da der rundt om i Landet oprettes »Sangforeninger«, ville vi ikke undlade at melde, at der allerede i 3 Aar har været en Sangforening i Aarhus«⁴⁴). Men uagtet denne Forening »gav et meget hæderligt Udbytte, gik den dog kun alt for hurtigt overstyr igen«, hedder det i 1843, da den endnu eksisterende »Aarhus Sangforening« oprettedes, atter med Kahr som en af Forgrundsfigurerne⁴⁵).

⁴⁰) Overskou fortæller i sine Erindringer, at hun i 1822, under et Selskab for Det kgl. Teaters Personale, der var paa Tourné i Horsens, sang — en Arie af Du Puy. ⁴¹) Tregder: Haandbog for Reisende, 1824, S. 8. ⁴²) Chr. Buur: Anf. Værk, S. 193. ⁴³) Aa. St. 20/6 1834. ⁴⁴) Aa. St. 10/2 1842. ⁴⁵) Aa. St. 21/4 1843.

Aarhus Sangforening fik allerede i sit første Leveaar Opfordring af Proprietær Tang, Nørre Vosborg, til at medvirke ved Himmelbjergfesten, men undslod sig. Det samme skete 1844 med den mærkelige Motivering, at »det stred mod Foreningens Øiemed at lade sig offentlig høre«⁴⁶). Faktisk hyggede Aarhus Sangforening sig dengang, som det endnu indtil de sidste Aar har været Tilfældet, mest indenfor Foreningens egne Vægge. Hver Maaned afholdtes Koncert for Medlemmerne, i mange Aar under Ledelse af Organist og Musiklærer P. Holm. Selskabeligheden synes at have spillet fuldt saa stor en Rolle som Musikken. For at blive Medlem skulde man indballoteres, men alligevel betegnes Foreningen i 1850erne som rummelig, omfattende »ældre og yngre Kjøbmænd samt Handelsbetjente, ældre og yngre Haandværksmestre samt Svende, Militære og Embedsmænd«⁴⁷).

En større Indsats i Byens musikalske Liv betød det, da Aarhus Musikforening oprettedes i 1848. Man kan vistnok betegne Organist Jung som dens egentlige Skaber. Han var dengang nylig kommen til Byen og har naturligt nok søgt at skabe en Basis for sin musikalske Energi. Den stiftende Generalforsamling holdtes i Januar 1848, og i Lovenes § 1 sættes som Musikforeningens Formaal: »Ved en saa vidt mueligt korrekt Udførelse af gode Compositioner at vække Sands for Musik. Denne Sag forventes bedst fremmet ved jævnlige Sammenkomster, der give Medlemmerne Lejlighed til at udføre eller høre Musik«⁴⁸).

Til en Begyndelse skulde der være ikke mindre end en Sammenkomst hver Uge: Kl. 6—8 Øvelser for de aktive Medlemmer og fra Kl. 8 Adgang for de passive Medlemmer, Tilhørerne. Dette var naturligvis at tage Munden alt for fuld, særlig da Aftenen sædvanligvis sluttede med selskabeligt Samvær. Allerede efter en Maanedes Forløb bliver de ugentlige Møder da ogsaa udelukkende forbeholdt Øvelserne, mens der kun en Gang om Maaneden afholdtes Koncert.

Musiken udførtes af Medlemmerne selv og omfattede alt, hvad man kunde stille paa Benene: Sange, Duetter og Kvartetter, Kornumre, Kammermusik og Instrumentalsatser af forskellig Art. Musikforeningen havde altsaa nogenlunde samme Karakter som det musikalske Selskab i 1820erne indenfor Polyhymnia. En Del af Klubfaconen var ogsaa overtaget. Medlemmerne blev indballoterede, og det var absolut ikke en Formssag. De gamle Forhandlings-

*Organist ved Frue Kirke
P. Holm.*

Efter Fot. i Den gamle By.

⁴⁶) Brev af 16/7 1844 til Proprietær Tang (Den Philipsenske Blichersamling i Statsbiblioteket i Aarhus). ⁴⁷) Aa. St. 13/2 1854. Om Aarhus Sangforening se iøvrigt f. Eks. Aa. St. 23/2 1913 og 13/2 1928. ⁴⁸) Aarhus Musikforenings Forhandlingsprotokol 1848 (Musikforeningens Arkiv).

Protokoller viser, at flere tilsyneladende hæderkronede Borgere ikke slap gennem Naaleøjet, og andre opnaaede kun et beskedent Flertal af hvide Kugler. At det her var de selskabelige og ikke de musikalske Hensyn, der vejede tungest, siger sig selv. Men maaske netop derfor var Tilslutningen overvældende, og allerede i Begyndelsen af 1850erne maatte man lukke af og sætte et Medlemstal paa 350 som Maximum. Salen i Hotel Royal, hvor Koncerterne holdtes, kunde nemlig ikke rumme flere. Iøvrigt er der ikke Tvivl om, at man ogsaa musikalsk gjorde et ivrigt og ærligt Arbejde, og at Resultaterne var saa gode, som de under de givne Forhold kunde blive.

Midt i 1850erne kulminerede denne første Musikforening. Et Brud med Jung slog den imidlertid musikalsk ud, og det blev ikke bedre, da Jung startede en »Orkester-Forening«, som i 1857 talte 31 spillende og 33 syngende Medlemmer og f. Eks. fremførte Gades »Elverskud«⁴⁹⁾. Der kom dog en Forsoning i Stand. Orkester-Foreningen afgik desuden ved Døden, og Jung overtog atter den musikalske Ledelse i Musikforeningen.

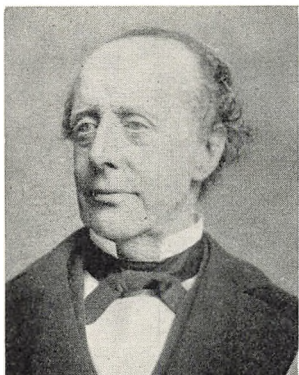
Men den Bølgedal, som sjældent undlader at komme efter en Bølgetop, var nu naaet frem. Trods en lille Blomstring i 1860erne — den musikalske Indsats var bl. a. Symfonier af Haydn og Beethoven, ligesom de første fremmede Kræfter (Neruda-Kvartetten) nu optræder — sygnede Foreningen lidt efter lidt hen, og 1871 lagdes den til Hvile i en Tornerosesøvn — den opløstes ikke. Dens Vuggesang var betegnende nok en Diskussion om, hvorvidt der skulde være Dans efter Koncerterne, og ligesaa betegnende som vemodigt er det, at Jung, den musikalske Leder, hævder, at »det ad Erfaringens Vej var godtgjort, at Musikforeningen var en Umulighed uden Baller«⁵⁰⁾.

Men heller ikke med Baller lod den sig opretholde. Tornerosesøvnen varede i syv Aar. Den 22. November 1878 »huggede Prinsen sig igennem«, og Musikforeningen vaagnede igen. Prinsen var Apoteker A. Meyer, der allerede i den gamle Forening havde udført et stort Arbejde. I den kommende Snes Aar blev han nu den nye Forenings dygtige og meget energiske Formand. Ogsaa Jung sad i den nye Bestyrelse, men den musikalske Ledelse overtoges af Robert Allen, senere Jungs Efterfølger som Domorganist.

Forøvrigt blev der nu mindre Brug for en Musikdirigent. Foreningens Formaal var i de nye Love indskrænket til »i hver Sæson at afholde tre Koncerter, som udføres dels af egne Kræfter dels med Assistance af fremmede Kunstnere«, og Udviklingen førte med sig, at Indsatsen af egne Kræfter mere og mere gled ud, indtil den i Praksis helt opgaves for endelig ved en Lovændring i 1900 ogsaa officielt at blive afskaffet.

Denne Udvikling skyldtes ikke, at de lokale Kræfter var ringere end tidligere. Allen var desuden en dygtig Musiker, hans Programmer veltilrettede og hans Ledelse anerkendt. Med det forhaandenværende Kor og Orkester naaede han ogsaa betydelige Resultater. Men Tiden var en anden,

⁴⁹⁾ Aa. St. 5/3 og 7/3 1857. ⁵⁰⁾ Aarhus Musikforenings Forhandlingsprotokol 1871.

Domorganist
C. A. C. Jung.

Efter Fot. tilh. Oberstinde
Langhoff, Brønshøj.

Domorganist
Robert Allen.

Efter Fot. tilh. Fru Erna
Villars, København.

Domorganist
Arthur Allin.

Efter Fot. tilh. Ingeniør
I. Allin, Aarhus.

»Brage« og andre Sangforeninger førte an paa det vokale Omraade, og For-
dringerne skærpedes desuden. De lokale Præstationer sank i Kurs, jo oftere
de store Navne hørtes i Musikforeningen — og de hørtes stadig oftere, først
og fremmest københavnske Kunstnere: Neruda-Kvartetten, der var meget
yndet, Hilmer og Schjørring, Herold og Helge Nissen, Agnes Adler og Jo-
hanne Stockmar. Men ogsaa fra Udlandet kom de: Edv. Grieg og Frue, Lady
Hallé, Madame Carreño og mange andre.

Musikforeningen var igen oppe paa Bølgetoppen, men Trængselstiderne
undlod heller ikke at melde sig. Efter en Kulmination i 1880erne svandt
Medlemstallet i Løbet af 1890erne fra ca. 600 til mindre end det halve. Det
hjalp ikke, at Robert Allens Efterfølger, Domorganist Allin arrangerede Sym-
fonikoncerter, og end ikke de mest straalende udenlandske Stjerner for-
maaede at holde sammen paa Medlemmerne. Stjernerne begyndte forresten
ogsaa saa smaat at give Koncerter for egen Regning, hvilket ikke bedrede
Situationen.

I 1898 drøftede man atter Musikforeningens Opløsning. Men denne Gang
lykkedes det at komme over det døde Punkt, og i de følgende Tiaar oplevede
Foreningen en ny Blomstring, der overgik alle tidligere. Fra Haandværker-
foreningen flyttedes Koncerterne i Begyndelsen af Aarhundredet over i Tea-
tret, som endda ikke formaaede at rumme alle dem, der gerne vilde være
Medlemmer. Det blev ikke blot et musikalsk Behov, men det hørte ogsaa
med til god Tone at komme i Musikforeningen.

Samtidig var Koropgaverne næsten helt overtaget af Sangforeningerne, de
store Orkesterformer af det efter Verdenskrigen oprettede filharmoniske Sel-
skab, og Kammermusiken dyrkedes — efter at Musikforeningen havde op-
givet en Ekstra-Koncertrække, de saakaldte B-Koncerter (1912—18) — for-

trinsvis af særlige Kammermusikforeninger, saaledes at der til Musikforeningen kun var de store Navne tilbage, de instrumentale og vokale Virtuoser. Bestyrelsen indskrænkede sig lidt efter for meget til at være Engageringsbureau, men alligevel blomstrede Foreningen stadig og kunde i 1928 med Pomp og Pragt og Koncert af det kongelige Kapel fejre 50 Aars Jubilæum regnet fra Genfødselen i 1878. Men derefter naaede Bølgedalen igen frem, i Løbet af 1930erne gik Medlemstallet katastrofalt tilbage, og endnu er Musikforeningens sidste Krise ikke overstaaet. Den er saa meget haardere, fordi Krigen og Valutavanskelighederne betydeligt har begrænset Bestyrelsens Engageringsmuligheder overfor udenlandske Kunstnere⁵¹).

Organist

Holger Blichfeldt.

Efter Fot. tillh. Fru Ulla Hammerich, f. Blichfeldt.

Aarhus Sangforening var længe alene om at dyrke Mandkor; men i 1865 stiftedes Sangforeningen »Brage«, som i den følgende Menneskealder, der vel i det hele taget kan betegnes som den aarhusianske Korsangs Guldalder, var førende paa Vokalmusikens Omraade. Hele Romantiken passerer Revy i Foreningens Programmer: Gades »Viborg Domkirke« og »Holger Danskes Sange«, Hartmanns »Vølvens Spaadom« og »Fra Mindefesten ved Skanderborg« Heises »Volmerslaget«

og »Kong Hakes Ligfærd«, Lange-Müllers »Niels Ebbesen« foruden et Utal af Sange og mindre Korværker. Heller ikke Weyse glemtes (»Reformationskantaten« og »Freden«), og naar Lejlighed gaves, indstuderedes ogsaa Værker for blandet Kor. Senere optoges iøvrigt Damerne som ordinære Medlemmer, saaledes at »Brage« blev en Forening for blandet Kor⁵²).

Men i Slutningen af det 19. Aarhundrede oprettedes ogsaa andre Sangforeninger: Haandværkerforeningen fik sit eget Sangkor i 1880erne, og paa samme Tid eksisterede en lidt eksklusiv Forening kaldet »Sangkredsen«, som dog opløstes allerede 1884⁵³). I 1893 oprettedes Mandskoret »Arion«, i 1899 det blandede Kor »Flora«, og i dette Aarhundrede en lang Række Sangforeninger, der dyrkede enhver tænkelig Afskygning af Korsang. En kunstnerisk Kulmination naaedes omkring 1920 af »Aarhus Madrigalkor«, dirigeret af den fremragende Korleder Organist Holger Blichfeldt, et andet kunstnerisk Højdepunkt i 1930erne af Forfatteren Richardt Gandrup, dels med Christiansgades Borgerskoles Pigekor og dels i de sidste Aar med »Septimen«s Damekor.

Udenfor Musikforeningen dyrkedes Kammermusikken mere regelmæssigt allerede i 1860erne og 1870erne ved en Række Abonnementskoncerter, hvor-

⁵¹) Om Musikforeningen se bl. a. Aa. St. 10/11 1928 og 19/9 1937. ⁵²) Optegnelser og Erindringer fra Aarene 1865 til 1890 i Sangforeningen »Brage«. 1890. ⁵³) Aa. St. 23/10 1884.

til Indbyderne bl. a. var Laura Tuxen, Emma Hummel, Laura og N. M. Friis. Disse Koncerter var dog ret blandede — omfattede ogsaa Solo-Optræden og Korsang — og bar en Smule Præg af, at Indbyderne var professionelle Musiklærere, som vel i nogen Grad præsenterede deres Elever.

I 1891 søgte Domorganist Allin at skabe faste Kammermusik-Soirées. Sammen med Organist Hansen fra Randers (1. Violin), Musiker Schmidt (2. Violin) og Musikdirektør Bergmann (Cello) havde han dannet en Strygekvartet — han spillede selv Bratsch — men da han indbød til Tegning af Abonnement, var Tilslutningen yderst beskedent. Og dog havde Allin slet ikke vovet at invitere alene paa Kammermusik, men havde engageret Koncertsanger Bielefeldt til at udfylde en Solo-Afdeling, og Programmet til den 1. Soiré omfattede foruden Beethovens Strygekvartet Nr. 2, G-Dur, et Divertimento af Mozart for 2 Violiner, Bratsch, Cello og Kontrabas samt 2 Valdhorn, altsaa en meget afvekslende Aften. Men nej, efter at Tegninglisten havde været præsenteret 5—600 Familier i Byen, vendte den tilbage med en Tegning af — 50 Billetter, endda Priserne kun var 50 Øre og 1 Kr. Avisen meddeler det sørgelige Faktum i en lidt mistrøstig Artikel med Overskriften: »Er Aarhus musikalsk?«⁵⁴).

Først i Begyndelsen af dette Aarhundrede fik Aarhus rigtige Kammermusikforeninger: »Jydsk Kammermusikforening«, »Privat Kammermusikforening«, der var baseret paa et fornuftigt, beskedent Grundlag og klarede sig gennem mere end 10 Aar; senere »Aarhus Kammermusikforening«, der udelukkende gav Koncerter med lokale Kræfter, i første Række »Aarhus-Kvartetten«. Det har altid været vanskeligt at holde Liv i disse Foreninger, men Aarhus har dog sjældent siden Aarhundredskiftet været helt uden en Forening for Kammermusik, og saa sent som i 1941 lægger en ny Forening ud med det kloge Forsæt: at klare sig med saa faa Medlemmer som muligt.

Derimod er de store Musikformer først i de sidste Aartier kommen ind under regelmæssig, systematisk Pleje. Naturligvis havde Aarhus længe haft et Orkester, saaledes allerede i Begyndelsen af forrige Aarhundrede Borgervæbningens Musikkorps, altsaa i egentligste Forstand »Borgermusikken«, som der ingen Anledning er til at drive Spot med. Blandt Kommunens Udgifter findes i en Aarrække 12 Rdr. »for Undervisning ved Musikcorpset«, ikke meget, men dog noget, og i 1848 noteres 45 Rdr. »for Reparation af Borgervæbningens Instrumenter«⁵⁵). Men desuden var der jo Regimentsmusikken, den rigtige Militærmusik, i 1840erne f. Eks. under Ledelse af Trompeter Petersen. Vi ser den i Funktion ogsaa udenfor Aarhus, saaledes ved Himmelbjergfesterne. I 1842 havde St. St. Blicher »accorderet med Randers Regiments Musikkorps«, som leverede musikalsk Underholdning ved dette Aars Fest for en Sum af 100 Rdr. Men de to følgende Aar, da Proprietær Tang,

⁵⁴) Aa. St. 1²/₂ og 2²/₂ 1891. ⁵⁵) Udsigt over Aarhus Communes oecon. Tilstand 1837 ff. Om Borgervæbningens Musikkorps se iøvrigt dette Bind S. 70.

Nørre Vosborg, forestaar det praktiske Arrangement, forhandler han med Trompeter Petersen, der gaar ned til 80 Rdr. Men mindre kunde heller ikke gøre det, siger han, for 20 Rdr. vil medgaa til Befordring og Bispising, og de resterende 60 Rdr. fordelt paa 13 Personer giver kun 4½ Rdr. til hver, »hvilket ei vil være for meget, naar der for denne Betaling skal muciseres baade om Dagen ved Festen og om Aftenen ved Dandsen«⁵⁶). Og det maa

*Musikdirektør
Julius Bergmann.*

Efter Fot. tilh. Fru Marie
Fürst, f. Bergmann.

man give Trompeteren Ret i. — Ogsaa Stads-
musikant Peder Albrecht havde jo sit Orkester,
og udover Dansemusiken gav han om Sommeren
musikalske Underholdninger i »Vennelyst« og
Risskov. Men som vi véd, var det ikke meget be-
vendt med Albrechts Musik, og efter at Stads-
musikantembedet var nedlagt, og Musiken var
blevet fri Næring, er der ingen Tvivl om, at Mili-
tærmusikerne har udgjort Hovedstammen i Byens
musikalske Ensembler, hvad de jo ikke er blevet
daarlignere af. Om større kunstneriske Præsta-
tioner har der dog næppe været Tale, hvis Fler-
tallet af Orkestrets Medlemmer har været som
den Trompeter Berner, Sophus Bauditz fortæller
om i nogle Erindringer fra sine Barndomsaar i
Aarhus omkring 1860: »Han som i Uniform blæste

Tuba, saa hans røde Kinder var ved at sprænges, men som civil trakterede Kontrabassen i Byens Teater, han som baade drak til den store Guldmedaille — han fik den forresten aldrig — og som var professionel Krybskytte i hele Omegnen«⁵⁷).

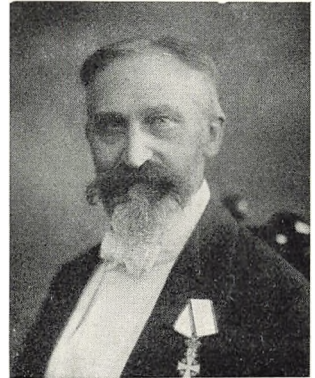
Dirigent for disse Orkestre var i 1860erne og 1870erne Stabstrompeter B. Greffel, omkring 1880 Georgenius Madsen og senere Jul. Bergmann. I 1889 kom Militærmusiken, der regelmæssigt spillede i Skoven om Sommeren og om Vinteren paa Torvet, ud for en voldsom Kritik i Avisen. Man ankede for det første over, at Infanteriets og Rytteriets Musikkorps spillede hver for sig — særlig Kavalleriets Korps mindede »i en uhyggelig Grad om en omrejsende Beridertrups Orkester« — hvorfor ikke slaa begge Orkestre sammen til et? Men dernæst klages der ogsaa over Programmerne: »Aar ud og Aar ind slides de samme Stykker igennem«, og det paastaas, at der raader »en Smagløshedens Aand over Valget af Musiknumre, som man skal lede længe om, inden man finder Mage til«⁵⁸). Ja, saa sent som i 1904 taler Susanne Saabye om dette »degenererede Regimentsorkester«⁵⁹).

Nu har denne Kritik jo nok været noget overdrevet, men alligevel var

⁵⁶) Brev af 12/7, 1843 fra J. Seidelin til Proprietær Tang (Den Philipsenske Blichersamling i Statsbiblioteket i Aarhus). ⁵⁷) Sophus Bauditz: Minder. Pressens Magasin ¹⁵/1 1917, S. 25. ⁵⁸) Aa. St. ³/8 1889. ⁵⁹) Aa. St. ¹⁰/8 1904.

det et meget stort musikalsk Fremskridt, da Aarhus Teater i 1900 fik fast Orkester under Ledelse af Will. Bäncke og senere A. John Gutfeld. Ogsaa udenfor Teatret, f. Eks. i Vennelyst, gaves i de følgende Aar mange gode, folkelige Koncerter, men Orkestret var for lille til at tage større symfoniske Opgaver op paa fyldestgørende Maade. Endnu i 1909 maatte der indforskrives Musikere fra København, Horsens, Aalborg og Fredericia, naar en antagelig Symfonikoncert skulde gennemføres, og naturligvis kunde de kunstneriske Resultater ikke blive helt tilfredsstillende under disse Forhold⁶⁰).

Først af Aarhus philharmoniske Selskab, stiftet 1919, blev der sat et energisk og maalbevidst Arbejde ind for at skabe gode Kaar for Symfonikoncerter. — Selskabets Dirigent, Emil Robert-Hansen, var en dygtig og fint kultiveret Musiker, som kom til at betyde meget for Orkestrets Op-træning. Han havde tidligere levet mange Aar i Tyskland og var stærkt germansk indstillet, interesserede sig væsentlig for Musiken mellem Haydn og Brahms og naaede ogsaa smukke Resultater indenfor dette Omraade. Efter hans Død i 1926 blev Thomas Jensen Dirigent og tog ogsaa den ikke-tyske og den nyere Musik op, og endelig i 1935 med Oprettelsen af Aarhus Byorkester (Jydsk symfonisk Orkester) har Aarhus faaet det faste, sammenspillede Orkester, som gør det muligt at give ogsaa de store Musik-former den Pleje, de har Krav paa.

Emil Robert-Hansen.
Efter Fot. tilh. Fru Augusta
Haugsted.

MUSIKEN I HJEMMENE

Kun i Glimt er det muligt at faa et Indtryk af, hvordan Musiken dyrkedes i de gamle Aarhushjem. Kilderne er som oftest tavse paa dette Omraade. Dog hører vi i 1760erne om en usædvanlig Musikentusiast, Grev Fr. Danneskjold-Samsøe til Marselisborg. Han »var en overordentlig Elsker af Vocal- og Instrumental-Musik«, hedder det, »saa at hans prægtige Hofstat kunde ansees for et musikalsk Akademie, det eneste der har været i Aarhus, baade før og efter hans Tid«⁶¹). Hans Tjenere var ikke almindelige Tjenere, men ligesom hans Sekretær og Livmedicus udsøgte Musici, og han forskrev de bedste udenlandske Musikalier, især italienske, som udførtes under Ledelse af »Latinskolens berømte Cantor, Henrich Ernst Grosmann. . . . Foruden de ugentlige Concerter og udsøgte Opera Stykker, som Greven i sin Gaard paa Vestergade . . . gav, og hvortil Byens Honoratiores vare indbudne hver Gang, gav han desuden, fra Fastens Begyndelse aarlig og til dens

⁶⁰) Aa. St. 26/2, 1934. ⁶¹) Hertel I, 3., S. 76 f.

Ende, Faste-Concerter hver Onsdag, ved hvilke Pergolesi: Stabat mater dolorosa med flere ligesaa gode, udvalgte Sangstykker bleve . . . præsterede«.

Men dette straalende Musikakademi, et af det 18. Aarhundredes Fyrste-Kapeller i aarhusiansk Format, har jo været Undtagelsen. I Almindelighed har Musikdyrkelsen antaget mere beskedne Former. Auktionskatalogen over

»De fire Weis'er«.
Efter Fot. i Den gamle By.

Biskop Hector Fr. Jansons efterladte Bogsamling (1805) omfatter saaledes en lille Afdeling Musikalier, som sikkert har været mere typisk for Musikdyrkelsen i Hjemmene i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Man lægger især Mærke til en lang Række Klaver-Sonater af Ph. E. Bach og en Del andre Klaversager af bl. a. Wagenseil, Benda og Haydn. Ogsaa enkelte Klaverudtog af Operaer findes, og Tilstedeværelsen af Scabrinis Musik til Wessels »Kierlighed uden Strømper« kunde tyde paa, at Biskoppen har haft Sans for musikalsk Humor.

Imidlertid har vel ogsaa dette Niveau været ret højt og ligget over det almindelige. Man faar et Indtryk af, at Musiken i Hjemmene alt i alt har holdt sig paa

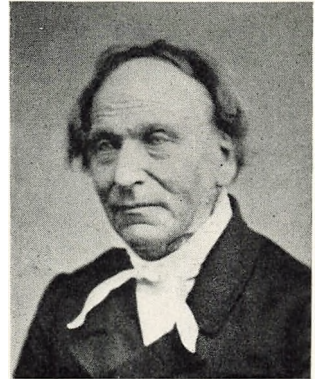
det meget jævne, naar man ser, hvem der varetog Musikundervisningen: I 1805 ønsker en »Hautboist ved det her i Byen garnisonerede Regiment« at give Undervisning i Klaverspil⁶²⁾. I 1807 agter en »kongl. Pensionær Qvist« at oprette et »Klaveer- og Syngeinstitut«⁶³⁾, men hans Ophold i Aarhus blev kun kortvarigt. Ofte kombineredes Musikundervisningen tillige med andre Fag, saaledes vil i 1811 en Hr. Petersen »boende hos Mad. Jørgensen udenfor Mindeporten, informere i Claveerspil, det tydske Sprog, Geographie, Calligraphie og Regning«⁶⁴⁾, og i 1814 averterer »Hautboist og Dandsemester H. Deetje« om Undervisning i Dans og Musik⁶⁵⁾.

Alligevel har Musiken været dyrket med Iver i mange Hjem, hvad man ser bl. a. af de imponerende Resultater, Koncerterne i Klubben kunde opvise. Foruden om de foran nævnte Amatører ved vi ogsaa om Distriktskirurg Ernst Peter Weis, at han var en stor Musikelsker, i hvis Hjem f. Eks. C. N. Rosenkilde, Kateket J. Steenberg, senere Præst i Viby, og flere andre sam-

⁶²⁾ Aa. St. 29/6 1805. ⁶³⁾ Aa. St. 7/10 1807. ⁶⁴⁾ Aa. St. 14/6 1811. ⁶⁵⁾ Aa. St. 30/7 1814.

ledes om Musiken. Det fortælles, at Weis ved sit Bryllup udtalte Ønsket om at faa fire Sønner, som kunde danne en Strygekvartet. Og det gik virkelig i Opfyldelse. »De fire Weis'er«, som Sønnerne kaldtes, blev den første Kvartet i denne musikalske Familie og skal have udmærket sig ved et ganske fortrinligt Sammenspil⁶⁶⁾. Den ene af dem, den senere Møller A. Weis, Aarhus Mølle, byggede desuden selv Violiner og har skrevet en lille Bog om Violinbygning.

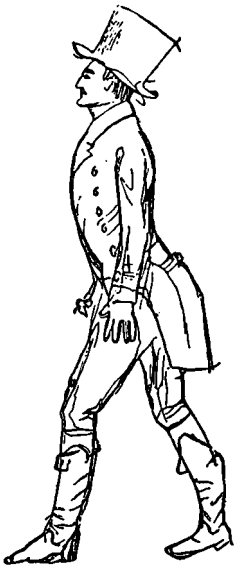
— Rosenkildes og Steenbergs Musiceren i det Weis'eske Hus opfriskedes mange Aar senere, i 1857, da Rosenkilde var paa Besøg i Aarhus. Pastor Steenberg kom ved denne Lejlighed ind til Møllen fra Viby, »og nu udførte han og Rosenkilde i Forening med de to Brødre Weis »Don Juan« som Strygekvartet. Men det var temmelig uensartede Elementer: medens de to Yngre med den tilbørlige Respekt, saa godt det tillodes dem, underordnede sig Komponisten, sad den gamle Præst og nikkede gemytlig og selvbehagelig over Noderne, medens han strøg Bratschen i jævn, borgerlig Takt. Men hos Rosenkilde var det, som vaagnede Ungdommens hele Begejstring paany; han spillede sin Primo-Violin med stor indre Henrykkelse; men de gamle Fingre kunde ikke rigtig

Pastor J. Steenberg.
Efter Fot. i Den gamle By.

følge med: det gik snart med rivende Fart, snart utilbørlig langsomt. Hans to yngre Medspillende lærte snart at følge hans varierende Tempo: ikke saaledes den gamle Præst, der uden at ane, hvad der foregik, spillede saa jævnt hen og nynnede, hvad der var ham for svært at spille. Næste Morgen mødte Rosenkilde meget alvorligt stemt ved Kaffebordet. »Det gjør jeg aldrig mere,« sagde han; »Mozart har været hos mig i Nat og truet ad mig!«⁶⁷⁾

I første Halvdel af forrige Aarhundrede var Organist og Kantor Kabell den fornemste Lærer i Musik. Han søgte især at lære sine Elever »grundigt og med Smag at spille Pianoforte eller Claveer og at uddanne Syngestemmen«⁶⁸⁾, og man var godt tilfreds med ham i Aarhus. Men i 1851, da han havde trukket sig tilbage, efterlyses i Avisen en dygtig Musiker, der ogsaa kan give Undervisning i »Stryge- og Blæse-Instrumenter, da saavidt Indsenderen bekjendt her i Byen ikke findes een

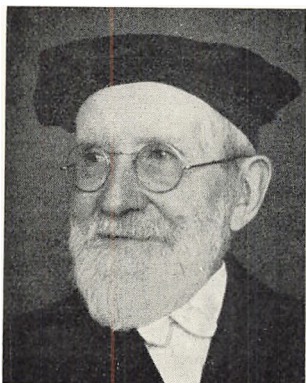

C. N. Rosenkilde.
Efter Rosenkildes
Efterladte Skrifter, I,
1877.

⁶⁶⁾ Hauch-Fausbøll: Slægthaandbogen II, S. 1190 f. Jfr. Memoirer og Breve XLIII, S. 186, Elfride Fibiger: Fra Provinsen, 1939, S. 10 f. og Aa. St. ^{30/9} 1933. ⁶⁷⁾ C. N. Rosenkildes efterladte Skrifter I, 1877, S. XI. ⁶⁸⁾ Aa. St. ^{24/10} 1815.

eneste Musicus, der paatager sig Undervisning paa noget andet Instrument end Piano«⁶⁹).

Saaledes blev det naturligvis ikke ved med at være, men Musiken i Hjemmene baseredes dog stadig i alt væsentligt paa Klaver og Sang, og Undervisningen tog i Aarhus som andetsteds lidt for meget Sigte paa Efterligning af Virtuoserne, som man beundrede ved Koncerterne uden tilstrækkeligt at tage Hensyn til, at deres Repertoire ikke altid egnede sig for Amatører. De mange Musiklærere og især -lærerinder, som efterhaanden kom til, besad næppe heller alle den Dygtighed og Uddannelse, som var nødvendig for at give en fyldestgørende Undervisning. Et betydeligt Fremskridt i musikpædagogisk Retning skete i 1902, da Komponisten J. D. Bondesen oprettede et Musikkonservatorium i Aarhus, hvor mange af de Lærere, som senere nedsatte sig, fik en grundig, praktisk og teoretisk Uddannelse, og 1927 aabnedes Det jyske Musikkonservatorium, der indenfor et stærkt udvidet Omraade arbejder paa samme Linie. — Kaarene for Musiken i Hjemmene er imidlertid i dette Aarhundrede blevet

*Komponisten
J. D. Bondesen.
Efter Fot. tilh. Organist
L. C. Carstens.*

andre. Undervisning i Klaverspil hører ikke længer til »almindelig Dannelse« som tidligere, og Grammofon og Radio har bevirket, at mange i deres Forhold til Musiken er blevet passive Lyttere. Som en Reaktion herimod er opstaaet den saakaldte »Folkemusikbevægelse«, og Aarhus har ogsaa faaet sin »Folkemusikskole«, der arbejder under Mottoet: Syng og spil selv.

DE TILREJSENDE KUNSTNERE

Koncerter af tilrejsende Kunstnere kan praktisk talt ikke spores længere tilbage end til 1794, da Aarhus Stiftstidende begynder at udkomme og giver kortfattede Meddelelser ogsaa om musikalske Begivenheder. Oplysningerne er dog overordentlig sparsomme, da der endnu ikke er Tale om egentlige Anmeldelser, saaledes at Annoncerne oftest bliver Hovedkilden.

Koncerterne forekommer meget sjældent, men er saa til Gengæld ofte »sat stort op«, omfattende ogsaa en Afdeling for Orkester og undertiden Kor, hvilket altsaa vil sige, at Koncertgiveren har opholdt sig længere Tid i Byen for at indstudere de enkelte Numre med de lokale Kræfter, som har medvirket. Hyppigst indledes Programmet med en Symfoni, derefter kommer Koncerter for Virtuosens særlige Instrument eller kammermusikalske Sammensætninger med dette Instrument, og Afslutningen er atter en Symfoni⁷⁰).

⁶⁹) Aa. St. 1/3, 1851. ⁷⁰) Saaledes f. Eks. Koncerter af »første Violoncellist i det kgl. danske

Stor Tilstrømning havde de Koncerter, som nærmede sig Varieteen, f Eks. i 1815 Fløjtevirtuosen Vogels Forestillinger, der ogsaa omfattede kuriøse fysiske og kemiske Eksperimenter og paa det musikalske Omraade foruden en Symfoni af Krommer og en Fløjtekoncert bød paa »flere Variationer af egen Komposition, hvori han paa Fløjten udtrykker Lyden af Harmonica og et tredobbelt Ekko samt accompagnerer sig selv og exequerer Primo og Secundo paa eengang«⁷¹).

Ogsaa Vidunderbørn havde dengang som nu et stort Publikum. Voldsom Lykke gjorde saaledes i 1831 den 11aarige Theodor Stein, senere Lærer ved Musikkonservatoriet i St. Petersborg, ved sit virtuose Klaverspil, men især ved sine frie Fantasier og Variationer over kendte Melodier. Man satte først Marseillaisen for ham. Den lykkedes dog kun delvis. Derimod improviserede han smukke Variationer over »Kong Christian«, og endeløs blev Jubelen, da han fantaserede over Kantor Kabells Melodi til Rektor Blaches Sang »Dybt under Nordens Himmel«, der kan »anses som Aarhusianernes Nationalsang«⁷²). Ogsaa Danmark mødte med musikalske Vidunderbørn, og Fyn laa allerede dengang i Spidsen. Herfra kom i 1804 den 13aarige Mads Dam og lagde med sit glansfulde Violinspil Aarhusianerne for sine Fødder⁷³). Og Dams Lærer, Stadsmusikant Simonsen i Svendborg, kunde i 1832 præsentere sin 11aarige Søn, Erik Simonsen, som en næsten lige saa fremragende Violinspiller⁷⁴).

En særlig Genre var Koncerter af de saakaldte »Naturesangere«, Kor af »bøhmiske Bjergfolk«, Tyrolere, »Alpesangere« o. s. v., som optraadte i Nationaldragter og vel nærmest kan sammenlignes med de efter Verdenskrigen kendte Kosak-Kor. I forrige Aarhundrede kom saadanne Emsembler ret ofte, f. Eks. Familien Leo, »Naturesangere fra Tyrol«. Det var et mindre Ensemble paa fem Personer, og særlig fremhæves Anthon Leo, som »synger en dejlig Bas, spiller Cithrinke, fløjter, klukker, klager som en Nattergal«⁷⁵). En Bas-Nattergal maa vel forresten betragtes som et Naturfænomen.

I 1840 optraadte 40 franske Bjergsangere, som aabenbart har været vel ved Stemme, thi »uagtet en Trediedel af Sangerne fattedes . . . var Lyden undertiden næsten bedøvende«⁷⁶). Senere kom ogsaa svenske Naturesangere, som dog ikke skattede mere til »Naturen«, end at Bellman var en væsentlig Bestanddel af deres Program. De kaldes ogsaa »Nationalsangere«, og dermed nærmer vi os de svenske Vokalkvartetter, som i 1870erne og 1880erne af lagde hyppige Besøg i Aarhus. Særlig gjorde Luttemans Kvartet stor Lykke. Dens Programmer adskilte sig ikke meget fra Sangforeningernes, men dens Koncerter har naturligvis været mere virtuose i Udførelsen.

Den af Lanner og Strauss skabte Form for orkestral musikalsk Under-

Kapel L. Morel« (Aa. St. $\frac{3}{6}$ og $\frac{21}{6}$ 1797), af J. B. Förster (Aa. St. $\frac{14}{3}$ 1798) og den italienske Sanger og Mandolin-Virtuos Fontana (Aa. St. $\frac{4}{5}$ og $\frac{8}{5}$ 1799). ⁷¹) Aa. St. $\frac{3}{2}$, $\frac{10}{2}$ og $\frac{18}{2}$ 1815. ⁷²) Aa. St. $\frac{8}{9}$ og $\frac{15}{9}$ 1831. ⁷³) Aa. St. $\frac{8}{9}$, $\frac{22}{9}$ og $\frac{26}{9}$ 1804. ⁷⁴) Aa. St. $\frac{18}{10}$ 1832. ⁷⁵) Aa. St. $\frac{1}{7}$ 1837. ⁷⁶) Aa. St. $\frac{28}{7}$, $\frac{8}{8}$ og $\frac{15}{8}$ 1840.

holdning fik Aarhus tidligt Del i. Allerede i 1839 mødte »det Steyermarkske Musikselskab under Anførsel af Musikdirektør Siegl fra Wien« og gav Koncerter »a la Strauss«⁷⁷⁾, og 1846 kom vor egen Strauss, H. C. Lumbye, med sit Tivoli-Orkester paa 24 Mand og gjorde stormende Lykke med et Program, der spændte fra Webers Oberon-Ouverture over Rossini- og Auber-Ouverturer til Lumbyes eget Overflødigedshorn af Valse, Polkaer og Galoper⁷⁸⁾.

Cellisten Chr. Kellermann.

Efter Litografi i Statsbiblioteket i Aarhus.

Hvor store Forventningerne var til disse Koncerter ses af et Indlæg i Avisen af den gamle Digterpræst St. St. Blicher: »Jyder! nu kommer Lumbye med en Skok Musikengle — lytter til! for saadant høres ikke ellers, undtagen i Tivoli og Himmerig«⁷⁹⁾. I de følgende Aar, kun afbrudt af Krigen, mødte Lumbye temmelig regelmæssigt med sit Orkester, og senere kom ogsaa C. C. Møller, »kendt fra Klampenborg Badeanstalt«, og A. F. Lincke med »Hoftheatrets Orchester«. I 1872 var C. C. Møller i Aarhus som Musikdirektør for det Müllerske Skuespillerselskab og gav da en stor Orkesterkoncert i Haandværkerforeningens Sal bl. a. med et Numer, der kaldtes »Komisk Tappentreg, musikalsk Spøg af Fahrbach med en Tilføjning af C. C. Møller«. Denne »Tilføjning« har muligvis været den saakaldte »Aarhus Tappentreg«, som senere gik under C. C. Møllers Navn⁸⁰⁾.

Ogsaa Balduin Dahl besøgte gentagne Gange Aarhus med sit Tivoli-Orkester i 1870erne og 1880erne. Det kunde dreje sig om seriøse Koncerter i Musikforeningen med Gades Ossian-Ouverture og Beethovens 5. Symfoni som Hovednumre, men oftest var det mere folkelige Koncerter »a la Strauss«.

Af det uoverskuelige Antal af vokale og instrumentale Virtuoser, som gennem Aarene har vist deres Kunst i Aarhus, kan der kun være Tale om at nævne enkelte, og det vil da være naturligt at begynde med Catrina Wernicke, den første danske Kvinde, der optraadte offentligt som Pianistinde. Hun gav Koncerter i Aarhus i 1811 og 1812 og gjorde stor Lykke. Blicher udødeliggjorde hende i et Hyldestdigt, som han offentliggjorde i Aarhus Stiftstidende⁸¹⁾. Mange af Det kgl. Kapels Medlemmer har i Tidens Løb givet Koncerter, saaledes Koncertmester Tiemroth, Fr. Wexschall, Fagottisten Zeuthen, Oboisten C. Barth, Violinisten H. Sophus Simonsen og mange andre. Senere kom ogsaa Medlemmer af Operaen, især i Olufsmarkedsdagene, og Koncerterne omfattede da Operaer eller hele Scener af Operaer, eventuelt i Kostume. I 1850erne sang saaledes Steenberg og Albrecht, i 1860erne Kan-

⁷⁷⁾ Aa. St. 12/7 1839. ⁷⁸⁾ Aa. St. 10/10 1846. ⁷⁹⁾ Aa. St. 7/10 1846. ⁸⁰⁾ Knud Lindhard: Klin-gende Spil, 1932, S. 44 ff. Aa. St. 27/5 1934. ⁸¹⁾ Aa. St. 29/12 1812.

mersangerinde Leocadie Gerlach, Nyrop, Jastrau og Döcker, Madam Liebe og Chr. Hansen; den sidste iøvrigt særlig beundret som Romancesanger⁸²).

Af de store, internationale Navne var Cellisten Chr. Kellermann den hyppigste Gæst. Han var født i Randers, men kom allerede som Barn til Wien, hvor han havde faaet sin musikalske Uddannelse. Han koncerterede i hele Europa, men vendte stadig tilbage til Danmark, og Aarhus besøgte han gentagne Gange i Aarene 1838—62, altid hilst med straalende Bifald og ofte med begejstrede Hyldestdigte i Avisen. Som Eksempel kan tages Slutningen af Fr. Sneedorff Birchs Digt fra 1840:

... Mindets Toner mig ombølged blide,
henrykt stod jeg i min Barndoms Land,
blandt min tabte Uskylds Alper hvide,
da jeg hørte Christian Kellermann⁸³).

Kellermann var først og fremmest Virtuoso, og hans Programmer i ikke ringe Grad anlagt paa Effekt, ogsaa rent ydre Effekt. Men Tiden var ikke anderledes. Man tænkte mindre paa, hvad der spilledes, end paa hvordan det blev udført. Noget saadant kunde siges selv om Ole Bull, der altid spillede omtrent samme Program: »Polacca guerriera«, »Et Sæterbesøg«, nogle Paganinivariationer m. m., hvad da ogsaa var Indholdet af hans Koncert i Aarhus ved Nytaarstid 1851⁸⁴). Dog havde han tillige en aktuel Nyhed paa Programmet: Variationer over »Den tapre Landsoldat«. Og hans smeltende Tone og energiske Spil undlod naturligvis ikke at gøre Virkning.

Violinisten Leopold Auer besøgte Aarhus i 1865 som en ret ukendt Yngling paa 20 Aar. I 1918, da Verdenskrigen havde vendt op og ned paa alting, stod den nu 73aarige, verdensberømte Kunstner atter i Aarhus og spillede i Musikforeningen tre Beethoven-Sonater. En Olding var han, og hans Spil var, trods udsøgt musikalsk Fornemhed i Stilen, falmet som han selv.

I 1860erne dukkede de to Søskende Neruda op, og især Fru Norman-Neruda gjorde megen Lykke. Hun kom igen i 1880, og Franz Neruda vendte atter og atter tilbage, senere især sammen med Anton Svendsen og andre i Kammermusik-Ensemble. Sidste Gang musicerede de to gamle Herrer sammen med Johanne Stockmar i 1915 ved en af Musikforeningens B-Koncerter.

Den betydelige dramatiske Sangerinde Emma Saurel gav i 1881 en Koncert paa Teatret, aabenbart i Scene-Kostumer, men under uheldige ydre Forhold. Det fik gaa, at hun som Margrethe i »Faust« maatte sidde og spinde i en Skovdekoration, men slemt var det, at »den velbekjendte gamle Rok gjorde Strejke og meldte sig tilsidst saa aldeles fra Tjeneste, at baade Ten og Rokkehoved faldt af, til ikke ringe Forstyrrelse for det smukke Numer«⁸⁵).

Samme Aar spillede den berømte Cellist David Popper i Aarhus, og ligeledes i 1880erne havde Aarhusianerne Lejlighed til at høre to af Datidens

⁸²) Aa. St. 17/6 1865. Jfr. dette Bind, S. 380. ⁸³) Aa. St. 31/12 1840. ⁸⁴) Aa. St. 1/1 1851. ⁸⁵) Aa. St. 19/12 1881.

største Klaverspillere, Sophie Menter og Hans v. Bülow, uden at Byen aabenbart har kendt sin Besøgelsestid. Bülow bemærker nemlig, at det fra et forretningsmæssigt Synspunkt maa betragtes som »ein schöner Luxus« at give Koncerter i danske Provinsbyer, naar Foraaret er stærkt fremrykket. Men han tilstaar, at han selv gerne havde sluttet sig til de mange fraværende, som havde foretrukket at nyde den renere Ozon udenfor Koncertsalen. Dog bevirkede de tilstedeværendes Opmærksomhed og venlige Modtagelighed, at han ikke fortrød at have svedt to Timer ved Klaveret. Han betegner Byen som »das sehr lieblich gelegene, auch elegante Aarhus«⁶⁶).

Efter Aarhundredskiftet har en Mængde fremragende udenlandske Kunstnere spillet og sunget i Aarhus, især i Musikforeningen, ligesom de fleste betydelige københavnske Musikere har ladet sig høre. Af Kammermusikensemble kan nævnes Brüsseler-Kvartetten, der kom jævnligt, indtil Krigsudbruddet 1914 sprængte den. Senere hørtes Pragerne og Budapesterne og i 1930erne »Pro arte« og andre Kvartetter. Af Solo-Strygere var der Lejlighed til blandt mange andre at høre Kathleen Parlow, Burmester, der gav en lang Række egne Koncerter, Cecilie Hansen, Adolph Busch, Szigeti, Földesy og Jacques Thibault, Pianister som Ignaz Friedmann, der ved Siden af Burmester vel var den af de tilrejsende Kunstnere, som havde det største Publikum, Edwin Fischer, Alfred Cortot, Brailowsky og Casadesus, og endelig Sangere som John Forsell, Domgraf-Fassbänder, Madame Cahier, Joel Berglund, Madame Skilondz, Povla Frisch og Emmi Leisner.

De senere Aars valutamæssige og forskellige andre Vanskeligheder har bevirket, at de store udenlandske Stjerner nu kun sjældnere ses paa den aarhusianske Musikhimmel. Til Gengæld har Radioen muliggjort det at indfange selv de største Navne ude i Verden. Tiden er en anden, paa godt og ondt, som Tiden altid er det. Men Musikens Kunst, der som al sand Kunst rummer et Glimt af Evigheden, er trods skiftende Tider og skiftende Stil den samme og vil utvivlsomt bestaa, saaledes at der altid kan tales om et aarhusiansk Musikliv under en eller anden Form.

⁶⁶) H. v. Bülow: Skandinavische Concertreiseskizzen, 1882, S. 11.

TEATER

AF O. CHR. HINGSBERG OG EMANUEL SEJR

SKOLEKOMEDIERNE OG DE FØRSTE REJSENDE SELSKABER

DEN TIDLIGSTE SKUESPILOPFØRELSE I DANMARK, vi bestemt kan datere, fandt tilfældigvis Sted i Aarhus. Det var i 1501, og Kong Hans' Kansler overværede Begivenheden. Der har her været Tale om Opførelse af de saakaldte Skolekomedier. Ifølge Overleveringen holdtes der hvert Aar ved Aarhus Skole et convivium scholasticum, Vor store Frues Gilde, ved hvilken Disciplene opførte Komedier, Tragedier og andre »sprogliche Øvelser«¹⁾. Man har sat disse Opførelser i Forbindelse med Morten Børup, der jo havde komponeret den berømte »Daaredans«, men vi véd iøvrigt intet nærmere om dem.

Lige saa lidt kender vi til de »Lege«, som Disciplene i 1546 opførte for Kongen, der i den Anledning betalte Skolemesteren 30 Mark²⁾. I Slutningen af Aarhundredet opførtes ligeledes Skolekomedier, aabenbart de af den literære Kolding-Borgmester Søren Kjær oversatte latinske og tyske Skuespil³⁾, og endnu i 1610 var »i Aarhus skolle . . . mannge gott folck forsamlede, effter vngdommen af samme skolle haffde agerett her i byenn . . .«⁴⁾.

Repertoiret meddeles der intet om; men det har formodentlig været som det, der dengang opførtes ved andre Skoler: Komedier paa Latin af Plautus og Terents, men ogsaa danske af Christiern Hansen, Hieronimus Justesen Ranch og andre.

I Begyndelsen af det 17. Aarhundrede er disse Skolekomedier imidlertid gaaet af Brug, og derefter kan vi af Kæmnerregnskaberne konstatere, hvorledes der har været Tilløb til Skuespilopførelser af en ganske anden Slags; saaledes er der i 1652 »aff Gøgler som spillet paa Raadhuset vdi 3 Dage« betalt 4 Daler i Leje af Raadhussalen. Betegnelsen »Gøgler« kunde maaske tyde paa, at Forestillingernes Art og Indhold ikke netop har været Skuespil — de fandt desuden Sted i Olufs Markeds Dagene — men dels har der vel

¹⁾ A. Thura: *Idea hist. litter. Danorum*, 1723, S. 72. Jfr. S. Birket Smith: *Studier paa det gamle danske Skuespils Omraade* [I] 1883, S. 126, samt II, 1896, S. 76 f. Em. Sejr: *Dr. jur. Morten Børup*. *Aa. St. A.*, 1926, S. 142 f. Der har sikkert tidligere været Opførelser af *Mysterier og Kirkespil i Domkirken*, ligesom *Byen* formodentlig har haft sine *Helligtrekongersspil og Fastelavnsfarcer*; men der findes intet overleveret om, hvordan de har formet sig netop i Aarhus. Hvad vi ved om disse Skuespilformer er samlet i *Torben Krogh: Ældre dansk Teater*, 1940. ²⁾ H. T. V, S. 501. ³⁾ *Dansk biografisk Leksikon* XII, S. 494. ⁴⁾ Birket Smith: *Anf. Værk* II, S. 77 f.

dengang ikke i den almindelige Bevidsthed været synderlig Forskel paa en Gøgler og en Komediant, dels noterer Kæmnerregnskabet i hvert Fald i 1657 en Indkomst paa 3 Daler »af de Commedianter, der agerit paa Raadstuen«. Det samme er Tilfældet i 1672, og i 1676 tales ganske simpelt om »Comediant-Penge⁵⁾).

Noget er der altsaa foregaaet; men vi hører intet om den Skuespilkunst, Aarhusianerne har nydt godt af, hverken med Hensyn til Indhold eller Udførelse. Formodentlig har der været Tale om udenlandske Trupper. Vi véd, at engelske Skuespillere allerede omkring 1580 optraadte i Helsingør, og efter dem fulgte i Løbet af det 17. Aarhundrede hollandske og især tyske Trupper, i 1680 fik saaledes en Nicolaus Lücke fra Hamburg Bevilling til ikke blot at spille Komedie overalt i Kongens Riger og Lande, men endog med den Tilføjelse, at »slet ingen andre Comedianter« maatte gøre ham »nogen Indpas« heri⁶⁾).

Oplysningerne fra det 18. Aarhundrede er meget sparsomme, hvad Aarhus angaar. Vi véd, at »de kgl. Preussiske og Chur-Brandenburgiske Hof-Comoedianter« i 1735 gav Forestillinger i Odense. Det drejede sig dog ikke om egentlige Skuespil, men om et Marionet-Teater med Figurer paa halvanden Alens Højde, som imidlertid gjorde en Del Lykke; og at Selskabet ogsaa har været i Aarhus, ses af en Meddelelse om, at det druknede »sidstleden, da det stercke blest og uveir var«, paa Rejse fra Aarhus til Aalborg⁷⁾).

I Christian VI's pietistiske Tidsalder fik alle Former for Forlystelser, ogsaa Teater, trange Kaar, ja, der udstedtes en Forordning, som kategorisk forbød Komediantspillere, Linedansere, Taskenspillere o. s. v. at indfinde sig i Danmark og Norge⁸⁾, og Forbudet stod formelt ved Magt Aarhundredet ud, men det forhindrede ikke, at man af og til dispenserede fra Loven, saaledes optraadte en tysk Trup under Anførsel af en Mand ved Navn Cunniger i Begyndelsen af 1750erne i Odense. Den var »af de Tidens omrejsende Troups ikke den sletteste«, hedder det; men den gode Cunniger løb sig en Staver i Livet, idet han i et Vinhus udtalte sig alt for frimodigt til en Mand, som han antog for Tysker. Paa Spørgsmaalet, om Forestillingerne kunde betale sig, naar han spillede i et fremmed Sprog, svarede han med et Smil: »Wenn die dummen Dänen nur was fürs Auge haben, so sind sie leicht befriedigt und geben willig ihre Batzen her.« Det skulde han ikke have gjort. Da Udtalelsen blev kendt, maatte han standse Forestillingerne og drage fra Byen.

I Begyndelsen af 1790erne kom atter en tysk Trup til Odense under Ledelse af Direktør Friebach, som tidligere havde spillet i Glückstadt. For at konsolidere sin Økonomi søgte han ogsaa at arrangere Forestillinger i andre Provinsbyer, men hertil krævedes Amtmændenes Tilladelse, og da

⁵⁾ K. R. 1652, 1657, 1672, 1676. Aa. B. A. ⁶⁾ Karl Schmidt: Skuespil og Theaterforhold i Odense, 1896, S. 2. Hvad vi ved om de ældre Komediant-Trupper i Danmark, særlig i København, er omhyggeligt samlet i Eiler Nystrøm: Den danske Komedies Oprindelse, 1918.

⁷⁾ Karl Schmidt: Anf. Værk, S. 3. ⁸⁾ Se S. 285.

han i 1792 kom til Stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg, var denne ikke meget tilbøjelig til at lade Truppen spille i Aarhus Amt. Han indberettede Sagen til Kancelliet — derved trak han jo i det mindste Tiden ud — og i sin Skrivelse til »det høie Collegium« undlod han ikke at fremsætte sine personlige Anskuelse om Skuespilkunsten og specielt om tyske Skuespillere.

Hvis saadanne Skuespil tillades, skriver han, er det kun til Fornøjelse for 10 Familier i og omkring Byen, thi vore Byers Borgerskab, der ej forstaa Tysk, kommer der kun for Øjnene, men vil dog komme der alene derfor. »Disse sædelige og gode Folk, som kun bestaaer med Tarvelighed og skarp Huusholdning og Fliid, forlokkes til en Udgift de ikke behøve; dannes aarlig (thi dette vil aarlig igientages) til den Letsindighed i Sæder og den Overdaadighed i Klæder, som de endnu lykkeligen ikke kiende, og drages fra en Huuslighed der nu eene bærer dem. Omgang med en saadan Troup i vore smaa Byer er smitsom, og Smitten har der hastig omfattet det hele, der er kun lidet, og let kan berøve Landet paa den værste Maade flere Penge end Linie Dandsere og slige kunde udbringe . . .«⁹⁾.

En saadan Tankegang var jo ikke netop gunstig Jordbund for Skuespilkunsten. Men den var rigtignok heller ikke Tidens. Høegh-Guldberg var gammel og tilhørte med Hud og Haar en svunden Periode¹⁰⁾, mens den unge Slægt allerede var bjergtaget af Teatret, som i de kommende Aartier blev den Del af Aandslivet, der spillede Hovedrollen i dansk Kultur. Det var Tilfældet i København, hvor man kunde tale om en ligefrem Teatergalskab, en Begejstring for det rigtige Teater og en Dyrkelse af Amatørskuespilkunsten — Privatkomedien kaldte man den — som aldrig før eller siden er set. Men ogsaa Provinsen var ved at komme med og skulde i de følgende Aar tømme Thalias og Melpomenes Bæger helt til Bunds.

DE DRAMATISKE SELSKABER

I 1777 var Det dramatiske Selskab stiftet i København. I det skulde »enhver, der havde Lyst og Evne til den theatralske Kunst, kunne udvide sine Indsigter, forbedre og oplyse sine Medbrødre og selv blive underrettet, forbedret og oplyst«. Man spillede paa Livet løs, og 12 Aar senere var Bevægelsen naaet til Odense, hvor det første dramatiske Selskab udenfor Hovedstaden blev stiftet i 1789. I Løbet af 1790erne blev ogsaa Aarhusianerne grebet af Teaterlidenskab, et Par Selskaber dannedes, og den 5. Januar

⁹⁾ Aarhus Stiftamts Kopibog ¹³/₃ 1792. L. A. ¹⁰⁾ Hans Modstand gjaldt iøvrigt ikke saa meget Skuespilkunsten som saadan som de omrejsende tyske Selskaber. Privatkomedien kunde han nok goutere, i hvert Fald i Hovedstaden, hvor han selv i sin Tid som Statssekretær efter eget Ønske havde deltaget i Det dramatiske Selskabs Møder og udtalt sig med Tilfredshed om dem. Ogsaa det dramatiske Selskab i Aarhus fandt senere Naade for hans Øjne, og hans Datter, Baronesse Juliane Marie Güldenchrone, var en Tid dets Directrice. Baumgarten: Det forenede dramatiske Selskab i Aarhus. Aa. St. A., 1914, S. 61 f.

1800 sammensluttedes de i Det forenede dramatiske Selskab, et stort anlagt Foretagende, som kom til at spille en fremtrædende Rolle i Byens selskabelige Liv den følgende Snes Aar¹¹⁾.

Men hvis man her kan tale om en Smitte, saa havde Høegh-Guldberg Ret i, at den bredte sig hurtigt. Det hedder i Erindringer fra den Tid: »Privat-Theatrene i Jylland under Krigen [1807—1814] udgjorde en Hoved-Ingrediens i Folkeforlystelses-Væsenet. Det var som et Bersærker-Raserie, der havde grebet Folkene. Enhver Flække fra Aalborg til Skanderborg havde et eller flere Smaatheatre, stundom Noblessen sine, Skoledisciplene deres og Gaardskarlene og Tjenestepigerne deres . . . Af Anekdoter roulerede der paa den Tid ikke faa, ligefra Historien om Faareflokken i Apotheker Seidelins Lade i Skanderborg indtil den poetiske Dandsemesters (O. G. F. Bagges) Declamationer paa Apothekerens Loft i Aarhus«¹²⁾.

Vi skal dog her fortrinsvis holde os til Det forenede dramatiske Selskab, som i Aarhus var det absolut toneangivende. Rammerne for dets Virksomhed findes i Selskabets omfangsrige Love fra 1802; de fylder ikke mindre end 45 Sider og giver et godt Indtryk af den Højtidelighed, hvormed man gik til Værks¹³⁾.

Selskabets Medlemmer bestod væsentlig af Garnisonens Officerer, Byens Embedsmænd og mere velhavende Købmænd, og den sociale Eksklusivitet skinner tydeligt igennem Lovens § 1, der lyder: »Det er ethvert Medlems Pligt at søge Selskabets Agtelse og Værdighed beskyttet samt stedse vaage over, at i samme aldrig indlemmes uden saadanne Personer, hvis retskafne Character og Vandel er Borgen for deres gode Opførsel«.

Der optoges kun Mænd i Selskabet, men hvert Medlem kunde disponere over en Dame-Billet til Forestillingerne. Ogsaa her maatte der imidlertid tages alle mulige Stands-Hensyn, som det fremgaar af § 5, hvori det hedder: »Overbevises nogen om at have overladt sin Dame-Billet til et Fruentimmer, der efter almindelig Skiønnende ikke findes værdig at tage Plads blandt andre honette Tilskuere, da bøder han første Gang 5 Rdr., anden Gang 10 Rdr. og desuden foreslaas han excluderet af Selskabet«.

Betænker man Pengenes høje Værdi i disse Aar, forstaar man, at det virkelig har været ogsaa et økonomisk Vovestykke at trodse de selskabelige Fordomme.

Iøvrigt fik Damerne senere Adgang til at blive Medlemmer og optræde sammen med Mændene. — Optagelsen af Medlemmer i det dramatiske Selskab foregik naturligvis under de mest betryggende Former. »Forslag til nye Medlemmer skal skee skriftlig til Directionen«, hedder det; derefter finder en højtidelig Afstemning Sted, og kun hvis den foreslaaede opnaar

¹¹⁾ En udførlig Skildring af Det forenede dramatiske Selskabs Virksomhed har som nævnt T. Baumgarten givet i Aa. St. A. 1914, hvortil her henvises en Gang for alle. ¹²⁾ E. G. Tauber: En Skolemands Vandringer. Aa. St. A., 1930, S. 85. ¹³⁾ Love for det forenede dramatiske Selskab i Aarhus, 1802.

to Tredjedeles Majoritet af Stemmerne, kan han optages i Selskabet og maa derpaa underskrive »det i Directionens Bevaring værende Exemplar af disse Love, som er forsynet med behørig stemplet Papiir, og dermed erkiende sig forbunden til at viise dem Følgagtighed . . .«

Naturligvis havde dette fine Selskab en Uendelighed af Embedsmænd: 5 dramatiske Direktører, 1 Kasse-Direktør, 1 Maskin-Direktør, 1 Justits-Direktør, 1 Sekretær, 1 Garderobe-Inspektør, 2 Musik-Inspektører og Suf-flører. Da Medlemstallet ikke maatte overstige 80, kan man vel gaa ud fra, at Regeringsarbejdet har kunnet overkommes af denne Stab. Dog har der ikke været mange Sinecure-Poster, idet der skulde føres ikke mindre end 6 Protokoller, nemlig en »Deliberationsprotokol, hvori alt, som ved Directions-møderne foretages, bliver at indføre«, en »Referat- og Resolutionsprotokol« til Brug ved Generalforsamlingerne — og der var ikke mindre end 4 ordinære Generalforsamlinger om Aaret. Dernæst havde man en »Mulct-protokol«, hvad der, at dømme efter Lovene, maa have været god Brug for, en »dramatisk Protokol«, hvori de opførte Skuespil, de rollehavendes Navne m. v. indførtes, og endelig en almindelig Kassebog for Selskabets Indtægter og Udgifter samt en »Revisionsprotokol«.

Ethvert Medlem var forpligtet til at spille den Rolle, Direktionen ønskede. Da Dameroller »i Følge Selskabets Grundlove« altid skulde udføres af Mand-folk, indprenter Lovenes § 7, at Vægringer heller ikke hjælper over for disse aabenbart mindre yndede Opgaver. Men som Opmuntringspræmie faar saa Indehavere af Dameroller til Gengæld Raadighed over en ekstra Billet til Forestillingerne. Senere, da Kvinder kunde optages i Selskabet, skulde de naturligvis saa vidt muligt udføre Damerollerne; dog maatte de unge Piger være fyldt 16 Aar for at komme paa Scenen, med mindre Rollen krævede en yngre Alder.

Der spillede altid om Søndagen, noget nær hver anden Søndag hele Vin-teren igennem; og da der sjældent var Tale om at gentage de enkelte Skue-spil, vil det altsaa sige, at man indstuderede ca. 12 Forestillinger i Sæsonens Løb. En saadan Flid er virkelig imponerende. Derimod faar man en Smule Mistanke til Forestillingernes Afrundethed, naar man ser, at Lovene kun kræver to Prøver foruden Generalprøven før hvert Skuespils Opførelse.

Det har aabenbart ikke været Iscenesættelsen eller Præcision og Flugt over Spillet, man i første Række lagde Vægt paa.

Det dramatiske Selskabs Repertoire var langt fra, hvad man i vore Dage vilde kalde Stykker egnede for Dilettanter. Man gik tværtimod løs paa de største og alvorligste Opgaver, saa at sige »Det kongelige Teaters Reper-toire«, og særligt foretrukne var Kotzebues og Ifflands borgerlige Skuespil, af Kotzebues især »Menneskehad og Anger«, men ogsaa »Skumlerne«, »Ar-mod og Højmodighed«, »Elskovsbarnet«, »Indianerne i England«, »Sølv-bryllupet« og flere andre blev gentagne Gange opført. Af Iffland spillede

blandt andet »Høstdagen«, »Hjertets Forvildelser eller Faderkærlighed sejrer«, »Manden af Ord«, »Pebersvendene eller Høhøsten«, »Advokaterne« og »Embedsiver«.

Af andre Oversættelser lægger man Mærke til Beaumarchais' »Barberen i Sevilla«, »Medbejlerne« efter Sheridan og Stykker af nu glemte Forfattere som Jünger, Zschokke, Kratter, Duval, Stephanie, Fru Weissenthurn og andre.

Men ogsaa den hjemlige Litteratur blev dyrket. Først og fremmest opførtes en lang Række af Holbergs Komedier: »Erasmus Montanus«, »Den Stundesløse«, »Børselstuen«, »Den politiske Kandestøber«, »Jacob von Thyboe«, »Diderich Menschenskræk«, »Gert Westphaler«, »Mascarade«, »Don Ranudo«, »Det lykkelige Skibbrud« og »Jean de France«.

Af P. A. Heiberg spillede »De Vonner og Vanner«, »Indtoget« og »Forvandlingerne«, af Oehlenschläger blandt andet »Axel og Valborg«, »Frejas Alter« og »Den lille Hyrdedreng«; endelig Falsens »Dragedukken«, Olufsens »Gulddaasen«, Samsøes »Dyveke«, Balthasar Bangs »Laura« og enkelte andre.

Hvordan disse Forestillinger har formet sig, og hvem der har udført Rollerne, kan vi nu ikke længer efterspore i Enkeltheder. Den senere Rektor E. G. Tauber, der i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var Adjunkt ved Aarhus Katedralskole, har i nogle efterladte Erindringer omtalt sin Deltagelse i det dramatiske Selskabs Virksomhed¹⁴⁾, men Forgrundfiguren har nok været daværende Kantor Chr. Niemann Rosenkilde, hvis Talent vakte Prins Christian Frederiks Opmærksomhed under dennes Ophold i Aarhus i Efteraaret 1814, hvad der blev Aarsag til, at Rosenkilde kom til det kongelige Teater.

Saa meget er imidlertid sikkert, at man er gaaet til Opgaverne med den største Alvor — Repertoiret indbød jo ogsaa i nogen Grad til det — og Forestillingerne blev ingenlunde som Nutidens Dilettantkomedier betragtet alene som Underholdning.

Et Par af de poetiske Udviklinger, det dramatiske Selskabs Virksomhed gav Anledning til, vil tilstrækkeligt vise Deltagernes Syn paa Tingene. Saaledes deklamerer Tauber:

Naar Aanden sløves under Livets Møje,
Da vinker Konsten os til Templet hen,
Hvor Poesien med sin Tryllepensel
Har malet den forsvundne Herlighed.
Et Broderbaand sig om os alle slynger,
Og med fornyet Liv og Kraft vi gaae
Til vore vante Sysler troe tilbage . . .

Ei beile vi til Krandsen, som sig slynger
Om den fuldendte Konstners Tinding — dog —

¹⁴⁾ Tauber: Anf. Værk, S. 85 ff.

Er ei vor Sjæl i Sløvheds Lænker bundet
 Og aabner sig vort Hjertes indre Sands
 For alt, hvad der er skjønt og stort og ædelt,
 Og lyder fra vor Læbe intet Ord,
 Hvorover Uskylds Engel maatte sukke,
 Da sikkert dækker Venskab med sit Slør,
 Hvad Svaghed syndede mod Konstens Love¹⁵).

Samme Synspunkter kommer til Orde i Adjunkt Blaches forskellige Prologer og Epiloger til Forestillingerne. »Du Himlens Datter, hulde Phantasie!« udbryder han i 1814:

Dig hylde vi, naar Dagen er forbi,
 Naar efter fuldbragt Verk vi glade ile
 Did hen, hvor Lune, Vid og Poesie
 Den trætte Aand tilbyder gavnlig Hvile.

Men altid mindes vi, at Kunstens Meed
 Er ikke blot med broget Glands at prale;
 Nei giennem den skal Dydens Herlighed
 Og Lastens Skiændsel til vort Hierte tale.
 Naar Helten stiger atter af sin Roe,
 Og viser os den svundne Oldtids Sæder,
 Af ham vi lære, Land og Konge troe
 At offre Alt for Danmarks Held og Hæder.
 Naar Uskyld prydet med sin Liliekrands
 Fremstiller Dydens Kamp og Elskovs Lykke,
 Da lærer Pigen, ei i Perlens Glands,
 Men indre Værd, hun søge skal sit Smykke.
 Naar Lasten med de vilde Krampetræk
 Sit blege Offer styrter mod Afgrunden,
 Da gribes Sielen af en gavnlig Skræk,
 Og ei forgiæves Timen er henrunden.
 Og naar i Kunstens sanddrue Tryllespeil
 Vi see den vrange Giæk, den stolte Taabe,
 Da lære vi af dem at skye hver Feil,
 Som straffes med Thalias Narrekaabe.

Et Aar svandt atter hen, mens Venskabs Baand
 Omslynged denne Kreds til fælles Glæder,
 Tak være hver, som rakte trofast Haand,
 Som fandt i Venners Fryd sin Fryd og Hæder.
 Urokkeligt vort Selskab staae
 Fast bygget paa en Grund, som aldrig svigter!
 Gid hver af os det stedse skienke maae
 Opmuntring efter strængt opfyldte Pligter!
 Saa tit til Fryd vi samles her endnu,
 Hvor alt saa mange Glædens Roser groede,
 Uskyldighed! vor Skytsaand være Du!
 Vort Maal er kun: Det Skiønne og det Gode...¹⁶).

¹⁵) Tauber: Anf. Værk, S. 88 f. ¹⁶) Baumgarten: Anf. Værk, S. 74 ff.

Nu tør man vel nok gaa ud fra, at ikke alle Aktørerne er gaaet til deres Opgaver med saa høje Maal, og i Aarenes Løb blev Meningerne om de dramatiske Selskaber da ogsaa temmelig delte. Tilhængerne sluttede sig til de poetiske Lovprisninger, som maaske kortere og mere jævnt kunde sammenfattes i den gamle Sentens om: at gavne og fornøje. De dramatiske Selskaber »sadte megen Skik paa Folk«, mente nogle, men andre fandt ligesom Høegh-Guldberg, at de var til »stor Skade for Sæderne i Provindserne, hvor den simple Uskyldighed derved leed et ubodeligt Tab«¹⁷⁾.

I 1821 ivres mod Privatkomedien: »Kirkerne her i Aarhus ere lige saa tomme om Dagen, som Skuespilhuset er fuldt om Aftenen«, hedder det, og det paapeges, at »Biskop Birch bivaaner ingensinde det dramatiske Selskabs Forestillinger, skjøndt han er dets Æresmedlem«¹⁸⁾. Blicher og endog Rosenkilde hudflettede Teatermanien i deres Komedier »Generalprøven i Kragehul« og »Den dramatiske Skræder«, og det kan næppe fejle, at de mange smaa »dramatiske Selskaber af Haandværksdrengene, hvori halvvoxne Kurvetøse spillede Primadonnaer«¹⁹⁾, har medvirket til at aabne Samtidens Øjne for, hvor nær ogsaa de store dramatiske Foretagender var ved Parodien, og hvor ofte man stod i Fare for at tage det skæbnesvangre Skridt fra det op-højede til det latterlige.

Efterhaanden spillede nemlig alle Komedie: Latinskolens Disciple var naturligtvis ogsaa grebet af Teaterlidenskaben og gav Forestillinger for Byens unge Damer i »et nogenlunde rummeligt Værelse eller et ledigt staaende Kornloft. Scenens Construction var meget primitiv, og Præstationerne i Reglen ikke bedre end man kunde vente«²⁰⁾. Nogle Aar senere indstuderede Eleverne under Ledelse af Adjunkterne Tauber og Blache Terents »Andria« paa Latin samt et Par engelske Skuespil«²⁰⁾.

I 1814 omtales i Avisen »tvende nye dramatiske Kunstforeninger, der have dannet sig efter vort større dramatiske Selskab«. Redaktør Elmquist har aabenbart her fundet, at det var for meget af det gode, skønt han selv var et ivrigt Medlem af »Dramatiken« — eller maaske netop derfor. Hans Anmeldelse er ikke uden Ironi: »Selskabets Bestræbelser overgik langt selv de dristigste Tilskueres Forventning; hos mange af disse sporedes en stærk Rørelse, og det forekom Anmelderen livagtig, som om han ogsaa kunde høre Thalia hulke — saa bevægeligt var det«²¹⁾.

Men det forenede dramatiske Selskab havde ogsaa snart udspillet sin Rolle. Allerede 1813—14 havde det været i økonomiske Vanskeligheder, men en ny Blomstring begyndte, efter at Selskabet i 1815 var sammensluttet med Kronprindsens Klub til Polyhymnia, som i 1816 flyttede ind i den nye Klub-

¹⁷⁾ Momoirer og Breve, VI, S. 31 f. ¹⁸⁾ Den cimbriske Mercur Nr. 11, 1841. ¹⁹⁾ Blache: Erindringer fra Aarhus Cathedralskole. H. T. 4, III, S. 56. ²⁰⁾ Tauber: Anf. Værk, S. 89. ²¹⁾ Aa. St. 12/4 1814. Man har dog ikke ladet sig gaa paa af Kritiken, thi Aaret efter takker Fattigvæsenetscommissionen for 50 Rdr., den har modtaget fra »de af Haandværkerne givne Skuespil paa Volden«. Aa. St. 2¹/₂ 1815.

bygning paa Kannikegade, der tillige rummede et efter Tidens Forhold stort og velindrettet Teater. Ved Sammenslutningen var Polyhymnia blevet delt i en dramatisk og en selskabelig Sektion, men den dramatiske Blomstring blev kun af kort Varighed. Med Udgangen af 1822 ophørte den dramatiske Sektion helt med sin Virksomhed, og Polyhymnia fortsatte alene som selskabelig Forening.

Naar Interessen for de dramatiske Selskaber paa dette Tidspunkt tabte sig, var Grunden dog ikke alene den, at Teatergalskaben nu havde raset ud, men laa maaske nok saa meget i, at de professionelle rejsende Skuespiller-selskaber efterhaanden mødte oftere frem og — uden just at glimre ved en særlig blændende Kunst — satte de lokale Præstationer slemt i Skygge. Men det betød ikke, at man holdt op med spille Komædie. Kun blev Privatkomædien nu i den almindelig Bevidsthed det, den vel altid havde været: Dilettantkomædie, og blot til Lyst, uden de højt opstablede kunstneriske Maal, man tidligere havde sat sig.

Lige til vore Dage har Dilettantkomædien været en stærkt yndet Fornøjelse, for Deltagerne saavel som for Tilskuerne, og det vilde vel være uretfærdigt at fremhæve den ene Forestilling frem for den anden. Men et Par har dog været saa usædvanlige, at de bør nævnes særskilt. Den ene var den Fremførelse af »Gjøngehøvdingen«, som den senere Politiker Jensen-Toustrup og andre landlige Dilettanter gennemførte paa Aarhus Teater i 1867 — til Forargelse for Lars Bjørnbak, men til Glæde for de national-liberale²²⁾. Den anden var Sangforeningen »Brages« vellykkede Forsøg paa at gennemføre en veritabel Operaforestilling: »Regimentets Datter«, der havde Premiére den 5. December 1890 og vakte en saadan Begejstring, at den gik fire Gange for propfuldt Hus²³⁾.

DE REJSENDE SELSKABER

Det 18. Aarhundredes Tilløb til Teaterforestillinger af omrejsende tyske Selskaber blev, saa vidt det nu kan konstateres, først realiseret for Alvor i Aarhus i 1799, og endda véd vi kun af en Avisnotits, at Begivenheden har fundet Sted, men intet om hvad der er spillet²⁴⁾. Det var Gotthard Steiner, som havde taget Borgerskab i Ribe og nu med sit Selskab aflagde et kort Besøg i Aarhus²⁵⁾. Der skulde gaa en halv Snes Aar, inden tyske Skuespillere igen kom til Byen. Det var atter det Steinerske Selskab, der nu havde spillet i den større By Odense, og som i April 1809 gav en Række Forestillinger i Aarhus. Avisen nævner dog kun en af dem, nemlig »Papegøjen«, der spille-

²²⁾ Hans Jensen: Lars Bjørnbak, 1919, S. 150 ff. Aarhus Amtstidende ^{26/7}, ^{27/7} 1867 og ^{31/12} 1936. Ill. Tidende ^{12/5} 1867. Aa. St. ^{6/5} 1928. Særlig Jubel vakte det, da Gøngehøvdingen (Jensen-Toustrup selv) knælede for Dronningen, hvorved hans stramme Trikot sprængtes, saa han maatte gaa baglænds ud for at faa Skaden repareret. ²³⁾ Bl. a. Aa. St. ^{6/12} 1890. ²⁴⁾ Aa. St. ^{7/12} 1799. ²⁵⁾ Fyens Avertissements Tidende ^{5/10} og ^{24/10} 1798.

des til Fordel for Fattigkassen, den Tribut, de omrejsende Selskaber dengang maatte yde, for at opnaa »den høje Øvrigheds« Tilladelse til at spille²⁶⁾.

Med Aars Mellemrum vendte Steiners Selskab tilbage og gav efterhaanden ogsaa Forestillinger paa Dansk; men som rimeligt er klager Avisen over, at Skuespillernes Sprog er »noget rigt paa Germanismer«; man finder ogsaa, at Selskabets Forestillinger vilde vinde »ved at befri Madam Steiner for enhver Mandfolkerolle ligefra Elskeren indtil Tjeneren, thi deri gjør hun sandelig en maadelig Lykke, hvor agtværdig hun vistnok ellers er som Kone og Moder — udenfor Theatret«²⁷⁾. Steiners Selskab fik iøvrigt efterhaanden en Del danske Skuespillere, deriblandt Titchen (oprindelig Vandmøller i Svendborg) og Bigum, der begge var talentfulde Kunstnere og senere overtog Ledelsen af Selskabet.

Endnu et tysk Selskab, Gørbing Francks, atter med Odense som Udgangspunkt, besøgte i disse Aar Aarhus, første Gang i Sommeren 1810. Man spillede alt muligt — og umuligt, for Eksempel »Den politiske Kandestøber« som Operette — og Personalet talte en Del habile Skuespillere som Unzer og Giron, der iøvrigt forlod Selskabet i Aarhus i 1812 efter en Strid med Direktøren²⁸⁾.

Men det mest ansete tyske Selskab, og det som hyppigst vendte tilbage, var dog Carl Beckers. Familien Becker havde i 1821—22 spillet hos Franck, men dannede derefter sit eget Selskab og tournerede den følgende Snes Aar i de danske Provinser. Beckers Repertoire omfattede alt muligt, mest tyske Rabalderstykker; for at borteliminere Sprogvanskelighederne gav man dog i stor Udstrækning Syngestykker, ja hele Operaer; ogsaa Pantomimer kunde stilles paa Benene, og ellers hjalp man sig med Tableauer og musikalsk-dramatiske »Qvodlibet'er«. Hele Familien Becker var musikalsk, den ene Datter, Adolphine, senere gift Rosenbusch derefter Neupert, endda en meget dygtig Sangerinde; men desuden var en Aarrække den højt begavede — ogsaa stemmebegavede — Komiker Gustav Pøschel knyttet til Selskabet. Han havde tidligere været engageret ved et større tysk Opera- og Skuespilselskab dirigeret af selve Kotzebue, men var blevet umulig i Tyskland, efter at han havde givet den brutale, men meget indflydelsesrige Kotzebue en vel-fortjent Ørefigen²⁹⁾. Ogsaa Pøschels Søster, en udmærket Sangerinde, tilhørte Selskabet, og endelig havde Becker en habil Musikdirektør i J. F. Hausen, der var gift med hans Broderdatter. Madam Hausen havde ligeledes en god Stemme.

Det er klart, at Beckers Selskab med et saadant Personale kunde præ-

²⁶⁾ Aa. St. 16/4 1809. ²⁷⁾ Aa. St. 24/10 1815. Det var formodentlig ogsaa Madam Steiner, som senere blev pebet ud i Faaborg, hvor hun spillede Salomon Goldkalb i »Kong Salomon og Jørgen Hattemager«. Men hun afvæbnede Publikum ved at træde frem og sige: »Jeg har spilet Rollen for det asenske Publikum, og saa troede jeg ogsaa, at jeg kunde spiele den her i Faaborg. Desuden spiller jeg ikke Komedie for min Fornøjelse, men for at ernære mine Børn«. Saa klappede Tilskuerne, og Forestillingen fortsattes. (C. F. Rau: En omreisende Skuespiller, 1881, S. 29). ²⁸⁾ Aa. St. 17/6 1812. ²⁹⁾ Karl Schmidt: Anf. Værk, S. 82.

stere udmærkede Fremførelser af »Jægerbruden«, »Preciosa« og den i disse Aar saa yndede »Donauweibchen«. Det musikalske Højdepunkt naaedes dog i 1830'erne, da Pauline Lichtenstein udførte de sanglige Hovedpartier. Hun var Datter af en tysk Farver, der havde nedsat sig i Göteborg, men omkom her ved en Ulykke i 1826. Becker, som ogsaa rejste i Sverige og paa dette Tidspunkt opholdt sig i Göteborg, tog da den lille Pauline til sig, hvad han ikke kom til at fortryde. Hun gjorde stor Lykke allerede i de Barneroller, hun begyndte med at udføre, og senere vakte hun ligefrem Furore. Ved en Opførelse af »Preciosa« i Aarhus i December 1836 var Publikum saa begejstret, at der »en halv Times Tid efter Komedien blev bragt den yndede Kunstnerinde, udenfor hendes Boepæl, en meget smuk Serenade«³⁰). Saa temperamentsfulde var Aarhusianerne for 100 Aar siden.

Avisen strømmede naturligvis over af Begejstring, og en enkelt Entusiast maatte have Luft i Vers, der i hvert Fald var velmente:

Den Krands, som Kunst og Ynde vinde,
 har Dem til Minde
 trindt om Deres Navn et herligt Stempel
 præget skjønt i Thalias Tempel.
 Ja, alt det Skønne, som er Pigens Smykke,
 Deres Hæld udtrykke.
 Og ønsker Hver en Kunstens Ven
 Pauline! snart kom her igjen.

Men Skæbnen vilde, at Pauline netop ikke skulde komme igen. Hendes store, smukke Stemme havde ved Forestillingerne i Aarhus vakt mere end almindelig Opmærksomhed, og Familien Weis, musikalsk og kunstelskende som den altid var, besluttede at gøre noget for hendes Uddannelse og fik udvirket en Prøve paa det kongelige Teater. Den faldt heldigt ud, og Jomfru Lichtenstein opnaede en straalende Debut som Rachel i »Jødinden«. Derefter tilhørte hun Nationalscenen og blev senere gift med Komponisten Henrik Rung³¹).

Men Becker skrev med et Suk i sin Rejseprotokol: »Den 1. May reiste sie nach Kiøbenhavn. Und ist für mich ein grosser Verlust«³²).

Beckers senere Aar var vanskelige nok. I 1838 opløstes hans Selskab i Aalborg. Den sidste Forestilling gaves til Benefice for ham selv i Anledning af hans 30 Aars Jubilæum som Direktør og for »at afhjælpe hans øjeblikkelige Nød«. Men han rejste sig igen, engagerede et nyt Personale og fortsatte endnu nogle Aar. Efterhaanden blev næsten alle hans Skuespillere danske og Repertoiret ligeledes. Tilsidst overlod han sin Bevilling og sit ikke ubetydelige Arkiv af dramatiske og musikalske Værker til Direktør C. V. Orlamundt mod 6 Rdl. om Ugen og Halvdelen af Nettoindtægten ved en Benefice

³⁰) Aa. St. 17/12 1836. ³¹) Sophie Keller: Mindeblade om Pauline Rung, 1918, S. 10 ff.

³²) Rob. Neiiendam i Julius Clausen og Torben Krogh: Danmark i Fest og Glæde, IV, S. 403.

hver sjette Maaned³³⁾). Sine sidste Aar — han døde 1862 82 Aar gammel — tilbragte Becker i Aalborg under ret trange Kaar. »Men den trætte Olding fornægtede under al Modgang aldrig sin honette Character, sin beskedne Nøjsomhed og sit stille, hengivne Sind«³⁴⁾).

Foruden Beckers tyske Selskab var der allerede i Begyndelsen af 1830-erne hele fire danske Selskaber — senere kom der flere — som opretholdt Livet ved en zigeuneragtig Omflakken fra By til By. Dette Rejseliv kunde have sin Romantik og Hygge, og det rystede undertiden Selskaberne sammen i det smukkeste, kammeratlige Forhold. Ved Sommertid søgte man saa vidt muligt at bede i en eller anden Skov. Her blev da lavet Kaffe i det Grønne, man lejrede sig om Madkurven, skaffede undertiden Raad til et Par Flasker Vin og forestillede sig saa, det var en Dyrehavstur.

Men om Vinteren var Ubehagelighederne ved Rejselivet som oftest i Fler-tal. Vejene var daarlige, og Turen gik undertiden med aaben Vogn Mil efter Mil i streng Kulde. Et Selskab, som en Tid spillede i Odense, maatte i samme Periode give Forestillinger i Nyborg — det var dengang umuligt at samle Hus hver Aften i samme By, selv ikke i de større. Fra Januar til Marts maatte Skuespillerne da hver Søndag Aften, naar Forestillingen var sluttet i Odense, rejse til Nyborg, hvor der spillede Mandag og Tirsdag, hvorefter Turen allerede Tirsdag Nat gik tilbage til Odense.

Disse Rejser blev foretaget med de aabne, saakaldte »stemplede Postvogne«, ofte i en 6—8 Graders Kulde, og da Skuespillerne ikke var alt for velforsynede med Overtøj, laantes hos Direktøren en Del af de varmeste Garderobestykker. En havde saaledes Jeppes Vadmelskofte, en anden hans Vest, en tredje en Ulldamaskes Slobrok, en fjerde Henriks Lakajkjole o. s. v., og Selskabet frembød derfor et ejendommeligt Skue, naar det om Natten Kl. 2 ankom til Langeskov Kro og steg af for at faa en Kop varm Kaffe³⁵⁾).

Naar Lejlighed gaves, foretoges Rejserne til Søes — det var det allerbilligste. Et Selskab indskibede sig saaledes engang i en Jagt for at sejle fra København til Odense. Paa Grund af Vindstille tog Turen imidlertid 11 Dage, og selvom Selskabet inden Afrejsen havde forsynet sig med en god Madkurv, slap den dog snart op. Skipperens Forraad gik det paa samme Maade; men til alt Held havde han Boghvedegryn og Smør, og de sidste Dage levede saa alle ombordværende højst med varm Mad — Grød — Morgen, Middag og Aften.

Men Sørejserne kunde ogsaa være højst ubehagelige, som det fremgaar af Beckers efterfølgende Meddelelse i Aarhus Stiftstidende:

³³⁾ Neiiendam: Anf. Værk, S. 404. ³⁴⁾ Aa. St. ^{29/10} 1862. Beckers smukke menneskelige Egenskaber kom ogsaa frem i Forholdet til hans udmærkede Hustru. Da hun var død, — han havde maattet efterlade hende syg i Aarhus — skrev han i sin Rejseprotokol: »Sie war eine brave, häusliche, fromme Frau, eine liebevolle gute Mutter und meine Trösterin in Unglücksfällen. Ruhe sanft so lange, bis ich dich begrüßen kann«. (Neiiendam: Anf. Værk, S. 404). ³⁵⁾ De fleste Træk fra Rejselivet er hentet fra C. F. Raus anf. Værk.

Efter i 3 Dage at have drevet om paa Søen og i 5 Timer at have kæmpet med de rasende Bølger, hvoraf enhver truede at bortskylle os fra Skibets Dæk, som vi havde klamret os fast til, lykkedes det vor brave Skipper, ved Guds Bistand, Onsdag Morgen Kl. 10 at kaste Anker ved Norsminde, af hvis venlige Beboere vi paa det menneskekjærligste modtoges, opvarmedes og forsynedes med tørre Klæder og Linned. Vi takke Eder og de gode Fiskere, som bragte os til Land i deres Baad trods de skummende Bølger. Vi, min Kone og Datter især, trænge endnu til lidt Hvile for at komme os igjen; derfor haabe vi godhedsfuld Overbærelse af Aarhus respective Indvaanere, som have beviist os den Ære at tegne sig paa vort Cirku-lære, at den anmeldte Forestilling først kan blive givet næste Søndag.

Aarhuus, den 12. Maj 1825.

Det Beckerske Skuespillerselskab.

Men var Rejsens Besværligheder først overstaaet, blev Skuespillertrup-pen modtaget med aabne Arme i de forskellige Byer. De enkelte Skuespillere indlogerede sig hos private — at bo paa Hotel var der ikke Raad til — og ikke sjældent betaltes Logementet delvis med Fribilletter. Men det var ogsaa nødvendigt at være meget økonomisk. I 1830erne gageredes en omrejsende Skuespiller med højst 4—5 Rdr. ugentlig samt et Par halve Netto-Indtægter af Benefice-Forestillinger i Sæsonens Forløb.

At det lod sig gøre at leve af saa beskedne Summer, beroede dels paa Tidens Nøjsomhed i det hele taget, men dels ogsaa paa, at de daglige For-nødenheder var overordentlig billige. For Kost og Logis, Lys og Varme be-taltes kun 13—15 Mark om Ugen, saa der blev endda en Rest af Gagen til-bage til andre Ting.

Men nogen lukrativ Forretning var det naturligtvis ikke at være Thalias Dyrker i de danske Provinser; af og til ser man da ogsaa en Skuespiller med et Lettelsens Suk glide over i en borgerlig Stilling. Saaledes skriver Skuespiller Schlawitz, der tilhørte Beckers Selskab, i 1829 i »Aarhus Stifts-tidende«: »Forlængst kied af et rejsende Selskabs precaire Existens, fattede jeg alt for mere end et Aar siden den Beslutning at gaee aldeles fra Thea-tret . . .«³⁶). Det var nu lykkedes ham, idet han havde overtaget Bevært-ningen i Salonen i Risskov, og han anbefaler sig i denne Egenskab paa det bedste til Publikum.

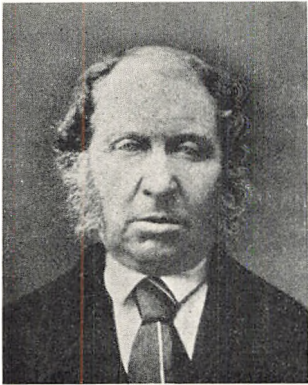
Men — og det synes at vise den Magt, det omrejsende Liv, eller maaske Kunsten, trods alt udøvede — faa Aar senere træffer vi igen Hr. Schlawitz som rejsende Skuespiller. Naturligtvis kan Forklaringen ogsaa være den mere prosaiske, at hans Evner ikke har slaaet til i Beværterfaget.

Af de danske Selskaber i første Halvdel af forrige Aarhundrede var

³⁶) Aa. St. 19/5 1829. I 1831 anbefaler Schlawitz sin »nyindrettede kgl. privilegerede Gjest-givergaard »Stad Kjøbenhavn« beliggende ved det store Torv«. (Aa. St. 26/4 1831). Her var han under omvekslende Kaar indtil 1836 (jfr. Aa. St. 20/7 1929). Men 1837 giver han en Aftenunderholdning, og i 1842 og 1847 besøger han igen Aarhus som Skuespiller, det sidste Aar sammen med sin smukke Datter og sin Svigersøn Weise, der havde forladt en Stilling ved Øresunds Toldkammer for at gifte sig med Jomfru Schlawitz og selv blive Skuespiller. Aa. St. 31/7 1837, 26/8 1842, 5/7 1847.

*Carl Becker**).
1780—1862.

P. J. Titchen.
1789—1847.
Randers Teater.

H. W. Lange.
Efter Karl Schmidt: Skuespil
og Teaterforhold i Odense.

Ehlers' et af de mindste og daarligste. Det ledes af Carl Wilhelm Ehlers, oprindelig tysk Skuespiller, men gift med en bramfri fynsk Pige, som spillede adelige Borgfruer og Frøkener med udpræget Faaborg Dialekt³⁷). Gamle Ehlers døde i 1838, hvorefter Sønnen, H. Chr. Ehlers blev Direktør for Selskabet³⁸). Det besøgte Aarhus i Sæsonen 1838—39, men kom ikke senere igen.

August Werligh (1795—1841), der i 1829 havde dannet et Selskab sammen med J. P. Müller, var oprindelig Murer, men havde i 1823 debuteret paa Det kgl. Teater. Kompagniskabet med Müller varede dog kun et Par Aar, og Werligh fortsatte derefter alene med et ikke særlig stort Selskab, som imidlertid omfattede den fremragende Kunstnerinde Adeline Louise Falck, der overalt gjorde stor Lykke og paa Vers og Prosa pristest som »Provinsens Fru Heiberg«. Hun blev senere Werlighs 2. Hustru og drog med ham til Norge, hvor hun en Tid ledede Selskabet efter hans Død i 1841³⁹).

P. J. Titchen (1789—1847), der sammen med P. L. Bigum havde overtaget det Steinerske Selskab, spillede af og til i Aarhus, men ikke i Selskabets Glansperiode, da den talentfulde Henriette Andersen debuterede. Jomfru Andersen gjorde umaadelig Lykke i »Pariserdrengen« og kom i 1838 til Det kongelige Teater, som derefter beholdt hende. Men Titchen, der snart blev Ene-direktør, havde ogsaa andre habile Skuespillere som Johan Henrik Adami, en noget outreret, men altid ganske velset Komiker, Wilhelm Hauowitz, et usædvanlig smukt ungt Menneske, der havde faaet sin første Uddannelse ved Dilettantforestillinger i København, og som hos Titchen spillede unge Elskere for efterhaanden at glide over i Karakterroller. Han blev gift med Sophie Henriette Nielsen, der var et alsidigt Talent, brugbar i

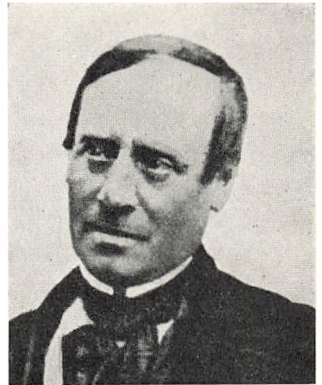
*) Hvor intet andet bemærkes, tilhører Billederne Provins-Teatermusen i Den gamle By. ³⁷) Rau: Anf. Værk, S. 41 ff. ³⁸) Aa. St. 7/4 1838. ³⁹) I Norge blev Fru Werligh gift med Maltkontrollør Hagerup i Bergen, og i dette Ægteskab fødtes Datteren Nina, senere gift med Edv. Grieg.

næsten alle Roller, men især heldig som Soubrette. Hun havde desuden en smuk Sangstemme. Ved Titchens Selskab debuterede ogsaa Nicoline Margrethe Sichlau, der straks gjorde Lykke og senere som Madam Sichlau-Bloch blev en af Provinsens mest feterede Skuespillerinder. Endelig Carl Frederik Rau, en livlig og velbegavet Mand, der ogsaa var Oversætter og Bearbejder, blandt andet af »Pariserdrengen«. Et Par Sæsoner var endvidere Carl Vilhelm Orlamundt og hans smukke og meget talentfulde anden Kone, født Petrine Larsen, knyttet til Titchens Selskab, der en Overgang talte 15 Skuespillere, 9 Skuespillerinder og en Musikdirektør og vistnok var det største danske Selskab, som indtil da havde besøgt Provinserne. Hans Repertoire var ogsaa ganske antageligt: i 1826—27 spillede han saaledes i Aarhus »Gert Westphaler«, »Kong Salomon og Jørgen Hattemager« og Schillers »Kabale og Kærlighed«, i 1834—35 blandt andet Oehlschlägers »Tordenskjold« og Falsens »Dragedukken« og i 1842—43 »Svend Dyrings Hus«, »Aprilsnarrene«, »De Danske i Paris«, »De Uadskillelige« samt H. C. Andersens »En Comedie i det Grønne«. I Titchens sidste Leveaar bestyredes Selskabet af J. P. Miller, der efter hans Død i 1847 overtog Bevillingen.

En kort Periode sidst i 1840erne glimrede H. V. Langes Selskab. Lange selv, ogsaa kaldet smukke Lange (1815—1873), var en habil Skuespiller, hvis Glansroller var »Don Cæsar de Bazan«, Donald i »Eiaghs Sønner« og navnlig Ingo-mar i »Ørkenens Søn«. Men desuden talte hans Personale Skuespillere som C. V. Orlamundt og Madam Orlamundt samt Herrerne Pødenphant og Printzlau, som rigtignok paa dette Tidspunkt forlængst havde kulmineret. Men det straalende Midtpunkt i alle Forestillingerne var dog Kristian Mantzius, Hostrups Ungdomsven, der skabte den overdaadige Løjtnant von Buddinge-Figur. Han havde tidligere en kort Tid været ved Det kongelige Teater, men var brudt ud. I 1848 vendte han dog ved Hjælp af et Magtbud fra Frederik

Fru Hauowitz.
1818—1880.

J. P. Müller.
1797—1863
Odense Teater.

Fr. Printzlau.
1814—1859.
Litografi af A. Winther.

William Otto Petersen.
1832—1906.

Theodor Müller.
1827—1890.

Fr. Müller.
1845—1895.

VII tilbage til Nationalscenen, og omtrent samtidig overtog Lange Casino i København for senere at blive Direktør for Folketeatret og var saaledes tabt for Provinsen⁴⁰).

Det Selskab, som hyppigst vendte tilbage til Aarhus, og som i 1830erne og en Del af 1840erne kan siges at have været Provinsens førende, var dog J. P. Müllers. Som nævnt havde Müller (1797—1863) fra Slutningen af 1820erne været i Kompagni med Werligh et Par Aar, men derefter blev han Enedirektør og fik efterhaanden samlet et Personale, der vel ikke var saa stort som Titchens, men i flere Henseender nok saa godt. Det største Trækplaster, og overhovedet den mest for-gudede Skuespiller i Provinsen i forrige Aarhundrede, var Fr. Printzlau. Hans Fader var Hovedkasserer ved Det kongelige Teater, og han var alt-saa vokset op i Teaterluft, oversatte ogsaa som ganske ung et fransk Lystspil og debuterede selv paa Nationalscenen, gjorde Lykke og skulde synes at have Udsigt til en smuk Fremtid i København. Men Successen fortsattes ikke, hans forbløffende Sikkerhed og utvungne Frihed paa Scenen kunde ikke skjule en Mangel paa Fordybelse i Rollerne, hvis Udførelse savnede Perspektiv. Dertil kom, at hans Fader i 1835 blev arresteret for Under-slæb, og naturligt nok søgte Sønnen derefter bort fra Hovedstaden. Indtil midt i 1840erne spillede Printzlau nu hos Müller; senere kom han til Orlamundt og tilsidst til Lange.

Mens han tilhørte Müllers Selskab, var hans Stjerne stadigt stigende. Han spillede alle Elsker- og Bonvivantroller; »Don Cæsar de Bazan«, »Richard Savage«, »Hans Sachs«, »Franz Moor«, Molières »Don Juan« samt »Kean« var hans Glans-roller, men ikke mindst i »Den rejsende Student«, »Frølich« og lignende Stykker gjorde han over-vældende Lykke. »Han vedligeholder et Liv, en Heftighed, en Munterhed og en naturlig Glæde

⁴⁰) Foruden Aarhus Stiftstidende er Hovedkilden til Oplysningerne om de rejsende Selskabers Personale Karl Schmidts anf. Værk.

igjennem alle Roller, som i Forening med hans fortræffelige Mimik og frie Gesticulationer absolut maa exaltere Publikum⁴¹⁾.

Skønt han ikke havde nogen stor Sangstemme, foredrog han de enkle Vaudevillemelodier med megen Ynde. Dertil kom hans spinkle, men smukke Skikkelse og et billedskønt Ansigt med store levende Øjne — intet Under, at han fik alle Pigehejter til at banke hurtigere. De jydske Dammers Betagelse af Fænomenet var saa stor, at man fortalte, at der i Randers samledes ind til et Guldur til Printzlau, og at det slet ikke var ualmindeligt, at de unge Piger klippede hans Navn ud af Programmet og spiste det som Paalæg paa Smørrebrød.

At Aviserne strømmede over af hans Ros — paa Vers og Prosa — siger sig selv, og i 1842 kom endog et Litografi af Printzlau i Handelen, vistnok første Gang noget saadant var hændt en Provinsskuespiller. Det solgtes i Aarhus hos Vinhandler Fulling — maaske i Betragtning af at han i Forvejen handlede med berusende Sager. Begivenheden fremkaldte en ny Strøm af poetiske Indlæg i Avisen, ogsaa et enkelt Epigram »med Skuespiller Printzlaus Portræt til en Dame«, hvori Mandfolkeskynsygen over Damernes Betagelse anes mellem Linierne:

Saa tidt Dit Blik paa dette Billed falder,
Du Fortids Dage frem for Sjælen kalder,
Da frem han treen for Dine glade Blikke
Og lod af Salighed Dit Hjerte dikke;
Da der var Ild i Øjet, Klang i Stemme!
O, ikke sandt, det vil Du aldrig glemme!
Nu er han borte, ak, med Hud og Frakke;
Du med hans Contrafei maa ta' tiltakke!⁴²⁾

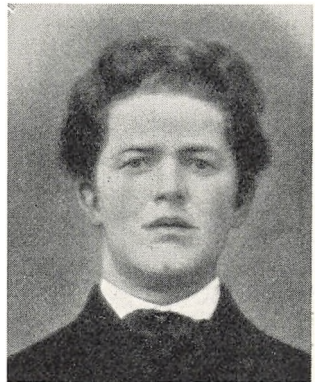
Paa Grundlag af den Lykke, Printzlau gjorde i Provinsen, opnaede han i Slutningen af 1841 en Gæsteoptræden paa det kongelige Teater, men blev køligt modtaget af Kritiken, som ikke undlod at raillere over Jydernes overdrevne For gudelse. Aarhus Stiftstidende replicerede dog

Eleonora Knutzen,
f. Wimmer.
1834—1904.

Ottilie Dahlbom,
f. Müller.
1839—1913.

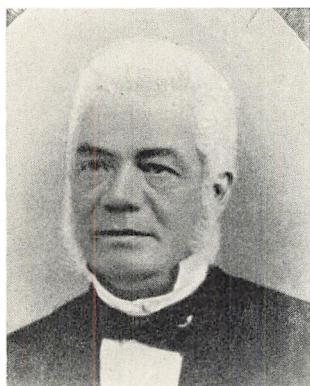

F. W. Dahlbom,
f. 1838.

⁴¹⁾ Aa. St. ³¹/₁ 1841. ⁴²⁾ Almue-Vennen ⁵/₆ 1842.

J. P. Miller.
1800—1864.

C. W. Orlamundt.
1807—1871.

Petrine Orlamundt,
f. Larsen.
1818—1891.

omgaaende: »Vi Jyder ansee visselig ikke Hr. Printzlau som en »Halvgud«, men for en ung Mand, begavet med: et ualmindeligt Talent, et godt og bøjeligt Organ, et for Scenen fordelagtigt Ydre, og med en heel Deel mere Livlighed end i Almindelighed bliver os Danske til Deel«⁴³), en Karakteristik som næppe har været langt fra Virkeligheden.

Printzlau vendte derefter tilbage til Müllers Selskab; men enten nu Nederlaget i København havde været en alt for bitter Skuffelse, eller den fortsatte Forgudelse i Provinsen var for meget for hans svage Karakter: i hvert Fald gik det nu ned ad Bakke med ham, og han tog sin Tilflugt til stimulerende Midler, blev forfalden, saa Forestillingerne alt for ofte maatte aflyses paa Grund af hans »Sygdom«, og omkring 1850 gled han ud af Provinsens Teaterliv. Han døde dog først i 1859⁴⁴).

Et andet usædvanligt Medlem af det Müllerske Selskab var Carl Pallesen, der var født i København, men af en eventyrlig Skæbne førtes til Hamburg som Musiker, derefter som rejsende Skuespiller rundt i Tyskland for en Tid at havne ved det kongelige Teater i Berlin. Her gjorde han Lykke, men efter at han fra Scenen demonstrativt havde taget Del i en Strid mellem Studenter og Officerer, maatte han flygte over Hals og Hoved. Senere kom han med et tysk Skuespiller-selskab til København, hvor han vakte saa stor Begejstring, at han opnaaede Ansættelse ved Det kongelige Teater. Hans burschikose Maade at spille sine flotte Fyre paa stemte imidlertid ikke med Nationalscenens Traditioner; han fik desuden tildelt smaa, ubetydelige Roller, hvilket ikke passede ham, og midt i 1840erne træffer vi ham som rejsende Skuespiller i de danske Provinser. Han gjorde især Lykke i »Den rejsende Student«, en Rolle han undertiden spillede paa Tysk, som Chevalieren i »Efter Solens Nedgang« og som Aldo-

⁴³) Aa. St. 19/11 1841. ⁴⁴) Em. Sejr: Frederik Printzlau. Jul i Aarhus, 1933, S. 15 ff.

brandini i »Statsmand og Borger«. Desuden brillerede han i et Stykke, han selv havde skrevet: »Scener af Kampen i Hertugdømmerne«⁴⁵). I Mod-sætning til Printzlau voksede Pallesen med Op-gaverne og blev en stadig bedre Skuespiller; men han døde allerede 1850 efter en Operation, næppe 40 Aar gammel.

En Tid lang spillede ogsaa Familien Wimmer hos Müller. Saavel Mathias Wimmer (1800—1862) som Madam Christiane Margrethe Wimmer (1810—1887) var anvendelige Skuespillere, især havde han et Talent for det tørkomiske, som gik ud over det almindelige. Men desuden var Ægteparrets tre Døtre meget talentfulde. »Therese synes fornemmelig at være skabt for Idyllen og det Barnligt-naive, det skønne rene Quindelige, mens Søsteren (Eleonora) derimod har sin Styrke i det Lette, Skjelske, Pikante . . .«⁴⁶). Caroline endelig debuterede allerede som 14aarig i Odense som Trine Rar — iøvrigt sammen med Direktørens Søn, Axel Müller, ligeledes 14 Aar — og gjorde straks megen Lykke, hvad Aarhus Stiftstidende skyn-der sig at meddele, da det sikkert vil interessere mange, »fordi Jfr. Caroline Wimmer har saa godt som været halvt hjemme her«⁴⁷). Caroline Wimmer blev senere gift med Teaterdirektør William Otto Petersen og var i en Aarrække en af Pro-vinsens mest yndede Skuespillerinder, hvis Glans-rolle var Rhitra i »Svantevits Datter«, men som iøvrigt ydede udmærket Kunst i Roller som »Es-meralda«, Fanchon i »En lille Hex«, Regisse i »Svend Dyrings Hus«, Agnete i »Elverhøj« og flere andre.

Men saa var der jo ogsaa Familien Müller selv, først og fremmest Direktøren, J. P. Müller (1797—1863), der oprindeligt havde ønsket at stu-dere, men derefter i nogle Aar gik Kontorvejen, inden han debuterede. Som Skuespiller var han

J. H. Adami.
1818—1886.

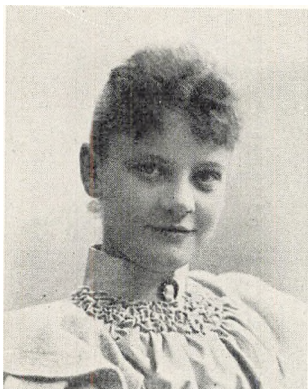

Laur. Stigaard.
1829—1889.

Alfr. Vald. Stigaard.
1867—1914.

⁴⁵) Karl Schmidt: Anf. Værk, S. 116—119. ⁴⁶) Aa. St. 2/5 1851. ⁴⁷) Aa. St. 3/3 1851. Formodentlig har Caroline Wimmer haft Ophold hos en Aarhus-Familie for at faa nogen Skolegang, hvilket var Tilfældet med flere andre »Teater-børn«.

Wilhelmine Stigaard,
f. Schmidt.
1863—1913.

Poul August Rasmussen.
1838—1922.

Amalie Hagen.
1831—1892.

ikke ueffen, indstuderede omhyggeligt sine Roller, men var efter ældre Tids Skik lidt vel deklamerende, især i Sørgepsil. Han havde en poetisk Aare, udgav i sine unge Aar en Digtsamling og oversatte Körners Drama »Hedvig, Banditbruden« til danske Vers. Og naturligvis skrev han de dengang brugelige Prologer og Epiloger og fremsagde dem med stor Patos. Madam Eline Müller var ikke særlig fremtrædende paa Scenen, men hun blev Stammoder til et helt Teaterdynasti: Sønnen Theodor (1827—1890) overtog Ledelsen af Selskabet efter Faderens Død, senere i Samarbejde med Broderen Frederik (1845—1895), der var gift med Marie Petrine Petersen (senere Fru Ring) og Fader til Betty Nansen. Af gamle Müllers Børn er endvidere allerede nævnt Axel Müller, der debuterede som 14-aarig sammen med Caroline Wimmer; men desuden var der en Datter Ottilie, som blev gift med Skuespiller Fr. Waldemar Dahlbom, begge dygtige Kunstnere. Dahlbom dannede senere sit eget Selskab, som et Par Sæsoner i 1860erne spillede i Aarhus.

Det Müllerske Selskab havde imidlertid forlængst kulmineret, andre Direktører havde taget Tøten, og i 1870erne var Besøget undertiden sløjt. 1878 maatte Th. Müller opløse Selskabet i Aarhus. Han kom dog igen i 1880erne i Kompagni med Edv. Jensen, men i 1887 havde han givet op og vilde aabne et Teaterbureau i Aarhus, hvor »alt hvad der behøves, Dekorationer, Dragter, Repertoire og Musikalier«, kunde faas til Leje⁴⁸⁾. Fr. Müller var i 1884 blevet Regissør ved Dagmar-teatret i København. — Endnu et Selskab af den »ældre Generation« maa omtales, nemlig Orlamundts. Allerede i 1830erne havde C. V. Orlamundt (1807—1871) berejst Norge som Teaterdirektør. I Danmark spillede han som nævnt hos Titchen og senere hos Lange; en Tid ogsaa hos Müller, med hvem han gik i Kompagni i Sæsonen 1844—45. Det blev dog ved denne ene Sæson. Senere kom han til Casino i København, og fra

⁴⁸⁾ Aa. St. 4/10 1887.

Slutningen af 1850erne og den følgende halve Snes Aar var han jævnlig i Aarhus med sit eget Selskab. Primadonna var naturligvis Madam Orlamundt, som havde arvet Betegnelsen »Provinsens Fru Heiberg« efter Madam Werligh. Hun var meget feteret. I Randers skænkede Beundrere hende en Guld-Halskæde⁴⁹⁾, og i Aarhus pristest hun i Avisen i indsendte Poesier. En enkelt Strofe skal gengives:

... Recensioners kolde Storme tude,
Fryser Iis paa stakkels Kunstners Rude,
Ryster ham, naar i en fremmed Rede
Han vil sig et Ly — et Hjem berede —
Trækfugl! Du jo sang: at her Du fandt
Atter »Hjem«, og at et Baand dig bandt
Til vor lille Stad! O derfor atter
Ønske vi at skue »Kunstens ægte Datter«⁵⁰⁾.

Hos Orlamundt optraadte ogsaa en Tid Chr. Schmidt, en fortræffelig Skuespiller, der senere kom til Casino i København, og hans Kone, født Jomfru Thora Sønderskou, som i 1840 havde debuteret ved Müllers Selskab og især i sine unge Aar gjorde megen Lykke. I 1843 nød hun endog den Ære at blive modelleret⁵¹⁾. Orlamundt selv var ogsaa en habil Skuespiller, men især bekendt for, »at han med stor Indsigt og Kyndighed leder Sceneinstructionen«⁵²⁾. Hans mandlige Hovedkraft var i de senere Aar Sønnen Hans Orlamundt, der efter Faderens Død blev en yndet Skuespiller ved de københavnske Privatteatre. Hans første Hustru, født Victoria Thorberg, en Søster til Fru Eckardt, spillede ligeledes et stort Repertoire ved Orlamundts Selskab.

I sidste Halvdel af forrige Aarhundrede voksede Selskabernes Antal saa voldsomt, at kun enkelte af de betydeligste kan omtales her. Først og fremmest maa da nævnes J. P. Millers, ikke saa meget paa Grund af dets kunstneriske Fortrin som fordi Miller (1800—1864) i 1851 havde købt Aarhus Teater af Klubben Polyhymnia og derfor

Carl Hagen.
1816—1871.

Vilh. Petersen.
1852—1939.

Fanny Kruse-Dall-Petersen.
1847—1925.

⁴⁹⁾ Aa. St. 10/2 1844. ⁵⁰⁾ Aa. St. 16/1 og 31/1 1844. ⁵¹⁾ Aa. St. 24/2 1843. ⁵²⁾ Aa. St. 13/3 1866.

Andr. Hougaard.
1821—1885.

N. F. Svendsen.
1836—1903.

Poul Friis.
1854—1905.

i den følgende halve Snes Aar havde Stamkvarter her. Han var en lidt uhyggelig Person, om hvem Erik Bøgh siger, at han var »Pebersvend af Tilbøjelighed og Kvindehader af Princip«⁵³). Iøvrigt var han et kvikt Hoved, hurtig og skarp i Replikken, men Kyniker. Han havde en Overgang været i Kompagni med Julius Olsen (1795—1862) og turnerede da i Sverige, hvor den unge Erik Bøgh spillede en Sæson ved Selskabet. Hans Karakteristik af begge Direktørerne er ikke opbyggelig, og hans Skildring af de dramatiske Præstationer viser os Parodien paa et rejsende Skuespillerselskab, men er maaske nok noget overdreven.

Millers Personale i Aarhus var ikke daarligt. Blandt andre spillede her Adami, Haurowitz og Madam Haurowitz, Parmo Petersen, som arvede Aarhus Teater efter ham, og Emma Sørensen, født Meyer, den senere Fru Cortes, der var en fremragende Skuespillerinde. I 1852 kom Laurids Stigaard til. Han var født i Aarhus og debuterede 1848 paa Casino i København. Efter et Par Aar i Norge engageredes han af Miller sammen med Jomfru König, og tilfældigvis er Kontrakten bevaret, saaledes at det kan konstateres, at Gagen var 65 Rdr. om Maaneden — for begge tilsammen. Desuden skulde Stigaard have en halv Netto-Indtægt af en Beneficeforestilling, hvortil Repertoires Nyheder dog ikke kunde vælges⁵⁴). Stigaards Søn, Alfred, blev senere en af Provinsens højt skattede Skuespillere og spillede sammen med sin Hustru Wilhelmine, f. Schmidt, et stort Repertoire.

Et Par Sæsoner i Slutningen af 1860erne gjorde Carl Hagens Selskab megen Lykke i Aarhus. Hagen (1816—1871) var uddannet som Sanger og havde allerede en glørværdig Fortid som Skuespiller i Norge og København bag sig, da han i 1867 dannede sit eget Selskab for i et Par Sæsoner at give kunstnerisk men ikke økonomisk vellykkede Forestillinger i Provinsen. — Hagens

⁵³) Erik Bøgh: Erindringer fra mine unge Dage, 1894, S. 308. ⁵⁴) Ny kgl. Saml., Fol. 743 (Det kgl. Bibliotek).

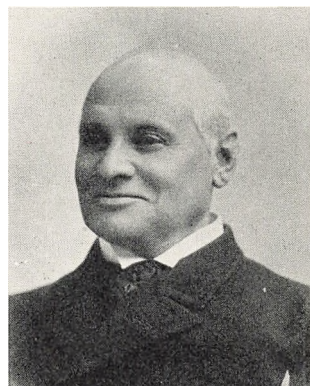
Glansrolle var Jeppe paa Bjerget, en Rolle han som Gæst havde opført ogsaa paa Det kongelige Teater, endda til Phisters fulde Tilfredshed — og det vil sige noget. Blandt Personalet var Amalie Hagen, født Price, Hr. og Fru Hauowitz, Hr. og Fru Hyltoft og Carl Price.

De to Selskaber, som i disse Aar var Provinsens førende, var dog Th. Cortes' og August Rasmussens. Cortes (1825—1901) spillede fra 1862 og Aarhundredet ud — bortset fra 1865—70, da han var i Norge — næsten hvert Aar i Aarhus, hvor han ofte havde Hovedsæsonen. Han var en ejendommelig Personlighed, om hvem der fortaltes en Mængde Anekdoter, og hans udmærkede Instruktion fik stor Betydning for mange af de unge Skuespillere. Wilhelm Schmidt, Albert Hel-sengreen, A. V. Verner, Julius Jacobsen og Helvig Jacobsen, født Johansen, Hans Orlamundt, Frederik Jensen, Cajus Bruun, Povl Friis, Emil Helsingreen, Carl Henriksen, Otto Lagoni, Fru Engelcke Friis, Jens Walther, Emil Wulff spillede i Perioder hos Cortes. Men hans bedste Støtte baade paa Scenen og i hans hele Direktørvirk-somhed var dog Fru Emma Cortes. Ogsaa hun satte udmærket og intelligent i Scene, og hun var en af de betydeligste Karakterskuespillerinder, Provinsen har haft. Herman Bang berømmede hende som »en nobel Dyrkerske af den store Stil, det skønne Sprog og det fuldttonende Vers«⁵⁵).

August Rasmussen (1838—1922) debuterede 1860 i Odense ved Müllers Selskab som Lindahl i »Abekatten«. Hans Rollefag var fortrinsvis Vau-deville-Elskere; men han koncentrerede sig hurtigt om Direktørvirk-somhed, dannede allerede 1868 sit eget Selskab, som ved Siden af Cortes' var det toneangivende i Provinsen i de sidste Aar-tier af forrige Aarhundrede. 1871—76 spillede han i Bergen, og 1884—87 var han Direktør for Casino i København; men hans Hovedvirk-somhed faldt i Provinsen, hvor hans gode Repertoire og smukt afrundede Forestillinger skabte Respekt

Fru Emma Cortes,
1829—1890.

Ferd. Schmidt.
1833—1893.

Julius Petersen.
1844—1917.

Efter Neiiendam: Det danske Teaters Vilkaar i Nordslesvig.

⁵⁵) Herman Bang: Teatret, 1892, S. 28.

om hans Navn. Alt gik efter en Snor hos August Rasmussen; han var Ordensmand til Fingerspidserne og som Direktør fuldt saa meget Forretningsmand som Kunstner. »Provinsens Kammerraad Lange« kaldtes han. — Af hans Personale bemærkedes i de første Aar især Fanny Kruse (senere Fru Dall,

derefter Fru Vilhelm Petersen). Hun havde en udmærket Sangstemme, saa hun i 1866 med Held kunde medvirke i et italiensk Opera-Selskabs Forestillinger i Odense — ikke blot i Kraft af sit i denne Anledning italianiserede Navn Signora Kruselli, men fordi hun virkelig sang godt. — Sæsonen 1867—68 havde hun tilhørt Det kongelige Teater, men vendte derefter tilbage til Provinsen, hvor hun hos August Rasmussen gjorde stor Lykke for Eksempel som Marie i »Regimentets Datter«, men ogsaa som en djærv Frk. Hessel i »Samfundets Støtter«. Endnu mere straalende dog Frederik Madsen og hans anden Hustru, Fru Caroline Recke-Madsen, Datter af H. C. Lumbye og tidligere gift med Forfatteren Adolph v. d. Recke. Frederik Madsen var paa sin Vis en genial Skuespiller, som ogsaa var fuldt anerkendt fra en Række Sæsoner paa Folketeatret i København. —

Frederik Madsen

som Styx i »Orfeus i Underverdenen«.

Edvard Brandes slog forgæves et Slag for at faa ham til Det kongelige Teater. Hans Force var maaske nok elskværdige Farce-Roller, men ogsaa i Figurer som Peter Ravn og Skriverhans i Hostrups Vaudeviller og ikke mindst som Hans Styx i »Orfeus i Underverdenen« ydede han noget ualmindeligt. De sidste Aar var han svækket af Sygdom. Han døde i Aarhus i 1882.

Fru Recke-Madsens Talent var beskednere, men hun var anvendelig i næsten alle Roller og havde arvet en Smule af sin Faders musikalske Evne, komponerede smaa Romancer, som hun foredrog til Publikums udelte Tilfredshed.

Af de ældre Skuespillere maa endvidere nævnes J. A. S. Hougaard, der ligeledes havde gjort stor Lykke i København. Han var oprindelig Glarmester og havde i sin Ungdom vandret rundt hos Bønderne paa Sjælland; han forstod derfor at give Almueskikkelser en forbløffende Livagtighed, ligesom han beherskede den sjællandske Dialekt til Fuldkommenhed. Men han var iøvrigt et betydeligt komisk Talent, som ogsaa spillede Holberg med udmærket Virkning.

I 1890erne talte August Rasmussens Personale blandt andre Anker Kreutz og Fru Jonna Kreutz, Albert Price, Alfred Stigaard, Johannes Herskind, Ivar Schmidt, Charles Wilcken, Lauritz Olsen, Caroline Aagaard (senere Fru Erik Skram), Ellen Diedrich (senere Fru Svend Rindom) og Alfred Cohn.

Af andre Direktører bør omtales Ferdinand Schmidt (1833—1893), en Broder til Christian Schmidt. Hans Selskab kom vel kun i anden Række, men selv var han en glimrende Skuespiller, der i Roller som Ole Ras i »Strandby Folk«, Etatsraaden i Goldschmidts »I den anden Verden« og iøvrigt ogsaa i rene Farce-Figurer ydede noget udmærket.

Julius Petersen (1844—1917) kom i 1880erne og 1890erne næsten hvert Aar til Aarhus med et Personale, hvis Hovedkræfter foruden af ham selv bestod af hans Brødre Carl, Louis og Valdemar, Sønner af Teaterdirektør P. Petersen, samt Julius Petersens første Hustru Dido, født Larsen, der var en alsidig Skuespillerinde med en god Sangstemme. Hun døde imidlertid allerede 1881 paa Randers Teater under Opførelsen af »Kaptajn Grants Børn«, hvori hun spillede den unge Sømandskone Ketty. Ogsaa Julius Petersens anden Hustru, Fru Anna Petersen, født Nielsen, spillede et stort Repertoire, blandt andet Desdemona i »Othello«. Julius Petersen havde i 1870erne indlagt sig Fortjeneste ved at give nationale Forestillinger i Sønderjylland, hvorfra hans Personale imidlertid blev udvist under dramatiske Omstændigheder⁵⁶). I Aarhus dyrkede han især Udstyrsstykker som »Gjøngehøvdingen«, »Kalifen paa Eventyr«, »Jorden rundt i 80 Dage« og »Kaptajn Grants Børn«. Det sidste havde han erhvervet Eneret paa og ofret stort Udstyr til. Der var medgaaet 2200 Kvadratalen Lærred til Dekorationerne, som var malet af Wahlin, og hele Iscenesættelsen havde kostet 8000 Kr., hvilket i 1880 var en kolossal Sum⁵⁷).

Carl Henriksen (1847—1907) og Povl Friis (1854—1905) var en enkelt Sæson i 1880erne i Kompagni, men besøgte ellers jævnligt Aarhus med hvert sit Selskab, og især Friis betragtedes vist som den bedste — af de næstbedste. Paa det rent underholdende Omraade overgikkes han dog af Vilhelm Petersen (1852—1939), som indviede Aarhusianerne i københavnsk Revy-

Caroline Recke-Madsen
i »Svantevits Datter«.

⁵⁶) Robert Neiiendam: Det danske Teaters Vilkaar i Nordslesvig, 1914, S. 25 ff. ⁵⁷) Aa. St. 9/9 1880.

Th. Cortes.
1825—1901.

Oddgeir Stephensen.
1860—1913.

Alb. Helsingreen,
f. 1854.

kultur. I sin Kone, født Fanny Kruse, havde han iøvrigt en habil Kraft, ogsaa paa det sanglige Omraade. Og da Operasanger J. L. Nyrop en Sæson optraadte som Gæst hos ham — hans Stemme var dog paa dette Tidspunkt slemt paa Retur — lod det sig gøre med Held at opføre »Farinelli«, Udtog af »Perlefiskerne« o. l. Vilhelm Petersens Repertoire omfattede dog, ligesom de andre Selskabers, ogsaa Folkekomedier, Vaudeviller og Farcer.

Sidst i 1890erne dannedes to Selskaber, som i Begyndelsen af dette Aarhundrede skulde faa en fremtrædende Plads blandt Provinsens rejsende Selskaber. Det var Helsingreens og Oddgeir Steffensens. Albert Helsingreen (født 1854) var selv en fremragende Skuespiller, men ikke mindst var han en meget dygtig Direktør, som opnaaede smukke dramatiske Resultater og forstod at paavirke sine Skuespillere. Mange af dem fik senere kendte Navne: Albrecht Schmidt, Holger Hofman, Gerda Christophersen, Carl Alstrup, Aage Garde, Axel Strøm, Holger Madsen og Henrik Malberg.

Men hverken Helsingreen eller Oddgeir Steffensen (1860—1913) naaede at blive meget kendt i Aarhus, fordi det nye Teater med fast Personale hele Aaret aabnedes 1900, hvorefter de rejsende Selskaber kun undtagelsesvis kom til Byen.

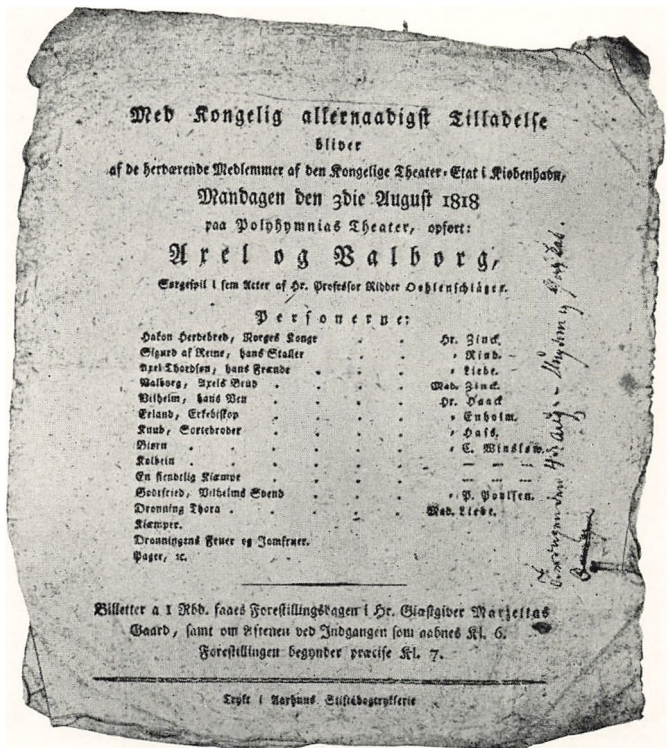
TOURNEERNE

Man kan med nogen Ret hævde det Paradoks, at de rejsende Selskaber i forrige Aarhundrede var Provinsens faste Teatre; i hvert Fald fandtes der ikke andre. Derimod var der veritable Tourneer, endda af selve Det kongelige Teaters Personale, der kom paa hastige Besøg. Saa tidligt som i 1804 var kongelig Skuespiller og Instruktør F. Schwarz i Spidsen for en Del af Nationalscenens Kunstnere i Aarhus og gav en Række Forestillinger som Kotzebues »Galningen« og »Borgmesterfamilien i Ravnekrogen«, Ifflands

»Høstdagen« og »Jægerne«, Lessings »Emilie Galotti« og enkelte andre — altsaa præcis det samme Repertoire, som det dramatiske Selskab dyrkede, men her i en fuldendt Udførelse. Schwarz havde allerede i 1802 opnaaet Bevilling paa »at lade opføre Skuespil og Balletter i Danmark og Norge«, og efter omhyggelig Forberedelse foretog han i Sommeren 1804 under Betegnelsen »Det privilegerede Provindsial-Theater« den første »Kunstrejse«, som det kongelige Teaterpersonale har gjort i Provinsen⁵⁸⁾. Hans Maal var ikke blot et økonomisk, men først og fremmest »at forestille Skuespil i Modersmaalet⁵⁹⁾, altsaa formodentlig et Modtræk mod de rejsende tyske Selskaber.

Der skulde imidlertid gaa hele 10 Aar, inden Aarhus igen fik Besøg af Nationalscenens Kunstnere, denne Gang med Madam Liebe og Dr. Ryge som Hovedkræfter⁶⁰⁾. Men Repertoiret var nu gennemgaaende af lettere Art, saaledes flere Syngestykker, og ved de følgende Besøg var Musiken traadt i For-

grunden. I 1817 opførtes Mozarts »Bortførelsen fra Seraillet« og Dittersdorffs »Apoteker og Doktor«, i 1818 »Ungdom og Galskab« og i 1822 Rossinis »Barbereren i Sevilla« og Mozarts »Don Juan« og »Figaros Bryllup«. Skuespillet blev dog ikke heller forsømt, saaledes spillede i 1818 »Axel og Valborg«, »Hagbarth og Signe« og »Jacob von Thyboe«, men iøvrigt begyndte man at give mere eller mindre løsevne Scener af en lang Række Skuespil, hvorved Skuespiller-Præstationerne og ikke Skuespillene blev det afgørende. — Ved disse

Plakat fra 1818.
Teatermuseet i København.

⁵⁸⁾ Th. Overskou: Den danske Skueplads, IV, 1862, S. 60. ⁵⁹⁾ Aa. St. 20/7, 1804. ⁶⁰⁾ Aa. St. 2/8 1814. Der var altid stor Begejstring over de kgl. Skuespilleres Besøg, men denne Gang kneb det med Tilslutningen, som Avisen mener vilde have været større, »hvis ikke deels Heden i det indskrænkede Locale, deels den maaskee vel høje Priis 9 Rdr. for Billetten (det var under Pengekrisens Kulmination) og maaskee ogsaa den liden Afvexling af Forestillingerne havde været.»

næsten aarlige Besøg — det sidste i Serien fandt Sted i 1824 og bragte blandt andet den straalende Nyhed »Jægerbruden« — var Hovedaktørerne Liebe og Madam Liebe, Dr. Ryge, Zinck, Cetti, C. N. Rosenkilde, Jomfru Zrza, Frydendahl og Lindgreen, og disse Aar betegner Højdepunktet i Nationalscenens Gæstespil. Derefter maatte Aarhus savne de kongelige Skuespillere indtil 1833, da et nyt Ensemble besøgte Byen med nyt Repertoire, hvori det sidste Skrig, Vaudevillen, var rykket i Forgrunden, og Teatrets nye Stjerne, Fru Heiberg, indtog Førstepladsen.

Fra nu af blev Det kongelige Teaters Besøg ret sjældne, og der kan kun paavises faa Forestillinger, som bragte fuldstændige Stykker i Nationalscenens originale Udførelse. Man nøjedes med enkelte Bravourscener og smaa Ballet-Intermezzoer som for Eksempel i 1847, da Sahlertz, Albrecht og Jomfru Bergnehr udførte Brudstykker af »Barberen i Sevilla« og »Ungdom og Galskab«, mens Hoppe og Jomfru Funch gav forskellige Balletnumre⁶¹). Eller de store Navne kom helt alene og præsenterede et »Declamatorium«, saaledes i 1832 Instruktør N. P. Nielsen med ikke mindre end 19 Numre paa Programmet⁶²). Samme Aar gav Rosenkilde en Aftenunderholdning, hvor Tilstrømningen var saa stor, at »mange maatte gaa bort uden at kunne faa Billet«⁶³), og i 1839 havde Phister fuldt Hus til forskellige Vaudevillemonologer og lørsrevne Scener⁶⁴). I 1859 gav Michael Wiehe og Professor N. P. Nielsen med et Par Ugers Mellemrum Deklamationsaftener, begge med blandt andet Runebergs »Sven Dufva« paa Programmet⁶⁵), og i 1866 under Landmandsforsamlingen var Phister atter i Byen med Oplæsning af Holbergs-scener og Brudstykker af Heibergs »En Sjæl efter Døden«⁶⁶). Ogsaa Mantzius kom paa Oplæsningsbesøg og foredrog i 1870 Scener af »Jacob von Thyboe«, oplæste H. C. Andersenske Eventyr og gamle Rosenkildes »Hr. Dimmeling«, ligesom han sang Bellmanske Sange⁶⁷).

Men som oftest var Tourneerne af blandet Indhold, i Almindelighed med Hovedvægten paa Opera-Numre. I 1865 glæder Avisen sig over Besøg af et Ensemble fra Det kongelige Teater, det største »siden »den gode gamle Tid«, som nu kun Faa mindes, nemlig da for en 30 Aar siden det kongelige Theaters berømteste Skuespillere aarlig aflagde os et Besøg . . .«⁶⁸). Kunstnerne var gode nok: Mantzius, Döcker, Chr. Hansen, Sangerinden Elise Rømer, Cellisten Rauch og Pianisten V. Sanne, men Programmet, der bestod af forskellige Musiknumre, Sange og Operaarier samt et Par Scener af »Jacob von Thyboe«, formaede ikke at give et Indtryk af Det kongelige Teaters

61) Aa. St. 14/6 og 16/6 1847. Omtrent samme Ensemble besøgte Aarhus 1851 og 1853. Aa. St. 14/6 1851 og 1/6, 12/6 og 14/6 1853. 62) Aa. St. 12/6 1832. 63) Aa. St. 7/8 1832. 64) Aa. St. 17/7 og 24/7 1839. 65) Aa. St. 21/5, 3/6, 6/6, 19/6 og 21/6 1859. De to Kunstnere gav hver to Aftenunderholdninger, og Programmerne var ikke væsensforskellige, Wiehes maaske mest klassisk præget med Wesselske Smaating, Paludan-Müllers Lucifers Fald, H. C. Andersenske Eventyr og Troubadour-Scenerne af Kong Renés Datter, mens N. P. Nielsen fremsagde Digte af Ploug og H. P. Holst, Boyes »Kirkeklokken i Farum«, Paludan-Müllers »Den 8. Kunst« og Chr. Winthers »Erik og Ellen«. 66) Aa. St. 26/6 1866. 67) Aa. St. 17/6 1870. 68) Aa. St. 17/6 1865.

fine Ensemblekunst. — Lignende Forestillinger, men stærkt operaprægede, gaves i 1867 og 1870 med Partier af blandt andet »Fra Diavolo«, »Romeo og Julie« og »Barberen i Sevilla« (1867) samt Udtog af »Liden Kirsten« og Donizettis »Elskovsdrikken« (1870). Hovedkræfterne var nu Leocadie Gerlach, Charlotte Bournonville, Jastrau, Döcker, Fru Liebe og Simonsen⁶⁹).

Et Par nogenlunde afrundede Operaforestillinger gaves i 1881 af et Personale, der var sammensat af svenske og danske Sangere med Kor og Ballet i beskedent Format. Hovedkræfterne var Christophersen, Willmann og Fru Willmann, som udførte henholdsvis Faust, Mefistofeles og Margarete i »Faust«. Desuden opførtes »Den hvide Dame«⁷⁰). Endnu bedre var dog »det kongelige svenske Operaselskab«s Opførelse af »Konge for en Dag« i 1886. »Huset var udsolgt til høje Priser . . . D'Hrr. Ödman og Lundquist vare Aftenens triumferende Helte . . . Frøken Andersson saavel som Hr. Strömbergs fortrinlige Bas høstede ligeledes jublende Bifald«⁷¹).

Naturligvis kunde der ogsaa komme Lyntourneer fra andre københavnske Teatre end det kongelige, saaledes fra Folketeatret og især fra Casino, men det skete ikke ofte, og de prægede ikke Byens Teaterliv paa afgørende Maade. Efter at Aarhus i 1900 havde faaet ny Teaterbygning og fast Personale hele Sæsonen, blev Tourneerne naturligvis endnu sjældnere, og af Hovedstadsskuespillere saas fortrinsvis de faa Stjerner, som i Perioder spillede Glansroller hos et af de rejsende Selskaber. Dog gennemførte en Teaterforening i en Aarrække efter Verdenskrigen regelmæssige Gæstespil af Det kongelige Teaters Kunstnere, og vel at mærke med »hele« Forestillinger ganske som de opførtes paa Nationalscenen, en Ordning som under normale Forhold maaske kunde fortsættes og udbygges, ligesom de Opera-Gæstespil i Aarhus-Hallen, som Nationalscenen selv har givet i de seneste Aar, vel burde forøges og stabiliseres.

TEATERLOKALER

Vi véd ikke meget om, hvad Aarhus har haft af Teaterlokaler i ældre Tid; formodentlig har man hjulpet sig med et eller andet større Rum, som lod sig indrette, saaledes har i hvert Fald Raadhussalen været benyttet. Her spillede ogsaa Det forenede dramatiske Selskab indtil 1803, da Raadmand Ingerslev fraflyttede 1. Salen i Løveapotekets Ejendom paa Storetorv, hvorefter Apoteker Reddelien lod den indrette til Teater- og Balsal for »Dramatikken«. Salen, kaldet »Apotekerens Loft«, var paa 19 Fags Længde og kunde rumme 200 Tilskuere. Fortæppet var prydet med et Prospekt af Storetorv med Raadhuset og Domkirken⁷²). Men paa samme Tid hører man, at der gives Forestillinger af rejsende Selskaber i Amtsforvalter Sørensens Gaard

⁶⁹) Aa. St. 12/6 og 17/6 1867, 7/6 og 16/6 1870. ⁷⁰) Aa. St. 28/5, 16/6 og 17/6 1881. ⁷¹) Aa. St. 10/7 1886. ⁷²) Efter mundtlig Overlevering.

ved Mindet (senere Rahrs Gaard), og Haandværker-Amatørerne spillede som nævnt paa Volden.

Fra 1816 skulde Aarhus imidlertid faa et »rigtigt« Teater, en Bygning som var indrettet til det samme. Efter at Kronprindsens Klub og Det forenede dramatiske Selskab i 1814 havde besluttet at slaa Pjalterne sammen — økonomisk set i bogstavelig Forstand — bestemte man tillige at ville opføre en Teaterbygning paa Kannikegade. Planen realiseredes ved Hjælp af en Aktietegning, som indbragte ialt 17,683 Rdr. Det nye Teater var projekteret til 20,000 Rdr., men Opførelsen skete under den alvorlige Pengekrise, og under den almindelige økonomiske Misere gik det ogsaa galt med Teaterbygningen, hvis Fuldendelse forsinkedes, og — hvad værre var — hvis Byggesum kom helt op paa 42,000 Rdr., inden det nye Kunsttempel den 17. Januar 1816 kunde aabnes med en Kantate af Adjunkt J. S. Hertel og Prolog af Adjunkt Blache⁷³).

Denne Teaterbygning, som gennem næsten hundrede Aar var Byens Hovedscene, bestod af 21 Fag Grundmur; Scenen var 17½ Alen bred og 7½ Alen høj, og i Salen kunde rummes ca. 500 Tilskuere. Aarhusianerne fandt iøvrigt, at man her havde et af Verdens Underværker; thi ikke blot kunde Lysekronen hejses op gennem Loftet for ikke at genere under Forestillingen, men Gulvet kunde ved en sindrig Mekanisme skrues op, saa det var passende skraat for Tilskuerne under Forestillingerne, mens det bagefter igen blev vandret og kunde bruges som Dansegulv⁷⁴).

Den ene Mekanisme — den med Lysekronen, som dog var en senere Opfindelse — viste sig forresten at være farlig, idet der i 1855 skete det Uheld, at de to Tove, som holdt Lysekronen, »foranlediget ved Uforsigtighed under Oprækningen«, begge sprang, saa Kronen faldt ned og saarede fire Tilskuere, dog kun den ene mere alvorligt. »Efter et Qvarters Ophold, under hvilket Forskrækkelsen havde sat sig, blev Forestillingen fortsat . . .«⁷⁵).

Til Salens Opvarmning var der i en Niche paa hver af Langsiderne opstillet Kakkelovne, som imidlertid sjældent benyttedes, da det var dyrt at varme det store Rum op. Man ser, at Reglen var ikke-Fyring, idet Teaterdirektør Becker i 1830 udtrykkeligt bemærker i sin Annonce, at »dersom Kulden bliver endnu ligesaa streng paa Søndag, vil jeg sørge for, at Theaterlocalet bliver opvarmet«⁷⁶).

30 lange og 6 mindre Bænke, tildels med Hynder og Rygstød, var opstillede med en Midtergang, ligesom der var Gange langs Salens Vægge. Og i denne Sal anbragte Aarhusianerne sig saa efter en ganske bestemt Rangforordning, hvis Oprindelse vel ingen kendte, men som blev meget nøje overholdt: Bænkerækkerne til Venstre var de fornemste, og nærmest Pro-

⁷³) Selskabet Polyhymnia, 1915, S. 25 f. ⁷⁴) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne, 1901, S. 85. ⁷⁵) Aa. St. 20/11 1855. ⁷⁶) Aa. St. 5/2 1830.

sceniet sad her Byens Honoratiores. Gangen langs disse Bænke kaldtes »Løvegaarden«, og her stod Officerer, Adjunker, Embedsmænd, Omegnens Proprietærer o. s. v. under Forestillingerne. Midtergangen var forbeholdt Haandværksmestre og mindre Handlende. Bænkerækkerne til Højre besattes af det jævne Borgerskab, Tjenestefolk og Haandværkssvende, og endelig rummede den venstre Sidegang Gaardskarle og menige Soldater. Denne Gang kaldtes i Modsætning til Løvegaarden for »Smørrebrødssiden«; thi mens man i Løvegaarden nød Konfekt og Kager, kunde det nok hænde, at der paa Smørrebrødssiden blev trukket en Madpakke frem i Mellemakten uden smaaligt Hensyn til, at Luften i Teatret derved undertiden blev yderligere krydret.

Umiddelbart foran Scenen var Orkestret anbragt ved 9 Nodestole med tilhørende 18 Lampetter, og langs et Rækværk, som adskilte Orkestret fra Parterret, stod Latinskolens og Realskolens mindste Elever, mens de større holdt sig allerforrest i Løvegaarden. Jævne Folks Børn stod altid paa Smørrebrødssiden.

Der var ingen numererede Pladser, og denne Klassesdeling var altsaa frivillig, men blev ikke desto mindre strengt overholdt, lige til der i 1850erne blev indført numererede Siddepladser.

Paa Scenen fandtes ifølge en Fortegnelse fra 1838: »10 faste Kulisse-rammer, 10 løse do. med tilhørende Ruller paa Loftet samt Gangspil og Blokke. Til disse 20 Kulisser havde man følgende Dekorationer: a) Gade, b) Skov og Søjlesal, malet paa begge Sider, c) blaa Stue og gul do., ligesaa, d) grøn Stue og rød do., ligesaa, og e) Fængsel og Bondestue, ligeledes malet paa begge Sider«. Belysningsmateriellet bestod af 40 Lampetter paa Stænger foruden 4 paa Siderne. Af Paaklædningsværelser var der kun to smaa daarligere Rum, et til Damerne og et til Herrerne, især var det sidste uanseligt og havde end ikke Vindu. Begge Værelserne opvarmedes af samme Kakkeldovn⁷⁷⁾.

Alt i alt har Polyhymnias Teater dog for sin Tid — og sit Sted — været et udmærket Skuespilhus, og selv Det kongelige Teaters Personale var nogenlunde tilfreds med det. Overskou, som deltog i Sommertourneen 1822, taler om »en ordentlig Teaterbygning med taalelige Decorationer«⁷⁸⁾. De rejsende Selskaber maatte betale 12 Rdr. i Leje af Teatret pr. Forestilling, dog reduceredes Prisen senere til 10 Rdr. for de første Aftener og noget mindre for de efterfølgende. Det lyder jo meget billigt, men vi har fra 1830erne en specificeret Fortegnelse over samtlige Udgifter ved Benyttelsen af Teatret, og den fortæller noget andet. Specifikationen skyldes den omrejsende Danselærer O. G. F. Bagge⁷⁹⁾, tidligere Danser ved Det kongelige Teater, »Skrivent, Tolk og Translatør, der desuden havde været Sekretær i fransk Tjeneste,

⁷⁷⁾ Selsk. Polyhymnia, 1915, S. 24 f. Jfr. Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 85 ff. ⁷⁸⁾ Overskou: Af mit Liv og min Tid, II, 1916, S. 84. ⁷⁹⁾ O. G. F. Bagge: Livsbilleder, 1836, S. 85.

Husejer, Boghandler, Skuespiller og Deklamator«, og den lyder i Bagges drastiske Sprog saaledes:

For Leie af Teatret som *forud* betales til Selskabets Kasserer, Hr.

Kammerraad Bjerg	10	Rdr.	0	Mark
Brilliant Musik	6	—	4	—
Voksløys			3	—
Tællelys	3	—	4	—
<i>Sieur Ravn</i> , vel meriteret Bud	6	—	—	—
Maskinkarlen og hans Kjælling af Ravnefamilien	2	—	4	—
Feiekonen	1	—	2	—
Torden og Lynild	1	—	2	—
Plakathærer			4	—
To Billettører, den ene Hr. Ravn	1	—	1	—
Politi			3	—

34 Rdr. 3 Mark

Det er klart, at der skulde sælges mange Billetter à 2 Mark, før disse primære Udgifter var dækkede — og den almindelige Billetpriis var endnu i 1830erne 2 Mark og for Børn det halve. Dertil kom, at Teatret efterhaanden blev temmelig forfaldent, fordi Polyhymnias Kasse altid var en levende Illustration paa det bevingede Ord »læns som en Klubkasse« og ikke tillod Reparationer. Allerede i 1839 begyndte Pressen derfor at kritisere Tilstanden. I en Anmeldelse i Jyllandsposten hedder det: »Hvad man ved Beskuelserne af Stykkerne meget savner, er: anstændige Dekorationer. Teaterkulisserne er nemlig saa ramponerede, forslidte og forjaskede, at man meget maa forundres over, at vedkommende Teaterdirektion ikke antager sig disses Istandsættelse . . .«. Ogsaa selve Teatersalen maatte holde for, især to Statuer af Thalia og Melpomene, som var placerede ved Siden af Scenen. Det vilde ikke være af Vejen, »at lade de tvende langagtige Gudinder undergaa en Forandring, som er posterede paa hver sin Side af Theatret, hvoraf Melpomene med Bogrullen har Lighed med en examineret Gjordemoder, og Thalia med Masken med Døden fra Lübeck . . .«⁸⁰).

Polyhymnia nedsatte en Komité til at overveje Situationen, og en Smule Maling blev der da ogsaa Raad til, men noget rationelt foretoges ikke, og i Slutningen af 1840erne rejste den offentlige Kritik atter Hovedet. »Blandt Aarhuus' Mærkværdigheder fortjener fremfor alt især at nævnes een, nemlig Byens Theater; næsten enhver af de større Kjøbstæder har nu sit Theater, men af dem alle er det i Aarhuus det usleste«, hedder det i en Korrespondance fra Aarhus, og der berettes om de skandaløse Dekorationer til »Landet fundet og forsvundet«, hvor »den forreste Coullisse var næsten halv opbrændt, og paa alle de andre var næppe Spor af Maling at opdage . . . jeg vilde have troet at see umalet Sækkelærred hængt op, hvis ej noget, der skulde forestille en Bilæggerovn, havde forraadt Kunsten«⁸¹).

⁸⁰) Jyllandsposten 3/12 1839. ⁸¹) Aa. St. 2/4 1847.

At der under disse Forhold ikke kom saa mange rejsende Selskaber, synes forstaaeligt nok, og i hvert Fald klager en Indsender i Avisen over, at »der i Aarhus har dannet sig et Maadeholds-Selskab for Kunstnydelser«, men Forklaringen ligger jo lige for: Manglen paa Lokale, og der foreslaas derfor Aktietegning for at skaffe »et passende og tidssvarende Locale til Afbenyttelse for Kunstnere og selskabelige Sammenkomster«⁸²⁾.

Saa vidt kom man dog ikke i denne Omgang. Desuden gav Trearskrigen og Tyskernes Besættelse af Byen andet at tænke paa; men i 1851 besluttede Polyhymnia at sælge Teaterbygningen, da man indsaa, at Klubben aldrig vilde faa Raad til at bekoste den gennemgribende Restaurering, som var nødvendig, og i December købte Direktør J. P. Miller Teatret med Rekvisitter og alt Tilbehør for 7300 Rdr. Overtagelsen skete fra April 1852.

Skønt man var klar over, at dette Ejerskifte vilde betyde en »Forskjønnelse og mere hensigtsmæssig Indretning« af Teatret end hidtil⁸³⁾, herskede der dog ikke almindelig Glæde over Begivenheden, ja, Planen om gennem Aktietegning at skaffe Midler til en ny Teaterbygning dukkede op igen, »for at ikke Byens Indvaanere skulle være aldeles udelukkede fra al dramatisk Kunstnydelse, paa den Smule nær, som engang, maaske langt hen paa Vinteren, vil forundes os af det Millerske Selskab, hvis Directeur som bekjendt har tilkjøbt sig det herværende Theater, der, som hans Eiendom, er lukket for alle andre Skuespillerselskaber«⁸⁴⁾.

Det varede dog ikke længe, før Aarhusianerne glemte Betænelighederne for i Stedet at beundre Millers Reformer. Den første var Indførelsen af Numer-Parket, og allerede i Sommeren 1854 blev hele Bygningen omkalfatret, Bygningsinspektør Thielemann forestod Ombygningen, og Aarhusianerne var imponerede over Resultatet: Der blev indrettet to Indgange, Garderober, Vestibule med Buffet samt Billetkontor, og inde i selve Teatersalen blev Gulvet sænket for at give rundelig Plads til en nyopsat Balkon. Orkestergraven var ogsaa sænket, og et ordentligt Proscenium opsat som Adskillelse mellem Scene og Teatersal. »Man kunde umuligt andet end føle sig vel tilmode i dette ligesaa beqvemt og hyggeligt som elegant og smagfuldt indrettede Rum«, hedder det i Avisen⁸⁵⁾. »Naar saa endelig vor Gas er bleven benyttet til en forholdsvis glimrende Belysning, som kan sætte alle disse Fordele i det tilbørlige Lys, er der Intet tilbage at ønske — uden en levende og virksom Paaskjønnelse«⁸⁶⁾.

Aarhus Teater kunde nu rumme ca. 700 Tilskuere, og der synes i de følgende Aar at have været almindelig Tilfredshed med det. Man fandt det endog rimeligt, at Miller forbød Tobaksrygning, saa fornemme var Lokalerne⁸⁷⁾ — hvis det da ikke blot har været et Paabud fra Brandvæsenet — og ligeledes fandt man sig i, at Parketlogerne blev forbeholdt Damer og Børn⁸⁸⁾.

⁸²⁾ Aa. St. 1⁸/₁₂ 1846. ⁸³⁾ Aa. St. 15¹/₁₂ 1851. ⁸⁴⁾ Aa. St. 3¹/₉ 1852. ⁸⁵⁾ Aa. St. 10¹/₁₀ 1854. ⁸⁶⁾ Aa. St. 6¹/₁₀ 1854. ⁸⁷⁾ Aa. St. 31¹/₁₀ 1854. ⁸⁸⁾ Aa. St. 4¹/₂ 1857.

Miller sørgede ogsaa for nye Dekorationer, saaledes havde han i 1855 »to pragtfulde Dekorationer« under Arbejde paa Casinos Malersal i København⁶⁹⁾, og i Løbet af Sommeren 1858 installeredes Gas i Teatret. Den tændtes første Gang 3. November samme Aar.

Ved Millers Død i 1864 viste det sig, at han havde testamenteret Teatret til sin tidligere Skuespiller Parmo Petersen, som imidlertid overdrog Sophus Birck den daglige Ledelse, da han selv drev Papirforretning i København. I de følgende Aar blev der igen foretaget forskellige Forbedringer, især bag Scenen, hvor de to smaa Paaklædningsrum blev omdannet til Skuespiller-Foyer. I Teatersalen erstattedes de gamle, brede Træsøjler, som bar Balkonen, med slanke Jernsøjler, og Casinos Teatermaler, Mayson, blev kaldt over for at male et nyt Fortæppe, som Avisen kalder »virkelig smukt«, ligesom han var Mester for »en lukket Stuedekoration, saaledes som den nu anvendes paa større Theatre, hvorved baade Illusionen bedre holdes og Publikum hører bedre«⁷⁰⁾. Det synes altsaa at være første Gang, Aarhusianerne beundrede en lukket Stuedekoration.

Endelig lyste den »røde Lygte« for første Gang uden for Teatret den 26. December 1868. Det var Direktør August Rasmussen, som havde ladet den anskaffe; tidligere skulde man ind i Forhallen for af et Skilt at erfare, at alt var udsolgt.

I Efteraaret 1871 blev Teatersalen malet i lyse Farver, Sidevæggene lyserøde, Prosceniet rigt forgyldt, Loftet dekoreret af Maler L. Kruse, og i Oktober samme Aar købte Sophus Birck Teatret af Parmo Petersen. Birck indrettede Privatlejlighed ovenover Indgangen til Teatret, men gav sig iøvrigt ikke selv af med Direktør-Virkosmhed. Han nøjedes med Udlejning.

Imidlertid var Idyllens Tid nu forbi. Allerede i 1870 var der i en Anmeldelse klaget over de medtagne Bagtæpper paa Grund af »Oprulnings- eller Optrulningssystemet«⁷¹⁾ og i de følgende Aar fortættedes Utilfredsheden med Teatret efterhaanden til et indædt Raseri, som i 1881 kom til Udbrud. Saavel Aarhus Stiftstidende som Aarhus Amtstidende var temmelig onde mod Birck, mens Jyllandspostens Omtale altid var velvillig; men Birck var ogsaa Medinteressent i Bladet. I Januar 1881 kaldte Aarhus Stiftstidende Teatret »en gammel, faldefærdig Rønne, en Scene, hvor de Spillende knubre af Kulde, risikere at putte Benene igjennem det raadne Gulv, og med Coulisser, der ikke have været fornyede i aarevis, og som ere saa gjennem-sigtige, at et eneste Lys bag dem skinner, med en Tilskuerplads, hvor første Parquet lider af isnende Fodkulde, og andet Parquet optages af Bænke uden Rygstød og uden Klapsæder«⁷²⁾.

Senere paa Aaret tog Birck til Orde mod Redaktør Mørk og Redaktør Bjørnbak og beklager sig over deres Surhed overfor Teatret. Han havde paa-tænkt at udvide Bygningen og navnlig skaffe bedre Restaurationsforhold;

⁶⁹⁾ Aa. St. 27/11 1855. ⁷⁰⁾ Aa. St. 5/10 og 19/11 1867. ⁷¹⁾ Aa. St. 22/2 1870. ⁷²⁾ Aa. St. 23/1 1881.

han havde haabet, at dette vilde virke formildende paa de to Redaktører, som hele Vinteren i skøn Forening »have været saa gyselig misfornøjet med Teatret«. Men det synes ikke at have virket. I Omtalen af »Faust« mente Mørk, at Stykket lykkedes over al Forventning, »her hvor der ikke findes en eneste passende Decoration eller Requisite«, mens Bjørnbak ganske vist

Aarhus gamle Teater ca. 1900.
Paa Trappen staar Sophus Birck.

ikke syntes, at Forestillingen trods den forhøjede, uhyre Betaling, 3, 2 og 1 Kr. pr. Billet, var videre vellykket; men det var naturligtvis altsammen Teatrets Skyld, hvorfor Birck opfordrer de to Herrer til at sætte sig i Spidsen for en Indsamling, saaledes at der kan opføres et nyt Teater svarende til de fordringsfulde Kritikeres Krav. Birck trækker sig gerne tilbage overfor et saadant Foretagende, som han aldeles ikke magter, og han kan ikke tænke sig andet end, at de to Redaktører vil gøre Alvor af Byggeplanerne, »ellers vilde deres hensynsløse Riven ned paa det nuværende Theater jo være meningsløs og kun beregnet paa at skade og fortrædige mig (Birck)

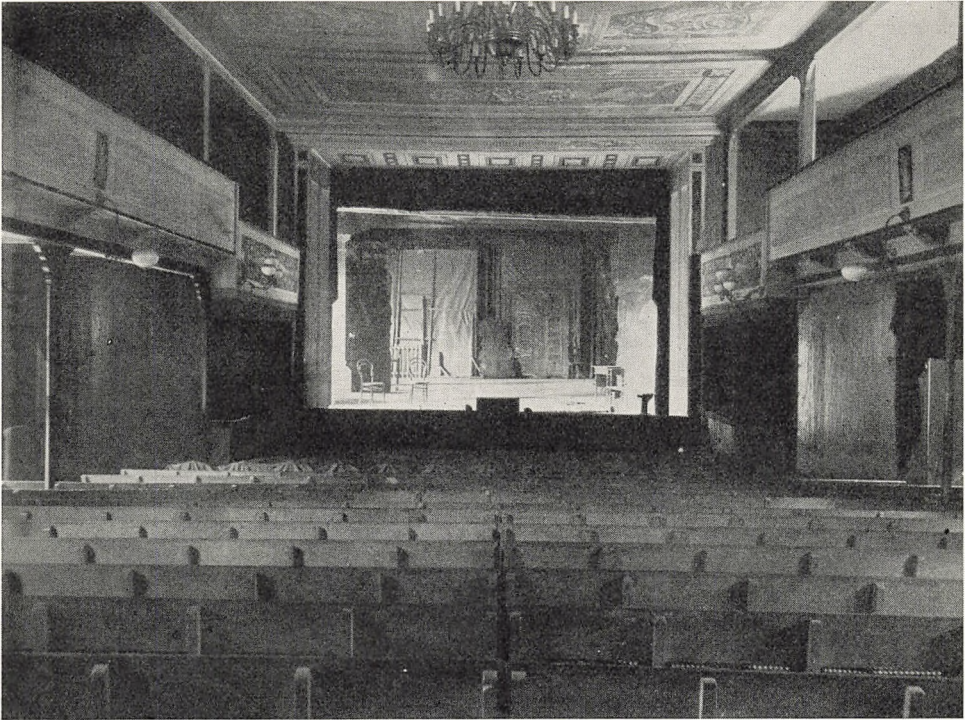
saa meget som muligt⁹³). — Hertil svarede Mørk blandt andet, at Aarhus Teater for nylig af et københavnsk Dagblad var betegnet som nogenlunde det sletteste Provinsteater. »Dette ligger vel mindre i Bygningens Størrelse og Hovedindretning end i, at der aldeles intet gjøres for at holde det. I mange Aar er der næppe anskaffet en eneste ny Decoration . . . intet Bagtæppe kan gaa lige op, hvorfor man ved Sceneforandringer stadig ser to Ben løbe af Sted med Døren i Baggrunden . . . og Bagtæpperne er saa tyndslidte, at Lys og Mennesker bagved ses igennem . . . alligevel er Aarhus Theater det dyreste at benytte for Selskaberne. End ikke da Gaspriserne for nogen Tid siden blev billigere, fandt Theaterejeren Anledning til at slaa af paa den enorme Betaling, som erlægges for Gassen, nemlig 15 Kr. pr. Spilleaften«.

Og Mørk slutter sit Indlæg saaledes: »Naar Hr. Birck hoverende i sin nuværende Enestilling vil hjemføre til mig den Opgave at skaffe et nyt Theater, da følger det af sig selv, at en saadan Henvisning maa afvises som nærmest indeholdende en Pukken paa eget Herredømme overfor Publikum. Der er næppe Nogen uden for Hr. Bircks allernærmeste Kreds, der ikke gjerne vil bidrage efter Evne til, at den nuværende Trolddom blev brudt, og i den Retning, som der stiles, vil det utvivlsomt ogsaa om kortere eller længere Tid skee. At Hr. Birck indtil da gjør sig sin Position saa indbringende som muligt, maa han selv om. Kun een Indbildning maa jeg berøve ham, nemlig, at han i nogensomhelst Henseende skulde kunne stille sig op blandt sine Medborgere som Thalias fortjenstfulde Repræsentant. En Mand kan ved at bygge eller eje nye, store og tidssvarende Ejendomme i en By forsaavidt vinde en vis Anseelse, men en Mand, som holder Logishuse, »Amerika«, »Pjaltborg« (daværende lidt despekte Foretagender) etc., gjør ikke Fordring paa Udmærkelse, om han end maaske tjener mere derved. Paa samme Maade er der intet Urespektabelt, men tilvisse heller ikke nogensomhelst Ære at vinde, intet at gjøre sig til af ved at indtage den indbringende Stilling som Husvært i Kunstens Pjaltborg i Aarhus«⁹⁴).

Birck forsvarede sig ganske virkningsfuldt mod dette drabelige Angreb⁹⁵), men Stemningen var imod ham, og da Ringteatret i Wien brændte under katastrofale Omstændigheder den 8. December 1881, gav dette Stødet til en Række Sikringsforanstaltninger mod Brande i Teatre Europa over, ogsaa i Aarhus, hvor flere Indsendere i Aviserne tog Teater-Diskussionen op igen, og nu paa et mere konkret Grundlag. Birck hævdede rigtignok i et Indlæg, at der i Aarhus Teater var taget alle mulige Forholdsregler, saaledes at der her ingen Brandfare var⁹⁶); men da Brandkommissionen havde set paa Tingene, var den af en anden Mening og forlangte: »Ved Hoveddøren at gjøre de to Fag Vinduer til Døre. En Nøddør indsættes i 1. Parquet til Gaden ved Grænsen til 2. Parquet. Den østlige Nøddør til Klubhaven udvides, og den

⁹³) Aa. St. 21/6 1881. ⁹⁴) Aa. St. 22/6 1881. ⁹⁵) Jyllandsposten 25/6 1881. ⁹⁶) Aa. St. 14/12 1881. Han imødegæaa dog eftertrykkeligt i en Leder 17/12.

her anbragte Potteopstilling fjernes. Døren fra Galleriet til Børnelogen skal flyttes. Skydedøren til Hovedindgangen til Galleriet udvides 12 Tommer. Olie-lamper anbringes over alle Udgange . . . I Gavlen mod Vest sættes en Nøddør for Skuespillerne, og Oxeøjjet i Herregarderoben paa Loftet gjøres til et stort Vindue . . .⁹⁷⁾. — Hvor lidt man endda opnaaede ved disse Foranstaltninger, fremgaar af en Skildring af Aarhus Teater fra 1892. Den fremkom i

Aarhus gamle Teater ca. 1900.

Maanedsskriftet »Jylland« og skyldtes Teaterdirektør Povl Friis, som hævdede, at Aarhus Teater var det værste af alle Provinsteatre. »Paaklædningsværelserne ligger oppe paa Loftet bag Sofitterne. I Ildebrandstilfælde synes Skuespillerne redningsløst fortabt. Der er rigtignok anskaffet et Knudetov, ved Hjælp af hvilket de under en paakommende Ildebrand skal entre fra Loftet ned paa Gaden. Under mit sidste Ophold i Aarhus spurgte jeg en Dag, hvor da dette mærkelige Tov fandtes. Ingen anede, hvor det var. Langt om længe fandt vi det da nede i Kælderen mellem en stor Del andet Skrammel. Som bekendt er det jo ved Theaterbrande Sofitterne og Snoreloftet, der først maa holde for. Hvad skal saa Skuespillerne gribe til, naar Redningsknudetovet ligger forsvarligt gemt i Kælderen? Og paa Scenen! Ingen Plads

⁹⁷⁾ Aa. St. 21/12 1881.

mellem Kulisserne — gamle, udslidte Dekorationer. Der er heller ikke nogen Foyer — kort sagt: ikke Spor af Hygge. Publikum har fra 1. Parket og Logen det mest uhindrede Indblik i Kulisserne«.

Der var nu ingen Ende paa alt det, man havde at indvende mod det gamle Teater, »hvis Snoreloft var saa mørt, at en stor Hund en Gang, ved en af Cortes' Forestillinger, faldt igennem det og ned i Hovedet paa de Agerende«⁹⁸). »Den gamle Svedekasse« kaldtes Teatret o. s. v. o. s. v.⁹⁹).

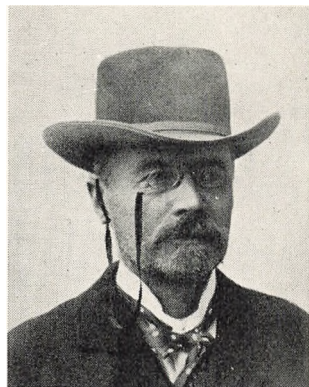
Det var derfor rimeligt, at man for Alvor beskæftigede sig med Planer om at bygge et nyt Teater. Allerede i 1870erne var Mænd som Hans Broge og Otto Mønsted interesserede og havde udset August Rasmussen til dramatisk Raadgiver¹⁰⁰). Men Tiden var endnu ikke moden. At man i det bevægede Aar 1881 atter drøftede Problemet, siger sig selv. Det meddeles i Avisen, at man i den senere Tid har tænkt paa »Opførelse af et nyt og tidssvarende Theater, enten paa det gamle Theaters Plads . . . eller paa en af Byens fornylig erhvervede Grunde«¹⁰¹). Hermed mentes det senere Bispetorvet, idet Kommunen havde købt Bispegaarden og en Del private Bygninger, som nu skulde danne et stort Torv. Der fremkom forskellige Planer til den bedste Bebyggelse af dette Torv, blandt andet fra Professor Dahlerup, som ogsaa havde tænkt sig et stort Teater omtrent paa den Plads, hvor det nuværende Teater ligger. Byraadet besluttede imidlertid paa sit Møde den 6. December 1883 at se Tiden an, idet man ønskede »ad Erfaringens Vej at vinde Kendskab til, hvor stor en Del af Pladsen der behøvedes til Torvebrug, og hvor meget der som Følge deraf kunde raades over i andet Øjemed«¹⁰²).

I 1885 dukkede saa Planer op udefra, idet en exam. polyt. F. V. Christensen fra København sendte Andragende til Byraadet om en Grund af den sydøstre Del af det nye Bispetorv til en Teaterbygning, »som agtedes opført af et eventuelt Aktieselskab«. Byraadet var interesseret, men havde forskellige Betænkeligheder. Der var Tale om et aarhusiansk Aktieselskab med 100000 Kr. og et Indskud fra københavnske Banker paa 200000 Kr., men dels fandt man det ønskede Areal lidt for stort, dels saa man helst, at udelukkende aarhusianske Penge blev engageret¹⁰³). Iøvrigt løb det hele ud i Sandet, da Christensen maatte meddele, at de københavnske Pengeinstitutter, som havde lovet ham Støtte, nu havde trukket sig tilbage.

Ønskerne om et nyt Teater dukker dog stadig op, og Kravene og Forventningerne stiger efterhaanden. Fik man et nyt, hyggeligt Teater, vilde Tilskuerpladsen sikkert komme til at »rumme en ikke ringe Del af den Intelligens, som man ikke kan undre sig over nu holder sig borte fra den«. Men desuden skulde der være et fast, dygtigt Personale, som spillede fra medio Oktober til medio April, og Repertoiret maatte i det væsentlige hentes

⁹⁸) Thulstrup: Ungdomsminder (Ill. Tidende, Bd. 50, S. 402). ⁹⁹) Nordstjernen 1890—91, S. 188. ¹⁰⁰) Alb. Bayer: Aarhus Teater, 1925, S. 15. ¹⁰¹) Aa. St. ³⁰/₁₁ 1881. ¹⁰²) Aarhus Byraads Forh. 1883, S. 129. Professor Dahlerups Tegninger til den paatænkte Teaterbygning findes gengivet i Alb. Bayers anf. Værk, S. 18—19. ¹⁰³) Aa. St. ⁹/₁₀ 1885.

fra Det kongelige Teater. Og saa maatte Kommunen give Tilskud o. s. v.¹⁰⁴). — Endelig i 1895 tog Ønskerne en mere fast Form. I Slutningen af Aaret traadte en Del interesserede Borgere sammen, og den 26. Januar dannedes en Komité med Sparekassedirektør Koppel som Formand, hvorefter Lavininen rullede. — Teaterejer Birck søgte ganske vist at dæmme op for Udviklingen ved at udgive en Pjece »Om Theaterforhold«, hvori han dels gav en Oversigt over det sidste Aars Indtægter af de enkelte Forestillinger paa det gamle Teater og derigennem paaviste, at Opførelsessummen for et stort, nyt Teater ikke kunde ventes forrentet, og dels hævdede, at de senere Aars svigtende Teaterinteresse havde to Grunde: Varieteernes Oplomstring og »Rejselysten«. »Før nøjedes den mere kræsne Del af Publikum med den Komedie, der blev budt det hjemme, nu ser dette Publikum en eller flere Gange om Aaret Komedie i Kjøbenhavn, og det nøjes derfor ikke længer med den hjemlige Kunst. Her i Aarhus kommer dette Publikum, der skulde være Theatrets bærende, saa godt som aldrig i Theatret, uden naar kjøbenhavnske Kunstnere optræde«¹⁰⁵). — Men Arbejdet for det nye Teater skred uanfægtet videre. Man havde i Begyndelsen tænkt sig at lægge den nye Bygning paa Polyhymnias og det gamle Teaters Grund, og Arkitekt Frimodt Clausen udarbejdede et Projekt med Altonaer Stadttheater som Mønster, men det varede ikke længe, før den sydøstlige Del af Bispetorvet blev udpeget som den ideelle Plads, og her nedlagdes den 12. August 1898 Grundstenen til Hack Kampmanns Teaterbygning, som den 15. September 1900 indviedes ved en Festforestilling, hvis Program omfattede Holbergs »Erasmus Montanus« og August Ennas Eventyr-Opera »Prinsessen paa Ærten«, dirigeret af Komponisten¹⁰⁶).

Sophus Birck.

Det gamle Teater solgte Birck for 80,000 Kr. til Staten, som lod det nedrive og paa Grunden opførte den nuværende Post- og Telegrafbygning. Det nye Teater kender vi alle, og holder jo ogsaa af det, skønt dets Indre er noget uroligt, lidt for Stuk-fyldt til at kunne forliges med vor Tids Smag. Albert Bayer har imidlertid i sin Bog om Aarhus Teater i Anledning af dets 25 Aars Jubilæum fortalt alt om denne Bygning og om den Skuespilkunst, som her er udført i Aarhundredets første Fjerdedel. Vi kan derfor nøjes

¹⁰⁴) Aa. St. 3/11 1889. ¹⁰⁵) Sofus[!] Birck: Om Theaterforhold, 1896, S. 11. Bircks Synspunkter var iøvrigt ikke ubegrundede, og hans Forhold til Teatret mere fortjenstfuldt, end den hidsige Polemik mod ham lader ane. Ikke blot havde han i Virkeligheden ofret temmelig meget paa det gamle Teater — han kunde jo ikke gøre for, det var for lille og ikke svarede til Tidens Krav — og han var desuden en ganske habil Teaterskræder, som skrev forskellige Skuespil, hvoraf i hvert Fald »Fra 48« gjorde stor Lykke i 1880erne. (O. Chr. Hingsberg i Aa. St. 22/11 1936). ¹⁰⁶) Alb. Bayer: Anf. Værk, S. 111.

med at henvise til dette Værk og blot kort omtale de fire Direktører, som i de forløbne 40 Aar har lagt Teatrets Kurs.

Det blev Benjamin Pedersen, som fik den ærefulde, men ingenlunde lette Opgave at grundlægge Traditionerne i det første faste Teater udenfor Ho-

vedstaden — og at indfri de højtspændte Forventninger til »den jyske Nationalscene«. Benjamin Pedersen var en dygtig Teatermand og en solid Instruktør, men det var i Sandhed store Krav, saavel kunstneriske som økonomiske, den nye Direktør skulde honorere: indenfor et ikke alt for rundeligt Budget at gennemføre et kunstnerisk antageligt Repertoire, som kunde give den nødvendige Spilleindtægt pr. Aften. Men Direktørens romantiske Indstilling faldt endnu sammen med Smagen hos Størstedelen af Publikum; derfor gik det, selv om der var mange Vanskeligheder. I den første Sæson maatte saaledes indstuderes ialt 30 Stykker — Publikum var jo vant til de rejssende Selskabers stærkt skiftende Re-

Benjamin Pedersen.
1851—1908.

pertoire — og saavel Direktøren som Personalet havde altsaa nok at gøre. — I 1908 døde Benjamin Pedersen og efterfulgtes af Jacob Jacobsen, der var Aarhus Teaters Direktør indtil 1913. Ogsaa han havde sine Kvaler, tyede til Operetter og i det hele taget et lettere Repertoire for at opnaa økonomisk Balance paa Budgettet. Han undgik ikke skarpe Angreb, fordi han paa denne Maade sænkede Teatrets kunstneriske Niveau, og da ogsaa den økonomiske Situation i 1913 var faretruende, maatte han vige Pladsen.

Derefter overtog Aage Garde Direktørposten, og med ham tog Repertoiret igen Retning mod det mere litterære. Det lod sig gøre, fordi Verdenskrigens urolige Aar gav Teatret Medvind. — Garde var desuden en højt kultiveret Teatermand og en fin Instruktør med megen Sans for Ensemblespil; hans Periode, der varede til 1923, hører kunstnerisk til Teatrets bedste¹⁰⁷⁾.

Jacob Jacobsen.
1868—1940.

Erik Henning-Jensen, som efterfulgte Garde, har med Talent og Energi ført Traditionerne videre. Ogsaa han har unægtelig haft Vanskeligheder at overvinde, maaske flere og større end nogen tidligere Direktør, med svigtende Teaterinteresse, Konkurrence fra andre lokale Scener og fra Biografteatrene. Men Aarhus Teater har dog gennem

¹⁰⁷⁾ Aage Garde. Et lille Festskrift udg. i Anl. af hans 25 Aars Skuespillerjubilæum, 1922.

Aarene tilkæmpet sig en sikker Position og bærer nu med Rette Betegnelsen »den jydsk Nationalscene«.

Hvad der i ældre Tid har været af Teaterlokaler i Aarhus ud over det »rigtige«, er ikke stort. Harmonien — en selskabelig Forening ligesom Polyhymnia, men i beskednere Format og mest søgt af det jævne Borgerskab — har i 1840erne og Begyndelsen af 1850erne haft en mindre Scene, formodentlig beregnet til Medlemmernes Dilettantforestillinger. I hvert Fald bortsolgte dette Selskab i 1854 ved Auktion »et Theater med Tilbehør«¹⁰⁸).

Fra Begyndelsen af 1850erne var der »Sommerteater« i Vennelyst. Her blev i 1850 opført en Pavillon, som dog brændte et halvt Aars Tid senere, men erstattedes af en noget større og bedre Bygning, hvor der opførtes Smaastykker, Farcer og Vaudeviller som »En Søndag paa Amager«, »Abekatten«, »Ægtemænd i Knibe«, »Den svage Side« o. s. v. Tilskuerne synes at have siddet i det Fri; thi i 1853 anbringes »en Marquise foran Theatret, hvorved der kan tilvejebringes en regelmæssig Belysning og bevirkes, at der kan høres bedre paa de fjernere Pladser«¹⁰⁹).

Den primitive Teaterbygning brugtes indtil 1890, da den brændte Natten mellem 1. og 2. September — til almindelig Glæde i Byen. »At den mere end tarvelige Teaterbygning er brændt, fortjener kun liden Opmærksomhed«, skriver en af Aviserne, tilmed da Ejeren havde assureret¹¹⁰). Derimod beklager man meget Teaterdirektør Svendsen og Skuespillerne, som led store Tab ved Branden; alle deres Ejendele brændte, og for Direktør Svendsens Vedkommende betød det et tildels uerstatteligt Tab af Kulisser, Garderobe og Teaterrekvisitter og ikke mindst en stor Samling Rollehefter, Musikalier m. m. Intet af alt dette var assureret, ja et Forsikringsselskab havde endog pure nægtet at tegne nogen Forsikring, fordi Teaterbygningen var saa daarlig og brandfarlig¹¹¹).

Der blev nu opført en Scenebygning til Koncertsalen i Vennelyst, og i 1897 byggede Slotsarkitekt Thorvald Jørgensen — den senere Skaber af Christiansborg Slot — en stor Pavillon i maurisk Stil. Ældre Aarhusianere vil endnu huske denne kønne men upraktiske Bygning, som i 1908 tilintetgjordes ved en dramatisk Brand, hvor det høje Trætaarn forvandlede sig til en Ild-Fakkell, krøllede sammen som en Proptrækker og styrtede til Jorden, mens Millioner af Gnister hvirvledes op som det mest straalende Fyrværkeri, der endnu var afbrændt i Vennelyst.

Derefter havde Vennelyst en Aarrække en mere beskeden Pavillon og et lille Træ-Friluftsteater, hvor de lokale Sommerrevuer gik af Stabelen, indtil midt i 1920erne da den nuværende Teater- og Restaurationsbygning

¹⁰⁸) Aa. St. 30/9 1854. ¹⁰⁹) Aa. St. 16/7 1853. ¹¹⁰) Aarhus Amtstidende 2/9 1890. ¹¹¹) Emauel Sejr: Vennelyst, 1932, S. 16 f. For at hjælpe det nødstedte Personale blev det ordnet saaledes, at Direktør Svendsen fik Lov at give nogle Forestillinger paa Aarhus Teater.

opførtes. Her fik Aarhus en helaarlig fast Scene, et folkeligt Teater med rent underholdende Repertoire af Farcer, Folkekomedier og Operetter.

Af andre Teaterlokaler maa nævnes Haandværkerforeningens Scene, som ikke er stor, men som dog har været Rammen om mangfoldige Dilettantforestillinger og ikke faa professionelle Tourneer. Det samme har været Tilfældet med Scenen i Den folkelige Forsamlingsbygning i Østergade, hvor der endog i 1880erne gaves regelmæssige Forestillinger en stor Del af Vinteren, for Eksempel af Camillo Spiers' Selskab. Fru Maria Spiers har senere i sine Erindringer omtalt disse Aftener i »Aarhus Folketeater«: »Naar man nu ser denne primitive Scene — den er uforandret fra vor Tid — undres man over, at vi dør har spillet »Gjøngehøvdingen«, »Helvedes Datter«, »Talismanen«, »Kludesamlere fra Paris«, »Ruy Blas«, »Paa Havets Bund« og andre Helafstensstykker med stor Staffage — men der var dengang et trofast Publikum, som navnlig om Søndagen fyldte Salen og Balkonerne til Trængsel. Og hvor var de Mennesker dog glade for at se Komædie...«¹¹²).

Maa man undres over, at disse Stykker kunde opføres paa den lille Scene, er det dog endnu mere forbløffende, at Will. Petersens Selskab i 1884 her gav »Den flyvende Hollænder«, endda med den eftertrykkelige Bemærkning i Annoncen: »Udstyrelsen komplet som paa det kongelige Theater«¹¹³). Det vil dog kun sige, at Dekorationerne var af Nationalscenens, og Forklaringen paa, at en saadan Forestilling overhovedet kunde gennemføres, er ganske simpelt den, at Stykket var »frit bearbejdet efter den tyske Original«, saaledes at der har været Tale om et folkeligt Skuespil med enkelte Sange, Kor og Brudstykker af Wagners Musik. I Tilgift fik man samme Aften en Revyfarce »med Viser, Kor og Kankan«. Det maa siges at have været Smæk for Skillingen.

I 1900 fik Aarhus endelig endnu en Teaterbygning: Kasino, der blev indviet med en Prolog, forfattet og fremsagt af Marinius Olsen, som var Kasinos Leder i de første Aar. Der var dog foreløbig ikke Tale om egentlige Teaterforestillinger, men om en Varieté, hvis Maal fremgaar af følgende Linier i Prologen:

Jeg lover ej Kunst eller litterære Forsøg,
saa har jeg jo intet Løfte at bryde,
men vil *De* mig støtte med Deres Besøg,
saa skal det bedste »Gøgl« jeg Dem byde¹¹⁴).

Senere blev Kasino dog et underholdende Teater ligesom Vennelyst, og dets Repertoire blev ligesom dettes: Folkekomedier, Operetter og Farcer, indtil det i 1941 atter er vendt tilbage til Varieté-Forestillingerne.

¹¹²) Maria Spiers: Teaterminder, S. 106. Det drejede sig nu sjældent om Helafstensstykker. Som oftest bestod Programmet af 2—3 Farcer og Vaudeviller. ¹¹³) Aa. St. 15/11 1884. ¹¹⁴) Jyden 9/12 1900.

Der staar saa tilbage at omtale Friluftsteatret — om man da her kan tale om Teaterlokaler. Friluftsteater er ingenlunde en Opfindelse fra det 20. Aarhundrede. — Allerede i 1823 gav Steiners Selskab en Forestilling i Fuglsang Skov ved Fredericia¹¹⁵), og i 1830erne gav det Ehlers'ske Selskab en Forestilling i Skoven ved Vejle. Programmet bestod af »De Uadskillelige« og en Pantomime af Direktøren selv: »Røverne eller Skytsaanden i Skoven«; men da Afspærringen ikke var effektiv, blandede Publikum sig efterhaanden saa forstyrrende i Spillet, at det hele opløstes i Forvirring. Direktøren forsøgte at skaffe Ro ved at træde frem og højlydt erklære, at »uden Orden er der ingen Orden til«. Skønt Publikum sikkert har givet ham Ret i denne Paastand, hjalp det dog ikke, og Ehlers fik da den lyse Idé at afbrænde det Fyrværkeri, som skulde have afsluttet Pantomimen, og dermed var alle tilfredse¹¹⁶).

Muligvis er det dette mislykkede Forsøg, som har givet Teaterdirektør J. P. Müller Blod paa Tanden; i hvert Fald søgte han i 1842 om Tilladelse til at »anlægge et Sommertheater i Riisskov«. Kommunalbestyrelsen havde imidlertid flere Betænkeligheder og afslog Ansøgningen¹¹⁷). Herefter hører vi først om Friluftsteater i dette Aarhundrede og denne Gang i Marselisborg Skov, hvor der i 1910 indrettedes en enkel, men overordentlig smukt beliggende Scene.

Det var naturligvis Friluftsteatrets Sukces i Dyrehaven, der var Forbilledet for Friluftsscenen ved Aarhus. Den 20. Juni 1910 fik Direktør Frede Skaarup Bevilling til at give Friluftsforestillinger i Marselisborg Skov; men faa Dage senere opgav han Planen, og det blev derefter Henrik Malberg, som tog Tanken op. Han havde den 15. Juli Première paa »Hagbarth og Signe« og spillede senere »De Danske i Paris« og Puks Scener af »En Skærsommernatsdrøm«.

Næste Aar kom Malberg igen i Kompagni med Hj. Schönfeldt. Denne Gang begyndte man allerede 15. Juni, og foruden »Hagbarth og Signe« spillede »Dansen paa Koldinghus« og »Recensenten og Dyret« med Olaf Poulsen som Gæst. Men Vejret var sløjt, og Forestillingerne gav stort Underskud.

I 1912 og 1913 var der intet Friluftsteater. I Juli 1914 opførte Direktør Axel Illum »Elverhøj«, i 1915 var der igen roligt i Skoven; men 1916 og 1917 gav Adam Poulsen og Otto Jacobsen et Par Forestillinger, nemlig »Der var engang —« i 1916 og »Hagbarth og Signe« i 1917. Endelig spillede for sidste Gang i 1918. Det var Henry Schmidt, som opførte »Saa vinder den Svend sin Pigelil«, der gik 11 Gange, og »Et Folkesagn«, som naaede tre Opførelser. Desuden dansede Emilie Schmidt og Rich. Jensen fra den kongelige Ballet forskellige Solonumre.

¹¹⁵) Randers Amtsavis 14/9 1823. ¹¹⁶) Neiiendam i: Danmark i Fest og Glæde, IV, S. 402. Aa. St. 19/7 og 20/7 1832. ¹¹⁷) Deliberationsprotokol for Magistraten og de eligerede Borgere 8/6 1842. Aa. B. A. I 4.

REPERTOIRET OG DETS UDFØRELSE

I de første Tiaar af forrige Aarhundrede var Repertoirets Hovednavne Kotzebue og Iffland, hvortil kom en Del Stykker af danske Forfattere med Holberg og Oehlenschläger i Spidsen. Men desuden spillede især Beckers Selskab mange Syngestykker, ja, hele Operaer som »Das Donauweibchen«, »Preciosa«, »Jægerbruden«, »Don Juan« og »Kalifen i Bagdad«. Fra omkring 1830 indtog Vaudevillerne en stadig større Plads paa Repertoiret, naturligvis med Heiberg og Hertz som Pionerer, men snart efterfulgt af en stor og meget produktiv Skare: Overskou, Hostrup og i sidste Halvdel af Aarhundredet Recke og især Erik Bøgh med sit Overflødigshorn af Originaler, Bearbejdelser og Oversættelser.

Men jævnsides med dette mere litterære Repertoire spilledes ogsaa en Mængde folkelige Skuespil og Farcer, franske Lystspil, tyske »Haupt- und Staatsaktioner«, dramatiserede Romaner og i det hele taget Skuespil med stærke Effekter. »Mest Lykke gjorde de rørende Stykker«, skriver Rasmus Nielsen. »Den forfulgte, af Verden mishandlede Uskyldighed var altid sikker paa Publikums dybeste Sympathi, og fra Skurken vendte man sig med Afsky. Det var sande Misfostre af Stykker, disse dramatiserede Romaner, med al deres falske Pathos og affekterede Sentimentalitet, og saa vare disse Stykker saa lange, at de maatte inddeles i 6—7 Acter og 15 »Tableauer«, ved hvilket Udtryk man forstod Underafdelinger af Acter. Saadanne Stykker som »Nat og Morgen«, »Herren ser dine Veje«, »Greven af Monte Christo« o. s. v., fik Tilskuerne til at flyde hen i Taarer. Man følte sig gennemrystet til sit Inderste og kunde nok ovenpaa alle disse Rædsler trænge til ved en lille Dessert, i Skikkelse af »Fuglen i Pæretæet«, at erindres om, at Livet dog ogsaa havde nogle enkelte lyse Sider . . .«

Udførelsen var lige saa voldsom som Stykkerne: I de alvorlige Skuespil »declamerede Skuespillerne stærkt. Pointeringen var vel ikke altid mønsterværdig, men naar Helten rumlede dygtigt med sit sonore Organ og Dronningen hvinede af Rædsel og Elskerinden med Dueblik smægtende slog fine Krøller paa sine Tirader, saa græd man af Rørelse. I muntre Stykker loe man af Hjertens Lyst, naar Comikeren ret slog sig løs og skraalte op og gjorde voldsomme Gestus«¹¹⁸⁾.

Ser man paa den vedføjede Statistik over Holberg-Opførelser, tegner der sig en tydelig Kurve, nedadgaaende indtil midt i Aarhundredet og derefter atter langsomt opadgaaende. Mens Holberg i Det forenede dramatiske Selskab absolut indtog Førstepladsen blandt de danske Forfattere — aabenbart med »Jacob von Thyboe«, ikke som senere »Jeppe paa Bjerget«, som Yndlingskomedie — indtraadte der midt i Aarhundredet en kendelig Stilstand, og især indskrænkedes de opførte Stykkers Antal. Avisen efterlyser i 1855 lige-

¹¹⁸⁾ Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne, 1901, S. 89.

frem Holberg paa Scenen og hævder, at hans Komedier opføres langt sjældnere paa Provinsteatrene end i Hovedstaden¹¹⁹⁾. Men Skylden synes at have været Publikum og i nogen Grad ogsaa Avisens, idet der luftes en Del Bornethed ikke blot overfor »usædelige og frivole franske Stykker«¹²⁰⁾, men

Antallet af Holberg-Opførelser paa Aarhus Teater 1800—1900.

	1. Opførelse	1800) 1825}	1825) 1850}	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
Barselstuen	23/12 1804	2			1	3
Den Stundesløse	28/4 1805	3	1	2	2	8
Den politiske Kandestøber ..	21/2 1808	2	1		7	10
Erasmus Montanus	12/3 1809	2	2			4
Don Ranudo de Colibrados..	24/6 1810	1				1
Jacob von Thyboe	16/2 1812	4	1		2	7
Diderich von Menschengræk	10/3 1816	1		2	2	5
Det lykkelige Skibbrud	1/12 1816	1				1
Mascarade	12/3 1817	1	4	2	11	18
Gert Westphaler	7/12 1817	2	2	3		7
Jeppe paa Bjerget	21/12 1817	2	1	19	24	46
Den pantsatte Bondedreng ..	5/1 1818	1			1	2
Jean de France	3/4 1820	1				1
Den honette Ambition	16/3 1823	1				1
Olysses von Ithacia	1/3 1824	1				1
Julestuen	19/11 1833		1	11	4	16
Henrik og Pernille	30/12 1860			1		1
Kilderejsen	19/1 1879				4	4
Den forvandlede Brudgom ..	26/3 1883				12	12
Pernilles korte Frøkenstand .	19/11 1888				10	10

Det gælder for samtlige statistiske Oversigter, at Opførelser paa Østergades Forsamlingsbygning, i Vennelyst o. l. ikke er medregnet. Med Hensyn til Tiden efter 1900 henvises til Albert Bayer: Aarhus Teater, 1925.

Oehlenschläger-Opførelser paa Aarhus Teater 1800—1900.

	1. Opførelse	1800—1850	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
Frejas Alter	12/4 1807	3			3
Amleth	6/8 1810	2	1		3
Hakon Jarl	22/5 1812	1			1
Hagbarth og Signe	31/7 1818	7	3	2	12
Axel og Valborg	3/8 1818	5	3	4	12
Tordenskjold	5/9 1833	4	4		8
Correggio	26/11 1833	1			1
Dina	24/3 1843	3	5	2	10
Landet fundet og forsvundet.	27/3 1847	1			1

¹¹⁹⁾ Aa. St. 24/12 1855. ¹²⁰⁾ Aa. St. 11/11 1865.

Stykker af J. L. Heiberg opført paa Aarhus Teater 1800—1900.

	1. Opførelse	1800—1850	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
28. Januar	¹³ / ₁₁ 1826	1			1
Kong Salomon og Jørgen Hattemager	²⁸ / ₁₁ 1826	7	2	5	12
De Uadskillelige	²² / ₄ 1829	7	12	3	22
Recensenten og Dyret	¹⁹ / ₉ 1830	8	14	7	29
Aprilsnarrene	¹⁷ / ₉ 1830	10	14	2	26
Et Æventyr i Rosenborg Have	²⁹ / ₉ 1830	10	17	10	37
Elverhøj	²⁴ / ₂ 1831	5	18	46	69
Køge Huskors	⁹ / ₃ 1832	6	2		8
De Danske i Paris	² / ₆ 1833	9	13	9	31
Nej	²⁹ / ₅ 1837	7	8	9	24
Syvsoverdag	¹⁷ / ₈ 1840	1		5	6
Valgerda	²¹ / ₃ 1847	1			1

Skuespil af H. Hertz opført paa Aarhus Teater 1800—1900.

	1. Opførelse	1800—1850	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
Indkvarteringen	²⁸ / ₂ 1830	3	5	2	10
Amors Genistreger	²³ / ₂ 1832	2	2	3	7
Flyttedagen	¹² / ₅ 1833	1			1
Svend Dyrings Hus	²⁹ / ₄ 1838	3	9	28	40
Debatten i Politivennen	⁶ / ₅ 1838	5	2		7
Sparekassen	²⁰ / ₅ 1842	3	5	10	18
Kong Renes Datter	³ / ₉ 1845	3	9	6	18
Audiensen	³⁰ / ₁₀ 1854		2	6	8
Besøget i København	¹⁵ / ₂ 1861		5	2	7
De Fattiges Dyrehave	¹⁵ / ₁₁ 1861		3	4	7

Skuespil af J. C. Hostrup opført paa Aarhus Teater 1800—1900.

	1. Opførelse	1800—1850	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
Genboerne	²⁸ / ₉ 1846	4	9	18	31
En Spurv i Tranedans	⁵ / ₁₀ 1846	3	15	31	49
Intrigerne	⁷ / ₁₀ 1846	5	14	15	34
Æventyr paa Fodrejsen	⁸ / ₁₂ 1848	3	12	24	39
Den gamle Elsker	¹⁹ / ₁₂ 1848	1	3		4
Soldaterløjer	¹⁴ / ₄ 1850	2	9	16	27
Mester og Lærling	²⁸ / ₁₀ 1852		11	9	20
Tordenvejr	³¹ / ₁₀ 1852		3	25	28
Den Tredie	¹⁸ / ₄ 1855		11	5	16
Familietvist	¹⁷ / ₁₂ 1855		6	8	14
Feriegæsterne	⁷ / ₂ 1862		5	8	13
Eva	²⁵ / ₄ 1881			4	4
Karens Garde	²⁶ / ₁₂ 1886			8	8
Under Snefog	²⁹ / ₁₀ 1888			13	13

Hyppigere opførte Skuespil i det 19. Aarhundrede.

	1. Opførelse	1800—1850	1850—1875	1875—1900	Antal Gange ialt
Preciosa (P. A. Wolff og C. M. v. Weber)	$\frac{4}{3}$ 1829	5	14	1	20
Lumpacivagabundus (Nestroy)	$\frac{14}{12}$ 1836	1	31	7	39
Kean (A. Dumas)	$\frac{14}{4}$ 1839	9	7	30	46
Don Cæsar de Bazan (Dumanoir og Dennery)	$\frac{30}{9}$ 1846	2	14	17	33
Et Vajsenhusbarn (Charlotte Birch-Pfeiffer)	$\frac{24}{2}$ 1860		15	26	41
Gjøngehøvdingen (Carit Et-lar—M. V. Brun)	$\frac{27}{12}$ 1865		17	30	47
Jorden rundt i 80 Dage (Jules Verne—Dennery)	$\frac{1}{10}$ 1876			46	46
Ambrosius (Molbech)	$\frac{3}{11}$ 1878			30	30
Kaptajn Grants Børn (Verne—Dennery)	$\frac{3}{10}$ 1880			24	24
Ridderen af Randers Bro (M. V. Brun)	$\frac{6}{2}$ 1881			45	45
Fra 48 (Sophus Birck)	$\frac{21}{10}$ 1886			24	24
Nøddebo Præstegaard (Elith Reumert)	$\frac{1}{1}$ 1889			28	28

ogsaa overfor Holbergs Djærvehed. Dette Forhold beklages i 1866 af en Indsender, som paastaar, at »vor Tids forfinede Sæder og Meninger have antaget saa store Dimensioner, at det desværre nu næsten hører til bon-ton ikke at kunne taale at see eller læse Holberg«¹²¹). Men Avisen selv synes at foretrække en beskaaren Tekst og gør for Eksempel i 1870 udtrykkelig opmærksom paa, at der ved en Oplæsning af »Barselstuen« udelades 1. og 5. Akt, hvor »det, der . . . kan støde sensible Øren, væsentlig indeholdes«. Og i 1872 meddeles det, at der til Opførelsen af »Jeppe paa Bjerget«, hvori Carl Hagen spillede sin Glansrolle Jeppe, kun var faa Damer til Stede, »hvilket maaske skyldtes Maskeballen i Klubben, men muligvis ogsaa at det var en Holberg-Forestilling«. Avisen skynder sig dog at berolige med Forsikringen om, at i den her indstuderede Fremførelse »ere de Replikker udeladte, hvis Fremsigelse kunne vække Anstød hos det qvindelige Publikum«¹²²). Først i Slutningen af Aarhundredet voksede Holberg-Interessen igen, formodentlig især befordret af Jubilæet i 1884.

Oehlenschläger-Statistiken viser derimod med en Tydelighed, som ikke lader sig bortforklare, at Digterkongen aldrig har formaaet at tilkæmpe sig en Plads i første Række paa Provinsscenernes Repertoire.

Hvad der iøvrigt i vore Dage maaske imponerer mest ved de rejsende

¹²¹) Aa. St. $\frac{13}{2}$ 1866. ¹²²) Aa. St. $\frac{12}{2}$ 1872.

Selskaber, er det Antal Indstuderinger, de kunde præstere. Der maatte stadig findes paa noget nyt. Hver Aften kunde man ikke spille, og de fleste Stykker kunde kun opføres en enkelt Gang. Gik en Forestilling et Par Gange, var det storartet, opnaaede den i de større Byer 4—5 Opførelser, var det Knaldsukces — og den indtraf yderst sjældent, i første Halvdel af det nittende Aarhundrede slet ikke i Aarhus.

Følgen heraf var, at man maatte have et Kæmpe-Repertoire. Som Eksempel kan tages det Müllerske Selskabs Sæson i Aarhus Efteraaret 1841: Der spilledes fra 14. Oktober til 13. December og gaves i dette Tidsrum ialt 24 Forestillinger, som omfattede tilsammen 38 forskellige Stykker. Det lyder som et Paradoks, men Forklaringen er den, at Vaudevillerne havde Højsæson, saaledes at hver Forestilling ofte bestod af 2—3 Smaastykker, undertiden 4. Dog spilledes ogsaa flere Helaftensstykker som »Kean«, »Capriciosa«, »Ludvig den Ellefte« og »Don Juan af Østrig«. Kun ganske enkelte af Vaudevillerne gik mere end én Gang og da sammen med andre Stykker end tidligere; af Helaftensstykkerne gentoges kun »Ludvig den Ellefte« og »Don Juan af Østrig«, og naturligvis kun én Gang.

I 1860—61 spillede Millers Selskab paa Aarhus Teater fra 11. November til 14. Marts og gav ialt 72 Forestillinger, hvoraf 18 Nyheder, 25 ældre Stykker med ny Rollebesætning og 2 med uforandret Rollebesætning, tilsammen 45 forskellige Stykker¹²³). Og af disse blev de fleste kun spillet én Gang, en Del to Gange, men kun ganske enkelte tre Gange.

Endnu i 1880erne, da A. V. Verner fra Slutningen af December 1883 til 10. Februar 1884 gav 30 Forestillinger, omfattede Programmerne ikke mindre end 23 forskellige Stykker, hvoraf flere Nyheder¹²⁴). Men ellers blev der, efterhaanden som Byen voksede, Mulighed for flere Gentagelser af de store Sukcesser, saaledes kunde »Gjøngehøvdingen« i 1865 opføres 7 Gange i Løbet af mindre end 14 Dage, og i 1884 opnaaede Drachmanns »Strandby Folk« 11 Opførelser fra 7.—17. Marts, det blev altsaa spillet hver Aften, og i 1881 fik Cortes en aldeles enestaaende Sukces paa »Ridderen af Randers Bro«, som gik 25 Aftener en suite; det var første Gang noget saadant hændte i aarhusiansk Teaterhistorie¹²⁵) — og eneste Gang i forrige Aarhundrede.

Ser man Billedet fra modsat Side, d. v. s. ser man ikke paa Opførelserne i den enkelte By, men paa det enkelte Selskabs Præstationer overhovedet, bliver Indtrykket ikke mindre imponerende, især ligger Repertoirets Kvalitet over det Jævnmaal, man kunde vente. Der findes for Julius Petersens Selskab en Statistik over samtlige Opførelser i danske Provinsbyer i de 22 Sæsoner 1874—1896, altsaa paa et Tidspunkt da i hvert Fald Sukcesserne kunde spilles ikke faa Gange i hver By. I disse Aar gav Selskabet ialt 4130

¹²³) Aa. St. Nr. 64 1861. ¹²⁴) Aa. St. 10/2 1884. ¹²⁵) Aa. St. 3/1 1894.

Forestillinger, som besøgte af ca. 1,400,000 Tilskuere. Antallet af opførte Stykker beløb sig til 304, og af dem opnaaede

»Der var engang —«	180	Opførelser
»Kaptajn Grants Børn«	179	—
»Ridderen af Randers Bro«	161	—
»Gutter ombord«	135	—
»Jorden rundt i 80 Dage«	127	—
»Gjøngehøvdingen«	114	—
»Lad os skilles ad«	107	—
»Rejsen til China«	105	—

Af Stykker, der har opnaaet mellem 100 og 50 Opførelser, kan nævnes:

»Axel og Valborg«, »Jeppe paa Bjerget«, »Gjenboerne«, »En fattig ung Mands Eventyr«, »En lille Heks«, »Barn i Kirke«, »Peter Sørensen«, »En Børsbaron«, »Et Folkesagn«, »Frøken Nitouche«, »Et Eventyr paa Fodrejsen«, »De Danske i Paris«, »Esmeralda«, »En Spurv i Tranedands«, »Capriciosa«, »Elverhøj«, »En Ødeland«, »Et Vaisenhusbarn«, »Farinelli«, »Fandens Overmand«, »Fregatkaptajnen«, »I Dynekilen«, »Pariserliv«, »Madam Sans Gêne«, »Baron Ødeland«, »Orpheus i Underverdenen«, »Brylluppet paa Ulfbjerg«, »Byesbørnene«, »Svend Dyrings Hus«, »Alt for Fædrelandet«, »Frk Bodil og hendes Broder«, »Broder Rus« og »Tordenvej«.

Blandt de Stykker, som kun naaede færre Opførelser, maa nævnes:

»Kjærlighed uden Strømper«	48	Opførelser
»Fruen fra Havet«	37	—
»Dronning Margrete«	36	—
»Bertran de Born«	35	—
»Aladdin«	34	—
»Vildanden«	34	—
»Othello«	30	—
»Jacob von Thyboe«	24	—
»Samfundets Støtter«	24	—
»En Fallit«	24	—
»Henrik og Pernille«	21	—
»Hærmændene paa Helgeland«	21	—
»Kabale og Kjærlighed«	15	—
»Ulysses von Ithacia«	6	—

Var det end ikke de vægtigste Stykker, som opnaaede den største Popularitet, maa det dog indrømmes, at dette Repertoire stort set var rigtig godt. Ikke mindre end 105 af de opførte Stykker, altsaa mere end en Trediedel af samtlige Opførelser, tilhørte Det kongelige Teaters Repertoire¹²⁶).

Det siger sig selv, at med det forcerede Tempo, Forestillingerne i Reglen skulde sættes op i, kunde der ikke blive Tale om en afrundet Udførelse

¹²⁶) Karl Schmidt: Anf. Værk, S. 218 f.

hverken fra Skuespillernes eller Iscenesætterens Side. De minimale økonomiske Midler, som stod til Raadighed, forhindrede ogsaa ethvert »Udstyr« i moderne Forstand. Den samme Riddersal brugtes i Stykker, der spillede i de fjernest fra hinanden liggende Lande og Aarhundreder, fortæller Rasmus Nielsen i sine Erindringer om Aarhus i 1840erne. Det samme gjaldt Gadedekorationer. Det samme Slot brugtes i alle Stykker, hvor der var Brug for et Slot. Man havde kun een borgerlig Stue og een Skov. Sætstykker, Sofitter og Møbler var gyselige, ligesom de historiske Kostumer ikke kunde staa for selv den lemfædigste Kritik. Men Publikum var i den Henseende meget let at tilfredsstille. Som Rasmus Nielsen skriver: »At »Ørkenens Søn« optraadte med en høj rød Fløiels Hue, kantet med Vat, der forestillede Svanedun, og som ogsaa benyttedes af Kejser Carl V i »Dronning Marguerites Noveller«, at det Sværd, som hang ved Hagbarths Lænd, var en moderne Kaarde af den Slags, som høre til en Herredsfogeds eller Kammerjunkers Uniform, at Grevnen af Monte Christo viste sig med lange Fedtlæders Kane-støvler, forede med Lammeskind, at en nordisk Helt havde Moustacher og Bakkenbart, at en norsk Bonde gik med trekantet Hat, alle den Slags Ting generede ikke det taknemlige Publikum. Man oversaa ogsaa velvilligst, at Dronning Bera fremstilledes af en halvgammel, i høieste Grad corpulent Kone, at Kong Frantz I var en tykmavet, hjulbenet Mand, der snøvlede stærkt, da han manglede Luft i sin flade Næse, at den ganske unge Mand i »Nat og Morgen« var temmelig tilaars og manglede et Par Fortænder, alt saadant gjorde ikke noget«¹²⁷).

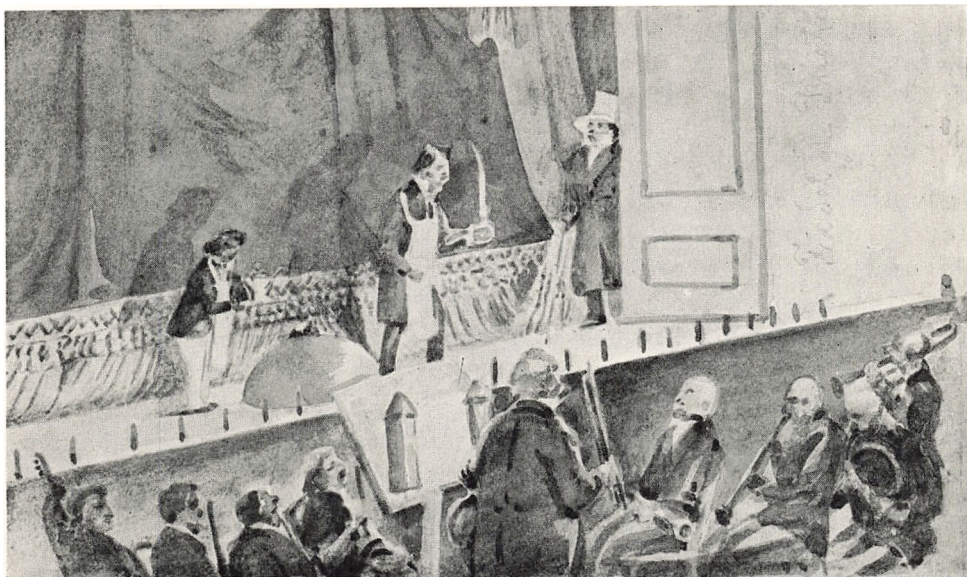
Af økonomiske Grunde nøjedes hvert Selskab med saa faa Skuespillere som muligt, og man hjalp sig derfor saa godt, det lod sig gøre, i de Stykker, der fordrede stort Personale. Ikke blot kunde den samme Skuespiller kreere flere forskellige Roller i samme Stykke, hvilket jo ikke just støttede Illusionen, men et Selskab benyttede ogsaa f. Eks. i »Elverhøj« en kvindelig Albert Ebbesen. I »Aprilsnarrene« kunde man undertiden blive præsenteret for en Hr. Rar i Stedet for Madam Rar, ja, Rau fortæller, at i »Kjøge Huuskors« spillede Direktørens Kone Bondekarlen Niels. Det var dog slet ikke saa galt, tilføjer han, hun saa kostelig ud og vakte stor Muntherhed¹²⁸). Og Fru Sødtring skriver i sine Erindringer om en Teaterforestilling i Aarhus, hvor en ældre Dame spillede Majoren i »De Danske i Paris«: »Hun var en overmaade fyldig Matrone, der slog sig paa Laarene og talte bredt Jydsk«¹²⁹).

Det kan saa maaske ogsaa passe, at Erik Bøgh, som i 1840erne var en Sæson ved Julius Olsens og Millers Selskab, under en Tourné i Sverige i »Hagbarth og Signe« fik tildelt Rollerne som Drabanterne Grim og Erik samt Fangevogteren i samme Person. Og maaske har han ogsaa Ret i, at de

¹²⁷) Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 91. ¹²⁸) C. F. Rau: Anf. Værk, S. 29. ¹²⁹) Julie Sødtring: Erindringer I, S. 68. Fru Sødtring maa dog huske forkert. »De Danske i Paris« er ikke opført i Aarhus paa det Tidspunkt, Besøget fandt Sted, saa formodentlig har hun set Forestillingen i en anden By.

af en svensk Blikkenslager fabrikerede Hjælme lignede en »Mellemting af Stormhuer og Buddingeforme, Brynjerne et Slags Selvkogere og Skjoldene Præsenterbakker«¹³⁰).

Noget egentligt Maskineri havde Aarhus Teater ikke i 1840erne, fortæller Rasmus Nielsen. Dog var der en Lem i Gulvet, hvorigennem Dronning Gunild og andre Gespenster kunde skydes op, indsvøbte i et Lagen og hvidtede i

Kludder med Lysene.

Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

Længst til højre staar Direktør J. P. Miller, i Midten Blikkenslager Meyer, til venstre Teatrets Faktotum Johnsen, og i Orkestergraven sidder et anseligt Orkester med Skjøjring i Spidsen. Visby har noteret følgende Replikskifte som »Prolog til Capriciosa med Hr. Adami som Kakadue«.

Miller: Hvad er det, lille Meyer?

Meyer: Det er de bandsatte Veier (Væger).

Skjøjring: Vi kan ikke se og ikke Takten holde.

Johnsen: (snøvlede) Neh, for der er inte mere Olle.

(Stormende Bifald. Johnsen frem.)

Ansigtet. Det saa livagtigt ud, som om de kom op fra Underverdenen. Torden frembragtes ved, at en Kanonkugle rullede hen over et Brædt med Tremmer paa tværs, og Lynild var pulveriseret Harpix, som blev pustet gennem et Lys bag en Kulisse. Sceneforandringer, som man altid var flot med i Datidens Stykker, foregik med stor Vanskelighed og mislykkedes meget ofte. Undertiden kunde det hænde, at et Træ blev staaende i Riddersalen, eller at Bagtæppet til den borgerlige Stue gik ned i Stedet for Skovdekorationens Bagtæppe.

¹³⁰) Erik Bøgh: Erindringer fra mine unge Dage, 1894, S. 318 f.

Belysningen bestod i den ældste Tid af Tællelys, de saakaldte Tællekasser langs Rampen, og Rau fortæller, at i de Lader og Vognporte, man undertiden spillede i, skete det, at Rotterne blev lokket frem af Tællelugten og smuttede lige forbi de Optrædendes Fødder. Saa slemt var det dog næppe i Aarhus. Men særlig straalende har Belysningen jo ikke været. Noget hjalp det, da man gik over til Olielamper, men selv deres Lys vilde vi nok have kaldt et behageligt Tusmørke.

Omkring 1860 begynder »Udstyret« at spille en vis Rolle for Teaterdirektørerne. I 1859 havde Miller saaledes en betydelig Sukces paa »Meer end Perler og Guld«, ikke mindst fordi han havde ofret et flot Udstyr. »Det for tjener Paaskjønnelse, at Direktøren har anvendt store Bekostninger paa nye Dragter og Decorationer, hvilke sidste vare fortræffeligt udførte af den herværende Maler Hr. Dresler, i Særdeleshed Tryllegrotten og Fjeldeggen. Ingensinde har vort Theater præsteret nogen Forestilling, som navnlig med Hensyn til Maskineri og Decorationer har frembudt saa store og velovervundne Vanskeligheder som denne, og selv Luftballonen med vedhængende Gondol, hvormed fire Personer stige tilvejs, afgiver et smukt Skue«¹³¹).

Ogsaa »Gjøngehøvdingen«, som Dahlbom fremførte i 1865, gjorde megen Lykke paa Grund af Iscenesættelsen. Især var man imponeret over, at »undertiden mere end 30 Personer paa eengang vare paa Bræderne, saaledes i Kampscenen i 2. Act, som gik med stor Præcision og formelig begeistrede Publikum . . . Intet var sparet, og Decorationerne vare brillante og af overordentlig Virkning. Da vi selv have haft Leilighed til at see Stykket i Kjøbenhavn, kunne vi forsikre, at Udstyrelsen i ingen Henseende staar tilbage for Folke-theatrets; større Ros kunne vi ikke udtale«¹³²).

Aaret efter tournerede Dahlbom med »Den skønne Helene«, og længe inden han naaede Aarhus, drøftedes det raffinerede Udstyr: Kostumerne blev forfærdiget efter Fotografier af de Kunstnere, som udførte Rollerne i Berlin; der blev malet særlige Dekorationer af Rodschou; de var saa store, at Prosceniet maatte udvides. Udgifterne var saa »enorme«, at Direktøren maatte forhøje Billetpriiserne o. s. v. Alligevel naaede Stykket kun tre Opførelser i Løbet af 8 Dage, men ogsaa det var jo Sukces¹³³).

I Oktober 1876 spillede N. F. Svendsens Selskab »Jorden rundt i 80 Dage«, som gjorde umaadelig Lykke. Stykket opførtes 10 Gange i Løbet af 16 Dage, og Dekorationerne, som var malet af Teatermaler Güllich ved Det kongelige Teater, roses meget. For første Gang i Teatrets Historie anvendtes her det Drummondske Kalklys til Maaneskin; men størst Sensation vakte dog den Statist, der som Indianer listede sig frem for saa, efter at være ramt af et Skud, at slaa en Saltomortale og falde til Jorden. Aften efter Aften bragede Bifaldet for denne gymnastiske Præstation.

De omtalte 25 Opførelser af »Ridderen af Randers Bro« skyldtes ogsaa

¹³¹) Aa. St. 5/2 1859. ¹³²) Aa. St. 26/8 1865. ¹³³) Aa. St. 26/5 1929.

tildels Udstyret: Cortes havde i 1881 haft en temmelig sløj Sæson og saa sig derfor om efter en Redningsplanke, og hans Øjne faldt paa »Ridderen af Randers Bro«, som netop var kommet frem i København og gjorde umaa-delig Lykke der. Men da Cortes havde læst Stykket, rystede han paa Hovedet; han turde ikke ofre det kostbare Udstyr paa et saa tarveligt Stykke. Fru

Naar Saisonen i Kannikegade afsluttes.

Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By.

Visby har noteret følgende Oplysninger: De laante Rekvizitter afleveres ved Ægteparret Johnsen (Thalias »Smaa«, d. v. s. »Stedbørn«) efter Anvisning af J. P. Miller. For Enden af Gaden Hotel Skandinavien, til højre General Juels Gaard og Indkørsel til Bispegaarden.

Cortes var imidlertid af en anden Mening og bevægede sin Mand til at vove Forsøget. Der ofredes saa 5—6000 Kr. paa Iscenesættelsen — dengang noget usædvanligt — nye Dekorationer og Dragter udførtes efter de originale Tegninger fra Casinos Opførelse i København, og Aarhusianerne overgav sig paa Naade og Unaade med det forønskede Resultat. Cortes kunde slutte sit saa uheldigt begyndte Aarhus-Ophold med et Overskud paa 14000 Kr., en Sum, som selv i vore Dage kan vække Misundelse hos Teaterfolk¹³⁴).

En særlig Omtale fortjener Mellemaktsmusiken. Som det andetsteds (S. 336) er fortalt, præsterede Det forenede dramatiske Selskab selv Mellem-

¹³⁴) Aa. St. 3/1 1894.

aktsmusik til Forestillingerne, og det var endda en Musik som laa langt over det, man kunde vente, i hvert Fald hvad Repertoire angaar. Men denne Liebhaber-Musik kunde ogsaa høres ved de offentlige Teaterforestillinger, saaledes ved de kongelige Skuespilleres Besøg i 1814, da der ved Gæstespillets Afslutning indrykkes en Tak i Avisen til »Hr. Doctor Franck, Hr. Captain Albrecht, Hr. Districtschirurg Weis, Hr. Cantor Rosenkilde og samtlige Musikliebhave, der have understøttet os med deres musikalske Talenter«¹³⁵). Ogsaa de almindelige rejsende Selskaber nød undertiden godt af denne Amatørmusik, som aabenbart var mere yndet end den professionelle. I 1829 raillerer en Indsender i Avisen over, at Aarhusianerne foretrækker Beckers tyske Selskab fremfor et dansk. Rigtignok var det tyske Selskab godt, men man kom det ogsaa i Møde »med al mulig Forekommenhed, Byens Musik-Liebhave f. Ex. assisterede i Orchestret. . . . I dette Øjeblik giæster et lignende dansk Selskab os. Dets Spil kan i al Fald sættes ved Siden af det nysnævntes; men man har afmattet sig . . . man kan ei mere være forekommende, de Herrer Dilettanter have Forfald. . . . Selv Stadsmusicus finder det under sin Værdighed at præsidere i Orchestret og overlader dette til Trompetere og Drengene . . .«¹³⁶).

Amatørmusikerne har altsaa ikke spillet for hvem som helst. Det mærkes tydeligt af et temmelig arrigt Avertissement, som Werligh og Müller indrykkede i 1832, da de maatte aflyse en Forestilling i Anledning af Kongens Fødselsdag, »fordi der Søndag Aften ingen Musik er at erholde for Betaling, og Dilettanterne kun vil assistere under Hr. Cantor Kabells Anførsel, og denne, af Uvillie — Ulyst — eller Gud veed hvad — har nægtet sin Assistance«¹³⁷).

Musikamatørerne synes dog ikke at have medvirket i Orkestret ud over første Halvdel af Aarhundredet.

Men saa havde Aarhus jo Stadsmusikanten med samt hans Svende, der altsaa undertiden synes at være erstattet af Drengene. De fleste rejsende Selskaber havde dog egen Musikdirektør, hvilket ogsaa var ret nødvendigt, da der ofte maatte arrangeres og indstuderes ny Musik til Stykkerne, rent bortset fra Mellemaktsmusikken, der dengang maaske spillede en nok saa stor Rolle som senere. Imidlertid vil der ikke være Grund til at omtale de enkelte Teater-Kapelmestre nærmere; de flestes Navne er nu glemt — med enkelte Undtagelser som H. C. Simonsen, Komponisten til »Jyden han æ stærk aa sej«, der i Slutningen af 1840erne tournerede med Langes Selskab og i Aarhus gav en Violin-Solo som Mellemaktsmusik¹³⁸). En anden Undtagelse var E. W. Ramsøe, en ung, dygtig Violinist, som Miller i 1854 havde engageret i København sammen med flere habile Musikere for at sætte Kulør paa Forestillingerne i det restaurerede Teater¹³⁹). Han blev senere Dirigent i

¹³⁵) Aa. St. 2/8 1814. ¹³⁶) Den cimbriske Iagttager, Nr. 7, 1829. ¹³⁷) Aa. St. 27/1 1832. ¹³⁸) Aa. St. 20/12, 22/12 1847. Jfr. Aakjær: St. St. Blichers Livstragedie, II, S. 249 ff. ¹³⁹) Aa. St. 16/10, 21/10, 24/10 1854.

Alhambra i København, derefter Folketeatrets udmærkede Kapelmester og arrangerede her virkningsfuld Musik blandt andet til »Gjøngehøvdingen« og »Svantevits Datter«.

Omkring 1870 var Krigsraad Lincke Dirigent ved August Rasmussens Selskab. Avisen hævder, at »Linckes Taktstok er en Tryllestav ligeoverfor vort Orkester, og han gjør mere ud deraf, end nogen anden før ham har formaaet«¹⁴⁰). Ogsaa C. C. Møller dukkede undertiden op som Teater-Kapelmester, og i 1880'erne var August Enna i Aarhus i samme Egenskab. Hen-

Scenebillede af »Pernilles korte Frøkenstand«, opført paa Aarhus Teater 26. Dec. 1899. Knud Lumby. Alb. Helsingreen. Henrik Malberg. Fr. Jacobsen. Gerda Christophersen. Frk. Mathilde Schmidt. Fru Wilhelmi. Alfr. Stigaard.

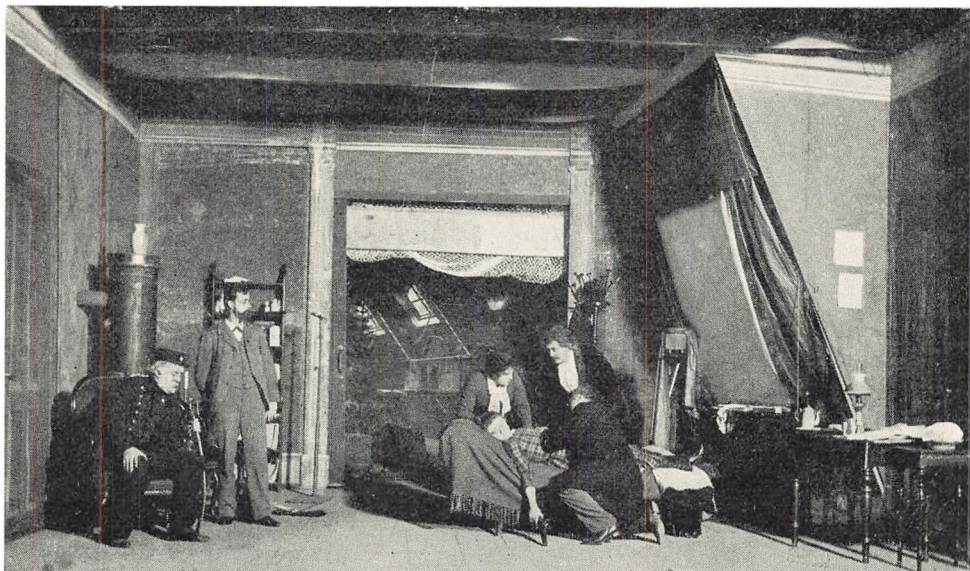
imod Aarhundredets Slutning var det dog ofte det hjemlige Bergmannske Orkester, som besørgede Mellemaktsmusikken, og i 1891 noteres det, at Carl Møllers Kvintet »erstattede det paa en smuk Maade«¹⁴¹).

Men hvad enten de rejsende Selskaber selv havde Musikdirigent, eller Mellemaktsmusikken lededes af en stedlig Kapacitet, var Orkestermusikerne de samme, og de har, som man vil forstaa, ikke altid været lige fremragende. Til Gengæld har Udgifterne til Orkestret ikke været store. Rigtignok paa staar Bagge, at han maatte give 6 Rdr. og 4 Mark »for brilliant Musik« i 1830'erne¹⁴²). Men omtrent paa samme Tid protesterer Stadsmusikanten i Kallundborg mod den frygtelige Beskyldning, at han skulde have forlangt 8 Rdr. pr. Aften for at levere Musik til Ehlers' Forestillinger. »Mit Forlangende var 2 Rdr. (hvilken Betaling jeg muligen efter Omstændighederne vilde have modereret) og til de Herrer, som vilde assistere, nogle Fribilletter efter Overenskomst med Hr. Ehlers«¹⁴³). Saa det har nok ikke været saa

¹⁴⁰) Aa. St. 17/1 1870. ¹⁴¹) Aa. St. 5/3 1891. ¹⁴²) Jfr. foran S. 384). ¹⁴³) Aa. St. 29/9 1837.

slem. Endnu i 1896, da baade Fordringer og Priser var steget betydeligt, var Udgifterne til Musik kun 30 Kr. pr. Forestilling¹⁴⁴). Orkestrets Størrelse var da paa 5 eller højest 7—8 Stemmer.

Mellemaktsmusikens Art faar man et Indtryk af, naar man ser, at Programmet ved en af Julius Olsens Forestillinger i 1852 bestod af: »1. Soldatens Afsked, ny March, 2. Brinkmann: In die Ferne, Sang uden Ord, 3. Lumbye:

Scenebillede af »Vildanden«, opført paa Aarhus gamle Teater 26. Jan. 1900.

Emil Helsingreen. Fru Wilhelmi. Alb. Helsingreen.
Alfr. Stigaard. Frk. M. Schmidt. Rolf Knutzen.

Sophie-Vals, 4. Bentini: Romance sans paroles. 5. Lincke: Til Kamp, militair Galop«¹⁴⁵). Et Program fra 1861 er af omtrent samme Surdejg: »1. Ouverturen til »Fra Diavolo«, 2. Lincke: Elise-Vals, 3. Lumbye: Sennora Cubas Polka, 4. Den tapre Landsoldat, Variationer for Fløjte, Clarinet og Violin, 5. Gungl: Heimats-Klänge«¹⁴⁶).

Forresten synes Mellemaktsmusikens ogsaa i gamle Dage at være benyttet som Baggrund for Publikum's almindelige indbyrdes Underholdning, som det fremgaar af en Replik-Udveksling i Aalborg: »Bøn til Galleriet: Maae vi ikke være frie for den Trampen! Ærbødigst Parterret«. Og næste Dags Svar: »Bøn til Parterret: Maae vi ikke blive forskaanedede for den megen Tjadren under Musikken i Mellemakterne! Ærbødigst Galleriet«¹⁴⁷). At Tilstanden har været en lignende i Aarhus, ses af en Notits i Avisen fra 1865: »Skjøndt vi gerne indrømme, at Musikken, som spilles i Mellemakterne, ikke altid har

¹⁴⁴) S. Birck: Om Theaterforhold, 1896, S. 16. ¹⁴⁵) Aa. St. 15/1 1852. ¹⁴⁶) Aa. St. Nr. 278, 1861. ¹⁴⁷) Aa. St. 22/10 1838.

det mest opmærksomme Publikum, gjør det herværende Orchester heller Intet for at forskaffe sig et saadant, da det altid gjentager gamle, ofte udførte Musiknumre«¹⁴⁸).

PUBLIKUM OG KRITIK

De rejsende Selskabers Forhold til Borgerskabet var et langt intimere for hundrede Aar siden end nu, da Tourneerne kommer med Tog eller Rutebil den ene Dag for den næste Dag at fare videre. I gamle Dage var Selskabernes Ophold ikke blot af længere Varighed, men deres Besøg ogsaa en langt større Begivenhed i de smaa Byers ellers temmelig ensformige Liv. Rau fortæller da ogsaa, at især i Byerne paa Jyllands Vestkyst kappedes Embedsmændene og Købmændene om at invitere Skuespillerne om Formiddagen og traktere dem med ekstra fine Vine (Strandingsgods) og om Aftenen samles med dem paa Gæstgivergaarden¹⁴⁹).

Ikke mindst i Aarhus, hvor Selskabernes Ophold strakte sig over temmelig lang Tid, var der megen Forbindelse med Borgerne. Redaktør Elmquist stod Fadder til et af Direktør Müllers Børn¹⁵⁰), Madam Haurowitz havde sin Søn, den senere Etatsraad H., i Pleje hos Vinhandler Fulling, mens Datteren, senere Fru Borthen i Trondhjem, blev opdraget hos en Frk. Carlsen, Søster til Fru Apoteker Aagaard¹⁵¹).

Naturligvis var de enkelte Skuespillere Genstand for megen Interesse, naar de om Dagen viste sig paa Gaden. Den, der spillede Elskerrollen, blev især beundret af Damerne, fortæller Rasmus Nielsen, og Helten, »den høje, alvorlige Mand, som statelig spankede paa Aarhus Gader med tragisk Fodskifte og udtryksfuldt Aasyn«, var særlig Genstand for Latinskolens Elevers Opmærksomhed. »Man var nærved at mene, at hans egentlige Stilling var Heltens, Jarlens, Keiserens, den engelske Lords, og at han kun om Formiddagen nedlod sig til at være et temmelig almindeligt Menneske«¹⁵²).

Endnu i 1860erne og 1870erne var Skuespillernes Ankomst stadig en Begivenhed, som drøftedes længe i Forvejen. »Familiefester og Selskaber, som skulde afholdes, var i mange Tilfælde opsat, til vi kom«, fortæller Fru Spiers, og hun tilføjer, at det for Skuespillerne, som næsten hele Aaret var paa Farten, var »til stor Velsignelse, naar et eller flere private Hjem i Byerne aabnedes for dem, ikke blot som for en flygtig Gæst, men som for en kær Slægting eller rigtig god Ven. — Den Slags Fristeder havde jeg under mit 31-aarige Rejseliv mange af«¹⁵³).

Men ogsaa Direktørerne og Selskaberne som saadanne følte sig nærmere knyttet til Publikum end nu. Forholdet fandt Udtryk for Eksempel i de

¹⁴⁸) Aa. St. 19/11 1865. ¹⁴⁹) Rau: Anf. Værk, S. 30. ¹⁵⁰) Aa. St. 8/4 Følgeb. 1831. ¹⁵¹) Højesteretsassessor G. A. Jensen: Barndoms- og Ungdomserindringer (duplik.), S. 88. ¹⁵²) Rasmus Nielsen: Anf. Værk, S. 88. ¹⁵³) Maria Spiers: Anf. Værk, S. 160 f.

Prologer og Epiloger, som fremsagdes ved alle mulige Lejligheder, især ved Beneficeforestillingerne, og naar Selskabernes tog Afsked. For at gøre det særlig eftertrykkeligt, indrykkedes tillige Afskedstaksigelser i Avisen, saaledes skrev Müller i 1833: »Med dyb Taknemlighed erkjender jeg den Velvillie, der ogsaa denne Gang, under mit Ophold i Aarhus, skjænkedes mig af et højtæret Publikum. Mindet herom skal jeg stedse bevare. Naar jeg atter vender tilbage, forhaabentlig i Vinter, skal som hidtil fra min Side Alt blive anvendt, for at tilfredsstille det højtærede Publikums billige Fordringer«¹⁵⁴).

At Publikum fulgte Teatrets Forestillinger med den største Interesse, findes der mangfoldige Beviser paa, saaledes indrykkedes til Stadighed Opfordringer i Avisen til Direktørerne om at opføre bestemte Stykker, undertiden ogsaa til at benytte bestemte Skuespillere til de og de Roller. I 1843 ønsker »Flere« at se »Capriciosa«, »Mulatten«, »Gabrielle de Belle-Isle« eller »hvilket som helst andet godt Stykke af det gamle Repertoire i Stedet for »Herren seer dine Veie«, som vi i kort Tid have seet to Gange«¹⁵⁵). Fornylse skulde der altsaa til. Undertiden kunde Direktørerne misforstaa de fremsatte Ønsker, som det skete i 1872, da Müller paa Opfordring spillede »Tordenskjold«, men fik at vide, at det ikke var Oehlenschlägers Tragedie, man havde ment, men Carit Etlars »Tordenskjold i Dyrnekilen«¹⁵⁶).

Der var i Almindelighed stor Begejstring over de enkelte Forestillinger, og man gav den lydeligt til Kende. Derimod var Fremkaldelser for hundrede Aar siden noget usædvanligt, som affødte forskellige Indlæg i Avisen. Problemet forelaa ogsaa i København, hvor det en Tid ligefrem var forbudt Skuespillerne paa Det kongelige Teater at efterkomme Fremkaldelser¹⁵⁷).

Sagen var imidlertid ikke saa simpel, at Skuespillerne blot kom frem og takkede for Bifaldet, nej, til en Fremkaldelse krævedes, at den paagældende Skuespiller ved Navns Nævnelse virkelig fremkaldtes, og noget saadant betragtedes som en usædvanlig Ære. Men Meningerne om, hvornaar der skulde fremkaldes, og hvornaar Skuespilleren skulde efterkomme Opfordringen, var naturligvis stærkt delte. I 1843 bebrejder en Indsender Jomfru Sønderskou, at hun ikke efterkom en Fremkaldelse, men lod »nogle hundrede Mennesker til Løn for deres Artighed staae og raabe et Qvarteerstid til ingen Nytte. Man burde dog betænke, hvad man udsætter sig for ved en slig Mangel paa Opmærksomhed mod Publikum«¹⁵⁸). Men næste Dag belæres Indsenderen om, at Skylden ikke var Jomfru Sønderskou, »men at Grunden ikke her kan blive nævnet, da den vilde opvække Intriguer« — Grunden synes at have været Jalousi mellem Jomfru Sønderskou og Madam Sichlau-Bloch — og iøvrigt indskærpes det, at Fremkaldelser maa ske »ligesaa hurtigt Tæppet er faldet. Der skal ingen Conferentser være om »hvem der vil hjælpe

¹⁵⁴) Aa. St. 20/9 1833. ¹⁵⁵) Aa. St. 13/4 1843. ¹⁵⁶) Aa. St. 29/2 1872. ¹⁵⁷) Overskou: Den danske Skueplads IV, passim. ¹⁵⁸) Aa. St. 21/3 1843.

Theatret i Aarhus.

~~~~~

Allersidste Forestilling.

Med kongelig allernaadigst Tilladelse
opføres

Søndagen den 15de Decbr. 1833:

K j ö b e n h a u n .

Lysspil i 5 Acter, af D. Bang.

Personerne.

Hofagent Baunum	Werligh.
Hans Frue	Mad. Werligh.
Clara)	Hr. Falck.
Mede) deres Børn	Mad. Wiberg.
Ernst)	Hr. Witdenradt.
Sophie Wolmar, Hofagentens Søsterdatter	Hr. Wagner.
Wolmar, Student, Sophies Brøder	Hr. Sørensen.
Grev Rosenhjelms	Hr. Rau.
Hr. v. Caloschenburg	Hr. Lindgreen.
En Kusine	Hr. Falck.
Christen, en gammel Kuds	Hr. Sørensen.
De, en gammel sjellandsk Bønderkarl	Werligh.
Thomas, Grevens Tjener	Hr. King.
Peter) i Tjeneste hos Hofagenten	Hr. Sørensen.
Lise)	Mad. Sørensen.
Tobias, Dvoareer paa Kjønsen	Hr. King.
Studenten og Højester.	

Derefter (ifølge Fleres Ønske):

En tyrkisk Entree.

Til Slutning:

En Affkeds-Epilog,

der fremføres af hele Selskabet i Costume.

Mad. Werligh som gamle Karen i Gloerhøi.
Hr. Witdenradt som Modelken i Kunstnerliv.
Hr. Wagner som Isabella i Brudgommen fra Mexico.
Hr. Sørensen som Dominique i Stykket af samme Navn.
Mad. Wiberg som Friedli i Friedli fra Hælsbølen.
Hr. Rau som Snedker Carl i Snedkeren i Vestsid.
Hr. Falck som Underofficeren i 7 militære Piger.
Hr. King som Snegl i Intriquen ved Morsbøks-Theatret.
Hr. Lindgreen som Levi i Vor Tids Menneker.
Hr. Kierungaard som sig selv, nemlig: Soufleur; og
Werligh som Winter i Vennerens Fest.

Billetter a 2 Mk. (Børn under 12 Aar 1 Mk.) erholdes i mit Logis
hos Hr. Inspecteur Fleischer, samt om Aftenen ved Indgangen, der
aabnes Kl. 5. Begyndelsen sker Kl. 6.

Billetterne gjælde kun til den Aften de ere tagne. Ingen Penge
gives tilbage, og ingen Uvædsommende tilskædes Afgang paa Theatret.

A. Werligh.

Trykt i Aarhus Stiftsbogtrykkerie.

til, eller ikke vil«, men det skal være en øjeblikkelig Enthousiasme over et vel udført Spil, som skal være Grunden til Fremkaldelsen«¹⁵⁹).

Avisen er i det hele taget bekymret over, at Fremkaldelserne bliver hyppigere. Det var en Æresbevisning, som ikke burde overdrives. Under Müllers 24 Forestillinger i Efteraaret 1841 var ikke mindre end 6 Skuespillere blevet fremkaldt, og det fandt man var lidt for meget. Fremkaldelser bør ikke finde Sted, fordi enkelte raaber paa Aktøren, men kun naar hele Huset forlanger det, og kun naar dette er Tilfældet, bør Skuespilleren vise sig, ellers maa han have saa megen Takt, at han undlader det¹⁶⁰).

Endnu i 1851 hedder det: »Kun 6 Forestillinger og dog — 3 Fremkaldelser; i Sandhed ingen ringe Anbefaling for Selskabet«¹⁶¹). Men i 1857 tales om »en Uskik i Theatret: Fremkaldelserne fra Balconen«, og en Indsender ironiserer over »den Iver og Ufortrødenhed, hvormed det unge Danmark i Theatret — formodentlig med den trykkende Dyrtid for Øje — bestandigt søger at bevirke en større og større Prisbillighed udi Theaterfremkaldelser, hvis Værdi saaledes rimeligvis snart vil være lig 0«¹⁶²).

En særlig Foreteelse i det 19. Aarhundredes Teater var Beneficeforestillingerne, som de mere fremtrædende Skuespillere ligefrem havde kontraktmæssig Ret til, og hvis Indkomst var en ikke ringe Del af deres Løn. Her havde Publikum en kærkommen Anledning til at hylde sine Yndlinge, og Skuespillerne paa deres Side undlod ikke i en særlig Henvendelse at opfordre Publikum til talrigt Besøg. Undertiden appellerer Avisen ligefrem til Borgernes rent menneskelige Interesse for Skuespillerne, som f. Eks. ved Wimmers Beneficeforestilling i 1840, da det i en Notits understreges, »at Publikum, foruden selve Forestillingen, her vil faa Lejlighed til at udvise Velvillie mod en yndet Skuespiller, der med en talrig Familie og formedelst sin Kones Nedkomst for kort siden, nærer stort Haab om sine Velynderes Godhed«¹⁶³).

Beneficerne gav ogsaa Anledning til særlig Begejstrings-Udfoldelse. Sere-naden til Jomfru Lichtenstein er allerede nævnt. I 1843 tales om »en Regn af Blomster . . . saa vidt vi vide, er det første Gang, at denne Udlandets Mode er bleven anvendt for en scenisk Kunstner i Danmark«¹⁶⁴), og i 1867 var der »en sand Bifaldsstorm, der, ifølge Opfordring til Orchestret fra Parquetterne, ledsagedes af Fanfare fra dette«¹⁶⁵). Men aldrig har Aarhusianerne været i den Grad ude af sig selv som under den spanske Danserinde Pepita de Olivas Besøg i Oktober 1861. Allerede ved hendes Ankomst med Dampren fra Kalundborg var mange Mennesker mødt op, og naturligvis var Teatret udsolgt. Efter Forestillingerne fulgte Folk hendes Vogn til Hotellet og raabte Hurra for hende. Den sidste Aften var der samlet 3000 Mennesker paa Store-

¹⁵⁹) Aa. St. 25/3 1843. ¹⁶⁰) Aa. St. 16/12 1841. ¹⁶¹) Aa. St. 14/4 1851. ¹⁶²) Aa. St. 26/3, 23/11 1857. ¹⁶³) Aa. St. 20/2 1840. ¹⁶⁴) Aa. St. 13/10 1843. ¹⁶⁵) Aa. St. 8/1 1867.

Theatret i Aarhus.

Næstsidste Forestilling.

Med kongelig allernaadigst Tilladelse.

Søndagen den 19de April 1843

opføres

(til Benefice for Hr. Schmidt):

Capriciosa, eller:

Familien fra Nyboder.

Original, romantisk-burlesk Folkecomedie i 5 Acter, af Doverskou og Arnesen. Musikken af forskjellige Componister.

Personerne:

Capriciosa, Undinerens Besterinde. . . . . Mad. Pødenphant.
Divivivi, Undine . . . . . Mad. Lange.
Undiner.

De Kaninkof, en gammel Soumand . . . . . Müller.
Gereud, hans Kone . . . . . Mad. Müller.
Peter, } deres Børn . . . . . Hr. Schmidt.
Søren, } . . . . . Rudolph Müller.
Geldhammer . . . . . Hr. Lange.
Katabue, Pensionist og Extraskriver . . . . . Hr. Pødenphant.
Fru Nothingthon, en ung Enke fra Vestindien . . . . . Mad. Pødenphant.
Charles Wilson, hendes Broder . . . . . Hr. Müller.
Warren, Digter . . . . . Hr. Hanfen.
Frank, Stuepille . . . . . Hr. Koop.
v. Kähler . . . . . Hr. Brock.
Mariane, Tjenestpige hos Fru Nothingthon . . . . . Fr. Sønderskou.
Lene, Opvætningspige paa „Rosenlund“ . . . . . Fr. Riis.
En Tjener . . . . . Hr. Koop.
En Opvarter. . . . . Gjæster.

(Første Act foregaaer deels i Frederiksberg Have, deels under Vandet i Capriciosas Pallads; anden Act paa Rosenlund; tredje Act paa et Kaffehus; fjerde Act paa Fru Nothingthons Landsted; og femte Act i Nyboder.)

Billetter a 2 Mk., Vorn (under 10 Mar) det Halve, saaes i Hr. Schmidts Logis hos Kjobmand Kirkerup paa Stuegade, til Kl. 5 Eftermiddag, samt tidligere ved Indgangen, der aabnes Kl. 6.

Begyndelsen skeer Kl. 7 præcise. Forest. er forbi Kl. 10½.

⚡ Ingen Uvedkommende tilfødes Afgang paa Theatret.

NB. Sidste Forestilling gives paa Fredag.

J. Müller.

Trykt i Aarhus Cistibogtrykkeri.

Plakat fra 1843.
Teatermuseet i København.

torv udenfor Hotel Royal, et Hornorkester spillede Adolph Müllers Serenade, der var tilegnet Pepita, og Hurraraabene rungede¹⁶⁶).

Men ikke blot Begejstringen, ogsaa Kritiken kom til Orde. Med Avisernes officielle Teaterkritik var det ganske vist smaat bevendt, i hvert Fald i første Halvdel af forrige Aarhundrede. Her nøjedes man som oftest med nogle glatte, intetsigende Vendinger om, at Præstationerne »tilfredsstillende enhver billig Fordring«, at Stykket udførtes »med et saa øvet Sammenspil og en saa velvalgt Rollebesætning, at vi med Sandhed kunne sige, at Hr. Miller havde megen Ære af sit Selskab«, eller den »correcte og fortrinligt nuancerede« Diktion fremhæves. Men det hændte dog ogsaa, at der blev givet raat for usødet, saaledes i 1815 i Omtalen af det Steinerske Selskabs Forestillinger. Her siges om Skuespillerne Ehlers og Jørgensen: »Hiin synes at være ret brav, kun at hans Sprog er noget rigt paa Germanismer. Denne derimod er et non plus ultra af scenisk Maadelighed og aldeles ikke skabt for den Kunst, hvis Dyrker han vistnok formener at være«¹⁶⁷).

Hvad der imidlertid manglede af redaktionel Teaterkritik, det kunde Publikum selv levere. Op gennem Aarene findes et Utal af indsendte Anmeldelser, »forlangte Indrykkelser«, hvori Teatret, Stykkerne og især Skuespillerne gøres til Genstand for indgaaende Omtale, positiv eller negativ, rosende eller dadlende. Ogsaa de indsendte Bedømmelser er dog — ligesom Avisens officielle Kritik — oftest uden egentlig Motivering. Det hedder, at »Hr. Petersen forfejlede aldeles sin Rolle«, men ikke noget om hvorfor, at »Hr. Henrichsen spillede ypperligt og virkeligt med Lune«, men uden nærmere Begrundelse af Paastanden.

Men undertiden fremkom ogsaa mere dybtgaaende Kritik, som endda ikke er uden principielle Synspunkter. — I 1844 giver saaledes »To Ikke-studerende« en lang Betragtning over Teaterkritik i Provinsen til Bedste. Det er meget sjældent, at Provinselskaberne »blive underkastet nogensomhelst fuldstændig og gennemgribende Kritik«, hedder det. I selve Teatret høres kun Publikums Bifald, hvorimod Tilkendegivelse af Mishag ikke »kan forene sig med det Forhold, hvorunder man lever i Provinserne«. Avisernes Kritik er ogsaa »for det meste stillet mellem snævre Grænser og indskrænker sig som oftest til en, undertiden vel sparsom, undertiden vel overdreven Roes til de gode Skuespillere, medens de mindre gode, ja vel slette, blive forbigaaede, det være sig af Medlidenhed eller af en skjøn, christelig Overbærenhedsfølelse for Næstens Feil«. Kritikerne mener imidlertid, at det maa være »interessant og nyttigt, baade for Skuespillerne og Publikum, at høre offentligt udtalte Meninger om de førstes Præstationer«. Og derefter følger næsten 4 Spalter indgaaende Kritik af det Beckerske, det vil sige Orlamundtske Selskabs Forestillinger, ikke saa »fuldstændig og gennemgribende«, som

¹⁶⁶) Aa. St. Oktober 1861, passim. ¹⁶⁷) Aa. St. 24/10 1815.

Theatret i Aarhus.

(Sidste Optræden af Sennora Pepita de Oliva.)

Fredagen den 4de October 1861. Kl. 7 præcis,

opføres:

Noëmi, eller: Den miskjendte Datter.

Comedie i 2 Acter af W. Faber.

Personerne:

Grev d'Avrigny	Hr. Koop.
Gleanore d'Avrigny, hans Hænde	Hr. J. Petersen.
Jules de Marnas	Hr. Rasmussen.
Noëmi	Hr. C. Wimmer.
Valentine de Dorcey, d'Avrignys Vndling	Mad. Scholl.
Anette, hendes Fostersøster	Mad. Schmidt.
Marguerite, Huusholderesse	Mad. Wimmer.
En Tjener	Hr. Hyltost.

Gjæster. Notarius.

(Første Act foregaar paa Grev d'Avrignys Landsked, 2den Act i Paris.)

Derefter (efter Opfordring):

Arie af Operaen „Bellisario“,

foredrages af Hr. Kregmer.

Til Slutning:

En Caprice.

Bauderville i 1 Act med Forspil af Erik Bøgh.

Personerne:

Sennora Pepita de Oliva	Sennora Pepita
Sennorita Lola Lopez, hendes Søster	Mad. Scholl.
Regisfeuren	Hr. Rasmussen.
Bjertebel, Balletmester og norsk Nordmand	Hr. J. Petersen.
Jens, Gaardstjæl og Kulstjæl	Hr. Ferd. Schmidt.

(Handlingen foregaar deels bag Forstæppet paa Aarhus Theater og deels paa en Gæstgivergaard i Nordjylland.)

3 Stykket dandtes

EL OLE.

Billetpriserne ere: 1ste Parquet (med de 6 forreste Bænke af 2det Parquet) 1 Rdr., 2det Parquet 4 Mk., Loge og Balcon 3 Mk.; Parquet-Børnebilletter 2 Mk., Balcon-Børnebilletter 1 Mk. 8 ø.

Billetterne udsælges Foresællingsdagen i Theatercontoret (i Theaterbygningen) om Formiddagen fra Kl. 11—1 og om Eftermiddagen fra Kl. 6. Biletter kunne ogsaa faaes forud hos Hr. Billekasserer Flemming, Graven Nr. 217, 1ste Sal.

Ingen Ubedkommende tilskædes Udgang paa Theatret.

Indgangen aabnes Kl. 6½. -- Ferbi omtrent Kl. 10.

W. Petersen.

de to Kritikere maaske selv har troet, men dog langt bedre funderet end de fleste samtidige Bedømmelser¹⁶⁸).

Undertiden var de indsendte Teaterrecensioner Antal saa stort, at Elmquist ikke kunde faa Plads til dem i Avisen, men saa meddelte han, at de laa til »behagelig Gjennemlæsning« paa Redaktionen¹⁶⁹). Der var da som oftest Tale om entusiastiske Lovprisninger. Det hændte imidlertid ogsaa, at en offentliggjort Kritik var saa skarp, at den affødte Antikritik, saaledes i 1847, da en Indsender afviser en Bedømmelse, fordi det efter hans Mening er urimeligt at »indføre den strænge, gjennemgribende Kritik i Provindsen, hvor Nydelsen, ifølge Sagens Natur, i Reglen kun har faaet Anviisning paa det Middelmaadige«. Og hvis han var i Kunstnernes Sted, vilde han »under et sligt Regime af fiintdannede Kunstdommere med varsom Sky lægge min Vei langt udenom det kritiske Aarhus«¹⁷⁰).

De indsendte Anmeldelser vedblev dog at florere; undertiden polemiserede de endda mod Avisens egen Teaterkritiker, saaledes i 1872, da en nidkær Teatergænger anker over, at Aarhus Stiftstidende har været for lemfældig i sin Omtale af Skuespiller Schytte, der optraadte som Gæst i »Gjøngehøvdingen«. Derpaa bliver den arme Skuespiller ordentlig lakket til: »Hans hele Ydre passer kun lidet, endvidere har han et uheldigt Organ, idet han taler gennem Tænderne; dernæst vare hans Gestus keitede, undertiden upassende (han halede op i sine Støvleskafter, mens han talte med Dronningen); hans Diktion vil jeg slet ikke give Exempler paa, thi den var helt igjennem falsk, og endelig kunde han ikke sin Rolle . . .«¹⁷¹).

Forresten kunde Aviserne efterhaanden godt selv vende det laadne ud, saaledes paatales i 1870 Direktør Müllers »paafaldende daarlige Indstudering og Udstyrelse af Stykkerne. Standsninger og Fortalelser i Replikkerne, Gaaen ud gennem Vinduer og Vægge, Forglemmelse af Breve o. desl., der skal bringes ind, Anbringelse af moderne Gyngestole og Meubler i gammeldags Sale, og mange andre lignende Forseelser hører til Dagens Orden . . .«¹⁷²).

Om Teaterskandaler hører man sjældent. Først med de sociale Brydnninger omkring 1870 holdt Uroen sit Indtog ogsaa paa Teatret. Da Svendsens Selskab den 8. December 1871 spillede et Stykke, »Strikende Socialister«, blev der pebet men ogsaa klappet under Forestillingen. Og da Stykket gentoges den 10. December, var Teatret fyldt af et forventningsfuldt Publikum, som heller ikke blev skuffet. Demonstrationen var glimrende organiseret. Politiet, der var faatalligt til Stede, forsøgte at skaffe Ro, men forgæves, og tilsidst maatte Direktør Svendsen frem foran Tæppet og meddele, at Forestillingen ikke blev spillet til Ende¹⁷³).

En lignende Demonstration fandt Sted den 18. Januar 1875 under Cortes' Opførelse af »Nytaarsnat 1875«. Der havde i Forvejen gaaet Rygter om,

¹⁶⁸) Aa. St. 31/1 1844. ¹⁶⁹) Aa. St. 10/10 1840. ¹⁷⁰) Aa. St. 27/11 1847. ¹⁷¹) Aa. St. 23/2 1872. ¹⁷²) Aa. St. 10/12 1870. ¹⁷³) Sejerholt i Demokraten 30/9 1928.

at Medlemmer af »Internationale« vilde pibe Stykket ud, og at Agitatoren, Maler Hertz fra København, var i Byen. Teatret var udsolgt, og paa Balkonen var placeret civilt Politi. Forspillet foregik dog i Ro, men ved Change-mentet lød pludselig en skingrende Pibekonzert fra begge Sider af Balkonen. Man lod Demonstranterne pibe lidt, saa lød tre Slag paa Gongongen, og Lyset tændtes paa Tilskuerpladsen. Pibningen ophørte øjeblikkelig. Men længere hen i Stykket blev der pebet igen, og nu skred Politiet ind og sikrede sig 6 Personer, hvoriblandt Maler Hertz, der blev anholdt med en Sukkerfløjte i Munden.

Den 31. Januar 1876, da Cortes opførte »Lygtemænd«, havde man ligeledes ventet Demonstrationer. Stykket, som behandlede Forholdet mellem Kapital og Arbejde, havde et Par Maaneder tidligere givet Anledning til stærk Meningskamp og Pibning i Horsens, men i Aarhus skete der intet. Heller ikke en Opførelse af »Alt for Damerne«, som Direktør W. Foght spillede den 29. Februar 1888, blev den ventede Sensation. I København havde Stykket paa Folketeatret været Genstand for Pibning Aften efter Aften, fordi der forekom en Scene, hvori en Underofficer modtog en Pølse af en Menig, hvad Underofficererne ved Københavns Garnison opfattede som en Beskyldning for at modtage Bestikkelse, hvorfor de mødte frem i Teatret og peb. Da Stykket skulde op i Aarhus, havde der ligeledes været Tale om, at Underofficererne her skulde demonstrere, men den mere besindige Del fik de hid-sige Gemytter beroliget, og i Stedet blev det vedtaget, at samtlige Underofficerer skulde holde sig borte fra Teatret. Forestillingen forløb derfor i fuldstændig Ro, saa Publikum blev snydt for en Sensationsaften.

En Sammenligning mellem Teatret i vore Dage og »Provinskomedien« for 100 Aar siden falder ikke paa alle Punkter ud til Fordel for Nutiden. Naturligvis er alt, hvad der hedder Udstyr og Sceneinstruktion, langt bedre nu end tidligere; Dekorationer, Belysning og Maskineri var overmaade tarveligt i vore Oldeforældres Teater, og Iscenesættelsen undertiden temmelig summarisk paa Grund af de umaadelig mange Forestillinger, der skulde sættes op. Men de enkelte Skuespilleres Præstationer behøver ikke derfor at have været ringere; faktisk var mange af Datidens omrejsende Skuespillere dygtige Kunstnere, og der er ingen Anledning til at tvivle om, at deres Menneskefremstilling i mange Tilfælde har været paa Højde med Nutidens. Og det 19. Aarhundredes Repertoire stod for saa vidt ikke tilbage for vore Dages, tværtimod. Har der dengang været mere Fyldekalk, flere Stykker med tom Effekt og falsk Psykologi, saa var til Gengæld de opførte Stykkers Antal langt større, ogsaa Antallet af gode Skuespil, og det stærkt skiftende Repertoire gav derfor en større Mangfoldighed og bedre Mulighed for at lære Skuespillet at kende i alle dets Faser.

Men den mest afgørende Forskel mellem dengang og nu laa maaske i

Publikums Holdning. Bortset fra de meget faa, som i gamle Dage havde haft Lejlighed til at se Komædie i København, mødte Publikum gennemgaaende i Teatret uden Kritik og uden Trang til at finde Fejl og Mangler. Man var mere troskyldig end nu — troskyldig i dette Ords bedste Betydning — alene fyldt af Trangen til Oplevelse, til at nyde det vidunderlige til Bunds. Hos et saadant Publikum var det ikke vanskeligt at skabe Illusion, og den uhaandgribelige, men dog meget reelle Kontakt mellem Skuespillere og Tilskuere, der er af stor Betydning for et inspireret Spil, kom — trods alle ydre Mangler — næsten af sig selv.

I vore Dage gaar det jo ikke nær saa glat.

HELLIGAANDSGAARDEN OG AARHUS ALMINDELIGE HOSPITAL

AF EJLER HAUGSTED OG C. J. T. THOMSEN

I. HELLIGAANDSGAARDEN

MENS ST. KARENS GAARD, som vi har set, havde den særlige Opgave at tage sig af de spedalske¹⁾, søgte det andet middelalderlige Hospital, som vi kender i Aarhus, Helligaandsgaarden eller Helligaandshuset (domus Sancti Spiritus), at lindre Nød og Sygdom i Almindelighed. Vor Viden om Helligaandsgaardene — der ikke maa forveksles med Helligaandsklostrene — er meget ringe; men saa meget kan siges, at der i Løbet af det 13. og 14. Aarhundrede i mange Købstæder blev oprettet Stiftelser, hvor fattige »syge og saare« Mennesker kunde finde Optagelse og Pleje. Nogle af dem blev grundlagt af og knyttet til kirkelige Institutioner som Bispedømmer og Kapitler, andre opstod ved Donationer fra verdslige og havde Lægmand som Ledere. Hvert Hus havde sin Forstander (provisor), der stod i Spidsen for et halvt klosterligt Konvent af Sygeplejere og -plejersker, der i Reglen valgte Helligaandens Symbol Duen til Mærke, deraf Navnet²⁾.

Der kendes ialt 27 Helligaandsgaarde i Danmark; i Aarhus Stift var der tre: i Aarhus, Horsens og Randers; det sidste blev omdannet til et Kloster.

Om Helligaandsgaarden i Aarhus foreligger faa og spredte Oplysninger; det vides ikke, naar og af hvem den blev oprettet; men dens Beliggenhed er kendt; den var bygget ved Aaen der, hvor senere Basballernes store Gaard laa, og hvor nu Magasin du Nord har til Huse³⁾. I Liber Aarhusiensis, den for Aarhus Stifts Historie i den senere Middelalder meget vigtige Samling Dokumenter vedrørende Domkapitlet⁴⁾, nævnes den hist og her. Blandt andet faar vi den Oplysning, at den paa Erik Menveds Tid ejede en Otting Jord, $\frac{1}{8}$ Bol, i Kasted Sogn⁵⁾. I 1354 fik Stiftelsen en betydelig Forøgelse af sit Jordegods, idet Ridderen Peder Gødesen skænkede den Gods paa Djursland: 1 Gaard i Dolmer, 1 Gaard i Bredstrup, 4 Gaarde i Grenaa, 3 øde Grunde

---

¹⁾ Dette Værk I, S. 188—192. ²⁾ J. Lindbæk og G. Stemann: De danske Helligaandsklostre, 1906, S. 4—17. ³⁾ Se nedenfor S. 421. ⁴⁾ S. R. D. VI, S. 376—519. ⁵⁾ Anf. Værk, S. 433, i et Stykke, der menes at stamme fra 1313.

og en omgrøftet Eng sammesteds samt 2 Gaarde i Ebdrup, til Genopbyggelse og Istandsættelse af Husets Kirke. Til Gengæld lovede Forstanderen, Thomas Henriksen, at der skulde læses to ugentlige Messer for Ridderen, hans Hustru Cecilie og deres Slægtninge i den nævnte Kirke⁶).

I Domkirken var der et Helligaandsalter, der ejede en Rydning i Havreballe Skov⁷), og som 1342 blev overdraget Kantoren, den tredje i Rangen af Kapitlets Prælater. Endvidere blev en af Kannikerne lønnet med Helligaandspræbenden, hvortil hørte en Kannikegaard⁸).

Der var ikke blot Navnefællesskab mellem Hospitalet, Alteret og Kanonikatet, men der maa, i Følge andre Dokumenter, have været en reel Forbindelse, der dog ikke kan udredes i Enkeltheder, mellem disse tre Virksomheder. I Biskop Peder Jensen Lodehats Statuter af 4. Maj 1388 siges det, at en Kannik skal være Forstander for Helligaandshuset⁹), og i et Dokument nævnes Helligaandshusets Præbende¹⁰). Endelig kan det anføres, at Christiern II i Kraft af sin Patronats-

ret har overdraget Klerken Niels Terkelsen Kanonikatet og Præbenden eller Styrelsen af Helligaandshospitalet, en Overdragelse, der godkendtes af Paven 1519¹¹).

Paa Grundlag af disse Oplysninger kan vi fastslaa, at der ved Reformationsrørets Begyndelse paa Aabredden Vest for den gamle Bro (senere Basballe- og Frederiksbro) laa et Hospital i middelalderlig Forstand, en Stiftelse, hvor syge og saare Mennesker fik Pleje og Underhold. Stiftelsen, der havde sin egen Kirke, fik Indtægter fra Jordegods og blev ledet af en Kannik.

Hvorledes gik det nu dette Hospital, da Uvejret for hen over den »gamle Kirke«? Som andetsteds i Danmark rettedes i Aarhus det første Angreb mod Tiggermunkene; vi hører om det i et Gavebrev fra Kong Frederik I, der den 11. December 1529 gør vitterligt, at »om saa herefter skeende vorder, at Sortebrødre udi Aarhus forladende vorde deres Kloster, unde og give vi

Kirkens Velgørenhed.

St. Laurentius uddeler Gaver til Krøblinge og fattige.

Kalkmaleri i Draaby Kirke (c. 1460).

⁶) Anf. Værk, S. 482 ff. ⁷) Anf. Værk, S. 439. ⁸) A. P. D., V, S. 58 ff og S. 174 ff. ⁹) S. R. D., VI, S. 439. ¹⁰) Kh. S. III, 5., S. 326. ¹¹) A. P. D., VI, S. 298.

Biskop Ove Bille og følgende Bisper samme Kloster med sin rette Tilligelse . . . at nyde som fri Ejendom til Aarhus Kirkes Sæde til evig Tid¹²⁾. Sortebrødrene har vistnok straks efter forladt Klosteret, thi allerede den 7. Januar fik Bispem Kvitte for 100 Lod Sølv fra Sortebrødrekloster¹³⁾. Det blev en kort Evighed, Klosteret tilhørte Bispem; thi i 1537 tilegnede Kronen sig det sammen med alt det øvrige Bispegods¹⁴⁾.

Hospitalet ved Aaen blev forladt af sine Beboere, der utvivlsomt er flyttede ind i det tomme, rummelige Sortebrødrekloster, og betegnedes som »øde« den 26. August 1540, da Superintendenten, Mester Mads Lang, fik Ejendomsbrev paa en øde Gaard kaldet Helligaands Gaard, som hører til Helligaands Kapel og ligger i Aus vesten ved Emmervay¹⁵⁾ og saa til Per Olsens Gaard vedtager og saa sønder ned fra Gaden og til Aaen, dog at han og Arvinger deraf skulle give til Hospitalet i Aars saadan Jordskyld og Rente, som Per Ebbesen med Borgmestre og Raad i Aars forsæther derfor¹⁶⁾. Ud fra dette Dokument kan Helligaandsgaardens Beliggenhed omtrentlig bestemmes; den har antagelig været bygget paa Ejendommene 308—318 i Grundtaksten af 1682 (nuværende Matrikelnumre 389—395¹⁷⁾). Saa sent som 1689 tales i et Skøde vedrørende en Del af Ejendommen 315 om den hellige Aands Have.

II. AARHUS ALMINDELIGE HOSPITAL

Det »Hospital i Aars«, som Mads Lang skulde betale Jordskyld og Rente til, maa være »den rette Ejer« af den øde Gaard¹⁸⁾, nemlig Helligaandshospitalet, som vi mener er flyttet ind i Sortebrødreklosteret, og som det følgende Aar ved en kongelig Resolution af den 12. November 1541 blev omdannet til et almindeligt Hospital.

Da Kronen ved Reformationen var bleven Ejer af samtlige Hospitaler, blev alle Spedalskhedshospitalerne nedlagt, da Sygdommen var i meget stærk Tilbagegang, og samme Skæbne ramte de fleste Helligaandshospitaler, mens de Hospitaler, der vedblev at bestaa, fik Navn af almindelige Hospitaler. De nedlagdes Gods blev henlagt under det nærmeste almindelige Hospital, der maatte optage deres Beboere; dog skulde de spedalske anbringes i et Hus i Abildgaarden eller et andet bekvemt Sted¹⁹⁾. Det almindelige Hospital i Aarhus opstod ved en Sammenslutning af ikke mindre end fire ældre Stiftelser: Helligaandsgaarden ved Immervad, St. Karens Gaard Vest for Sortebrødreklosteret, Helligaandsklosteret i Randers og Helligaandsgaarden i Horsens. Disses Beboere samledes i det nye Hospital, der fik Raadighed over deres Gods og Indtægter. Forstanderen for St. Karens Gaard, Oluf

¹²⁾ Frederik I's danske Registranter, 1879, S. 240. ¹³⁾ Anf. Værk, S. 244. ¹⁴⁾ Se dette Værk III, S. 100. ¹⁵⁾ Læg Mærke til Dialektformerne. ¹⁶⁾ Danske Kancelliregistranter 1535—1555. 1881—82, S. 134. ¹⁷⁾ Aa. St. A. 1936, S. 85—88 og 1940, S. 97 og Kort. ¹⁸⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, S. 165. ¹⁹⁾ Rørdam: Danske Kirkelove I, S. 203—204.

Hammer, fik dog (1542) Lov til at beholde Gaarden paa Livstid, men den saakaldte Spetalhavre eller Plovkorn fra 7 Herreder i Nærheden af Aarhus skulde herefter ydes i Sortebrødre Kloster og ene forvendes til de fattige og syge Folks Nytte, Gavn og Ophold²⁰⁾.

Resolutionens²¹⁾ Hovedindhold er følgende: Kgl. Majestæt har forordnet det saa, at Sortebrødre Klosteret med hvad Huse, Bygning, Abildgaard, som findes Norden og Vesten St. Nicolai Kirke, og desligeste det Vandløb, som kommer der gennem Muren fra St. Karens Gaard, med alt andet af Klosters Gaarde og Haverum herefter til evig Tid skal blive et almindeligt Hospital for syge og fattige, og alt det Gods, Rente og Rettighed indenbys og udenbys, som hertil har ligget og hørt til de Helligstes Huse og Hospitaler i Randers og Horsens, skulle herefter høre til det forskrevne almindelige Hospital i Aars, mens de fattige, syge og saare Mennesker, som nu ere i hine to Hospitaler, skulle indføres i forskrevne almindelige Hospital i Aars og der opholdes²²⁾.

Den første Forstander for dette almindelige Hospital, der var det eneste i Aarhus Stift, var Kantor Jørgen Samsing (død 1548); hans Efterfølger, Thomas Riber, der ogsaa var Kantor, blev kort efter afløst af to Borgere, Jacob Klejnsmed og Jens Nielsen, der forestod Hospitalet 1551²³⁾. Nogle Aar senere er Jacob Klejnsmed Eneforstander og afløses 1574 af Jacob Have-mand²⁴⁾, der skal oppebære den i Fundatsen bestemte Løn; desværre er denne ældste Fundats ikke bevaret.

Et Tegn paa, at det ikke var let at skaffe Føden til de fattige, syge og saare Mennesker i Hospitalet, var, at de af Kongen fik Lov til at lade deres Tavle, som i nogen Tid havde været nedlagt, gaa i Aars og paa Landet, for at de bedre kunde faa deres Underholdning²⁵⁾. Man blev ogsaa snart klar over, at eet Hospital var for lidt for hele Aarhus Stift. 1558 oprettedes paa ny et Hospital i Randers²⁶⁾ og 1560 et i Horsens²⁷⁾, og til dem overførtes det meste af det Gods, der stammede fra Helligaandshospitalerne i disse to Byer; men baade Christian III og Frederik II gav Aarhus Hospital Erstatning for det Jordegods og andre Indtægter, det havde mistet, og 1562 blev det Gods, der tilhørte St. Jørgensgaard i Grenaa, skænket til Hospitalet²⁸⁾.

Af de sparsomme Oplysninger, vi har om Hospitalet i de gode Tider omkring Aar 1600, fremgaar det, at dets Indtægter satte det i Stand til at give ca. 80 og enkelte Aar næsten 100 Lemmer Ophold og Føde, naar det blev styret redeligt og sparsommeligt. Men der opstod forskellige Vanskeligheder, da en Mand ved Navn Jørgen Knudsen var Forstander. Lensmanden paa Aarhusgaard 1614—19, Jørgen Kaas til Gelskov, der paa Kongens Vegne førte Tilsyn med Hospitalet, indberettede, at han saa sig nødsaget til at afsætte

²⁰⁾ Jfr. dette Værk I, S. 188—192. K. R., S. 187: $\frac{15}{5}$, 1541. ²¹⁾ Tryk Nannestad: Hilaria, S. 54—56. ²²⁾ D. K., S. 202 ff. ²³⁾ K. B. $\frac{24}{12}$ 1551. ²⁴⁾ Anf. Værk $\frac{22}{10}$ 1574. ²⁵⁾ Anf. Værk $\frac{4}{6}$ 1552. ²⁶⁾ Anf. Værk $\frac{10}{12}$ 1558. ²⁷⁾ Anf. Værk $\frac{5}{5}$ 1560. ²⁸⁾ Anf. Værk $\frac{6}{12}$ 1558, $\frac{22}{10}$ 1574, $\frac{2}{1}$ 1575, $\frac{5}{12}$ 1562.

Jørgen Knudsen paa Grund af hans egennyttige og uredelige Adfærd og hans daarlige Behandling af Lemmerne. Han havde ikke givet disse det at spise, som han havde forpligtet sig til, og havde uden Kongens Tilladelse afhændet noget af Hospitalets Gods; hans Regnskab kunde ikke balancere, skønt han kun havde godt halvhundrede Lemmer at underholde, mens der i tidligere Forstanderes Tid havde været omkring 80, ja enkelte Aar næsten 100.

Jørgen Knudsens Afskedigelse foranledigede, at Lensmanden sendte Kansleren Christian Friis til Krogerup ikke blot en Indberetning om Hospitalets Forhold, men ogsaa et Udkast til en Fundats. Han opgør Hospitalets Indtægter, hvoraf Størstedelen blev ydet i Naturalier, til 1094 Rdl. og giver et Overslag over, hvad Forstanderen kan faa ud af den Summa. Han skal først holde 10 daglige Personer til at betjene de arme: Forstanderen, hans Hustru, en Ladefoged eller Gaardsfoged, en Kældersvend, en Arbejdsdreng, en Kokkepige, en Mælkedeje, to Bryggerspiger og en Stuekvinde. Forstanderen skal lønnes med 20 Rdl., Mændene med hver 10 Daler Mønt²⁹⁾, Drengen og Kvinderne med hver 6 Daler Mønt, og de skal alle have Kosten, 3 Maaltider daglig. Der skal for Fremtiden indtages 60 Lemmer til Kost og Seng; de skal have 2 Maaltider daglig: Tirsdag, Torsdag og Søndag til Middag Flæsk og til Aften Kød og de andre Dage Smør, Sild eller anden Fisk med Kaal, Ærter eller Grød³⁰⁾.

Vi ved ikke, om Jørgen Kaas' Udkast til Fundats blev anerkendt eller den ovenfor nævnte³¹⁾ Fundats vedblev at gælde; men i 1651 blev der, da den tidligere var »forrykt og bortvendt«, udarbejdet en ny, der er underskrevet af Fru Jytte Høg, Lensmand Niels Krags Hustru, og Biskop Jacob Madsen; den er bevaret³²⁾. Den indledes med en Jordebog over Gods, der »nu befindes at følge med Aarhus Hospital«. For at disse Indtægter paa alle Maader kan anvendes paa de fattige, skal der af Lensmanden paa Aarhusgaard beskikkes en gudfrygtig, from, forstandig og trofast Mand, som skal være Forstander og skal have god grandgivelig Indseende med Hospitalets Indkomme, at den rettelig anlægges og dispensereres, med Bygningen, at den holdes ved god Hævd og Lige, og sørge for, at de fattige til rette Tid bekomme, hvis Penge dennem til deres Underholdning er tilforordnet. — Det kunde naadigst bevilges, at Forstanderen til den frie Husværelse, han udi Hospitalet nyder, med nogen Løn kunde betænkes, eftersom Lensmanden og Biskoppen med hannem bedst og bekvemmeligst accordere kunde. — Med Hensyn til Antallet af Lemmer bestemmes, at saa mange i Hospitalet underholdes, som de flest kunde og muligst være kan, eftersom Hospitalets Indkomme kan tilstrække. Paa det altingest kan gaa des skikkeligere til, eragtes raadeligst, at Biskoppen een Gang om Aaret Hospitalet besøger at erfare, hvorledes alting ved Magt holdes, og hvis han fornemmer nogen For-

²⁹⁾ 1 Rigsdaler var 80 Sk., en Daler Mønt 64 Sk. ³⁰⁾ Chr. Buur: En Fundats for Aarhus Hospital. Aa. St. A. 1934, S. 110—112. ³¹⁾ Ovenfor S. 422. ³²⁾ Hofman II, S. 119—133.

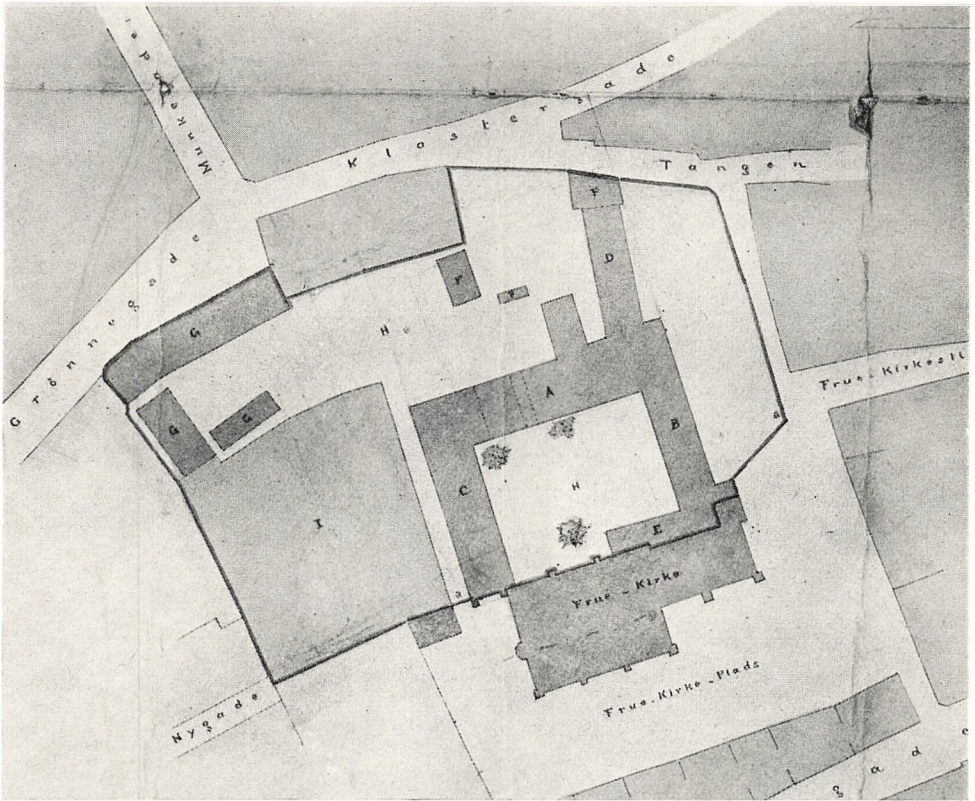
sømmelse at være paa Færde, da maa han sammen med Lensmanden raade Bod paa den.

Den daværende Forstander, Johan Utrecht (1647—1661), der var Indehaver af Kantorpræbenden, har efterladt Regnskaber³³). Indtil Krigsudbruddet 1657 svinger Indtægterne mellem ca. 2000 og ca. 4000 Sletdaler, og de fleste Aar er der Overskud; men en Sum paa 500 Daler, der blev laant ud til Lensmanden Erik Rosenkrantz' Broder Gunde i 1653, gik tabt. Under Svenskekrigen svigter Indtægterne: 1657—58 indgik 550, 1658—59 422 og 1659—60 214 Sletdaler; men i det første Fredsaar 1660—61 steg de til 1741 Daler; men det var ikke nok til at dække Aarets Udgifter, og der var ved Johan Utrechts Død et Underskud paa over 5000 Daler, som Enken vistnok har maattet betale, da der i de følgende Aars Regnskaber ikke forekommer nogen Udbetaling til hende.

Gennem disse ældste Regnskaber skimter vi nogle af de Stakler, der blev taget i Forvaring. 1648—49 anvendes 13 Daler til Køb af 13 Lispund Jærn til Stænger udi det Kammers, som Hr. Bendix blev forvaret i³⁴). 1652—53 tilkaldes David Balberer³⁵) for at læge »hvis Bræk og Skade Johanne Laasbye bekom udi hendes Forstyrrelse«. Den næste Udgift til Lægehjælp forekommer først 1720—21; fra 1777 betaler Hospitalet en Kirurg 10 Rdl. aarlig og fra 1792 6 Rdl. aarlig til Stiftsfysikus. — 1655 den 3. Marts indkom Hovmesteren paa Sorøs Tjener »som var forstyrret«; han blev i Hospitalet til den 28. April. Han blev anbragt i et mørkt Kammer, hvor der stadig brændte Lys, i den første Maaned under Opsyn af to Kvinder; det var vel et Tegn paa Bedring, at han derefter kun behøvede een Kvinde.

I 1658 fik den svenske Oberstløjtnant Streithart 6 Daler til Grev Königs-mark for at forskaane Hospitalet for Indkvartering. Den svenske Kommissær Jorig fik 1½ Daler for et Pas, der gav Ret til Rejser mellem Hospitalet og dets Fæstere. Oplysninger fra Regnskabet om Polakkernes Opræden overfor Hospitalet er trykt hos Hübertz³⁶). Hertil kan føjes: Da Polakkerne drog bort, fulgte en af Hospitalets Fæstere, Jens Ræv fra Pederstrup i Sønder Herred, med dem; den nye Fæster maatte forpligte sig til at give hans Kone og Børn Ophold paa Gaarden³⁷). Som Eksempler paa, hvorledes Hospitalets Gods blev behandlet af Fjender og Forbundsfæller, kan nævnes, at Niels Poulsen i Toustrup, Rinds Herred, har været udjaget fra Hus og Hjem af Brandenborgerne, der nedbrød Husene, og at Jens Andersen i Javngyde og Anne Kjeldsdatter i Laasby har været udjagne fra Hus og Gaard af Fjenderne, der fraplyndrede dem, hvis Fattigdom de havde; i en Gaard i Villersø, Nørre Herred, havde der ikke været Rugsæd siden Svenskernes Indfald³⁸). Det er da let at forstaa, at mange Fæstere kom i Restance baade med Land-

³³) Hospitalets Arkiv. L. A. ³⁴) Sognepræst til Holme og Tranbjerg. Se Hbz. II, S. 139—41. ³⁵) Formodentlig Badskær David Wolters, der boede paa Guldsmedgade 1650—51. ³⁶) Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus, 1837, S. 81—83. ³⁷) Regnskab 1659—60. ³⁸) Regnskab 1661—62.

Plan af Aarhus Hospital 1865.

Af Bygningsinspektør W. Th. Walther; i Hospitalets herværende Arkiv.

A. Nordfløj; Lemmestuer. Vestre Del benyttes sammen med C. B. Østfløj; Lemmestuer, Kapel, Sygestuer m. m. C. Vestfløj; 2 Etager, benyttes af Fattigvæsenet. D. Nordøstfløj; Økonomens Bolig, Køkken, ældre Daareceller. E. Ældre Buegang, 2 Etager, hvoraf den øverste benyttes af Kirken. F. Halvtagskure. G. Bygninger henhørende til den tidligere Friskole. H. Gaardsplads. I. Haver.

gilde og Skatter, og at Indtægten af Godset svandt ind; men allerede 1661 —1662, da Borgmester Christen Jensen (død 1667) var bleven Forstander, var den samlede Indtægt oppe paa over 3000 Daler. I de følgende Aar sank den til c. 2000; det forbauser, men kan forklares.

Den 5. April 1661 solgte Kronen Havreballegaard med Gods — det senere Baroni Marselisborg paa c. 1000 Tdr. Hartkorn — til Gabriel Marselis, uden at Køberen blev forpligtet til at udrede de sædvanlige aarlige Ydelser til Hospitalet. Kronen paalagde dog den 4. April samme Aar Lensmanden paa Kalø at svare det et tilsvarende Beløb; der blev ogsaa i de to næste Aar svaret henholdsvis 825 og 624 Sletdaler fra Kalø; men da Kongens Søn Ulrik Frederik Gyldenløve den 1. August 1661 havde faaet Kalø Gaard og Gods som Gave af Faderen, standsede Udbetalingerne fra Lensmanden 1663.

Klostergaardens Sydøsthjørne kort før Østfløjen blev nedrevet 1879.

Maleri af Jens Hansen Aarslev, tilhørende Fabrikant N. Petersen.

Forstanderen gjorde sig store Anstrengelser, foretog blandt andet flere Rejser til København³⁹⁾, for at opnaa Erstatning for denne meget betydelige Nedgang i dets Indtægter; men forgæves. I en Tilføjelse til Fundatsen (1742) skrev Stiftøvrigheden (Benzon og Hygom): »Denne Foundation haver ved Havreballegaards Afhændelse taget saadan Skade og Afgang, som aarlig præter propter kan beregnes til 450 Rdl., hvorover Hospitalet som tilforn

³⁹⁾ Regnskaber 1661—62, 1665—66, 1668—69.

Korsgangens Indre kort før Restaureringen i 1879.

Maleri af Jens Hansen Aarslev, tilhørende Fabrikant N. Petersen.

kunde underholde 90 til 100 Lemmer, kan nu næppelig tage imod det halve Tal⁴⁰⁾. Da tilmed de daarlige Tider for Landbruget i det følgende Aarhundrede bevirkede, at Indtægten fra Godset, der 1719 omfattede 320 Tdr. Hartkorn Gods og adskillige Tiender⁴¹⁾, gik ned, kom Hospitalet til at »ligge i onde Maader«. Bygningerne forfaldt, og i 1705 hedder det i en Forestilling til Kongen, at Hospitalet kun kunde underholde 27—28 Lemmer. Der blev

⁴⁰⁾ Hofman II, S. 133. ⁴¹⁾ Trap.

Plads tilovers i de vidtløftige Bygninger, og i Løbet af det følgende Aarhundrede fik først den frie Christendomsskole, Spiren til Aarhus kommunale Skolevæsen (1749), senere Spindeskolen (1787) og i 1820 Forsørgelses- og Arbejdsanstalten Lokaler paa Klosters Grund.

Hospitalet selv modtog nu og da Gaver, men de var saa beskedne, at de ikke var i Stand til at bringe det økonomisk paa Fode. Købmand Niels Laursen skænkede saaledes 1691 20 Sletdaler »Gud fornemmelig til Ære, det helt slet udseende og paa mange Steder moxen forfaldne Hospital til nogen Hjælp og Forfærdigelse og andre fromme Kristne til lige Eksempel«.

I Løbet af det 18. Aarhundrede forfaldt Bygningerne mere og mere. Vi faar et Indtryk af Stillingen i 1770'erne, naar vi hører, at Raadmand, senere Borgmester Niels Rohde, da han blev Forstander 1772, bekostede 700—800 Rdl. paa Forstanderboligen med saa ringe Resultat, at han ikke vilde bo i den, men købte et Hus paa Vestergade. Der maatte altsaa gøres noget; og da der ved Salg af Gods og Tiender var tilvejebragt en Sum paa næsten 20000 Rdl., bestemte Direktionen sig til at lade en Hovedreparation foretage. Den 8. November 1784 afholdt Raadmændene Risom og Hviid efter Begæring en Besigtigelsesforretning i Overværelse af Hospitalsforstanderen⁴²⁾. De begynder med at udtale: Denne vidtløftige Bygning, som fra første Tid har været anlagt og indrettet til et Munkeløst, er øjensynlig til det Brug, den nu er, nemlig Hospital, alt for stor og vidtløftig⁴³⁾ samt kostbar at vedligeholde.

Derpaa beskriver de de tre store toetages »Længde Hus« og nævner, at Vestfløjen er 20 Alen fra Frue Kirkegaard afdelt til Gange og tvende Daarekister, de øvrige 35 Alen til Forstanderens Logis; i Nordfløjen, der maaler 64 Alen, er der mod Vest 12 Alen Kælder for Hospitalsforstanderen, mens Resten anvendes til Hospital og Hospitalskirke. I Østfløjen, som støder op til Frue Kirke, har været Hospitalspræstens Bolig⁴⁴⁾, men nu er der fattig frie Skole samt [for] Enden 2 Daarekister. I den større Udbygning mod Nord er Hospitalet og i den mindre Varmestue for Lemmer. Endelig omtales en Omgang med Gewelft, som begynder ved den første Længde ved Frue Kirke og gaar sideværts for de to Længder samt [for de to Længder(?)] 16 Alen af den tredje og støder igen an paa Frue Kirke⁴⁵⁾. Raadmændene slutter med at foreslaa at nedtage det, der var undværligt og unyttigt, nemlig anden Etage af Østfløjen⁴⁶⁾, den tidligere Bolig for Hospitalspræsten, og Omgangen og at lade det øvrige reparere; endvidere foreslog de

⁴²⁾ Kopi i Hospitalets Arkiv. ⁴³⁾ I Regnskabsaaret 1786—87 boede der i Hospitalet 17 Lemmer, og betaltes Understøttelse til 43, der boede i Byen. ⁴⁴⁾ 1642—1690 var der en særlig Hospitalspræst (Hertel II, S. 516 ff). Før 1642 havde man Sognepræsten ved Frue Kirke, efter 1692 blev Kapellanden Præst for Hospitalet. ⁴⁵⁾ Om Omgangen siges i en Synsforretning af 23/6 1727: . . . Endelig eftersaa vi Gulvet i Omgangen, hvilket vi forefandt paa alle tre Sider saavidt Hospitalet tilhører næsten overalt at være oprædt formædelt især de derværende Dødes Grave, som ere sunkne og efterfaldne, hvilket saa godt som ganske af ny vil optages, fyldes og omlægges. ⁴⁶⁾ Anden Etage af Nordfløjens Østparti blev ogsaa nedrevet.

at indrette Lokaler for den frie Christendomsskole, for Skoleholderen og for Spindeskolen i den tidligere Forstanderbolig. — Hospitalets Direktion, Stift-øvrigheden, gik ind paa Forslaget, og Byggearbejdet blev foretaget i Regnskabsaaet 1785—86. Samtidig blev Hospitalets Ladegaardsbygninger udlejede til Stiftamtmand Ove Høegh Guldberg; da han i 1802 tog sin Afsked og flyttede til Hald, blev de lejet ud til Christendomsskolen, der benyttede

Hospitalets Nordfløj før 1905, set fra Gaarden.

(Ketelsen fot.)

dem, indtil Skolen i Paradisgade blev bygget 1862. Hospitalsforstanderboligen i Vestfløjen, der nu blev ledig, blev i 1819 sammen med et Stykke af Haven for en aarlig Leje af 170 Rbd. Sølv udlejet til Fattigkommissionen, der her indrettede Forsørgelses- og Arbejdsanstalten⁴⁷⁾, hvori Spindeskolen indgik. — De fire gamle Daarekister⁴⁸⁾, hvoraf de to var af Træ, og de to var opført af 2 Alen tykke Mure, kom til at staa frit, da Omgangen blev nedrevet, saa »Pøbelen og andre kunde komme til de afsindige og levere dem skadelige Instrumenter«; de sindssyge blev da senere overflyttede til Udbygningen Nord for Østfløjen; først i 1862 nedlagdes Hospitalets Afdeling for sindssyge.

⁴⁷⁾ Arbejdsanstalt: jfr. dette Værk II, S. 385 ff. ⁴⁸⁾ Daarekister: jfr. dette Værk II, S. 435 ff.

I 1856 fik Hospitalet en ny Fundats. Lemmernes Antal fastsattes til 12 Mænd og 16 Kvinder, og man ophørte med at yde Understøttelser til Folk udenfor Hospitalet.

Efter at Fattigvæsenet i 1870 var flyttet ind i den nye Fattiggaard ude paa Jeronimusbakken, og efter at Sagfører — senere Justitsraad — Carl Thomsen i 1873 var bleven Forstander for Hospitalet, der nu endelig en Gang igen fik Raadighed over sine Bygninger, var Tiden inde til en Modernisering og Restaurering af den gamle, stærkt forfaldne Stiftelse, som man faar et levende Indtryk af gennem en Række udmærkede Malerier af Jens Hansen Aarslev. Ombygningen blev ledet af Arkitekt N. P. C. Holsøe 1878—79. Arbejdet var solidt og grundigt, men blev, som det var Skik i de Tider, udført med haard Haand. Østfløjen blev helt nedrevet og erstattet af den ret statelige moderne Bygning med Kamgavle, som vi nu ser, og hvori der blev indrettet Lejlighed for Forstanderen og for 20 Pensionærer⁴⁹). I Vestfløjen blev det gamle Murværk bevaret, men maatte udbedres; baade fra Frue Plads og fra Haven faar man stærke Indtryk af det middelalderlige Sortebrødre-kloster. I det indre skete der den udmærkede Forandring, at den gamle Kapitelsal blev indrettet til Kirke⁵⁰); de øvrige Rum blev gjort i Stand til Bolig for 12 gamle Mænd og 16 gamle Kvinder, der her bliver plejet og passet i deres Alderdom. Nordfløjen blev gennembrudt af en ny Portgennemkørsel. Vest for den blev der indrettet Økonomilejlighed og mod Øst Kontorer. I 1905 blev der her for at skaffe Lys indsat store Vinduer, og de smaa senromanske Vinduer, som ses paa Fotografiet S. 429, maatte forsvinde.

I Løbet af de 37 Aar (1873—1909), Justitsraad Carl Thomsen var Hospitalets Forstander, blev den gamle Stiftelse ledet over i en helt ny Tid, og efter hans Død har hans Datter, Frk. Mariane Thomsen, der saa at sige er vokset op med de gamle, taget hans Gerning op. Efter at Daarekisterne, Fattigskolen og Fattiggaarden er forsvundne, — for paa andre Steder at vokse op til de store Institutioner, de nu er — har Aarhus Hospitals Ledelse kunnet samle sig om sin begrænsede Opgave i Nutiden: at give et lille Antal gamle Mænd og Kvinder Ophold og økonomisk og — fremfor alt — menneskelig Støtte i deres Alderdom⁵¹). De Summer, Stiftelsen raader over, er, naar man tænker paa Pengenes ringe Købeevne, meget beskedne, men Opgaven kan løses og bliver løst. Selv den, der kun en sjælden Gang har været indenfor Klosters Mure, har hos de gamle sporet baade Tilfredshed og Taknemlighed.

⁴⁹) Ved et Tillæg til Fundatsen 22/4 1879 oprettedes en egen Afdeling for 20 Pensionærer, Kvinder af den dannede Middelstand, der faar Bolig, Lys, Varme samt fri Læge og Medicin. ⁵⁰) Jfr. dette Værk I, S. 157 ff. ⁵¹) Om Hospitalets Administration og økonomiske Forhold i dets Jubilæumsaar — det blev jo oprettet den 12. November 1541 — vil der blive fortalt i fjerde Bind.

AARHUS MØLLE

AF EJLER HAUGSTED

VEST FOR DEN LILLE KØBING, der i den ældre Middelalder var vokset op indenfor Aagabet (år-os) paa det jævne Jordsmon Nord for Aaen, anlagde Kongen i det 13. Aarhundrede en Vandmølle, hvis Kværne i henimod 600 Aar har malet Korn til Mel, indtil de blev standsede i Aaret 1873¹).

At Vandmøllerne havde Betydning paa Valdemar Sejrs Tid fremgaar af Den jyske Lov, hvori der opstilles Regler for Anlæg af saadanne Møller²):

Man må ikke opføre en ny (vand)mølle, med mindre man ejer dæmning og damsted³ og således (beliggende), at opdæmningen ikke fløder⁴) en andens ager eller eng og ikke med bagflod skader de gamle møller, der har stået fra arild. Bliver en mølle bygget uden modsigelse og alle andres påtale, og får den, der byggede, lavhævd⁵) på den, da skal han med kønsnævn⁶) præstere bevis for flod og flodsted⁷), dæmning og dæmningsdige. Lavhævd er trende flodemål⁸) uden kære. Klages der, førend møllen bliver bygget og før den, der bygger, får lavhævd på den, da skal synsmænd udnævnes, og de skal vidne, om han fløder på sin egen jord eller på en andens, fordi ingen må fløde på en andens jord uden dennes vilje og heller ikke grave i den eller sætte hus på den⁹).

I Kong Valdemars Jordebog nævnes 18 Vandmøller som Kronens Ejendom; men Møllen ved Aarhus er ikke blandt dem¹⁰). Derimod findes i Liber Aarhusiensis et Kongebrev fra Erik Menved (1289), som den anførte Lovtekst hjælper os til at forstaa: Kongen overdrager Althorp Mølle¹¹) til Aarhus Domkapitel formedelst Skade, som det har lidt paa det til dets Fællesbord liggende Gods (Enge) ved vor Aarhus Møllens Oversvømmelser¹²). Vi maa da tænke os, at Kongen har ladet bygge en Dæmning tværs over Aa-dalen fra Grisetorvet til Foden af Jeronimusbakken; paa Grund af Opstemningen, hvorved der dannedes en Mølledam, er Aaen længere vestpaa gaet

¹) Her henvises en Gang for alle til Hoffmeyer I, S. 225—283 og til M. P. Mosbjerg: Aarhus Møllens Bygningshistorie, Den gamle By, Aarbog 1928 og 1929, S. 24—41. Aarhus Møllens Arkiv opbevares i Statsbiblioteket. ²) Jyske Lov. Tekst med Oversættelse og Kommentar ved Peter Skautrup, 1933—41, S. 44—47. At Vandmøllen i den gammeldanske Tekst kaldes mylnæ viser, at man i Danmark ikke kendte Vindmøller i 1241. De omtales første Gang i 1320 (Nyrop: Strandmøllen, 1878, S. II). ³) Sted, hvor en Dæmning kan anlægges. ⁴) Oversvømmer. ⁵) Lovhjemmel. ⁶) Nævn af Frænder. ⁷) Det opstemmede Vand og dets Leje. ⁸) Den Tid af Aaret, da Vandet maa stemmes op i Mølledammen; tre Flodemaal = 3 Aar. ⁹) Skautrups Oversættelse. ¹⁰) Kong Valdemars Jordebog, Hovedlisten, passim. Jfr. Nyrop, anf. Værk, S. II. ¹¹) Aldrup Mølle i Blegind Sogn ved Aarhus Aa. ¹²) S. R. D. VI, S. 396.

over sine Bredder og har skadet Domkapitlets Enge. Ærkedegnen har saa rimeligvis straks efter, at Møllen var traadt i Virksomhed, klaget, og Kongen har lovydigt givet en rundelig Erstatning i Form af Møllen i Blegind. Kongens Mølle ved Aarhus maa da være opført indenfor den af Loven fastsatte Treaarsfrist, formodentlig ganske kort før Kongebrevet af 1289, og paa det Sted, hvor den laa, da den blev nedlagt. Møllehuset blev bygget Nord for det udgravede Bagløb, der blev delvis afdækket, da Møllen blev nedrevet 1927. M. P. Mosbjerg gengiver sit Indtryk af det saaledes: »Løbet virkede nærmest som en stensat Slugt. I Læssevis var Marksten af mægtige Dimensioner bleven styrtet ud i det sumpede Engdrag for at skabe fast Bund under Vandhjulene og danne Underlaget for Taplejerne, hvori de svære Hjulaksler laa, og for de tykke Sidevægge, der for Nordvæggens Vedkommende havde en Tykkelse af omtrent 2 Meter. Intet tydede paa, at denne mægtige Stensætning nogensinde var bleven ændret; kun foroven var en Del udmuret med Munkesten og maa henføres til den Possinske Byggeperiode 300 Aar senere¹³⁾. Da Aaens Fald er meget ringe, maa Møllehjulene have været Underfaldshjul. Af det ældste Møllehus er intet bevaret; den oprindelige Aa — mod Syd — blev benyttet som Omløb. De to Løb mødtes i Baghullet og omklamrede en lille Ø, der senere kaldtes Den søndre Holm.

I over 200 Aar hører vi intet om Møllen, men 1507 melder et Tingsvidne om en Strid mellem Borgerne og Mølleren — det blev ikke den sidste. Tord Møller vilde forbyde Borgerne at drage Vaad i Aaen fra Aars Mølle og ned til Havet; men det har han næppe faaet Lov til; han har i det højeste kunnet jage dem bort fra Bagløbet, som var »gjort Vand«, omsat med Dæmninger.

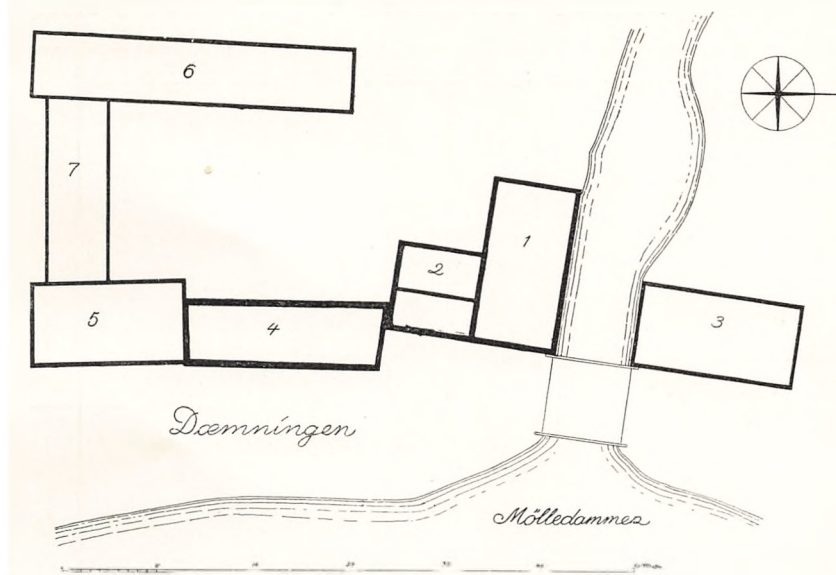
Paa Frederik II's Tid klages flere Gange over Møllens Brøstfældighed. I 1581 fik Lensmanden, Erik Lykke til Skovgaard, følgende Ordre: Da Jens Rasmussen i Aarhus Mølle har berettet, at Møllen er meget bygfalden og endelig maa istandsættes, førend den falder helt ned, skal han undersøge, hvilke Mangler der findes paa Møllen og lade den istandsætte til Sommer¹⁴⁾; men inden Lensmanden havde foretaget sig noget, fik han en ny Ordre: han skulde forhandle med Mølleren i Møllen ved Dronningborg Slot om paa egen Bekostning at istandsætte Møllen i Aarhus, blive enig med ham om, hvad han selv og hans Arbejdsfolk skal have i Dagløn paa egen Kost, og føre Tilsyn med, at Arbejdet ikke paa nogen Maade forsømmes¹⁵⁾.

Bagved denne Ordre maa ligge en Henvendelse til Kongen fra Mølleren paa Dronningborg, der hed Anders Possin og var en fra Tyskland indvandret Møllebygger, der havde arbejdet for Dronning Dorothea, Kongens Moder, paa Dronningborg Mølle ved Randers og havde fæstet den af hende.

I Løbet af 1581 blev Arbejdet færdigt, og Lensmanden meddelte, at der til Bygningen foruden sidste Aars Indtægt af Lenet¹⁶⁾ var medgaaet c. 1000

¹³⁾ Købstadmuseet Den gamle By. Aarb. 1928 og 1929, S. 25. ¹⁴⁾ K. B. 1581, 29/1. ¹⁵⁾ K. B. 1581, 3/. ¹⁶⁾ 1602 gav Lenet 2777½ Daler i Overskud.

Daler, som han dels selv havde udlagt, dels havde laant; desuden skulde Anders Possin selv have 200 Daler for sit Arbejde og sin Tæring; det blev altsaa en meget dyr Mølle; men Anders Possin strøg dog de 200 Daler paa Betingelse af, at han fik Møllen mod at svare tilbørlig Afgift; saaledes gik

Plan af Aarhus Mølle c. 1750. Efter Mosbjerg.

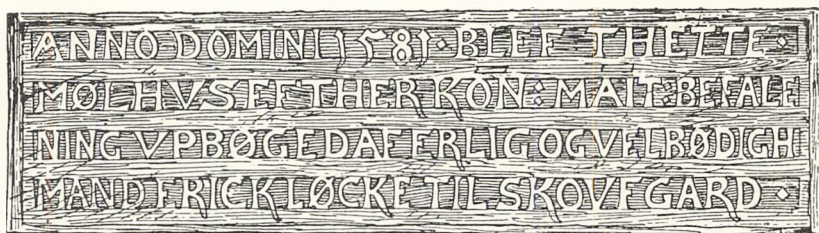
1. Possins Møllehus. 2. Hans Stuehus. 3. Maltmøllen. 4. Wissings Stuehus. 5. Lade. 6. Stald. 7. Fæhus.

det til, at Møllebyggeren flyttede ind som Møller i den nybyggede dyre Mølle; men han maatte love at tilfredsstille den daværende Møller for hans Stedsmaal, »saa Kongen kan blive fri for Overløb af ham«.

Possins Mølle var et Vinkelhus, hvis ene Fløj, hvori Mølløværket var opstillet, laa paa Nordsiden af Bagløbet langs med dette, mens den anden, Stuehuset, laa i Retning Nord til Syd. Møllefløjen stod nogenlunde uforandret, til den brændte i 1849, men Stuefløjen blev nedrevet i 1770'erne; en Del af dens Tømmer fandt Anvendelse i Gaardsiden af Tilbygningen til Wissinge Stuehus og kom for Dagen, da dette blev nedtaget for at flyttes ud i Den gamle By. Det viser, at Possins Hus har været en Højstolpebygning med brede, gennemgaaende Egestolper. To smukke Egetræs Indskriftstavler, der af Møller Weis er skænket til Aarhus Museum, har undgaaet Ødelæggelse. Huset hvilede paa en høj Syld, der var opmuret i 4—5 Skifter Munkesten. Hvor kom de fra? De kan naturligvis stamme fra en ældre Bygning, men der er en anden Mulighed. 1583 meddeler Sognemændene i Vor Frue Sogn, at Erik Lykke, da han var Lensmand paa Aarhusgaard, lod Muren om deres Kirkegaard nedbryde og brugte den til Bygning af Møllen,

idet han dog lovede dem at indelukke Kirkegaarden med anden Lukkelse muret mellem Stænger, hvilket dog ikke skete, da han kort efter kom af med Lenet, saa Kirkegaarden nu ligger under Fæfod; den nye Lensmand fik da Ordre til at indelukke Kirkegaarden med en god og varig Bygning¹⁷⁾.

Der hørte meget lidt Jord til Møllen; i et Syn fra 1652¹⁸⁾ nævnes: et lidet Stykke Engjord mellem begge Baghuller, som kan avles et Læs Hø paa [den søndre Holm]. Paa søndre Side af Omløbet under Bakket befin-

Indskrifttavler fra Possins Mølle. Efter Mosbjerg.

des et lidet Stykke Jord kan ungefær agtes for 4 Skæpper Sæd, et Stykke norden Omløbet agtes for to Skæpper Sæd; men Anders Possin har købt flere Ejendomme, hvoraf den ene laa »her Vesten i Byen mellem Møllekirkegaarden og Møllevejen, som løber fra Vestergade til Møllen« og de andre tæt ved den¹⁹⁾. Det sidste, vi hører om denne virksomme Mand, er, at han 1592 fik Kongens Tilladelse til paa egen Bekostning at oprette en Vandmølle i Thorsskov, der efter hans Død skal følge med den Mølle, der ligger i Aarhus. Hans Søn fik i 1590 Løfte paa at faa Aarhus Mølle efter Faderens Død for en billig Landgilde.

I 1636 fik Mølleren Bernt Klodt, en indvandret Tysker, der 1623 havde taget Borgerskab, det Privilegium, at Byens Indvaanere skulde lade deres Korn male i Aarhus Mølle og ingen andre Steder, saafremt de ikke vilde staa til Rette, som vedbør²⁰⁾. Det gav Anledning til, at Mølleren anlagde Sager mod Borgere, der lod male i Rye Mølle og andetsteds; men Borgerne — navnlig Bagerne — blev ham ikke Svar skyldig; en af dem erklærede, at

¹⁷⁾ K. B. 1583, ^{12/11}. ¹⁸⁾ Aarhus Møllens Arkiv. Statsbiblioteket. Trykt hos Mosbjerg, S. 29—31. ¹⁹⁾ Skøde i Møllens Arkiv 1586. ²⁰⁾ Reskr. ^{19/2} 1636 indf. i Aarh. Bytings Prot. 1636.

han ikke agtede at føde Møllerens Svin, som havde Adgang til Møllehuset og til Kornsækkene, og at han ikke vilde finde sig i at faa 7 Skæpper Mel tilbage af hver Tønne Korn. Stridighederne endte dog med et Forlig, hvori Bagerne lovede ikke at lade male i andre Møller²¹).

I 1651 pantsatte Frederik III Møllen til Heinrich Müller, dengang Tolder i København, senere noksom bekendt som Rentemester og en af Kronens største Kreditorer, der efter 1660 fik udlagt en Mængde Krongods for sit Tilgodehavende. Ved Overdragelsen bekræftes Møllens tidligere Friheder, deriblandt, at alle Aarhus Indvaanere og de, der plejer at bruge Møllen, skulde lade male der som tilforn. Der blev foretaget en Synsforretning (28. Juni 1652), hvori der gives en indgaaende Beskrivelse af Possins Mølleanlæg og et nyt Møllehus Syd for Bagløbet, og hvoraf det fremgaar, at Bygningerne paa mange Steder »ehr gantsche brøstfældigh och will bygges paa Nye«²²).

Ved det store Bortsalg af Krongods i Aarene efter 1660 blev ogsaa Aarhus Mølle afhændet. Den 11. August 1664 fik Borger og Handelsmand i København, Jens Jensen Wissing, Skøde paa »Vores Aarhus Mølle, Jacob Lauritzen paaboer, staar for aarlig Landgilde 468 Td. Malt« samt noget Strøgods²³) til en samlet Pris af c. 11000 Rdl. Møllen vedblev at være bortfæstet indtil 1682, da Wissings Søn, Jens Jensen Wissing den Yngre, overtog Bedriften. Han har næppe sat ret meget ind paa at forbedre Møllebygningerne, der ved et Par Synsforretninger 1698 og 1701 skildres som brøstfældige; dog er Møllehuset med tre Kværne temmelig velbygget og ved Magt; paa den anden Side af Bagløbet er der et Møllehus med een Kværn, den Bygning, der 1652 kaldes »det nye Møllehus«.

Den yngre Wissing er den første Ejer, der fæster Bo i Møllen, og det var ham, der lagde Grunden til den Udvikling, der foregik i de følgende to Hundrede Aar. Han har vistnok haft en Mulighed for at faa Møllen indlemmet i Aarhus By. Der staar i Skødet af 1664: »Vi bevilge, at Aarhus Mølle skal forblive udi Kontributionen med Aarhus By, eftersom fornævnte Jacob Lauritzen med Borgmester og Raad ibidem allerede er for akkorderet, nemlig aarligen for 50 Sletdaler. Dog om Byen bliver forhøjet eller forskaanet, da Møllen pro quota at paasættes eller forlindres«. Selv om dette ikke betyder andet end, at Mølleren, der boede udenfor Byen, betalte Skat til Kronen efter Aftale med Bystyret, er det dog et Skridt henad Vejen til Indlemmelse. Men Wissing gik ikke videre ad denne Vej; da han blev klar over, at Møllens Skattebyrde under den nye Ordning af Statens Indtægter, som blev indført under Christian V, blev mindre, hvis den blev beskattet som Landmølle, opnaede han efter Ansøgning at blive fri for at indbetale Skat sammen med Byen og i Forhold til Byens Skat, og det blev bestemt, at Møllen den 1. Januar 1689 skal svare Skat og henhøre under Amtet og uforanderligt betale de

²¹) Ny kgl. Samling. Fol. Nr. 413 u. ²²) Mosbjerg, S. 29—31. ²³) Kronens Skøder II, 1908, S. 197.—98.

50 Sletdaler. Hermed blev det fastslaaet, at den Mølle, som Aarhus Borgere havde Mølletvang til, administrativt hørte til Hasle Herred, Havreballegaards Amt; men i kirkelig Henseende hørte den til Frue Sogn. Mølletvangen gav Anledning til Klager fra Borgerne over Malelønnen; da de var misfornøjede med, at han tog et topmaalt Fjerdingskar for at male en Tønde, erklærede Wissing, at han vilde nøjes med et strøget Fjerdingskar, hvis Kunderne vilde nøjes med at indlevere en strøgen Tønde. Disse Stridigheder endte med et Forlig 1695, hvorved Malelønnen blev fastsat til 8 Sk. for en Tønde Rug eller Hvede og 6 Sk. for en Tønde Byg eller Malt. Denne Overenskomst blev i det lange Løb meget ugunstig for Mølleren; thi da Pengenes Værdi stadig sank i Løbet af det 18. Aarhundrede, blev Malelønnen ringere og ringere og kunde ikke dække Omkostningerne.

Men ved Erhvervelse af Jord lagde Wissing Grunden til senere Mølleres Velstand. Synsforretningen 1652 viser, som vi har set, at kun nogle smaa Stykker Jord Syd og Nord for og imellem de to Løb hørte til Møllen. Lige Øst for Møllegaarden laa den gamle Kirkegaard, der blev benyttet som Blegdam; og tværs over den førte en Sti i Fortsættelse af Møllestien bag om Ladehuset ud til Møllevejen; ved Stiftsbefalingsmandens og Magistratens Hjælp opnaaede Wissing at faa kongelig Tilladelse til at aflukke den Byen tilhørende Kirkegaard fra Møllestien og benytte den som en Haveplads til Møllen. Det ses ikke, at han har betalt noget for denne store Have, men han maatte forpligte sig til at yde Frue Kirkes Kapellan den aarlige Afgift paa 8 Sletdaler og 2 Mark, som han var vant til at faa fra Blegmanden²⁴⁾, og til at udlægge en anden Plads til Blegdam. Wissings Nabo og stadige Modstander Peter Jessen Farver i Garvergyde (senere Møllegade) klagede over, at Stien var bleven spærret, men fik ikke Medhold hos Magistraten, der i sit Svar tilføjede, at da det ikke vides, med hvilken Adkomst den pikkede Gade og Gang til Aaen for Folks Tvæt og Vand er bleven indhegnet mellem Peter Farver og hans Nabo, bør den igen udlægges til samme Brug. Det var ikke klogt af Farveren at kaste med Sten, naar han selv boede i et Glashus.

Paa Skraaningen Nord for den nuværende Vesterbrogade mellem Brendstrup Forte (Langelandsgade) og Hasle Forte (Botanisk Have) laa der nogle »Haver« (indhegnede Marker), som Wissing erhvervede den ene efter den anden, med Undtagelse af to mod Sydvest, der blev købt af Chr. Grotum 1756. Disse »Haver« blev slaaet sammen til »Mølletofte«, i hvis nordvestre Hjørne Aarhus Mølles Vejrmølle blev opført af Grotum. Mens det ikke lykkedes ham at erhverve Engen Nord for Mølledammen, Gaasemaen, gjorde han en god Handel, da han 1690 købte Klosterengen, der senere blev kaldt Mølleengen; den har maaske i Middelalderen tilhørt Kongens Mølle; men i 1542 skænkede Christian III Aarhus Hospital »en Kronen tilhørende Eng næst Sønden og Vesten Aarhus Mølle imellem Mølledammen og den lille

²⁴⁾ Denne Afgift blev betalt lige til 1903, da den blev afløst med en Sum paa 300 Kr.

1841.

Aarhus Mølle med Omgivelser 1841.

Efter Hoffmeyer.

Løkke paa vestre Side udenfor Brobjerg til at græsse deres Køer paa til Mælk, Vælling, Grød og anden Nødtørft«. Saalænge denne Eng var i fremmed Eje, maatte Mølleren passe paa, at den ikke blev oversvømmet; det blev derfor en Fordel for Malingen, da han efter i 1690 at have købt den af Jesper Hutfelds Søn ikke længere behøvede at tage dette Hensyn. — Foruden disse to vigtige Ejendomme havde han paa Bymarken to Gaardsavl, som han havde købt af Ingeborg, Laurids Bordings Enke, 1690.

Den store Udvidelse af Møllens Areal maa have krævet større Stald og

Lade; Wissing, der jo var af Godtfolk, har næppe funden sig tilpas med sin Familie i Possins dengang umoderne og trange Stuehus, men byggede Nord for det et stateligt Beboelseshus, der over en høj, muret Sokkel — det skulde beskyttes mod Oversvømmelser — blev opført i solidt Egebindingsværk med en meget kraftig Gesims under Tagskægget. I det gamle Hus boede Tyendet; men i det nyes højloftede, lyse Stuer indrettede Familien sig i Tidens Smag.

Jens Wissing, der paa sine ældre Dage blev Kammerraad, var gift med en Meulengracht, vistnok en Oberstdatter. Sønnen Lorentz blev Præst, og Døtrene gjorde gode Partier: en blev gift med en Schouthynacht, en anden — dog ikke samtidigt — med to Konferensraader.

Efter Wissings Død (ca. 1700) træffer vi Stiftsskriveren Chr. Wegerslev, der vistnok var hans Svoger, som Forpagter af Møllen; han maatte 1701 forsvare sig mod en Klage fra Mændene i Aarslev og Skibby over, at deres Enge blev kolde, sure og fordærvede ved Vandets Opstemning i Møllen, og hævdede, at Møllen paa Grund af sin store Engjord selv var interesseret i, at Vandet ikke blev stemt for højt op. Efter Præsten Lorentz Wissings Død tog hans Enke og Børn Ophold i Møllen; en af hans Døtre blev 1733 gift med Stiftsprovst Nannestad, men døde allerede Aaret efter; den ældste Søn, Kaptajn Jens Wissing, styrede Møllen for Moderen og overtog den efter hendes Død. Han mistede Livet ved et Vaadeskud Fastelavnsmandag 1753; det blev fortalt, at han stod i Maltmøllen indenfor en lukket Dør, som en Konsumptionsbetjent skød paa i Kaadhed²⁵). Han var den sidste Wissing, der ejede Aarhus Mølle. Hans unge Enke, Johanne Marie Althalt, giftede sig med Kaptajn Christian Henrik Grotum (1720—64), hvis Moder var en Datter af Chr. Wegerslev. Han fik 1755 Bevilling paa Opførelse af en Stubmølle paa Mølletofen; den skulde bruges, naar der manglede Vand i Aaen, og han maatte forpligte sig til ikke at male der for andre end Byens Indbyggere. 1756 købte han en Korn- og Enghave yderst udenfor Vestergades Port i Søndnen mod Alvejen og i Vester begreben med Indhegning af Stenmur og Indgrøftning og i Nord og Øst strækker sig mod Grotums eget Kornland. Dermed blev hele Mølletofen samlet i Møllerens Eje. I 1761 blev Vandmøllen og Vindmøllen brandforsikret for den betydelige Sum 9410 Rigsbankdaler. Der var nu to Kværne til Rugmaling i det store Møllehus og en Kværn til Malt samt en Hestemølle i Huset mod Syd.

Da det i 1756 var bleven vedtaget, at udenbys Mænd ikke maatte eje eller leje Dele af Bymarken, opstod der en Vanskelighed for Grotum, der ejede fire Gaardsavl og efter Forliget 1695 havde Græsningsret; der blev ført lange Forhandlinger, som endte med, at Grotum, skønt udenbys Mand, fik Lov til

²⁵) Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus, 1837, S. 104: »Johanne Marie sal. Wissings fød Althalt beder i en Skrivelse til Stiftamtmanden om, at han vil paaskynde den Sag mod Consumptionsbetjent Jørgen Jensen Post, som paa saa ublue een Maade saarede min i Live kjære og nu Sal. Mand Capitain Jens Wissing den 5. Martz sidst paa Aarhus Malt Mølle, saa han derefter imellem den 9de og 10de døde«.

vedblivende at nyde en Borgers Rettigheder i Bymarken. Denne Episode kaster et klart Lys over Møllerens Amfibietilværelse. Da Ægteparret havde mistet deres eneste Søn, købte Grotum, som var bleven Oberstløjtnant, i 1764 Herregaarden Volstrup i Himmerland og solgte Møllen til sin Halvbroders Søn, L. Christian Meulengracht, der blev Stamfader til Meulengracht paa Ceres. Den nye Ejer kom i store økonomiske Vanskeligheder og druknede sig i Fortvivelse i Mølledammen 1767. Møllen blev stillet til Auktion og købt af Matthias Brøndum, der heller ikke kunde klare sig og druknede sig ligesom sin Forgænger 1773. Den næste Ejer, Jacob Bregendahl, fik 1776 Bevilling paa at indrette et Grynværk (en Grubbemølle). Ogsaa han havde store Vanskeligheder at kæmpe imod. I 1779 sendte han en Jammerklage til Kongen:

»I Følge denne Mølles Beliggenhed lider den utroligt baade Foraar og Efteraar af Bagvande af Havet, som ofte oversvømmer Værkerne, bryder ind i Møllehuset i Stuer og Værelser og gør betydelig Skade paa Mølleværket, Murene og den gamle Bygning, saa at Beboerne af Møllen har endog undertiden været nødt til med Familie og samtlige Møbler at flytte fra den underste og søge den øverste Etage. Men endnu større Fare er Møllen underkastet om Vinteren, naar Tøbrud falder ind, naar Drivisen, som fra Aaer, Søer og andre Vande fra Landet ovenfor søger med forskrækkelig Magt at bryde igennem denne Mølles Bolværker for at faa sin Fart ud i Havet, som ligger Aarhus Købstad og Mølle ganske nær; saa staar end hele Møllen i Fare for at ødelægges. Thi derved er adskillige Gange sket, at Broer, Bolværker, Flyde-Gyder og Male-Render med Male-Værket utroligen er bleven beskadiget«.

Man maatte i de Tider raabe højt for at gøre sig Haab om at blive hørt! I Følge Mosbjerg²⁶) har Bregendahl nedbrudt Possins Stuehus og har paa dets Plads opført et seksfags Hus i Forlængelse af Wissings Hus mod Syd 1776—81. — Efter en Brand har han 1782 genopført Møllmøllen; men i 1790 maatte han opgive Ævred og blev erklæret Fallit.

Paa Auktionen blev Aarhus Vand-, Grubbe-, Heste- og Vejrmøller samt Toften, Klosterengen og 4 Gaardsavl tilstaaet Friederich Christian Dahl og Christian Fauschou for 15840 Rdl. I 1793 traadte Fauschou ud af Kompagniskabet.

Det blev Fr. Dahl, der rejste den gamle Mølle fra dens Fornedrelses-tilstand; der kom Gang i Virksomheden, og Fauschou og han har efter eget Sigende anvendt 10000 Rdl. paa Reparationer²⁷). En Akvarel, der tilhører Aarhus Museum, viser tydeligt Resultatet af Bregendahls og hans Byggevirksomhed; i Forgrunden ses Mølledammen og dens Holme, længst til højre Møllmøllen, derpaa Broen, hvis Gelænder, der spejler sig i Dammen, halvt dækker de store Underfaldshjul, saa kommer Gavlen af Possins Møllehus; hans Stuehus er forsvundet og er erstattet af en Forlængelse paa 6 Fag af Wissings Hus, til hvis Nordgavl en Ladebygning støder op.

²⁶) Anf. Værk, S. 32 og 36. ²⁷) Hoffmeyer I, S. 269.

Dahl har haft en herskabelig Lejlighed, der delvis blev rekonstrueret, da Møllens nedbrudte Bindingsværksbygninger blev genopbyggede i Den gamle By; til venstre for Forstuen var der en stor seksfags Sal, hvis Loft blev baaret af svære, tætsiddende Bjælker, bag den de to obligate Gæsteværelser; til højre var den lille Sal paa tre Fag og bag den i Tilbygningen Dagligstue og Sovekammer. — Køkken, Folkestue og Kamre til Tjenestefolkene var anbragt i en særlig Fløj. Avlsbygninger indrammede den rummelige Gaardsplads.

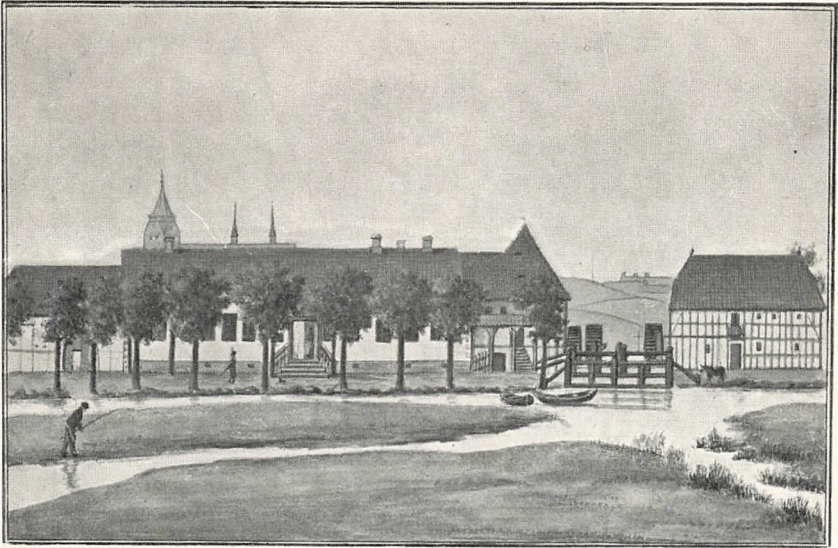
Paa Frederik Dahls Tid blev Bymarken udskiftet (1801); han havde haabet at faa Gaasemaen og 12 Td. Land Vest for den samt en Udvidelse af Møllertoften til Gengæld for de 8 Gaardsavl, som han ejede; men det lykkedes ham ikke at arrondere sin Ejendom paa denne smukke Maade; han maatte tage til Takke med 31 Td. Land i de forskellige Vange.

I 1805 overdrog Dahl Møllen til sin Søn, Landeværnskaptajn og Landinspektør Johannes Dahl, der var gift med Kirstine Fogh. Ejendommen blev sat til en Pris af 32000 Rdl.

Johannes Dahl (1775—1815) var Møller i Inflationstiden under Napoleonskrigene (de gale Penges Tid). Priserne steg og steg, men han var af »Foreningen« af 1695 tvungen til at male for Aarhus Borgere for en urimelig lav Pris; vel lykkedes det ham i Aarene 1810 og 1811 at faa Taksten midlertidigt forhøjet; men det var ham ikke muligt at faa den gamle Overenskomst ophævet. Han foreslog Borgerne, at de ligesom før 1695 skulde betale $\frac{1}{18}$ af hver Tønde, der blev malet, omregnet til Penge efter Aarets Kapiteltakst; men paa et Raadstuemøde afviste de hans Forslag og tilbød, at Malelønnen kunde omskrives i Rigsbankpenge, hvorved han vilde faa en ringe Forhøjelse. Der blev saa 1814 nedsat en Kommission, der udtalte sig til Fordel for Mølleren; men Sagen blev appelleret til Højesteret, der dømte, at den gamle »Forening« ikke kunde ophæves af den ene af Parterne, og at Mølleren var pligtig at male for den af Borgerne tilbudte Løn. Efter denne haarde Dom kunde Dahl med Rette sige, at Møllen ingen Indtægt kunde have af Malingen for Borgerne, men snarere ligefrem Tab. Men takket være de tidligere Mølleres, navnlig Jens Wissings Køb, havde han Indtægter af Landbrug, Kvægavl og Fiskeri, og Virksomheden som Landinspektør var jo i Udskiftningstiden indbringende; endelig var Grynsmøllen, der var indrettet efter 1695, ikke bundet til Prisen, og Landboerne maatte betale Dagens Pris. Han blev altsaa ikke helt ruineret, og hans Enke og smaa Børn kom ikke i Nød, da han døde i en ret ung Alder 1815. Madame Kirstine giftede sig igen (1823) med Mølleren paa Bygholm Mølle ved Horsens, Christian Guldager, og tog efter hans Død (1834) selv Styret. — Paa forskellige Maader søgte baade Amtet og Byen at pille ved Møllens gamle Privilegier. Amtet ønskede Bidrag til Amtsrepartitionsfonden, men da Møllens Hartkornsskat i 1689 var fikseret til 50 Sletdaler, bestemte Kancelliet 1821, at den ikke

skulde bidrage til Fondet. Byen ønskede Skat af de Ejendomme, der var erhvervede efter 1689 og havde hørt til Bymarken; blandt andet krævede den Næringssskat af Vejrmøllen. Kancelliet gav Byen Ret i dens Paastand og fastslog, at Mølleren, skønt han ikke kunde anses som Borger i Aarhus, skulde holde Vandmøllens Bygninger forsikrede i Byens Brandassurance. Som hørende til Frue Sogn skulde han svare Skole- og Fattigskat samt Præstepenge. — Ogsaa Monopolet blev angrebet paa sit svage Punkt, »Lan-

Aarhus Mølle c. 1800. Efter Mosbjerg.

det«. Mølletvangen gjaldt ifølge det gamle Privilegium ikke blot dem, »der bo og bygge i Aarhus« (det er klart nok), men ogsaa de Landboere, »der plejede at søge Møllen«, hvilket er mere ubestemt. Mølleren holdt paa, at det var Folkene i Viby og Holme Sogne, der var pligtige at bruge Aarhus Mølle; men det stod jo ikke skrevet. Bager Schrøder ansøgte 1829 om at maatte indrette en Kornmølle i sin Stampemølle i Marselisborg Skov i Viby Sogn, men fik Afslag paa Grund af Aarhus Mølles Privilegium. Derimod havde en Mand i Holme opført en Vejrmølle til Grynmalning i Sommertiden, naar Holmefolkene ikke kunde benytte Aarhus Vandmølle paa Grund af Vandmangel; for at hindre eventuel Konkurrence købte Johannes Dahl 1813 denne Mølle; da hans Enke 1823 havde indrettet et godt Grubbeværk i den nye hollandske Mølle, hun havde opført paa Mølletoften, søgte hun om Tilladelse til at nedbryde Møllen i Holme. I 1844 søgte Overkrigskommissær Ingerslev paa Marselisborg om Tilladelse til at bygge en Vejrmølle paa sin Mark tæt ved Aarhus. Madam Guldager saa Faren og sendte ogsaa en Ansøgning. Hun fik Bevillingen, men paa det Vilkaar, at Aarhus Mølles Privi-

legium paa Maling for Landboere bortfaldt, og traf Forberedelser til at bygge en Vejrmølle; men det blev hendes Efterfølger som Møller, der opførte den statelige Magdalenemølle, som blev solgt 1869.

I de opadgaaende Tider steg Ejendommen i Værdi; i 1838 takseredes Møllen til 70000 Rdl. Den havde 8 Kværne og gav en Nettoindtægt af Malingen paa 2000 Rdl. Jorderne sattes til 20000 Rdl. og gav en aarlig Indtægt

Omløbet, Slusebroen, Mølledammen, Ceres i Baggrunden.

(Fot. Ludvig Kjær.)

paa 1000 Rdl.; dertil kom Indtægter af Kreaturfedning og Aalefiskeri. — Det var vanskeligt, da Aaen var lille og Faldet lavt, at skaffe Vandkraft nok til Drift af de 8 Kværne, og Vandet maatte i Sommerhalvaaret ikke stemmes saa højt op, at Engene ovenfor Møllen led Skade af Oversvømmelse. De samme Klager, der havde lydt fra Domkapitlet i 1289 og fra Bønderne i Aarslev og Skibby 1701, lød i Guldagers Tid fra Godsejeren paa Marselisborg, og i 1840 maatte Madam Guldager gaa ind paa et Forlig, der forpligtede hende til at trække Vandet, det vil sige lade det løbe ud gennem Stigbordene under Broen over Omløbet, Slusebroen, inden den 1. Maj og hele Sommeren til den 1. September lade det staa meget lavt i Forhold til »Tralbælken«.

Fra Brobjerg førte Møllevejen, der særlig benyttedes af Møllegæster fra Viby og Holme, ned ad Jeronimusbakken over de to Broer til Møllen og fortsatte ad Dæmningen til Griseturvet, hvor den mandede ud i Alvejen; det er til at forstaa, at Mølleren, der skulde holde de to Broer vedlige, saa skævt til den gennemgaaende Færdsel; men det var jo noget, der kunde forhandles om. Vi hører saaledes, at Ejeren af Marselisborg hvert Aar udviste en vis Mængde Brænde til Gengæld for, at Hovbønderne fik Lov til at age over Broerne. Da flere og flere — Samfærdselen steg jo noget — benyttede Møllevejen som en »Ringgade«, da den var mere farbar end Byens Gader, fik Madam Guldager Ret til at forbyde Færdsel over Broerne eller kræve Betaling (Bropenge) for Gennemkørsel.

Kirstine Guldager blev sikkert en efter Tidens Forhold velhavende Dame, og hendes dygtige Sønner af første Ægteskab har nok som unge faaet Støtte hjemmefra; senere kunde de selv. Den ældste, Torkil Christian Dahl (1807—1872), begyndte som Prokurator i Aarhus, købte 1838 sammen med Proprietær Møller Moesgaard og blev 1858 Stiftamtmand i Aarhus. Den anden Broder, C. B. A. Dahl (født 1810), der i en Aarrække var Amtmand i Vejle og ejede Østergaard fra 1855 til sin Død 1870, blev hans Efterfølger som Stiftamtmand 1868; en tredie Broder, F. A. B. Dahl, ejede Buderupholm ved Skørping fra 1843 til sin Død 1863.

Kirstine Guldager.
1780—1855.

Da ingen af dem kunde overtage Møllen, solgte Madam Guldager — der døde 1855 paa Moesgaard — (Skøde $\frac{1}{4}$ 1846) den for 75000 Rdl. til en ung polyteknisk Kandidat, Andreas Severin Weis (1815—1889), der i 1847 holdt Bryllup med Bertha Magdalene Schönheyder. Han var Søn af Distriktslæge i Aarhus Ernst Peter Weis og Broder til den senere Stiftsfysikus Hans Christian Weis og hørte altsaa hjemme midt i Datidens bedste Selskab i Aarhus; han var dygtig og virkelysten og tog straks fat paa den Opgave at føre den gamle Mølle over i den nye Tid, der var i Frembrud. Han lod fra Mandag den 8. Februar 1847 Korn afhente fra Byen til Aarhus Mølle og igen bringe formalet tilbage²⁸⁾, og lige før Jul averterede han, at der i Aarhus Mølle er indrettet en ny Meelbutik, som stedse vil blive holdt forsynet med de gængse Sorter af Meel og Gryn²⁹⁾.

Den 24. Marts 1849 brændte Possins Møllehus; Ilden opstod paa Loftet, hvor en Haandværker havde glemt at slukke Fyret under sin Limpotte, og det mærkelige gamle Hus brændte ned til Grunden³⁰⁾. Under Oprydningen, før et nyt Møllehus blev bygget, var det, at den store Aarhus Runesten kom

²⁸⁾ Aa. St. $\frac{6}{2}$ 1847. ²⁹⁾ Aa. St. $\frac{22}{12}$ 1847. ³⁰⁾ Aa. St. $\frac{25}{3}$ 1849.

for Dagen og blev reddet ved Weis' personlige Indsats³¹⁾. Den er sandsynligvis allerede 1289 bleven lagt ned som Grundsten i Erik Menveds Mølle.

Foruden det nye Møllehus til Vandmøllen, hvori han 1860 installerede den første Dampmaskine, byggede han Magdalenemøllen som Vindmølle Nr. 2. Da Byen voksede, kunde Monopolet ikke opretholdes; det blev ophævet 1865, og Staten betalte en Erstatning paa 30000 Rdl.; det blev fast-

Aarhus Mølle, set fra Nord, før Vandmøllen blev nedlagt.

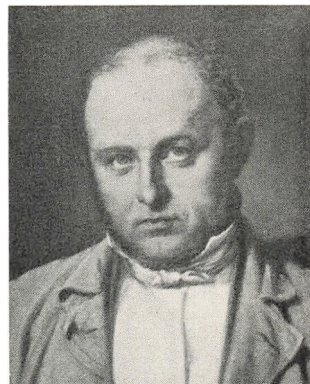
(Fot. Nationalmuseet II.)

slaaet ved Dom, at den lave Maletakst samtidig faldt bort. 1870 solgte han Retten til at tage Vand fra Aaen til Vandværket for 15000 Rdl., og efter at have forhandlet med en Landvæsenskommission opgav han Retten til at opstemme Vandet mod en Erstatning paa 70000 Rdl., fra den 1. Maj 1873 fik Vandet frit Løb gennem Omløbet, og Møllen ophørte at være Vandmølle. Nu løb Mølledammen tør og blev planeret, Bagløbet blev opfyldt, og Møllehuset blev udvidet med en Tilbygning paa den opfyldte Grund og blev omdannet til Dampmølle. Vindmøllerne blev solgt (1869 og 1875). Af det Areal, der dannedes af Holmene og den udtørrede Mølledam skænkede Weis den 17.

³¹⁾ Jfr. dette Værk I, S. 72.

Juli 1875 17710 Kvadratalen til Aarhus Museum, der blev opført paa den søndre Holm.

Ved en Resolution af 10. Januar 1868 slog Indenrigsministeriet fast, at Mølle-distriktet var et kun i Henseende til Skole og Fattigvæsen med Aarhus forbundet Landdistrikt; først den 17. Oktober 1885 blev dette Landdistrikt ved Overenskomst indlemmet i Aarhus Købstad. Hermed forsvandt den sidste af de gamle Særrettigheder, der havde givet Møllen dens mærkelige Stilling mellem Købstad og Land. Møllejer A. S. Weis var fra den Dag af en Borger i Aarhus, der drev Virksomhed som Dampmøller; men hverken han eller hans Søn, cand. polyt. Ernst Weis, der ved hans Død 1889 blev Bestyrer for Moderen, opgav den Holdning overfor Bystyret, som der var ældgammel Tradition for i Møllen: det gjaldt om til det yderste at hævde enhver Rettighed, og hvis en Ret maatte opgives, skulde der ydes Erstatning. Processer og Forhandlinger drejede sig ikke længere om Tralbjælker, Skatteprivilegier eller Malepenge, men om Ejendomsskel og Mageskifter. — A. S. Weis var en højt kultiveret Mand; han elskede og vurderede god Malerkunst og god Musik³²⁾; i hans Hjem, der var smykket med ypperlige Malerier af Marstrand, Roed, Ernst Meyer og deres samtidige, samledes Vennekredsen hyppigt om Musik, nogle ydende, andre nydende; hans Hustrus Personlighed gjorde sig stærkt gældende og satte ogsaa sit Præg paa Hjemmet og Kredsen. Vi faar et Indtryk af Hjemmet gennem Frk. Julie Swanes³³⁾ Skildring af et Besøg i Møllen, da hun var en 10—11 Aars Pige:

A. S. Weis.
Maleri af N. V. Marstrand.
Aarhus Museum.

Ernst Weis.

»Med Mor blev vi da indbudt til Aarhus Mølle i Forsommeren 1865. Det var imponerende for os at komme i det store, rige Hjem, og vi var bange for den mærkelige Møller Weis. Han var stor, kraftig med et smukt Haar og kloge, gennemborende Øjne. Senere hen i Livet kom jeg der ofte i længere Tid, og han indbød mig til Aarhus, naar der var særlig udmærkede Musikere, som gav Koncert. Vi blev meget gode Venner. — Hele Bygningskomplekset var gammelt og fyldt med herlige Malerier og Kunstgenstande . . . Haven var stor og smuk med Vandløb og vel vedligeholdt. I Haven fandtes et Glashus, hvori de Violiner, som Weis lavede, hængte til Tørring.

³²⁾ Jfr. dette Værk III, S. 347. ³³⁾ Datter af Viborgbispen Hans Jørgen Swane og Magdalene, f. Bruun, der var Fru Weis' Kusine og Hjertens Veninde.

Hvor man gik og stod i Hus, Gaard og Have hørtes Lyden af Vandmøllen den hele Dag som det uundværlige Akkompagnement til det ejendommelige Liv, der førtes i Hjemmet.

Tante Bertha var en lille Dame med regelmæssige Træk, aparte paaklædt med et lille Tørklæde paa Hovedet. Hun var mageløs god og kærlig, kunde arbejde og udrette utroligt for andre og var dog Mandens trofaste Medhjælp. Hun delte hans Interesser, elskede og beundrede ham og beholdt alligevel sit Særpræg. Men Weis'

*Aarhus Mølle set fra Syd. Weis' nye Møllehus rager op over Maltmøllen.
(Fot. Nationalmuseet II.)*

Brødre erklærede ogsaa, at Andreas var bleven saa »schønheydersk«, hvad ikke behagede en Weis, som fandt, at med det Navn kunde de give sig Lov til at gøre, hvad de havde Lyst til.

Mølleren var en Blanding af en Tyran overfor sin Familie og sine Undergivne og en Storstilethed i Gavmildhed og Overbærenhed. Tante Bertha talte meget og lidt søgt, men dømte saa mildt og forstaaende om Mennesker. Hun havde et nydeligt Talent for Akvarel-Maling og glædede mange med sine Gaver³⁴⁾.

Efter Møllerens Død vedblev Fru Bertha at staa for Styret, med Sønnen Ernst som Bestyrer af Møllen, og først efter den gamle Frues Død 1902 overtog han Ejendommen. Kaarene var i de Aar saa vanskelige for Mølleindustrien, at han besluttede at nedlægge Dampmøllen 1903. Det blev hans Lod at realisere de Arealer, de gamle Møllere havde samlet om Møllen. Blegdammen Syd for Aaen blev til Louisegade, Mølletofte blev udstykket og

³⁴⁾ Memoirer og Breve. 43. Biskop Jørgen Swane og hans Hustru, S. 186 ff.

*Aarhus Mølle og Museet henimod Aarhundredskiftet. Dampskorstenen ryger endnu.
(Fot. Ludvig Kjær.)*

bebygget, navnlig i Halvfemserne; Museumsgades Husrække blev bygget paa den nordre Del af Møllendammen, og efter Aarhundredskiftet blev Mølleengen efterhaanden gjort tjenlig til Bebyggelse; nu dækkes den største Del af den af Godsbanegaarden.

Ernst Weis (1848—1912) og hans norskfødte Hustru byggede videre paa Traditionerne fra det gamle Hjem. Musik og Malerkunst var de to store Interesser, og Hjemmet var et Samlingspunkt for en trofast Vennekreds. Overlærer Kleisdorff var den ældre Ven, der som Husets Herre elskede den gode Malerkunst, og Overlæge Tage-Hansen kunde man daglig møde paa Fattiggaardsbakken paa Vej til Eftermiddagsbesøget i Møllen. Billeder af la Cour, Frantz Schwarz, Irminger, Jerndorff og Carl Thomsen gled ind imellem det ældre Slægtleds Arbejder; Ernst Weis fortsatte som aktivt Medlem af Kunstafdelingens Bestyrelse Faderens Arbejde for Aarhus Museum; Kleisdorff, Apoteker Meyer og ham skylder vi Tak for den Samling af værdifuld dansk Kunst, som de skaffede til Veje for Museets meget smaa Penge.

Der voksede to Sønner og een Datter op i Hjemmet, og det tredje Slægtled af Familien Weis i Møllen begyndte at vise sit Ansigt, da de to Sønner kort efter hinanden blev revet bort. Til Sorgen kom Sygdom. Ernst Weis, der var meget tunghør, blev angreben af Kræft og døde efter store Lidelser 1912. Men forinden beskikkede han sit Hus, og efter Fru Weis' Død 1926 blev Ægteparrets testamentariske Bestemmelser udført. — Malerisamlingen blev skænket til Aarhus Museums Kunstafdeling, hvor den holdes samlet. Bygningerne blev skænket til Den gamle By, hvor der i det genopbyggede Stuehus, der er ført tilbage til den Form og Indretning, som det antagelig har haft paa Frederik Dahls Tid, er indrettet Kontorer og Festsal, Malmøllen bruges som Magasin, og de bedste og ældste Dele af Udbygningerne danner Stald og Lade i den genrejste Møllegaard ved Hesselbækkens Dam. Hele Møllens Grund, Gaardens Tomt og Haven, blev samlet overdraget Byen, der her opførte Aarhus Folkebibliotek og med Bevarelse af mange af de gamle Træer anlagde Mølleparken.

Vi har nu i korte Træk fulgt Aarhus Mølle fra dens Opstaaen for over 650 Aar siden til dens fuldstændige Forsvinden. Vel er Virksomheden afsluttet, men de Værdier, som Ægteparret Weis vogtede, er for en stor Del bevaret og er nu gaaet over i offentlig Eje. Møllerens store Have er bleven til et offentligt Anlæg; i Museet, der er rejst paa Møllerens Initiativ paa den af ham skænkede Grund, er hans Kunstsamling tilgængelig for alle, og i Den gamle By er den store Patriciergaard, der var hans Hjem, som Købstadmuseets Administrationsbygning bleven Hjertet i denne store Virksomhed. Aarhus By har god Grund til med Taknemlighed at mindes de to sidste Ejerpar i Aarhus Mølle, der med Gavmildhed og Betænksomhed har medvirket til, at disse Værdier er bevaret og er kommen Offentligheden tilgode.